

અર્પણ પત્રિકા.

જેમની શુભ, પવિત્ર, દાનની ભાષનાથી

જનતા-જનાર્દનની સેવામાં

આ ગ્રન્થ રજુ થઈ શક્યો છે

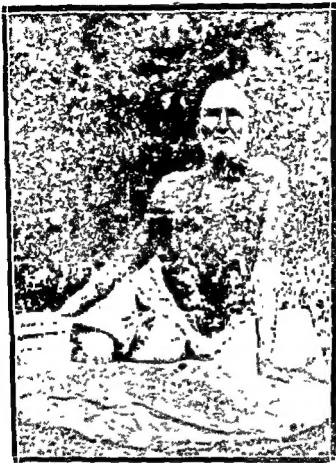
તે તમામ દાતાઓને

સત્રેમ કૃતજ્ઞભાવે

સમર્પિત.

॥ श्रीमन्निखिलशास्त्रनिष्णातपण्डितस्वामीहरिप्रसादवैदिकमुनयः
श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद्वैदिकभाष्यप्रणेतारः ॥

यो दर्शनेषु सर्वेषु वेदान्तादिषु विस्तराम् ।
अकरोद् वैदिकीं वृत्तिं मूर्तिपूजामथापराम् ॥ १ ॥

सन्ध्यायाः वैदिकं भाष्यमथो स्वाध्यायसंहिताम् ।
आतनोद् वेदसर्वस्वं श्रीलां च अपसंहिताम् ॥ २ ॥

गीतोपनिषदां भाष्यं वैदिकं पदशोऽकरोत् ।
निखिलशास्त्रनिष्णात उदासीनशिरोमणिः ।
सोऽयं वेदविदां श्रेष्ठः पण्डितो वैदिको मुनिः ॥ ३ ॥

॥ अथ परमात्मध्यानम् ॥

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ॥

देवकीपरमानन्दं कृष्णं चन्दे जगद्गुरुम् ॥ १ ॥

मूकं करोति याचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ॥

यत्कृपा; तमहं चन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ २ ॥

चंद्रहायरुणेन्द्रयद्रमरुतस्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः

वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैः गायन्ति यं सामगाः ॥

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनः

यस्यान्तं न विदुः सुरसुरगणाः देवाय तस्मै नमः ॥ ३ ॥

नमः पुरस्तादथ पृथक्स्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व । ॥

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽभिनमोनमस्ते ॥४॥

॥ श्री व्यास ध्यानम् ॥

नमोऽस्तु ते व्यास ! विशालबुद्धे ! कुल्लारविन्दायतपप्रनेत्र ! ॥

येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयप्रदीपः ॥ १ ॥

॥ अथ गीता ध्यानम् ॥

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं

व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ॥

अद्वैतामृतचर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनिम्

अम्ब ! त्वामनुसन्दधासि भगवद्गीते ! भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

॥ अथ गीतामाहात्म्यम् ॥

नष्टो मोहः; स्मृतिः लब्धा; त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ! ॥

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ १ ॥

॥ अथ स्वास्तिवाचनम् ॥

पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं,

नानाख्यानककेसरं; हरिफासंबोधनबोधितम् ॥

लेके सज्जनपदपदैरहरहः पेपीयमानं मुदा

भूयात् भारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥ १ ॥

॥ अथ मंगलाचरणम् ॥

न्यग्रोधनगरे पुण्ये वेदविद्विप्रसंकुले ॥
भानुशंकरनामाभूत् द्विजः शिवपरायणः ॥ १ ॥

अस्ति त्रिषु सुतेष्वस्य मणिशंकरसंतकः
दुःशयोनाचतंसश्च भट्टान्पययिभूषणः
तपस्वी धर्मनिष्ठश्च संयमी वेदविद्वरः ॥ २ ॥

दक्षितान्यय संभूता, रामचन्द्रस्य च स्वसा
यस्य जीवन्तिकाभार्याऽरन्धती च रघोगुरोः ॥ ३ ॥

देवद्विजगुदप्रागपूजने तत्परो, कजुः
व्याध्यायनिरतो धीमान् तत्पुत्रो नलिनाभिधः ॥ ४ ॥

यस्य नारायणो जाशीत्युपाहो गुरुप्रिमः ।
विद्यागुरुध्वयस्याभूत् वेदवेदांग पारगः ।
निखिलशास्त्रनिष्णातउदासीनशिरोमणिः
श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठश्च भगवान् चादरिख
हरिप्रसादनाम्ना यो विख्यातो वैदिको मुनिः ॥ ५ ॥

हरिप्रसादशिष्योऽसौ भट्टो नलिननामकः
सर्वान् भागवतान् नत्वा, ध्यात्वा तं नन्दनन्दनम् ।
गीतायाः “साधनं भाष्यं” संग्रह्णाति यथाप्रति
तदेतत् साधनं भाष्यं सन्तो विगतमत्सराः
पठन्तुभावतो नित्यमनुगृह्णन्तु चाशिषा
इत्येवं प्रार्थये भक्त्या श्रीकृष्णं तं जगद्गुरम् ॥ ६ ॥

क्व गीता-जान्हवी पुण्या ! षवेदं रथ्योदमाविलम् ?
“तथापि वत गांगेय पुनाति भुवनत्रयम्”
इतीमां मतिमाश्रित्य हरिणा हृदि नोदितः,
चापह्यं कुरुते नाथ ! क्षमस्व, बालकोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥

—: આશીર્વાદ-પત્ર. :—

માર્કેટ્ટાચું ભાઈ નલિન મ. ભટ્ટ,

શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતા “સાધન ભાષ્ય” નો ફેટલોકે ભાગ વાંચ્યો તે પહેલાં તમોએ પ્રસિધ્ધ કરેલા ગીતાજ્ઞના ખારમો તથા પંદરમો અધ્યાય પણ વાંચ્યા હતા. સાધન-ભાષ્ય તૈયાર કરવા માટે તમોએ લીધેલો અમ પ્રશંસનીય છે, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતને ગૌરવરૂપ છે. ગીતાજ્ઞનો તમારો અભ્યાસ જોઈ મારાં અંતઃકરણનો સંતોષ વ્યક્ત કરું છું એ કામમાં તમોને ઉત્તરોત્તર ઉન્નત્તર યશ પ્રાપ્ત થાય એમ પરમકૃપાળુ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરું છું સાધન-ભાષ્ય અંગેનું તમારું “વિશેષ-વક્તવ્ય” મનન કરવા જેવું છે. તેમજ પૂજ્યપાદ હરિપ્રસાદ વૈદિક મુનિજીનાં જીવન ચરિત્રથી આ અંથ વિશેષ અલંકૃત થયો છે. છેવટે તમોએ તૈયાર કરેલાં ગીતાજ્ઞના સાધન-ભાષ્યનો અભ્યાસ જનતા માટે કલ્યાણકારી થાય અને એ અંથ બૃહદ્-ગુજરાતમાં વિશેષઆદરણીય બને, તેમજ હવે પછી તમોએ પ્રસિધ્ધ કરવા ધારેલાં ઉપનિષદ્-ભાષ્યો તૈયાર કરવા માટે પ્રભુ તમોને શારીરિક અને માનસિક તન્દુરસ્તી સાથે લાંબુ આયુષ્ય આપે એવા અંતઃકરણના શુભાશીર્વાદ સાથે વિરમું છું.

વલસાડ.
અંબામાતા સ્થાને,
૬૮ કૃષ્ણ-૩૦ સોમવાર.
૧૯૯૮.

લિ. શુભેચ્છક,
નારાયણ હરિકૃષ્ણ જોષી.

- (૩૮) ૨૬-૦-૦ સ્વ. વડિલળંધુ શાસ્ત્રી મણિશંકર
અંબારામ અશિહોત્રીના પુણ્યાર્થે
હા. શાસ્ત્રી જીવનરામ અંબારામ. ધમડાછા.
- (૩૯) ૨૫-૦-૦ શ્રી. રણછોજી ભુલાભાઈ દેસાઈ અણ્ણવાઈ(વલસાડ)
- (૪૦) ૨૫-૦-૦ શ્રી રમણલાલ શંકરલાલ ત્રિવેદી,
આઈ. સી. એસ. ગૌહત્તી-આસામ.
- (૪૧) ૨૫-૦-૦ શ્રી. શેઠ તુળસીદાસ વલ્લભદાસ પટેલ. મુંબઈ.
- (૪૨) ૨૫-૦-૦ માતુશ્રીના પુણ્યાર્થે શ્રી. અમૃતલાલ
લાલજી ગાંધી. ”
- (૪૩) ૨૫-૦-૦ શ્રી. પુરૂષોત્તમદાસ ગોપાળદાસ. ”
- (૪૪) ૨૫-૦-૦ શ્રી. શેઠ નરહરલાલ હિંમતરામ, વલસાડ.
- (૪૫) ૨૫-૦-૦ શ્રી. શાહ જમનાદાસ ગોકળદાસ, વલસાડ.
- (૪૬) ૨૫-૦-૦ ચિ. યોગેશના યજ્ઞોપવીત પ્રસંગે
હા. શુકલ મનુભાઈ હરિહર. ખારાઅપ્રામા.
- (૪૭) ૨૫-૦-૦ સ્વ. પુત્ર મધુસૂદનના પુણ્યાર્થે
હા. જમનાબેન જીવનરામ શાસ્ત્રી. ધમડાછા.
- (૪૮) ૨૫-૦-૦ સ્વ. માતુશ્રી શિવગંગાના પુણ્યાર્થે
હા. અ. સૌ અંબાવતી ન. બટ્ટ. વલસાડ.
- (૪૯) ૨૫-૦-૦ ગીતા-પ્રેમી સન્નિધન. મુંબઈ.
- (૫૦) ૨૫-૦-૦ ગીતા-પ્રેમી સન્નિધન. ”
- (૫૧) ૨૫-૦-૦ સ્વ. પુત્ર ધનસુખલાલના પુણ્યાર્થે
હા. લક્ષ્મણભાઈ ભગવાનજી બલસારા. બીલીમોરા.
- (૫૨) ૨૫-૦-૦ શ્રી. ગોવિન્દભાઈ અંબારામ ભગતજી. સૂરત.

- (૨૩) ૧૦૦-૦-૦ શ્રી. રણછોડદાસ ગ્રેમજીભાઈ દાવડા.
એમ. એ. એલ. એલ. બી. વકીલ. વલસાડ.
- (૨૪) ૧૦૦-૦-૦ સ્વ. પત્ની ઝ. સૌ. લલિતાલક્ષ્મી
તથા સ્વ. કુ. પ્રવીણચંદ્રના પુણ્યાર્થે,
શ્રી. ઠાકોરદાસ ગોકળદાસ દલોલ. વલસાડ.
- (૨૫) ૧૦૦-૦-૦ શ્રી. ડાહ્યાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ.
હા. ડોક્ટર પરાગજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
(ચણવાઈકર) વલસાડ.
- (૨૬) ૧૦૦-૦-૦ શ્રી. રૂદરજી વશનજી દેસાઈ રીટાયર્ડ
પો. મા. વલસાડ.
- (૨૭) ૧૦૦-૦-૦ શ્રી. ઘેલાભાઈ લીમભાઈ દેસાઈ.
હનુમાનભાગડા, વલસાડ.
- (૨૮) ૧૦૦-૦-૦ સ્વ. દેસાઈ ગુલાબભાઈ વશનજી.
હા. જમુબેન ગુલાબભાઈ દેસાઈ.
હનુમાનભાગડા, વલસાડ.
- (૨૯) ૧૦૦-૦-૦ શ્રી. મંછારામ ભૂખણદાસ ગાંધી
(નીસારીકર) મુંબઈ.
- (૩૦) ૧૦૦-૦-૦ શ્રી. ભગવાનદાસ રામદાસ ડોસા ઠક્કર. મુંબઈ.
- (૩૧) ૫૧-૦-૦ શ્રી. શેઠ મનહરલાલ મટુભાઈ. "
- (૩૨) ૫૧-૦-૦ શ્રી. શેઠ ખીમચંદ મુળજીભાઈની કું. વલસાડ.
- (૩૩) ૫૧-૦-૦ શ્રી. શેઠ રણછોડદાસ નારણદાસ
સોલીસીટર્સ. મુંબઈ.
- (૩૪) ૫૧-૦-૦ શ્રી. નાનુભાઈ માવજીભાઈ પટેલ. ખીલીમોરા.
- (૩૫) ૫૧-૦-૦ શ્રી. ઈશ્વરદાસ સાગરભલ નેમાણી. "
- (૩૬) ૫૧-૦-૦ શ્રી. મોરારભાઈ ગોવિંદજી ખાંચાલ. "
- (૩૭) ૫૧-૦-૦ સ્વ. માર્ટર પુરૂષોત્તમ દેવશંકરના
પુણ્યાર્થે હા. દેસાઈ સુન્દરજી નીછાભાઈ. ચણવાઈ.

- (૧૦) ૧૦૧-૦-૦ શ્રી. શેઠ યુનીલાલ ગિરધરલાલ. મલાડ મુંબઈ.
- (૧૧) ૧૦૧-૦-૦ સ્વ. અ. સૌ. ધર્મપત્ની ઉમિયાબહેનના
પુણ્યાર્થે હા. રાવસાહેબ ભગવાનદાસ
પ્રીજભૂષણદાસ શ્રીફ. વલસાડ.
- (૧૨) ૧૦૧-૦-૦ પૂ. ગં. સ્વ. માતુશ્રી ગંગાબહેન
દોલતરાય હા. ડોક્ટર નવનીતરાય
દોલતરાય. વલસાડ.
- (૧૩) ૧૦૧-૦-૦ શ્રી. દેસરાના સદ્ગૃહસ્થો તરફથી.
દેસરાનોડ, બીલીમીરા.
- (૧૪) ૧૦૧-૦-૦ શા. નરોત્તમદાસ વિઠ્ઠલદાસની કુાં.
હા. શ્રી. છોટાલાલ કુલચંદ શાહ. વલસાડ.
- (૧૫) ૧૦૧-૦-૦ સ્વ. પૂ. પિતાશ્રી ભાનુશંકર રઘુનાથજી
તથા સ્વ. પૂ. માતુશ્રી મંછાબેનના
પુણ્યાર્થે હા. અંબાશંકર ભાનુશંકર
ભટ્ટ. વલસાડ.
- (૧૬) ૧૦૧-૦-૦ સ્વ. ભાઈ બાપુભાઈ દયાળજી તથા
સ્વ. માતુશ્રી ઇચ્છાબેનના પુણ્યાર્થે
હા. દેસાઈ શુભાબલાઈ દયાળજી. વંચુનકર.
- (૧૭) ૧૦૧-૦-૦ રા. રા. શેઠશ્રી માધવજી જેસંગ. મુંબઈ.
- (૧૮) ૧૦૧-૦-૦ રા. રા. શેઠશ્રી ભાઈદાસ શુભાબદાસ. ,,
- (૧૯) ૧૦૦-૦-૦ એક ગીતા-પ્રેમી સન્ન્યસ. મુંબઈ.
- (૨૦) ૧૦૦-૦-૦ એક ગીતા-પ્રેમી સન્ન્યસ. મુંબઈ.
- (૨૧) ૧૦૦-૦-૦ શા. નરોત્તમદાસ હરજીવનદાસ કુાં.
હા. શા. નાગરદાસ નરોત્તદાસ. વલસાડ.
- (૨૨) ૧૦૦-૦-૦ શ્રી. ભૂલાભાઈ દયાળજી દેસાઈ. એફકર.

ગીતા-ગંગા-વતરાણુમાં

સહાયક દાતાઓનાં શુભ નામો.

॥ લક્ષ્મીદાનવતી યસ્ય સફલં તસ્ય જીવિતમ્ ॥

રકમ રૂા. શુભ નામ. નિવાસ.

- (૧) ૧૦૦૦-૦-૦ એક ગીતા-ગ્રેમી સજ્જન. મુંબઈ.
- (૨) ૨૦૧-૦-૦ શ્રીમાન ચેઠશ્રી હરિદાસ છવરાજ. (મલાડ) મુંબઈ.
- (૩) ૨૦૧-૦-૦ શ્રીમાન દેસાઈ રઘુનાથજી વશનજી. મગોહ (વા. વલસાડ)
- (૪) ૧૦૧-૦-૦ સ્વ. પિતાશ્રી દયાશંકર હરિભાઈના પુણ્યાર્થે હા. શ્રી. પ્રાણશંકર દયાશંકર જોશી. વલસાડ.
- (૫) ૧૦૧-૦-૦ શ્રીમાન બાલકૃષ્ણ મનઃમુખરામ વૈદ્ય. નવસારી.
- (૬) ૧૦૧-૦-૦ સ્વ. અ. સૌ. બેન કૈલાસગૌરીના પુણ્યાર્થે હા. શાશ્વી માતીલાલ બાનુ-શંકર તથા તેમના ધર્મપત્ની અ. સૌ. પાર્વતીબહેન (ધમડાછા) ભાવનગર.
- (૭) ૧૦૧-૦-૦ સ્વ. ધર્મપત્ની અ. સૌ. કૃષ્ણાબહેનના પુણ્યાર્થે હા. જોશી ઇચ્છાશંકર વિજયરામ. વલસાડ.
- (૮) ૧૦૧-૦-૦ સ્વ. પૂ. પિતાશ્રી લીખાભાઈ ભૂલાભાઈ ના પુણ્યાર્થે હા. દેસાઈ નાનુભાઈ લીખાભાઈ. (મોરા ભાગડા) વલસાડ.
- (૯) ૧૦૧-૦-૦ શ્રી. નાનાભાઈ એન્ડ કુંપની, મૂલજી જેઠા મારકેટ. મુંબઈ.

ગિરજનાથ'કર મહિશ'કર હાટ્ટ સુરતકર, તથા ગીતા-પ્રેમી ભાઈશ્રી મહિભાઈ ગોવિંદજી 'દેસાઈ', વલસાડઅધ્યામાકરનો ઉલ્લેખ ન થાય તો કૃતદ્વી ગણાઈએ. એ બન્ને મુરબ્બીઓએ આ યોજનાને સાથ આપવા ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે આભાર તો સ્વદેશી કાગળો કાઢપણ બોગે મેળવી આપવાને કટિબદ્ધ થયેલા હમારા પરમમિત્ર ભાઈશ્રી ત્રિકમદાસ ધનજીભાઈ, (વ્યવસ્થાપક, ક્રામોલોગ મદિર, વલસાડ)નો માનવો ઘટે. એમણે હિમ્મત ન આપી હોત તો સ્વદેશી કાગળ ઉપર આ ન થાત અંતે આ મંથના મુદ્રણમાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રેમથી, ઝોઝામાં ઝોઝા સ્વાર્થે, રમ્યા પમ્યા રહેનાર ભાઈશ્રી મોરારજી દાજીભાઈ, (માલીક, ભાગ્યેદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ-વલસાડ)નો પણ ઉપકાર માનવોજ રહ્યો.

(૬) મુજરાતી ભાષ્યમાં જે કયાયે સમાધિ-અંગ હોય તો તેને માટે હમોજ બજાબદાર છીએ. જગવતી ગીતા એ પરમાત્માની અસીમ-નિત્ય નૂતન-પ્રતિભામયી વાણી છે. એનો પાર પામવાની હમારી શક્તિ નથી. આતો પરમપિતાને બાળકની “અન્યક્તવર્ણરમણીયવચ્ચ.પ્રવૃત્તિ” થી પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્નમાત્ર છે. આનાથી પરમપિતા પ્રસન્ન થાઓ એટલું પ્રાર્થવાનોજ અધિકાર છે.

(૭) એકલે હાથે મુક્ત વગેરેનું કાર્ય કરવાનું હોવાથી, આમાં અનેક અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ છે તે ખૂંચે છે પણ તેને માટે નિરૂપાય છીએ. આની બીજી આશુક્તિનો રૂડો અવસર પ્રાપ્ત થાય તો તે તરફ ધ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન થશે.

(૩) — આ અંથના વળતરમાંથી ઉપનિષદોના શાસ્ત્રીય અર્થયુક્ત, વિવરણવાળા અંથો જનતા સમક્ષ મૂકવાની યોજના ધરવામાં આવશે. એ ખાતર આ અંથનો જેટલો જલદી ઉપાડ થાય તેટલું જલદી એ કાર્ય થશે. આથી શ્રદ્ધા છે કે જનતા આ અંથનો ઝડપી ઉપાડ કરી, ઉપનિષદોનાં શાસ્ત્રીય વિવરણવાળા અનુવાદો મેળવવાની તક સાધશે.

(૪) આ ભગવદીય કાર્યમાં જે જે દાતાઓએ ઉદાર હૃદયે પોતાનો હાથ લગાવ્યો છે તેઓનું ભદ્ર ઇર્ષ્યું હમારું કર્તવ્ય છે, ભદ્ર કરવું એ ઇશ્વરનો અધિકાર છે. અને ભગવાનથી કશું અભવ્યું નથી. આથી તેઓ પરમાત્માનો સહૃદય ઉપરકાર માને કે પરમપિતાની વાક્યમયી મૂર્તિનો પ્રચાર કરવાને પરમપિતાએ તેમને અવસર આપ્યો ! પ્રેમથી આપેલાં—“પત્રં પુષ્પં ફલં તોય” ને પ્રભુ સ્વીકારે છે અને દેનારના ઉપર ભાવનાનુકૂલ અનુમદ કરે છે. તો જ્યાં ઇશ્વરાનુમદ હોય ત્યાં માનવ શો અનુમદ કરી શકે ? તો તેવા ભદ્ર ભાષ બહેનોનો ઉલ્લેખ માત્ર કરી સતોષ માન્યો છે. આમ છતાં કેટલાક ભાષઓએ પોતાના નામનો ક્યાંએ ઉલ્લેખ નજ કરવો એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપીને કાર્યકર્તાને ખૂબ મુઝવણ ઉભી કરી છે. જેમનો નામોલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમની પણ ઇચ્છા ન હતી છતાં કાર્યકરે તેમના ઉપર પ્રેમનો જીલમ કરી નામ આપ્યાં છે. નામને ખાતર કોઈપણ ભાષબહેને આ કાર્યમાં સહાય કરી નથી—એ વસ્તુનો કાર્યકરને પૂરો અનુભવ થયો છે. હજી આ કાર્ય માટે પુષ્કળ સહાયની જરૂર છે.

(૫) આ ઉપરાંત અનેક રીતે અનેક ભાષ બહેનોના હમો ઝણી છીએ. અનેક શુભ નિબંધવાળા ભાષ બહેનોના પીઠબેજ આ યોજના સફળ થઈ છે. સૌથી પહેલો આભાર તો શ્રી ધેલાભાઈ બીમભાઈ દેસાઈ, હનુમાન ભાગડાકર (વલસાડ) તથા શ્રી બાલકૃષ્ણ મનઃસુખરામ વૈદ્ય નૌસારીકર, કે જેમણે અનુક્રમે ગીતાજીનો ખારમો અને પંદરમો અધ્યાય રજુ કરી જનતાને આ ભાષ્યથી જાણીતી કરી, તેમનો માનવો ઘટે છે. તે ઉપરાંત ૧૨-૧૫ અધ્યાયને એક પુસ્તકમાં જનતા સમક્ષ ધરનાર શ્રી હીરાલાલ રણછોડદાસ મુનીમ, (મલાડ) તથા ખારમા અધ્યાયની ત્રીજી અને ચોથી આવૃત્તિ જનતા આગળ રજુ કરી, પ્રચારકાર્યને વેગ આપવા બદલ અનુક્રમે શ્રી રામજીભાઈ ખીમજીભાઈ કેસરવાલા તથા શ્રી કંકર ભગવાનદાસ રામદાસ ડોસાનો પણ આભાર માનીએ છીએ. એ ઉપરાંત ભદ્રકીર્તિ પૂ. શ્રી

—: કેટલાક ખુલાસાઓ :—

(૧) આ ગ્રંથ છપાવવામાં નીચેની યોજના સ્વીકારી છે. એકંદરે ગ્રંથને ત્રણ વિભાગમાં વહેચી નાંખ્યો છે. એકજ ગ્રંથ બનાવતાં તેનું કલેવર ખૂબ મોટું થઈ જવાનો સંભવ હતો એટલે ત્રણ વિભાગ કરવા પડ્યા છે.

પહેલા ખંડમાં નવ અધ્યાયોનો સમાવેશ છે. મૂળ ગીતાજીના શ્લોકો, તેમનો શુદ્ધ શાસ્ત્રીય શ્લોકાર્થ અને સારખાદ વિસ્તૃત ગુજરાતી ભાષ્ય, આપ્યું છે. આ ભાષ્ય સ્વતંત્ર છે. એનું 'સાધન ભાષ્ય' એવું સાંવર્થ નામ રાખ્યું છે. કેમકે ગીતાજી મુખ્યત્વે સાધન ઉપરજી ભાર મૂકનારો ગ્રંથ છે. બીજા ખંડમાં બીજા નવ અધ્યાયો ઉપલીજ રીતે આપવામાં આવ્યા છે. ત્રીજા ખંડમાં ભગવતી ગીતા ઉપરજી મહામુનિ થી હરિપ્રસાદજીનું વૈદિક સંસ્કૃત ભાષ્ય અને તેનો રાખદરાઃ અનુવાદ આપવામાં આવશે. વૈદિક મુનિજીનું સંસ્કૃત ભાષ્ય ગીતાજીના પ્રત્યેક રાખદનો સરળ, 'સર્વાંગસન્દર, હૃદયંગમ' અને જીવનોપયોગી અર્થ આપે છે. ગુજરાતી ભાષ્યને સમજવાને પણ એ અસંત ઉપયોગી છે. ગુજરાતી ભાષ્ય એનુંજ વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે એમ કહો તો એ ખોટું નથી. તે ઉપરાંત એ ભાષ્ય મહામુલ્ય છે. એની કાઠિનું એ અનન્ય છે. આથી ગુજરાતી જનતાને એ અદિતીય ભાષ્યનો રસાસ્વાદ મળે એ હેતુથી તેને ત્રીજા ખંડમાં આપવામાં આવશે. વિગ્રહનાં કપરા કાળમાં સંસ્કૃત ભાષ્યનું મુદ્રણ થાય છે એટલે એ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી જેટલું જલદી બનશે તેટલું જનતા જનાર્દનની સેવામાં એ રજૂ થશે.

(૨) આ તમામ ગ્રંથો શુદ્ધ સ્વદેશી-ખાદીના કાગળો ઉપરજી છપાવ્યા છે. આપણા ધર્મગ્રંથનું પહેલીજવાર ખાદીના કાગળો ઉપર મુદ્રણ થાય છે. એમાં ગીતાજીને આવ્યારમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન છે. કેમકે શુદ્ધ સ્વદેશીના વપરાશમાં દયા છે. દરિદ્રનારાયણની સેવા છે. નાગાં-બૂખ્યાને ધીકવાનો અને રોડી પહોંચાડવાનો એ અર્થ પ્રયત્ન છે. આ કારણસર ગ્રંથની 'સ્વલ કિંમત થોડી વધુ હોય એમ લાગે તો યશની પ્રસાદી તરીકે, વિના કચવાટે, જનના વધારી લેશે એવી શ્રદ્ધા છે. આ ગ્રંથને પાતર કિંમતેજ જનતાને ધરવાની મૂળધાજ પ્રતિષ્ઠા છે. અને તે મુજબ-ઉલટું પડતરથી પણ કાંઈક ઓછી કિંમતે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. ખાદીના કાગળો હોવાને લઈને પુસ્તકનો ૩૫-૨૦-ઉંચાવ વગેરેમાં કદાચ ઓછી કળા લાગે તો તેને મટે જનતાનો સ્પર્શિત થાયનો રહ્યો. કદુપું-મધુ' બરછટ-અનાકર્ષક-ગમે તેનું આ પુસ્તક બદિદ્રિએ હોય, પણ એમાં સ્વદેશીની ભાવના હોઈને એટલે કે સ્વધર્મનું આવરણ હોઈને પૂર્ણ કળાનો આવિષ્કાર જોવા રહ્યો.

॥ श्री कृष्णाय पुरुषोत्तमाय नमः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

श्री भगवानुवाच:- श्री लगवान બોલ્યા:-

भूय एव महाबाहो ! शृणु मे परमं वचः ।

यत् तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

હે મહાબાહો ! ફરીથી પણ મારું ઉત્તમ વચન સાંભળ,
જે પ્રીતિ પામતા ત્હને હિતની ઇચ્છાથી હું કહીશ. ॥ ૧ ॥

આગલા અધ્યાયમાં લગવાને રાજવિદ્યા ઉપદેશી. રાજવિદ્યા એટલે
પરમાત્માને લગતી વિદ્યા અર્થાત્ કર્મયોગને લગતાં વિજ્ઞાન સહિત ઇશ્વર-
જ્ઞાન તથા ઇશ્વરની ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો. લગવાનના ઉપર ભક્તિ ત્યારે
થાય જ્યારે ભક્તને લગવાનના નિરંકુશ સર્વઐશ્વર્યની સમજ પડે અર્થાત્
ભક્તિની દ્રઢતા લગવાનના નિરંકુશ ઐશ્વર્યના જ્ઞાનમાં છે આથી હવે
લગવાન પોતાના નિરંકુશ ઐશ્વર્યનું, ભક્તિની દ્રઢતા કરવા માટે નિષ્પણુ
કરે છે. લગવાનનું ઐશ્વર્ય તેમની અનન્ત વિભૂતિઓ દ્વારા જ ખ્યાનમાં
આવે. આથી સર્વત્ર લગવાનને જોવાને માટે સર્વ લગવાનરૂપ છે એ
દર્શન દ્રઢ થવું જોઈએ. આમ સર્વત્ર જાણદ્રષ્ટિને માટે ભૂમિકા તૈયાર
કરવી જોઈએ. તે માટે દશમા અધ્યાયની શરુઆતમાં લગવાન અર્જુનની
રુચિ ઉપગતતાં કહે છે, કે હે અર્જુન ! ફરીથી પણ હું તને પરમ
વચન કહું છું તે શું સાંભળ. જે વચન, શ્રવણ માટે ઉત્સુક એવા તને
હું હિતેચ્છાથી કહીશ. અર્થાત્ હે અર્જુન ! ફરી એકવાર હું તને મારું
પરમ વચન કહું છું, પરમ વચન એટલે પરમ વસ્તુને લગતું વચન
એટલે કે પરમાત્માને લગતી વાણી કહું છું તે શું સાવધાન ચિત્તે સાંભળી
હે અર્જુન ! આ વચન હું તને કેમ કહું છું ? કેમકે તને તે વચન
સાંભળવામાં પ્રીતિ છે. તને મારા વચનમાં તૃપ્તિ થાય છે સંતોષ થાય છે.
આમ તને મારો વચનો સાંભળવાની ઉત્સુકતા છે એ કારણે હું તને
પરમ વચન કહીશ. આ વચનો કહેવામાં મારી એકજ ભાવના છે અને

તે તારું હિત થાય એ કામના તું મારો ભક્ત એટલે તારાં હિતની મને ચિન્તા છે. આથી કેવળ તારાં હિતની દ્રષ્ટિએ, તું શ્રવણ માટે ઉત્સુક છે તેથી, તને હવે પરમ વચન હું કહીશ. તે તું સાંભળ. અર્થાત્ જોને ભગવાનની વાણી સાંભળવાનો પ્રેમ છે-પ્રીતિ છે તેનેજ ભગવાન પોતાની વાણી કહે છે. નહીંતર ભગવાનના જેવું અતૃપ્ત મૌનકાષ્ઠનું નથી. લાખો જન્મ વીતી જાય તો એ, જો કાષ્ઠને ભગવાનની વાણી સાંભળવામાં પ્રીતિ ન હોય તો ભગવાન વાણી વદતા નથી. ભગવાનને જ્યારે હૃદયમાં ખાત્રી થાય કે અમુક મારો પરમપ્રેમી છે અને તે મારી વાણી સાંભળવા ઉત્સુક છે તો પછી ભગવાનથી મૌન સેવાતું નથી. પછી તો ભક્તત્વ હિત શેમાં છે એજ ધૃષ્ટિ ભગવાનની રહે છે. આથી-પ્રેમી અને શ્રવણોત્સુક ભક્તત્વ હિત થાય એજ ધૃષ્ટિથી, ભગવાન પોતાનું યુગ યુગથી સેવાતું મૌન તોડે છે. આમ અર્જુનની હિતકામનાથી એટલે પ્રિય પ્રાપ્તિની ધૃષ્ટિથી ભગવાન પરમ વચન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ॥ ૧ ॥

નમે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રમર્શં ન મહર્ષયઃ ।

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વથા ॥ ૨ ॥

મારા પ્રભાવને દેવગણો કે મહર્ષિઓ જાણતા નથી. કેમકે બધા દેવો તથા મહર્ષિઓનો હું આદિ છું. ॥ ૨ ॥

આગલા શ્લોકમાં પરમ વચન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તે પરમ વચન કયું ? તો કહે ॥ કે હે અર્જુન ! દેવોના ગણો તથા મહર્ષિઓ મારા પ્રભાવને જાણતા નથી. કેમકે હું સૌ દેવો અને મહર્ષિઓનું ઉત્પત્તિ કારણ છું. અર્થાત્ હે અર્જુન ! દેવો અને મહર્ષિઓ પણ મારા પ્રભાવને જાણતા નથી. દેવો અતિ વિદ્વાન હોય છે, અને મહર્ષિઓ દ્રષ્ટાઓ હોય છે, તો અતિવિદ્વાન અને દ્રષ્ટાઓ પણ મારા પ્રભાવને પૂરો જાણતા નથી. મારો એટલે પરમાત્માનો પ્રભાવ એટલે સામર્થ્ય-જગતની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ અને લય કરનાર સક્રિયતા અતિશયતા. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, સંહાર હું કેવી રીતે, કેમ કરું છું તે, તે ખીચારા અતિ વિદ્વાન જાણતા દેવો અને મન્ત્રદક્ષ મહર્ષિઓ કેવી રીતે જાણે ? મારી કર્તુ અકર્તુ અન્યથા કર્તુ સમર્થ મદ્રામાયાને જાણવા માટે દેવ તથા નરપિંડી અંકિત કે સમષ્ટિ-સૌ અસમર્થ છે. પછી અસ્પદક્ષ માનવની તો કયા જ શી ? આ દેવો અને

મુક્તિ મેળવે છે. અર્થાત્ લગ્નવાનને ઉપર ક્ષણે તેવા જાણવાથી માણસ
 મોહમુક્ત અને પાપમુક્ત બને છે. આમ લગ્નવાનના જ્ઞાનથી મોહ અને
 પાપ ધોવાય છે. પરમાત્મા અનાદિ છે. અનાદિ એટલે આદિવગરના. આદિ
 એટલે કારણ. કારણ એટલે ઉત્પત્તિનો હેતુ. અર્થાત્ લગ્નવાને કાર્ત્ત્વમાંથી
 જન્મતા નથી. લગ્નવાન જ સૌના જન્મનું કારણ છે. આમ પરમાત્મા
 સ્વયંજ છે. સ્વયંજ છે એટલેજ તો તે જન્મ વગરના છે. આમ લગ્નવાન
 કોઈપણ કારણમાંથી જન્મતા નથી અને છતાં સ્થાવરજંગમ તમામ
 જગતનું એક કારણ છે. બસ લગ્નવાનને લગતું આ પહેલું જ્ઞાન છે.
 આટલું જ બસ નથી. લગ્નવાને લોકના મહાન ધ્રુવર છે. લોક એટલે
 સ્થાવરજંગમ પ્રાણીમાત્ર. પ્રાણીમાત્રના મહાન ધ્રુવર એટલે પરમ
 સત્તાધીશ છે. પ્રાણીમાત્રના ઉપર લગ્નવાનની નિરંકુશ સત્તા છે. એવા
 એક પદાર્થ નથી જેના ઉપર પરમપિતા પરમાત્માની આજ્ઞા ન ચતતી
 હોય. અર્થાત્ જગતના પ્રાણીમાત્ર-સ્થાવરજંગમમાત્ર પરમાત્માને પરાધીન
 છે, એવી સમજ હોવી ઘટે. આમ જે પરમાત્માને કારણ શિવાયના અને
 સર્વના કારણરૂપ અજન્મા અને લોકમહેશ્વર તરીકે જાણે છે તે પાપમુક્ત
 થાય છે. કેમકે તેણે માણસ અસંમુદ્દ હોય છે. સંમુદ્દ એટલે વિવેક વગરનો.
 અસંમુદ્દ એટલે વિવેકવાળો. અર્થાત્ વિવેકી છે. તેને એવું સચોટ જ્ઞાન
 હોય છે કે હું ધ્રુવરનો પુત્ર છું. ધ્રુવર મારો માલીક છે. જેને જ્ઞાન છે કે
 હું પરમેશ્વરનો પુત્ર છું, તે પાપ કેદી કરી જ ન શકે. સર્વવ્યાપી-સર્વગ-
 સર્વશક્તિ પરમાત્મા તેને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ લાગશે. એટલે કે તે બધે તેની
 હાજરી છે એમ સમજશે. અને આપેના દેખતાં તો કોઈ વિવેકી પુત્ર પાપ
 ન કરે. વિવેક થવા પહેલાંનાં પાપો પુણ્ય વિવેક જ્ઞાનની સાથેજ નષ્ટ થાય
 છે. આથી લગ્નવાનને અનાદિ, અજ અને લોકમહેશ્વર જાણનાર વિવેકી
 પુરૂષ સર્વપાપોમાંથી છૂટે છે, અને પાપમાંથી મુક્ત થતાં તેની સદ્ગતિ જ
 થાય છે. ॥ ૩ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवेज्જિમાવો મયં ચામયમેવ'ચ ॥ ૪ ॥

अहिंसा समता लुपिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भाषा भूतानां मत्तं पचं पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

બુદ્ધિ, જ્ઞાન, વિવેક, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય અને તેજ પ્રમાણે અભય—
અહિંસા, સમતા, સતોષ, તપ, દાન, યશ, અપયશ—પ્રાણીઓને
(આ બધા) જુદા જુદા ભાવે મહારાથીજ થાય છે ॥ ૪-૫ ॥

આગળા શ્લોકમા લગભગ પોતાને લોકમહેશ્વર તરીકે જાણના કહ્યું
હવે લોકમહેશ્વરપણું કેવી રીતે છે તે બતાવતાં કહે છે— હે અર્જુન !
બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ
નાશ, ભય તથા અભય, અહિંસા, સમતા તુષ્ટિ, તપ, દાન, કીર્તિ,
અપકીર્તિ વગેરે નાના પ્રકારના ભાવે પ્રાણીઓને મારે લીધે-મારાદારાજ
થાય છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! પ્રાણીમાત્રના જીવનમા જુદી જુદી વેળાએ
જુદા જુદા ભાવોનું સ્ફુરણ થાય છે એ જુદા જુદા ભાવોનું સ્ફુરણ
મારામાથીજ થાય છે એટલે હું સૌ પ્રાણીના હૃદયમા વસેલો છું અને
જુદા જુદા પ્રસંગે જુદા જુદા ભાવે તે તે પ્રાણીઓના કર્માનુસાર હું
સ્ફુરાવું છું એટલે કે હું સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિ ધોઈને સૌના કર્મનો
હિસાબ રાખું છું અને એ હિસાબ આના પાઈ સિકકે હું તેમને પહોંચાડું
છું આ કર્મફલદાનમા મારો કયાયે કોઈના ઉપર પણ કદી પણ પક્ષપાત
હોતો નથી અને એ કર્મફલના ભોગમાથી કોઈની મુક્તિ નથી આમ
કરેલા કર્મેને જૂલી જવા એ જીવોનો સ્વભાવ છે અને જીવોની અંદર
રહેલા મારો સ્વભાવ તે બધાને યાદ રાખી તે તે કર્મનું તે તે ફલ તે તે
કાળે સ્થળે અને નિમિત્તે પહોંચાડવું એ છે આ ફલદાન વખતે કોઈથી
મારી પકડમાથી છટકાવું નથી અને આમ હુંજ સર્વલોકનો મહેશ્વર છું
હું જો સર્વલોકનો મહેશ્વર નહીં હોઉં તો લિન્ન લિન્ન પ્રાણીઓમા
લિન્ન લિન્ન કાળે સ્ફુરતા, લિન્ન લિન્ન ભાવોની અસ્તિ સમગ્રવી ન શકાય
એવી છ એ ભાવોમાંના કેટલાકને હું ગણતી જાઉં હે અર્જુન ! બુદ્ધિથી
લઇને અપકીર્તિ સુધીના ભાવોને હું દાખવા તરીકે સ્ફુરાવું છું. આ તો
માત્ર ઉદાહરણ તરીકેજ લેખવા તમામ ભાવોનું સ્ફુરણ ઈશ્વર સત્તાધીન
એ સિદ્ધાન્ત છે. તેમા બુદ્ધિ એટલે કરવા જેવું અને ન કરવા જેવું-એ
જેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન . સમગ્ર કર્તવ્યાકર્તવ્યનો અહર નિશ્ચય કરનારો ભાવ તે
બુદ્ધિ આત્મા વગેરે પદાર્થોની યથાર્થ-સત્ય સમગ્ર એટલે જ્ઞાન અર્થાત્
જે સમગ્રજીવી માણસને આત્મા પરમાત્મા વગેરે વિષયોને લગતી અબાધિત

સમજણ જન્મે તે સમજણનું નામ જ્ઞાન. અસંબોધ એટલે સ્પષ્ટ વિવેક. આત્મા અને જોળીઆને સેજભેજ ન કરી નાંખવાની વૃત્તિ. અર્થાત્ વિવેક-અસંબોધ એટલે જામનો અભાવ. નિઃસંશય જ્ઞાનિતશન્ય આત્મા અનામાની સમજ. ક્ષમા એટલે સહિષ્ણુતા. ક્રોધપિણ અપરાધને વિના ક્યવાયે સદી લેવાની વૃત્તિ. અર્થાત્ ક્રોધ આપણને નિન્દે-ભાડે-તાડે-દૂભવે તો પણ ચિત્તની-હૃદયની અવિકારિતા. સૌનામાં આત્મા ઉ એ સમજમાંથી નીપજતી, જેભાન આત્માઓની ભૂલને હમદર્દીપૂર્વક નિભાવી લેવાની ઉદાર સમજ એટલે ક્ષમા. સસ એટલે મન અને વાણીની યથાર્થતા જે પદાર્થ જેવો હોય તેને લગતું તેવુંજ મન સદા રાખવું અને તે પદાર્થને લગતી ખીજતે સમજ આપતી વેળા યથાર્થ વાણીનોજ ઉપયોગ અર્થાત્ યથાર્થ ભાષણ. એટલે કે જેવું જોવું હોય, જેવું સાંભળવું હોય અને જેવું જાણતા હોઈએ તેવું પારકાને ગળે ઉતારતી વેળા તેવુંજ ઉચ્ચારણ એટલે સસ. હમ એટલે જાણ હૃદયોનો નિમજ. રામ એટલે મનઃ સંયમઃ અનુકૂલ વેદના એટલે સુખ-આસ્વાદ. પ્રતિકૂલ વેદના એટલે દુઃખ-સંતાપ. ભવ એટલે ઉત્પત્તિ અને અભાવ એટલે વિનાશ. ભય એટલે ત્રાસ અને અભય એટલે ત્રાસનો અભાવ. પ્રાણીનું પીડન એટલે હિંસા તેનાથી વિપરીત એટલે કે પ્રાણીઓનું અપીડન એટલે અહિંસા. અર્થાત્ મન વાણી કર્મથી ક્રોધપિણ પ્રાણીને ક્રોધપિણ કાલે ક્રોધપિણ સ્થળે ક્રોધપિણ નિમિત્તે ન પીડવાની વૃત્તિ એટલે અહિંસા. દ્વંદ્વોમાં સંમાનહૃદયતા એટલે સમતા. અર્થાત્ સુખદુઃખ, હાનિલાભ, જય પરાજય વગેરે તમામ પરસ્પર વિરુદ્ધ જોડાંઓના અનુભવમાં મનનું સમતાલપણ. દ્વંદ્વોમાં તટસ્થતાઃ વૃષ્ટિ એટલે સંતોષ-પ્રાપ્તમાં મનની સદા પ્રસન્નતા-જે મળ્યું તેમાં 'જસ' શુદ્ધિ-જાતિ કેસ અને આત્માની ઉન્નતિ અને ગૌરવ માટે શીત ઉષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વોને સદન કરવાની શક્તિ એટલે તપ-અર્થાત્ તિતિક્ષા એટલે તપ. દાન એટલે સમર્પણ એટલે કે ન્યાયપૂર્વક કમાયેલાં, અનેક પ્રકારનાં જડચેતન દ્રવ્યની યથાશક્તિ ભક્તિ પૂર્વક સત્પાત્રને લ્હાણી એટલે દાન. સદ્ગુણની સ્થિરતામાંથી જન્મતી લોકની પ્રસંસાર્થ પ્રસિદ્ધિ એટલે કીર્તિ. અવગુણમાંથી જન્મતી લોકની નિન્દાર્થ પ્રસિદ્ધિ એટલે અવશ-એટલે અપકીર્તિ. જસ આ અને આવા તમામ ભાવો મારે લીધે હે અર્જુન! જ્યતમાં જન્મ છે. ॥ ૪-૫ ॥

મહર્ષયઃ સત્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઇમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬ ॥

પૂર્વના સાત મહર્ષિઓ તથા પૂર્વના ચાર મનુઓ મારા ભાવવાળા, મનોમય પુત્રો થયા. જેમની લોકમાં આ પ્રજાઓ છે ॥ ૬ ॥

હવે જેમ પ્રાણીઓના મનોભાવો તેમ પ્રાણીઓ પણ મારામાંથી જ જન્મે છે એમ સાધર્તા ભગવાન કહે છે, કે હે અર્જુન ! ચારભ્રમ ઉત્પન્ન થયેલા સાત મહર્ષિઓ તથા ચાર મનુઓ મારા ભાવવાળા અને માનસિક રીતે જન્મેલા છે કે જે મનુઓ અને મહર્ષિઓની આ લોકમાં આ પ્રજાઓ છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! એકલા ભાવો જ નહીં પણ જૂતો પણ મારાથીજ જન્મેલા છું નાથુ. એ જૂતો મારી ઉપજ કેવી રીતે છે તે તને હું કહું છું તે સાંભળ. મહર્ષિ એટલે મોટા ઋષિઓ. એટલે કે પૂન્યતમ-ઋષિ એવા કસ્યપ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, ગોતમ, જમ્બવિ અને વસિષ્ઠ નામના સાત સૌથી પહેલાંના આ સાત ઋષિઓ મૂલ ગોત્રના ઋષિઓ છે અને સર્વ જૂતની સૃષ્ટિના કર્તાઓ છે. આપણા પિતરો છે. તથા વૈવસ્વત, સ્વાયંજીવ, સ્વારોચિષ, ઔતમિ, તામસ, રૈવત અને આકૃષ્ઠ નામના સાત મનુઓ છે. એ સાતમાંના પહેલા ચાર મનુઓ જૂતમાત્રના રક્ષણ કરનારા-જૂતપાલક-પ્રજાપતિઓ છે. તેમાં વર્તમાનમાં વૈવસ્વત નામના મનુ છે. બસ આ સાત મહર્ષિઓ અને ચાર મનુઓ મદ્ભાવ છે. એટલે કે મારા ધર્મવાળા છે. મારો ધર્મ જન્મતની ઉત્પન્નિ અને સ્થિતિ છે. મારા આ બે ધર્મો તે સપ્તર્ષિ અને ચાર મનુઓમાં પણ છે. અર્થાત્ એ અગિઆરનામાં સૃષ્ટિ અને રક્ષાનું જે સામર્થ્ય છે તે મારું આપેલું છે. મેં તેમને આ બન્ને પ્રકારની સત્તા સોંપેલી છે, વળી એ લોકો માનસ છે. એટલે મારા માનસ પુત્રો છે. મન એટલે અહીં મદ્-તત્ત્વ સમજવું. એ મદ્-તત્ત્વ જેની ઉપાધિ છે એવા હિરણ્યગર્ભૈષ્ઠ મારા તેઓ પુત્રો છે. વળી મારા આ માનસિક પુત્રો જન્મેલા છે એટલે કે ત્રિરાટ વગેરે સૃષ્ટિકર્મે તેઓ ઉપજેલા છે. આ મહર્ષિઓ અને મનુઓ મારા માનસિક પુત્રો છે- એટલે મારાજ છે. મારી દીધેલી તાકાવવાળા હોઇને સૃષ્ટિની સૃષ્ટિ અને પાલનમાં લાગે છે. આ મહર્ષિઓ અને મનુઓની જે સંતતિ તે આ

લોકો છે. અર્થાત્ મહર્ષિ વગેરેને મેં જન્માવા અને તેમનામાં લોકને જન્માવવાની અને જન્મેલાને રક્ષવાની શક્તિ આપી. આમ મૂળમાં જ્નેનાં તો એ મહર્ષિઓ અને મનુષ્યો સહિત તમામ સૃષ્ટિ મારી જન્માવેલી-મારા વડે રક્ષાયેલી અને મારાથી સંહાર પામનારી છે. આમ કેવળ જૂતલાવેજ નહીં પણ જૂતો પણ મારીજ લીધો છે ॥ ૬ ॥

यतां विभृतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽयिकम्पेन योगेन युज्यते नाप्र संशयः ॥ ७ ॥

જે મનુષ્ય મારી આ વિભૂતિ તથા યોગને યથાર્થ રીતે જાણે છે તે હૃદ યોગથી યુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ॥૭॥

આમ આગલા શ્લોકમાં ભગવાન જૂતો અને જૂતલાવેના સૃષ્ટા, રક્ષક અને લક્ષક છે એમ સિદ્ધ કર્યું. ભગવાન એવા છે તેથી ભક્તને શો ફાયદો ? અર્થાત્ ભગવાન આવા છે એ જાણવાથી ભક્તના જીવનમાં એ જ્ઞાન ક્યાં સ્પર્શે છે ? તમામ જૂતો અને જૂતોના નાના પ્રકારના માનસશક્તિ ભેદો ભગવાનને લીધે શુદ્ધ છે એ જોઈ જાણ્યું તેની દ્રષ્ટિમાં શો તફાવત પડે છે ? આનો જવાબ વાળતાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! જે માણસ મારી આ વિભૂતિ તથા યોગ તત્ત્વતઃ જાણે છે. તે માણસ અવિચળ યોગથી યુક્ત થાય છે. આ બાબતમાં શંકા નથી. અર્થાત્ જે માણસ ભગવાનની વિભૂતિને અને યોગને યથાર્થપણે જાણે છે તે અવિચળ યોગને પ્રાપ્ત કરે છે. વિભૂતિ એટલે વિવિધ આકારે થવું તે-હોણું તે. અર્થાત્ નાના આકારે રહેવું એટલે કે જૂતરૂપે અને જૂતલાવેને રૂપે વર્તવું તે. આશય આ છે. જે માણસ ભગવાનની વિભૂતિને તત્ત્વતઃ જાણે છે એટલે કે ભગવાન જ જૂતરૂપે અને જૂતલાવરૂપે વર્તે છે-વર્તી રહ્યા છે, તેને દુનિયામાં ભેદદ્રષ્ટિ માટે તક નથી. આધત્મસ્તબ્ધ પર્થ-તના તમામ પદાર્થોરૂપે પરમાત્મા જ પડ્યા પાથર્યા વર્તી રહ્યા છે. પરમાત્મા જ-બ્રહ્મા છે. પરમાત્મા જ ધાસનું તણખણું છે. તે આ વિશ્વને ભગવાનની વિભૂતિરૂપ જોશે. તે માણસ વિશ્વની, અકળાપી નાંખે એવી પરસ્પર વિલક્ષણતાથી અકળાશે નહીં. ભગવાનમાં સર્વ ભવનની શક્તિ છે. એમ અનુભવતો તેવો પુરૂષ સમઘર્ષી થશે, આત્મદૃષ્ટા થશે. સૌના અંતરદ્રમા રૂપ જ્યારે ભગવાન જ છે ત્યારે તેને માટે સૌરૂપ ભગવાનને ચાહ્યા શિવાય બીજને કેઈ ધર્મ જ ન રહેશે. એટલે ભગવાનની આ વિશ્વ વિભૂતિ

એવું' યથાર્થ જ્ઞાન યતાં માણસ સર્વજૂત પ્રેમી બનશે. તે ઉપરાંત ભૂતભાવ રૂપે પણ ભગવાન જ લીલા કરી રહ્યા છે એવું જે તત્ત્વતઃ જાણે તે માણસ દુનિયામાં પ્રતિપળે ચાલી રહેલા-વહી રહેલા પરસ્પરવિરૂદ્ધ ભાવ પ્રવાહોથી અકળાશે નહીં. દુનીઆભરમાં એક વિચાર-એકભાવ-એક મનો-દશા કેમ નથી એવો અશાસ્ત્રીય વિચાર તેના હૃદયમાં સ્ફુરશે નહીં. દેશકે તે જાણે છે કે બુદ્ધિથી માંડી અપયશ પર્યન્તના ભાવો એ ઇશ્વરનીજ લીલા છે. આમ આ દર્શનથી પણ તે હમદર્દીવાળો બનશે. આ ઉપરાંત ભગવાનના યોગને જે જાણે છે તેને શો ફાયદો ? યોગ એટલે પરમ અશ્વર્ય. પરમાત્માની કર્તુ' અકર્તુ' અન્યથા કર્તુ' શકિત. નિરતિશય જ્ઞાન અને ક્રિયાશકિત રૂપ યોગ. જે માણસ જાણે છે કે પરમાત્મામાં નિરતિશય જ્ઞાન અને ક્રિયાશકિત છે તે માણસ સમજશે કે ભગવાને જેવા જોછએ તેવાજ પદાર્થોને અનન્ત કાળથી સર્જી મૂક્યા છે. આથી માણસની જે પૃચ્છાદતિ- 'આ આમ કેમ છે ?' આવી જે મૂળ અર્થમાં નાસ્તિત્વન્તિ-જે રાગદ્વેષવિધ્ધ હૃદયસ્થિતિ-તે ટળી જાય છે. તેને સંશય નથી. ભ્રમ નથી, ફરીયાદ નથી. હાયહાય નથી. તે પરમસત્યને વરેલો હોઈ સત્યમય થઈ જાય છે. આથી ભગવાન કહે છે કે જે મનુષ્ય તત્ત્વતઃ એટલે કે યથાર્થપણે મારી આ વિભૂતિ અને યોગને જાણે છે તે અનિકમ્પ એટલે અવિચલ-કામાકાંક્ષ ન થાય એવા યોગને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તેના જીવનમાં નિષ્કામ કર્મયોગ એકજ શ્રેયોમાર્ગ છે એવી અચલ નિશ્ચયકની સમજણ પ્રાપ્ત થાય છે. એવો માણસ સંશયગ્રસ્ત નથી થતો. કર્તવ્યમૂઢ નથી થતો. ઉલટું સમજી નથી ખેસતો. કર્તવ્યબુદ્ધિથી તમામ વિહિત કર્મો કરવાં અને તે દ્વારા અંતર્યામિ પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા - બસ આજ તેની જીવન દ્રષ્ટિ થાય છે. અર્થાત્ તેવો મનુષ્ય આત્મજ્ઞાની નિષ્કામ કર્મયોગી ભક્ત થાય છે. સંશય વિચાર ભૂમિકામાં રહે. આચાર ભૂમિકામાં સંશયને સ્થાન નથી. આથી ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ? આ બાજતમાં શંકાને અવકાશ નથી. કર અને જો ॥ ૩ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वे प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

આખા જગનો હું જનક છું. મહારાથી બધું પ્રવર્તે છે એમ માની પ્રેમયુક્ત જ્ઞાનીઓ મહને ભજે છે ॥ ૮ ॥

.. ભગવાની વિશ્વતિ અને યોગને તત્ત્વતઃ જાણનાર માણસ અવિચળ યોગ પામે છે' એટલે શું એજ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં ભગવાન કહે છે કે અર્જુન! તમામ જગતનું હું ઉત્પત્તિ કારણ છું; અને બધું જગત મારામાથી પ્રવર્તે છે, એમ જાણીને યાત્રી પુરુષો પ્રેમપૂર્ણ થઈને મને ભજે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન! જે કદાચ એમ જાણે છે અને યથાર્થપણે સ્વાતુભવે જાણે છે કે આપું જગત્ પરમાત્મામાંથી ઉપજે છે અર્થાત્ પરમાત્મા જગતનો જનક છે, તથા જે એમ જાણે છે કે આપું જગત્ પરમાત્માને લઈને પ્રવર્તે છે એટલે કે ધૃતિની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટના પરિહારને અનુકૂલ ક્રિયા કરે છે તે માણસ મને પ્રેમથી ભજ્યા શિવાય રહી શકતો નથી. જગતના જનક અને જગતના પ્રવર્તક પરમાત્મા છે એ જ્ઞાન જેને થયું તેનેજ જીવનનું રહસ્ય સમજાઈ જાય છે. પરમાત્મા મારા પિતા છે, પરમાત્મા મારા પ્રવર્તક છે એમ જેને જાણાય તેને પિતારૂપ પરમાત્માને આહુત્ય અને તેની પ્રવર્તકતાને સ્વીકારવી એ ધર્મ થઈ પડે છે. આથી પરમાત્મા પિતા અને પ્રવર્તક છે એ જ્ઞાન પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ ઉપજાવે છે. અને આપણા જેના ઉપર પ્રેમ તેને આપે, તેને આત્મરૂપ જીવવામાં આનંદ આવે છે. તેની આરાધના પાલનમાં આપણને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ લાગે છે. આથી આવેા મનુષ્ય બુદ્ધ હોઈને પ્રેમલ હોય છે. અને પ્રેમ-પૂર્વક તે પરમાત્માને ભજે છે. એટલે કે પરમાત્માની આરાધના નિઃસ્વાર્થ ભાવે અનુસરણ કરે છે. પરમાત્માની આરાધના પાળવામાં તેને મજા આવે છે. અને જેમાં માણસને કુદરતી મજા આવે તે કરવામાં તેનો અતરંગતા પ્રસન્ન રહે છે. આમ જીવનભર પરમાત્માના જ્ઞાનપૂર્વક ભજનમાં એટલે કે પરમાત્માની આરાધના અમલમાં પવિત્ર આનંદ છૂપાયો છે અને આથી જ એવા સુઘ પુરુષો ભગવાનને જાણ્યુકત થઈને ભજે છે. ॥ ૮ ॥

મચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા યોગ્યવન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કમયન્તઃશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૯ ॥

માનસમાં રહેલા ચિત્તવાળા, મારામાં રહેલ પ્રાણુવાળા, પરસ્પરને સમજાવતા, મ્હને નિત્ય કહેતા, તુષ્ટ થાયછે અને રમે છે. ॥ ૯ ॥

જાણીને માણસ લગ્ન છે એમ પ્રેમાવતાર પ્રભુએ આગલા શ્લોકમાં કહ્યું. હવે કેવી રીતે તેઓ લગ્ન છે તે કહેતાં ભક્તોના વિશેષણ આપે છે. શ્લોકમાંનો 'નિત્ય' શબ્દ બધાં પદો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. 'હે અર્જુન ? તેવા ભક્તો હંમેશાં મર્યાદા-મદ્ગતપ્રાણ હોય છે. હંમેશાં અન્યોન્ય મને જણાવનાર હોય છે. હંમેશાં મને કથતા હોય છે અને આમ હંમેશાં તેઓ તૃપ્ત રહે છે અને રમે છે. અને આ શ્લોક ભક્ત જીવનને માટે દીવાદાંડી જેવો છે. દરેક સાધકે ભગવાને ભક્તને આપેલાં વિશેષણો પોતાનામાં કેટલે અંશે ઉતર્યાં છે તે જાણવાની ચિન્તા કરવી ઘટે. ભગવાન કહે છે કે ઉપર કહેલા ભક્તો મર્યાદા હોય છે. એટલે કે ભગવાનજી સર્વના અંતરાત્મા રૂપ છે, પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર છે, એવા સર્વના અંતરાત્મા અંતર્યામિશ્વર પરમાત્મામાંજ જેમનું ચિત્ત હંમેશાં લાગેલું રહે છે. અર્થાત્ વસ્તુમાનના સ્પર્શે તે તે વસ્તુનાં નામ, રૂપ, ગુણ, ક્રિયાનો બોધ ન થતાં તે નામ રૂપના બીજામાં રહેલું જે સચ્ચિદાનન્દ તત્ત્વ તેનોજ જેને બોધ થાય છે-યાદ આવે છે-ચિન્તન થાય છે તેવા માણસને ભગવાન અહીં મર્યાદા કહે છે. અને આ વિશેષણ જ્યાં સુધી ભગવાનજી વિશ્વરૂપ છે એવી આંતર પ્રતીતિ ન હોય ત્યાં સુધી જીવનમાં પ્રતિક્ષિત થતું નથી ! જેના જીવનમાં ભગવાનજી સર્વરૂપે વિલસી રહ્યા છે તેને પોતાના પ્રાણો પણ ભગવાનમાંજ રાખવા ગમે છે. રાખ્યા શિવાય તે રહી શકતો નથી. અર્થાત્ તેવો પુરૂષ ભગવાન શિવાય જીવી શકતો નથી. ભગવાનનો વિરહ તેને મોતની વેદના આપનારો થાય. પ્રાણ શબ્દનો ખીજો અર્થ ઇન્દ્રિયો પણ થાય છે. સર્વ રૂપ ભગવાનમાં ચિત્ત ને પરોવનારની ઇન્દ્રિયો પણ ચિતાધીન હોઈને, સર્વમાં ભગવાનનેજ પકડશે. જેવે-સાંભળવે-અડકવે શાખવે કે સંઘવે તેને ભગવાનનીજ પ્રતીતિ થશે અર્થાત્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ એ ભગવાનનોજ અચિન્ત્ય મહિમા છે એમ તેને લાગશે. વળી તેવા પુરુષો મહિમાહે ભગવાનનુંજ ઉદ્દેશન કરશે એટલે કે આવા ભક્તો જ્યારે એક બીજાને મળશે ત્યારે ભગવાન સર્વસામર્થ્ય સુક્ત છે, નિરતિશયદાનક્રિયા શક્તિસપત્ત છે. જગતની ઉત્પત્તિ, રિપતિ, ભંગનું એક કારણ છે એમ એક બીજાને ઉદ્દેશશે. આ શિવાય તેમની વાત-ચીતનો ખીજો વિષય જ શો હોઈ શકે ? રાજદંસને આખોચીક ન ગમે તેમજ તેઓ હંમેશાં ઉક્ત સ્વરૂપ ભગવાનની શિષ્યોને કે ધર્મ મનુષ્યોને કથા કહેશે. આમ સર્વાત્મભાવે તેઓ ભગવાનનેજ ભજશે. અને ભજવામાં જે આનન્દ છે તે લાપણમાં ક્યાં છે ? આથી તેવા પુરુષો હંમેશાં

મળેલામાં તૃપ્ત રહેશે. પોતાને મળેલી તમામ વસ્તુને ભગવાનની પ્રસાદી જાણી ખુશ રહેશે. કદી ખેદ ન પામશે. અને આ બધાના પરિણામે તેઓ રમે છે. અને આ જગત રમવાની જ જગ્યા છે, રડવાની નથી. નન્દનવન શોકની જગ્યા નથી. આનન્દની જગ્યા છે. આવા ભગવાનના યાત્રી ભક્તો હંમેશાં પોતપોતાના કર્મોમાં બાળકોની માફક રમે છે. કદી કર્મ કરવામાં કંકાસ છે એમ માની ચૂટકરી નહીં! અર્થાત્ કર્મ કરવામાં, જીવનનો નીનરો આનન્દ છે એ અનુભવતા હોય કદી કંટાળી જગતની નન્દનવનને મરચવી-માની રડતા નથી. આનન્દપૂર્વક પોતાની ફરજને પ્રેમથી અદા કરે છે. આવા તે ભક્તો હોય છે. ॥ ૯ ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ યુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥ ૧૦ ॥

તે હંમેશાં યુક્ત તથા પ્રેમપૂર્વક ભજનારાઓને હું તે યુદ્ધિયોગ આપું છું જેના વડે તેઓ મ્હને પામે છે. ॥ ૧૦ ॥

બસ ઉપલા શ્લોકમાં ભક્તોને વર્ણવ્યા અને વર્ણનદ્વારા ભક્ત જીવનની દીવાદાંડી બનાવી. આવા ભક્તોને ભગવાન શું વળતર આપે છે- આવા ભક્તોના ભજનનું ભગવાન શું ફલ આપે છે ? એનું ફલ બતાવતાં ઉદારાત્મા પ્રભુ બતાવે છે કે હે અર્જુન ! તેવા હંમેશાં યુક્ત અને પ્રેમ પૂર્વક ભજનારાઓને હું તે યુદ્ધિયોગ આપું છું જેનાથી તેઓ મારી પાસે આવે છે. અર્થાત્ ભગવાન અહીં પોતાની સામાન્ય દ્રષ્ટિએ કૃપણ એવી જતાએ લાયકને માટે ભેદક ઉદાર એવી દાનત્વ શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. હે અર્જુન ! જેઓ ઉપર જથ્થાવેલી રીતે સદા મન વાણી કર્મથી મારા ભજનમાં જોડાયેલા રહે છે, મારી આજ્ઞાઓનું પાલન કરવામાં મસ્તાન છે તેવા પ્રેમપૂર્વક મને ભજનારાઓનું હું ભવદારિદ્ર ફેડું છું. જે મનુષ્યો કષ્ટપણ સ્વાર્થીભાવના સિવાય કેવળ પ્રેમના માધ્યમથી મારી સતત ભક્તિ કરે છે એટલે કે નિષ્કામભાવે અને કેવળ પ્રેમને ખાતર ભજે છે, તેઓને હું તે યુદ્ધિયોગ આપું છું જેનાવડે તેઓ મને પહોંચે છે. યુદ્ધિયોગ એટલે સમજણની પ્રાપ્તિ. તેવા પુરુષોને ભગવાન જ સમજણની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે. એટલે કે પરમાત્માને મળવું હોય તો જીવનમાં કષ્ટ સમજણ જોઈએ, તે સમજણનો યોગ હું તેમને કરાવી

આપું છું. બાકી દ્રાદિ વરસે પણ, ભગવાનને મળાય એવી સમજાણનો યોગ, માણસને ન મળે. બીજારો અધારામજા કુટાયા કરે. અથવા, અધ્યાય-પડે. પણ તેને કેમે કરીને ભગવાનની પાસે જવાનો માર્ગજ ન સૂઝે. અને જેને ભગવાનને મળવાનો રાજમાય ન સૂઝે તે સંસારની ભયભીત, ગંદી, રોગમરકાવાળી અને સર્વ ઉપદ્રવોથી ભરેલી ગલીમાંજ અટવાય. સૌના અંતરમાં રહેલો વહાલો ભગવાન કેમ મળે, કેવી રીતે મળે, એ જાણવાની જે ચાતી-તે ભગવાન જ તેવા પ્રેમથી ભજનારા ભક્તોને, આપે છે. અને જેને એ જુદિયોગ મળ્યો તે સીધો ભગવાન પાસે પહોંચે છે. અને ભગવાન પાસે પહોંચેલાને શું થાય છે તે તો આપણને શી ખબર ? કાંઈ સુદામો ભગવાનની બેટ એટલે શું તેને પીજાને છે. આપણામાં જે સુદામો જાગે, તો, કૃષ્ણની દારિકા અને તેનું દર્શન આપે નથી. અર્થાત્ ભગવાન અહીં તમામ સુદામાઓના ભવદારિદ્ર્યને ફેડવાની અટલ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. જે ભગવાનને ભાવે ભજે તે ભગવાનના હૈયામાં વસે. આ ભક્તિનું ફળ છે. ॥ ૧૦ ॥

તેષામેવાનુકર્યપાર્યમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશપાન્યાત્મમાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્યતા ॥ ૧૧ ॥

તેમનીજ દયા ખાતર, મનોમંદિરમાં રહેલ હું, ઢેદીપ્યમાન જ્ઞાનરૂપદીપથી, અજ્ઞાનજન્ય અધિકાર, નાશ કરું છું. ॥ ૧૧ ॥

આગલા શ્લોકમાં ભગવાને ઔદાર્યની સીમા બતાવી હું ભક્તને જુદિયોગ-મને મળવાને માટે જે સમજાણની પ્રાપ્તિ બેઠએ તે સમજાણની પ્રાપ્તિ-આપું છું એમ કહ્યું. તે પહેલાં એટલે કે તે જુદિયોગની પ્રાપ્તિ પહેલાં શું થાય છે તે બતાવે છે. અર્થાત્ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો જુદિયોગ ક્યારે કેવી રીતે અને કાના દ્વારા મળે છે તે બતાવતાં કરુણાનિલય ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! તેવાઓનીજ કેવલ દયાને ખાતર-તેમના મનોમંદિરમાં રહેલો હું અધમધતા જ્ઞાનરૂપી દીવાવડે અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલાં અધારાનો નાશ કરું છું. અર્થાત્ હું પ્રિય અર્જુન ! મારી પ્રાપ્તિ અજ્ઞાનના સમૂળ નાશ શિવાય નથી. તો જેઓ મને કેવલ પ્રેમપૂર્વક ભજે છે તેમના ઉપર હું દયાથી ભરપૂર થઈ જાઉં છું. મારી દયાનો અફાટ સાગર તે વેળા ભરતીવાળો થઈ જાય છે. એક વખત મારામાં દયાની ભરતી આવી કે પછી હું નથી

જોતો ઉપર નીચે, નથી જોતો જાત કે નથી જોતો જ્ઞાત. બસ પ્રેમજન દયાનોમાર્થો હું, તેવા ભક્તોના હૃદયમદિરમા છતો થાઉં છું. જ્યાં હું, નિખિલ જગદાધાર, સર્વજ્ઞતાત્મજ્ઞતાત્મા, પરમપ્રેમસ્વરૂપ, દયાધન, સમિત-દાનન્દ પરમાત્મા, ભક્તના હૃદયમદિરમા છતો થયો કે તરત તેના હૃદયમાં ઝંખમધતો જ્ઞાનદીપ ઝંપે છે. અર્થાત્ તેના હૃદયમાં સત્યજ્ઞાન સ્ફુરે છે આ સત્યજ્ઞાન મારી હાજરીથી સ્ફુરે છે અને ટકે છે. બસ આ સત્ય-જ્ઞાનદીપવડે હું, તેમના હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનમાંથી જન્મતા ગાઢાં અધારનો નાશ કરું છું. અજ્ઞાન જ મહા અધિકાર છે. અને અધિકારની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ એટલે જ સાંસારિક રાગદ્વેષાદિ કવેશો છે. બસ સત્ય જ્ઞાનથી ભાસ્વત્ દીપથી હું તેમના અજ્ઞાનજન્ય અધારને એટલે તેમની મિથ્યા દ્રષ્ટિને દૂર કરું છું; હે અર્જુન ! અજ્ઞાન અને તેની અનન્ત ધાડને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં જ છે. એટલે ભક્ત હૃદય માફ પ્રેમી હોઈને હું તેનામાં આવી મિથ્યા દ્રષ્ટિ, જોઈને દયાળુ બની જાઉં છું. અને મારી કંઠણાનો જે ભાગી બન્યો તેને આત્મદ્રષ્ટિ-સત્યદ્રષ્ટિનો લાભ થાય છે આમ તેવા ભક્તોને વળતરમાં હું શું આપું તે તને સમજશે. જ્ઞાનદીપનો સ્થિર પ્રકાશ અને અજ્ઞાનજન્ય અધારનો કાયમી નાશ-આ કાર્મ જેવું તેવું જ્ઞાન નથી. ભગવાનની જ દયામયી ઉદારતા આ બધી શકે. દૂરકે ભગવદ્-ભક્તનો આ એકધારો અનુભવ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્જુન ઉવાચ:- અર્જુન ઓહ્યા:-

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષ શશ્વતં દિવ્યમાદિદેયમર્જે વિમુખ્ ॥ ૧૨ ॥

‘આહુસ્ત્વામુપયઃ’ સર્વે દેવર્ષિનાંરદસ્તથા ।

‘અસિતો દેવલો ધ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ’ ધ્રુવીપિ મે ॥ ૧૩ ॥

આપ પરબ્રહ્મ, પરમધામ, પરમપવિત્ર છો. આપને બધા ઋષિઓ, દેવર્ષિ મારફ તથા અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ પુરુષ-સનાતન-દિવ્ય-આદિદેવ-અજ્ઞ વિભુ કહે છે. તથા આપ પોતે મહને કહેા છો. ॥ ૧૨-૧૩ ॥

આમ આગલા શ્લોકમાં ભગવાને પોતે કૃષ્ણનો ભંડાર છે, પોતાનાં ત્રેમી ભક્તોના અરાનજન્ય ગાદ અધિકારને, રાનદીપથી દૂર કરનાર છે, એમ અભયદાન આપ્યું. અર્થાત્ પોતાના યોગ અને વિભૂતિનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું. પરંતુ સંક્ષેપમાં કહેલાથી અર્જુનને હૃદયનો સંતોષ ન થયો અને કાને થાય ? આથી સંક્ષેપમાં કહેલા યોગને વિભૂતિને વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાની ઇચ્છાવાળો અર્જુન સાત શ્લોકોમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે હે ભગવન્ ! આપ પરબ્રહ્મ છો. પરમધામ છો. પરમપવિત્ર છો. બધાય ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ તથા અસિત, દેવલ અને વ્યાસ આપને પુરુષ, શાશ્વત, દિવ્ય, આદિદેવ, અજ અને વિશુ કહે છે. અને તે ઉપરાંત આપ જાતે પણ તેવું જ કહો છો. અર્થાત્ હે ભગવન્ ! આપના કથન ઉપરથી મને ખાત્રી થઇ કે આપ પરબ્રહ્મ છો. એટલે કે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યથી પર, એવા પરમાત્મા આપ છો. આપ પરમધામ છો એટલે કે પ્રાણીમાત્રનું ઉત્તમ રહેઠાણુ છો. સૌના આશ્રયસ્થાન છો. આપ પવિત્રમાંપવિત્ર છો. એટલે કે આપ પાવન કરનારાઓને પણ પાવન કરનારા છો. આપને બધાય ઋષિઓ પુરુષ એટલે કે સર્વ જૂતોમાં અન્તરાત્મારૂપે રહેલા કહે છે. આપને શાશ્વત એટલે સનાતન કહે છે. આપને દિવ્ય એટલે કે અલૌકિક કહે છે. આપને આદિદેવ એટલે કે બ્રહ્મા વગેરે સૌ દેવોના પિતા કહે છે. આપને અજ એટલે જન્મમથન્ય કહે છે. આપને વિશુ એટલે અનેકરૂપે છતાં થનારા કહે છે. આ મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓનું જ કથન છે એમ નથી. દેવર્ષિ નારદની પણ આ કથનમાં સંમતિ છે. તે ઉપરાંત અસિત, દેવલ કૃષ્ણકૃપાપન વ્યાસમુનિની પણ આ કથનમાં સંમતિ છે. અને સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રમાણુ તો એ છે કે આપ જાતે પણ એ કથનમાં આપની સંમતિના સંકેત પૂરાં છો. એટલે આપ જેવા છો તેવા હોવા વિષે હવે મને કશો સંશય નથી. ॥ ૧૨-૧૩ ॥

‘ સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં ચદસિ કેશવ ।

ન હિ તે અપલખ્યત્તિઃ તિદુર્લભા ન લગલાઃ ॥ ૧૪ ॥

હે કેશવ ! આ બધું જે મ્હને આપ કહ્યું છે. તે હું સાચું મારું છું. હે ભગવન્ ! આપના સ્વરૂપને, નિશ્ચય, દેવો કે દાનવો બાજુતા નથી. ॥ ૧૪ ॥

હે કેશવ ! આ બધું કે જે આપને લગતું આપ મને કહો છો તે બધું સાચું માનું છું; હે ભગવન ! નિશ્ચય, દેવો અગર તો દાનવો, કોઈ આપની વ્યક્તિને ગળણતા નથી. અર્થાત્ હે કેશવ ! આમે મને અત્યાર સુધી આપના વિષયમાં જે કંઈ કહ્યું તે બધું અક્ષરશઃ સત્ય છે. મારા હૃદયમાં એ વિષયમાં કશો સંશય રહ્યો નથી. આથી આ બધું હું સત્ય માનું છું; હે પરમ ઐશ્વર્યવાન ! આપની વ્યક્તિ એટલે કે સ્વરૂપને નથી દેવો ગળણતા નથી તો દાનવો ગળણતા. એટલે કે વિદ્વાનો કે અવિદ્વાનો-કોઈપણ આપના સ્વરૂપના અપાર, અગાધ, અનન્ત, મદ્દિમાને ગળણવા-પૂર્ણપણે ગળણવા કોઈની તાકાત નથી. સૌના દર્શનમાં આપનો કોઈ એકાદ અંશ આવી ગય છે ! હે પરમાત્મન ! સર્વાંશે આપને ગળણવા એ દેવ કે દાનવની ગતિની બહારની વાત છે. દેવ એટલે વિદ્વાનો-સુમનસ્કલોકો. દાનવ એટલે પૂર્વદેવો-અસુરો-વિમનસ્કલોકો. જ્યારે દેવ અને દાનવો પણ આપને પૂર્ણાંશે નથી પીછાની શક્તા તો પછી હું માનવ-તો આપને ક્યાંથી એકાગ્રી શકું ? ॥ ૧૪ ॥

સ્વયમેવાત્મનાત્માને ઘેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ! ।

ભૂતભાવન ! ભૂતેશ ! વેદેવ ! જગત્પતે ! ॥ ૧૫ ॥

હે પુરુષોત્તમ ! હે સર્વભૂતપિતા ! હે ભૂતનિયન્તા ! હે દેવાધિદેવ ! હે વિશ્વંભર ! આપ જાતેજ આપવડે આપને ગળ્યો છો. ॥ ૧૫ ॥

આથી હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતભાવન ! હે ભૂતેશ ! હે દેવદેવ ! હે જગત્પતે ! આપજ આપને જાતે જોળ્યો છો. અર્થાત્ હે પુરુષોત્તમ ! આપને આપજ આપવડે જોળ્યો છે. ભગવાન પુરુષોત્તમ છે. પુરુષોત્તમ એટલે સૌ પુરુષોમાં ઉન્નતમ. સૌ પુરુષ એટલે તમામ જીવેલ જીવ કલેશ, કર્મ, કર્મફલ, અને વાસનાથી વિટળાયેલો હોય છે. જ્યારે પરમાત્માને કલેશાદિનો કદી સ્પર્શ થતો નથી. આથી સદૈવમુક્ત સદૈવ સર્વશઃ એવા પરમાત્મા પુરુષોત્તમ છે. ભૂતભાવન એટલે સર્વભૂતોના ઉત્પાદક. એટલે કે સર્વભૂતપિતા. ભૂતેશ એટલે ભૂતભાવના ઇશ્વર અર્થાત્ સર્વભૂતનિયન્તા. દેવદેવ એટલે દેવોના પણ દેવ-દેવાધિદેવ. જગત્પતિ એટલે કે જગત્પાપક,

અર્થાત્ વિશ્વંભર. અર્થાત્ હે પુરુષોત્તમ! હે ભૂતપિતા ! હે ભૂતનિયન્તા ! હે દેવાધિદેવ ! હે વિશ્વંભર ! આપ જ આપને આપવડે જાણો છો. એટલે કે ભગવાન જાતે કેવા છે તે ભગવાન જ જાતે જાણે છે. જેમ માણસ પોતાને પોતેજ પૂરો જાણે છે, પોતાના વિષે જાણે જે જાણે તે કદી પૂરું કે પૂર્ણ સસ નથી હોતું તેમ ભગવાનને ભગવાન જ પોતે પૂરા જાણે છે. ભગવાનને વિષે આપણું જેટલું જ્ઞાન તે-હંમેશાં અંતરું છે. આપણને શી ખબર કે ભગવાનનું પૂર્ણસ્વરૂપ કેવું છે. કેવડું અને ક્યાં ક્યાં છે ? આથી સમજપૂર્વકની પોતાના અજ્ઞાનની સ્વીકૃતિ એ પરમસત્યને પામવાની પહેલી શરત છે ! જ્યારે હું કશું જાણુતો નથી એવું માણસ હૃદયથી જાણુતો થાય ત્યારે તે ભગવાનને જાણવાની શરૂઆત કરે છે. એજ વાત અહીં અર્જુન સૂચવે છે. હે પ્રભો ! આપજ આપને આપવડે જાણો છો ॥ ૧૫ ॥

ચક્રુર્મહંસ્યશેવેણ દિવ્યા ધ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યાભિર્વિભૂતિમિલ્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

ખરે ! આપની જે અદ્ભુત વિભૂતિઓ છે, જે વિભૂતિઓથી આ લોકોને પૂરીને આપ રહ્યા છો તેને, સંપૂર્ણપણે કહેવા, આપ યોગ્ય છો. ॥ ૧૬ ॥

હે ભગવન ! વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે આવી છે ત્યારે આપની બાબતમાં આપજ પ્રમાણરૂપ છો. તો હે પ્રભો ! કૃપા કરીને આપ આપની દિવ્ય વિભૂતિઓને પૂર્ણપણે કહેવાને યોગ્ય છો કે જે વિષ્ણુતિઓવડે આપ આ લોકોને વ્યાપીને વર્તો છો. અર્થાત્ જ્યારે હે પ્રભો ! આપજ આપને આપથી ઓળખો છો, તો આપ ક્યાં કેવી રીતે વર્તી રહ્યા છો તે પણ આપજ જાણી રહો. આથી હું આપને વિનવું છું કે હે ભગવન ! અંતરની દિવ્ય વિભૂતિઓ પૂર્ણપણે મને કહો. એટલે કે આપની અલૌકિક-અદ્ભુત વિવિધરૂપે સ્થિતિ છે તે તમામ મને કહો. આ સ્મરત જગત્ને આપ જે જે વિભૂતિઓદ્વારા પૂરીને વર્તો છો તે તે વિષ્ણુતિઓ અને આપ કહેવા યોગ્ય છો. કેમકે આપની જાણતમાં આપજ હેવટનું પ્રમાણ છો. ॥૧૬ ॥

કથં વિદ્યામહં યોગિજ્ઞાં સદા પરિચિન્તયન્ ।
કેપુ કેપુ ચ માવેપુ ચિન્ત્યોઽસિ મગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

હે યોગી ! સદા ચિન્તવનાર હું આપને કેવી રીતે જાણું ?
તથા હે ભગવન્ ! મારા વડે આપ કયા કયા પદાર્થોમાં
ચિન્તવવાને યોગ્ય છો ? ॥ ૧૭ ॥

હે નાથ ! હું આપને આ તસદી મારે સામાટે આપી રહ્યો છું
તે હું કહું. હે યોગિન્ ! હે યોગમાયાવિન્ ! હે અદ્ભુત સામર્થ્ય ! આપને
હંમેશાં ચિન્તવતો હું કેવી રીતે જાણું ? હે નિરતિશય ઐશ્વર્યશાસિન્ !
કયા કયા ભાવોમાં આપ મારાવડે યાદ કરવા યોગ્ય છો અર્થાત્ હે
પરમાત્મન્ ! આપનું હું સદા પરિચિન્તન કરવા છઠ્ઠું છું. એટલે કે
આપનું ધ્યાન-સ્મરણ-સદા આહું છું. તો હું આપને કેવી રીતે એટલે
કયા પ્રકારે કયા ધર્મે, કયા રૂપે આપને ચિન્તવવા યોગ્ય જાણું ? જડ
અને ચેતન પદાર્થોમાં હું આપને કયા કયા પદાર્થોમાં સ્મરવા યોગ્ય માનું ?
અર્થાત્ જડચેતન પદાર્થોમાં કયાના દર્શને આપની યાદી મને રજૂ રે ?
આથી હે ભગવન્ ! આપ મને આપની વિભૂતિઓ કહો. એટલે કે આપ
કયા કયા પદાર્થોમાં વિશેષરૂપે વિવિધરૂપે વર્તી રહ્યા છો તે મને જતાવે.
હું આપની સદા યાદી ચાહું છું. ॥ ૧૭ ॥

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિમૂર્તિ ચ જનાર્દન ।
મૃયઃ કથય ત્વસિદ્ધિશૃણ્યતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

હે જનાર્દન ! આપના યોગ અને વૈભવને વિસ્તારપૂર્વક
કરીથી કહો કેમકે એ અમૃત સાંભળતાં મહારી તૃપ્તિ થતી
નથી ! ॥ ૧૮ ॥

આમ નિરન્તર ભગવત્સ્મરણશ્રદ્ધી અર્જુન પોતાના કથનનો ઉપ-
સંહાર કરતાં કહે ॥ કે જનાર્દન ! વિસ્તારથી મને આપનો યોગ અને
વિભૂતિ ફરી એકવાર સંભળાવો. કેમકે આપના આ વચનામૃતો કાનદારા
પીતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી. જસ જસ એમ થતું નથી. અર્થાત્ હે ભગવન્ !
આપે સાનમા અને નવમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપમાં આપનો યોગ અને

વિભૂતિ જોકે કહ્યાં છે પણ તેનેજ આપ વિસ્તારથી કહો. આમના નિરતિ-
શય અર્થ અને વૈભવને આપ વિસ્તારપૂર્વક સંભળાવો પ્રભો !
આપનાં આ વચનામૃત પીતાં મારો જીવ ધરાતો નથી. આપ જેમ જેમ
એ અમૃત ધરો છો તેમ તેમ મારી અનૃત્તિ વધતી જાય છે. જાણે આપનાં
વચનામૃતો યુગ યુગ સુધી સાંભળ્યા જ કરું. કાન અને હૃદયને જાણે
યુગોથી ઉપવાસ પડ્યો હોય તેમ આપના વચનો સાંભળવે બસ બુદ્ધિ થતી
નથી. આથી હે પ્રિયતમ ! આપ મને વળી આપની વિભૂતિ અને યોગને
લગતી દૈવીવાણી સંભળાવો. આપના જેવા વક્તા આગળ કયા શ્રોતાને
તૃપ્તિ થાય ॥ ૧૮ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-

હન્ત તે કથયિष्याમિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાચાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

વારું ત્હને, નિશ્ચય, જે અલૌકિક આત્મવૈભવ છે તેને હું
પ્રધાનપણે કહીશ, કેમકે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મહારા વિસ્તારનો પાર
નથી. ॥ ૧૯ ॥

આમ પ્રેમથી અર્જુને ભગવાનની સહૃદય પ્રાર્થના કરી. એટલે
ભક્તવત્સલ કરુણાનિધાન પરમાત્મા ભક્તની મનોકામના પૂરવા માટે
પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે હે અર્જુન ! જરૂર હું તને મારી દિવ્ય
વિભૂતિઓ કહીશ. પરંતુ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારા વિસ્તારનો અન્ત નથી
એટલે હું તને પ્રધાનપણે મારી વિભૂતિઓ કથી કથી છે એટલું જ કહીશ.
અર્થાત્ હે અર્જુન ! તારી પ્રાર્થના મેને મંજૂર છે. તને સાંભળાની ઇચ્છા
છે તો મને કહેવાનો અવકાશ છે. હે પ્રિય ! હું તને અવશ્ય મારી દિવ્ય
અપ્રાપ્ત વિભૂતિઓ કહીશ. એટલે કે મારી જે જે દિવ્યભાવે જગતમાં
અસ્તિ છે-તે તે વિભૂતિઓ હું તને કહીશ. પરંતુ હે અર્જુન ! એકવાત
આગળથી તને રપટ કહી દઉં મારા વિસ્તારનો પાર નથી. કેમકે સમસ્ત
જગત મારી વિભૂતિ છે. હું સર્વરૂપ છું એટલે કયે રૂપે નથી ? અને સમસ્ત
જગતના તમામ પદાર્થોરૂપે હું જ હોઈને તે તમામનું હું તને કથન કરું
તો તે માટે લાખો વર્ષ જોઈએ ! અને તે જરૂરી પણ નથી. આથી મારી

ખાસ ખાસ જે વિભૂતિઓ છે, જેને જોવાથી તને મારી અસ્તિત્વો હૃદયમાં
ભાવ ઉપજે, તેવી તેવી વિભૂતિઓજ હું તને કહીશ. અર્થાત્ અપાર અને
અનન્ત હું તને પ્રધાનપણે જેટલી વિભૂતિઓ ગણાઉં તેટલાથીજ તું
સંતોષ માનજે. ॥ ૧૬ ॥

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ સૂતાનામન્ત પવ ચ ॥ ૨૦ ॥

હે છતનિદ્ર! સર્વભૂતોના હૃદયમાં રહેલ આત્મા હું છું. તથા
ભૂતોનો જન્મ, સ્થિતિ, અને અન્ત પણ નિશ્ચય હું છું. ॥ ૨૦ ॥

હવે પ્રતિજ્ઞા મુજબ પરમાત્મા “હે યોગિન હું આપને કેવી રીતે
જાણું” એવા અર્જુનના પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે હે
ગુડાકેશ! સર્વભૂતોના આશયમાં રહેલો આત્મા હું છું. તેમજ હુંજ ભૂતોની
આદિ મધ્ય અને અન્ત છું. અર્થાત્ હે અર્જુન! પ્રાણીમાત્રના આશય,
હૃદયમાં, રહેલો આત્મા છું. પ્રત્યેક પ્રાણીનો જે અંતરાત્મા છે તે અંતરાત્મારૂપે
હુંજ સૌમાં વસેલો છું. આથી સૌ પ્રાણીના હૃદયમાં રહેલા ક્ષેત્રજ્ઞ-આત્મા
તરીકે તું મને જાણુ અર્થાત્ સૌ પ્રાણીમા પ્રત્યમાત્મારૂપે વર્તી રહેલા મને
તું જાણુ. અને તે રૂપે મને જાણવાને તું યત્ન કર. અર્થાત્ સૌ પ્રાણીને
જોતા તારે એ યાદ રાખવું કે સૌનો અંતરાત્મા હું પરમાત્મા છું. આમ
સૌના દર્શને સૌમાં તને અંતરાત્મારૂપ મારી યાદ આવવી જોઈએ મનુષ્ય
પશુપક્ષી કીટંપતંગ દેવદાનવ-યાવદિક સૃષ્ટિ-તમામના દર્શને તે તે દેહમાં
રહેલો આત્મા હું છું એમ તું જાણુ આમ સર્વ ભૂતના અંતરાત્મા
તરીકે તું મને હે પ્રિય! જોજાણુ. વળી જડચેતન તમામ ભૂતોની આદિ
અવસ્થા, મધ્યાવસ્થા અને અંતઅવસ્થા હું છું. એટલે કે સૌના જન્મ
સ્થિતિ અને પ્રલય હુંજ છું. અર્થાત્ સર્વભૂતાત્મારૂપે હુંજ ઉદ્ભવું છું.
હુંજ વર્ણું છું. હુંજ લીન થાઉં છું. દુઃકમાં સરિતાપતિ સમુદ્રમાં તરંગોના
જેમ જન્મ સ્થિતિ અને પ્રલય યથાકાળે થવા કરેલો તેમ સર્વભૂતાન્તરા-
ત્મા યોગમાયાપતિ એવા હું ધ્રુવરમાં પ્રાણીમાત્રના જન્મ સ્થિતિ અને
પ્રલયો થવા કરે છે. આમ સર્વભૂતના આદિ મધ્ય અને અન્તરૂપે તું મને
ચિન્તવવા યોગ્ય જાણુ અર્થાત્ હે અર્જુન! સર્વભૂતના અંતરાત્મારૂપે
અને સૌની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયરૂપે તું મનેજ જાણુ. પરમાત્મા જ

સર્વરૂપે સ્ફુરેલ છે. પરમાત્મા જ સર્વરૂપે ઉદ્ભવે છે-વર્તે છે-લીન થાય છે. અર્થાત્ સમસ્ત સૃષ્ટિ પરમાત્મા રૂપે જ છે. આ દ્રષ્ટિ સૌથી ઉત્તમ છે. આથી આ રૂપે લગવાન પોતાને ઓળખવા પ્રિયતમ અર્જુનને ઉપદેશ છે. ॥ ૨૦ ॥

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।
મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું, જ્યોતિષમાં હું અશુમાન સૂર્ય છું, વૃષ્ટિ લાવનાર વાયુઓમાં હું વિદ્યુદ્ગર્ભ મરીચિ નામનો પવન છું, નક્ષત્રોમાં હું ચન્દ્ર છું. ॥ ૨૧ ॥

હવે “કયા કયા ભાવોમાં હું આપને ચિન્તવું” એનો ઉત્તર આપવાની શરૂઆત કરે છે કે હે અર્જુન ! આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું. અને જ્યોતિષોમાં હું અંશુમાન રવિ છું. મરુતોમાં હું મરીચિ નામનો મરુત છું, અને નક્ષત્રોમાં હું શશી છું. અર્થાત્ હે અર્જુન અદિતિના પુત્રારૂપ પ્યાર આદિત્યો એટલે સૂર્યોમાં હું વ્યાપક કિરણોવાળો મધ્યાન્હ-કાલનો વિષ્ણુનામક સૂર્ય છું. અગ્નિ વગેરે ભૌતિક જ્યોતિષોમાં હું પ્રચંડ કિરણોવાળો ગ્રીષ્મ ઋતુનો સૂર્ય છું છું. વરસાદ લાવનારા વાયુઓમાં વિદ્યુદ્ગર્ભ મરીચિ નામનો વાયુ હું છું. અને ચન્દ્રના પથમાં આવનારા અશ્વિની ભરણી વગેરે નક્ષત્રો-તારાગણોમાં હું ચન્દ્ર છું. અર્થાત્ વિષ્ણુ-સૂર્ય-મરુત અને ચન્દ્રના દર્શને તું મારું સ્મરણ કરજે. તે તે રૂપે હું વર્તી રહ્યો છું. ॥ ૨૧ ॥

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।
ઇન્દ્રિયાણાં મનઃશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

વેદોમાં હું સામવેદ છું, દેવોમાં હું ઇન્દ્ર છું, તથા ઇન્દ્રિયોમાં હું મન છું તથા પ્રાણીઓમાં હું ચેતના છું. ॥ ૨૨ ॥

વેદોમાં હું સામવેદ છું, અને દેવોમાં હું વાસવ છું, ઇન્દ્રિયોમાં હું મન છું. ભૂતોમાં હું ચેતના છું. અર્થાત્ હે અર્જુન ! વેદનામે પ્રસિદ્ધ

ઋગ્વેદાદિમાં ગાનાત્મક-ગવાય એવા સ્વરૂપનો સામ નામનો વેદ મારું
સ્વરૂપ છે એમ જાણુ છું. છત્રોક્માં વસનારાઓમાં હું વસુનો પુત્ર-દેવાધિપતિ
ધન્વ છું. તથા કાન વગેરે અગ્નીઆર આંતરે જાણુ છું. ધન્વિયોમાં હું તે
અધાનાં પ્રવર્તક મનરૂપી અંતકરણ છું. તથા સર્વજ્ઞતોમાં એટલે કે તમામ
પ્રાણીઓના શરીરમાં હોનારી જે એતના-એનન્ય-જ્યનશક્તિ-જ્ઞાનશક્તિ
તે હું છું ॥ ૨૨ ॥

ઋદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।
વસુનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

તથા રૂદ્રોમાં હું શંકર છું, યક્ષ અને રાક્ષસોમાં હું
કુબેર છું, તથા વસુઓમાં હું પાવક-અગ્નિ છું, અને પર્વતોમાં
હું સુમેરુ છું. ॥ ૨૩ ॥

વજ્રા રૂદ્રોમાં હું શંકર છું. યક્ષરાક્ષસોમાં હું વિત્તેશ-કુબેર છું.
વસુઓમાં હું પાવક છું. શિખરોવાળામાં હું મેરુ છું, અર્થાત્ પ્રજાપતિના
પુત્રો, વારંવાર ક્રોધથી તપી જનારા, મરતોના તાતરૂપ, અગ્નીઆર રૂદ્રોમાં,
હું શાન્તિકર-સંહારકર શંકુનામનો રૂદ્ર હું છું. યજ્ઞો અને રક્ષસ એટલે
રાક્ષસોમાં હું દેવોનો અજનન્યા કુબેરરૂપ છું તથા વસુ એટલે વાસના
કારણજૂત આઠ પ્રકારના અગ્નિઓમાં હું પાવક એટલે પવિત્ર કરનારો અગ્નિ છું.
અને અતિશય ઉંચા શિખરોવાળાઓમાં હું ઉત્તરમેરુ-સુમેરુ છું. ॥ ૨૩ ॥

પુરોઘસાં ચ મુલ્યં માં વિદિ પાર્યં વૃદસ્પતિમ્ ।
સેનાનીનામહં રુદ્ધ્વઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

તથા હે પૃથાપુત્ર ! પુરોહિતોમાં મને મુખ્ય પુરોહિત
જૃહસ્પતિ જાણુ, સેનાપતિઓમાં કાર્તિકેય હું છું, જળાશયોમાં
હું સાગર છું. ॥ ૨૪ ॥

વજ્રા હે પાર્ય ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય પુરોહિત જૃહસ્પતિ તું મને જાણુ.
સેનાપતિઓમાં તું મને રુદ્ધ્વ જાણુ અને સરોવરોમાં તું મને સાગર
જાણુ. અર્થાત્ તમામ પુરોહિતોમાં જ્ઞાનદ્રષ્ટિએ એક એવા દેવરાજના પુરો-

હિત બૃહસ્પતિ છે તે માટે સ્વરૂપ છે. અને જય અને બૃહ રચનાની કલામાં શ્રેષ્ઠ સેનાપતિઓમાં હું દેવસેનાપતિ કાર્તિકેય છું, વળી પરમાત્માએ ખજોલાં જલાશયોમાં હું સાગર છું. ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષિણાં મૃગુરહં ગિરામસ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

મહર્ષિઓમાં હું ભૃગુ છું, વાણીમાં હું એકાક્ષર છું, યજ્ઞોમાં હું જપયજ્ઞ છું, સ્થાવરોમાં હિમાલય છું. ॥ ૨૫ ॥

વળી હે અર્જુન! મહર્ષિઓમાં હું ભૃગુ છું. વાણીમાં હું એક અક્ષર છું. યજ્ઞોમાં હું જપયજ્ઞ છું. અને સ્થાવરમાં હું હિમાલય છું અર્થાત્ હે અર્જુન! વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર વગેરે સાત ગોત્રઋષિ અને આથી-જ પૂજ્ય એવા સપ્તર્ષિઓમાં હું ભૃગુ છું. એટલે કે પરશુરામનો પિતા નામે જમદગ્નિ-પ્રજવલિત ઋષિ-એટલે કે મહાતેજસ્વી-એવો જમદગ્નિ હું છું. સાર્થક શબ્દોના સમૂહરૂપ વાણીમાં હું એકાક્ષર-એટલે કે પ્રણવ-ચક્રાર છું. વળી શ્રોતરમાર્ત યજ્ઞોમાં હું જપયજ્ઞ એટલે કે સ્વાધ્યાયરૂપી પૂર્ણ નિર્દોષ યજ્ઞ હું છું. અને સ્થાવર વસ્તુઓ પૈકી હું હિમાલય નામનો પર્વતરાજ છું. ॥ ૨૫ ॥

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષિણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

ઝાડોમાં પીપળો, તથા દેવર્ષિઓમાં નારદ, ગન્ધર્વોમાં ચિત્રરથ, તથા સિદ્ધોમાં હું કપિલ મુનિ છું. ॥ ૨૬ ॥

વળી બધા વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ એટલે પીપળો હું છું. વળી જાતિએ દેવ અને મન્ત્રદર્શનથી ઋષિ એવા અસિત દેવલ વગેરે દેવર્ષિઓમાં હું ભક્તરાજ નારદ છું. દેવલોકોના ગાયકરૂપ ગન્ધર્વોમાં હું ચિત્રરથ નામનો દેવગાયક-ગન્ધર્વ છું. સિદ્ધોમાં હું કપિલમુનિ છું એટલે આત્મજ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિ જેમણે સંપાદન કરી છે એવા પૂર્ણ આત્મવેદાઓમાં હું મહામુનિ, સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રવર્તક કપિલમુનિ છું. ॥ ૨૬ ॥

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં ચિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

પરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭ ॥

ઘોડાઓમાં સમુદ્રોત્પન્ન ઉચ્ચૈઃશ્રવા મ્હને જાણુ, ગજેન્દ્રોમાં
ઐરાવત, તથા મનુષ્યોમાં મને રાજા જાણુ. ॥ ૨૭ ॥

વળા હે અર્જુન ! અથો પૈંકી તુ મને અમૃત એટલે પાણી-એટલે કે
સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થયેલ ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અથ જાણુ રાજદરિતઓમાં
તું મને ઐરાવત જાણુ ઐરાવત એટલે પુરાનતી નામની નદીના કિનારે
ઉપજેલો અને ઇન્દ્રના અથ તરીકે પંકાયેલો એવો ઐરાવત નામનો
ગજેન્દ્ર તું મને જાણુ અને હે અર્જુન ! મનુષ્યોમાં તુ મને રાજા જાણુ
મનુષ્યોમાં રાજાપે પ્રકટ છું એમ તું જાણુ એટલે કે રાજા મારી
વિભૂતિ છે એમ તું જાણુ ॥ ૨૭ ॥

આયુધાનામર્દ્ધં વજ્રં, ઘેનૂનામસ્મિ કામધુરુ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કન્દર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥ ૨૮ ॥

આયુધોમાં હું તલવાર છું, ગાયોમાં હું કામદુદ્ધા છું,
મનોરૂપિનો હેતુ કામદેવ હું છું, તથા સાપોમાં વાસુકિ હું છું. ॥ ૨૮ ॥

વળા આયુધોમાં હું વજ્ર છું. વળા ગાયોમાં હું કામદુદ્ધા છું.
મનોરૂપિનો હેતુરૂપ કન્દર્પ-કામદેવ હું છું. સર્પોમાં હું વાસુકી છું.
અર્થાત્ હે અર્જુન ! ખેંચીને જે સાધનો મુદ્દને માટે વપરાય એવા ભાવા
બરછી તલવાર વગેરે હથિઆરોમાં હું વજ્ર એટલે તલવાર છું. અને
ગાયોમાં કામદુદ્ધા એટલે યથેષ્ટ દૂધ આપનારી-તરેનની વીંધાયેલી ગાય હું
છું. કામદેવ કે જે પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે તે પણ હું જ છું.
સર્પ એટલે પેટ સરતા-સાપો. તેમાં સપરાજ વાસુકી હું છું ॥ ૨૮ ॥

અતન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનાં ઘરુણો યાદસામદમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામદમ્ ॥ ૨૯ ॥

તથા નાગોમાં અતન્ત હું છું, જલચરોમાં વરુણ હું છું,
પિતૃઓમાં હું અર્યમા છું, તથા નિયમન કરનારાઓમાં હું
યમ છું. ॥ ૨૯ ॥

વળા કૃષ્ણધરોમાં હું અનન્ત કૃષ્ણવાળો શેષ નામનો નાગ છું.
જલજન્તુઓમાં હું જલચર ગ્રાણીઓના અધિપતિ વરુણરૂપે છું. બહિષ્ક
અગ્નિવાત વગેરે પિતૃઓમાં હું પિતૃરાજ અર્થમાં છું. અને નિયમન
રનારાઓ પૈકી એટલે કે દુષ્ટોને કાચુમાં રાખનારાઓ પૈકી હું યમ છું
એટલે ધર્મરાજનામે યમ હું છું. ॥ ૨૯ ॥

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

તથા દૈત્યોમાં હું પ્રહ્લાદ છું, ગણુનારાઓમાં હું કાલ છું,
તથા પશુઓમાં હું સિંહ છું તથા પક્ષિઓમાં હું ગરુડ છું. ॥ ૩૦ ॥

તે ઉપરાંત હે અર્જુન ! દિતિના પુત્ર દૈત્યો-દાનવોમાં હું, હિરણ્ય-
કશિપુનો પુત્ર ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ છું. ગણુત્રીબાળોમાં હું ગ્રાણીમાત્રની
આવરણને ગણુનારો રાતદિવસરૂપ કાળ છું. વન્યપશુઓમાં હું મૃગરાજ
સિંહ અગર તો વાઘ છું. પાંખવાળાં અને આકાશચારી પક્ષીઓમાં
હું વિનતાપુત્ર પક્ષીરાજ ગરુડ છું છું. ॥ ૩૦ ॥

પવનઃ પવતાસ્મિ રામઃ શસ્ત્રધૃતામહમ્ ।

હ્યપાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિજાહ્નવી ॥ ૩૧ ॥

પવિત્ર કરનારાઓમાં હું પવન છું, શસ્ત્રધારીઓમાં હું
રામ છું, તથા માછલીઓમાં હું મંગરમચ્છ છું, નદીઓમાં
હું સાગીરથી છું. ॥ ૩૧ ॥

વળા પવિત્ર કરનારી વસ્તુઓમાં હું પવનરૂપ છું. શસ્ત્રધારી વીર
કશિપુઓમાં હું હરથપુત્ર રામ છું. માછલીઓમાં હું મંગર છું. અરતાં
પાણીઓમાં-પ્રવાહોમાં-નદીઓમાં હું જન્મદતનવા-સાગીરથી-ગંગા છું. ॥ ૩૧ ॥

સર્ગાણામાદિસ્તશ્ચ મધ્યં ચૈવાદમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં ઘાતઃ પ્રવંદતામહમ્ ॥ ૩૨ ॥

હે અર્જુન ! સૃષ્ટિ ના આદિ મધ્ય તથા અન્ત હું જ છું, વિદ્યાઓમાં હું અધ્યાત્મ વિદ્યા છું, વાદવિવાદ કરનારાઓમાં હું વાદ છું. ॥ ૩૨ ॥

વળી હે અર્જુન ! સૃષ્ટિઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, હું જ છું વિદ્યાઓઓમાં હું અધ્યાત્મ વિદ્યા છું અને વાદ કરનારાઓમાં હું વાદ છું અર્થાત્ તે તે સ્વરૂપે હું જ પ્રકટું છું. હું જ સ્થિત છું અને હું જ લીન થાઉં છું. હે અર્જુન ! દુનિયાની તમામ વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મ વિદ્યા હું છું, આત્માને લગતી વિદ્યા એટલે અધ્યાત્મ વિદ્યા. આત્મા એટલે શરીર, મન અને જીવ તથા પરમાત્મા. અર્થાત્ શરીર, મન, જીવ અને શિવને લગતી જે વિદ્યા તે મારું સ્વરૂપ છે. તત્ત્વને જાણીને નક્કી કરવાની ઈચ્છાથી, જે સંવાદ શુરુ શિષ્ય અગર તો મહોમહિ થાય તેને વાદ કહે છે. વાદ જન્ય અને વિતંડા એવા ત્રણ બેદો વાદના જ છે. પોતાના પક્ષના સ્થાપન પૂર્વક પારકાના પક્ષનું જે સંવાદમાં નિરસન કરવામાં આવે તેને જન્ય કહેવામાં આવે છે. પોતાના પક્ષનું સ્થાપન ન કરતાં પરપક્ષને જ જેમાં હલ, જાતિ, નિગ્રહ, સ્થાન, વગેરેથી દૂષિત કરવામાં આવે તેને વિતંડા કહેવામાં આવે છે. આમાં તત્ત્વનિર્ણય જેવું પ્રયોજન છે એવો વાદ ભગવાન કહે છે કે હું છું. ॥ ૩૨ ॥

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

॥ અહમેવાક્ષયઃ કાલો ઘાતાર્હ વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૩૩ ॥

અક્ષરોમાં હું અકાર છું, તથા સમાસોમાં હું દ્વંદ્વ છું, હું જ અનન્ત કાલ છું, અને એમિર નજરવાળો કર્મફલદાતા હું જ છું. ॥ ૩૩ ॥

વળી હે અર્જુન ! અક્ષરોમાં અકાર હું છું અને સમાસોમાં હું દ્વંદ્વસમાસ છું. હું જ અક્ષય કાલ છું. હું વિશ્વતોમુખ ઘાતા છું. અર્થાત્ સર્વ વર્ણોમાં હું સર્વવ્યાપી, સર્વાધારરૂપ અર્થુ છું. અને અવ્યયીભાવવાદિ સમાસોમાં, ઉભયપદમધ્યન દ્વંદ્વસમાસ હું છું. વળી સર્વનો, અંત લાવનાર અને છતાં જાતે અનન્ત એવો કાળકાળ-મહાકાળ હું છું. અને હું વિશ્વતોમુખ એટલે પ્રાણીમાત્રના પુણ્યાપુણ્ય કર્મેના જ્ઞેનારો હોઈને સૌનો ઘાતા એટલે કે કર્મફલનો દાતા છું. ॥ ૩૩ ॥

મૃત્યુઃ સર્વેહરશ્ચાહમુદ્ગવશ્ચ મવિપ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાવ્ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેઘા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

તથા બધું પ્રલીન કરનાર મૃત્યુ હું છું, તથા અબ્યુદય પામતાઓનો અબ્યુદય હું છું, તથા સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, સૌન્દર્ય, વાણી, સ્મરણ શક્તિ, ધારણ શક્તિ, ધીરજ તથા ક્ષમા હું છું. ॥ ૩૪ ॥

વળી હે અર્જુન ! હું વિશ્વપ્રલયકર મૃત્યુરાજ છું. વળી હોનહાર વ્યક્તિઓનો ઉત્કર્ષ હું છું. વળી સ્ત્રીઓમાં રહેલી કીર્તિ-શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, મેઘા, ધૃતિ અને ક્ષમા હું છું. અર્થાત્ હે અર્જુન ! વસ્તુમાત્રને-યથાસમયે હરીજનાર મૃત્યુ મારું સ્વરૂપ છે. જેમનો ભાવિમાં ઉદય થનાર છે એવા પુરૂષોનો ઉદય પણ હું જ છું. સ્ત્રીઓમાં રહેલી જે પતિવ્રતાપદ્ધતી કીર્તિ, શરીર સૌન્દર્ય, મધુરવાણી, અતુલવેલા પદ્ધતિને યાદ રાખવાની શક્તિ, સાંભળેલા અર્થને ધારણ કરવાની શક્તિ, શરીર ધન્વિયોના સંધાતને રોકવાની શક્તિ, અને સાસુ સસરા પતિ પુત્ર વગેરેના અપરાધને સહી લેવાની વૃત્તિરૂપ ક્ષમા હું છું. ॥ ૩૪ ॥

વૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃત્નાં કુસુમાકર ॥ ૩૫ ॥

સામોમાં હું વૃહત્સામ છું, છંદોમાં હું ગાયત્રી છું, માસોમાં હું માર્ગશીર્ષ છું, ઋતુઓમાં હું વસન્ત છું. ॥ ૩૫ ॥

વળી હે અર્જુન ! સામ નામના ગાનવિશેષોમાં હું વૃહત્સામ નામનું ગાનવિશેષ છે. વળી વૈદિક છંદોમાં હું ગાયત્રી નામનો છંદ છું. વળી મહીનાઓમાં હું માર્ગશીર્ષ છું. અને ઋતુઓમાં હું વસન્ત છું. અર્થાત્ વેદોમાં હું વૃહત્સામ નામના ગાનને મારી વિભૂતિ માતું છું. અને વૈદિક છંદોમાં ગાયત્રી, નામના ચોવીસ અક્ષરવાળા છંદને મારી વિશ્વતિ માતું છું. સમશીતોષ્ણતા અને નવાં ધનધાન્યથી ભરપૂર હોઈને માર્ગશીર્ષ મહિનાને હું મારું સ્વરૂપ માતું છું. અને વસન્ત ઋતુમાં ફલવાડી ખીલતી હોઈને, સૃષ્ટિને નવું સૌન્દર્ય મળતું હોઈને, હું ઋતુરાજ વસન્તને મારું રૂપ માતું છું. ॥ ૩૫ ॥

દૂતં । હલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

છેતરનારાઓમાં હું જીગદું છું, તેજસ્વીઓનું હું તેજ છું,
હું જય છું, હું ઉદ્યોગ છું, સત્ત્વવાનોનું સત્ત્વ હું છું. ॥ ૩૬ ॥

વળી છેતરપોંડી કરનારાઓમાં હું હુત-જીગાર સ્વરૂપ છું. તેજસ્વી-
ઓનું હું તેજ છું. વિજ્યીઓનો હું જય છું. ઉદ્યમીઓનો ઉદ્યમ હું છું.
અને સાહસિકોનું સાહસ હું છું. અર્થાત્ જેઓ સવસ્તનું દરજ્જુ કરવામાં
કુશળ છે એવા વંચકોમાં હું સર્વશ્રેષ્ઠ વંચક-જીગાર છું. પ્રતાપી પુરુષોમાં
જે પ્રતાપ છે તે મારું સ્વરૂપ છે. વિજ્યી પુરુષોનો જય એટલે ઉત્કર્ષ-તે
હું છું. વ્યવસાય એટલે ઉદ્યમ ઉદ્યોગ. ઉદ્યોગ એ મારું સ્વરૂપ છે. સત્ત્વ
એટલે સાહસ. નિરતિશય મનોબલ. તે સાહસ પણ મારું સ્વરૂપ છે. ॥૩૬॥

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાન્ડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥ ૩૭ ॥

યાદવોમાં હું કૃષ્ણ છું, પાંડવોમાં હું અર્જુન છું, તથા
મુનિઓમાં હું વ્યાસ છું, અને કવિઓમાં હું શુકાચાર્ય કવિ
છું. ॥ ૩૭ ॥

વળી હે અર્જુન ! હું તને વધારે શું કહું ? યાદવોમાં હું વસુદેવ
પુત્ર કૃષ્ણ છું. પાંડવોમાં ધનનિત્ અર્જુન હું છું. વેદાર્થનો મનન
કરનારા જૈમિનિઆદિ મુનિઓમાં હું વેદવ્યાસ કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ છું.
અને કવિઓમાં એટલે કે કાન્તદર્શી-દીર્ઘદર્શીઓમાં હું દૈત્યગુરુ જીગ્યપુત્ર
શુક છું. અને અહીં ભગવાન પણ ત્રેમની અદ્વૈત વિસ્મૃતિમાં પડી જાય
છે ! નોંધવા જેવું છે- યાદવોમાં હું કૃષ્ણ-પાંડવોમાં હું ધનંજય-અને
મુનિઓમાં હું વ્યાસ ! આ વિશ્વતિ પ્રદર્શનમાં રહેલી ચમત્કૃતિ સહદય
તરતજ મેહી લેશે ! ॥ ૩૭ ॥

દુષ્ટો, દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીપ્તામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુણાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

દમન કરનારનો દંડ હું છું, જીતવાની ઈચ્છાઓવાળાની નીતિ હું છું, તથા શુદ્ધ વસ્તુને શુભ રાખવાનો ઉપાય-મૌન હું છું, જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું છું. ॥ ૩૮ ॥

વળી હે અર્જુન ! દમન કરનારા એટલે કે ઉન્માદગામી લોકોને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવનારાઓનો દંડ એટલે દમનનું કારણ હું છું એટલે કે હું તેમનો નિગ્રહ કરું છું. જ્યવાંશ્વરોની સામ, દામ, બેદ, દંડ-સ્વરૂપી નીતિ હું છું. વળી શુભોમાં હું મૌન છું, એટલે કે પ્રકટ ન કરવા યોગ્ય પદાર્થોને ન પ્રકટ કરવા માટે જે વાણીનો સંયમ-મુનિવ્રત તે હું છું. વળી જ્ઞાનીઓનું સમ્યક્જ્ઞાન પણ હું છું. ॥ ૩૮ ॥

यद्यापि सर्वभूतानां यीर्जं तद्दहमर्जुन ।

न तद्रूस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ૩૯ ॥

હે અર્જુન ! વળી બધા પ્રાણીઓનું જે કંઈપણ બીજ છે તે હું છું, ચર કે અચર તે જૂત નથી જે મારા વિના હોય ! ॥ ૩૯ ॥

હે અર્જુન ! વધારે શું કહું ? સર્વ-સ્થાવર જંગમ જૂતોનું જે બીજ-ઉત્પત્તિનું કારણ તે હું છું. ચર કે અચર સ્થાવર કે જંગમ એવું એકપણ જૂત-વસ્તુ નથી જે મારાવિના હોય. અર્થાત્ હે અર્જુન ! સ્થાવર જંગમ વસ્તુમાનનું બીજ-ઉત્પત્તિનું કારણ હું છું. અને એક શુભતમ વાત તને કહું છું, એવું એકપણ જૂત નથી કે જે મારા વિનાનું હોય અર્થાત્ વસ્તુ માત્રમાં પરમાત્માની અસ્તિ છે. પરમાત્માના સદંશનું બાગી ન હોય એવું એકપણ સ્થાવર કે જંગમ જૂત હોઈ શકતું નથી. અર્થાત્ પરમાત્માજ સર્વજૂતસત્તા-અસ્તિ છે ॥ ૩૯ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ૪૦ ॥

હે પરન્તપ ! મહારી અદ્વિજીવ વિભૂતિઓનો પાર નથી. આતો વિભૂતિનો વિસ્તાર મેં સંક્ષેપમાં કહ્યો છે ! ॥ ૪૦ ॥

હે અર્જુન ! મારી અદ્વૈત-અલૌકિક-દિવ્ય વિભૂતિઓ-વિવિધભાવે સ્થિતિઓનો અન્ત-ધૃષ્ટા નથી, આતો ફક્ત તને નામમાત્રથી સંક્ષેપમાં મેં વિભૂતિનો વિકતાર કહ્યો છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! સિન્ધુરૂપી ખડી-આમાં, હિમાલય જેટલી શાહી હોય, કલ્પવૃક્ષની કલમ હોય, અને પૃથ્વીરૂપી કાગળ હોય, સરસ્વતી લહરીયો હોય અને સર્વકાળ લખ્યા કરે તોપણ હે અર્જુન ! મારી વિભૂતિઓનો પાર આવે એમ નથી. મેં તને જે કંઈ ઉદ્દેશ્ય કરી બતાવ્યો તે તો નામમાત્રથી સંક્ષેપમાં કહ્યો ! આવો મારો, પરમપિતા, પરમાત્માનો મહિમા છે. ॥ ૪૦ ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्તदेवावગच्छ त्वं मम तेजोऽशर्समवम् ॥ ૪૧ ॥

જે જે પ્રાણી વિભૂતિવાળું રાજ્યશ્રીયુક્ત કે જાળવાળું હોય, તેને તેને જરૂર તું મહારા તેજના અંશમાંથી જન્મેલું જાણુ. ॥ ૪૧ ॥

તો હે અર્જુન ! મારી વિભૂતિને જાણવા માટે હું તને એક નાનું-સરખું લક્ષણ આપું છું. એ લક્ષણ જે જે-રોકણે રહે તે તે વસ્તુને તું મારી વિભૂતિ ગણુજે. હે પ્રિય ! જે જે પ્રાણી વિભૂતિમાન, શ્રીમાન, અથવા બલવાન હોય તેને તેને નિશ્ચય તું મારા તેજના અંશમાંથી જન્મેલું જાણુ. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે જે પ્રાણી વિભૂતિમાન હોય તેને તું મારા તેજના અંશમાંથી પ્રકટેલું જાણુજે. વિભૂતિ એટલે પુત્ર-પૌત્ર-ધન-ધાન્ય વગેરેની સમૃદ્ધિ-આપું નાનાપ્રકારનું ઔશ્વ્ય એટલે વિભૂતિ, એવી વિભૂતિ-વાળું જે કોઈ પ્રાણી હોય તેને તું મારા તેજના અંશમાંથી ઉદ્ભવેલું જાણુ. તેજનો અંશ એટલે હું-પ્રથમે તો પ્રતાપ-શક્તિ-એ શક્તિના અંશમાંથી પ્રકટેલું જાણુ. તે ઊપરાંત જે શ્રીમાન હોય-તો એટલે રાજ્યૈશ્વર્ય-એ રાજ્યૈશ્વર્યથી યુક્ત જે પ્રાણી હોય તેને તું મારા અંશ-માંથી જન્મેલું જાણુજે. વળી જે બીજીત હોય તેને પણ તું એવું જ જાણુ. બીજા એટલે જગ-શક્તિ-ઉત્સાહ-ઉદ્યોગ. બસ. મારા બળવાન-શક્તિમાન, ઉત્સાહવાન અને ઉદ્યોગી પ્રાણીને તું મારી વિભૂતિ જાણુજે ॥ ૪૧ ॥

અથવા ચલુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તત્વાર્જુન ॥

વિષ્ટમ્યાદમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ૪૨ ॥

અગર તો હે અર્જુન ! આ વધારે જાણેલાથી ત્હારે શું કાંઈ ? જો ! આ આખાંએ ભુવનને એક અવયવથી ઘંભાવી હું સ્વરૂપમાં સ્થિત છું. ॥ ૪૨ ॥

હવે ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન પ્રિય અર્જુનને લગભગ વઢનાં અને પોતાના નિરતિશય નિરંકુશ ઐશ્વર્યનો ખ્યાલ આપતાં કહે છે કે હે અર્જુન ! આ વિસ્તારથી—પૃથક પૃથક—જાણેલી વિભૂતિઓના સમુદાયથી તને શું કાંઈ ? ભલા ! જો ! આ આખાંએ જગતને એક અંશથી ધારણ કરીને હું ઉભો છું, અર્થાત્ હે અર્જુન ! આ લાંબુ ટુંકું જાણીને તું શું કરીશ ? તારી ખુદ્ધિ ચક્રાવે ચક્રશે ! તું અસ્પૃશ્ય જીવ મારી અનન્ત અપાર અનવગાહ વિજીતિઓનો કેવી રીતે પાર પામવાનો ! તારે માટે આટલું બસ છે. તું એટલું જ જાણ કે આ આખાંએ સ્થાવર જંમમ જગતને હું મારા એક અંશથી ધારણ કરીને ઉભો છું. આ એક અંશ તે સર્વભૂતાત્મક પરમાત્માનો એક અંશ. સર્વભૂતાત્મક એક અંશે હું જગત્નું ધારણ કરતા છતાં હું સદા ઘોતનાત્મક નિજસ્વરૂપમાં રહું છું. અર્થાત્ હે અર્જુન ! ગ્રાણીમાત્ર મારી વિભૂતિ છે. ગ્રાણીમાત્ર મારા એક અંશમાત્રનો આનિર્ભાવ છે. આ ચરાચર-અદ્ભુત-અનન્ત-અપાર-અગાધ-મહાસૃષ્ટિ એ હું ઈશ્વરનો એક લીલાનાટકમાત્ર છે. આ બધું મારામાં દેખાય છે છતાં હું તો મારા નિજસ્વરૂપમાં સદૈવ પ્રતિગ્રિત છું. અર્થાત્ હે અર્જુન ! હું વિશ્વપ્રતિષ્ઠ છતાં એ સદા સ્વમહિમ પ્રતિષ્ઠ છું. તું આટલું જ જાણ કે તુચ્છ અતુચ્છ-શુદ્ધ અશુદ્ધ-સાધુ અસાધુ લઘુ ગુરુ-લઘ્ય અભવ્ય-વસ્તુમાત્ર મારી વિભૂતિ-છે તું જ્યારે વિશુદ્ધ હૃદયી બનશે ત્યારે તને જ્યાં જ્યાં તારી નજર ઠરશે, ત્યાં ત્યાં મારી યાદી છૂપાયેલી લાગશે. ॥ ૪૨ ॥

॥ इति विभूतियोगः ॥

॥ ધ્રીપરમાત્મને નમઃ ॥

॥ અધૈકાદશોઽધ્યાયઃ ॥

અર્જુન ઉવાચ:- અર્જુન યોધ્યા:-

મદનુગ્રહાય્ પરમં શુદ્ધમધ્યાત્મસંહિતમ્ ।
યત્ત્વયોક્તં ધ્રુવસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા ખાતર આપે પરમશુદ્ધ,
અધ્યાત્મ નામનું જે વચન કહ્યું છે તેનાથી મારો આ મોહ
નાશ પામ્યો છે. ॥ ૧ ॥

આગળ અધ્યાયમાં અર્જુને ભગવાનની વિભૂતિઓનું અવશ્ય કર્યું.
ભગવાન વિશ્વમાં ક્યા ક્યા રૂપે વર્તી રહ્યા છે એ સાંભળ્યું. પરમાત્માની
અંલૌકિક વિભૂતિઓના અવશ્યને લીધે અર્જુનનું અંતર પીગળીને પવિત્ર
થયું. જ્યાં આત્મ પદમાં ભગવાનનો એક અંશમાત્ર છે-અપાર, અનન્ત,
અદ્વૈત, વિશ્વ ભગવાનની એક કલામાત્ર છે એ સાંભળ્યું કે અર્જુનનો
અહમેવ પીગળી ગયો. ભગવાન વિશ્વરૂપે વર્તી રહ્યા છે એ ભગવાનના મુખે
સાંભળ્યું તો બહુ પરંતુ જ્યાં સુધી સાંભળ્યું માણસ જુવે નહીં ત્યાં
સુધી તેના અંતરને છેવટની નિઃસંશય વસ્તુની પ્રતીતિ નથી થતી. પ્રત્યક્ષ
દર્શન જ પરોક્ષઅવશ્ય નો છેવટનો પ્રત્યક્ષકેદ છે. આથી યદ્યપિ ભગવાને
કરાવેલા વિભૂતિ અવશ્યથી અર્જુનનું હૃદય નિર્મળ થઈ ગયું, પરંતુ
એ એમજ છે એવી છેવટની ખાતરી તો ભગવાને પોતાનું જેવું વર્ણન
કર્યું તેવારૂપે ભગવાનને જોવાથી જ થાય. આથી પોતાના હૃદયની આત્મ-
પ્રતીતિ ખાતર હવે નિર્મળ અર્જુન ભગવાનને વિશ્વરૂપે જોવાની તીવ્રચ્છાથી
ભગવાને આગળ જે કાંઈ કહ્યું તેને અભિનન્દતાં પ્રેમથી કહે છે. હે
ભગવન! મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે આપે જે પરમશુદ્ધ અધ્યાત્મ
નામનું વચન કહ્યું છે તેનાથી મારો આ મોહ નષ્ટ થયો છે અર્થાત્ હે
પરમાત્મા! આપે જે શુભ જોવી પરમાત્માને લગતી વાણી કહી તે

વાણીથી મારો. આ યુદ્ધકાને સ્વઅનુઓને લગતો “હું હણુનાર આ હણુનારા” વગેરે સ્વરૂપી જે મિથ્યાપ્રત્યય હોતો તે દૂર થયો છે. મારો મોહ હણુવા આપે જે વાણી કહી તેમાં આપનો હું અનુગ્રહ જ માનું છું, નહીંતર આવી પરમગુણ વાત વિના ગાઢપ્રેમે કાણુ કોને કહી શકે ? માટે હે પ્રભો ! મારા ઉપર અનુગ્રહને ખાતર જે દિવ્ય વચનો આપે કલાં તેનાથી મારો મોહ અસ્ત પામ્યો છે. મને લાગે છે કે હવે હું નિર્મોહ થયો છું. ॥ ૧ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष ! माहात्म्यमपि चाभ्ययम् ॥ ૨ ॥

હે કમલપત્ર નેત્ર ! આપની પાસેથી પ્રાણીઓની પ્રસિદ્ધ ઉત્પત્તિ તથા લય વિસ્તારથી સાંભળ્યાં છે, તથા અક્ષય માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું. ॥ ૨ ॥

વળી હે કમળનયન ! જડચેતન પ્રાણીમાત્રની આપનામાંથી ઉત્પત્તિ અને લય મેં વિસ્તારથી સાંભળ્યાં તથા આપનો અક્ષય નિરતિશય ઐશ્વર્ય લક્ષણ અદ્ભુતયોગ પણ મેં સાંભળ્યો. અર્થાત્ હે પ્રભો ! પ્રાણીમાત્ર આપનામાંથી ઉદ્ભવે છે અને આપમાં લીન થાય છે એ વસ્તુસ્થિતિ મેં વિસ્તારપૂર્વક આપની પાસેથી સાંભળી. આપ ભૂતસૃષ્ટિ છે અને ભૂતસ્થિતિ કારણ હો એ મેં લ'બાણથી સાંભળ્યું. અને તે ઉપરાંત સમસ્ત વિશ્વ આપની વિભૂતિ છે-ઘટઘટમા આપ વ્યાપી રહેલ હો, તે તે રૂપે આપ વર્તી રહેલ હો એમ પણ મેં સાંભળ્યું. એટલે કે આપના અવિનાશી માહાત્મ્યનું પણ શ્રવણ કર્યું. સમસ્ત વિશ્વની વસ્તુ પરમાત્મા ઉપર જીવતું ભાગ્ય છે એમ મેં શ્રવણ કર્યું. ॥ ૨ ॥

पयमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

હે પરમઐશ્વર્યવાન ! જેમ આપ આપને કહો છો તેમજ છે-આપનું કથન સત્ય છે. હે પુરૂષોત્તમ ! આપના ઐશ્વર્યચુક્ત રૂપને હું જોવા ઇચ્છું છું. ॥ ૩ ॥

હે પરમેશ્વર ! આપે આપને જે રીતે કહ્યા તે એમજ—સત્ય છે તથાપિ હે પુરુષોત્તમ ! હું આપનાં સકલ ઐશ્વર્યસંપન્ન સ્વરૂપને જોવાને ઇચ્છું છું. અર્થાત્ હે પરમાત્મન ! યદ્યપિ આપે આપને વિશે જે કાંઈ કહ્યું તે બધું અક્ષરશઃ સત્ય છે. આપના કયનમાં સંશયનો લેશ નથી. બ્રમની રેખા પણ નથી. આપ જેમ આપને વિશે કહો છો તેમજ આપ છો અને એવો વિશ્વાસ છે. હું એવું માનું છું. છતાં પણ હે પ્રભો ! આપે આપને જે રીતે વર્ણવ્યા તેવારૂપે જોવાને હું ઇચ્છું છું. હે પુરુષોત્તમ ! આપનું જે હૃદયીય સ્વરૂપ—એટલે કે સમસ્ત ઐશ્વર્યસંપન્ન આપનું વિશ્વાત્મક વિશ્વાધાર સ્વરૂપ તે સ્વરૂપને નિહાળવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે. અર્થાત્ શ્રવણની સત્યતા દર્શનથી—પ્રત્યક્ષ દર્શનથી દ્રઢ થાય છે. પ્રત્યક્ષ દર્શનનું માહાત્મ્ય અદ્વિત છે, જે વસ્તુ આપણે સાંભળીએ અને તે સત્ય હોય છતાં પણ તે વસ્તુનાં જ્યારે આપણે પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીએ ત્યારે તેને લગતા તમામ તર્કવિતર્ક, સંશય, બ્રમો, સમૂહ નાશ પામે છે. આથી શ્રવણ અને મનન અને ધ્યાન પછીનું છેવટનું પગથીયું તે દર્શન છે. પ્રત્યક્ષદર્શનમાં સંશયનું છેવટનું અવસાન છે. આથી અર્જુનને લગવાનનાં વિશ્વરૂપના શ્રવણ પછી તેના દર્શનની જો તાલાવેલી લાગે તો તે ઉચિત જ છે. આથી અતિપ્રેમથી—અતિનિષ્ઠાથી અતિશય ઋણુભાવે પરમાત્માને અહીં વિનવે છે કે હે લગવન ! હવે આપને આપના યથાર્થ, યથોક્ત સ્વરૂપે નિહાળવાને, હૃદય તલપી રહ્યું છે । હે પ્રભો ! મને આપ આપનાં સ્વરૂપદર્શન કરાવો. ॥ ૩ ॥

મન્યસે यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

યોગેશ્વર ! તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ॥ ૪ ॥

હે સમર્થ ! તે મારાથી જોવાને શક્ય છે એમ જો આપ માનતા હો તો હે યોગેશ્વર ! મ્હને અક્ષય એવા આપને બતાવો ! ॥ ૪ ॥

જેનું દર્શન આપણે ઇચ્છીએ તે જો જાતે દર્શન કરાવવા ઇચ્છે તોજ આપણને તેનાં દર્શન થાય. અર્થાત્ પરમાત્માને જોવાની આપણી ઇચ્છા સારેજ બર આવે, જ્યારે પરમાત્મા પોતાને બતાવવા ઇચ્છે. જે પરમાત્મા પોતાનું સ્વરૂપ આપણી આગળ એકલવાને માટે ન ઇચ્છતા હોય અને છતાં આપણે તેના સ્વરૂપનાં દર્શન માટે ઇચ્છીએ તો તેમના સ્વરૂપનાં દર્શન આપણને ન થાય. લગવાનની ઇચ્છા હોય તો આપણને લગવાનનાં દર્શન

થાય. બળબળરીથી પરમાત્માનાં દર્શન ન થાય. અને ભગવાન કાંઈ આગ્રહી-દુરાગ્રહી નથી. જ્યારે ભક્ત ભગવાનને જોવાને લાયક થાય ત્યારે ભક્ત ન ધમ્મે તોપણ ભગવાનથી તેને દર્શન આપ્યા શિવાય રહેવાતું નથી. આથી નમ્રતાની હદે પહોંચેલો અર્જુન ભગવાનને વિનવણી કરતાં કહે છે કે હે પ્રભો ! જે આપ એમ માનતા હો કે તે આપનું સ્વરૂપ મારાથી જોવું શક્ય છે તો હે યોગેશ્વર ! આપ મને આપનાં સ્વરૂપ-અક્ષય-નિત્ય સ્વરૂપને બતાવો. અર્થાત્ હે પિતા મારી બળબળરી નથી. મારી હક નથી. મારો દુરાગ્રહ નથી. આપ મારે વિષે મારા કરતાં વધુ જાણો છો. કેમકે આપ મારા અંતર્યામિ છો. આથી જે આપને એમ લાગતું હોય કે હું અર્જુન આપના દર્શનને માટે લાયક છું, તો પ્રભો ! મારી આપને નમ્ર પ્રાર્થના છે કે આપ આપનાં સ્વરૂપનું દર્શન મને કરાવો ! હે પિતા ! મારી તો પ્રાર્થનાજ હોઈ શકે ! આપનું વિશ્વાત્મક-વિશ્વાધાર સ્વરૂપ જોવાને હું લાયક છું કે નહીં તે હું જાણતો નથી. હે પ્રભો ! આપ મારી લાયકતાને કસી જો મને દર્શનાધિકારી ગણતા હો તો આપનાં દર્શન કરાવો. અને સૌ સાધકનો આજ અનુભવ છે ! ભગવાન આગળ તેની હંમેશાં આજ પ્રાર્થના હોય છે. આથી અર્જુન સરલહૃદયે, નિર્મલભાવે ત્રેમથી આટલું પ્રાર્થા અટક્યો. ॥ ૪ ॥

ધીમગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-

પદ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥ ૫ ॥

હે પૃથાપુત્ર ! મારાં સેંકડો તથા હજારો અનેક પ્રકારના તથા અનેક રંગ અને આકારવાળાં અલૌકિક સ્વરૂપોને જો ! ॥ ૫ ॥

અને ભક્તહૃદયી અર્જુનની પ્રાર્થના ભક્તવત્સલ ભગવાને ઝીલી. જ્યાં ભક્તિ છે-ત્રેમ છે-હૃદયનો ભાવ છે ત્યાં કશી અધિકાર ચર્ચા મહત્વની નથી. ત્રેમપાત્ર અર્જુનની પ્રાર્થના સાંભળતાં વેંતજ કરુણાનિધાન કૃષ્ણ પ્રભુએ પોતાના અદ્ભુત વિશ્વાત્મ સ્વરૂપને બતાવવાને ધમ્મયુ. અને તે માટે અર્જુનને આસ્વાસન દેતાં ચાર શ્લોકમાં કહે છે, કે હે પ્રિય અર્જુન ! મારાં સેંકડો અને હજારો અનેક પ્રકારના-અનેકરંગી-અનેક

આકૃતિવાળાં દિવ્ય રૂપોને તું જો અર્થાત્ હે અર્જુન ! જ્ઞાતા તારી માર્થનાને પૂર્ણ કરવી એ મારો ધમ છે. હવે તું મારા સેવક અને હનરની સંખ્યામાં અનેક પ્રકારના-અનેક કાળા ધોળા લાલ રંગના-અનેક આકાર-વાળાં અદ્ભુત અસૌકિક સ્વરૂપોને તું જો. ધરાઇ ધરાઇને જો. જ્યાં સુધી તારા હૃદયની નિસંસય પ્રતીતિ થાય ત્યાં સુધી જો ॥ ૫ ॥

પદ્યાદિત્યાન્વસૂન્દરાનદિવનો મસ્તસ્તથા ।

વદ્ધન્યદૃષ્ટપૂર્વોણિ પદ્યાચ્ચયાણિ મારત ॥ ૬ ॥

હે ભારત ! આદિત્યો, વસુઓ, રૂદ્રો, અશ્વિનો તથા પહેલાં કદી ન જોયેલાં એવાં અનેક આશ્ચર્યોને જો ॥ ૬ ॥

હે ભારત ! અદિતિના પુત્રો-માર આદિત્યોને, અઠ્ઠ વસુઓને, ધૌપુત્ર, પ્રચંડતારુપ, મસ્તતા ઉત્પાદક એવા અગિઆર રૂદ્રોને, આકાશ અવનિરૂપ અશ્વિનોને તથા ઓગણપચાસ વૃદ્ધિ લાવનાર વાસુઓને તથા પૂર્વે દેખાએ પછી ન જોયેલાં એવાં અનેક આશ્ચર્યોને તું જોજો. અર્થાત્ હે અર્જુન ! આ જે અંતરિક્ષ સદિ છે તે અંતરિક્ષ મારાં સદિના અનેક અદ્ભુત રૂપોને તું જો. હું તને જ્યારે બતાવવા જ બેસા છું, તો તું જેતાં થાકે એટલું માઈ અપાર અનન્ત ઔર્ધ્વ તારી સમક્ષ ઓતું છું. ॥ ૬ ॥

દૃષ્ટ્વૈકસ્યં જગત્કૃત્સ્નં પદ્યાય સસ્રરાચરમ્ ।

મમ દેહે શુકાકેશ યદ્યાન્યદ્દૃષ્ટુમિચ્છતિ ॥ ૭ ॥

હે શુકાકેશ ! આ મારા દેહમાં એક ભાગમાં રહેલ સ્થાવર-જંગમ આખા વિશ્વને અત્યારે જો, તથા જે કાંઈ જીવું પણ જોવા ઇચ્છતો હોય તેને પણ જો ॥ ૭ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ મારા દેહમાં એક જગ્યાએ રહેલાં સમસ્ત સચરા-જગતુને તું જો અને તે ઉપરાંતપણ જે કાંઈ તારે જોવાની ઇચ્છા હોય તે જો. અર્થાત્ હે અગ્નિ-પી નિદાને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન ! મારા આ દેહમાં ફક્ત એક જગ્યાએજ આખું વિશ્વ સમાઈ ગયેલું છે. આ સમસ્ત જગત્ એનન જગત્ મારા શરીરના એક રૂપમાં ઉચ્ચપાથવ પામી રહ્યું છે. જે

જગત તારી નજરે અનન્ત, અપાર, અગાધ, માલમ પડે છે તે મારી કાયામાં
તો એક છિન્નમાત્રમાં ચળી રહ્યું છે ! એ ઉપરાંત પણ જે આ યુદ્ધને
ભગતો ન્યાય પરાજય વગેરે જે કાંઈ ભાવિ જ્ઞતાન્ત જોવાની ઇચ્છા હોય તે
બધું હવે તું જો ! માફ અસલી સ્વરૂપ હું તારી આગળ ખુલ્લું કરવા
ઇચ્છું છું. માટે તારે જે કાંઈ જોવાની ઇચ્છા હોય તે જો ॥ ૭ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

પરંતુ આ સ્વકીય આંખેજ મૂઢને જોવા તું શક્તિમાન
થશે નહીં, તેથી તુંને હું દિવ્યચક્ષુ આપું છું, (જે વડે)
મહારા ઐશ્વર્યયોગને જો. ॥ ૮ ॥

પરંતુ હે અર્જુન ! એક વાત તને સરજ્ઞાતમાં જ જણાવું છું.
ભલા ! તારા આ જ ચક્ષુએ તું મને જોવાને શક્તિમાન નથી. હું તને
દિવ્યચક્ષુ આપું છું. મારા ઇશ્વરીય યોગને તું જો. અર્થાત્ હે પ્રિય
અર્જુન ! તારી પ્રાકૃત-ચર્મચક્ષુએ તું મને જોવાને શક્તિમાન નથી. તું
નહીં, આખા વિશ્વમાં જે કાંઈ મને જોવા ઇચ્છે તેણે પ્રાકૃત ચક્ષુથી-આમર્ગની
આ સ્થૂલ આંખથી મને જોવાની હઠ ન રાખવી. કેમકે હું ચર્મચક્ષુદ્વારા
પકડાતો નથી. જેણે મને આ રૂપે જોવા હોય તેણે દિવ્યચક્ષુ પ્રાપ્ત કરવાં.
હું તને દિવ્યચક્ષુ આપું છું. અર્થાત્ હે પ્રિય અર્જુન ! તું મારા પ્રેમનો
હવે અધિકારી બન્યો છે એટલે તારી દર્શનશક્તિનો હું ફેરફાર કરું છું.
જે મનુષ્ય ભગવાનના પ્રેમનો અધિકારી બન્યો તેના દર્શનનું ભગવાન
પરિવર્તન કરી નાંખે છે. એટલે કે પોતાના દિવ્યરૂપનાં દર્શન માટે તેને
દિવ્યદ્રષ્ટિ આપે છે. આ દિવ્ય દ્રષ્ટિ એટલે કે બીજી જે આંખો મળે છે-તેના
શરીરમાં કુટી નીકળે છે એવું નહીં. પરંતુ આંતર સમજણની આંખો
ખુલી જાય છે. પહેલાં તેને પ્રજ્ઞની મૂર્તિમાં પાપાણ્ય દેખાતો, હવે તેને
પાપાણ્યમાં પ્રજ્ઞની પ્રતિમા દેખાય છે. આ સમજદેર-આ દ્રષ્ટિબિન્દુનું
પરિવર્તન એ નિર્મલ જ્ઞાનની સ્થિરતાનો મહિમા છે. અને આવી કાયમી,
વિશ્વમાં પરમાત્માના વર્તનને અનુભવવાની સમજ, ભગવાન આપે છે. અને એનું જ
નામ દિવ્યચક્ષુનું દાન છે. આથી દયામય પ્રજ્ઞ અર્જુનને હવે દિવ્યદ્રષ્ટિ દે
છે, અને તે દિવ્યદ્રષ્ટિસંપન્ન થયેલ અર્જુનને પોતાના ઇશ્વરીયયોગને

જેવાને નોતરે છે, દિવ્યદ્રષ્ટિ સંપાદિત કરવામાં માનવ જીવનની મહત્તા છે, અને અર્જુને તે કરી. અર્જુનના તમામ અનુયાયીઓએ ભગવાનની કૃપાથી મળતી આ દિવ્યદ્રષ્ટિ મેળવવાનો સહૃદય યત્ન કરવો રહ્યો. પણ તમામ પોતપોતાના હૃદયમાં ભગવાનની આજ વાણી સાંભળશે કે “પરમ મે યોગ” અશ્વરમ્” ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ:- સંજય યોધ્યા:-

પદમુસ્ત્વા તતો રાજન્મહાયોગેશ્વરો હરિઃ ।

દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમૈશ્વરમ્ ॥ ૯ ॥

હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે કહીને પછી મહાન્ યોગમાયાના સ્વામી હરિએ પૃથાપુત્રને દિવ્ય હૃદયરીચરૂપ બતાવ્યું. ॥ ૯ ॥

આમ અર્જુનને ભગવાને દિવ્યદ્રષ્ટિ દીધી. અને પોતાના અદ્ભુતયોગ સામર્થ્યના આવિષ્કારને જોવાને માટે અર્જુનને ત્રેમથી નોતર્યો. આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી શું થયું ? આ વિશ્વનાટકને ભગવાનની હૃદય રંગભૂમિ ઉપર ભગવાતો જોવાની પ્રેક્ષક અર્જુનને અનુમતિ મળી પછી પ્રેક્ષક અર્જુને ત્યાં શું જોયું ? અર્થાત્ અર્જુનને દિવ્યદ્રષ્ટિદાન બાદ શું બન્યું, એમ ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પૂછ્યું. એટલે સંજયે સારખાદના બનાવને ૭ શ્લોકમાં વર્ણવતાં કહેવા માંડ્યું, કે હે રાજન્ ! શું કહું ? હવે તો અર્જુનના સૌભાગ્યનો પાર ન રહ્યો. તેણે જે કંઈ જોયું, જે કંઈ અનુભવ્યું, તે હું આપને કહું છું, આપ પણ ધન્યભાગ્ય છો, આવું કદમા પછી હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વર હરિએ પૃથાપુત્ર અર્જુનને દિવ્ય હૃદયરીચરૂપ બતાવ્યું. અર્થાત્ હે ધૃતરાષ્ટ્ર આટલું કદમા બાદ સાધુપુરોના દુઃખના હરનારા અને મહાયોગેશ્વર પરમાત્મા કૃષ્ણચન્દ્રે અર્જુનને પોતાનું બતાવવા કહેવું પરમ હૃદયરીચરૂપ બતાવ્યું. મહાયોગેશ્વર એટલે મહાન યોગમાયા પ્રકૃતિના એક સ્વામિ. કર્તુ, અકર્તુ, અન્યથા કર્તુ સમર્થ-પરમાત્મા હરિ, એટલે સાધુઓના દુઃખના હરણ કરનારા એવા પરમપિતાએ અર્જુનને દિવ્ય-વિશ્વાત્મા-વિશ્વાધાર સ્વરૂપ દેખાડ્યું ॥ ૯ ॥

अनेकयक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्यामरणं दिव्यानेकोपतायुधम् ॥ १० ॥

અનેક મુખ અને નેત્રવાળું, અનેક વિસ્મયકારક દર્શનોવાળું,
અનેક દિવ્ય ધરેણાવાળું, અનેક અલૌકિક, ઉચા ધરેલાં શસ્ત્રોવાળું
(૩૫ તેને બતાવ્યું) ॥ ૧૦ ॥

હે રાજન્ ! એ ૩૫ હવું હવું ? અનેક મુખ અને આંખવાળું—અનેક
આશ્ચર્યમય દર્શનવાળું—અનેક દિવ્ય આશરણોવાળું, અનેક દિવ્ય ઉગામેલાં
આયુધોવાળું ૩૫ ભગવાને બતાવ્યું. અર્થાત્ હે અર્જુન ! ભગવાનના તે
વિશ્વરૂપમાં અર્જુને કરોડો—મુખો, આંખો જોયા. તે ઉપરાંત તેમાં તેણે
અસંખ્ય આશ્ચર્યો ભાળ્યાં. અદ્ભુત શસ્ત્રગારો અને ધરેણાંઓથી સુશોભિત
અને અનેક દિવ્ય ઉગામેલાં હથિઆરોથી ભરપૂર તે સ્વરૂપને તેણે
નિરખ્યું. ॥ ૧૦ ॥

દિવ્યમાસ્યામ્બરઘર્ત દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનન્તં ચિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૧ ॥

દિવ્યમાળા અને વસ્ત્રધારણ કરનાર—દિવ્યગન્ધના અનુલેપન-
વાળું—સર્વાશ્ચર્યોથી ભરેલું પ્રકાશિત—અમર્યાદિત—ચોમેરમુખવાળું
૩૫ તેને બતાવ્યું. ॥ ૧૧ ॥

દિવ્ય માળાઓ અને દિવ્ય અંબરોને ધારણ કરનાર—દિવ્ય ગન્ધના
લેપવાળું—સંપૂર્ણપણે આશ્ચર્યમય—પ્રકાશમાન—અમર્યાદિત અને સર્વતોમુખ
એવું ૩૫ બતાવ્યું. અર્થાત્ અર્જુને તે ૩૫માં અનેક અલૌકિક પુખ્તો અને
રત્નોની માળાઓને જોઈ દિવ્ય વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત અને દિવ્ય ગન્ધથી
લેપાયેલું તે સ્વરૂપ જોયું. જ્યાં જુવે ત્યાં આશ્ચર્યને આશ્ચર્ય જ થાય એવું
તે ૩૫ હતું. હે રાજન્ ! તે ૩૫ ભાસ્વર—દેદીપ્તમાન હતું, ચોમેર ખેલે
પથરાયેલ હતું. જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં જાણે પહેલેથી જ પહેાંચી
વળેલું હતું. વળી સૌંદર્યામાં મુખવાળું તે ૩૫ હતું. જ્યાં જુવે ત્યાં
ભગવાન જ ભગવાન તે રૂપે વર્તી રહેલા તેને દેખાયા ॥ ૧૧ ॥

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદુગપદુત્થિતા ।

યદિ માઃ સહશી સા સ્યાદ્દાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

જે આકાશમાં સહસ્ર સૂર્યની એકી વખતે પ્રભા થાય
તો તે મહાત્માની પ્રભાની સરખી થાય ! ॥ ૧૨ ॥

હવે ભગવાનના વિશ્વરૂપની દીપ્તિની અબોધતા વર્ણવતાં અર્ધ
ધૃતરાષ્ટ્રને સંજ્ઞા કહે છે કે હે રાજન ! અદર્શનથી પીડાતા એવા તને
હું 'શુ' કહું ? આકાશમાં કદાચિત્ હજારો સૂર્યની એકીવખતે દીપ્તિ
સળગી ઉઠે તો તે દીપ્તિ તે મહાત્માની દીપ્તિની કદાચ સરખામણી કરે !
અર્થાત્ હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એકી વખતે આકાશમાં હજારો સૂર્ય સામગ્રા
સળગીઉઠે અને તેનો કુદ્દે જોટવો પ્રકાશ થાય તેટલો પ્રકાશ કદાચ તે
મહાત્મા એટલે કે વિશ્વરૂપ ભગવાનના પ્રકાશની તોલે આવે ! પરંતુ
એકી વખતે ઘણા આકાશમાં હજારો સૂર્ય ઉગે નહીં અને તેમનો પ્રકાશ
પરમાત્મા પરમપુરુષ કૃષ્ણચન્દ્રના પ્રકાશની સરખામણી કરી શકે નહીં !
આપું તે અનુપમ દીપ્તિમાન સ્વરૂપ હવું. ॥ ૧૨ ॥

તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિમલ્કમનેકધા ।

અપદ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાણ્ડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

તે વખતે અર્જુને તે વિશ્વરૂપમાં દેવનાદેવ હરિના દેહમાં
એક-ઠેકાણે અનેક રીતે બહેંચાયેલું. આપું જગત્ જોયું. ॥ ૧૩ ॥

અને તે વખતે દેવાધિદેવ કૃષ્ણચન્દ્રના શરીરમાં એક જગ્યાએ રહેલાં
અને અનેક પ્રકારે-બહેંચાયેલાં સમસ્ત જગતને પાંડવે જોયું. અર્થાત્
વિશ્વરૂપ દર્શન વખતે અર્જુને ભગવાનમાં શું જોયું ? તેણે ભગવાનના
શરીરના ફક્ત એક ભાગમાં સમસ્ત વિશ્વને તરવરતું નિહાળ્યું. આ વિશ્વ
અનેક પ્રકારે ભગવાનના શરીરમાં પૃથક્પૃથક્ બહેંચાયેલું જોયું. અટકે કે
કાંઈ ઠેકાણે મનુષ્યરૂપે, કાંઈ ઠેકાણે પક્ષીરૂપે, કાંઈ ઠેકાણે પશુરૂપે, તો કાંઈ
ઠેકાણે કીટ પતંગરૂપે, તો કાંઈ ઠેકાણે જડરૂપે-આઠ વગેરેને રૂપે જુદું જુદું
નામરૂપ ધારણ કરીને બહેંચાયેલું સમસ્ત જગત પરમાત્માના શરીરમાં
અર્જુને જોયું. અર્થાત્ પરમાત્માને જ તે તે નામરૂપે તે તે પ્રકારે વર્તી
રહેલા અર્જુને જોયા. ॥ ૧૩ ॥

તેતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો દુષ્ટરોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં છતાઙ્ગલિરમાપત ॥ ૧૪ ॥

ત્યારબાદ આશ્ચર્યથી ભરેલો, રોમાંચિત ગાત્રવાળો તે અર્જુન, દેવને મસ્તકવડે પ્રણામ કરી, હાથભેડી બોલ્યો. ॥ ૧૪ ॥

અને ત્યાં અર્જુને આ અદ્ભુત, અદ્ભુત, રોમાંચક, ભવ્ય, દર્શન કર્યું ત્યાં તો તેની સ્થિતિ અવર્ણનીય થઈ રહી હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાનના આવા ભવ્ય અને દિવ્યરૂપના દર્શનબાદ અર્જુને શું કર્યું એમ જો આપ પૂછતા હોય સાંભળો. હું આપને અર્જુને શું કર્યું તે કહું છું. ત્યારબાદ વિરમયથી ભરપૂર અને રોમાંચિત ગાત્રવાળો ધનંજય, દેવાધિદેવ પરમાત્મા કૃષ્ણચન્દ્રને ભૂમિલગ્ન મસ્તકે, શ્રદ્ધા અને ભક્તિની અતિશયતાપૂર્વક, પ્રણામ કરી ત્યારબાદ હાથ ભેડી બોલ્યો. અર્થાત્ હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભવ્ય દિવ્ય અદ્ભુત વિશ્વરૂપના દર્શને તો અર્જુન રતબ્ધ થયેલ આશ્ચર્યમય ગઈ ગયો. વિરમય-ભૂતિ બની ગયેલ તેના શરીરનાં ગાત્રો ઉપર રોમાંચ ખડાં થયાં, તેના હૃદયમાં ગલગીલી ઉપજી. અને તે સ્વાભાવિક રીતે ભગવાન આગળ નમી પડ્યો. ધરણી ઉપર પોતાનો દેહ તેણે પાથર્યો. ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની ભરતીથી તેણે ભગવાનને ભાવભીનું વન્દન કર્યું. વન્દન કરીને તે વામન અર્જુન, વિરાટ ભગવાનનાં ચરણકમળમાં બહાંજલિ ઉભો અને ઉભો ઉભો તે દેવાધિદેવ પરમપિતાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. અર્જુનના હૃદયનું અભિમાન ચૂરેચૂરા થઈ ગયું-તેનું માન ગળી ગયું. અને તે નમ્રતમભાવે ધૂજર્તા ધૂજર્તા ગૂઢગૂઢવાણીથી ભગવાનને પોતાનો મનોભાવ બતાવતાં કહેવા લાગ્યો. ॥ ૧૪ ॥

અર્જુન ઉવાચ:- અર્જુન-બોલ્યા:-

પદ્યામિ દેવાંસ્તેવ દેવ દેદે સર્વાસ્તથા ભૂતવિશેષસદ્ધાન્ ।

મહાણમીશં કમલાસનસ્થમૃર્ષીશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

હે દેવ ! આપના હેઠ્ઠમાં બધા દેવોને તથા પ્રાણીના સંમુદાયોને, નિયન્તા, કમલશા મહત્ત્વમાં વિરાજતા શ્રદ્ધાને તથા બધા ઋષિઓને તથા દિવ્યસપ્તેનિ હું સાક્ષાત્ જોઈ છું. ॥ ૧૫ ॥

હવે આવતા સત્તર શ્લોકોમાં અર્જુનને વિશ્વરૂપ ભગવાનને શું કહ્યું તે ધૃતરાષ્ટ્રને સંજ્ઞ કહેછે:- અર્જુન કહે છે હે દેવાનાદેવ ! આપના આ વિશ્વરૂપ શરીરમાં આદિત્ય, રુદ્ર, વસુ વગેરે તમામ દેવાને તથા અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીવિશેષોના સમુદાયને તથા સર્વભૂતોના નિયંત્રા એવા, ક્રમળાસન ઉપર એટલે કે કમલના જેવાં વિસ્તીર્ણ મહત્તત્ત્વરૂપી આસન ઉપર દેહીરૂપે બેઠેલા હિરણ્યગર્ભ નામના ધ્વજાને-પિતામહને તથા સમસ્ત મન્ત્રદ્રષ્ટા વસિષ્ઠ વગેરે ઋષિઓને તથા આ પૃથ્વી ઉપર જોવામાં ન આવે એવા દિવ્ય શેષ, વાસુકી વગેરે સર્પોને હું પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો છું. ॥ ૧૫ ॥

अनेकबाहुदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तत्त्वादिं पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! ॥ १६ ॥

હે વિશ્વસ્વામી ! હે વિશ્વરૂપ ! અનેક હાથ-પેટ-મુખનેત્ર-વાળા, અનન્ત રૂપવાળા એવા આપને, હું ચોમેર જોઈ છું, પરંતુ આપનો આશંકા મધ્ય કે અન્ત જોઈ શકતો નથી. ॥ ૧૬ ॥

હે વિશ્વેશ્વર-વિશ્વસ્વામી ! હે સર્વરૂપ ! અનેક બાહુ, હિર, મુખ અને નેત્રવાળા, અનેક સ્વરૂપવાળા આપને હું સર્વત્ર જોઈ રહ્યો છું. પરંતુ આપના આદિ, મધ્ય કે અન્તભાગને જોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ જ્યાં જોઈ ત્યાં બધે આપના બાહુ-હિર-મુખ-નેત્રો મને નજરે પડે છે, તમામ પ્રાણીઓ ભગવદ્વ્ય હોઈને તે તે પ્રાણીઓના બાહુ હિરઆદિ એ ભગવાનના બાહુ વગેરે છે. અને કોઈ દિશા ખાલી નથી કે જ્યાં પ્રાણીઓ ન હોય ! આથી દિવ્યદ્રષ્ટિ અર્જુન કહે કે હે પરમાત્માનું ! આપને હું ચોમેર જોઈ રહ્યો છું. વળી હે પરમાત્માનું ! આપની શરૂઆત ક્યાં મધ્યભાગ ક્યાં અને આપની સમાપ્તિ ક્યાં-હે પ્રભો ! કશું જોઈ શકતો નથી. દિવ્યદ્રષ્ટિ છતાંજે મને સમજતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तादीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

કિરીટ, ગદા તથા ચક્રધારી, ચોમેર ચળકતા તેજઃપુન્જ-અસ્ય-પ્રદીપ્તઅગ્નિ અને સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા આપને હું ચોમેરથી જોઈ છું. ॥ ૧૭ ॥

મુકુટ-ગદા અને ચક્રવાળા, તથા તેજઃપુંજ, ચોમેરચળકના, મુશ્કેલીથી ટગર ટમર નાક શકાય એવા, અને સળગતા અગ્નિ અને સૂર્યજેવી દીપ્તિ-વાળા, તથા પ્રમાણથી માપી ન શકાય એવા આપને હું ચોમેર જોઈ રહ્યો છું. અર્થાત્ હે પ્રભો ! આપના ઉપર મુકુટ ગદા અને ચક્ર શોભી રહ્યાં છે. આપ તેજના પુંજ છો. ચોમેરે આપનો ચમકારો હું જોઈ છું. હે ભગવન્ ! એકપણ પશુ આપના તરફ મારાથી મીંટમાંડીને જોઈ શકાય એમ નથી. હે ભગવન્ સળગતા અગ્નિ અને સૂર્ય જેવી આપની શોભા છે. હે ભગવન્ ! આપ અપ્રમેય છો—એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી નક્કી કરી ન શકાઓ એવા છો. હે પ્રભો ! આંખા હું આપને ચોમેર જોઈ રહ્યો છું. ॥ ૧૭ ॥

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિત્વ્યં ત્વમસ્ય ચિષ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

આપ જાણવાને યોગ્ય ઉત્તમ અવિનાશી છો. આપ આ વિશ્વના પરમ સ્થિતિસ્થાન છો. આપ નિત્ય સનાતન ધર્મના રક્ષક છો. આપ મારે મત ચિરન્તન પુરુષ છો. ॥ ૧૮ ॥

હે પરમાત્મન્ ! આપ જાણવા યોગ્ય પરમ અક્ષર છો. આપ વિશ્વના પરમ નિધાન છો. આપ નિત્ય, શાશ્વત ધર્મના સંરક્ષક છો. મારા મતે આપ સનાતન પુરુષ છો. અર્થાત્ હે ભગવન્ ! મુમુક્ષુઓવડે જાણવા યોગ્ય જે પરમ અક્ષર ધ્વજ છે તે આપ છો. અર્થાત્ આપ જ્ઞેયની સીમા છો. વળી આપ વિશ્વના શ્રેષ્ઠ નિધાન-રાખવાનો જાંડાર છો. એટલે કે આપું વિશ્વ આપરૂપી જાંડારમાં પડ્યું પાથરું રહ્યું છે. અર્થાત્ જન્મ અને પ્રલયની માફક સૃષ્ટિની સ્થિતિનું આપ જાવન છો. વળી આપ અક્ષય્ય છો. અને શાશ્વત ધર્મ એટલે કે અમૃત્યુ અને નિઃશ્રેયસના કારણરૂપ અને પ્રાણીમાત્રને આચરવા યોગ્ય કર્મયોગ નામના વૈદિકધર્મના આપ રક્ષક છો. યુગે યુગે લુપ્ત થતા એ ધર્મને આપ પુનરુદ્ધારિત કરો છો. તથા હવે મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે આપ સનાતન પુરુષ છો. અર્થાત્ આપજ અનાદિ પરમ પુરુષ પરમાત્મા છો. ॥ ૧૮ ॥

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશવન્ત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

આદિ મધ્ય અને અન્તરહિત, અનન્ત શક્તિ, અનન્ત બાહુ, અન્દ્રસૂર્યશા નેત્રવાળા, જાગૃત્સ્થમાન અગ્નિના જેવા મુખવાળા, પોતાના પ્રભાવથી આ વિશ્વને તપાવતા એવા આપને નિરખું છું. ॥ ૧૯ ॥

વળી આદિ મધ્ય અને અન્તરહિત, અનન્ત શક્તિ, અનન્ત બાહુ, સૂર્ય અને અન્દ્રરૂપી આંખવાળા, તથા સળગતા અગ્નિસમા મુખવાળા આપને સ્વપ્રતાપે જાણે આ વિશ્વને તપાવતા હું જોઈ રહ્યો છું. અર્થાત્ હે પ્રભો ! આપની આદિ નથી. મધ્ય નથી, અન્ત નથી આપની શક્તિનો પાર નથી. આપના અનન્ત બાહુઓ છે. સૂર્ય અને અન્દ્રરૂપી આપની આંખો છે. જાગૃત્સ્થમાન અગ્નિસમું મહાતેજસ્વી આપનું વદન છે આપનું વિશ્વ આપના પ્રભાવથી અંજાઈ રહેલું છે, આવા અનન્ત અશ્વર્યવાળા આપને હું હે પ્રભો ! નજરોનજર જોઈ રહ્યો છું. ॥ ૧૯ ॥

ઘાયાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ ધ્યાતં ત્વયેકેન વિશક્ષ સર્વાઃ ।

દૃષ્ટ્વાદ્મુતં રુપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મનૃ ! ॥ ૨૦ ॥

હે મહાત્મા ! નિશ્ચય ઘુલોક અને પૃથ્વીલોકનો વચગાળો તથા બધી દિશાઓ આપ એક વડે બંધેલી છે ! આપનું આ અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈ ત્રણેલોક ખૂબ ભયભીત થયેલ છે ! ॥ ૨૦ ॥

હે મહાત્મનૃ ! હે વિશાળ હૃદય ! હે અસુદ્ર સ્વભાવ ! આકાશ અને અવનિની વચ્ચેનું આ અંતર આપ એકવાવડે પરિપૂરિત છે તથા સમરત પૂર્વ પશ્ચિમાદિ દિશાઓ આપનાથીજ બરપૂર છે. આપના આ વિશ્વમયકારક રૌદ્ર સ્વરૂપને જોઈને તો હે મહાત્મનૃ ! ત્રણેલોક અત્યંત વ્યથિત થઈ રહ્યા છે અર્થાત્ હે પ્રભો ! આકાશ અને અવનિનું અંતગત આપ એકવાડે એટલે કે વિશ્વરૂપકારક-વિશ્વરૂપે રહેલ આપ એકવાવડેજ બરપૂર છે. પ્રતિદિશામાં પણ આપ જ ચોમેર ચમકી ગયા છો. હે ભગવન ! આપનું આત્મ મહાન, વિશ્વમયકારક, રૌદ્ર-ક્રૂર-ભયંકર સ્વરૂપને જોઈને ત્રણે લોકમાં

તેઓ ત્રણે લોકમાં તરફ ધ્રુવિત થઈ રહ્યા છે ॥ ૨૦ ॥

શમીંદિ ત્વાં સુરસજ્ઞા વિશન્તિ કેચિદ્દીનાઃ પ્રાણલયો ગૃણન્તિ ।
સ્વસ્તીન્યુક્ત્યા મહર્પિસિદ્ધસજ્ઞાઃ સ્તુવન્તિ ત્વાં સ્તુતિમિઃ પુષ્કલામિઃ ॥૨૧॥

આ દેવોના સમૂહો નિશ્ચય આપનામાં પ્રવેશે છે. તેમાંથી કેટલાક ખીધેલા, હાથનેડી 'રક્ષો રક્ષો' શબ્દ કરે છે. મહર્ષિ અને સિદ્ધોના સમુદાયો-“આખા જગતનું, કંઈપણ થાઓ” એમ કહી શ્રેષ્ઠ સ્તુતિઓથી આપને સ્તવે છે ! ॥ ૨૧ ॥

વળી પેલા દેવોના સમૂહો ભયન્યાકુલ હોઇને નિશ્ચય અવશ્યજી માટે, દિમથી આકુલઆકુલ થયેલા પ્રાણીઓના સમુદાય જેમ ગુફામાં, તેમ આપનામાં પ્રવેશ કરે છે એટલેકે આપને ગરજે આવે છે. વળી તે દેવ સમુદાયોમાંથી કેટલાક ભયભીત હોઇને કાથ નેડી 'રક્ષો-રક્ષો' એવો શબ્દ ઉચ્ચારે છે. વળી વસિષ્ઠ વગેરે મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહો “કંઈપણ” હો, એમ કહીને-એટલે કે સમસ્ત જગતનું કંઈપણ થાઓ એમ ગદગદવાણીથી કહીને પુષ્કળ એટલેકે શ્રેષ્ઠ-અર્થભરપૂર, ભગવાનને અનુરૂપ એવી, સ્તુતિઓથી એટલે કે આપના ગુણના ઉત્કર્ષનું પ્રતિપાદન કરતી મન્ત્રાત્મક વાણીથી આપને સ્તવી રહ્યા છે. ॥ ૨૧ ॥

રુદ્રાદિત્યા ઘસવો યે ચ સાંઝ્યા વિદ્યેઽશ્વિનો મરુતશ્ચોષ્મપાંશ્ચ ।
ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસજ્ઞા વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨॥

રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ અને જે સાધ્યો, વિશ્વદેવા અને અશ્વિનો, મરુતો અને પિતરો અને ગન્ધર્વો, યક્ષો, અંસુરો, સિદ્ધોના સઘો બધાજ વિસ્મય પામેલા હોઈ આપને જીવે છે. ॥ ૨૨ ॥

વળી હે ભગવન ! અગીઆર રુદ્રો અને બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ અને સાધ્ય નામના દેવગણો, વિશ્વદેવા નામના દેવો અને ઘાવાપૃથિવીરૂપ અશ્વિનીકુમારો, ઝોગણુપત્યાસ વૃષ્ટિવાયુઓ, ઉષ્ણઅન્નભોજી પિતરો અને ગન્ધર્વો, યક્ષો, અંસુરો તથા સિદ્ધ નામના દેવોના સમુદાયો-બધાજ વિસ્મિત થઇને આપને જોઇ રહ્યા છે. અર્થાત્ હે ભગવન ! કાંઈ એવું સર્વ નથી કે જેને આપના આ રૂપે વિસ્મિત ન કર્યું હોય. બધાય દેવો પણ આપ શું કરશો એવી ચિન્તાથી આપના તરફ વિસ્મય પામી નિહાળી રહ્યા છે ! ॥ ૨૨ ॥

રૂપં મહત્તે વહુવક્ત્રનેત્રં મહાવાહો ! વહુવાહરૂપાદમ્ ।
વહુવરં વહુદંટ્રાકરાલં દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્ ॥ ૨૩ ॥

હે મહાબુજ ! આપના અનેક મુખ અને નેત્રવાળું, અનેક હાથ સાથળું અને પગવાળું—અનેક પેટવાળું—અનેક દાઢાથી ભયંકર એવું અતિપરિમાણુ સ્વરૂપ જોઈને બધાં પ્રાણીઓ તથા હું હુઃખી થઈ રહેલાં છીએ. ॥ ૨૩ ॥

વળી હે મહાબાહો ! આપનું અનન્ત મુખ અને આખવાળું અનેક બાહુ—જાંઘ—અને ચરણવાળું—અનેક ઉદરવાળું અનેક દાઢને લીધે વિકરાલ મહાન—એટલે કે આદિ મધ્ય અને અન્ત સિવાયનું એટલે કે અતિ પરિમાણુવાળું સ્વરૂપને જોઈને બધાય લોકો—પ્રાણીઓ તેમજ હું પણ અસત બ્યથિત થઈ રહ્યો છું. ॥ ૨૩ ॥

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વાહિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા ધૃતિં ન વિન્દામિ શમં ચ વિષ્ણો ! ॥ ૨૪ ॥

હે સર્વવ્યાપી ! ગગનસ્પર્શી, પ્રદીપ્ત, અનેકરૂપી, પહોળાં સુંખોવાળા, પ્રદીપ્ત વિશાળ નેત્રોવાળા આપને જોઈ ખરેખરે ખૂબ પીડાયેલ મનવાળો હું ધીરજ તથા સ્વસ્થતા ચેળવી શકતો નથી. ॥ ૨૪ ॥

હે સર્વવ્યાપિનું ! આકાશને અડતા, સળગતા—અનેકરૂપી—હાડેલા મુખ—વાળા—અને ગ્રધગ્રધતા ત્રિપુલ લોચનવાળા આપને જોઈને મારો અતરાત્મા અત્યંત ગભરાઈ ઉઠ્યો છે. આથી હે ભગવન ! મને ધૃતિ અને શાન્તિ મળતી નથી એટલે કે આપને આના ખીલામણાં રૂપે જોઈને મારો અતરાત્મા ચરચરી ઉઠ્યો છે શરીર દન્દ્રિયો વગેરેને ધારણ કરવાની શક્તિ મારામાં રહી નથી. હે ભગવન ! મને મનની સ્વસ્થતા રહી નથી ! હે પ્રભો ! આવી મારી આકુળબાકુળ મન સ્થિતિ થઈ રહી છે ! ॥ ૨૪ ॥

દંટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુક્તાનિ દૃષ્ટ્વેવ કાલનલસન્નિમાત્રિ ।
વિશો ન જાને ન લમે ચ શમં પ્રસીદ વેવેશ ! જગન્નિપાત ! ॥ ૨૫ ॥

અને વળી દોઢાને લીધે વિકરાળ પ્રલયઅગ્નિ જેવાં આપનાં મુખોને જોઈ નિશ્ચય હું દિશા જાણી શકતોં નથી તથા મુખ પામતો નથી. હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ ! ॥ ૨૫ ॥

હે ભગવન્ ! પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં આપના દોઢાને લીધે વિકરાળ વદનો જોઈને જ મને તો દિશા સુઝતી નથી. હે ભગવન્ ! મને શાના વળતી નથી ! હે દેવોના પશુ દેવેશ ! હે જગતોના નિવાસ સ્થાન ! પ્રસન્ન થાઓ અર્થાત્ હે ભગવન્ ! પ્રલયકાળના અગ્નિની માફક ભઝૂકતા, દોઢાને લીધે ઓર વિકરાલ બનેલાં, આપનાં મુખોને જોઈને જ હું તો દિશામૂઢ બની ગયો છું. હે પિતા ! પૂર્વ કયી અને પશ્ચિમ કયી એ કશું સૂઝતું નથી ! હે ભગવન્ ! એટલે તો બમણી બની ગયો છું કે કપાળે મને મ્હેન પડતું નથી ! હે બ્રહ્મા વગેરેના નિયન્તા ! હે નિખિલ જગદાધાર ! આપ પ્રસન્ન થાઓ. અર્થાત્ હું પાછો સ્વસ્થ થાઉં એવું કરો ! ॥ ૨૫ ॥

अमी च त्व्या धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवायनिपालसहैः ।
भीष्मो द्रोणः सुतपुत्रस्तथासौ सह्यासदीपैरपि योधमुज्यैः ॥ २६ ॥

અને વળી તે બધા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, રાજાઓના સમૂહ સાથે, નિશ્ચય આપના તરફ ઉતાવળથી આવતા, તથા શીખમ દ્રોણ તથા તે કર્ણ, આપણા મુખ્ય યોધાઓસહિત આપના મુખમાં પ્રવેશે છે. ॥ ૨૬ ॥

વળી ભગવન્ ! જેવા સમસ્ત ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ પુત્રો, જ્યેષ્ઠ વગરે પૃથ્વીપતિના સમૂહની સાથેજ, વિશ્વરૂપ એવા આપના તરફ, ત્વરાથી દોડતા, આપના વદનોમા પ્રવેશ કરે છે, એવો આગલા શ્લોક સાથે સંબંધ છે. વળી સેનાપતિ બીષ્મ દ્રોણાચાર્ય, તથા જેવા સુતપુત્ર કર્ણ વગેરે બધાએ, અમારા શિખરડી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે મુખ્ય મુખ્ય યોધાઓ સહિત ઝડપથી આપના તરફ વળતા આપના મુખોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. અર્થાત્ હે ભગવન્ ! દુર્યોધનના પક્ષના તથા અમારા પક્ષના તમામ ભડવીરોને હું આપના કાલમુખોમાં હસેલાતાં જોઈ રહ્યો છું ॥ ૨૬ ॥

ઘક્ષત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ દંપ્તકરારાણિ મયાનકાણિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના ધશનાન્તરેષુ સંદશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

હતોવળ કરતાં તેઓ આપના દાદોથી કદ્રૂપાં-ભયંકરં
મુખોમાં પ્રવેશે છે, તેમાંના કેટલાક ચુરાયેલાં માર્યાસહિત
દાંતોની ખાલમાં ચોંટી રહેલાં દેખાય છે ! ॥ ૨૭ ॥

હે ભગવન ! ઝડપીગતિથી ધસતા તે હમારા અને દુર્યોધનના સૈન્યના
તમામ વીરો આપના દાદોને લીધે ભયંકરં અને વિકરાલ કાક્ષામિ જેવાં
મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે, અને વળી હે ભગવન ! આપના મુખમાં પ્રવેશ
કરનારાઓમાંથી કેટલાક તો ચક્રદાઇ ગયેલાં, મસ્તકો સહિત આપના દાંતોની
વિવરોમાં ચોંટી રહેલા માર્ગમ પડે છે. અર્થાત્ કેટલાકના માર્યા ધુધાઈ-ચગદાઈ
જળીને આપની દાદોના વચલા ગળામાં ચોંટી રહેલાં દેખાય છે. ॥ ૨૭ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाम्बुजा इवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति घक्क्षत्राण्यमिविज्वलन्ति ॥ ૨૮ ॥

જેમ વિવિધમાર્ગે પ્રવૃત્તથયેલા નદીના પાણીના પ્રવાહો
નિશ્ચય સમુદ્ર તરફ દોડે છે, તેમ તે નરલોકનાં વીરો આપના
ચોમેશી જળતા મુખોમાં પ્રવેશે છે ! ॥ ૨૮ ॥

વળી હે ભગવન ! આપનું આ સ્વરૂપ અને તેમાં અવરજનનુ થતાં
પ્રાણીઓના પ્રવાહને હું કેમી-રીતે વર્ણવું ? જેમ ગંગા વગેરે નદીઓના
અનેક માર્ગે પ્રવર્તેલા જલપ્રવાહો પ્રચંડ વેગે ધસતા સમુદ્રમાં પ્રવેશે
છે, તેમ, પેલા મનુષ્ય લોકના વીરપુરુષો 'ચોમેશી' જાતવસ્થમાન એવાં
આપના મુખમાં પ્રવેશે છે. અર્થાત્ આ તમામ વીરપુરુષોના જીવન-નદી
પ્રવાહો આપના મુખસમુદ્રમાં ઝડપીવેગે આવીને સ્થિતતા જણાય છે ! ॥ ૨૮ ॥

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तथापि घक्क्षत्राणि समृद्धवेगाः ॥ ૨૯ ॥

જેમ પ્રચંડગતિવાળા પતંગો નાશ માટે પ્રત્વલિત
અગ્નિમાં પેસે છે, તેમ નિશ્ચય તીવ્રવેગવાળા લોકો મંરણ માટે
આપના મુખોમાં પ્રવેશે છે. ॥ ૨૯ ॥

હે ભગવન! જેમ સળગતા અગ્નિમાં, તીવ્રગતિવાળાં પતંગિયાં પોતાના નાશ માટે ઝંપલાવે છે, તેજ યુગ્મ્ય પ્રતિપક્ષ સમૃદ્ધ થતી ઝડપવાળા આ લોકો આપના યુગ્મમાં નાશને માટેજ ઝંપલાવી રહ્યાં છે. અર્થાત્ હે પ્રભો! પ્રાણીમાત્ર પોતાની મેળે આપના યુગ્મમાં હોમાઈ રહ્યાં છે. આપ સર્વનો ગ્રાસ કરી રહ્યા છો. ॥ ૨૯ ॥

લેલિહસે પ્રસમાનઃ સમન્તાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલન્નિઃ ।
તેજોમિરાપૂર્ય જગત્ત્વમગ્રં માસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ! ॥ ૩૦ ॥

હે સર્વવ્યાપિન્! સમસ્ત લોકોને જળતા યુગ્મોએ ચોમેરથી ગળીજતા આપ વારંવાર ચાટો છો. આપની અસદ્ય દીપ્તિ, તેજવટે સમગ્ર જગતને વ્યાપી, તપાવી રહી છે. ॥ ૩૦ ॥

હે વિશ્વવ્યાપિન્! આપ સમસ્ત લોકોને પ્રભવશિત વદનોદ્વારા ચોમેરથી અંદર ગળી જતા હોઇને સૌને વારંવાર ચાટી રહ્યા છો! આપની ઉગ્ર-અસદ્ય દીપ્તિઓ-પ્રતાપ વડે, સમગ્ર સરાયર જગતને વ્યાપીને અસંત તપાવી રહ્યા છે. અર્થાત્ હે ભગવન! પ્રતિપક્ષ આપ સમસ્ત વિશ્વને આપની કાલજીભે ચાટી રહ્યા છે, અને એ રીતે સમસ્ત લોકોને આપ ઓગાળી રહ્યા છો. હે ભગવન! આપની અસદ્ય જ્યોતિના પ્રતાપે સરાયર જગત્ પલ્લુજલ્લુ થઈ રહ્યું છે. ॥ ૩૦ ॥

આપ્યાહિ મે કો મયાનુગ્રહ્યો નમોઽસ્તુ તે દેવવર! પ્રસીદ ।
વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાયં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥ ૩૧ ॥

આપ ઉગ્રરૂપી કોણ છો, તે મ્હને કહો. હે દેવશ્રેષ્ઠ! આપને વન્દન હો, પ્રસન્ન થાઓ, સંહારકર્તા એવા આપને હું વિશેષપણે જાણવા ચાહું છું, કેમકે હું આપની ચેષ્ટાઓને પૂરી જાણતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

અરે! મને આપ કહો કે આ ઉગ્રરૂપ આપ કોણ છો! આપને નમન હો. હે દેવવર! પ્રસન્ન થાઓ, સર્વ જગના અતા-આઇ જનારા એવા આપને હું વિશેષપણે જાણવા ઇચ્છુ છું, કેમકે આપની ચેષ્ટાને હું જાણી શકતો નથી. અર્થાત્ હે પરમાત્મન! આપ મને કહો કે આવા

રૌદ્ર સ્વરૂપી આપ કોણ છો ? આપ તો પેલા મધુરસ્વરૂપી કૃષ્ણચન્દ્ર હતા !
પણ તે આપનું વિશ્વલલિત રૂપ ક્યાં અને આ વિશ્વ ભયંકર-પ્રલયંકર
ગૌરૂપ ક્યાં ? હે પિતા ! મને કશું સમજતું નથી ! હે નાથ !
આપને નમન હો ! હે દેવશ્રેષ્ઠ ! પ્રસન્ન થાઓ. આપની આ ઉમતાને-
કૂટતાને તજો. સમસ્ત જગતના સંહારકર્તામાં અગ્રેસર એવા આપને હું
વિશેષ સ્વરૂપે એટલે કે આપ સ્વયંકોણ છો એ જાણવા ચાહું છું.
હું વામન-સુદ-આપની આ મહાન પ્રવૃત્તિને જાણવા અસમર્થ છું, એટલે
કે આપ આ શું કરવાને માટે પ્રવર્તી રહ્યા છો, એ મારી સમજમાં
આવતું નથી ! ॥ ૩૧ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-

કાલોઽસ્મિ લોકશયનપ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિદ્ધ પ્રવૃત્તઃ ।
પ્રક્તેઽપિ ત્વાં ન મંથિષ્યન્તિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યૌઘાઃ ॥ ૩૨ ॥

હું લોકોનો નાશ કરનાર પ્રવૃદ્ધ કાલ છું, આ વેળા
લોકોને, સંહારવા હું પ્રવૃત્ત થયેલ છું. જે યોદ્ધાઓ યુધ્ધસૈન્યમાં
ઉભા છે તે બધા તારા શિવાય પણ હોંનારા નથી ! ॥ ૩૨ ॥

આમ જ્યારે અર્જુન મહાવરો બની ગયો-ગાંડીવ ધનુર્ધારી-ત્રિશુલન
વિજ્ઞી વીર-અર્જુન જ્યારે કાંપી ઉઠ્યો અને સખા કૃષ્ણને આપ કોણ
છો તે કહો એમ પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાન વળતો જવાન વાળતાં-કહે છે.
હે અર્જુન ! લોકોનો શય કરનાર, અતિશય વધેલો એટલે કે રૌદ્રાકૃતિવાળો
હું કાળ-સર્વ પ્રાણીનો સંહાર કરનાર ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન-કાળોનો પણ
કાળ-પરમેશ્વર છું. અને આ પ્રખતે દુર્યોધનાદિ દુષ્ટ લોકોનો સંહાર કરવાને
માટે પ્રવર્તી રહ્યો છું. વળી હે અર્જુન ! જે બીજા, દ્રૌપદ, કર્ણ વગેરે
યોદ્ધાઓના રથમાં ઢરી રહ્યા હતા તે તારા વિના પણ
ન હશે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! હું કાળો પણ કાલરૂપ પરમેશ્વર છું.
તમામ જગતનો શય કરનાર છું. હું જ્યારે અતિશય પ્રચંડરૂપે વધેલો
છે, તને એક વાત કહું તે શું જાણી શી શું સદે અગરતો ન. સદે-પણ
આ તમામ જગત જીવી જીવાનું છે એવો મોહ ન રાખીશ. મત્સ્ય મારી
વિશ્રુતિ છે, અને ચરાચર જગતનો એ માસ કરશેજ. ॥ ૩૨ ॥

તસ્માત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રુન્ મુદ્ઘ્સ્ય રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।
મધૈવૈતે નિદતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાયં ભવ સત્યસાચિન્ ॥ ૩૨ ॥

તેથી તું ઉભો થા. કીર્તિ મેળવ. શત્રુઓને છતી સમૃદ્ધિ
રાજ્ય લોગવ ! મારા વડેજ તેઓ પહેલાંથીજ હણાયેલા છે.
હે સત્યસાચી ! તું કેવળ નિમિત્ત થા. ॥ ૩૨ ॥

માટે હે અર્જુન ! હું તારું કર્તવ્ય તને કહું છું. તેથી એટલે કે
તું ન હોય તોપણ આ બધું જવાનુંજ છે, તેથી તું ઉભો થઈ જા
દેવેથી પણ ન છતાય એવા બીજા, દ્રોણ વગેરેને અર્જુને શ્રદ્ધા એવી
ખ્યાતિને પ્રાપ્ત કરી લે. દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને છતી સર્વશ્રદ્ધાસંપન્ન નિષ્કંટક
સામ્રાજ્યને લોગવ. પહેલેથી જ આ મુદ્ધની પ્રવૃત્તિ મંડાય તે પહેલેથી જ
મેં આ બધાને મારી મૂક્યા છે. એટલે કે સૌ ગ્રાણીઓનો હું કાલરૂપ
હોઈને સૌને મેં પહેલેથી જ મારી મૂક્યા છે. તો હે સત્યસાચી અર્જુન !
તું ફક્ત નિમિત્ત થા. અર્થાત્ હે અર્જુન ! હું આ બધાને મારી રહ્યો
છું, એવો ભ્રામક ખ્યાલ છોડ. તારામાં તે કાઈને મારવાની શી તાકાત છે ?
મારી તો મેંજ મૂક્યા છે ! માટે હવે તું આ બાબતમાં એક નિમિત્તમાત્ર
થા. તારે માથે એ ફરજ તરીકે આવી છે, તો વિના ધૂન્યે, વિના ખટકાએ
એ ફરજને તું અદા કર. અને આ શ્લોકમાંએ લગવાન માણસના જીવનનો
મુખ્ય મુદ્દો બતાવે છે. પ્રત્યેક પોતપોતાને ફાળે આવેલી ફરજ તટસ્થ રીતે
કરવી રહી. આપણે બધા નિમિત્તમાત્ર છે, બાકી લગવાને પહેલેથી જ
જેવા જોઈએ તેવા અદાર્થોનું નિર્માણ કરી મૂકેલું છે. આપણે માટે બાકી
એટલું કે આપણા દ્વારા તે કરાવે અને આપણે તેમાં નિમિત્તમાત્ર છીએ એમ
સમજીને વર્તવું રહ્યું. કર્તવ્ય, ભોક્તૃત્વની વિપરીત સમજાથી સસ સંગીજનું
નથી. આથી અર્જુનને અહીં લગવાન નિમિત્તમાત્ર બનવા કહે છે. ॥ ૩૩ ॥

દ્રોણં ચ મીર્ષં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાજ્યાનપિ યોધવીરાન્ ।
મયા હતાંસ્ત્વં જહ્નિ મા વ્યથિષ્ઠા યુધ્યસ્વ જેતાસિ રણે સપત્તાન્ ॥ ૩૪ ॥

દ્રોણ તથા ભીષ્મ તથા જયદ્રથ તથા કર્ણ તથા બીજા
પણ યોદ્ધાઓમાં શૂરાઓને-મારાથી હણાયેલાઓને તું હણ.
હું ખ પામ નહિં. લડ. રણમાં તું શત્રુઓને છતનાર છે. ॥ ૩૪ ॥

તું નિમિત્તમાત્ર બન-આ ઉક્તિનેજ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે.-
 હે અર્જુન!-દ્રોણ! અને વીજમ, જ્યદ્રથ અને કર્ણ અને તેજ મુજબ
 બીજા યોદ્ધાઓમાં વીર એવા ભગદત્તે, સૌમદત્તિ, શલ્ય વગેરે જેઓ કાલરૂપ
 એવા મારાથી હણાયેલાજ છે તેમને તું માર. તે કારણે તું વ્યથિત ન થા.
 તેમનો શોક ન કર. યુદ્ધ કર. યુદ્ધમાં તું કુર્યોધનાદિને જીતશે. અર્થાત્
 હે અર્જુન! મારેલા તો મેં છે, મારેલાને મારવામાં તું તો ફક્ત નિમિત્ત
 છે. એ-કર્તૃત્વને તું તારે માથે શાનો ઝોડી લે છે? અને તેમ કરી શાને
 શોભા રહે છે. ખેડ ન કર. ઉભો થા. યુદ્ધ કર. સ્વવર્ણાયિત કર્તવ્યકર્મ
 કર. યુદ્ધમાં તું વિજયી નીવડીશ ॥ ૩૪ ॥

સંજય ઉવાચ:- સંજય બોલ્યા:-

પતવ્યુત્થા ઘર્ષણં કૈશવસ્ય કૃતાંજલિવેપમાતઃ કિરીટી ।
 નમસ્કૃત્વા મૂય પલાદ કૃષ્ણં સગદ્ગદં મીતમીતઃ પ્રણમ્ય ॥ ૩૫ ॥

શ્રીકૃષ્ણતું આ વચન સાંભળી મૂળતો કિરીટી, કૃતાંજલિ
 હોઇ, નમસ્કાર કરી, ફરીથી પણ નિશ્ચય ખૂબ ખડીપેટો એવો
 તે પ્રણામ કરી કૃષ્ણને ગદ્ગદ ફેંટે કહેવા લાગ્યો. ॥ ૩૫ ॥

આમ ભગવાને અર્જુનની બાન્તમતિને ઢેકાણે આણી, સારબાદ શું
 બન્યું એવો ધૃતરાષ્ટ્રને આશય બાણી સંજય કહે છે:- કૃષ્ણ પરમાત્માતું
 આ વચન સાંભળીને મૂળતો, કિરીટવાળો અર્જુન હાથનેડી નમસ્કાર કરી,
 ખરે! અસંતબ્ધિનો અર્જુન, ફરીથી. અસંત નમ્ર બનીને ગદ્ગદ બાવે
 ભગવાન કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો. અર્થાત્ પરમાત્માતું આતું અશ્રુતપૂર્વ
 વચન સાંભળીને અર્જુન કેળના પાનની પેરે મૂળવા લાગ્યો. ભગવાનના
 આ બવાનક મહિમાનો તેને ખરો ખ્યાલ આગ્યો. આથી તે મૂંઝા ઉઠ્યો.
 તેણે ભગવાનને વળી નમસ્કાર કર્યા અને અતિશય નમ્ર બની ગદ્ગદ ફેંટે
 ભગવાનને ફરીથી કહેવા લાગ્યો. ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન ઉવાચ:- અર્જુન બોલ્યા:-

સ્થાને દૃપીકેશ ! તવ પ્રકીર્ત્યાં જગત્પ્રહૃપ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।
 રક્ષાસિ મીતાનિ વિદોઃ દ્રવન્તિ સર્વે નમસ્યન્તિ ચ સિદ્ધસજ્જાઃ ॥ ૩૬ ॥

હે હૃષીકેશ ! આપના પ્રકીર્તનથી જગત્ આનન્દ પામે છે. આપના ઉપર પ્રેમ પામે છે. રાક્ષસો બીધેલા હોઈ દિશાઓમાં નાસી છૂટે છે અને બધા સિદ્ધાન્તા ટોળાં નમે છે એ બધું યોગ્ય જ છે. ॥ ૩૬ ॥

આમ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિહાળી અર્જુનને જે રોમાંચક અનુભવ થયો, સારખાઃ અર્જુને ભગવાનને જે કશું તે વચન અગીઆર શ્લોકોદ્ધારા કહે છે હે હૃષીકેશ ! આપના માહાત્મ્યના કીર્તનથી સચરાચર જગત્ પ્રસન્ન થાય છે અને તે દ્વારા આપના ઉપર પ્રેમ પામે તે યોગ્યજ છે ! હે ભગવન્ ! અને પાપના દંડના ભયથી બીધેલા રાક્ષસ વગેરે પાપી પ્રાણીઓ દરી દિશામાં નાસભાગ કરે છે, તે પણ યોગ્ય છે, અને જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને પામેલા તમામ કૃષિવાદિ અને વસિષ્ઠાદિ મુનિઓના સમૂહો આપને નમન કરે છે, તે યોગ્યજ છે. અર્થાત્ હે સ્વાધીનેન્દ્રિય પરમાત્મન્ ! આપના ગુણાનુવાદે જગત્ પ્રસન્ન થાય છે, એ યોગ્યજ છે. કેમકે આપના ગુણપ્રીતિનમાં મેલ ધોવાની અદ્ભુત તાકાત છે. પાપમાત્ર આપના ગુણાનુવાદથી પીગળી જાય છે, અને પાપ પીગળતાં પવિત્રતા જ. ઉભરે અને પવિત્રતામાં નિર્મલ આનન્દ છે. વળી આપના ગુણના સંકીર્તનના પ્રભાવે આપના ઉપર પ્રેમ ઉપજે છે. જે જે પ્રાણીઓ આપના ગુણોનું કીર્તન, ચિન્તન, સ્મરણ કરે છે, તે સૌને કાયકમે આપના ઉપર પ્રેમ ઉપજે છે, અને પ્રેમ ઉપન્યા પછીનું વર્તન તો સ્વસંવેદ છે. વળી આપ પાપીને દંડ કરનાર છો. એ બાણીને પાપીઓ ચોમેર નાસભાગ કરી રહ્યા છે ! અને સિદ્ધપુરુષો આપને નમન કરી રહ્યા છે ! આ બધું ઉચિતજ છે. એમાં કશું અણુપટ્ટનું નથી. આપનો મહિમાજ એવો છે કે આ શિવાય બીજું બની જ ન શકે ! ॥ ૩૬ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त ! देवेण ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

હે વિશાલ હૃદય ! વળી શામાટે શુરુતમ, બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા એવા આપને તેઓ ન નમે ? હે અનન્ત ! હે દેવશ્વર ! હે જગદાધાર ! આપ અક્ષર, સદ્, અસત્, અને તેનાથી પણ જે પર છે તે છે. ॥ ૩૭ ॥

હે વિશાલ હૃદય ! વળી ગુરુઓના પણ ગુરુ, અને ધર્માના પણ જનક એવા આપને દેવર્ષિરિક્ષના સધો શાને ન નમે ! હે અન્તઃસ્થ ! હે દેવેશ્વર ! હે નિખિલ જગદ્ધાર ! આપ પરમ અક્ષર છે આપ કાર્યરૂપ છે આપ કારણરૂપ છે અને કારણકાર્યથી પણ પર જે પરમધ્વજ તે પણ આપ જ છે અર્થાત્ હે ભગવન્ ! આપ જ જન્મ જો આપને નમતું હોય તો તેમા શી પાછ ? હે મહાત્મન્ ! આપ ગુરુઓના પણ ગુરુ છે, અને ધર્માના પણ મૂળ-સર્જક છે. આપ જ કયાક કાર્યરૂપે તો કયાક કારણરૂપે વિલસી રહ્યા છે આપ વળી કાર્યકારણથી પર એવા સ્વરૂપમાં સદા નિષ્ઠ છે આપજ પરધ્વજ પરમાત્મા છે પછી આપને શાને સૌ ન નમે ? ॥ ૩૭ ॥

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેસાસિ વેદ્યં ચ પરં ચ દ્ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ! ॥ ૩૮ ॥

હે અનન્ત રૂપ ! આપ આદિ દેવ છે. પુરાણ છે. આ વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ સ્થિતિસ્થાન છે. આપ જાણકાર છે. તથા જાણવાને યોગ્ય વસ્તુ છે. તથા પરમ ધામ છે આપવડે વિશ્વ વ્યાપ્ત છે. ॥ ૩૮ ॥

હે અનન્તરૂપ ! આપ આદિદેવ છે આપ પુરાણપુરુષ છે આપ આ વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ સ્થાન છે જાણવા યોગ્ય પણ આપજ છે આપ પરમધામ છે આપનાથી વિશ્વ ભરપૂર છે અર્થાત્ હે અપરિચિન્ત્ય સ્વરૂપ ! આપ જગતના કારણભૂત સ્રષ્ટા-દેવ છે આપજ ઘટ ઘટમાં આપેલા પુરાણપુરુષ છે આખાએ જગતના સ્થિતિના સ્થાનરૂપ પણ આપજ છે આપ વિશ્વવેતા છે આપજ જાણના યોગ્ય છે મુમુક્ષુઓ માટેના પ્રાપ્ત્ય પરમધામરૂપ પણ આપજ છે હે ભગવન્ ! વિશ્વ આપનાથી ભરપૂર છે કાંઈ જગ્યા ખાલી નથી, જ્યાં આપની વૃત્તિ નથી । ॥ ૩૯ ॥

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુદ્ધઃ શશાઙ્કઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેઽસ્તુ સદૃશ્ચક્રત્વઃપુનશ્ચ મૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૪૦ ॥

આપ ધવન-સુમ-અગ્નિ-વરુણ-અન્દ્રમા-પ્રજાપતિ તથા પ્રપિતામહ છે. આપને હૃદયોવાર નમન હો. ફરીથી / પણ આપને તેથી પણ અધિક નમસ્કાર હો. ॥ ૪૦ ॥

હે ભગવન્ ! આપ વાયુ છો. આપ વિસ્ત્રાનનાં પુત્ર યમદેવ-કાંડ
છો. આપ અગ્નિ છો. આપ વરુણ છો. આપ ચન્દ્ર છો. આપ ધ્રુવ છો,
અને ઇન્દ્રના પુત્ર પિતા છો. આપને હજારોવાર નમન હો. નમન હો.
ફરીથી પણ આપને નમસ્કાર હો. અર્થાત્ હે ભગવન્ ! આપ સર્વરૂપ છો.
જ્યાં જ્યાં જોઈ છું ત્યાં ત્યાં આપ તે તે રૂપે વિલસી રહ્યા છો. આથી
સર્વરૂપ આપને હજારો વન્દન હો. હે પિતા ! વન્દન કરતાં, હું ધરાતો
નથી ! આથી હજારો વન્દન પાત્રી પણ ફરીથી હું આપને વન્દન કરું
છું. હે નાથ ! વન્દન શિવાય હવે હું આપને શું કરું ? ॥ ૩૯ ॥

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વેત્ત પયં સર્વ ! ।
અનન્તઘોર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વે સમાપ્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

હે વિશ્વરૂપ ! આપને આગળથી તથા પાછળથી નમન
હો. પ્રથમથી જ આપને નમસ્કાર હો. હે અનન્તબલ ! આપ
અપરિમિત પરાક્રમવાળા છો. સારાં જગતને સારી પેઠે બચાવી
રહેલા છો. તેથી આપ સર્વરૂપ છો. ॥ ૪૦ ॥

હે સર્વરૂપ ! આપને આગળથી નમસ્કાર હો. અને પાછળથી પણ
નમસ્કાર હો. હે ભગવન્ ! દેવળ આગળ અને પાછળજ નહીં એમરથી
આપને નમન હો. હે નાથ ! આપ અનન્તબળ છો. આપ અમાપ
પરાક્રમવાળા છો. આપ સમસ્ત જગતને અંદર બહાર નિરન્તર બાપી
રહેલ છો, અને તેથીજ આપ સર્વરૂપ છો. હે નાથ ! હું આપને કંઈ
દિશામાં નમું ? ઉપર, નીચે, પડખે અને પાછળ અને આગળ જ્યાં જોઈ
ત્યાં આપ ને આપજ દેખા દોછો. આથી હે ભગવન્ ! હે સર્વરૂપ ! આપને
એમરથી જ નમસ્કાર હો. હે પિતા ! જગતના સદા એવા આપના
વીર્યનો-બલનો પાર નથી. આપના આ વિશ્વસર્વનરૂપી પરાક્રમનો જોટો
નથી ! હે ભગવન્ ! આપ સમગ્રચરમાં સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છો અને આથીજ
આપ સર્વરૂપ છો. હે ભગવન્ ! આપને નમસ્કાર હો. ॥ ૪૦ ॥

સર્વેતિ મત્વા પ્રસમં ચદુક્તં હે કૃષ્ણ ! હે ચાર્દવ ! હે સર્વેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન ત્રાપિ ॥ ૪૧ ॥

યથાવદ્વાસ્તાર્થમસ્તુતોઽસિ વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।
 પકોઽથવાયચ્યુત ! તત્ત્સમક્ષં તત્ક્ષામયે ત્વામદ્વપ્રમેયમ્ ॥ ૪૨ ॥

આપ મારા સખા છે એમ માની આપના મહિમાને
 ન જાણતાં મેં પ્રમાદ કે પ્રેમથી વળી જે હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ !
 હે સખા ! એમ બહાતકારે પણ કહ્યું હોય તેની ક્ષમા કરો !
 તથા જે મરકરી ખાતર વિહાર-શયન-આસન-ભોજન વગેરેમાં
 આપ એકલા અગર તો સખાઓની સમક્ષમાં મારાથી
 અપમાનિત થયા છે હે અચ્યુત ! તે બધાની આપ અચિન્ત્ય
 પાસે હું ક્ષમા પ્રાર્થું છું. ॥ ૪૧-૪૨ ॥

હવેના જે શ્લોકમાં નમ્રતમ બની ગયેલો-નરમ થેંસ જેવો અર્જુન
 બગવાનની ક્ષમાપાત્રતા કરતાં કહે છે- હે ભગવન્ ! આપ મારા સખા
 છે એમ માનીને, આપના આ મહિમાને ન જાણતા એવા મેં પ્રમાદ કે
 પ્રેમથી “ હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ” એમ જે બહાતકારે કહ્યું
 હોય, તથા હે ભગવન્ ! કેવળ પરિહાસને ખાતર એકલાને અગર તો
 સખાઓની સમક્ષ વિહાર-શય્યા-આસન-ભોજન વગેરેમાં મેં આપનો
 જે તિરસ્કાર કર્યો હોય-તે બધામ અપરાધને માટે, હે અચ્યુત ! હે
 નિર્વિકાર !-અપ્રેમય એવા આપની પાસે ક્ષમા પ્રાર્થું છું. અને અહીં
 અર્જુનનો અહમેવ તદ્દન ટળી ભય છે. એક બાળક જેમ પિતાની સમક્ષ તેમ
 પરમ પિતા સમક્ષ, નિર્દોષ બાલકહૃદથી અર્જુન હવે છાતીફાટ રહ્યો ક્ષમા
 માંગે છે હે પરમાત્મન્ ! બાળ સુધી હું બ્રહ્માના રહ્યો ! આપને મેં મારા એક
 સખા જ માન્યા ! આપને આ અદૃશ્ય મહિમા તો સહી સાધે રહ્યા તોયે
 મેં ન જાણ્યો ! હે પરમાત્મન્ ! આપના આ મહિમાથી હું અજાણ્ય હતો
 આથી જ મેં આપને સખા માની બેઠું વર્તન અભાગ્ય ! હે પિતા !
 મેં આપને “ હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! ” એમ તોછડે નામે
 સંબોધ્યા ! હે પ્રભો ! હું શું કહું ? મેં આ જે કહ્યું તે પ્રમાદને લીધે
 થયું હશે ! મારા મનની વિક્ષિપ્ત અવસ્થાને લઈને બન્યું હશે ! અગર તો
 આપના ઉપરના મારા અલ્પિક પ્રેમને લઈને પણ મેં આપને આ રીતે
 સંબોધ્યા હશે ! હે નાથ ! એટલું જ નહીં ! આપણા જીવન દરમ્યાન મેં
 આપને અનેક વખતે દૂષિત્વા છે. આપનો મેં એકલા-હોય ત્યારે અને

વળી આપણા મિત્ર સમાજમાં પણ અનેકવાર નિદારવેળાએ-કે રીયા ઉપર કે-આસન ઉપર કે ભોજનવેળાએ તિરસ્કાર કર્યો છે. હે નાથ ! આ બધી અજ્ઞાનની અમઠ્ઠિતિ હતી ! પિતા ! આ બધું છતાં આપ અત્યુત્તર છો. એટલે કે આપ નિર્વિકાર છો, સદા એકરસ છો ! તો આપ અપ્રમેય-મારાથી માપી ન શકાય એવા આપને-હું વિનવું છું, કે મારા આત્મામ અપરાધોને આપ માફ કરો ! મને ખબર ન હતી કે હું શું કરતો હતો ! હે પિતા ! બેભાન બાળકને પિતા પામે બીજો શો દક્ષ હોય ? ॥ ૪૧-૪૨ ॥

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુર્ગરીયાન્ ।
ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્યધિકઃ કુતોજ્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥ ૪૩ ॥

આપ આ ચરાચર લોકના જનક છો તથા 'પૂજ્ય', વધારે મોટા ગુરુ છો. આપના સરખો બીજો ત્રણલોકમાં પણ નથી. હે અપરિમિત શક્તિવાલા ! તો આપથી અધિક તો કયાંથી હોય ? ॥ ૪૩ ॥

હે ભગવન ! આપ આ સ્થાવર જંગમે જન્મતના પિતા છો. આપ એના પૂજ્ય છો. અને આપ ગુરુઓના પણ ગુરુ છો. હે અન્નેઽ સામર્થ્યવાળા પરમાત્મન ! લોકત્રયમાં આપનો કોઈ સમાનધર્મી નથી તો ખજી આપથી અધિક તો કોણ જ હોય ! અર્થાત્ આપ ચરાચર જન્મતના જનક છો. ચરાચર જન્મતના પૂજ્ય છો અને સર્વોપદેશક ગુરુઓના પણ ગુરુ છો. એટલે કે આપ અજ્ઞાન તિમિરને-ફેડનારા છો. હે નાથ ! આપની હરોળમાં ઉભો રહે એવો ત્રણલોકમાં કોઈ નથી તો ખજી આપનાથી અધિક તો કોણ જ હોય ! હે નાથ ! આપ અન્નેઽ સામર્થ્યવાળા છો. ॥ ૪૩ ॥

તસ્માત્ર્ષણમ્ય પ્રણિધાય કાર્યં પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીડયમ્ ।
પિતેય પુત્રસ્ય સર્વેવ સર્વ્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોઢુમ્ ! ॥ ૪૪ ॥

તેથી પ્રણામ કરી, શરીરને નીચે પાડી, આપ સ્તુતિ યોગ્ય ધર્મશરને હું અનુબ્રહ્મ માટે, પ્રાર્થું છું. જેમ પિતા પુત્રનો, મિત્ર મિત્રનો, પતિ પ્રિયાનો, તેમ હું દેવ ! આપ મહારો અપરાધ સહવા યોગ્ય છે. ॥ ૪૪ ॥

તેથી આપને પ્રભુમાં અને કાયાને ભૂમિશાથી કરીને સ્તુત્ય એવા
આપ ઈશને હું પ્રસન્ન થવા પ્રાર્થુ છું. હે દેવાધિદેવ ! પિતા જેમ પુત્રનો,
મિત્ર જેમ મિત્રનો, અને પતિ જેમ પ્રેયસીનો તેમ મારે અપરાધ આપ
માફ કરવાને યોગ્ય છે. અર્થાત્ હે પિતા ! આપ જન્મત્ પિતા છે. પુત્ર્ય
છે. શુરુતમ છે. આથી હું આપને અતિશય ભક્તિ અને થદાપૂર્વક નમું
છું. અને આપની આગળ જમીન ઉપર દંડવત્ મારી કાયાને પાથરું છું.
હે નાથ ! આપ જ સ્તુતિને યોગ્ય છે. આપ નિખિલ જગનિપન્તા છે.
આપની પ્રસન્નતા હું યાચું છું. હે ભગવન ! ઉદાર પિતા અપરાધી પુત્રને
જેમ ક્ષમા કરે-રિનગ્ધ મિત્ર ભૂતેલા પ્રેમી મિત્રને જેમ સહી લે, અને
પ્રેમક્ષ પતિ, પ્રેયસી પત્નીને જેમ હૃદયથી નજારી લે તેમ આપ મને
આપના પુત્રને મિત્રને અને પ્રેમપાત્રને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. આથી
વધારે હું આપને શું કહું ? ॥ ૪૪ ॥

અદૃષ્ટપૂર્વ હૃપિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા મયેન ચ પ્રવ્યધિતં મનો મે ।

તદેષ મે દર્શય દેવ ! રૂપં પ્રસીદ્ દેવેશ ! જગન્નિવાસ ! ॥ ૪૫ ॥

હે દેવ ! પૂર્વે કહી ન જોયેલાં એવાં આપનાં આ વિશ્વરૂપને
જોઈને હું સંતુષ્ઠ થઈ ગયો છું. તથા પૂર્વે કહી ન જાણેલું એવું જોનાથી
ઉપજેલી જીકને લીધે મારું મન અસંત પ્રવેશાદ ગયું છે ! હે દેવેશ !
હે નિખિલ જગદાધાર ! અનુમદ કરો ! પેલું=પહેલાં મેં જ જોયું હતું તે-
મારે રોજનું પરિચિત એવું રૂપ જ મને જતાવો ! હે નાથ ! આપના આ
અદૃષ્ટ રૂપને જોઈને તો હું હર્ષની પરમકાળને પામ્યો ! પણ હે નાથ !
સાથે સાથે મારું મન પણ આ અદૃષ્ટપૂર્વ વિશ્વદર્શનથી અસંત વ્યધિત
થયું છે ! તો હવે તો હે જગદાધાર ! આપનું આ રૂપ સંકેતી લો. અને
ચિરપરિચિત આપનું પેલું સૂત્ર્ય લલિત સ્વરૂપ જ જતાવો. હવે તો
આનાથી બસ થઈ ગયું ! ॥ ૪૫ ॥

હે દેવાધિદેવ ! પૂર્વે કહી ન જોયેલાં એવાં આપનાં આ વિશ્વરૂપને
જોઈને હું સંતુષ્ઠ થઈ ગયો છું. તથા પૂર્વે કહી ન જાણેલું એવું જોનાથી
ઉપજેલી જીકને લીધે મારું મન અસંત પ્રવેશાદ ગયું છે ! હે દેવેશ !
હે નિખિલ જગદાધાર ! અનુમદ કરો ! પેલું=પહેલાં મેં જ જોયું હતું તે-
મારે રોજનું પરિચિત એવું રૂપ જ મને જતાવો ! હે નાથ ! આપના આ
અદૃષ્ટ રૂપને જોઈને તો હું હર્ષની પરમકાળને પામ્યો ! પણ હે નાથ !
સાથે સાથે મારું મન પણ આ અદૃષ્ટપૂર્વ વિશ્વદર્શનથી અસંત વ્યધિત
થયું છે ! તો હવે તો હે જગદાધાર ! આપનું આ રૂપ સંકેતી લો. અને
ચિરપરિચિત આપનું પેલું સૂત્ર્ય લલિત સ્વરૂપ જ જતાવો. હવે તો
આનાથી બસ થઈ ગયું ! ॥ ૪૫ ॥

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રદસ્તમિચ્છામિ ત્વાં. દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।
તેનૈવ રુપેણ ચતુર્ભુજેન સદ્ગુણ્યાહો ! મવ વિશ્વમૂર્તે ! ॥ ૪૬ ॥

મુગટવાળા, ગદાવાળા, ચક્રધારી, આપને તેવાજ જોવાને
છ્મ્મુ' છુ'. હે અનન્તભુજ ! હે વિશ્વરૂપ ! તેજ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે
પ્રકટ થાઓ ! ॥ ૪૬ ॥

ક્યુ' રૂપ ? કિરીટવાળા, ગદાધાર, અને ચક્રદસ્ત એવા આપને હું
તેવાજ જોવાને છ્મ્મુ' છુ'. હે અનન્ત બાહો ! હે વિશ્વમૂર્તિ ! પેના
ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે જ આપ છતા થાઓ. અર્થાત્ હે પરમાત્મન । મને આપનું
કિરીટધારી, ગદાધારી, ચક્રદસ્ત રૂપ જ પરિચિત છે. આપના આ અપાર
અનન્ત રૂપ દર્શને તો હું અક્ષણ ઉઘ્યો છું. જેલત બ યો છું.
જેનાકળો થઇ ગયો છું. મારે હે વિશ્વાકાર ! હે અનન્તબાહો ! પેના
મારાં નિત્ય પરિચિત ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે પાછ થાઓ. આ સ્વરૂપ સમેટી
લો અને આપના મૂળ મનુષ્યરૂપે હોત થાઓ ! ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેર્દં રૂપે પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
તેજોમયં વિશ્વમનૂન્તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેન ન દદૃષ્વર્ષમ્ ॥ ૪૭ ॥

હે અર્જુન ! પ્રસન્ન થયેલાં મેં આ સ્વરૂપ આત્મસાધ્યથી
તને બતાવ્યું, વિશ્વાત્મા-તેજોરાશિ અનન્ત અને આદ્ય મારું
જે રૂપ તારા શિવાય કોઇએ પહેલાં નથી જોયેલું ! ॥ ૪૭ ॥

આમ જેનાકળા અર્જુને પ્રાર્થના કરી એટલે ભક્તવત્સલ ભગવાન
તેને સાંત્વન આપતા ત્રણ સ્લોકમાં અર્જુનના ભાગ્યની ધન્યતા બતાવતાં
કહે છે કે હે અર્જુન ! તારા ઉપર પ્રસન્ન થયેલા મેં આત્મયોગથી મારું
આ પરમરૂપ તને બતાવ્યું છે કે જે મારું વિશ્વાત્મક તેજોમય અનન્ત
અનાદિરૂપ તારા શિવાય પહેલાં કોઇએ પણ જોયું નથી ! અર્થાત્ હે અર્જુન !
મારાં આ રૂપના દર્શનનો લાંબ મેં તારા શિવાય કોઇને આપ્યો નથી તનેજ કેમ
આપ્યો ? કેમકે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઇ ગયો ! જેના ઉપર હું પ્રસન્ન થઇ ગયો છું.

તેના ઉપર મારો અનુગ્રહ અવતરે છે હું તારા ઉપર પ્રેમનોમાર્થો પ્રસન્ન થઈ ગયો એટલે તારા ઉપર હું અનુગ્રહ કરું એવી મતિથી પ્રેસછને મેં મારા અદ્ભુત આત્મયોગથી તને મારું વિશ્વાત્મક તેજોમય-અનન્ત અનાદિ રૂપ બતાવ્યું છે । હે અર્જુન ! મારી પ્રસન્નતાને માટે અશક્ય શું છે ? જેના ઉપર હું પ્રસન્ન થાઉં તેના આગળ હું મારી જાનને પ્રકટ કર્યા શિવાય રહી શકતો નથી । ॥ ૪૭ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनेन वा नैर्न च क्रियामिर्न तपोमिरुद्रैः ।
पर्वरूपः शक्य इह नृलोके ब्रह्म त्वदन्येन कुरुमवीर ! ॥ ४८ ॥

હે હુરુદ્રોમાં ઉત્તમ વીર ! 'જેવું' 'અતાબ્યું' તેવા રૂપે મનુષ્યલોકમાં હું વાસુદેવ, તારાથી બીજાવડે જોવાવો, ન તો વેદ કે યજ્ઞશ્રુતિ વા કલ્પસૂત્રોના અભ્યાસથી, ન તો દાનથી કે ન તો ક્રિયાઓથી કે ન તો ઉગ્ર તપોથી શક્ય હું. ॥ ૪૮ ॥

વળી હે અર્જુન ! વેદયજ્ઞના અધ્યયનથી કે દાનથી કે ક્રિયાઓથી કે ઉગ્ર તપવડે આ નરલોકમાં હું આવારૂપે તારા શિવાય કોઈ બીજાથી જોવાવો શક્ય નથી । અર્થાત્ હે અર્જુન તારા ભાગ્યને હું શું વખાણું ? ઋગ્વેદાદિના કે યજ્ઞશ્રુતિઓ અને કલ્પસૂત્રોથી પણ નિદાના નિયમિત અભ્યાસદ્વારા હું વિશ્વાત્મકતા દર્શન શક્ય નથી થતી ધાન્યાદિના દાનદ્વારા પણ હું વિશ્વરૂપે જણાતો નથી અગ્નિહોત્રવગેરે ક્રિયાઓ દ્વારા પણ દ્વિશ્વરૂપદર્શન શક્ય નથી તે ઉપરાંત ધોર-કાયા અને હન્દ્રિયોના શોષણ કરે એના તપદ્વારા પણ આવા રૂપે હું પ્રતીત થતો નથી અર્થાત્ સર્વજ્ઞતાત્મજૂતાત્મદર્શન ધૃષ્ટિની કૃપા ઉપર જ અવલંબે છે એને માટે કોણ લાયક એનો નિર્ણય પણ પરમાત્મ જ કરે છે અને પરમાત્મની જેના ઉપર પસંદગી ઉતરે તેનેજ આતું સત્ય દર્શન થાય છે । પરમાત્માની પસંદગી અદ્વિત ન્યાયથી ભરેલી હોય છે આવો અદ્વિત ધ્વનિ છે ॥ ૪૮ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो हृष्ट्वा रूपं घोरमीदृजमेवम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

મારું આવું ભયંકર આ રૂપ જોઈ તને કેદ ન થાઓ, અને મનની ઝિંજીર તો ન થાઓ, નિર્ભય અને પ્રમદ મનવાળો થઈ તું ફરીથી મારાં તેજ આ રૂપને ઘેરેઘેર જો ॥ ૪૯ ॥

માટે હે અર્જુન ! મારું આવું ભયંકર આ વિશ્વાત્મક રૂપ જોઈને તને બપથ ન હો, બાકુલ ન હો, નિર્ભય અને પ્રસન્નહૃદયી બની તું વળી મારું પેલું જ આ રૂપ જો ॥ અર્થાત્ હે અર્જુન ! તું અકળાઈ ગયો છે ! તો હું મારું આ વિશ્વાત્મક સ્વરૂપ તારી દ્રષ્ટિમાંથી નિરોધિત કરું છું. તું બાકુલ ન થા. નિર્ભય બન. પ્રસન્ન બન. જો મારું પેલું જ-તને નિલ પરિચિત સ્વરૂપ હું તને બતાવું છું. ॥ ૪૯ ॥

સંજય ઉવાચ- સંજય બોલ્યા:-

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तयोक्तवा 'स्वकं' रूपं दर्शयामास भूयः ।
आख्यासयामास च भीतमेतं भूत्वा पुनः सौम्ययपुर्महात्मा ॥ ૫૦ ॥

આમ વાસુદેવે અર્જુનને કહી પૂર્વે હતું તેવું પોતાનું રૂપ ફરીથી બતાવ્યું તથા મહાત્માએ ફરીથી અનુગ્ર શરીરવાળા થઈને આને-અર્જુનને સાંત્વન આપ્યું. ॥ ૫૦ ॥

ભગવાને આવું કલા બાદ શું બન્યું ? એવું ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું એટલે સંજયે જવાબ વાળ્યો કે હે રાજા ! આ પ્રમાણે અર્જુનને વાસુદેવે કહીને પોતાના પૂર્વ સ્વરૂપને ફરી એકવાર દર્શાવ્યું. અને વિશાળહૃદયી પરમાત્માએ સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને બીધેલા એવા તે અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું. અર્થાત્ વિશ્વરૂપ દર્શને અકળાયલા-સુંઝાયેલા-અર્જુનને ભગવાને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. અને આવાં સૌમ્ય સ્વરૂપના દર્શનથી અર્જુનને સાંત્વન આપ્યું. અર્થાત્ ભગવાને જે દિવ્ય દ્રષ્ટિ અર્જુનને તત્કાલને માટે સમર્પી હતી-તે દિવ્ય દ્રષ્ટિ પોતાની અચિન્ત્ય યોગમાયાથી પાછી ખેંચી લીધી. એટલે અર્જુનને પુનઃ સ્વદ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. વિશ્વરૂપ દર્શનની ગાઢ પ્રતીતિનો રૂઢ સંસ્કાર અર્જુનના હૃદય ઉપર પડ્યો. અને એ સમાધિમય અવસ્થામાંથી તે પાછો બુદ્ધિયત દશામાં આવ્યો. ॥ ૫૦ ॥

અર્જુન ઉવાચ:- અર્જુન બોલ્યા:-

દ્રષ્ટ્વેવં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ! !
 દેવાનીમસિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રહૃતિં ગતઃ ॥ ૫૧ ॥

હે જનાર્દન ! આપનું આ મનોહર માનુષી સ્વરૂપ જોઈ
 અત્યારે હું પ્રસન્ન થયેલ છું-સ્વસ્થતાને પ્રાપ્ત થયેલ છું. ॥ ૫૧ ॥

આમ સ્વરૂપ દર્શને દેવે અર્જુનને સાન્ન્યન આપ્યું. અને શાન્તમન
 અર્જુન બોલી ઉઠ્યો ! હે જનાર્દન ! હે દુષ્ટજનમર્દન ! આપનું આ-
 અકૂર-શાન્ત-મનોહર માનવી સ્વરૂપ જોઈને હવે હું ચિત્તવાળો-નિરાકુલ
 મનવાળો-પ્રસન્નમન-થયો છું. અને મારી પ્રકૃતિને-સ્વસ્થતાને પામ્યો છું.
 અર્થાત્ હે ભગવન્ ! આપના આ નિશ્ચયનમોહન લલિત મધુર સ્વરૂપને
 જોઈને-આપના મનુષ્યાકાર સ્વરૂપને જોઈને મને હવે નિરાંત થઈ ! હવે હું
 જાણે સ્વસ્થ બન્યો છું અર્થાત્ મનુષ્ય મનુષ્ય હોઈને ભગવાનને લાખોકાળ
 અનુભવી ન શકે તેને મનુષ્યાકાર ભગવાનમાજ સ્થાયી પ્રીતિ રહે અને
 ભગવાનના થોડે થોડે કાવે જે વિશ્વરૂપ દર્શનનો લાભ ઉઠાવે તો તે ઠેકાણે
 રહે. અને સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મ વર્તન કેળવે. અર્જુનને પણ માનવાકૃતિ
 ભગવાન શિવાય હેવની નિરાત ન થઈ ! ॥ ૫૧ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દ્રષ્ટ્વાનસિ યન્મમ ।
 દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥

માફે જે રૂપ તે જોયું તે આ રૂપ અતિ અસ્કેલીથી
 જોવાય એવું છે, દેવો પણ આ રૂપના હંમેશાં દર્શનાભિલાષીઓ
 છે. ॥ ૫૨ ॥

આમ સ્વસ્થતા પામેલા અર્જુનને જોઈને ભગવાન ફરી રહે
 આનંદિત કરતાં આર સ્તોકમાં કહે છે કે હે અર્જુન ! તારા ભાગ્યને તો
 ખરે જ નથી ! મારું અતિ અસ્કેલીએ પણ ન જોઈ શકાય એવું જે રૂપ
 હું જોઈ ગયો છું તે રૂપને જોવાને તો દેવો પણ હંમેશાં વલખા મારે છે

તો પછી બીયારા માનવોની તો કથા જ રી ? અને છતાં તે દેવોએ પણ હજી સુધી તે સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં નથી । તો પછી દેવોને પણ કુલંઝ એવાં મારાં આ અદ્ભુત વિશ્વરૂપ દર્શનને પામેલો તું તો હે પ્રિયતમ ! દેવોથી પણ અધિક છે । જે કોઈ મહાભાગ્યશાળીને આરાં વિશ્વરૂપે વસેલા ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, દેવો તેવાના દર્શન માટે વલખાં મારે છે । એ જ ભગવદ્ દર્શનનો અચિન્ત્ય અકથ્ય મદિમા છે. દેવ થવું રહેલું છે. ભક્ત થવું મુશ્કેલ છે. અને ભક્ત આગળ તો ભગવાન કશું છૂપાવી જ ન શકે ॥ ૫૨ ॥

નાહં ચેદૈર્ન તપસ્તા ન દાનેન ન ચૈજ્યયા ।

શક્ય પદંવિધો વ્રષ્ટું વ્રષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

ન તો વેદોથી કે ન તો તપથી ન દાનથી કે ન તો યજ્ઞથી આ જેમ તેં મને જોયો તેવો હું જોવાવો શક્ય નથી. ॥ ૫૩ ॥

હે અર્જુન ! તેં મને જોવા જોયો એ રીતે હું ન તો વેદોદ્ધારા કે ન તો તપદ્ધારા ન તો દાનદ્ધારા કે ન તો યજ્ઞદ્ધારા દેખાવો શક્ય છું. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે કોઈ કેવળ વેદાભ્યાસથી કે તપના આચરણદ્વારા દાનદ્ધારા કે યજ્ઞદ્ધારા મારાં દર્શન કરવા માંગતો હોય તો તે આકાશકુલને ધમ્મ છે. હું વેદવેત્તાઓનો પણ વેદવેત્તા છું. હું તપસ્વીઓનો પણ તપસ્વી છું. દાનીઓનો પણ દાની છું. યજ્ઞમાનોનો પણ યજ્ઞમાન છું. વિશ્વનાં તમામ શાસ્ત્રો મારાં સ્તુરાવેલાં છે. વિશ્વને મેં અચિન્ત્ય તપ, પ્રયોગે જન્માવ્યું છે. વિશ્વને જીવનદાન કરનાર હું છું, સૃષ્ટિ યજ્ઞનો યજ્ઞમાન હું છે. હે અર્જુન ! આ બધું મારામાં નિરતિશય છે. મને એની કશી ખોટ નથી. આથી આ બધાંદ્ધારા જ જે મને પ્રસન્ન કરવા ચાહે, જોવા ચાહે તેને તો હું કદી દર્શન ન આપું । મારું સ્વરૂપ આ બધાથી જ કુલ પકડાય એવું નથી. આ બધાં સત્કર્મો છે. મને પ્રિય છે. અને તેનાથી હું જરૂર ખુશ થાઉં છું. પરંતુ દેવદર્શન દોષલ્પાં છે. દેવદર્શન માટે જે મુખ્ય જરૂરીયાત તે જો ન હોય તો આ બધાં સાધનો તો વર વિનાની જાન જેવાં છે. એકાં વિનાનાં મોંઝ જેવાં છે. પાપા વિનાના ગગનગામી મહેલનાં ચણતરો છે. ॥ ૫૩ ॥

મમત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અદ્વમેઽવિધોઽર્જુન ! ।

શાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

હે અર્જુન ! પરંતુ અનન્ય ભક્તિથી આ પ્રકારે તત્ત્વતઃ જણાવવાને તથા દેખાવવાને તથા તથા પ્રવેશ કરાવવાને માટે હે શત્રુતાપન ! હું યોગ્ય છું. ॥ ૫૪ ॥

તો ભગવન ! આપનો દર્શન માટે શું અત્યંત આવશ્યક છે ? આપનો દર્શનાભિલાષીને માટે આપ કયી સાધનસંપત્તિ નિશ્ચિત કરો છો ? તો ભગવાન જવાબ આપે છે કે હું પ્રિયતમ અર્જુન ! તને મારું હૃદય કહી દઉં છું. હે અર્જુન ! ઉપદેશો બધાં જે ભક્તિપૂર્વક-વિનાશકેન્દ્રાધી-કર્તવ્ય બુદ્ધિથી શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જરૂર મારા દર્શનમાં સાધન રૂપ છે. પરંતુ જે ક્ષેત્રાધી કરવામાં આવે તો તે મારા દર્શનમાં નથી પરિણમતાં. પરંતુ હું આ પ્રકારે એટલે કે વિશ્વરૂપે તો અનન્ય ભક્તિથી જ જણાવો-જેવાવો-અને તદ્દરૂપે પ્રવેશ કરાવો શક્ય છું. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જેણે મને વિશ્વરૂપે જાણવો હોય, જેણે મને વિશ્વરૂપે જોવો હોય અને જેણે વિશ્વરૂપ એવા મારામાં વસવું હોય તેણે મને અનન્ય ભક્તિથી જાણવો. ભગવાન વિશ્વરૂપ છે એ જ્ઞાન-ભગવાન વિશ્વરૂપ છે એ દર્શન, અને ભગવાન વિશ્વરૂપ છે એ દર્શનમાં જીવનની ઉત્પત્તિ નિષ્ઠા એ અનન્ય ભક્તિ શિવાય અશક્ય છે. આથી વેદાધ્યયન વગેરે ભત્તે રહે. ભગવાનનું જ્ઞાન-દર્શન અને તન્નિષ્ઠાનો ઉદય, સ્થિતિ અને પરિણામ ભક્તિથી-અનન્ય ભક્તિથી જ થાય છે. આવો અહીં ભગવદ્દર્શન છે ॥ ૫૪ ॥

મત્કર્મફલમત્પરમો મન્નુક્તઃ સન્નવર્જિતઃ ।

નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥ ૫૫ ॥

હે પાંડવ ! જે મારે માટે કર્મ કરનારો, હું જેને પરમ છું એવો, મારો ભક્ત, સંગ વગરનો, સર્વ પ્રાણીઓમાં શત્રુતા બુદ્ધિ વગરનો, જે, ને. મને. પાત્ર છે. ॥ ૫૫ ॥

આમ આગલા મનોકમાં અનન્ય ભક્તિથી ભગવાન વિશ્વરૂપ છે એ જ્ઞાન-દર્શન અને નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું આ અનન્ય ભક્તિ

એટલે શું એ બે રૂપરૂપણું ન બળાય તો માણસ કર્તવ્યબુદ્ધિથી
 યથાશક્તિ ભગવાનની આરાધન પદોક્ત કર્મો યાવન્નિય કર્યાં બેઠાં
 એ ભૂલી બન્યું અને કદાચ તેમને છાડી દે. આથી ભગવાન ભક્તિ એટલે
 શું એનો જોડો નિર્ગુણ આપે છે. જે ભક્તિમા ભગવાનની આરાધનાનું
 પાત્ર ન હોય તે ભક્તિ ન સમજી શકાય એવી હશે. તે નિર્દય-નર
 નિષ્ક્રિય હશે. અને આથી જ તેને ભક્તિ કહેતાં એ પાપ હશે. આથી
 ભગવાનની આરાધનરૂપ કર્મોને યથાર્થિ ભગવાનની પ્રેમજ્ઞતા માટે
 નિઃસ્વાર્થભાવે કરવાં એજ ભક્તિ છે એવો ઉપદેશકાર કરનાં ભગવાન કહે
 છે-હે પાશવ ! જે મારે ખાતર કર્મ-કર્તાનાં મુખપૂજ્ય-મારે મેવક, અને
 સંગ્રહ્ય, પ્રાણીમાત્ર ઉપર નિર્વેગ, મનુષ્ય છે તે મારી પામે પહોંચે છે.
 અર્થાત્ હું અર્જુન ! મારી નજર કાણુ આવી રહે છે ? જે માણસ મારે
 ખાતર તમામ કર્મો કરતો હોય એટલે કે સ્વાર્થને તજી મારે ખાતર કર્મ કરતો
 હોય. કાષ્ઠપણુ સ્વાર્થ કરતો માટે નહીં પણ સર્વજ્ઞતાન્તરમા પરમાત્માને માટે
 આ કર્મ છે-એવી બુદ્ધિથી જે કર્મ કરનારો છે અર્થાત્ હું મનુષ્ય છું,
 ભગવાન માન્ય મંય છે, તે નિષ્કર છે. આથી મનુષ્ય હોઈને મારે કર્તવ્ય
 બુદ્ધિથી ભગવાનની આરાધનરૂપ જ્ઞાન, જ્ઞાતિ અને દેશની ઉન્નતિ સારે
 એવા કર્મો કરવાં બેઠાં માટે કર્મ કરે છે. વળી જે રાત્રિપાલણુ છે એટલે
 કે વિશ્વરૂપ પરમાત્મા જેને માટે પરમ અપન એટલે કે હવટનું પ્રાપ્ત્ય
 સ્થાન છે. એટલે કે જે મને જ સર્વરૂપે સર્વત્ર જુવે છે-જાણે છે. અર્થાત્
 જે મને જ જાણુવા જેવો અને જેવા જેવો માને છે અને તે પ્રમાણે
 સૌમાં મને જ જાણે છે અને જુવે છે. તે ઉપરાંત જે મારો ભક્ત છે
 એટલે કે મારા ઉપર નિઃસ્વાર્થ પ્રેમવાળો છે. મારી આરાધના અમલ કરવા
 સદા સર્વત્ર કટિબદ્ધ છે. જે સંગ્રહ્ય છે એટલે કે શ્રી-પુત્ર-ધન-
 ધાન્ય-ધરણ્ય વગેરે તમામ જડ એવન પદાર્થોની વચ્ચે રહેતો છતાં પણ
 તે તે પદાર્થોની અવરજવરથી ઉપજતા હર્ષશોક વગેરે વિકારોથી અલગનો
 નથી-વિકારી થતો નથી. વિકારી વસ્તુઓની વચ્ચે રહેતો છતાં જે સદા
 નિર્વિકાર રહે છે-આત્મનિર રહે છે, સમૃદ્ધિ કે અસમૃદ્ધિ-સર્વમાં એકરસ
 રહે છે. તે મને પામવાનો અધિકારી છે વળી હું અર્જુન ! આ બધું
 મેળવવાની જે ચાવી છે તે તને બતાવું છું. જે માણસ સર્વજ્ઞતામાં ઘર
 રહિત છે. અર્થાત્ સર્વમાં એકજ આત્મા વર્તી રહેવો છે અને તે આત્મા
 મારો છે-હું જ સર્વરૂપે વર્તમાન છું આવી અદ્વૈત આત્મદ્રષ્ટિના મદિમાને લીધે

જેનાં હૃદયમાંથી વેરની ભાવના જમીનદોસ્ત થઈ છે-જેને વેરના ઉપર પણ વેર નથી આવે તે સર્વત્ર એકાત્મદર્શી ભક્ત મને પહોંચે છે. એટલે કે યાવન્જીવ મારે અનુભવ કરતો હોઈને, કર્તવ્યશુદ્ધિ કર્મમાં રમતો હોઈને, જીવન્મુક્ત બની, પ્રારબ્ધકર્મના અવસાને, સરિતા જેમ સમુદ્રમાં તેમ મારામાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ આવી જીવ ગંગા શિવસમુદ્રને મેળે છે. મારે હે અર્જુન ! હું, મત્કર્મફલ યા-મત્પરાયણ યા મદ્ભક્ત યા સંગંથન યા સર્વભૂત પ્રેમી બન ॥ ૫૫ ॥

॥ इति विश्वरूपदर्शनयोगः ॥

॥ ॐ नमोभगवते वामुदेवाय ॥

॥ अथ भक्तियोगः = धर्म्याऽमृतम् ॥

સંસારમાં જીવમાત્રની પ્રવૃત્તિ જનને મુક્ત કરવા માટે છે. પરમાત્માની ભક્તિ એ મુક્તિનું સાધન છે. ભક્તિ એટલે સેવા. પરમાત્માની સેવા કરવાથી જીવ અનાયાસે શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, આત્મકાર, બુદ્ધિ રૂપે પરિણમેલી માયામાંથી મુક્ત થાય છે. એ પરમાત્માના બે સ્વરૂપો છે. એક વ્યક્ત અને બીજું અવ્યક્ત. વ્યક્ત એટલે પ્રમાણગોચર અને અવ્યક્ત એટલે પ્રમાણાતીત. અર્થાત્ આપણી ઇન્દ્રિયોથી પકડાય તે વ્યક્ત અને ઇન્દ્રિયો તેમજ અંતઃકરણથી ન પકડાય તે અવ્યક્ત વ્યક્ત તથા અવ્યક્તનેજ સગુણ તથા નિર્ગુણ, મૂર્ત તથા અમૂર્ત, સાકાર તથા નિરાકાર વગેરે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. સનાતન કાળથી જગતમાં પરમાત્માના આ બન્ને સ્વરૂપોના મેલકા-ભેલો માલમ પડે છે. બુદ્ધિપ્રધાન જીવોનું વલણ કુદરતી રીતે પરમાત્માના અવ્યક્ત સ્વરૂપની ઓળખ તથા સેવા તરફ હોય છે. હૃદયપ્રધાન જીવોનું કુદરતી વલણ તેમના વ્યક્ત સ્વરૂપની સેવા અને ઓળખ તરફ હોય છે. ભગવાનને બન્ને પ્રકારના સેવકો માન્ય છે, અને તેથી બન્ને પ્રકારની ભક્તિ એમને સુમાન છે. અને આથીજ આદ્યમા અધ્યાયમાં અવ્યક્ત અક્ષર પરમાત્માની અને અગીયારમા અધ્યાયમાં અન્તે વિશ્વરૂપ વ્યક્ત હૃદયની ભક્તિને તેમણે મુક્તિનું સાધન બતાવ્યું, પણ અર્જુનને પ્રશ્ન થયો કે એ બન્ને પ્રકારના ભક્તોમાં કયી કક્ષા કોની? પ્રશ્નું સહસ્ય એ છે કે જેમાંથી ભગવાન સ્વમુખે જોને ઉચ્ચ ઠેરવે અને જે માર્ગને સરળ લેજે તેવો હું ચાહું અને તે માર્ગે જાઉં. આથી બારમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં અર્જુનનો પ્રશ્ન છે.

અર્જુન યવાત્તઃ- , અર્જુન મોક્ષ્યાઃ- *

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगविस्ताराः ॥ १ ॥

આમ નિરન્તર (કર્તવ્ય કર્મમાં) જોડાયેલા જે ભક્તો આપને યોગેરથી સેવે છે, તથા જે, કોઈ વળી અવ્યક્ત અક્ષર એવા આપને યોગેરથી ભજે છે તે બેમાં શ્રેષ્ઠ કર્મયોગીઓ કોણ છે? ॥ ૧ ॥

શ્લોકમાં 'એવ' શબ્દનો અર્થ 'આવી રીતે' એમ થાય છે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આવી રીતે એટલે કવી રીતે? એનો જવાબ એ કે આગલા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં બતાવેલ રીતે

‘સતતયુક્તા’ શબ્દ પણ સમજવા જેવો છે. યુક્ત શબ્દ યુજ્ઞ ધાતુનું કર્મણિ બૃતકૃદન્ત છે. યુક્ત એટલે જોડાયેલો. ક્યાં જોડાયેલો? કર્મમાં. ક્યાં કર્મોમાં જોડાયેલો? જાતિ દેશ અને આત્માની ઉન્નતિ કરનારાં કર્મોમાં જોડાયેલો. કવી રીતે જોડાયેલો? કર્તવ્યયુક્તિથી. કર્તવ્યયુક્તિ એટલે કે માણસ હોઈ મારે કર્મ કરેલું જોઈએ, કર્મ કરેલું એ મારી ફરજ છે, એથી નિશ્ચયવાળી સમજણ, અર્થાત્ કર્મનાં પ્રેમની ખાતર મારે કર્મ કરેલું જોઈએ, કર્મના ફળના પ્રેમની ખાતર નહિ. આમ યુક્ત શબ્દનો પૂરો અર્થ કર્તવ્યયુક્તિથી જાતિ, દેશ અને આત્માની ઉન્નતિ કરનારાં કર્મોમાં જોડાયેલો એવો થાય છે સતત શબ્દે ‘યુક્ત’ શબ્દના અર્થમાં વધારો કરે છે, ઉપર બતાવ્યા તેવાં કર્મો કરવાનો માણસને શોખ પણ થઈ આવે છે. અને એવા શોખનો જીવાળ આવે સારે કોઈ કોઈ વખત તે એવાં કર્મો કરવા મંડી પણ પડે છે. એ કોઈક વખતના સત્કર્મ કરવાના શોખને દૂર કરવા માટે ‘સતત’ શબ્દ વાપર્યો છે સતત એટલે નિરન્તર, જીવનભર. અર્થાત્ કર્તવ્યયુક્તિથી સત્કર્મ કરવાં એ જીવનભરનું વ્રત હોવું જોઈએ આમ “સતતયુક્તા” શબ્દનો પિંડાર્થ એ થયો કે “જોઈએ દરેકમાં કર્તવ્ય યુક્તિથી જાતિ દેશ, અને જાતની ઉન્નતિને સાધનારાં કર્મોમાં પરાવાયેલા હોય” તેના નિષ્કામ કર્મયોગીઓ-ભક્તો”. ભક્ત શબ્દ મજ્ઞ સેવાયાં એ ધાતુ ઉપરથી નીપજે છે એટલે ભક્ત શબ્દનો ધાતુર્થ થયો સેવક. પરમ પ્રેમથી લગ્નપારો એટલે કે પરમ પ્રેમપૂર્વક ઇશ્વરની

કર્મયોગને લગતી આત્માનો અમલ કરનાર 'ત્વાં' એટલે તને ઇશ્વરને ઇશ્વર કેવા ? તો વિશ્વરૂપ ઇશ્વરને. 'પર્ણાસતે' એટલે ચોમેરથી સેવે છે. મનવાણી કર્મથી આપની સેવા કરે છે. ઇશ્વરની આત્માઓનું પાત્રન કરતું એજ ઇશ્વરની પરમ લાકિત છે. આમ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં વિશ્વરૂપ ઇશ્વરના મેવંકાનો ઉલ્લેખ છે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં અવ્યક્ત અને અક્ષર સ્વરૂપ ઇશ્વરની સેવા કરનારનો ઉલ્લેખ છે. અવ્યક્ત એટલે અંદરની કે બહારની ઇન્દ્રિયોથી ન પકડી શકાય એવા. અક્ષર એટલે અવિનાશી પરમાત્મા. 'અપિ' શબ્દમાં હંડી અમલૃતિ છે. અહિં એનો અર્થ 'સંભાવના' થાય છે. સંભાવના એટલે ઝોળી શક્યતા. અર્થાત્ અર્જુનને અંતરાશય એવો છે કે અવ્યક્ત અને અક્ષર એવા પરમાત્માના ઉપાસકો મળવાજ મુશ્કેલ છે છતાં છે. તો આ બંને પ્રકારના લોકોમાં, યોગવિત્તમ કોણ છે? અર્થાત્ એ બંનેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે ? ॥ ૧ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે । ૪

થક્ષ્યા પર્યોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

જે ભક્તો મારામાં મનને પડેલી, સદા કર્મયોગયુક્ત, પરમશ્રદ્ધાળુ હોઈ મને સેવે છે તે મારે શ્રેષ્ઠ કર્મયોગીઓ માન્ય છે. ॥ ૨ ॥

બીજા શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. 'નિત્યયુક્તાઃ' શબ્દનો અર્થ 'સતત યુક્તાઃ' છે. "યોગ વિત્તમાઃ" નો જે અર્થ છે તેજ "યુક્તતમાઃ" શબ્દનો અર્થ છે, "શ્રદ્ધયા પર્યોપેતાઃ" "મયિ આવેશ્ય મનઃ" "માં" અને 'ઉપાસતે' આટલા શબ્દો સમગ્રવદા રહ્યા. 'મયિ' એટલે મારામાં. હું કેવો ?-તો વિશ્વરૂપ ભગવાન વિશ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ છે. આ વિશ્વનું કારણ પરમાત્માજ છે. કારણજ કાર્યરૂપે હોય છે એવો નિયમ છે. આથી વિશ્વરૂપ કાર્ય એ કારણરૂપ પરમાત્માજ છે. કારણથી કાર્ય લિપ્ત નથી. આમ 'મયિ' એટલે વિશ્વરૂપ-વિશ્વથી ભુદાનાદિ એવા ઇશ્વરમાં મનને આવેશ્ય એટલે પ્રવેશાવીને-પરેલીને વિશ્વરૂપ ઇશ્વર. મનને પડેલું એટલે કે જે જે પદાર્થોનો મનને સ્પર્શ થાય તે તે પદાર્થોનો અંતરાત્મા

ધર્મ છે-તે તે રૂપે પરમાત્માના આવીને 'હિલા' છે એમ સમજવું તે અર્થાત્ સ્થાવર જંગમ જગત ભગવાનમય છે એમ સહૃદયતાથી સમજીને વ્યવહાર કરવો એવું નામ વિશ્વરૂપ ભગવાનમાં મનને પરોવવું એ છે.

આ ઉપરાંત ભક્ત પરમશ્રદ્ધાળુ હોવો રહ્યો. શ્રદ્ધા એટલે કે આસ્તિક બુદ્ધિ. ભગવાનજ વિશ્વરૂપ છે એવી દૃઢ સમજવું નામ અહિં થકા છે. એકલી શ્રદ્ધા નહિં કામ આવે પણ પરમશ્રદ્ધા જોઇએ. શ્રદ્ધાની પરમતા એટલે શ્રેયતા, નિશ્ચયતા, અચૂલતા અર્થાત્ કદી ન ડાંગે એવી 'ઉ-બુધ્ધિ'. અહિં આશય આ છે. વિશ્વરૂપ એટલું વિવિધ છે કે તે માણસની બુધ્ધિને ચક્રોળે ચઢાવે છે. વિભૂતિમાં તો માણસને ભગવાનની અસ્તિતા સામે પણ વિશ્વમાં એવી પણ ઉપરથી તુચ્છ દેખાતી વસ્તુઓ ભરેલી છે કે જે જોતાં માણસને આ ભગવાન ન હોઇ શકે એવી બુધ્ધિ યજ્ઞ આવવાનો સંભવ છે, અને એવી બુધ્ધિ યજ્ઞ આવવી એવુંજ નામ શ્રદ્ધાની શ્રેષ્ઠ છે. શ્રદ્ધા પોતાનામાં છિદ્રને સહન કરી શકતી નથી. ભક્તને મટે તો ભવ્ય કે તુચ્છ; સાધુ કે અસાધુ, મહાન કે છુદ્ધ-આપુરુ વિશ્વ-વિવિધરંગી વિશ્વ ભગવાનજ છે એવી અચૂલ સમજણ હોવી યોગ્ય છે, અને આથી શ્રદ્ધાને, "અસ્તિ"-એ સમજણને કેલાવંનાશ નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય તો પણ ન ડાંગે એવી સમજને પરમશ્રદ્ધા કહે છે. આવી શ્રદ્ધાથી યુક્ત ભક્તોના ભગવાનને યથાર્થ પણે સેવી શકે છે, તેઓજ વિરાટ પુરુષનો મહિમા સમજી શકે છે. અને સર્વરૂપ ભગવાનની ઉપાસના કરી શકે છે. ઉપાસના એટલે સેવા. વિશ્વરૂપ ભગવાનને પ્રિય એવાં કર્મ કરી તે દ્વારા તેને પ્રસન્ન કરે છે, આવા પરમ શ્રદ્ધાવાળા, વિશ્વરૂપ ભગવાનમાં પરોવેલાં મનરાજી, આશ્વન કર્મયોગમાં કર્તવ્ય બુધ્ધિથી જોડાયેલા, વિશ્વરૂપ પરમાત્માના સેવકો, ભગવાનની દ્રષ્ટિએ શ્રેષ્ઠતમ છે. ॥ ૨ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देयमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

પરંતુ જેઓ સર્વ પ્રાણીઓના મુખમાં પ્રેમવાળા, જાણે સમાન બુદ્ધિવાળા હોઈ ઇન્દ્રિયના સમૂહને જાણી, નિયમ,

નિર્દલ, નિર્વિકાર તથા અચિન્ત્ય, પરિપૂર્ણ, અવ્યક્ત, (અને)
અનિર્દેશ્ય અક્ષરને ઉપાસે છે તેઓ મનેજ પામે છે. ॥૩-૪॥

ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકમાં અવ્યક્ત અને અક્ષર પરમાત્માના
ઉપાસકોની શી ગતિ થાય છે એ બતાવે છે. વિશ્વરૂપ ઇશ્વરના સેવકો જેમ
ઇશ્વરને પામે છે તેમ અવ્યક્ત ઇશ્વરના સેવકો પણ ઇશ્વરનેજ પામે છે.
ઇશ્વર જુદો નથી. ઇશ્વરનો એકજ છે. એટલે જુદે જુદે ગરતેથી આવેલા
ભક્તોનું જવાનું સ્થાનતો એકજ છે, એવા ભક્તો “સર્વજૂતદિતેરત” અને
“સર્વત્ર સમબુધ્ધિ” હોય છે. સર્વજૂત દિતેરત એટલે ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓના
મુખમાં પ્રેમવાળા, સૌના સુખે સુખી થનારા સર્વત્ર સમબુધ્ધિ એટલે કે
ગમતા કે અજુગમતા પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય. તો પણ ન તો હર્ષ પામતા કે
ન તો શોક કરતા અર્થાત્ પદાર્થની પ્રાપ્તિ કર્યાનુસાર થતી હોવાથી અને
કર્મ જાતે કરેલાં હોય જાતેજ ભોગવવાં પડે છે એ સમજણ હોવાથી
સુખદુઃખને વિના ગગદેય ભોગવી લેનારા વળી એવા ભક્તો ઇન્દ્રિયોના
સમૂહને ખાજે છે. વશ કરે છે. પોતાની ઇચ્છામાં રાખે છે. પોતાની દૃઢ શુદ્ધ
ઇચ્છા શક્તિથી ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખે છે. ઇન્દ્રિયોની પાછળ ન
જેં આતાં ઇન્દ્રિયોને પોતાની પાછળખેંચે છે. આમ ઇન્દ્રિય જ્યાં
મેળવી દુવ એટલે ત્રણે કાળમાં હોનારા, અચલ એટલે નિષ્કિંચ, દૃઢસ્થ એટલે
ધેર, લક્ષણ અને અવસ્થાશી ત્રણ પરિણામ શિષાપના, અચિન્ત્ય એટલે
મનથી જેનું ચિન્તનન ન થઈ શકે એવા, સર્વત્રજ એટલે સ્થાવર જંગમ
જગતમાં-બધે પરિપૂર્ણ, અવ્યક્ત એટલે કે ઇન્દ્રિયોથી ન પકડાય એવા,
અનિર્દેશ્ય એટલે કે શબ્દથી ન બતાવી શકાય એવા, અક્ષર પરમાત્માને
સેવે છે તેની આત્માનું પાલન કરે છે, એવા ભક્તો પણ પરમાત્માનેજ
પામે છે તેમની ખીજ કાંઈ ગતિ થતી નથી. ॥ ૩-૪ ॥

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસત્ત્વચેતસામ્ ।

અવ્યક્તો હિ ગતિર્દુઃખં દેહવન્નિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

તેમને-અવ્યક્તમાં ચોટેલા ચિત્તવાળાઓને ખૂબ વધારે
ગ્રમ હોય છે ! કેમકે દેહીઓથી અવ્યક્ત ઇશ્વરને લગતી
પહોંચ દુઃખે મેળવાય છે ! ॥ ૫ ॥

લગવાનનો હિતર સાંભળી અર્જુન મુંઝાયો વિશ્વરૂપ ધર્મરત્નો સેવક
 અને અન્યકત અક્ષરરૂપ ધર્મરત્નો સેવક—એ બન્નેની ગતિ જો સરખીજ
 થતી હોય તો પછી બન્ને પ્રકારના ભકતોમાં ફેરજ ન ગણો ! બન્ને સરખા
 થયા. અક્ષયત બન્નેમાં ફેર નથી. પણ બન્નેના ગાહ જુદા છે. એકનો
 માર્ગ કપરો છે. બીજાનો સરળ છે. સરળ રસ્તે માણસ વિના જોખમે
 પ્રવાસ કરી શકે. વિકટ માર્ગે જવું સાફસ ભરેલું છે. આથી પાંચમાં
 શ્લોકમાં ભગવાન વિશ્વરૂપ સેવકને ક્યા ભાવે ઘેટી ગયું છે તે સ્પષ્ટ કરે
 છે. ભગવાનને મનતો બન્ને સરખા છે પણ ભગવાને ભગવાનને મેળવવાના
 નથી. જીવે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાના છે. અને જીવ અદ્યત્ત અને અદ્યં-
 શક્તિ હોવાથી જેટલા સરળ અને નિષ્કંટક રસ્તે જાય એટલું ભગવાનને
 જલદી મળે. આથી દ્વામય ભગવાન પાંચમા શ્લોકમાં અન્યકત ધર્મરત્નો
 ઉપાસકોની મુશ્કેલી સમજાવે છે. અને તે દ્વારા પોતાની પ્રાપ્તિનો સુગમ
 ઉપાય વિશ્વરૂપ ધર્મરત્નો સેવાજ છે એમ બતાવે છે. “અન્યકતાસકત
 ચેતસા” એટલે કે ધર્મિયોથી ન પકડાય એવા ધર્મમાં ચોટલાં ચિત્તવાળા-
 બાને આવા મનુષ્યોને વ્યક્ત ધર્મમાં ચોટલાં ચિત્તવાળા કરતાં વધારે
 કયેશ અનુભવવો પડે છે. એટલે કે મનને સ્થિર કરવામાં અત્યંત શ્રમ
 પડે છે ! અહિં આ ભગવાનનો આશય છે. સુદિપ્રધાન જીવોના મનમાં
 અનેક સંકેત વિકસે રહે છે ! ભગવાન તો છે. પણ તે વિશ્વરૂપ શી
 રીતે હોઈ શકે ? એતો વિચના પડછ પાળજી છૂપાયો હોઈ શકે ! આવા
 ભકતો કાર્યકારણના ભાવને ચોટી રહે છે. અને ભગવાનની અનન્ત શક્તિ
 અને પ્રશ્ન ન પૂછી શકાય એવી ધ્વજાને સમજતા અચક્ત નીવડે છે !
 એટલે તેઓ કાર્યકારણજ્ઞાનને વળગી રહી વિચારીત રૂપની ખોળમાં રહે
 છે. વિશ્વથી અનીત પરમાત્માને જોળખવાને—સહેજાઈથી પામવાને આપણી
 પાસે જે સાધનો છે તે એટલાં બધાં મર્યાદિત છે કે તે સાધનો દ્વારા
 માણસ અનાયાસે તેને ન જોળખી શકે, માણસની રચનાજ એવી છે !
 એટલે યદ્યપિ અન્યકત અક્ષર ધર્મરત્નો જોળખ માટે પ્રયત્ન
 કરનારા પણ છેવટે તો ધર્મરત્નેજ પામે છે છતાં તેમને મહાન કષ્ટો
 વેડીનેજ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં અન્યકતની ગતિ-
 સમજ-જોળખ-પ્રાપ્તિ-અનુભવ દેહવાળાઓથી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત કરી
 શકાય છે એમ કહે છે. સાકારથી નિરાકારની જોળખ મેળવવી મુશ્કેલ
 છે આકાર દૂરની રીતે આકારને જોળખી શકે. નિરાકાર નિગકારને પામી

શકે. મનુષ્ય પોતે આકૃતિવાળો છે. એટલે એની દેહ વગેરેની રચનાજ એને આકારવાળાં વિશ્વરૂપ તરફ કુદ્દરતી રીતે દોળે છે. જે નિરાકાર પાછળ પડે છે તેણે જાતે નિરાકાર થવું પડે છે એટલે કે હું પોતે આકાર વિનાનો છું એવું દેહ જાગૃત જ્ઞાન હોવું જોઈએ. દેહ ધન્દ્રિય વગેરે આકારવાળાં વસ્તુઓમાં નિરન્તર રહી નિરાકારનું નિરન્તર જ્ઞાન રાખવું એ મુશ્કેલ છે. આ બધાનોજ અનુભવ છે, આથીજ એવા ભક્તો કરતાં ભગવાન વિશ્વરૂપ ધૈર્યના સેવકને અધિક લેખે છે. ભગવાનની આ માન્યતા જીવ જાતને માટે દયાથી ભરપૂર છે. બાકી તેમને મન તો બંને ભક્તો સરખા છે ! ॥ ૫ ॥

ये तु सर्वोणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धतां मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥ ૭ ॥

પરંતુ જેઓ બધાં કર્મો મારામાં સમર્પી, મારામાં તત્પર હોઈ મને ચિન્તવતા, અનન્ય ભક્તિયોગથી મને સેવે છે, મારામાં પદોવેલાં અંતરવાળા તેઓનો, મૃત્યુરૂપ સંસાર સાગરમાંથી, હું કે સમયમાં, હું સારી ચેઠે ઉધ્ધાર કરનાર થાઉં છું. ॥ ૬-૭ ॥

વિશ્વરૂપ ભગવાનમાં જેમનું મન પદોવાયું છે એવા સેવકાની બધી સંભાળ ભગવાનને લેવી પડે છે. ભગવાન તેવા ભક્તોનો સંસાર સાગરમાંથી વિના આયાસે ઉદ્ધાર કરનાર થાય છે. કારણકે ભગવાનજ તેના જીવનનો આધાર બને છે. એનું જીવન ભગવાનમય થાય છે. ભગવાનજ મારો આધાર છે, એમ સાચું સમજી તેના આધારે જીવન વીતાડનારની રક્ષાનું કામ ભગવાનને સંભાળ્યેજ છૂટકો છે ! એવા ભક્તો કેવી રીતે ભગવાનમય જીવન જીવે છે તે જાણ શ્લોકમાં ભગવાન બતાવે છે. જાણ શ્લોકમાં ભગવાને ત્રણ શરતો મૂકી છે. તેનું પાલન કરનારને સાતમા શ્લોકમાં બતાવેલું ફળ મળે છે. પહેલી શરત તે ભગવાનમાં સર્વકર્મનો સંન્યાસ. બીજી ‘મત્પરતા’ એટલે કે ભગવત્પદાયણતા, અને ત્રીજી ભગવાનનું

અનન્યભોગથી ધ્યાન. સંન્યાસ શબ્દનો ધાત્વર્થ ‘સારી પેઠે સંપૂર્ણ રીતે ફેંકવું’ એવો થાય છે. કેને સારી પેઠે સંપૂર્ણ રીતે ક્યાં ફેંકવું એ સવાલ થતાં કર્મને સારી પેઠે પૂર્ણ રીતે ભગવાનમાં ફેંક્યાં એ જવાબ આવે છે. અને એજ વાત “સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય”-એમાં ભગવાને કહી છે. લૌકિક હોય કે વૈદિક હોય બધાંય કર્મોને સંધરી રાખવાનો માણસનો સ્વભાવ હોય છે. મેં કયું છે માટે મારે એનું ફળ જોઈએ એવી એવી સમજણને લીધે-અહંભાવને લીધે માણસ કર્મ કરે છે અને તે બધાનો અસહભાર પોતાના ઉપર રાખીને કચપ્રયા કરે છે. તેમાંય વળા સારાં કર્મોના ફળને તે ઇચ્છે છે અને બીજાને તે ફેંકી દેવા ચાહે છે. આમ અહંભાવને લઈને માણસ પોતાના ઉપરજ કર્મોનો ભાર વહોરી લે છે. ભક્ત ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ચાહે છે. ન્યાં સુધી તેનામાં ‘અહંભાવ’ હોય ત્યાં સુધી નીતરા ભાવે તે ભગવાનની સેવા નજ કરી શકે. કેમકે ન્યાં સુધી સ્વાર્થની અનિશ્ચય માત્રા હોય ત્યાં બીજાનો વિચારજ અસક્ય થઈ પડે છે. આથી વિશ્વરૂપ પરમાત્માની સેવા ચાહતો ભક્ત અહંભાવ ન રાખી શકે. અહંભાવને ઓગાળવાને માટે તો તેનો પ્રયત્ન છે, અને સેવા શિવાય અહંભાવ ખીગજ નહિ, એટલે વિશ્વરૂપ ભગવાનને ખાતરજ કર્મ કરતો હોય પોતાનો તેને સ્વાર્થ નથી, વિશ્વરૂપ ઇશ્વરની પ્રસન્નતાજ તેનો પરમસ્વાર્થ છે, આથી કર્મોને તો તે માણસ સારી પેઠે=વિધિપૂર્વક કરે છે. ‘પણુ તે કર્મ કે કર્મફલને પોતાની પાસે સંધરતો નથી, ભગવાનનેજ તે બધું સારી પેઠે એટલે કે પોતાના ઉપર તે કર્મનું ફલ ન આવે એવી રીતે સંપૂર્ણ રીતે એટલે કે હાં હાં પણુ પોતાની પાસે કર્મ ન રહે એવી રીતે સોંપી દે છે. કર્મ અને કર્મફલનો અસહભાર તે ઉચકવા તૈયારજ નથી. તે તો કર્મ કરે અને તેમાંથી પોતાપણાને-અહંતાને બેચી લે અને ભગવાનને બધું સોંપી દે. આમ એક બાણુ ભક્ત કર્મ અને કર્મફલને હાંકી કાઢે છે અને બીજા બાણુ ભગવાન તો તે બધાંને સ્વીકારજ ક્યાંથી ! આથી ધોખીનો કુતરો નહિ’ ધરનો કે નહિ’ ધાટનો-એમ કર્મ અને કર્મફલ ભગવાન અને ભક્તની વચ્ચેજ અટવાઈ જાય છે ! ભક્ત અને ભગવાનમાં ધીરે ધીરે બેઢ ઝાડો થતો જાય છે, અને જેમ જેમ ભક્તની દષ્ટિ નીતરી જનની જાય છે તેમ તેમ તેનામાં ભગવદ્ભાવનો આવેશ વધતો જાય છે. અને જેમ જેમ અહંભાવ ઘટતો જાય અને વિશ્વરૂપ ભગવદ્ભાવ વધતો જાય તેમ તેમ તે ભક્ત ભગવત્પરાયણજ બને ! તે જાતને વિસરી જાય છે અને ન્યાં ન્યાં જીવે છે ત્યાં ત્યાં

ભગવાનનેજ જોતો રહે છે. તેની દૃષ્ટિમા ભગવત્સ્વરૂપજ નજરે પડે છે. આ દર્શનની દૃઢતા થતાં ભગવાનનું અનન્યયોગથી ધ્યાન ધરતો જાય છે. અનન્યયોગથી ભગવાનનું ધ્યાન એટલે જે જે વસ્તુના સંસર્ગમાં ભક્ત આવે તે બધામાં તેને ભગવાનનીજ યાદી આવે છે. તેને માટે કુતરો એ કુતરો હોવા છતાં કુતરો નથી ! પહેલાં એને કુતરામાં કુતરાની ભાવના હતી. હવે તેને તેનામાં ભગવાનની યાદ આવે છે, તે ભૂલી જાય છે કે આ કુતરો છે પણ પ્રતિક્ષણે તેને આ ભગવાનજ છે એમ સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે.

ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો ગાઢ નિશ્ચય, વિશ્વાત્મા ભગવાન મારો આત્મા છે એ સમજ, સ્વરૂપ ભગવાનજ છે એ સ્વીકાર, જાતની ઓગળ, ભગવાનને સ્વકર્મથી તોપવા એ મારી ફરજ છે એવી પાછી સમજ, કર્મ કે કર્મફલથી મારામાં કંઈ વધધટ થતી નથી એવી નીતરી સમજ અને ભગવાનમાં નિરતિશય પ્રેમ-મદ્દા-એટલું હોય તો કર્મસંન્યાસ-સુકર છે. કર્મસંન્યાસી હોય તેનામાંજ ભગવત્પરાયણતા આવે અને તેનામાંજ અનન્યયોગે ભગવત્સ્મરણ કાયમ રહે છે. એક વખત ભક્ત ઉપર કહેલી હૃદય-સંપત્તિવાળો થાય એટલે તે ભગવાનનો બ્હાલો બને છે. કેમકે તે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અને ભગવાન તો પોતાના સ્વરૂપને સંસારરૂપી સાગરમાંથી તરતજ ઉદ્ધારે છે. હલા ! સ્વરૂપને કાણ હેડે પાડે ? આમ છટ્ટા શ્લોકની સાધન-સંપત્તિમાંથી કુદરની રીતેજ સાતમા શ્લોકનું ફળ પરિણમે છે. ॥ ૬-૭ ॥

મय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ૮ ॥

મારામાંજ મનને મૂક. મારામાં બુદ્ધિને પરોવ. આથી પછી તું મારામાંજ નિવાસ કરીશ. બીલકુલ સન્દેહ નથી. ॥૮॥

આક્રમા શ્લોકમાં અર્જુન પોતે શું કરવું એનો નિર્ણય ભગવાન પાસે મારે છે. ભગવાન કહે છે કે તું મારામાંજ મનને મૂક. મનને તારી પાસે ન રાખતાં મારામાં મૂકી દે. મન જે તારી પાસે રહેશે તો તને દુઃખી કરશે અને જે મારી પાસે રાખશે તો સુખી થશે. મારી પાસે મનને રાખવામાં તારી મમતા મોળી પડશે અને મમતા મોળી પડે એટલે

સુખજ સુખ રહે. તે ઉપરાંત તારી બુદ્ધિને એટલે કે તારી નિશ્ચયાત્મક ગાન વૃત્તિને પણ મારામાંજ મૂક. એટલે હુંજ વિશ્વરૂપ ઇશ્વર છું એમ પાકું સમજ અને એ સમજથી આપું વિશ્વ એ માફ હૃદય છે એમ તને સમજાવે એટલે કુદરતી રીતે તું વિશ્વરૂપ મારા અંગોને એટલે કે પ્રાણીઓને સેવતો થશે. મારામાં મન અને બુદ્ધિને મૂકવાથી તને લાગ એ થશે કે મરીનેજ નહિ પણ જીવતાંજીવત તું મુક્ત થશે. મારા વિશ્વરૂપમાંજ તું રહીશ. જેણે વિશ્વરૂપ ભગવાનને સેવ્યો છે તેને વિશ્વરૂપ ભગવાન કદી બૂદ્ધ્યો નથી. પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણમાં લાગી રહેલ મહા પુરુષોને હજી જગત યાદ કરે છે. બૂલવું નથી. એવા પુરુષોને માનવ જગત જીવતાં પણ પૂજે છે અને મર્થા પછી પણ પૂજે છે. બૃહ, જગતને માટે ને જીવે છે તે જગત રહે ત્યાં મુખી જૂંસાતો નથી. એજ મર્થા પછીનું અમરત્વ છે અને જીવતાં જતાં તો તેને અનુભવજ કહે છે કે હું વિશ્વરૂપ ભગવાનમાં વસું છું. આ વાતમાં શંકા નથી. એ અનુભવસિધ્ધ વાત છે. એ પ્રમાણે જીવવાનો પ્રયત્ન કરનારને સમજાવશે કે ભગવાન કહે છે તેમાં સંશય નથી. કેવળ વાતચીત કરનારના હૃદયમાં એ કંમે એવું નથી. ॥૮॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

હે ધનંજય ! જે મારામાં સ્થિરપણે મનને ઠેરવવાને તું શક્તિમાન ન હોય તો પછી અભ્યાસયોગથી મને પ્રાપ્ત કરવાને તું ઇચ્છ. ॥ ૯ ॥

ભગવાન વિશ્વરૂપ છે એ વાત અર્જુન આગળ મૂકી અને તેને વિશ્વરૂપ ભગવાનમાં મન તથા બુદ્ધિને સ્થિર રાખવા ભગવાને બચાવણ કરી. પણ અર્જુનના હૈયામાં એ વાત ન ઉતરી. વિશ્વરૂપ એટલું તો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે કે ભલભલા બુદ્ધિશાળીઓની બુદ્ધિ પણ તેમાં ખેડેર મારી જાય છે. આથી આટલી બધી વિવિધતા ભરેલા ભગવાનના વિશ્વરૂપમાં એકજ ભગવાન વિહાર કરી રહ્યા છે એ બુદ્ધિ કાઈક વેળા થઈ આવે તો પણ તે ધણીવાર ટકતી નથી. કેમકે 'મન મેતુ' હોવાથી મૂનજ અંશજ હોય છે. આથી નવમા શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે કે જે તું

મારામાં નિશ્ચયપણે મનને સ્થિર રાખવા શક્તિમાન ન હોય તો અભ્યાસરૂપી યોગથી મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર. અભ્યાસ એટલે મનને એકની એક વસ્તુ ઉપર ઠેરવવાનો સલાહ પ્રયત્ન. મન વિષયોમાં વેરાઈ જાય છે. વિષયોમાં વેરાયલાં મનને એકદુરં કરી, વિશ્વરૂપ ભગવાનમાં ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કરવો એનું નામ અભ્યાસ છે. જેમ જેમ વિચારપૂર્વક માણસ અભ્યાસ કરે છે તેમ તેમ તેનો વિવેક નિર્મળ થાય છે, અને તેનું દર્શન સ્પષ્ટ થાય છે. દર્શન સ્પષ્ટ થાય એટલે જુ' ભાગવત અર્નેશુ' લેવું એની સમજ શુદ્ધ થતી જાય છે. એટલે કે એની ઇર્ષ્યાશક્તિ શુદ્ધ-નિર્મળ થતી જાય છે. નિર્મળ થયેલી ઇર્ષ્યા ભગવાનના સ્વરૂપને જ આડશે. આથી ભગવાન વ્યહિ' કહે છે કે અભ્યાસદ્વારા તુ' મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર. માણસ જેને પ્રાપ્ત કરવાની શુદ્ધ ઇચ્છા કરે છે તે તેને મળે છે. ઇચ્છા હોય તો ભગવાન મળશે. ॥ ૬ ॥

અભ્યાસેઽવ્યસમ્પોજસિ મત્કર્મપરમો મય ।

મદર્થમપિ કર્મોણિ કુર્વન્તિસદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

જે અભ્યાસમાં પણ તું અસમર્થ છે તો મોરે ખાતર કર્મ છે. શ્રેષ્ઠ જેને એવો થા, મારે ખાતર કર્મ કરતો. પણ તું સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીશ. ॥ ૧૦ ॥

આમ આગલા શ્લોકમાં અભ્યાસથી ભગવાનને મેળવવાનો ઇચ્છા કરવા કહ્યું, પણ અભ્યાસ પણ માણસ ધારે એટલો સહેલો અને સરળ નથી. વિષયોમાં ટોળાં અને ખૂંચી બેઠેલાં મનને બહાર કાઢવું અને એક વસ્તુ ઉપર ઠેરવવું સહેલું નથી. કેમકે શિવાય કે વિરાગ, મન વિષયોની બહાર નીકળી શકતું નથી. વિરાગ, મન મેલું હોય ત્યાં મુધી જન્મતો નથી. એટલે રાગ જેવો ને તેવો કાયમ રહે છે. રાગ રહ્યો એટલે તેનો દીકરો દ્વેષ આત્મા વગર રહે નહિ. અને રાગદ્વેષ જ્યાં સુધી જીવતા રહે છે ત્યાં સુધી મનની ચંચળતા મટતી નથી. એટલે વિચારદશાએ તો અભ્યાસ પણ કઠણજ છે. આથી અભ્યાસ ન થાય તો શીકર નહિ. બીજો સહેલો ઉપાય બનાવું છું એમ કહી ભગવત્પ્રાપ્તિનો સરળ ઉપાય દર્શાવે છે. ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! “જે તું અભ્યાસ કરવામાં તાકાતવાળો” ન હોય તો “મારે ખાતર કર્મ કરનારો થા”. હું વિશ્વરૂપ પરમાત્માને

ખાતર એટલે કે તેને ગમે એવાં કર્મ કર. અર્થાત્ જગતને ખાતર સ્વાર્થ છોડી કર્મ કર. જે જે કર્મ કરે તેમાં સ્વાર્થનો ગંધ બીંસકુલ ન આવવા દે. સ્થાવર જંગમ જગત્ જેનાથી રાજ થાય એવાં એટલે કે વિશ્વરૂપ ભગવાનને ગમે તેનાં કર્મ કર. આમ તારી દ્રષ્ટિમાં વિશ્વરૂપ ભગવાનજ રહેશે. તારી તે કર્મોમાંથી બાદબાકી થશે અને અહંભાવ ઓગળશે. અહંભાવ ધીગળતાં મમતા પણ મોળી પડશે, અને ક્રમે તું વિશ્વરૂપ ભગવાનને ખાતરજી હવતો થશે. આમ વિશ્વરૂપ ભગવાનને ખાતરજી કર્મ કરતાં પણ તું સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીશ. સિદ્ધિ એટલે જેમં મુખ્યા પછી તેમ હવતાં પણ તારી જગતને તું મુક્ત થયેલી અનુભવશે. ॥ ૧૦ ॥

અથેતદપ્યશક્તોડસિંં કર્તું મયોગમાધિતાઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગાં તતઃ કુરુ યતાત્મયાન્ ॥ ૧૧ ॥

જે આ પણ કરવાને તું અશક્ત છે તો પછી મારા ભક્તિયોગનો આશ્રિત થઈ, કાળુમાં અપ્રેક્ષાં મનવાળો તું બધાં કર્મોનાં ફલનો ત્યાગ કર. ॥ ૧૧ ॥

દસમા શ્લોકમા ભગવાને જગતને ખાતર કર્મ કરવાં એમ કહ્યું. પણ તે ઉપર વિચાર કરતાં તેપણુ લાગે છે એટલું કરવું સહેલું નથી માણસની દરેક પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થજ પ્રધાન હોય છે. હું પહેલાં અને બાકી બધાં પછી એ એટલે તો કુદરતી ખ્યાલ છે કે એને મદાદિવે એ સ્વભાવની ફેરબદલી કરવા જેવું છે. આમ પારકાને માટે હવવામાં અહંભાવનો ચૂરો કરવો પડે છે અને અહંકારને દળા નાંખવો એ મહાભારત કામ છે. આથી બધાને માટે તેપણુ શક્ય નથી. જગતને માટે તો હવ હવે છે. આથી બીજાને માટે હવવાની આગા રાખવી એ વધારે પડતું છે ! અર્જુન ઇચ્છે છે કે ભગવાન કોઈ એવો ઉપાય બતાવે તો હાક કે જેથી જગતને માટે હવતો છતાં માણસ પોતાને બધનમાંથી હોડવે અર્થાત્ કર્મ કરે છતાં એને કર્મના ફલનો લેખ ન લાગે એવો ઉપાય હોવો જોઈએ. સર્વજ્ઞ ભગવાન અર્જુનના અંતરના ભાવને પામી, ગયા અને તેથી આ શ્લોકમાં હવન-સિદ્ધિનો સર્વોત્તમ ઉપાય બતાવે છે. ભગવાન કહે છે-ભયા ! ફુનીઆને માટે કામ કરવા પણ તું અશક્ત હોય તો વાધા નહિ. જાને તું તારે ખાતરજી કામ કરે, પણ હું બતાવું તેથી રીતે કર મારી ભક્તિથી યોગનો સ્હારો લે એટલે કે તારા હૃદયમાં

રહેલા પરમાત્માનો આશ્રય લે. તેને વળગ અને તારા મનને કાચુમા રાખ. ઇશ્વરનો આધાર લઈ, મને કાચુમાં આણી, બધાં કર્મો તું વિધિ પ્રમાણે કર અને કર્મોનું જે ફળ આવે તે હોય. એટલે કે કર્મના ફલ માટે વલખાં ન માર. નિશ્ચય અમજા કે ફલ આપ્યા શિવાય કર્મ રહેતું નથી. આથી મોડું વહેતું એ કર્મનુસાર મળવાનુંજ. તો અધીર ન થતાં કર્મના ફલની ઇચ્છાને ત્યાગ. જે તું કર્મફલની ઇચ્છા ગળાશે તો રાગદેવ પાતળા ન થાય ! અને તું કર્મના ફલથી બંધાશે. કર્મના ફલની ઇચ્છા વિના જે તું તારાં કર્મો કરશે તો કર્મના ફલનો તારા ઉપર પ્રભાવ ન પડે અને ધીરે ધીરે તને એ સદમળશે કે આત્માને કર્મ અને કર્મના ફલ સાથે સંબંધ નથી. કર્મતુ ફલ તો કંલુસને માટે પ્રાર્થવા ચોગ્ય છે ! આત્માને તે સંપર્શી શકતાં નથી ! એટલે તને કર્મ, કર્મના પ્રેમની ખાતર કરવાં જોઈએ, એવી નિયત સમજ આવશે ! આથી તું કર્મના ફલથી પ્રેરાઈ કર્મ ન કરશે અને કર્મના ફલની ઇચ્છા શિવાય જે કર્મો કરાય તે કર્મો, કર્મો હોવા છતાં કર્મ નથી. એટલે કે કર્તાને બંધન કરનારાં નિવડતાં નથી. અને એ ત્યારે બંધન કર્તા ન રહેશે ત્યારે તું તારી જાતને મુક્તાજ અનુભવશે. આમ ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી, મનને સમજાવું કે કાચુમાં આણી, ફલની ઇચ્છાને ત્યાગી, તું કર્મો કર. આમ કરવાથી પણ તું જીવનમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ॥ ૧૧. ॥

શ્રેયો हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

નિશ્ચય અભ્યાસથી જ્ઞાન ચઢીઆતું છે. જ્ઞાનથી ધ્યાન ચઢીઆતું છે ધ્યાનથી કર્મફલનો ત્યાગ ઉત્તમ છે. ત્યાગ પછી લાગતી શાન્તિ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

બારમા શ્લોકમાં લગવાન નિષ્કામ કર્મયોગનું સૌથી શ્રેષ્ઠપણું બતાવે છે. જીવનમાં શાન્તિ મેળવવા સારું અનેક સહેલા કપરા વાગો છે. પણ એ બધામાં સૌથી સરળ માર્ગ કર્મ કરવા છતાં કર્મના ફલનો ત્યાગ કરી ભક્તિપૂર્વક, જાતને જાણી, જીવતું એ છે. એટલે કે નિષ્કામ કર્મયોગ જીવનસિદ્ધિનું મૂળ છે. સંસારમાં સંસ્કારો રહ્યા છતાં સંસારથી નિર્લેપ રહેવાનો આ એક જ મોનેરી ઉપાય છે, એમ હેતુપૂર્વક આ શ્લોકમાં લગવાન બતાવે છે. જીવનમાં શાન્તિ મેળવવી એ સૌનું ધ્યેય છે. કેટલાક

અભ્યાસદ્વારા એને મેળવવા મથે છે. પરંતુ વગર સમજે કહેતો અભ્યાસ નફામાં છે. મનને ઠેરવવા માટે આત્મજ્ઞાનની જરૂર છે, અને આથી વિના જ્ઞાને મનને એકાગ્ર કરવા કરતાં એટલે કે અભ્યાસ કરતાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એ વધારે સારું છે.

પરંતુ આત્મજ્ઞાન પણ કેને નથી ! બધાનેજ આત્માનું સામાન્યજ્ઞાન હોય છે. પોતાને વિષે માણસને વિશેષજ્ઞાન થાય તો તે જીવનસિદ્ધિ માટે શંકાજ નથી ! પણ આત્માનું વિશેષજ્ઞાન મેળવવું હોય તો આથી મોઝે નજાનું દક્ષ માણસનું આત્મજ્ઞાન ક્યાં તો માત્રોદ્ધાગ મેળવેલું કે પરંપરાના વારસારૂપે મળેલું હોય છે. શાસ્ત્રદ્વારા કે પરંપરાથી મળેલાં આત્મજ્ઞાન અને પોપટીઆં જ્ઞાનમાં ખાસ તફાવત નથી. જ્યાંસુધી શાસ્ત્રોએ કહેલું જતે અનુભવું ન હોય ત્યાંસુધી જતનના યથાર્થજ્ઞાન વિષે માણસ નિઃસંશય થતો નથી. એટલે અનુભવથી થતા જ્ઞાનનો જ્યાંસુધી અભાવ હોય ત્યાંસુધી કેવળ વાણીમા રહેલાં આત્મજ્ઞાનની કશી કિંમત નથી. આથી ભગવાન કહે છે કે જ્ઞાનપૂર્વક-શાસ્ત્રમાંથી મેળવેલાં આત્માના જ્ઞાન પૂર્વક-તેનું આત્માનું ધ્યાન ધરવું એ બહેતર છે. ધ્યાન ધરવાથી આત્મજ્ઞાનની સ્પષ્ટતા થાય છે. પરંતુ આ પણ બહુ લાભી પ્રયોગ છે. આત્મવસ્તુ ખૂબ આરંભ છે. ત્રીણી છે ધ્યાનનો રસ્તો પણ લાંબો ગાળે કદાચ માણસને સાંપડે એનાથી તો કર્મફલનો લાગ સરળ અને ઉત્તમ છે. કર્મના ફલની ઇચ્છા રાખવી એજ તો આત્મા ઉપર આવરણ છે આથી માણસે કર્મ તો કરવું પેલું કર્મના ફલની ઇચ્છાનો લાગ કરીને કરવું. કર્મના ફલનો લાગ થાય કે તરતજ મન શાન્ત પડે છે. અને આત્મા તરફ વળે છે જેમ જેમ માણસની કર્મફલના લાગને લગતી સંમજ દૂર થાય છે તેમ તેમ મન આત્મામાં 'મોંટવું' નાંખે છે અને આત્મામાં રાગદ્વેષ વગેરે સંસાર ધર્મો ન હોવાથી તરત શાન્તિ પ્રકટ થાય છે. આ જ્ઞાન અનુભવે વધારે સમજાય એવું છે આથી કેવલ કર્મ કરવાથી, કે અજ્ઞાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી તરત શાન્તિ મળતી નથી કેમકે બધાંયે દુ ખેતુ મૂળ જાતનું અજ્ઞાન-તેજા કાચમ છે કેવળ આત્મજ્ઞાનથી કે આત્માના જ્ઞાનપૂર્વક તેના ધ્યાનથી પણ તરત શાન્તિ વળતી નથી. કેમકે એવા અનુભવો કર્મ કરતાં નથી ! અને કર્મ ન કરતા હોવાથી કર્મથી મળનારું ઐશ્વર્ય પણ તેમને મળતું નથી ! અને જંગમમાં જ્યાં સુધી માણસ ગદ્દે ત્યાંસુધી તેને જગતનું સુખ ઐશ્વર્ય શિવાય મળતું

નથી ! ઐશ્વર્ય કર્મ કર્યાથી મળે છે. કર્મ તો કરતો નથી. આથી કેવળ આત્મજ્ઞાન કે આત્માના જ્ઞાનપૂર્વક આત્માનું ધ્યાન એ શાન્તિનું સાધન નથી. કોઈ એમ ન માને કે આ જગતમાં હોં અમને સુખ ન મળ્યું, અમારો પ્રયત્ન તો પરતોડ સુખને માટે છે. આ લોક અને પરતોડ બન્નેનું સુખ માણસને મળવું જોઈએ. એ બેમાં વિરોધજ નથી ! આથી બન્ને લોકમાં પરમશાન્તિનું સાધન તો આત્મજ્ઞાનપૂર્વક, ભક્તિભાવે, ફક્તની રૂપડા શિવાય, કેવળ 'કર્તવ્યમુદ્ધિયી, લૌકિક વૈદિક બધાં કર્મોનું અનુક્રાનજ છે. એનુંજ નામ કર્મયોગ છે. અને એ બન્ને લોકમાં અવસ્થ શાન્તિનું કારણ હોવાથી સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૧૨ ॥

અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ પંચ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

બધાં ભૂતોનો-દ્વેષ ન કરનાર; મિત્ર; અને નિશ્ચય કૃપાળુ; મમતા વગરનો; અહંકાર શિવાયનો, દુઃખ અને સુખમાં સરખો; ક્ષમાવાન (આવો ભક્ત મને પ્રિય છે). ॥ ૧૩ ॥

આત્મજ્ઞાનપૂર્વક, ભક્તિસહિત, નિષ્કામ ભાવે કર્મ કરવાં એ શાન્તિનો સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે એમ આગસા શ્લોકમાં જણાવ્યું. તો એવા માણસના ચિન્હો કયાં ? કયાં લક્ષણો ? કેમ જાણવું કે આ વિશ્વરૂપ ભગવાનનો ભક્ત છે ? આ પ્રશ્ન અર્જુનના મનમાં ઉદ્ભવ્યો. આથી ભગવાન તેરથી તે ઓગણીસમા શ્લોક સુધી ભક્તનાં લક્ષણો આપે છે. એ લક્ષણો આપવામા હેતુ એ છે કે જેઓ અત્યારે ભક્ત નથી પણ જેમને ભક્ત થવું છે એવા માણસો કયા સાધનો-કયા ગુણો મેળવે કે જેથી હેમને પણ જીવતાંજીવત જીવનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ ભક્તનાં જે લક્ષણો તે સાધકનાં સાધનો છે. આથી હવે પછી જે લક્ષણો ભગવાન સ્વયંએ બતાવે છે તે બધાંએ હમેશાં વિચારવા યોગ્ય છે !

“ અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં ” આ પહેલું લક્ષણ છે. સર્વભૂત એટલે બધાં પ્રાણી. સ્વાચરજંગમ પ્રાણીમાત્ર. અદ્રેષ્ટા એટલે દ્વેષ ન કરનાર. દ્વેષ એટલે દુઃખ દેવું તે અર્થાત્ ભક્ત કદી પણ કોઈ રીતે પણ કોઈને પણ દુઃખ દેનાર ન હોય. કદી કોઈ રીતે કોઈને દુઃખ દેવું એટલે દિવસા આમ

અદેશ કદી કાઢતી કાઢપણુ રીતે હિંસા ન કરે. અર્થાત્ અહિંસક. અહિંસક બનવાને માટે માણસ પામે કેટલી તૈયારી દેતી જોઈએ તેપણુ અહિં વિચારી લેવું ઘટે છે.

માણસ પોતાની જાતને દુઃખ દેવા ઇચ્છતો નથી. કેમકે તેને પોતાની જાત ખૂબ વધાવી હોય છે. જાત ઉપર પ્રેમ હોવાને લીધેજ તે જાતનો કદી દેષ કરતો નથી. આતો જાતને માટે યથું જેમ જાતને એ આહતો હોવાથી જાતને પીડતો નથી, અને સુખ દેવા મથે છે, તેમજ જે એ બધાનામાં પોતાના જેવીજ જાત છે—આત્મા છે એમ દૃઢપણે સમજે તો કાઢને દુઃખ ન દે, અને સુખ આપવા યત્ન કરે. આથી અહિંસક થવા ઇચ્છનારે પહેલા પોતાની જાતને પૂરી પરખવી. જાતને જે પૂરી પીડાને તોજ બધામાં રહેલી આત્માની દરિતને એ પીડાની શંક ગ્રામ અહિંસક થવા ઇચ્છનારે બધાનામાં આત્મા છે—મારાજ જેવો—એ સમજતે પહેલી સ્વીકારવી જોઈએ.

સારખાદ બીજું પગથીઉ એ છે કે જેમ પોતે, સુખને ઇચ્છે છે અને દુઃખને દૂર થયેયું જોવા આહે છે, તેમજ બધાજ પ્રાણીઓ સુખ ઇચ્છે છે અને દુઃખ દૂર થયેયું જોવા આહે છે એ સમજ.

તે ઉપરાંત જે જગતમાં પોતે અને બીજા બધાં પ્રાણીઓ વસે છે, તે જગત બધાં પ્રાણીઓને સાધારણુ છે, જગત બધાંને માટે સામાન્ય છે, તેથી પોતાને જેટલો જીવવાનો હક્ક છે તેટલોજ બધાને અર્હો જીવવાનો હક્ક છે એ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આ સમજના સ્વીકારમાથી તેડું, બીજાં પ્રાણીઓ સાથેનું વર્તન ફરે છે.

કાઢને દુઃખ ન આપવું એ નક્કી થઈ ગયું અને બધાને સુખ આપવું એ પણ ચોક્કસ થયું. કેમકે બધામાં એક સરખોજ આત્મા છે. રહેજ પણ ફરક નથી. આમ જ્યારે બધાનામાં એકજ આત્મા છે અને તે આત્મા મારોજ છે, અર્થાત્ હુંજ બધાંયે છું, તો બધાનું પ્રિય કરવું એ મારો સ્વભાવિક ધર્મ છે. કેમકે મારી જાતને હું કેવી રીતે પીડું? જાત ઉપર તો જાતનો દેષ હોઈ શકતો નથી. એટલે દુઃખ દેવાની તો વાતજ ન રહે. આમ અદેશ એટલે બધામાં જાતનેજ સમજતો દોરાથી બધાનું પ્રિય કરનાર. આથી વિશ્વરૂપ લગવાનનો પ્રેમી, મનથી કાઢનું પણ થોડું કે વધુ અકટપણુ કદી ન ઇચ્છે. એના મનના સંકલ્પો અબદ

ન હોય બધાને માટે એ શિવ-સક પજ ડાંડ નાણીથી એ કાને ન
હૂલવે ધન્દ્રિયોથી પણ ન દમે પણ મનથી, વાણીથી, અને ધન્દ્રિયોથી
બધાનું દિત થાય એવાજ ઉઘોગો કરે પ્રેમનો તે લકાગ હાય જાત
જેટનોજ બધાના ઉપર ત્રાસારિક પ્રેમ એ અદ્વેષપણુ સાધવાનો ઉપાય
છે આ અદ્વેષપણુ બહુ વિશાળ છે જ્યોત્સુધી દેહની, મનની, ધન્દ્રિયોની,
અને વિષયોની વળગણુ ન હોયે જ્યોત્સુધી એનો શુદ્ધ અર્થ કલ્પીજ શકાય
અનુભવી ન શકાય. પણ માન્યુએ રિશ્ત્યાપી પ્રેમને માટે પ્રયત્ન કરતા
રહેવું ઘટે ધીરે ધીરે એ સ્થિતિને પહેચી વળ્યા એ ગમ્તિમાન થાય છે

‘ મૈત્રી ’ લક્ષનુ બીજુ લક્ષણ છે પ્રાણીમાન સાથે એ મિત્રતાવે
વર્તનારો હોય બધાનામા પોતાના જેવાજ-પોતાનોજ આત્મા વસે છે
એમ સમજનાર કોઇને દુશ્મન લેખીજ ન ગણે બધાને તે મિત્રજ રહે
આખુ જગત તેનું મિત્ર છે મિત્રના લક્ષણુ પણ જાણુવા જોઇએ
મનુહરિએ મિત્રના લક્ષણો ગામ્યા છે —

પાપાત્ નિવારયતિ, યોજયતે હિતાય,

ગુણં ચ ગૃહતિ ગુણાન્ પ્રકટીકરોતિ ॥

આપદગત્ત ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે,

સન્મિત્રલક્ષણમિદ્ પ્રવદન્તિ સન્ત ॥

(પાપમાથી અપકાવે દિતમા જોડે, ગુપ્ત રાખના જેવું ગુપ્ત
ગુણે, ગુણોને પ્રકટ કરે વિપત્તિમા આવી પડેલાને ન ત્યાગે વખત આ પે
આપે-આને સન્તો સન્મિત્રનું લક્ષણુ કહે છે)

આખુ જગત લક્ષનુ મિત્ર છે આથી તે આખાય જગતને પાપ
માથી અટકાવે. પાપ એટલે દુષ્ટકર્મ, જ્યાં જ્યાં દુષ્ટકર્મો હોય ત્યાં ત્યાં
તેમને ખાળના તેણે કેડ કસવી રહી પોતાના સદાચારદ્વાર જગતને પાપ
કર્મમાથી અટકાવવું રહ્યું આટલું કરીનેજ તે બેસી ન ગરે લક્ષત
જગતને દિતકર્મચોમા જોડે. જગતને પોતાનું દિત શેમાં રહેવું છે, એ
હમદર્દીથી બતાવે અને તેમા તેને પ્રેરે તે ઉપરાત જગતરૂપી પોતાના
મિત્રના દોષોને છુપાવે એટલે કે તેની નિર્લયપણે દીકા ન કર્યા કરે પ્રાણી
જાતની અજાનમાથી જન્મેલી નમગાઇઓને નિભારી તે અને તેમને-

નિર્જલતાઓને પ્રેમપૂર્વક હટાડવાનો યત્ન કરે. પણ મુગ્ધા યદ્યપિ તેની જોગશક્તિ કીકાજ ન કર્યા કરે. તે ઉપરાંત જગતરૂપી પોતાના મિત્રમાં જે ગુણો હોય તેને પ્રકટ કરે અર્થાત્ બધાના ગુણો ઉપર હૃદય દેરે. જગત ઉપર જ્યારે વિપતિ આવે ત્યારે કિનારે ન ખસી જાય, પણ તેની કુમંઠે રહે. - વખત આવ્યે દધિચીની માફક જગતરૂપી પોતાના જીવનન દોરતને માટે હાડકાં પણ આપે. પ્રાણુદાન ભક્તને માટે બહુ મોટું ન હોય. આનું નામ જગતનો મિત્ર છે. ભગવાનનો ભક્ત આવો હોય.

કરુણા ભક્તનું ત્રીજું લક્ષણ છે. કરુણા પ્રેમની ખેન છે. કરુણા શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ પારકાનાં દુઃખોને સમૂળ નાશ કરવાની તૃણ ઇચ્છા અને તેમાંથી જન્મતો પ્રયત્ન છે. અદૃષ્ટા હોવાથી હવે ભક્તને પોતાપણું તો રક્ષુજ નથી. કુમંઠે બધાંજ તેને પોતાનાં છે. આથી હવે તેની નજરમાં બધાના સુખમાં મુખ અને દુઃખમાં દુઃખ બાકી રહ્યું. દુનિયામાં એકપણ આત્મા દુઃખી હોય ત્યાંસુધી ભક્ત સુખ ઇચ્છતો નથી. પરદુઃખનિવારણ એજ હવે પ્રેમનું માત્રજીવ્ય કર્તવ્ય છે. અને દુઃખ ત્રણ વતનનાં છે. પહેલું દુઃખ તે શરીર, મન અને આત્માને લગતું. આનેજ આધ્યાત્મિક દુઃખ કહે છે જગતના પદાર્થોના સંબંધથી જન્મતું દુઃખ તે બીજું. આનેજ આધિભૌતિક કહેવામાં આવે છે. ત્રીજું દુઃખ તે કુદરતી અને અધિદેવિક કહે છે. આથી બધાં પ્રાણીઓના શરીર, મન અને આત્માના દુઃખોને ટાળવા ભક્ત નિરંતર પ્રયત્ન કરે છે. અર્ધિ સમજ્યા જેવું આ છે. દુઃખોનું મૂળ અજ્ઞાન છે, અજ્ઞાન અવગતી સમજ. એ અવગતી સમજમાંથી અહંકાર ઉપજે છે, અહંકારથી રાગ જન્મે છે. રાગ દ્વેષરૂપે ખડો થાય છે. અને દ્વેષજં ભયનું રૂપ લે છે. દુઃખો એટલે આ પાંચનો અનંત ગુણાકાર. આથી ભક્ત જગતના અજ્ઞાન વગેરેને ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે. અજ્ઞાનથી માંડી ભય સુધીના પાંચ કવેરોનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ છે. મનુષ્ય જીવનના એકેએક ખૂણને એ સ્પર્શે છે. આથી ભક્તને મન દરેક જગ્યાએ કરુણાનો પ્રયોગ કરવાનું સ્થાન છે. આથી જ્ઞાનીભક્તનું હૃદય લોહિતા અજ્ઞાન જોઈને ઝરમે છે અહંકાર જોઈને દ્રવે છે. રાગ જોઈને પીગળે છે. દ્વેષ જોઈને ભીંજાય છે ભય જોઈને ગળી જાય છે અહંકાર વગેરે બધાંજ સાચીઓ સદિત અજ્ઞાનને જટમૂર્ખથી ઉમેરી નાંખવા માટે ફેર દસીને યત્ન કરે તો ભક્ત એ કરુણાનો સાગર છે. ભગવાન મુદ્દનો એ એ બીજો અવતાર છે. જ્ઞાની એ સાક્ષાત્ જીવતી પ્રતિમા છે. આમ લોક

જીવનનું દરેક ક્ષેત્ર જાણી લક્ષ્યની કમળાનું પોષક પેદાશ આનું દુનિયામાં
દયાને પાત્ર નથી ! કયા દયાને અવકાશ નથી ?

લક્ષ્યનું એથું લક્ષણ તે નિર્મમતા મમતા, એટલે મોગપણું.
નિર્મમતા એટલે મારાપણનો અભાવ લક્ષ્ય હવે પોતાનામાં મલો
નથી વિશ્વમય થયો છે મારું એમ પોતાને માટે હોઈ નકનું નથી એને
માટે તો હવે બધું “ના” નું છે કેમકે આખું જગત તેનું થયું છે
વિશ્વના લક્ષ્યને માટે પોતાનું કાંઈ નથી “બધું” વિશ્વમય લગવાનનું છે
આથી આ કર્મ મેં કર્યું—એનું કળ મારું—મારે મોગવવાનું છે એ તેનો
પ્રદિગ્ધ મહેતી નથી લગવાનને માટે ને કર્મ તે લગવાનનું જેનું કર્મ
તેને કળ એટલે લક્ષ્યની બંધી ક્રિયાનું કળ આખી દુનિયાને મળે, જે
પોતે રાખે તો ચોર થાય કેમકે એના કર્મો પોતાને માટે નથી, બીજાને
માટે છે બીજાનું લેવું એનું નામ ચોરી છે લક્ષ્ય ચોર નથી હોય ?
આથી અપને પણ લક્ષ્યને માટે મમતા—એટલે કે કર્મનાં કળમાં
મોકતાપણની સમજણ હોતી નથી !

૧૩૧

લક્ષ્યમાં મમતા કેમ નથી તે સમજાવતા લક્ષ્યનું પાત્રનું લક્ષણ
આપે છે—“નિર્લકાર” “અલકાર” એટલે “હુ પહોં” “હુ” સર્વનામનું
છરી વિલક્ષિતનું એક વચન “મા” એમ થાય છે અને છરી વિલક્ષિત
સબધે બતાવનારી છે હું હોય તો મા” થાય લક્ષ્યનું વ્યક્તિગત હું પહોં
તો પીગળી જાય કેમકે જે તે વ્યક્તિગત હું પહોં ગમે તો વિશ્વરૂપનો
સેવક જ ન બની રોકે વ્યર્થાજ બને તેનો અજ્ઞાન વિશ્વભારમાં દૂબી
ગયેયો છે તેને બધામાં હું પહોં લાગે છે. આથી લક્ષ્યનો “હું” એ
મુદ્રાવા લાવનાર “હું” નથી એ કરે છે તે લગવાનને માટે કરે છે
! એટલે એને “હું કરે છું” “મેં કર્યું” “હું કરીગ” એવો બાન જ ન
રહે કેમકે કર્તા હોય તે સ્વતંત્ર હોય લક્ષ્ય સ્વતંત્ર નથી પરમાત્માને
પરતંત્ર છે એટલે એને સ્વતંત્રતા જેવી કાંઈ ચીજ નથી જે કાંઈ
એનાથી થાય છે, તે લગવાનની ઇચ્છાદાગ થાય છે પોતાને તે નિમિત્ત
માત્ર માને છે—અણે છે આથી અપનેપણું પોતાના ઉપર તે કર્તાપણાનો
ઓરો ઓઠનો નથી લક્ષ્યને જાણવાનું આ પણ એક મોટું લક્ષણ છે.
અલકારનો જેનામાં અભાવ થાય તે પોતાની જાતને તજણાથી પણ નીચી
માને આમ નમનાની છેવટની દૃઢ ઉપર તે પડેલી જાય છે અને

વિનયની ઉવટની હોય જે પડે એ તેજ બધાનામાં પોતાના જેવોજ એકરસ આત્મા છે એ સાક્ષાત્ અનુભવી શકે છે. ભક્ત સર્વભૂતામાં પોતાના આત્માને જોવા નીકળ્યો છે. આથી અહંકાર એને માટે મહા એડી વસ્તુ છે. એની નજરમાં અહંકાર એ અંતઃજ છે. એના સ્પર્શ—એના પડછાયાએ, એની કલ્પનામાત્રથી, એ અલસાય છે. આમ ક્ષુદ્રભાવને આણનાર અહંકાર સર્વભભાવમાં ઓળંગી ગયેલો હોવાથી ભક્ત નિરહંકાર હોય છે.

વર્તમાન જીવનમાં તો, ભક્તનાં કર્મોજ, એવા હોય છે, કે જે સુખ શિવાય બીજું કંઈ ન આપે પરંતુ પ્રારબ્ધકર્મ ન્યારે ફળ છે હ્યારે સામાન્ય માણસની પેઠેજ ભક્તને સુખ અને દુઃખ અનુભવવાં પડે છે સુખ અને દુઃખ એ કર્મનાં ફળ છે. વળી કોઈનાં કરેલાં કાંઈને ભોગવવાં પડતાં નથી. જીવે જાતે કરેલાં શુભ કે અશુભ કર્મને લીધેજ તેને શુભ કે અશુભ જેવું બીજું નામ સુખ અને દુઃખ છે, તે અનુભવવું પડે છે. જે કરે તે ભોગવે એ અચ્ચત્ત નિયમ છે આથી ભક્ત કે જેને આ અચ્ચત્ત નિયમની અચ્ચત્ત સમજ છે, તે સુખ કે દુઃખને સરખી રીતેજ ભોગવે તેને સુખ માટે અભિલાષ નથી દુઃખ માટે દેવ નથી. કેમકે તે જાણે છે કે મારું કરેલું મારેજ બહાદુરીથી ભોગવવુંજ રહ્યું સુખથી જો કુલાય અને દુઃખથી જો સંક્રાયાય તો તે બંધીકણ છે. પોતે કરેલું પોતે ન ભોગવવું એવી એડી ઈચ્છાવાળો છે. વળી કર્મનાં ફળરૂપ સુખ કે દુઃખ છાંછે કે ન છાંછે ભોગવેજ છૂટકો છે, તો પછી રડી ગીને—કાંગારોળ કરીને શામાટે ભોગવવાં? ભોગથીજ જેનો ક્ષય છે તેવાં કર્મના ફળરૂપ સુખ કે દુઃખને ભક્ત પ્રેમપૂર્વક ભોગવી લે છે અને કર્મના દેવામાંથી છૂટો થાય છે. છધર કર્મફલનો દાતા છે અને છધર કે જે ભક્તનો પરમ પ્યારો છે, તેના હક્કમને તે કેવી રીતે અપમાને? આથી પરમાત્માની પ્રેમપાત્રની પ્રસાદીરૂપ-જાતને મુક્ત કરનારાં—પોતે કરેલાં કર્મનાં ફલને એકરસપણે ભક્ત આનન્દથી ભોગવી લે છે, તેમ કરવામાં તેને આનન્દ આવે છે. માટે ભક્ત સુખદુઃખથી ડરતો ન હોય પણ તેને ભોગવવા સદા તૈયાર હોય છે. પણ હવે તે સુખદુઃખને એવી રીતે ભોગવે છે કે તેમનો તેના ઉપર રનિશ્ચાર પ્રભાવ પડતો નથી. એની સુખદુઃખને ભોગવાની રીત પણ ભોક્ષને મદાન ઉપદેશ કરનારી છે. ચમુનાયનાં જડેવાં—ટાળ્યાં ન ટળનારાં સુખદુઃખને વિના રાગદ્વેષે સમજાવે ભોગવવામાં ભક્તનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચું સ્વમાન છે. એમાં પોતાના આત્માનો છૂટકારો છે, એવી એની દૃઢ

સમગ્ર છે. આથી ગમતું નગમતું બધું આનન્દપૂર્વક-વગર ક્યવાયે-વગર સવાસ પૂછ્યે ભક્ત સહી લે છે. આ એતું 'હું' લક્ષણ છે.

શ્લોકના છેલ્લા શબ્દમાં ભગવાન પોતાના 'ભક્ત' સાતમું લક્ષણ આપે છે. ક્ષમી-એટલે ક્ષમાવાળો. ક્ષમા એટલે સ્થામાના અપરાધને. સહી લેવો તે. અપરાધ શબ્દ એ શબ્દો મળીને થાય છે. અર્પનાથ, અપ એટલે દૂર કરવું. રાધ એટલે પ્રસન્નતા. જે વસ્તુ આપણી પ્રસન્નતાને દૂર કરે-એટલે કે મનની નિર્મલતાને દૂર કરે, મનમાં રાગદ્વેષ વગેરે મેલને ઉભરાવે તેનું નામ અપરાધ. દુકમાં સ્થામો માણસ આપણને ન ગમતું કરે એનું નામ અપરાધ. ભક્તને માટે "ન ગમતું" એવી કાંઈ ચીજ નથી. કેમકે તેને 'હું' નથી. 'હું' હોય તો મનમાં ક્યવાટ ઉપજે. એને મન તો બધાંજ પોતાનાં રૂપ છે, એટલે સામો માણસ અમાનને વશ થઈ તેનું-ભક્તનું બગાડે એમ લોકોને લાગે તોપણ ખરી રીતે તો તે ભક્તનું કાંઈ બગાડીજ શકતો નથી. એવા 'કલ્પિત વિરોધીએતું' વર્તન તો ભક્તને પોતાના આત્મ-સમભાવને અજમાવવાની તક છે. ભક્તની સમાનતા-તેનું સમદર્શીપણું-તેની નિષ્કારણ દયા બતાવવાના એવા પ્રસંગોને ભક્ત કહી જવા ન દે. એવા પ્રસંગોમાં એને મૂકે ધધરીય સંકેત દેખા'દે છે. આથી જેમ જેમ સામો માણસ તેનો અપરાધ કરે તેમ તેમ તેને સહી લેવાને ભક્ત તત્પર બને છે. તેના હૃદયમાં એવા અપરાધો શોધ પેદા કરી શકતા નથી. કેમકે ભક્ત સર્વત્ર આત્મદર્શી છે. પોતાના રૂપે તે અપરાધ સહન કરે છે, અપરાધ કરનારના રૂપે તે અપરાધ કરે છે. અને દુનીઆમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે આત્મદર્શી ભક્તની પ્રસન્નતાને દૂરથી શકે? તેનો આત્માજ આનન્દનો સાગર છે. એટલે એનામાં અપ્રસન્નતા પ્રવેશી શકતીજ નથી. આમ અપરાધને સહન કરવો એ ભક્તનું શીલ છે-સ્વભાવ છે. એ દ્વારા પણ ભક્ત ભૂલતી માનવ જાતને સમદર્શીપણાનો બોધ આપે છે. ભગવાનને કાષ્ટ શબ્દ ઉપર પણ મારાઓને મારી આપે છે. તેમના ભક્ત માટે ભગવાન પ્રાર્થે છે. ભગવાન એકનાથ કાંઈ એકસોને આઠ વખત યૂકે, તોપણ શાન્તિ તજતા નથી. એ ક્ષમાને લીધે તો-તેઓ જગતના તારણકારો છે માછલીના ચળવળાટથી જે સમુદ્ર બગાડળતો હોય તો? અને કયો ભક્ત આવા અતુલ સિવાયનો હોઈ શકે? જેનામાં આ સાત લક્ષણો ખીજરૂપે, અંકુરરૂપે, વૃક્ષરૂપે કે સ્વભાવસિદ્ધ હોય તે બધા ભગવાનને પાગ છે. ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી. યત્તાન્મા દદનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિયો મદ્ગતઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

હું મેંમાં સંતુષ્ટ, કર્મયોગી, હંતમના, દદનિશ્ચયી, મને દઈ દીધેલાં મન અને બુદ્ધિવાળો જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે. ॥ ૧૪ ॥

આગલા શ્લોકમાં ભક્તનાં સાત લક્ષણો આપ્યાં આ શ્લોકમાં બીજાં પાંચ લક્ષણો આપે છે. એમાં પહેલું તે સંતોષ, સંતોષમાં એ શબ્દ છે. સમન્તોષ સમ એટલે મારી પેડે, તોય એટલે તૃપ્તિ. પેટપૂર ખાઈ રહ્યા પછી જે માણસને પીરસવામાં આવે તો તે એકદમ 'બસ, બસ,' એમ બોલી ઉઠે છે. એ 'બસ, બસ,' બોલ ધરાપાત્રી નીચાત્રી છે. તેમ દુનિયાના અંતરજગત કરનાગ પદાર્થોથી જે ખૂબ ધરાઈ જાય તે 'બસ બસ' એમ પોકારી ઉઠે છે. બસ, એ 'બસ' નું નામ સંતોષ છે. માણસ જ્યાંગુધી સંતોષી નથી બનતો ત્યાંગુધી એ કુદરતના અટલ નિયમોને સમજતો નથી. માણસને જે કંઈ મળે છે તે તેના કર્મનું ફલ છે. કર્મનું ફલ ન હોય એવું કંઈ એને મળતું નથી, અને કર્મનું ફલ હોય તેવું મળતું ટળતું નથી એટલે કર્મનું ફલ જેટલું હોય તેટલું જ મળે છે, તેનાથી વધુ કે ઓછું મળતું નથી. તો પછી તેની તૃષ્ણાનો કંઈ અર્થ નથી એ ઓછું ઇચ્છે તેનો પણ અર્થ નથી. વધારે ઇચ્છે તેનો પણ અર્થ નથી. અને ન ઇચ્છે તો પણ મળવાનું તો મળેજ એટલે ઇચ્છા કરવાની જરૂર નથી. આંત્રીજ માણસે સમજપૂર્વક પદાર્થોને મેળવવાને ફાંફ મારવાની જરૂર નથી. ભક્ત સંતોષી હોયો જોઈએ. જે એ સંતોષી નથી તો ભક્ત પણ નથી. કારણકે પોતાને માટે એને કંઈ જોઈએ નજ હોય. સંતોષ કેળવવા માટે ઇશ્વરમાં દૃઢ વિશ્વાસ, કર્મનું ફળ જેટલું હોય તેટલું જ મળે છે તેમાં વધવટ કરી શકાતી નથી એ સમજ, દુનિયાના પદાર્થો એ હાથનો મેલ છે એ સમજ, દુનિયા પદાર્થો હમેશાં રહેનાર નથી, પદાર્થો આવવા જવાના સ્વભાવવાળા છે, એ ચીકાર અને હું કે જે આત્માઈપણ એ પૂર્ણકામ હું એવો અનુભવ વગેરે વૃદ્ધિની જરૂર છે જેનામાં એ ન હોય તે પદાર્થોને મેળવવાની તૃષ્ણાને સકારી શકતો નથી સંતોષના કુદરતી નિયમને આધીન થઈ શકતો નથી. સન્તોષનું 'બીજું' નામ વિરાગ છે. એ સંતોષ માણસને કાંઈ કાંઈ વેળા થઈ આવે એવું નામ

સાચો મનંતોપ નથી. એ એનાં સ્વભાવમાં ઉતરી ગએલ હોવો. જોઈએ. પદાર્થો આવે કે જાય, અડકે કે ન અડકે તોપણ નહિં. તે, તેમને લેવાની કે નહીં તે તેમને તર્જવાની વૃત્તિ એવી જે મનની કાંઈ અદ્ભુત અવસ્થા એનું નામ સન્તોષ છે. ભક્ત એવો-સંતોષી-હોય.

આ ઉપરાંત ભક્ત યોગી હોય. એટલે કે હંમેશાં સદુદ્યોગમાં. તે રમ્યો પમ્યો રહેવો જોઈએ. ભક્તિને નામે હાથપગને સંકટથી એસી રહેવું એવી જડનાનો ખ્યાલ ફર ચવો જોઈએ. કામ કરવું એતો ભક્તનો આનન્દ છે કેમકે સ્વાર્થ જેવી તેને કાંઈ હવે ચીજ નથી. હવે એ જીવે છે બીજાને માટે. તો જે એ ભક્તજ હાથપગને સંકટથી એદી બને તો લોકો પણ તેને અનુસરે અને પ્રજામાં જડતા વ્યાપે. કામ ન કરનારી, એદીપણમાં આનન્દ માણુનારી જાનિ ભગવાનને ગમતી નથી. આથી ભક્ત હંમેશાં સદુદ્યોગમાં હુમેસો હોય છે. એની પાસે એના જીવનનું વખતપત્રક હોય છે અને એ વખતપત્રકની ઠેંચણી મુજબ હંમેશાં કામ કરવું એ ભારી ફરજ છે એમ સમજી કર્તવ્યમાં તે જોડાયેલો રહે છે. ભક્તિ ને નામે જે જવો એસી રહે તે ભક્ત નથી. ભક્ત-શિવાયનો ગમે તે હોય. આથી ભક્ત કર્મયોગી હોય એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે.

ભક્ત 'યતાત્મા' હોય. યતાત્મા એટલે જીતેલા મનવાળો. ભક્તનું મન હંમેશાં પોતાના પ્રશ્નમાં હોવું જોઈએ. નહિં તો ભગવાનને નામે અનેક અનર્થો કરવાનું એને સુઝે છે. ભક્ત મનને ભમતું ન મૂકે. શેષશક્તી ન જનાવે. મનોગત્યમાં ન મગ્નવા દે. મનને સ્વાધીન રાખી તેની પાસે કામ લે. વશમાં આવેલું ભક્તનું મન ભગવાન સિવાય બીજાને આજખેજ નહિં. આથી સાવધાન રહી હંમેશા મનને પોતાની દૃઢ ઇચ્છા શક્તિને અધીન રાખે. મનની ઇચ્છા મુજબ મનને ભટકવા ન દે તે યતાત્મા. ભગવાનમાં મનનો, અવતાર કરનાર, ગુર્જાનું અવતરણ કરનાર ભગીરથથી પણ મોટો છે-લવ્ય છે-વંચ છે.

આ ઉપરાંત ભક્ત દ્રઢ નિશ્ચયી હોય. દીવા નિશ્ચયવાળો નહિં. દ્રઢ એટલે ન હાને એવો. નિશ્ચય એટલે ખુદ્દિ. માણસના બધા નિશ્ચયો ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી શકાય. જાતને લગતો નિશ્ચય, જગતને લગતો નિશ્ચય અને ઇશ્વરને લગતો નિશ્ચય. ભક્તે જાતને માટે, જગતને માટે અને ઇશ્વરને માટે

જે સત્ય નિશ્ચય કર્યો હોય તેને તે વળગી રહેનારો હોવો. જોઈએ. જેના નિશ્ચયો પહેલે જોઈ બદલાય તે સ્થિર નિશ્ચયવાળો ન કહેવાય. આપું જગત કદાચ ભક્તના સત્ય નિશ્ચયને ડોવાવવા, યત્ન કરે તોપણ તમુલર જે ન જો, ન મચક આપે, તેજ ન ખૂસે ભક્ત. સત્ય-નિશ્ચયની દૃઢતા એટલે ભક્તનું મહાન અમોઘ બળ છે એ જ્યાંસુધી ન હોય ત્યાંસુધી ભક્તિના સાંકડા, ક્ષમણિઆળો, અસ્ત્રાની ધાર જેવા નીચા માર્ગ ઉપર એનાથી કૂચ ન થાય. દૃઢ નિશ્ચયને મેળવવા માટે અને ઝાણી માફક તેને વળગી રહેવા માટે સત્સાસ્ત્રનું અધ્યયન, સત્સંગ અને સત્યનેજ પ્રાણાન્તે પણ વળગી રહેવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવી જોઈએ. આકાશ અને અવનિ એક થાય તોપણ સત્યનેજ હું પીકારીશ-સત્ય, શિવાયનું અને કશું ન ખાઉં એ સત્યપ્રેમમાંથી દૃઢ નિશ્ચય જન્મે છે.

ભક્તનું બાજુ લક્ષણ "મારામાં દષ્ટ દીધેલાં, મન અને બુદ્ધિવાળો" એમ ભગવાને આપું છે. મારામાં એટલે ભગવાનમાં. મનને દષ્ટ દેવું એટલે પોતાનામાં મનને ન ગંખતાં ભગવાનમાં પરાયણ. અર્થાત્ મનના ચિન્તનનો વિષય ભગવાનનેજ બનાવવા તે સમજવાનું આ છે. ઇન્દ્રિયો બહારના પદાર્થો લાવી મનને સોપે છે અને મન બુદ્ધિને સોંપે છે. ભક્તની બધી ઇન્દ્રિયો શુદ્ધ હોઈ ભગવાનના વિશ્વરૂપનેજ પકડે છે, એટલે મનને પણ વિશ્વરૂપ ભગવાનનુંજ જ્ઞાન સોંપે છે. આમ મન ભગવાનમય બની જાય તો ભક્ત બનાય. આ ઉપરાંત મન જ્યારે ભગવાનમય બની જાય એટલે મનની દોરવણીથી દોરવાતી બુદ્ધિ પણ ભગવાનનોજ બધામાં નિશ્ચય કરે. અર્થાત્ બુદ્ધિ જે જે નિશ્ચય કરે તે તે નિશ્ચયમાં ભગવાનજ મુખ્ય હોય. નામ અતે રૂપ જુદાં જુદાં છે પણ એ નામરૂપના પકડા હેઠળ, એકજ આત્મા રમી રહ્યો છે, એવી ભક્તની પાકી સમજ હોવાથી જે જે પ્રાણી કે પદાર્થ તેની સમક્ષ આવે તે બધામાં તેને ભગવાનજ પ્રધાન જણાય. ઝવેરી જેવો ભક્ત હોય. ઝવેરીની દ્રષ્ટિમાં દાગીનાના નામ કે આકાર, મહત્વનાં નથી. તેમાં રહેતું સોનુંજ તેને મન મહત્વનું છે. તેમ ભક્તની નજરમાં નામરૂપ મહત્વનાં નથી નામરૂપ ઓછાં હેઠળ જે લીલા કરનાર છે તેજ મુખ્ય છે. આથી ભક્તની ભાવનામાં ભગવાનજ રહે છે એનુંજ નામ 'મળર્પિતમનોબુદ્ધિ' છે જેનામાં એ હોય તે ભગવાનને પ્રિય છે. ॥ ૧૪ ॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચં યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

જેનાથી લોક ઉદ્વેગ પામેતો નથી અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામેતો નથી, તથા જે હર્ષ-રોષ-ત્રાસ અને ઉદ્વેગથી છૂટેલો છે તે મારો બહાલો છે. ॥ ૧૫ ॥

પંદરમા શ્લોકમાં ભક્તનાં બીજાં કેટલાંક લક્ષણો બતાવે છે. ભક્તથી કોઈપણ પ્રાણીને ઉદ્વેગ થવો ન જોઈએ. ઉદ્વેગ એટલે ભય. આ પારકો છે એમ જ્યારે માણસ સામા માણસને જોઈ છે, સારે તેને તેનો ભય-લાગે છે. બીજો હોય તો ભય લાગે. ભક્તની નજરમાં તો બીજો કોઈ હોતો જ નથી. બધાં જ તેને પોતાનાં છે. અને પોતે તો પોતાનાથી બહીતો નથી. વળી કોઈપણ પ્રાણીને નં પીકવું એ ભક્તની પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા છે અને એ પ્રતિજ્ઞાની શરૂઆત થાય છે બધાંય પ્રાણીઓને અભયદાન આપવાથી. આમ ભક્તે બધાંય પ્રાણીઓને અભયદાન આપેલું હોવાથી તેનાથી બીજાને પોતાના તરફથી ભય લાગે એવું વર્તન ન કરી શકાય. કોઈને પણ ભયભીત કરવો એ મહાન પાપ છે. અને એ પાપ ભક્ત જેવા પવિત્રાત્માથી થઈ શકે જ નહિ. ભક્તને તો લોકો પોતાનો જાણી સુખદુઃખની વાત કરી શાન્તિ મેળવે. કેમકે તે સંહારપ્રધાન જગતમાં શાન્તિનો ફૂલ છે. અશાન્તિ અને ઉદ્વેગને પ્રસરાવનાર તે ન હોય. આથી ભક્તમાં પારકાપણની ક્ષુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી અને બધામાં પોનાપણું અનુભવતો હોવાથી કોઈપણ પ્રાણીને તેના તરફ ઉદ્વેગ થાય જ નહિ. ભેદબુદ્ધિ ઉદ્વેગનું કારણ છે અને ભક્તની ભેદબુદ્ધિ બ્રહ્માઈ જાગેલી છે. આથી તેતો કોઈથી પણ ઉદ્વેગ પામે જ નહિ. આમ જેનાથી લોક અને જોડથી જે ઉદ્વેગ ન પામે તે ભક્ત.

વળી ભક્ત હર્ષ, અમર્ષ, ભય અને ઉદ્વેગથી મુક્ત હોવો જોઈએ. હર્ષ એટલે ગમતી વસ્તુ મળી જતાં મનનું મંત્રકાંઈ જવું તે. પદાર્થના સંયોગથી જે ભક્ત પુલાય તો તેના વિયોગથી તે જંદર કરમાય. પરંતુ પુલાયવાના કે કરમાવવાનાં કારણરૂપ રાગદ્વેષ તેજ ભક્તમાં નથી. આથી એને માટે પ્રિય વસ્તુનો સંયોગ અને અપ્રિય વસ્તુનો વિયોગ અથવા તો

પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ અને અપ્રિય વસ્તુનો સંયોગ વિકાર પેદા કરનાર નથી. તેનો સદા પ્રસન્નજન રહે છે. નોવાનું જંગલમાં કારણ નથી એટલે તે રોતો નથી હસવાનું પણ કારણ નથી એટલે તે હસતો નથી. અને પ્રસન્ન રહેવાનું તો પ્રતિપણે કારણ છે કેમકે આત્મા-સુખદુઃખ વગેરે વિકારોથી પર છે એ વિચારજ પરમ સુખનું કારણ છે. આમ જંગલ જેમાં હસે તેમાં ભક્ત તટસ્થ હોય છે. અમર્યા એટલે સંલેન શક્તિનો અભાવ. અસદિષ્ટતા. જરા જરા વારમાં પિત્ત ચડી આવવું તે. પાપીને જોઈને ભક્ત ક્રોધ કરતો નથી પણ તેને સદન કરી લે છે. કેમકે તે પણ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. ક્રોધ માયાના દંદામાં સપડાયેલું છે એમ સમજી તે પાપી કે પાપ તરફ અસદિષ્ટ રહી શકતો નથી. તે એમ સમજે છે કે ભક્ત ! જેને ભગવાન સદન કરીએ છે. તેને છું કેમ ન નિભાવી લઉં ? આમ અમર્યાથી ક્રોધના સૌમ્ય સ્વરૂપને તે વર્ગ આપતો નથી. ભય અને ઉદ્વેગ તો તેનામાં હોઈ શકે નહિ એમ ઉપર પ્રતાપ્યું છે. અહિં એક અમર્યાતિ નોંધવા જેવી છે. ભગવાન કહે છે “હર્ષામર્ષમયોદ્વેગો મુક્તઃ” વ્યાકરણ રીતે અર્થ એમ થાય છે કે હર્ષ અર્ષ ભય અને ઉદ્વેગથી છાડાયેલો. ભક્તમાં ભક્ત થયા પછી તો હર્ષ વગેરેને માટે અવકાશજ નથી. પણ આગળ જીવનના જે એવા સંસ્કારો હોય તે હર્ષ વગેરેના સંસ્કારો ભક્તને છોડીને આત્મા જાય છે. હર્ષ વગેરે એમ સમજે છે કે હવે આ માણસનું હૃદય હમારા નિવાસને માટે યોગ્ય નથી. આત્મા આદોષી એમ ભક્તના પ્રયત્ન વિનાજ તે હર્ષ વગેરે ભક્તને છોડીને આત્મા જાય છે. ભક્તને આં તે રહી જાય તો પણ ભક્તને તે કામનાજ નથી. એટલે ખીચારા હર્ષ વગેરે ભક્તની પોતાના તરફની હિસીનતાને જોઈને જાતેજ આત્મા જાય છે, અને એ તો ભક્તનો મદિમા છે. આથી ભગવાને કહ્યું હર્ષ વગેરે તેને છોડીને આત્મા જાય છે. ભક્તને તો તે બધાને છોડવા જેવું હવે રહ્યુંજ નથી. ॥ ૧૫ ॥

અંતરેષ્ઠઃ શુચિર્વશ્ચ ઉદાસીનો ગતવ્યથા ।

સર્વાત્મખર્તિવ્યાપી યો મદ્ભક્તઃ સ્વમે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

નિઃસ્પૃહ, મવિન, કુશલ, તટસ્થ, આધિ વગેરેનો, બધાંએ કામ્યક્રમેના લાગ કરવાના સ્વભાવવાળો, એવો જે મારો સેવક છે તે મને અત્યંત પ્રિય છે. ॥ ૧૬ ॥

આગલા શ્લોકમાં 'પાંચ લક્ષણો આપ્યાં હવે આ શ્લોકમાં ખીજાં છ લક્ષણો દર્શાવે છે. ભક્ત અનપેક્ષ હોય. અપેક્ષા એટલે સૃષ્ટા સૃષ્ટા એટલે જડ કે ચેતન દ્રવ્યને ચોરવાની 'છમ્છા' સૃષ્ટા એ ચોરીની નૃત્તિનું, ખૂજ છે. ભક્ત સૃષ્ટાવાળો ન હોય. દરિદ્રી હોય તે સૃષ્ટા કરે કંઠસ હોય તે દ્રવ્ય માટે વલખાં મારે ભક્તને તો ભગવાન મળતા હોવાથી તેના લવોલવનું દુઃખદર ઘટે છે. એની કંઠસાધ ટકી શક્તી નથી. વળી સૃષ્ટા રાખનાર ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ રહેતો નથી. ભક્ત તો વિશ્વરૂપ ભગવાનનો સેવક. એટલે તે તો બધાય પ્રાણીઓ માટે વિશ્વાસનું ધામ હોય લોકોનો તેના ઉપર વિશ્વાસ ન હોય એનો ટૂંક અર્થ એટલેજ કે ભક્તમાં - હડે હડે પણ ચોરવૃત્તિ-લાલસા વળગેલીજ છે. કેમકે જેનામાં હડે હડે પણ ચોરવૃત્તિ નથી તેજ લોકમાં વિશ્વાસપાત્ર થાય છે. વિશ્વાસનો ભંગ ત્યારે થાય કે જ્યારે સામે માણસ આપણને પોતાનાથી જુદો ગણે અને બધ પામે. વિશ્વરૂપના સેવક માટે જુદાઈ થતે નહિ અને 'લોકાનુ' તે તેનું પોતાનુંજ હોવાથી પોતાને માટે તે કાંઈજ ન જાંખે. વળી અપેક્ષા-સૃષ્ટા આત્માના પૂર્ણકામ સ્વભાવની ઓગળ્ય ન હોવાથી જન્મે છે. જે જાણે છે કે આત્મા પૂર્ણકામ છે, તેને કાંઈ કામના નથી, તે દુનિયાના કુદ્ર પદાર્થોની ચોરી માટે ન લલચાય. આથી આખાય જન્મતનું સંપૂર્ણ અર્થ- પણ જે ભક્તના ચંરણમાં મોટે તો તેની કાંકરી માટે પણ તે ન જાંખે. આમ નિઃસ્પૃહતા એ ભક્તનો જીવનમંત્ર હોય છે. અચોરીની એ ચિર દશા છે.

આ ઉપરાંત એક અતિ મહત્વના લક્ષણનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભક્ત શુચિ હોવો જોઈએ. શુચિ એટલે પવિત્ર શરીરના અને મનના મેલ શિવાયનો ને હોવો જોઈએ. દરેક રીતે સ્વચ્છ હોય તેજ ભક્તિનું સાસુ રહસ્ય પામી શકે છે. બહારની સ્વચ્છતા ઉપર અંદરની સ્વચ્છતાનો આધાર છે. માટે ભક્તની મનિત્ર ફેરજ છે કે જે પોતાના શરીરની શુદ્ધિમાં દીક્ષ ન કરે. મેગ વગેરેનો ભોગ ભક્ત ન ખને. તે માટે તેણે આહાર વિહારમાં ખૂબજ કાળજી રાખવી ઘટે. આહાર વિહારની કાળજીથી શરીર સામાન્ય રીતે મીઠગીજ રહેશે. લુગડાંલતાં વગેરેની સ્વચ્છતા સાથે ભક્તિને કમ્પાયે વિગેધ નથી ભક્ત જદો મેલો જદો કેમ રહી શકે. ભગવાનને જરા સરખો પણ મેલ પસંદ નથી. ભગવાનને જે નાપસંદ તે ભક્તને માટે કર્તવ્ય ન હોય. આથી બહારની સ્વચ્છતા પૂરી હોવી જોઈએ. રહેવાનું

સ્થાન, આલુણાલુનું વાનાવરણ, હુંગાં લતાં, શરીર વગેરેની સ્વચ્છતાનો સમાવેશ બ્રાહ્મ ધર્મવિવેકનામાં થાય છે. મનના પાંચ મદામેયો છે. પદ્મેયો મેલ તે અજ્ઞાન. એટલે કે હૃદી સમજ. ઉલટા ખ્યાયો. જે વસ્તુ જેવી નથી તેને તેવી સમજવાની ટેવ. આ એક મહાન અને સર્વવ્યાપી મેલ છે. એ એ મહાન અશુદ્ધિ છે. આ હૃદી સમજને લીધેજ માણસનામાં હું સુખી, હું દુઃખી, હું મૃદ, એવા સુખદુઃખમોદથી રંગાયેલા દુઃખણના ખ્યાયો પેદા થાય છે; એ સુખદુઃખ કે મોહવાળો હું તાત્વિક દ્રષ્ટિએ નથી છતાં છું એવો અમતોજ ભાર ઉચ્છીને માણસ દર્શા કરે છે અને દુનિયામાં ગંદું વાતાવરણ ફેલાવે છે. એ મનનો બીજો મેલ છે એ બીજા મેલમાંથીજ અહંકારમાંથીજ—“મારે આ જોઈએજ” એવી જાતનો પોતાને ને ગમે તેના ઉપર તીવ્ર ભાવ હોવો અને, એ તીવ્ર રંગે રંગાઈને પોતાને ગમતું કરવામાં પરાવનારો મેલ ઉપજે છે. એનું નામ રાગ છે. એક વખતે જેને ‘સુખ-માન્ય’ હોય તેવાનો અનુભવ થતાં પાછું તેજાજા અનુભવ માટે અંખ્યા કરવું—દરેક ક્ષણે તણપાપક થવું એવું નામ જ્વજ છે. અમરતોજ માણસ એવી અંખના કર્યા કરે છે. એ ત્રીજો મેલ. ચોથા, મેલનું નામ દ્વેષ છે. જેમ જમે તેને ચાહે, અને તેને માટેજ પ્રયત્ન કરે—તેમ ગમતું ન થાય એટલે તેને માટે ચીડ કરે. જે બધાને ગમતુંજ જગતમાં થાય, તો કાંઈને કાંઈ ને મળે, અને પરિણામે બધી દુનિયામાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય! મારે અમુક નજે જોઈએ એવી તીવ્ર લાગછા તેનું નામ દ્વેષ છે. એ પણ મહાન મેલ છે. પાંચમો મેલ તે મરવાનો ભય. પ્રાણીમાત્રને એ પીડે છે. દ્વેષ જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી માણસ તેને ટકાવી રાખે છે. પણ તેનો દ્વેષ પણ જ્યારે ન સંતોષાય ત્યારે અશક્ત બની તે ભય પામે છે અને મોનથી બેસીતો ફરે છે. ભય એ દ્વેષની દીનદશા છે. બસ આ પાંચ મેલો આ સુન્દર જગતને અસુન્દર કરી રહ્યા છે અને પ્રાણીમાત્ર એનાથી પીડાય છે. એ પાંચને સાફ કરવા લક્ષ્યે હંમેશાં તૈયાર રહેવું ઘટે. અજ્ઞાન જાનથી ધોવાય અહંકાર વિવેકથી સાફ થાય રાગનો ગ્રાધ વિરાગથી દૂર ચાલ. દ્વેષ પ્રેમથી જીતાંય સ્વરૂપના રાગથી જન્મેલી નિર્ભયતાથી ભય પીમળે. આથી લક્ષ્યનો ચલન હંમેશાં જ્ઞાન, વિવેક, વિરાગ, પ્રેમ અને નિર્ભયતા જોળવવાનો હોય છે આ સુખ્ય, મેલોને ધોવાનો ચલન થાય તો ઈર્ષ્યા, અસપ્પ, અમર્ષ અને પારકાનો અપકાર કરવાની ઇચ્છા રૂપી ચાર અમુખ્ય મેલો ધોવાય—મત્રી, શુદ્ધિતા, ઉપેક્ષા

અને કરણા આ ચારની ભાવના સિદ્ધ થતાં એ અમુખ્ય મેડો માણસને ન અડી ગઈ. કાંઈના સુખે સુખી થતું અને તેના સુખને વધેલું જોવા સહદયપણે ધન્યવંતું એટલે, મિત્રતાની ભાવના પુણ્યશાલી જીવને જોઈ મનમાં બળવું નહિં પણ તેના પુણ્યને અનુભવન આપતું એટલે મુદિતા, પાપી અને પાપ એ બન્નેને જોઈ ચીડવાતું નહિં પણ તે બન્ને તરફ ઉદાસીન રહેવું, તટસ્થ રહેવું, બેદરકાર રહેવું એવું નામ ઉદાસીનતા છે. દુઃખીને જોઈને દસવું નહિં પણ તેના તરફ દમદમી રાખવી એવું નામ કરણા. મૈત્રીની ભાવના સ્થિર થતાં, ધર્મીશ્રી દોષ ધોવાય છે, મુદિતાથી અસૂચા નજ થાય છે. ઉપેક્ષાથી અમર્ષ સ્વચ્છ થાય છે અને કરણાથી પારકાનો અપકાર કરવાની ઘનતા સાફ થાય છે. બસ આ નવ મેયોને ધોવા-તેમનું નામ નિશાન ન રહેવા, દેવું એવું નામ શુદ્ધિ છે અને ભક્ત શુદ્ધ હોવો જોઈએ, પરંતુ શુદ્ધિમાં આટલુંજ નથી. આ ઉપરાંત ભક્તમાં બ્યવહારશુદ્ધિ પણ હોતીજ જોઈએ. બ્યવહારશુદ્ધિનું જ ખીજું નામ ભાવસંશુદ્ધિ છે. ભક્ત પ્રમાણિક હોય, દગો ફટકો કરનાર ન હોય. જેનો દુન્યવી બધો બ્યવહાર પ્રપંચ વગરનો, સાફ, સીધો, સરળ, હોય તેવોજ ભક્ત ભગવાનને ગમે છે.

આ ઉપરાંત ભક્ત દક્ષ હોવો જોઈએ. દક્ષ એટલે એકા વખતે આવી પડેલાં અનેક કાર્યોને યથાર્થ રીતે સમજી આટોપવાને શક્તિમાન હોવો જોઈએ. એકી વખતે અનેક કાર્યોને સમજાવવાની શક્તિ હમેશાં જાગૃત અને વિવેકી ભક્તમાં હોઈ શકે. એવી વખતે એ મુંઝાય નહિં. ભગવાનને ખૂબે નહિં અને પોતાનામાં સંધરેલી અનેક પ્રકારની શક્તિનો એકી વખતે પ્રભાવ બતાવે. ભક્ત મુંજી હોય, દુન્યવી કામો કરવા નાસાયક હોય, ખીચારો-ભતો હોય એ મૂઢ માન્યતા ભગવાનને ખસાંદ નથી, એ આ લક્ષણમાં ભગવાન કહેવા માંગે છે. ભગવાન જેમ પૂર્ણ છે તેમ ભક્ત પણ પોતાની પૂર્ણતા સાધવા નીકળ્યો છે. એટલે એણે પોતાનીમાં ભગવાનના ગુણોની સંક્રાન્તિ યથેવી છે એનો જાગતને પ્રાપ્તો આપવોજ જોઈએ. આથી ભક્ત દક્ષ હોવોજ જોઈએ.

આ શિવાય ભક્ત ઉદાસીન હોય! ઉદાસીન શબ્દનો અર્થ 'ઉપર બેઠેલો' એવો સાચ છે એટલે કે એ જાણા વિવાદ કરતા હોય હારે બેમાંથી એકે પક્ષની તરફેણ ન ચેનાર. દુઃખી પડવાના સ્વભાવ વગરનો તટસ્થ, ભક્ત સત્યના જેટલો નિષ્પક્ષપાતી હોવો જોઈએ. કોઈએક પક્ષ તરફ

એ આર્ષ જ્ઞાન તો તે સમદેવનો શુભાશ્રમ છે એમજ સિદ્ધ થાય. પદપાત કરવાની તકો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં માણસને મળે છે. એ દરેક તકે જે માણસ સસતેજ વળગે તેજ છેવટે ઉદારસીન બની શકે. ઉદારસીનતાના વિકાસની છેવટની હદ ગમદ્રોણની શૂન્યતામાં આવે છે. છતાંજ એટલી ઉચ્ચ કોટિની ઉદારસીનતા તત્કાળ ન આવે તો પણ ધીરે ધીરે જગૃન રહી, વિવેકનું શરણ લઈ, માણસ જીવનની ઝીણી ઝીણી વિમતોમાં જે પદપાત કરવાની તકો મળે તેમાંથી જયવાનો જરૂર મળતી કરે ભકતને માટે તો એ જરૂરીજ છે કેમકે તેને તો પક્ષ જેવી વસ્તુજ નથી. બધાજ પોતાના પક્ષના છે, એટલે એકને હાલવે અને એકને રાજી રાખે એ એને માટે શક્યજ નથી. આમ ઉદારસીનતામાં સસતેજ વળગવાની-સમજવાની તમન્ના અને દેખણ મહે છે.

ઉદારસીન ઉપરાંત ભકત ગતવ્ય્ય હોવો જોઈએ. ગતવ્ય્ય એટલે કે મનના સંતાપ શિવાયનો હોવો જોઈએ. મનમાં સન્તાપ કરતો હોય અને છતાં ભગવાનમાં માનતો હોય અને ભગવાનને બધું અમધ્યું છે એમ લોકોને કહેતો હોય તો તે ભકત નથી ! જેણે બધી વાત ભગવાન ઉપરજ નાંખી હોય તેને પોતાને શોક કરવા જેવી તકજ નથી. ભગવાન કરે અને કરાવે એજ તેની સમજ હોવાથી મનની પાકા સંધરવી એ તેને માટે અશક્ય છે. ભગવાનમાં પૂરી આશ્વા, હું ભગવાનનોજ છું એવી દૃઢ સમજણ, ઇશ્વરની ઇચ્છા એજ બળવાન છે એવી અચ્છ માન્યતા અને ભગવાનને સર્વસ્વનું અર્પણ ક્યાં શિવાય ભકત કે નિમગ્ન થઈ શકતો નથી. જાતને માટે કે જાતનાં માનેશાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પૈસું વગેરે માટે તેને સંતાપ હોતો નથી. ભગવાન બધામાં છે માટે ચિન્તા કરવી, જગનનાં કાજ થઈને ક્યાં કરવું, ગાડાનો ભાર કુતરે તાણે તેમ માનવું એ અશા-નની નિરાશી છે. આથી ભકિત અને ચિન્તા એ બે સાથે ગદી શકતાં નથી, આ કારણે ભકત ગતવ્ય્ય હોવો જોઈએ.

વળી ભકત "સર્વાંભપરિલાગી" હોવો જોઈએ. સર્વ એટલે બધાં આરંભ એટલે ફક્તની ભાવનાથી શરૂ કરનારાં કાર્યો. પરિલાગી એટલે સંપૂર્ણ છોડનાર. ભકત બધાંજે ફક્તની ભાવનાથી કરાંતાં કાર્યોનો ભાવનાર હોવો જોઈએ. ફક્ત ઉપર મમતા જાળવી એ ઇશ્વર ઉપર અશ્રદ્ધા બતાવનાર છે. વળી હું પડેયો અને ઇશ્વર પડી એવી એવી ભાવના બતાવનારી છે. ભકત તો

વિશ્વરૂપ ભગવાનનેજ જાત કરતાં એ મુખ્ય માને છે. એટલે પોતાના સ્વાર્થને ખાતર તે કામ્યકર્મને કરીજ ન શકે. આથી યજ્ઞાર્થે કરનારોજ તે હોય. યજ્ઞાર્થે કર્મમાં ફલેન્ધ્રની ગંધ પણ નથી એ કર્મ, ફલ આપે છે છતાં તે બંધનકર્તા નથી. કેમકે કરનારે અહંભાવ કે મંમભાવથી તે કર્યું નથી અને અહંભાવ અને મંમભાવથી યતાં કર્મોજ બંધન લાવનારાં છે. ભક્તનો અહંમેવ અને મારાપણું ભગવાનમાં છે. આથી ભગવાનને ખાતરજ તે કર્મો કરે છે. આ છ લક્ષણો જેનામાં હોય તે ભગવાનને ખાશે છે. ॥ ૧૬ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

શુભાંશુભપતિયાગી મક્તિમાન્ યઃ સમે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

જે હરખાતો નથી. ચીડવાતો નથી. શોક કરતો નથી. ધંધલતો નથી. જે શુભ અને અશુભનો પૂરો ત્યાગી છે. જે પ્રેમી છે. તે મને પ્રિય છે. ॥ ૧૭ ॥

સત્તરમી શ્લોકમાં વળી ખીંજાં છ લક્ષણો આપે છે. જે હરખાતો નથી. જે કુભાતો નથી જે શોક કરતો નથી જે, ધંધલતો નથી. જે મંગલ કે અમંગલ કર્મફલનો ત્યાગી છે જે પ્રેમી છે. તે મને પ્રિય છે એમ ભગવાન કહે છે.

જ્યારે માણસને ગમતી-વહાવી વસ્તુ મળે ત્યારે તેને હરખ થઈ આવે છે. રાગ નામનો કયેશ જ્યારે સંતોષાય ત્યારે હરખ થઈ આવે છે. અને રાગ એતો મેલ ઇ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી જો માણસ પ્રલપ્ત થાય તો તે આત્માના સ્વરૂપને ઓળખતો નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૬૭ તેનામાં ઉડે ઉડે મેલ છે અને મેલ જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી ભગવાન તેના ઉપર ખુશ થતા નથી એક તો વસ્તુમાં પ્રિયતા નથી, તેની તેમા કંટપના કરવી કરવી પડે છે. વળી જેમાં પ્રિયપણું-કલ્પી લીધું છે એવી વસ્તુનો સંયોગ એ પોતાનાજ કર્મનું ફળ છે. કર્મના ફલને જો સહેજપણુ પોતાનામાં વગ આપે તો તે ફલેન્ધ્ર આત્મજ્ઞાનમાં છિદ્ર પાડે છે, અને પછી ધીરે ધીરે એ પોતાનો પ્રભાવ એટલો ઝમાવે છે કે થોડા વખતમાં માણસ

આત્મજ્ઞાન વિસરી જાય છે. આથી આત્મા એ જ્ઞાન-દ્રવ્ય ઉગમ સ્થાન છે એ સમજી, માની લીધેલી 'પ્રિય વસ્તુના સંયોગથી મનમાં હર્ષની માત્રાને વધવા ન દે તે જિતેન્દ્રિય ગણાય.

તેજે મુજબ ન ગમતી વસ્તુનો યોગ થાય એટલે માણસ હંભાય એ દુઃખવૃત્તિમાં પણ વિવેક નથી, કેમકે 'અપ્રિય માની લીધેલી વસ્તુનો યોગ પણ માણસના જ કર્મનું ફલ છે. અને કર્મફલ ન ગમે તો તે પોતે કરેલું પોતે ભોગવવા માંગતો નથી એટલે કે તે સ્વમાની નથી એમ સિદ્ધ થાય. જગાં મનની દુઃખવૃત્તિ એ દ્વેષનું જ પાતશું—આહું રૂપ છે, દ્વેષ સાથે તો ભક્તને સ્હેજે દોસ્તી નથી. તો પછી દ્વેષના જ પરિવાર સાથે એ સંબંધ કેમ રાખે ! આથી પ્રિય કે અપ્રિય વસ્તુના યોગમાં મનને વિકાર વગરનું રાખવા યત્ન કરે. પ્રિય વસ્તુના યોગથી જેમ હરખ તેમ તેના વિયોગથી શોક થાય છે. પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ પણ કલ્પિત છે. બધે ધમ્મર છે અને તે મારો આત્મા છે એમ જે સાચેજ જાણે છે તેને માટે પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ જ નથી ! વસ્તુની અવસ્થાનો ફેર થાય કે આકારનો ફેર થાય કે દેશનો ફેર થાય તેમાં ભક્તને શોક કરવા જેવું કંઈ જ નથી. એ ધમ્મરની ઇચ્છા છે એમ સમજી તે શોક કરતો નથી. તે સમજે છે કે કોઈપણ વસ્તુનો છેક નાશ તો થતો જ નથી. હા, અવસ્થા, આકૃતિ અને દેશનો ફેર થાય છે પણ તેથી તત્ત્વમાં ફેર થતો નથી ! આથી પ્રિય માનેલી વસ્તુનો વિયોગ થતાં ભક્તને શોક કરવાની તક નથી. શોક કરે તે અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો સમજવો.

તેજ પ્રમાણે કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ભક્ત ખાસ ઇચ્છા ન કરે. ભગવાનની ઇચ્છા જેજ એની પ્રતિજ્ઞા છે. તો પછી સ્વતંત્ર ઇચ્છા જેવી ભક્તને માટે કોઈ ચીજ નથી ! ન મળેલી વસ્તુ અને મળેલી જોઈએ એનો દૂંક અર્થ એટલેજ કે ભગવાન તે જાણતો નથી. અર્થે ભગવાન કરતાં પણ હું મારે વિશે વધારે જાણુકાર છું અને વધારે ઝાણો છું. પણ ભક્તની તો સમજ નીતરી છે. તે જાણે છે કે મારે જેની જરૂર છે તે ભગવાનને માલૂમ છે. અર્થે તે વાત તેને જો મારે માટે જરૂરી લાગે હશે તો તેનો યોગ કરાડી જ આપશે. આવી સમજ તેનામાં હોવાથી ન મળેલી વસ્તુને મેળવવા ભક્ત વલખા મારતો નથી.

વળી સાર્નરસું જેનું ફલ છે એવું કર્મમાત્ર બકતે લગવાનું સોંપી દીધું છે. એટલે લગવાન ઉપર જેને પૂરો ભરોસો છે, તે શા માટે કર્મનો અસહ્યભાર પોતાના ઉપર રાખે ? ઇશ્વરનો સેવક અહંભારવાળો હોયજ નહિં. એટલે તેને પોતાના કર્મનું અભિમાન કે તેની ફેવેચી ન થયે. આથી કર્મથી નીપજતાં સારાં નરસાં ફળનો તેણે જાત સાથે સંબંધ જ તોડી નાંખ્યો છે. એ સંબંધ હતો અહંના અને મમતાનો એ બન્નેનો તો તેણે છેદન ઉડાવી દીધો છે. એટલે કર્માકર્મનાં ફળની ચિન્તા બકત ન રાખે. એ લાગવાનો તેનો સ્વભાવ થઈ પડે.

વળી બકત હોય તે ભક્તિવાળોજ હોય. ભક્તિ એટલે પરમ પ્રેમ. માથુસ પોતાને આહે છે. તેને જો પૂછવામાં આવે કે ‘ભાઈ ! તું કેમ તારી જાતને આહે છે ?’ તો એમજ કહે કે કાણ જાણે ? પણ મારી જાતને આલા સિવાય કું રહી શકતો નથી. કેમકે હું મારી જાત છું. તેમ જેને ઇશ્વરની અસ્તિ વિશે પોતાની “અસ્મિ” કરતાં પણ વધારે ખાત્રી છે અને તે ઇશ્વર પોતાની જાત છે એમ જાણે છે તે જાત રૂપી ઇશ્વરને આહેજ, અને તે આકના કાષ્પણ કારણસર નહિં. જાત હોનાથીજ તે જાતને આહે છે. આલા સિવાય રહી શકતો નથી. વળી જેના ઉપર પ્રેમ હોય તેને ગમતું કરતું, તેના સુખે સુખી રહેતું એ પ્રેમનું લક્ષણ છે. ભગવાન બકતનું પ્રીતિપાત્ર છે. આથી લગવાનને ગમતું બકત કરે અને ભગવાનનું જેમાં સુખ હોય તેજ તેનું—બકતનું પરમ સુખ બની જાય, અર્થાત્ પ્રેમમાં પોતાનો વિચાર હોજ અકેજ નહિં. હોય તો તે પ્રેમ નથી, પ્રેમ સિવાયનું બીજું ગમે તે હોય આમ પરમાત્માના ઉપર નિસ્વાર્થ પ્રેમ એ બકતનાં જીવનનું રહસ્ય છે. આવો બકત ઇશ્વરને પ્યારો છે. ॥ ૧૭ ॥

સમઃ શત્રોઃ મિત્રે ચ તથા માનોપમાનયોઃ ॥

શીતોષ્ણસુષુદુઃસ્થેષુ સમઃ સંગવિષજિતઃ ॥ ૧૮ ॥

વળી જે વેરી અને વહાલામાં સરખો છે. તેમજ માન અને અપમાનમાં સરખો છે. ઠંડી ગરમી સુખ દુઃખમાં સરખો છે. સંગ વગરનો છે તે મને પ્રિય છે. ॥ ૧૮ ॥

અહારમાં શ્લોકમાં બીજાં ચાર લક્ષણો આપે છે. ભક્ત વહાવામાં અને વેરીમાં સમાન બુદ્ધિવાળો હોવો જોઈએ. માન અને અપમાનમાં સમાન મનવાળો હોવો રહ્યો. ટાઢ અને તાંપ સુખ અને દુઃખ વગેરે જોડાંઓમાં સરખી મનોદસા રાખનારો હોવો. ઘટે અને રાગદ્વેષ વગેરે વિકારોને જન્મ આપે એવા સંગ વગરનો હોવો જોઈએ.

ભક્તને બંધાનામાં એકજ આત્મા છે એવી દ્રઢ સમજ થઈ ચૂકી હોય છે. એટલે તેને માટે તો શત્રુ કે મિત્ર જેવી વસ્તુ નથી. છતાં દુન્યવી વ્યવહારમાં સામે માણસ ભક્તને પોતાનો શત્રુ કે મિત્ર માની લે તોપણ ભક્ત તો એમજ સમજે કે શત્રુભાવ કે મિત્રભાવ એ આત્માએ કરેલો નથી ! પ્રકૃતિનો એ પ્રભાવ છે. અને પ્રકૃતિ તો પૂણેપણે પોતાનો પરચો જુદીજુદી રીતે બતાવે છેજ. આથી કું આત્માને જોનારને પ્રકૃતિના નાચના રંગે રંગાય જવાની જરૂર નથી. આમ સમજી ભક્તને પોતે તો નથી તેવાઓ તરફ શત્રુભાવ કે નથી મિત્રભાવ, એનો તો બધા તરફ આત્મભાવજ દબે છે. આત્મદર્શનનો એજ અદ્વિત છે !

વળી માન અને અપમાન પણ વસ્તુતઃ કાઈ ચીજ નથી ! માન એટલે અહંતાની પુષ્ટિ અપમાન એટલે અહંભાવને પ્રોંખી કાઢવો. તે જોનામાં અહંભાવનો મેલ છે તેને તે બાવની પુષ્ટિથી કે કંતામણથી પોતાની જાતમાં ફેર પડતો માત્રમ પડે. હાં ભક્તમાં સ્વમાન તો ભરપૂર હોય સ્વમાન એટલે આત્માનો સત્કાર. જે કર્મોથી આત્મા હોય પડે એવાં કુર્મોના આચરણમાં સ્વમાનને ધવાયેલું તે સમજે છે. જુકું જોવામાં, દિંસામાં, ચોરી વગેરેમાં આત્માનું અપમાન છે. પણ ભોક્ષાર પોષાતા કે કંતાતા અહંભાવથી તેના આત્મામાં કશો ફેરક પડતો નથી. આથી દુન્યવી વ્યવહારના માન અપમાનથી ભક્તપરે રહે છે.

વળી દંડી ગરમી સુખ દુઃખ વગેરેમાં પણ ભક્ત સરખો રહે તે સમજે છે કે જે ભોગવવાનું છે તે ભોગવવાનું છે. એમાંથી છટકો નથી. વળી ભોગ્ય વસ્તુ સદા ટકતી નથી. એ આવે છે અને જાય છે તે જે ભોગ્યેજ છટકો છે, અને જે હમેશાં જોડી રહેતું નથી, તેને માટે વધખાં મારી, આત્માના અસંગ સ્વભાવને વિસરી, શા માટે રાગદ્વેષના વગેરેના ગુણાકાર કરી જાતે જાતને દ્રઢ બંધનમાં નાખતી ? જો એ દહતા દહતા,

ભોગવે છે તો ગગદ્વેષના પ્રયત્ન બળે દીના પડે છે જો રતા રડતા
ભોગવે છે તો તે વધારે મજામૂત બને છે આથી પોતાનું હિત વિચારી
અને સુખદુઃખ વગેરેનો સ્વભાવ જાણી ભક્ત એના જોડાઓથી ઝીં ન
જતા પરિતાપૂર્વક તેને સદી લે છે આત્મજ્ઞાનના ઉડાણમાં ભક્તના સુખ
દુઃખ ખીચાગ ક્યાથે અટવાઈ જાય છે ! લોકને તો તેની મમ સરખી
પડતી નથી !

વળી ભગવાન કહે કે ભક્ત સગચ્છાઈથી સંગ એટલે દૂર ર
રોક વગેરેને ઉપજાવે એવો સબંધ ભક્ત જડે ચેતન પદાર્થોની વચ્ચે
રહે છે પદાર્થો પોતાનો પ્રભાવ ભક્ત ઉપર પાડતા મથે છે એમરથી
જળગદ્ગત આર્પણ દ્વારા છે ભક્તે એ પાર્થિવ આકર્ષણથી જાતને
બંધાવવા સાવધ રહેતું જરૂરી છે એવો અનાસક્તિથી અભેદ કન્યને
પોતાની જાત ઉપર સગચ્છાઈ પડેરી લેતું જોઈએ જો સ્વેચ્છા પણ ક્યાં
વળગણુ રાખી તો એચારોજ જાણતું આથી હંમેશાં નિમગ્ન રહેવા
ચત્ન કરવો વટે જગતમાં નાસી જવાથી એવી અનાસક્તિ કેળવાતી નથી
આત્મા અને અનાત્માના ખૂબ દ્રઢ વિવેક અને આત્માનેજ વળગી રહેવાના
દ્રઢત્વ ! નિશ્ચયમાંથી એવી અનાસક્તિ જન્મે સસારમાં રહ્યા છતાં
સસારથી ન સ્પર્શાય ન એચાય એમાં તો આત્માનો વિન્ય છે અને
એવાજ ભક્તો ભગવાનના પરમપ્રિય છે જગતના પરમ શુરઓ છે
સાક્ષાત્ ધર્મરૂપ છે ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૈત્રી સન્તુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેત સ્થિરમતિર્મત્તિમાન્ મે પ્રિયો નર ॥ ૧૯ ॥

સરખી નિન્દાસ્તુતિવાળો, પરિમિત બોલનાર, જેના
તેનાથી સતોષી, ઘર વિનાનો, દ્રઢ બુદ્ધિવાળો ભક્ત મનુષ્ય
મને પ્રિય છે ॥ ૧૯ ॥

આ શ્લોકમાં ખીજાં પ્રાય લક્ષણો આપી ભગવાન લક્ષણોનો ઉપસહાર
કરે છે નિન્દા અને સ્તુતિમાં ભક્ત સગ્ગો હોવો જોઈએ આપેતું બોલના
વાળો જોઈએ વિધિપૂર્વક એના કમના ફળમાં તૃપ્ત હોવો જોઈએ ઘર
વિનાનો હોવો જોઈએ કાવચકો ન થાય એવી બુદ્ધિવાળો હોવો જોઈએ

નિન્દા એટલે પોતાનામાં દોષો ન હોય છતાં લોકો તેનું કથન કરે તે. એટલે કે લોકો કદાપી લીધેલા પોતાના દોષોનું વર્ણન. સ્તુતિ એટલે પોતાના ગુણનું કથન. ભક્ત દોષના કથનમાં કે ગુણના કથનમાં ગુણ એટલે કે તોયવાને યોગ્ય હોયો જોઈએ. નિન્દા અને સ્તુતિને ત્રાજવે ભક્તને તોડ્યો હોય તો તેના મનની દાંડી ન તો નિન્દા તરફ કે ન તો સ્તુતિ તરફ ઠળતી હોય. નિન્દા અને સ્તુતિ એટલે લોકોનો સ્વભાવ છે અને સ્વભાવને દૂર કરવો એ કાષ્ટની તાકાત નથી. આથી ભક્ત નિન્દા કે સ્તુતિ બન્નેમાં નિર્વિકાર રહે. ઉલટું તેની મનોદશાજ, વિચક્ષુષુ હોય. છે - કલ્પિત દોષનું વર્ણન એટલે નિન્દા થઈ નિન્દા કરનારને પણ દોષ ગમતો નથી. આત્મામાં દોષનું આરોપણ તેને પણ કષ્ટ નથી. અને તેથી તો નિન્દક દોષો તરફ ધુણા બતાવે છે. એટલે નિન્દક તો ભક્તના ઉપર ઉપકારજ કરે છે, એમ માની ભક્તનો નિન્દક તરફ સહભાવ વધતો જાય છે. સ્તુતિનું પણ તેમજ. લોકો ગુણ જોઈને વખાણ કરે છે. એટલે કે લોકોને ગુણ ગમે છે. ગુણો તરફ લોકોનું વલણ હોવાથી તો લોકો સ્તુતિ કરવા પ્રેરાય છે. આથી દોષોના કથન દ્વારા જેમ દોષને દૂર કરવા, તેમ ગુણોને સંપાદન કરવા લોકો ભક્તને સ્તુતિ દ્વારા પ્રેરે છે, અને આવી રીતે લોકો ભક્ત ઉપર ઉપકારજ કરે છે આથી ભક્ત તો નિન્દા કે સ્તુતિ બન્ને દ્વારા આત્મદર્શનની શુદ્ધિ જ સાધે છે. ભક્તને તો બન્ને પક્ષમાં લાભજ છે. આમ ભક્ત સમજપૂર્વક નિન્દા સ્તુતિથી પર રહી તે બન્નેમાંથી લાભજ ઉદારે છે.

આ ઉપરાંત ભક્ત આવડે તેટલું જોડનાર ન હોય પણ આવડતાંથી પસંદ કરીને જોડનાર હોય જગતની મોટા ભાગની આરામસી છબતે છૂટી મુક્તવાથી થાય છે. આથી ભક્ત વિના પ્રયોજને બચ્ચકારો કરનાર ન હોય. તેને વાણી ઉપર કાંચ હોય. જેને વાણી ઉપર કાંચ નથી તે સસનો સેવક ન થઈ શકે. ઉલટું માનવ જાતને તે મહાદુઃખમાં ધકેલે છે. જાતે નો તે કષ્ટદાયી અવસ્થામાં સળડેજ પણ સાથે સાથે દુનિયાને પણ કષ્ટ આપે છે. આથી ભક્ત પરિમિત જોડનારો હોય પરિમિત જોડનારો ન હોય અને ઓછોવતો લવારો કરનાર હોય તો તે જૂઠાને સેવે છે કેમકે વાણીનું પ્રયોજન સામાનામાં આપણા જેવું જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે. આથી સામાનામાં મથાર્ય જ્ઞાન ઉત્પન્નવા માટે વાણીમાં છેતરપોંડી ન હોય. જ્ઞાન્તિ જન્માવે એવા વાણી ન હોય. સામાને સમજ ન પડે એવી

વાણી ન હોય. એને વિના પ્રયોજને બોલાયલી ન હોય. વાણી પ્રાણી માત્રના ઉપર ઉપકાર કરનારી છે કેમકે વ્યવહારનું સાધન વાણી છે. આથી સસ વાણી બોલવા ઇચ્છનારે વધુ પડતું, અંચોક્તસ, ઉંઘી સમજણ પેદા કરનારું, કોષ્ઠપણ જીવનને હાનિ પહોંચાડનારું, જનતાને ઉન્માર્ગે દોરનારું, દુઃખી માનવ જાતને અજ્ઞાનમાં વધારે ધકેલનારું બોલતું એ મહાપાપ છે. વળી શબ્દ શક્તિનો મહિમા અચિન્ત્ય છે. આથી 'જેણે સસનેજ સેવતું' છે તે વાણીને બહુ સાવધપણે બોલે. તે વાણીમાં કંજૂસ હોય. કૃપણની માફકજ પોતાની વાણીને તે વાપરે. જગૃતિ-ખંત-પ્રાણીમાત્રનું કિતચિન્તન, અભ્યાસ ધોરે મૌન માટે જરૂરી છે.

લક્ષ્મીની જરૂરીયાતો બહુ થોડી હોય છે. આથી પોતાના વસ્તુ અને આશ્રમને યોગ્ય હોય એવાં બધાં કર્મો તે કરે છે અને યથાવિધિ કરે છે. તે કર્મોનું જે ફળ મળે તેનાથી તે ધરાયેલો રહે. સન્તોષની માત્રા જેટલી વધારે તેટલું ભક્તનું આત્મેશાન સ્પષ્ટ અને દ્રઢ એમ સમજવું. આથી પોતાનાજ કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ હાનિ લાભ, જથ્થા પરાજય વગેરેમાં ભક્ત પ્રસન્ન રહે છે.

વળી ભક્ત ધર વગરનો હોય. આનો અર્થ આકાશ તળે સુનારો બીખારી નહિ. એવા અર્થને માટે ક્યાંયે અવકાશ નથી. ભક્ત છોને મહેલમાં રહે. પણ તે મહેલની તેને વળગણ નહિ. શરીરરૂપી ધરમાં-રહે. તેની જેને વળગણ નથી તે માટી સુનાના બનેલા ધરમાં તો કેમજ ચોટી રહે? આમ ધરધેલાપણું ભક્તમાં ન સંભવે. સજ્જ બુદ્ધિ ગોપાળની એવી એની તો ભાવના છે. એટલે આખું જગત તેનું ધર. ન્યાં ન્યાં એ જાય ત્યાં ત્યાં એનું તેટલા વખત પૂરણ નિવાસસ્થાન. ધરધેલાપણુને લીધે તો માણસ કુવાનાં દોડકાં બની રહે છે. અને વિશ્વની બેહદ વિશાળતા વિચરી જાય છે! આથી 'અનિકેત' આ શબ્દમાં ભગવાનની મતલબ એ કે ધરમાં હોય તો પણ તે ધરની વળગણ વગરનો ભક્ત રહે. આખું વિશ્વ તેનું ધર છે. જન્મ-મૃત્યુ છે. સેા વસ્તુ કુટનક જમીનના દુકાળમાં તે જીવનભર રુંધાયેલો ન રહે!

ઉપરનાં બધાંય લક્ષણોની જન્મ-મૃત્યુ ભગવાન ભક્તના છેલ્લાં લક્ષણમાં બનાવે છે. ભક્ત સ્થિરમતિ હોતો જોઈએ. સ્થિર એટલે અડોલ. આત્મામાં

અચ્ય એટલે મન કષ્ટે એવી બુદ્ધિ એટલે નિમગ્નતાજો હોવો જોઈએ, વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો લક્ષ્મણ આત્મજ્ઞાનમાં છેવટની નિશ્ચયતાજો હોવો સ્વયં જ્યાંસુધી જ્ઞાતને બગેજ ન જોળાએ ત્યાંસુધી ઉપરનું એક લક્ષણ. તેનામાં ન ઉતરે. આત્મબુદ્ધિની બધિકારી તો ઇશ્વરમય જીવનમાં છે ખૂબીજ બુદ્ધિની સ્થિતિમાં-વિશુદ્ધિમાં-નીતરાપણામાં છે આથી લક્ષ્મણ જ્ઞાતની અચ્ય સમગ્રતાજો-હોવો જોઈએ આત્મજ્ઞાન થતાંજ ઉપરનાં બધાં લક્ષણો એની મેજે પ્રકટ થાય છે. પ્રકટયા શિવાય સહી શકતો નથી. આથીજ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રાણીમાત્રે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઇશ્વર કૃપા અને જ્ઞાતને પ્રામાણિક પ્રયત્ન એ બેથી આત્મજ્ઞાન મળે છે ઇશ્વર કૃપા ઇશ્વરની સેવાથી મળે છે ઇશ્વર વિશ્વરૂપ છે આથી પરમ શાન્તિના કારણરૂપ આત્માની ઝોળાખંને માટે વિશ્વરૂપ ઇશ્વરના સેવક થવુંજ જોઈએ. જે વિશ્વરૂપ પરમાત્માનો અનન્ય ભાવે સેવક થતો નથી તેને માટે શાન્તિ એ અશક્ય છે. આવો જે સ્થિરમતિ સેવક છે તે ભગવાનનો પ્રથમ વડાજો લક્ષ્મણ છે. ભગવાન તેનાથી જુદા નથી. તેજ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. ॥ ૧૯ ॥

येतु धर्म्यामृतमिद्रं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

પરંતુ જે લકતો શદ્ધા કરનારા અને મ્હને પરમ પ્રમાણ માતનારા હોઈ આ ધર્મયુક્ત અમૃતને ચોસેરથી એવે છે તે લકતોને મને અતીવ પ્રિય છે.

હવે છે શ્રદ્ધામાં ભગવાન ઉપસંદાઈ કરે છે. પહેલી હીટીમાં તો ભગવાન પોતાના આ ઉપદેશને ધર્મયુક્ત અને અમૃત કહે છે. અને બીજી હીટીમાં એ ઉપેશ પ્રમાણે વર્તનારને પોતાના પરમપ્રિય લકતો તેરફ લેએ છે ધર્મમાત્રનો સમાવેશ ભગવાને બનાવેલા લકતનાં વડાજોમાં થઈ જાય છે. એ ધર્મનું આચરણ માંડુંસને અમૃતનું ધામ-આત્માને મેળવી આપનાર હોવાથી એ અમૃત છે. આ લકતનાં લક્ષણો જ્ઞાનામા સિદ્ધ થાય તો કહે છે કે જે તેમને આચારમાં મૂકવાને યત્ન કરે તેમનામાં અને આચારમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતીવેળાએ જે વાત પરમ ઉપયોગી છે. એક તો શદ્ધા અને બીજી ભગવાનનું વચનજ પ્રમાણ શદ્ધા અને ભગવાનના

વચનમાં પ્રામાણિકતાના વિશ્વાસ શિવાય એકે લક્ષણ ભક્તમાં ન ઉતરે. પોતે જે કરી રહ્યો છે તે બરોબર છે એવો જાતના કર્તવ્યમાં ભરોસો એટલે શ્રદ્ધા. અને જ્યાં જ્યાં પોતાને હગવાનો વખત આવે ત્યાં ત્યાં ભક્ત ન ગલરાતાં, ન હગતાં, ભગવાનનું વચન યથાર્થજ છે એમાં ખિન્નુલ સન્દેહને અવકાશ નથી, એવો બાવક જેટલો નીતરો અને ગાઢ વિશ્વાસ એટલે "મત્પરમા". ભગવાનનું વચનજ મારે છેવટનું પ્રમાણ છે એવા વિશ્વાસની કપરી કમોટીમાંથી જે ભક્ત વિશ્વાસના બળેજ પસાર થાય લયા ! ભગવાન તેને કેમ તરછોડે ? અચળ ભગવાનને યજ્ઞાવવાનો એક માત્ર ઉપાય તેના ઉપર ભરોમો મહાત્માએ:-સાધુઓ-સન્તો-એક્ષીઆઓ અને ભક્તોના જીવનચરિત્રો એ ભગવાનમાં ભરોસા ઉપર જીવતી દીકાઓ છે ! ભરોસો એ સાધન માત્રનું પ્રવૃત્તિસ્થાન છે અને ભરોસોજ નિરામસ્થાન છે. ભરોસો આઓ એટલે શુભમાત્ર આવી જાય છે ! ભગવાન એ ભરોસો બધાને આપો. ॥ ૨૦ ॥

॥ શ્લોક શ્રીમક્તિયોગઃ ॥

। શ્રીપરમાત્મને નમઃ ।

॥ અથ ત્રયોદશોપ્યાયઃ ॥

શ્રીભગવાનુવાચઃ- શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ-

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

पतद्यो वेत्ति तं ब्राह्म: क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ૧ ॥

હે કુન્તીપુત્ર ! આ શરીર ખેતર એમ કહેવાય છે. એને
જે જાણે છે તેને તેને, બ્રાહ્મગ્રાંથો! ક્ષેત્રજ્ઞ એમ કહે છે. ॥ ૧ ॥

આત્મજ્ઞાન થાય ત્યારે માણસ પ્રાણીમાત્રને ચાહતાં રાખે છે. કેમકે
સૌમાં એકજ આત્મા છે એવી તેની કદ સમજણ થાય છે. પોતાની જાતજ
પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપેલી હોવાથી સૌને આજ્ઞા સિવાય તેનાથી રહી શકતું
નથી. કેમકે પોતે પોતાને ચાહતું એ સ્વાભાવિક છે આમ આત્મજ્ઞાનમાંથી
પ્રાણીમાત્રને માટે પ્રેમ જન્મે છે આ પ્રેમ વાંઝીઓ નથી હોતો. માણસ
પોતાને ચાહતો હોવાથી પોતાના હિતને માટે યત્નશીલ રહે છે. તેમજ
જેને તે ચાહતો હોય તેના હિતને માટે તેનાથી પ્રયત્ન થયા સિવાય રહેતો
નથી. સૌને ચાહતો હોવાથી સૌના હિતમાં તે પ્રયત્નશીલ રહે છે. આમ
પ્રાણીમાત્રને માટે તે નિષ્કામભાવે કર્મ કરતો રહે છે. કર્તવ્યપ્રતિષ્ઠાથી
કર્તવ્યકર્મ કરતું એ જીવતા પ્રેમનું લક્ષણ છે. આમ આત્મજ્ઞાની મનુષ્ય
પ્રાણીમાત્રને ચાહતો હોય પ્રાણીમાત્રને માટે નિષ્કામભાવે કર્મ કરે. આથી
આત્માને એકાગ્રપ્રનાર વ્યક્તિ પ્રેમમય હોય છે. પ્રેમમય વ્યક્તિ નિષ્કામ
કર્મમય હોય છે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન લક્ષિતપ્રધાન કર્મયોગમાં પરિણમે છે.
એટલે કે કર્મયોગ જીવનનું ઉત્કૃષ્ટ રહસ્ય છે.

ઉપલાં કારણસર પરમાત્માએ આરમ્ભ અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપ ઇન્દ્રિની
લક્ષિતને કર્મયોગના અંગ તરીકે વર્ણવી પ્રજ્ઞાનપણે તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું.
લક્ષિત એટલે પરમપ્રેમ એ પરમપ્રેમ આત્મજ્ઞાનમાંથી જન્મે છે. તે
આ-માનું જ્ઞાન કદી રીને મળે ! આનંદજ્ઞાન મળે તો પરમપ્રેમ જન્મે

અને પરમપ્રેમ જન્મે તો સારી રીતે કર્મયોગ સ્થાય. આત્મજ્ઞાન વિવેક-
માંથી જન્મે છે. વિવેક એટલે શરીરથી માંડી બુદ્ધિ મુખીના બંધાય પદ-
થોથી આત્મા બુદ્ધ છે, એવું સાક્ષાત્ અનુભવાત્મક જ્ઞાન દ્રવ્યમાં જડ
ચેતનનું બેદજ્ઞાન. જડ એ જડ છે. ચેતન એ ચેતન છે. જડ ચેતન નથી
અને ચેતન જડ નથી, આથી જડના ધર્મોનું ચેતન ઉપર અને ચેતનના
ધર્મોનું જડ ઉપર આરોપણ કરવું મિથ્યા છે. જડ ચેતનના ધર્મોની
સેળબેળ કરી તે મુજબ વર્તવું એ મિથ્યા છે, અને મિથ્યામાં શાન્તિ
ક્યાંથી હોય ? સુખ ક્યાંથી હોય ? તેમાં અશાન્તિજ હોય. દુઃખજ હોય
કેમકે સસ સસજ રહે છે. કદી અસસ થવું નથી, આથી આત્માનું
યથાર્થ જ્ઞાન મેળવ્યેજ છૂટકો.

આત્મજ્ઞાન વિવેકમાંથી ઉદ્ભવે છે. અને વિવેક દેહથી માંડી બુદ્ધિ
મુખીના બધા પદાર્થોથી આત્મા બુદ્ધ છે એ સસની સતત આરાધનામાંથી
જન્મે છે. સસ શુદ્ધ વિચારમાંથી નીપજે છે. આથી જેણે આત્માને
ઓળખી પરમ પ્રેમપૂર્વક વિશ્વરૂપ પરમાત્માની સેવા કરવી છે એટલે કે
જીવતાં જીવત પરમ શાન્તિ અનુભવવી છે તેણે દેહ અને આત્માનું નીતરું
બેદજ્ઞાન મેળવ્યેજ છૂટકો આ કારણે પરમપિતા આરમા અધ્યાય પછી
તેરમા અધ્યાયમાં દેહ અને આત્માના વિવેકજ્ઞાનનું વિસ્તારથી નિરૂપણ
કરે છે. શરીરને ક્ષેત્ર તથા આત્માને ક્ષેત્રજ કહેવામાં આવે છે. દેહ અને
દેહી એટલે કે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું બેદજ્ઞાન, પરસ્પર ઉપકારક છે. ક્ષેત્રનું
નીતરું જ્ઞાન ક્ષેત્રજ્ઞાન દર્શનમાં પરિણમે છે અને ક્ષેત્રજનું નીતરું જ્ઞાન
ક્ષેત્રના ઉપયોગને યથાર્થ રીતે સમજાવે છે. આથી ક્ષેત્ર એટલે શું અને
ક્ષેત્રજ એટલે શું એવો અર્જુનને પ્રશ્ન હૃદયમાં કશી પરમપિતા પ્રાણી
માત્રના કલ્યાણ માટે તેરમા અધ્યાય સર કરે છે.

ભગવાન કહે છે કે “હે કુંતીપુત્ર ! આ શરીર ક્ષેત્ર એમ કહેવાય છે”
અહિં પ્રશ્ન થાય છે કે “આ” એટલે કયું ? જવાબ આવે છે કે આ
એટલે જે પ્રલક્ષ દેખાય છે તે. “આ” શબ્દ દર્શક સર્વજ્ઞાન છે. જે
નજરો નજર દેખાઈ રહ્યું છે તે. આ પ્રલક્ષ દેખાતાં શરીરના બે પ્રકાર
છે. બ્યઠિ અને સમઠિ વ્યક્તિ એટલે પિંડ અને સમઠિ એટલે બ્રહ્માડ
દરેક પ્રાણીનું પોતાનું શરીર બ્યઠિ-વ્યક્તિ શરીર કહેવાય છે. અને પોતાના
શિવાયનું બાકી રહેલું આખું જગત્ સમઠિ કહેવાય છે.

શરીર શબ્દ પણ સમજી લેવા જવો છે. “દીર્યતે” એટલે શરીર” આની એની વ્યુત્પત્તિ થાય છે પ્રતિદાષુ જે ક્ષીણુ થાય તે શરીર. અર્થાત્ શરીર પ્રતિદાષુ ક્ષીણુ થનારી વીજ છે. રિવેકના પ્રક્રમણમાં શરીર પ્રતિપળ ક્ષીણુના પામનાર વસ્તુ છે એવું જ્ઞાન અતિઉપયોગી છે. કેમકે જેને સમજ મહે કે શરીર પ્રતિદાષુ નાશ પામે છે અને આત્માનો નાશ થતો નથીજ તેને આ દ્રઢ સમજણમાંથી અવિનાશી આત્મા તરફ વળવાની અને આત્મ નિષ્ઠ થવાની પ્રેરણા મળે છે. આથી દરેક સાધક શરીર શબ્દની અમદ્ભૂતિ સમજી લેવી ધટે.

વેદના જાણકારો આ શરીરને ક્ષેત્ર કહે છે. ક્ષેત્ર શબ્દનો રૂઢ અર્થ ખેતર થાય છે. ખેતરમાં વાવેલાં બી ઉગે છે. તેના. અંકુરો કુટે છે. પાંદડાઓ ખીને છે અને ફળો આવે છે એ ફળોનો, માલિક ઉપભોગ કરે છે શરીર એ સામાન્ય ખેતર નથી. અદ્ભુત ખેતર છે તો એમાં ક્યાં બીજો વવાય છે ? શરીરરૂપી ખેતરમાં કર્મબીજ વવાય છે કર્મબીજ શબ્દોના બે અર્થો થાય. કર્મનું બીજ અને કર્મરૂપી બી બે અર્થોમાં પહેલો વધારે વ્યાપક છે. પહેલો અર્થ સંસ્કારીએ તો બીજનો પણ તેમાંજ સમાવેશ થઈ જાય છે.

તો કર્મનું બીજ કયું ? આ સવાલનો જવાબ આપતા પહેલાં કર્મ ના બે પ્રકાર છે એ જાણી લેવું જરૂરી છે ધોળાં કર્મો અને કાળાં કર્મો. ધોળાં કર્મો એટલે જે કર્મોનું પરિણામ કલેશ ન હોય તેવાં કર્મો. કાળાં કર્મો એટલે જે કર્મોનું પરિણામ કલેશ હોય એવાં કર્મો. આમ કર્મના બે પ્રકાર હોવાથી તેનાં બીજ પણ બે પ્રકારના છે. વિચાર, કરતાં જાણારો કે અજ્ઞાન એ કાળાં કર્મોનું બીજ છે. જ્ઞાન એ ધોળાં કર્મોનું બીજ છે અજ્ઞાનમાંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી રાગ, રાગમાંથી દ્વેષ અને દ્વેષમાંથી ભય ઉપજે છે જ્ઞાનમાંથી અનહંકાર, વિરાગ, પ્રેમ અને નિર્ભયતા જન્મે છે. જ્ઞાન, નિહંકાર, વિરાગ, પ્રેમ અને નિર્ભયતાથી થયેલાં કર્મો, ધોળાં છે. અજ્ઞાન, અહંકાર, રાગદ્વેષ અને ભયથી થતાં કર્મો કાળાં છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાનરૂપી બીજો આ શરીરરૂપી ખેતરમાં વવાયેલાં છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના બીજો ધોળાં અને કાળાં કર્મોરૂપી કાળાં પાંદડામાં પરિણામ પામે છે અને એ ધોળાં કાળાં કર્મોરૂપી કાળાં પાંદડામાંથી સુખ દુઃખરૂપી ફળો જન્મે છે. એ શરીર રૂપી ખેતરનો માલીક જીવ છે. અને જીવ સુખદુઃખરૂપી ફળોને ભોગવે છે.

આમ શરીરને જેતર તરીકે વર્ણવી, હવે જીવની ઝોળખ આપે છે. ભગવાન કહે છે આ પિંડ અને ઇન્દ્રિયાંશી જેતરને જે જાણે છે તેને, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના જાણકારો ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ એમ કહે છે. શરીરરૂપી જેતરને જાણે છે એટલે કે આ શરીરરૂપી જેતર મારું છે એમ જેને જ્ઞાન થાય છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. અર્થાત્ આ શરીરરૂપી જેતરનો જે અન્તરાત્મા છે—તેનું નિયમન કરનાર છે—તેને શુભાશુભમાં પ્રવર્તાવનાર છે, એટલે કે તેનો સ્વામી છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. બીજા શબ્દોમાં આ શરીરરૂપી જેતરનો માલિક હું છું અને એ મારું છે એમ જેને સતત જ્ઞાન થાય છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. આ એકજ વાક્યમાં ભગવાન શરીર અને શરીરી-શરીરના માલિક વચ્ચેનો તાત્ત્વિક તફાવત સમજાવી દે છે. જે ‘મારું’ હોય તે ‘હું’ હોઈ શકે નહિ. કેમકે જેટલું ‘મારું’ તેટલું ‘જહું’ મારાથી જુદું જ હોય એવો અચૂલ નિયમ હોય છે. ‘આ મારું ધર છે’ એમ જાણનારો એટલું તો જરૂર જાણે કે હું ધર નથી ! હું અને ધર જુદાં છે. તેમ આ શરીર મારું છે એમ જાણનાર વિચારે તો શરીર હું ન હોઈ શકું એટલું જરૂર સમજી શકે. આ ઉપરથી સમજાશે કે ‘હું’ અને ‘મારું’ એ બેમાં તાત્ત્વિક તફાવત છે. એ બેની વચ્ચે અભિન્નતા હોઈ શકે નહિ. વળી ‘હું’ અને ‘મારું’ એ ઉપરથી જ બીજો ભેદ પણ વિચારકને માટે નીકળી આવે છે. ‘મારું’ તેટલું ‘જહું’ માલ્ય-પક્કાંચ એવું—હોવાથી જડ છે. અને હું—મહીતા-પક્કાનાર—જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્ધાર સમજનાર—ચેતન છું. બસ. હું ચેતન છું જડ નથી. શરીર જડ છે ચેતન નથી શરીરના ધર્મો શરીરીના હોઈ શકે નહીં. શરીરીના ધર્મો શરીરના હોઈ શકે નહીં. આ તત્વજ્ઞાન છે. એ તત્વજ્ઞાનને સંપૂર્ણ પણે પચાવીને વ્યવહાર કરવો એટલે સલાચરણ. એને વિસરીને વ્યવહાર કરવો એટલે મિથ્યાચાર. સલાચરણ પછી લાગતી શાન્તિ છે. મિથ્યાચરણ પછી લાગતી અશાન્તિ છે. કેમકે સત્ય માંડવાડની નીતિ પસંદ કરતાં નથી. સત્ય અબલિયારિણી ભક્તિજન ધરે છે. આમ શરીરરૂપી જેતર અને શરીરી-ક્ષેત્રજ્ઞરૂપી જેતરના માલિકમાં સ્વરૂપે ભેદ ॥ એમ પરમાત્મા બતાવે છે. ॥ ૧ ॥

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોજ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨ ॥

હે ભારત ! જ્યાંએ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ પણ મુનેજ જાણ. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે મારું છે એમ નિશ્ચિત છે. ॥ ૨ ॥

પહેલાં શ્લોકમાં ક્ષેત્ર ક્ષેત્રથી જૂદો છે એમ બતાવ્યું. અર્થાત્ આત્મા દેહથી જુદો છે એમ કહ્યું. તો તે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ શું? આપણને બ્વહારમાં લાગે છે તેવુંજ એટલે કે અદ્વિત અને અવ્યક્તિ છે કે તેનાથી જુદું છે? અર્થાત્ જીવમાત્રનું પારમાર્થિક-સત્ સ્વરૂપ શું છે? એ સત્ય સ્વરૂપનો બોધ થાય તો તેને ચેન પડે, તેનો જીવન બ્વહાર સુખમય થાય. તેને કેમ વર્તવું એ સમગ્રમય. આખી દુનીયા સાથે તેનો શો સંબંધ છે એનું જ્ઞાન થાય. આથી દયામય ભગવાન બીજા શ્લોકમાં જીવમાત્રનું મૂળ સ્વરૂપ શું છે તે સમગ્રની તેના જીવન બ્વહારનો માર્ગ ઉઘડી આપે છે.

હે અર્જુન ! વળી બધાં ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્ર પણ મનેજ નહીં ! શ્લોકમાં 'જ' અને 'અપિ' શબ્દો પહેલાં સમજી લેવા યોગ્ય છે. 'જ' નો અર્થ 'જ' થાય છે અને 'માં' શબ્દ સાથે એનો સંબંધ છે. 'અપિ' શબ્દનો અર્થ 'વળી' થાય છે. અર્થાત્ ભગવાન વિશ્વરૂપ હોવાથી જેમ ક્ષેત્ર છે તેમ વિશ્વનો અંતરાત્મા હોવાથી ક્ષેત્ર પણ તેજ છે એવો, આ બે શબ્દો અમરાર પૂર્ણ અર્થ છે. અર્થાત્ જડ અને ચેતન બન્નેરૂપે ભંગવાનેજ છે. એટલે કે ભગવાન શિવાય બીજા કોઈની અસ્તિત્વ નથી. આ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનની છેવટની હદ છે. એનો અનુભવ તેટલો બાકી છે. અને એ અનુભવ માટે ભગવાન આ શ્લોકમાં ઉપાય બતાવે છે. હે અર્જુન ! તમામ શરીરોમાં જે શરીરી તને દેખાય છે તે. પણ હુંજ છું. અર્થાત્ હું જેના જેના સંબંધમાં આવે તેના તેનામાં હું મને દેખાઉં. એટલે કે, માણસ જીવકણો છે. તત્ત્વજ્ઞાન એમ સમજાવે છે કે પ્રાણીમાત્રમાં ઇશ્વરજ છે અને મિથ્યાજ્ઞાન તેની પાસે મનાવે છે કે ઇશ્વર શિવાય બીજું કંઈ છે જેને સાચેજ જડચેતનનું સત્ત્વજ્ઞાન થયું છે તેને બધા દેહોમાં પરમપિતાનો અનુભવ થયો તે જીવદષ્ટિ છોડી દેશો-નહીં તેની જીવદષ્ટિ ફરીજ મથેલી હશે જે પોતે જીવ છે એ જાણી મથો અને પોતે મૂળમાં શિવ એમ અનુભવતા થયો છે તે, બધાનામાં પણ જીવ છે એ જાણી જશે અને શિવ છે એમ સાક્ષાત્ જોશે. પ્રાણીમાત્રનો સંસર્ગ થતાં તેને તેમાં પરમાત્માનું જ સંચોટ જ્ઞાન થશે સ્મરણ થશે બધાનામાં પરમાત્માજ છે એમ તેને હવે શાસોએ બતાવવું ન પડશે. સતોએ ઉપદેશવું ન પડશે. જાત અનુભવે તે સંશયને તરી મથેલો હશે તેને બધા દેહોં ઇશ્વરનું મંદિર બન્યો. બધામાં તીર્થલેવના થશે. બધાએ ક્ષેત્રોમાં પરમપિતાજ છે એવું

જ્ઞાન થવાથી માણસને પ્રાણીમાત્ર સાથે કેવી રીતે 'વર્તવું' એ મુશ્કેલી. આત્મ અવિચળ જ્ઞાન માણસને પ્રાણીમાત્ર માટે પ્રેમમય થવા શીખવશે. એના બીજાઓ સાથેના વ્યવહારથી આ જ્ઞાનની નિર્મલતા જણાશે. પ્રાણી માત્રમાં પરમાત્મા છે. પરમાત્મા સંપૂર્ણ સત છે, ચિત્ત છે, આનન્દ છે, સર્વશક્તિ છે. અને તે અણુમાં અણુરૂપે અને મહાનમાં મહાનરૂપે છે. આથી પ્રાણીમાત્ર સન્નિવિદાનન્દરૂપ છે. મારું 'પોતાનું' સ્વરૂપ પણ તેજ છે. જ્યારે હું અને બીજા બધાં એકજ સન્નિવિદાનન્દ સૂત્રમાં પરાવાયેલાં છીએ તો પછી બધાંજ આત્મરૂપ હોઈ પ્રેમપાત્ર છે. સેવા પાત્ર છે, પૂજ્ય છે, વન્દ્ય છે, એવું નિરન્તર જાન થશે. આનેજ સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મભાવ કહે છે. અને એની સ્થિરતા થતાં માણસ પ્રસન્ન શાન્તિ અનુભવે છે તેને શોક, મોહ અને તેની અપાર સંતતિ સ્પર્શતી નથી. આથી ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે હે પ્રિય ! હું જ બધામાં ક્ષેત્રગરૂપ છું. અર્થાત્ મારે પ્રકારના પ્રાણીઓને જોઈ તું તે તે નામરૂપની કલ્પનામાં જકડાઈ ન રહે. તે તે નામરૂપના બીજામાં હું જે સન્નિવિદાનન્દ રસ છું, તેના તરફ તું ધ્યાન આપ. નામરૂપના ભેદથી તું અકળાઈને સસને છોડી ન દેતો. નામરૂપનો ભેદ છે, છતાં તે ભેદમાં પણ હું જ એકરસ અખંડરૂપે તારી સમક્ષ ચોમેર પડ્યો પાથર્યો વર્તમાન છું. પ્રાણીમાત્રમાં ભગવત્સ્વરૂપ શિવાયનું જેટલું જાન થાય છે તેજ માયા છે. એ માયાને તરવાને માટે બધામાં પરમપિતાનું સ્મરણ એજ ઉપાયરૂપ છે ! તેની કૃપા એજ છેવટનું સાધન છે. અને તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેની આગ્રાહ પાત્રન એજ એક માત્ર ઉપાય છે !

સર્વક્ષેત્રોમાં પરમાત્માજ ક્ષેત્રગરૂપે છે એવાં સત્ય, નિર્મળ, જ્ઞાનનો જીવનમાં ક્યાં ઉપયોગ ? એ જ્ઞાનનો ફાયદો શો ? આથી બીજા ચરણમાં એ જ્ઞાનનો વ્યવહાર ઉપયોગ ભગવાન બતાવે છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રગરૂપું જે જ્ઞાન-એટલે કે સમજ-એનેજ ભગવાન 'પોતાનું' જ્ઞાન માને છે. અર્થાત્ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રગરૂપું બન્ને પરમાત્મરૂપે છે. આથી તે બન્નેની સેવા એ કર્તવ્ય છે. ભગવાન એ પ્રાપ્તવ્ય છે તો ભગવાનના સ્વરૂપની સેવા થવી ધરે. એવા એજ સત્યજ્ઞાનની વ્યવહાર ભૂમિ છે ! ભગવાન ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રગરૂપ સ્વરૂપ છે. આથી પ્રાણીમાત્રની સેવા એ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રગરૂપ પરમાત્માજ છે એ સ્થિરતામાંથી ફળે છે. આથી પ્રાણીમાત્રમાં ભગવાનને અનુભવનાર માણસ સર્વરૂપ પરમાત્માનો નમ્રતમ સેવક હોય. જે જ્ઞાન નમ્ર સેવામાં ન ઉતરે

તેમાં ક્યાં કંકરો છે એમ આના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. કેમકે વાંછીડ જ્ઞાન કરી ઉપયોગનું નથી. આથી જડચેતનનો નીતરો વિવેક. વિશ્વરૂપે વિસ્તરેલા ભગવાનની કાવિક, વાચિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક, નિઃસ્વાર્થ નિષ્કામભાવે પ્રેમપૂર્વકની સેવામાં પરિણમે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ આ આદર્શને જીવતાં જીવત પહેંચી વળવામાં મનુષ્ય જીવન છે. ॥ ૨ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यत्तच्च यत् ।

न च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ૩ ॥

તે ક્ષેત્ર જે છે તથા જે પ્રકારનું છે, તે જે વિકારોવાળું છે તથા જેનાથી જે ઉપજે છે, તથા તે ક્ષેત્રના જે છે અને જે પ્રભાવોવાળો છે તે બધું મારી પાસેથી તું દૂકમાં સાંભળ ॥ ૩ ॥

પહેલા શ્લોકમાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ કંઈ ચીજ છે તે બતાવ્યું. બીજામાં ક્ષેત્રજનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ યાદ કરાવ્યું. અને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજની સેવા કરવી નેમજીએ એ જ્ઞાને ભગવાને પોતાનું જ્ઞાન છે એમ બતાવ્યું. આતો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજને લગતી સામાન્યજ્ઞાત થઈ માણસનું સામાન્ય જ્ઞાન તેને વિશેષ ઉપયોગી થતું નથી. વસ્તુ, માત્રનું વિશેષજ્ઞાન તેને ઉપયોગી છે. ઈશ્વર છે, જીવ છે, જગત છે, આત્મ સામાન્ય જ્ઞાન કોને નથી ? પરંતુ ઈશ્વર, જીવ, જગત ક્યાં છે ? એમનું મથાર્થ સ્વરૂપ શું છે ? એ બધાનું વિશેષ જ્ઞાન ભગ્યેજ કાઢી દેાય છે. અને વિશેષ જ્ઞાન શિવાય કર્તવ્યનો માર્ગ સરળ બનેતો નથી. સંસાર અને ઉક્ષતા ખ્યાલ શિવાયનું જ્ઞાનજ માણસને કર્તવ્ય કર્મમાં મથાર્થ રીતે પ્રેરે છે. આથી ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ રૂપ પદાર્થને વિશેષ રીતે સમગ્રપણે ભગવાન અર્જુનને અભિપ્રાય કરે છે.

હે અર્જુન ! તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ વિષે હું તને દૂકમાં મથાર્થ સમજાવું છું તે ઘં સાંભળ ક્ષેત્રને માટે ભગવાન માગે વાન કહે છે. 'યત્' 'યાદક' 'યદ્વિકારિ' અને 'યન્થ ચત્' તથા ક્ષેત્રજને માટે બે વાન કહે છે. 'સ મ ય.' "યત્ર પ્રજાન." આ હ બે પદો જાણ સમગ્રજ્ઞાનેથી છે. હે અર્જુન ! તે ક્ષેત્ર 'જે' છે, 'જેનું' છે, 'જે વિશ્વરૂપનું' છે અને 'જેમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે' તે હું તને દૂકમાં કહું છું. અર્થાત્ 'જે' જીવથી ક્ષેત્રનું વાતવિક સ્વરૂપ, 'જેનું' સર્વજ્ઞથી જે પ્રભાવ

જે જે પેટાભેદવાળું, “જે વિકારોવાળું” શબ્દથી જે જે કાર્યોથી યુક્ત અને, ‘જેમાંથી જે’ શબ્દથી તે તે વિકારોમાં ક્યા ક્યામાં કાર્યકારણભાવ છે તે બધું દૂંકમાં હું તને કહું છું એમ ભગવાન કહે છે. ખીજા શબ્દોમાં ભગવાન અહીં ક્ષેત્રને લગતી ચાર વાત કહેવા માંગે છે. ક્ષેત્રનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, તેના પેટાભેદો, ક્ષેત્રના વિકારો, અને તે વિકારોમાંથી કયો કાનાથી ઉપજે છે એ-પરસ્પર કાર્ય કારણભાવ. આ ચારના નિર્ણયથી ક્ષેત્રને લગતી તમામ વિશેષ જ્ઞાનની ઇચ્છા તોપાય છે.

તે ઉપરાંત ક્ષેત્રનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેના પ્રભાવનું વર્ણન પણ ભગવાન અહીં આપવા ઇચ્છે છે. ક્ષેત્રનું મૂળમાં ક્યા સ્વરૂપનો છે અને તેનામાં કેવી અદ્ભુત તાકાતો છે, એનું જ્ઞાન અતિઉપયોગી છે. કેમકે જાતને જાણવાથી તો માણસ કૃતાર્થ થાય છે. આથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞને લગતા તાત્વિક નિર્ણયની ભગવાન અહીં પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ॥ ૩ ॥

ઋપિમિ ઈંદ્રુયા ગીર્ત છન્દોમિ વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ધિવિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

ઋષિઓએ તથા નિશ્ચિત અર્થવાળા અને હેતુયુક્ત બ્રહ્મ સૂત્ર પદો વડે અનેક રીતે જુદું જુદું વિવિધ છન્દોથી ગાયેલું છે. ॥ ૪ ॥

આગલા શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞને લગતાં વિશેષ જ્ઞાનને દૂંકમાં કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. સવાસ એ છે કે ભગવાન જ્યારે સંક્ષેપમાં એ વાત કહે છે તો એજ વાતને વિસ્તારથી કાણે કહી છે? તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં હેવટના પ્રમાણરૂપ ગણાતાં ઉપનિષદો અને વેદાન્ત સૂત્રોમાં આ વાત વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે, એમ ભગવાન જવાબ આપતાં કહે છે:—

પોતે જે વાત સંક્ષેપમાં જતાવવાના છે તેજ વાત ઉપનિષદો અને વેદાન્ત સૂત્રોમાં વિસ્તારથી કહેવાઈ છે, એમ કહી ભગવાન અર્જુનને પોતાની વાતમાં વિશેષ શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે. સત્પ્રમાણોનો સંયમ સિદ્ધાન્તનો પોષક બને છે. એટલે કોઈ એમ ન માને કે ભગવાનને પોતાનાં કથનની

પ્રમાણિકતા માટે ઋષિઓના કેયનની સહાય લેવાની પાથી જરૂર પડી ! ઋષિહૃદયમાં પરમાત્માની સ્ફુરણાથી સ્ફુરેલી વાણીજ ઉપનિષદરૂપે અવતરેલી છે ! આથી સુક્ષ્મ વાતોને સિદ્ધ કરવા માટે ઋષિહૃદયની વાણીનો જો ભગવાન ઉત્તરેષ્ય કરે તો તેમા જોડું ને અનુચિત નથી. ઋષિવાણીમાં નિરતિશય શ્રદ્ધા ઉપગમી ભગવાન અહીં સસને અંજલિ આપે છે.

ઋષિ શબ્દનો અર્થ ક્ષણ ચાય છે. અર્થાત્ જેમને યથાર્થજ્ઞાન હોય તે ઋષિ છે. જીવનને લગતી જેની નિર્મલ સમજ તે ઋષિ ! જાત જાત થને જગત્કતિ લગતી નિર્મલ સમજવાળાઓની વાણી પ્રમાણિકજ હોય. એવા ઋષિઓએ અનેક હૃદયબદ્ધ પદ્ધતિમક વેદવાક્યો દ્વારા આ તત્ત્વજ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન રીતે ગાયેલું છે. તે ઉપરાંત એ છટા છટા વેદ વાક્યોને ભગવાન વ્યાસે વેદાન્ત સૂત્રોમાં ગૂંથી તેમની એકવાક્યતા સિદ્ધ કરેલી છે. વેદાન્તસૂત્રમાં વેદવાક્યોરૂપી સદા 'વિકસિતો', સુગંધીથી ઊરપર, પુષ્પોનો એક મનોહર હાર ભગવાન વ્યાસજીએ કરેલો છે તેનોજ અહીં ઉત્તરેષ્ય છે. એ સૂત્રા હેતુમત્ અને વિનિમિત્ત છે. હેતુ એટલે સિદ્ધ કરવાના વિષયને, સિદ્ધ કરવાના કારણ બતાવતા, ત્રીજી અગર તો પાંચમી વિભક્તિવાળા શબ્દો. જે શબ્દો ત્રીજી અગર તો પાંચમી વિભક્તિમાં વપરાય અને સાધ્ય વસ્તુને સિદ્ધ કરવાના કારણો બતાવે તેને હેતુમત્ પદો કહે છે. વેદાન્ત સૂત્રોમાં એવાજ હેતુમત્ પદોનો પ્રયોગ છે. તે ઉપરાંત એ સૂત્રા વિનિમિત્ત છે. એટલે કે છેવટના નિર્ણયાર્થક અર્થને બતાવનારાં છે. એમના બતાવેલા સિદ્ધ કરેલા અર્થોમાં સંશયને અવકાશ નથી. ઉક્તતાં જ્ઞાનને એમાં તક નથી. આથી વેદાન્ત વિષયમાં બ્રહ્મસૂત્રો એ છેવટનાં પ્રમાણરૂપ છે એમ સ્વીકારાવું આવે છે. અને વસ્તુતઃ તેમજ છે. આથી વેદાન્તસૂત્રોએ કહેલી પ્રમાણિક વાતને પ્રમાણપૂર્વક વિચાર કરનારાઓ એ સ્વીકારથી રહી પ્રમાણપૂર્વક સ્વીકારેલી વાત સાચી શ્રદ્ધા જન્માવે છે. પ્રમાણપૂર્વક સંપાદિત કરેલી શ્રદ્ધા, માતાની પેરે સાધકને બચાવે છે. આથી ભગવાન અહીં બ્રહ્મસૂત્રોનો ઉત્તરેષ્ય કરી આપ્ત પ્રમાણોનોજ સંચય કરી સાધકને નિઃસંશય બનાવે છે. આમ જે વાત ભગવાને ઋષિઓના હૃદયદ્વારા અને ભગવાન વ્યાસના હેતુપૂર્વકના નિઃસંશય બ્રહ્મસૂત્રોદ્વારા જગત આગળ પ્રકાશિત કરી હતી, તેજ વાંતને અર્જુનનાં ઉપરના અતિવાત્સલ્યને લખને સાક્ષાત્ ધીમુખે સમ્પ્રદર્શ્ય કહે છે. ખરે ! અર્જુનના સૌભાગ્યનો પાર નથી ! ॥ ૪ ॥

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।
 ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પञ્ચ ચેન્દ્રિયમોચસાઃ ॥ ૫ ॥

પંચતન્માત્રાઓ, અહંકાર, બુદ્ધિ અને નિશ્ચય અવ્યક્ત તથા દશ ઇન્દ્રિયો અને એક મન તથા પાંચ મહાભૂતો (આ બધાં મળીને ક્ષેત્ર છે). ॥ ૫ ॥

ભગવાને શીમુખે ક્ષેત્ર ક્ષેત્રણુ વિશેષ જ્ઞાન આપવાની અર્જુન આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી. ભગવાનની આ ઘેરી વતસલતાથી અર્જુનનું હૃદય દ્રવી ગયું અને એકાગ્ર બન્યું. અર્જુન પોતાના પચનામૃતની અવશુષ્કાણ સામાં એકાગ્ર થયેલ જોઈ પરમપિતા જે શ્લોકમાં પહેલાં તો ક્ષેત્રનું યથાર્થ સ્વરૂપ વગેરે બતાવે છે.

શાસ્ત્રમાં ખાસ કરીને મનુષ્યનોજ અધિકાર હોવાથી મનુષ્ય શરીરમાં જોડેલાં તત્ત્વો છે તેનીજ ઓળખ અહીં ભગવાન આપે છે. પરંતુ એ શરીરની રચનામાં જે જે તત્ત્વો છે તેનાંથી વધારે તત્ત્વો ખીજા કોઈપણ પ્રાણીના શરીરમાં હોય એમ લાગતું નથી. આથી હાથીના પગમાં જેમ ખીજા બધા પ્રાણીઓના પગનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેમ મનુષ્યના ક્ષેત્રના ઉલ્લેખથી પ્રાણીમાત્રના ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ પણ એની મેળેજ થઈ જાય છે.

ક્ષેત્ર પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત, અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતોનું બનેલું છે. મહાભૂત શબ્દથી અહીં પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો જેને 'તન્માત્રા' કહેવામાં આવે છે, એ અર્થ લેવો. કેમકે પંચ મહાભૂતોને 'ઇન્દ્રિય ગોચરા' એ શબ્દથી બનાવવામાં આવ્યાં છે. એમનો ઉત્પત્તિક્રમ શ્લોકમાં જાણવો નથી એ બધામાં મુખ્ય અવ્યક્ત છે, અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ. સત્, રજ અને તમોગુણની કોઈ સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. એનોજ માયા, પ્રધાન, અવ્યક્ત, વગેરે શબ્દોથી શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્ર વાસ્તવિક રીતે અવ્યક્તાત્મક છે. કેમકે અવ્યક્ત એ મૂળ કારણ છે. ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ એ કાર્યમાત્રનું કારણ હોઈ, વસ્તુ માત્રનું હેતુનું રૂપ તેજ છે. કેમકે કાર્યથી કારણ જિનન નથી હોતું. આથી ક્ષેત્રનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અવ્યક્ત એટલે કે ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિજ છે. અર્થાત્ ભગવાને અવ્યક્ત શબ્દદ્વારા ક્ષેત્રના સ્વરૂપને ક્લી દીધું છે.

એજ અવ્યક્તના બુદ્ધિ, અહંકાર વગેરે પેટા વિભાગો છે. પ્રકૃતિ બુદ્ધિ વગેરેને રૂપે પરિણામ પામે છે. અર્થાત્ 'ચાદ્ધ' સંબંધનો અર્થ અહીં આપવામાં આવ્યો છે. પ્રકૃતિનું પહેલું કાર્ય તે બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિનું કાર્ય અહંકાર છે અને અહંકારમાંથી પંચતન્માત્રાઓ તથા અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયો ઉપજે છે. પંચતન્માત્રાઓમાંથી પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી બુદ્ધિ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ પ્રકૃતિરૂપી મૂળ કારણના પેટા વિભાગો છે. પાંચ મહાભૂતો અને અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયો એ સોડ વિકાર છે, એટલે કે કાર્યમાત્ર છે. બુદ્ધિ જેમ પ્રકૃતિનું કાર્ય અને અહંકારનું કારણ છે, તેમ આ સોડ નથી. અર્થાત્ એ સોડ કેવળ વિકારજ છે. આ સોડનો ઉદ્ભવ 'ચદ્ધિકરી' સંબંધથી ભગવાન કરવા માગે છે. અર્થાત્ આ શ્લોકમાં ભગવાને ક્ષેત્રને ચોવીસ તત્ત્વોનો માલો કહ્યો છે. કાષ્ઠપણુ પ્રાણી દેહહો. તેમાં પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અહંકાર, અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયો, પાંચ તન્માત્રાઓ તથા પાંચ મહાભૂતો હોવાનાજ. આ ચોવીસતોજ અનન્ત ગુણાકાર, સરવાળો કે બાબામી એ આખાંજો વિશ્વનો પ્રપંચ છે.

અવ્યક્ત વગેરે સંબંધોનો સ્પષ્ટાર્થ પણ સમજા લેવો જરૂરી છે. અવ્યક્ત એટલે ત્રણ ગુણો-સત્ગુણ, રજોગુણ, તમોગુણની સામ્યાવસ્થા. સૃષ્ટિકાળે એ ત્રણ ગુણોની વિષયાવસ્થા હોય છે. અને આથીજ કાષ્ઠનામાં વધારે પડતો સત્ગુણ તો કાષ્ઠનામાં રજોગુણ તો વળી ત્રીજામાં તમોગુણ દેખાય છે. સુખદુઃખ અને મોહરૂપે એ પ્રાણીમાત્રના અનુભવમાં આવે છે. સત્ જોનામાં પ્રધાન હોય તેને સુખાનુભવ, રજોગુણ જોનામાં પ્રવૃદ્ધ હોય તેને દુઃખાનુભવ અને તમોગુણ જોનામાં વધારે હોય તેને મોહાનુભવ થાય છે. કાષ્ઠપણુ પ્રાણી આ ત્રણ અનુભવ સિવાયનું નથી આ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રાણીમાત્રમાં ત્રણ ગુણોનું જોડાવતપણું રહેવું છે અને બધા એને અધીન છે. બસ આ ત્રણ ગુણોજ ઉપર આપણા અનુભવમાં આવતા હોવાથી વસ્તુમાત્રમાં છે. સત્વાદિ ગુણો અનિસક્ષમ પદાર્થ હોય, ઇન્દ્રિયોથી પકડાતા નથી, પણ તેના કાર્ય ઉપરથી તેમની અસ્તિત્વ અનુમાન થાય છે. સુખ, દુઃખ, મોહ એનાં કાર્ય હોય, ક્રમે સત્, રજ અને તમોગુણના અસ્તિત્વ અનુમાન કરાવે છે. એ ત્રણ ગુણો પણ પ્રકૃતિથી જુદા નથી. એ ત્રણ સ્વરૂપે આપણને પરમાત્માની એકજ માયા નામની અદ્ભુત શક્તિનો અનુભવ થાય છે. આ માયાજ જગતનું કારણ છે.

બુધ્ધિ એ પ્રકૃતિનું પ્રથમ ગાળક છે. બુધ્ધિ એટલે નિમિષાત્મક જ્ઞાન. મારી સામે પુસ્તકે પડ્યું છે તો એને વિષે 'આ પુસ્તકજ છે ખીણું કશું નથી' એવું જો નિશ્ચયજ્ઞાન તેને બુધ્ધિતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. એ બુધ્ધિમાં પણ પ્રકૃતિના ત્રણે પાસાં હાજર હોવાથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા બેદો પડે છે. અદારમાં અધ્યાત્મમાં ભગવાન જાતે તે વિષે કહેનાર છે.

બુધ્ધિ પછી બુધ્ધિનું બાળક તે અહંકાર અહંકાર એટલે હુંપણાનું સજ્જક જ્ઞાન. સુખદુઃખ અને મોહથી ખરડાયેલું હુંપણું-હું છું એવું દ્રઢતમ જ્ઞાન એનું નામ છે અહંકાર.

અહંકારના બે પરિણામો છે. સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી અગીઆર ઈન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે. તામસ અહંકારમાંથી પંચ તન્માત્રાઓ થાય છે. તન્માત્ર શબ્દનો અર્થ 'કેવળ તે' એવો થાય છે. કેવળ તે એટલે કે વસ્તુનું અભિગ્રિત સ્વરૂપ. શબ્દતન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર, રૂપતન્માત્ર, રસતન્માત્ર અને ગંધતન્માત્ર. અર્થાત્ શબ્દ વગેરેના જે અભિગ્રિત સ્વરૂપ તેને તે તે તન્માત્રા કહેવામાં આવે છે સ્પૃશ્યભૂતોનું આ સૂક્ષ્મભૂતો કારણ છે. એ કારણમાંથી આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી માંચ સ્પૃશ્યભૂતો ઉપજે છે. અને એ સ્પૃશ્યભૂતોનો મેળો એટલે આપણું શરીર.

પંચ મહાભૂતોમાંથી અનેલાં આ શરીરમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને એ જ્ઞાન કર્મ ઉભય ઈન્દ્રિયરૂપ મન એમ અગીઆર ઈન્દ્રિયો છે. શબ્દને પકડનાર જ્ઞાન, સ્પર્શને પકડનાર આમડી, રૂપને પકડનાર આંખ, રસને પકડનાર જીભ, અને ગંધને પકડનાર નાક. એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. ભોક્ત્રવાનું, લેવાનું, આલવાનું, મત્તવિસર્જન કરવાનું અને સંભોગ જન્ય આનન્દ લેવાનું કામ કરનારી અનુક્રમે વાણી, હાથ, પગ, ગ્રહા અને ઉપસ્થ એમ પાંચ કર્મેન્દ્રિય છે. સંકલ્પ વિકલ્પ કરનાર અને જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય સાથે કર્મેન્દ્રિય બળનાર અગીઆરમું તે મન છે. ખસ આ ચોવીસ તરવો મલીને મનુષ્ય શરીર બનેલું છે. અને એમાં દ્વેષમદા બેદો છે. આમ આ મોહમાં ભગવાને દેવનું મૂળ સ્વરૂપ, પેટા વિભાગો અને વિકારો સમજાવ્યા છે. આ બધાંની સમજણનો ઉપયોગ કર્યા છે તે યોગ્યસ્થાને આગળ જનાવવામાં આવશે. ॥ ૫ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्તેજઃ સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥ ૬ ॥

ધ્રિષ્ટા-દ્વેષ-સુખ-દુઃખ, સંઘાત-ચેતના અને ધૃતિ, આ
દૃકમાં વિકાર સહિત ક્ષેત્ર મેં તને કહ્યું છે. ॥ ૬ ॥

આગલા શ્લોકમાં પ્રતિજ્ઞા મુજબ ભગવાને ક્ષેત્રનું વાસ્તવરૂપ, તેના
પેટા વિભાગો તથા તેના વિકારો વર્ણવ્યા હવે પછીના શ્લોકમાં 'જેમાં
થી જે જન્મે છે' તે બતાવતાં ભગવાન ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરે છે.

ધ્રિષ્ટા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ સંઘાત, ચેતના, અને ધૃતિ આટલાને
ભગવાન ક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરે છે. ધ્રિષ્ટાથી માંડીને ધૃતિ સુધીના બધા
પદાર્થો બુદ્ધિ વગેરેના વિકારો છે. એટલેકે બુદ્ધિ વગેરેમાંથી જન્મે છે.
બુદ્ધિ પ્રકૃતિથી જન્મે છે. એટલે હવે તે ધ્રિષ્ટા વગેરેનાં પણ અન્યક્તમાં
જ સમાવેશ થાય છે. આમ અન્યક્તથી માંડી ધૃતિ સુધીના બધાં પદાર્થો
મળાને ક્ષેત્ર અને છે.

ધ્રિષ્ટા વગેરેના સંપ્રદર્શ પણ સમજા લેવો જરૂરી છે. ધ્રિષ્ટા એ
ચિત્તની વૃત્તિ છે. સ્પર્શ કહો-જંખના કહો-પદાર્થોની તરસ કહો એકની
એકજ વાત છે. એક વખત જેમાં આપણને સુખ લાગ્યું તે પદાર્થને
અગર તો તેના સાધનને લગતી 'મને અમુક હો' એ આકારની પદાર્થને
અપનાવવાની ઉત્કટવૃત્તિ તેને ધ્રિષ્ટા કહે છે. એનુંજ નામ રાગ છે. તેજ
મુજબ દ્વેષ તેનાથી ઉત્પત્તિ વૃત્તિ છે. દુઃખ અગર તો દુઃખના સાધનને
'મને અમુક નહીં' એવી સ્પર્શ વિરુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ તેને દ્વેષ કહે છે-દ્વેષ
કહો, ક્રોધ કહો-મારે અમુક ન જોઈએ' એવી જે 'ઉત્કટ પદાર્થને
લાગવાની વૃત્તિ તેને દ્વેષ કહે છે. માણસને જે ગમ્યું તે તેને માટે સુખ
છે. છટ પદાર્થને મળતાં જે ક્ષણિક તૃપ્તિ થાય તેને સુખ કહે છે.
જે તેને ન ગમ્યું તે તેને માટે દુઃખ છે. અર્થાત્ અગુરૂજ વેદના એટલે
સુખ, પ્રતિગુણ વેદના એટલે દુઃખ. દેહ અને ઇન્દ્રિયોના મેળા-એકત્ર ગિથિ
એટલે સંઘાત એ દેહ અને ઇન્દ્રિયોમાં અભિવ્યક્ત થયેલી જ્ઞાનશક્તિ
એટલે ચેતના. દીર્ઘા પચાસ-સિદ્ધિશ બનતા-ગંગીજતા લાગના દેહ અને
ઇન્દ્રિયોના સંઘાતને ટકાવી રાખવાના કારણરૂપ જે પ્રયત્ન, તેને ધૃતિ કહે છે.

ધ્મજ્ઞાથી માંડી ધૃતિ સુધીના ચિત્તમાંથી-બુદ્ધિમાંથી જન્મતા હોવાથી તે બુદ્ધિના ધર્મો છે. ક્ષેત્રજ્ઞ-આત્મા નથી. ચિત્ત-મન-બુદ્ધિ-અંતઃકરણ ક્ષેત્રમાં અન્તર્જાત હોવાથી તેના ધર્મો પણ ક્ષેત્રમાં જ કહેવામાં આવ્યા છે. આમ ભગવાને પ્રકૃતિના બુદ્ધિ વગેરે વિકારો અને તે બુદ્ધિ વગેરેના ધ્મજ્ઞ વગેરે વિકારોથી યુક્ત એવા ક્ષેત્રનું દૂઠકમાં કથન કર્યું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના ક્ષેત્રના જ્ઞાનનો ઉપધોગ શો એ પ્રશ્ન અહીં અસ્થાને નથી. ક્ષેત્રનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો માણસને ભગવાન હવે પછી જે જ્ઞાનનાં સાધનોનો ઉલ્લેખ કરવાના છે તેની પ્રાપ્તિ માટે મુશ્કેલી ન પડે જ્ઞાનના તમામ સાધનો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના અચલ વિવેકમાંથી ઉપજે છે. આથી ક્ષેત્ર તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે તે આત્મા નથી અને આત્મા તે આત્માજ છે ક્ષેત્ર નથી એવી દૃઢ અવિચલ સમજમાંથી માણસનામાં આગળ કહેવામાં આવનારી જ્ઞાનસંપત્તિ, અંકુરિત, પુષ્પિત, પક્ષવિત, અને ફલિત થાય છે. આ સમજણને વળગી રહી તેમાંથી ફળતી મતિને પાટલાધો ની માફક ચોંટી રહેવાથી અમાનિતા વગેરે ગુણો પ્રકટે છે. અમાનિતા વગેરે જ્ઞાન સાધનોની સ્થિરતામાંથી આત્મજ્ઞાનની નિમલતા જન્મે છે. અને આત્મજ્ઞાનની નિર્મલતામાંથી ઉત્પત્તું કલ્યાણ જન્મે છે. આથી ક્ષેત્રની નિર્મલ અચલ સમજ માણસને અત્યંત ઉપકારક છે. સત્યનેજ વળગવાની અને અસત્યને નજ અડવાની જે દૃઢ બુદ્ધિ તે ક્ષેત્રની યથાર્થ સમજમાંથી નિપજતી જોઈએ. ક્ષેત્રની સાચી સમજમાંથી માણસનામાં અનેક ગુણો નિકસે છે. પ્રાણીમાત્રમાં જ્યારે એવીસ તત્ત્વોનોગ્ન એાહોવત્તો આવિષ્કાર છે, બધામાંજ ધ્મજ્ઞ છે, દ્વેષ છે, ક્રોધ, મદ, અનુભવ છે, સંઘાત છે, ચેતના છે, ધૃતિ છે અને એ બધામાં પણ એકજ પરમાત્મા તે જો રૂપે ખેલી રહ્યા છે. તો પછી માણસને માટે ઉચ નીચના ખ્યાલો, અસમાનતા, અસહિષ્ણુતા વગેરેના કુદ્ર ખ્યાલો મટી જ્યા જોઈએ. તે ઉપરાંત આ બધા વિશ્વપ્રપંચનો તેને સ્પર્શ થવા છતાં તે સ્પર્શથી તે અંસ્પૃષ્ટ રહે છે. બધામાં એકરસ આત્માનું દર્શન તેને માટે સદા સર્વદા સર્વથા સરળ થઈ છે. દૂઠકમાં ક્ષેત્રની સાચી સમજ ચિત્તવ ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન કઠી થતું નથી. જે થાય તો તેમાં ક્યાંક ક્યારે-મેલ હોય અને મેલું જ્ઞાન તારક નથી બનતું, કુળાવનાર થાય છે. આથી દરેક સાધકે ક્ષેત્રની યથાર્થ સમજ માટે હમેશાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. ક્ષેત્રનું જેમ જેમ સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું જશે તેમ તેમ હવે પછી ભગવાન પાંચ મ્લોકોમાં

જે જ્ઞાનસંપત્તિ અતાવનાર છે, તે જ્ઞાનસંપત્તિ કુદરતી રીતે તેનામાં આવતીજ નરો. એ જ્ઞાનસંપત્તિ આવતાં તેનામાં કુદરતી રીતે જ્ઞાનગમ્ય જે ક્ષેત્રરૂ, તેની સાચી સમજ આવતી નરો. આથી ક્ષેત્ર પ્રકરણનું સાચું જ્ઞાન વિવેકવાર્તામાં અતિહિયોગી છે. ॥ ૬ ॥

અમાનિત્યમવસ્મિત્વમહિંસા ક્ષાન્તિરાજવંમ્ ।

આધાર્યોપાસનં ક્ષીચં સ્વૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

અમાનિતા, અહંભિકતા, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, શુદ્ધ સેવા, શુદ્ધતા, સ્થિરતા, મનનો વિશેષ નિગ્રહ. (જે જ્ઞાન છે-એમ આગળ સંબંધ છે). ॥ ૭ ॥

આગળ એ શ્લોકમાં ક્ષેત્રની સિધ્ધિ બતાવી. હવે ક્ષેત્રરૂનું પ્રતિપાદન કરવું યોગ્ય છે. ક્ષેત્રરૂનું દર્શન એ સાધ્ય છે. સાધ્ય વસ્તુની સિદ્ધિ, સાધનો ઉપર અવલંબે છે. જ્યાંસુધી સાધનની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાંસુધી સાધ્ય સિધ્ધિ હોવા છતાં પ્રાપ્ત થવું નથી. અર્થે સાધક સાધ્યના કરતાં સાધન ઉપરજ વધુ મદાર રાખવી ધટે. જેની પાસે સાધનની સંપત્તિ મેળૂદ છે તેને માટે સાધ્યની સિદ્ધિ આવે નથી. આથી ભગવાન હવેના પાંચ શ્લોકમાં દર્શનીય જે ક્ષેત્રરૂ તેના દર્શનમાં સાધનરૂપ જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. ક્ષેત્રની નીતરી સમજમાંથીજ આ જ્ઞાનસાધનો દર્શિત થાય છે. આથી દરેક સાધક આ ક્ષેત્રની સાક્ષાત્કરના સાધનરૂપ જ્ઞાનનું હંમેસાં મનન કરે. હંમેસાં એ જ્ઞાનની સંપત્તિ મેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે એ હેતુથી ભગવાન ક્ષેત્રરૂના જ્ઞાનના સાધનોને કહે છે

જ્ઞાનના સાધનો પૈકી પહેલું તે અમાનિત્ય છે. આ અમાનિત્યની મયાર્થ સમજ મેળવવી જરૂરી છે. માનિત્ય એટલે પોતાની જાતમાં ઉત્કૃષ્ટપણનો નિશ્ચય માણસ પોતાની જાતને સૌથી ઉચ્ચ માને છે. બાકીના બધા કરતાં પોતેજ બધી બાબતમાં ચઢીઆતો છે એમ એ અચૂક બોલતો ન હોય તોપણ ઉડે-ઉડે મનમાં આ-આ કરતો હોય છે. માણસ જ્યારે પોતાની જાતનું સત્યની દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષ મૂલ્યાંકન નથી કરતો ત્યારે એ માની બને છે. જો એ આજીવજાતીના વિશાળ વિશ્વને લુપ્ત અને તેમાં સત્યની દૃષ્ટિએ પોતાનું મયાર્થ સ્થાન નક્કી કરી લે તો કરી પોતાની જાતને ઉચ્ચ

ન માને. પોતાને વિષે મનમાની 'કલ્પનાઓ' દોષી એસાડી ને કલ્પના ધુળા
 આધુ' જગત પોતા વિષે માને એમ ઇચ્છે છે. આધુ' જગત તેની કલ્પ-
 નાઓ કલ્પના કરવા બંધાએલું નથી. પરિણામે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ વચ્ચે
 સંઘર્ષ થાય છે. માણસ જો સત્યનો એકાન્ત આશ્રય લે તો પોતાને વિષે
 ભળતી કલ્પના ન કરે. પોતે જેવો છે તેવોજ જો એ પોતાને માનતો
 થાય તો પોતાનામાં વધવટ કરવાથી એનામાં કશો ફેરફાર પડતો નથી
 એમ એ જોઈ શકે સત્ય ઉપર અસત્યનું આરોપણ કરવાથી માનીપણ
 જન્મે છે અને એ માનીપણ માણસને શુદ્ધ બનાવે છે. ઈશ્વરની યોજના
 બુદ્ધાવે છે, સત્યથી એને વેગળો રાખે છે માણસ જો વિવેકી દૃષ્ટિથી
 વિચારે તો એને એક વાતમાં અભિમાન લેવા જેવું ન દેખાશે. પ્રાણી
 મોતમાં એક સરખોજ આત્મા છે. બધાના લેવો જુદાં જુદાં છે-આત્મામાં
 કશી વધવટ થતી નથી. અને લેવમાં તો વધવટ હોવાનીજ આથી. આત્મ
 દૃષ્ટિએ વિચારતાં તો માણસ કદી પોતાનામાં ક્ષેત્રના ઉચ્ચનીચપણાથી
 ઉચ્ચનીચપણું ન આરોપી શકે શરીર દૃષ્ટિએ જો તે અભિમાન ગમે
 તો તે નકામું છે. કેમકે જો એ પોતાનું શરીર નિરોગી છે-સુખી છે-
 રવસ્થા છે-કદાવર છે-ધાડીનું છું-માંસલ છે, આથી શરીર દૃષ્ટિએ હું
 બીજાથી ઉચો છું એમ માને તો તે વિશ્વની વિશ્વશક્તિતા વિસરે છે. શરને
 માથે સ્વાશેર હોય છે એ કહેવતમાં બરેલાં સાદાં સત્યને તે તે વેળા
 સ્વીકારતો નથી. હોતો અને તેજ રીતે મન, ઇન્દ્રિયો, શુદ્ધિ વગેરેની બાબતમાં
 પણ હું સૌથી ઉચો છે એમ બ્યારે એ માનવા માટે છે ત્યારે એના
 કેરતાં દુનીઆમાં અજ્ઞ અજ્ઞ મન શુદ્ધિ વગેરે વિષયમાન છે અને
 તેમની સરખામણીમાં પોતે કાંઈ નથી એ સત્યને વિસરે છે. વળી પોતે
 જે કાંઈ માનવા મંડી પડે છે તેવો પોતે થઈ જતો નથી. સત્ય કલ્પનાને
 વગ આપતું નથી. આથી પોતાને વિષે મનગમતી કલ્પનાઓ કરવાથી
 માણસ સત્યને ડારી શકતો નથી. પોતા વિષે ગમે તેવું એ માનવાની
 ટેવમાં રાખે તોપણ તે જેવો મૂળમાં હશે તેવોજ રહેશે કેમકે સત્ય કદી
 અસત્ય થતું નથી. આ કારણસર મનુષ્યે પોતાનાં વાસ્તવિકરૂપને તટસ્થપણે
 તપાસતું રહ્યું. પોતાની જાન વિષે જ્યારે એ યથાર્થ ખ્યાલો સેવશે ત્યારે
 એ માની ન રહે. એ નમ્રતાનો અવતાર બનશે. નમ્રતાની હવટની હદ પર
 જઈ પહોંચેલ મનુષ્ય વંદનીય છે. તેના તો દર્શનમાત્રથી પાપ યોગ્ય છે.
 આમ વિચારતાં આવમ પડે કે માનીપણું અસત્યનિશામાંથી જન્મે છે.

એ માનીપણ્યામાંથી વિષમ ખ્યાયો પેદા થાય છે. શુદ્ધતા જન્મે છે. હિંસા જન્મે છે. અસ્પૃશ્યતાનો ભાવ પેદા થાય છે. બધામાં ધમરતું વિરમરણ થાય છે. સ્વાર્થ વધે છે. દેવાં ઉપર અસહનું આવરણ ધાડું થાય છે. અને આ બધાને લીધે માણસ દુઃખી થાય છે. ક્યયય છે. હમેશાં પોતાના અભિમાનને પોષવા તેણે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે અને અભિમાનનો ચૂરા થાય ત્યારે તેને અસહ સદૃશ લાગી જાય પીડા થાય છે. માનીપણું અસહ્યમાંથી જન્મતું હોવાથી ક્ષેત્રના કે જે પરમ સર્વ છે, તેના દર્શનમાં મદાન આડખીલીપ છે. આથી ભગવાન કહે છે કે. માણસનામાં અમાનીપણું હોવું નોંધજો. અમાનીપણું વિવેક, વિચાર, સત્યનિષ્ઠા, સત્યનેજ સ્વીકારવાની ઉત્કટ ઇચ્છામાંથી જન્મે છે. અમાનીપણું સત્યની આરાધના છે. અને અસારસુધી અવિવેકને લીધે આપણે આપણી જાત ઉપર જે કંપનાઓની પરંપરાની 'ચોળી' ચોડ ખડકી રાખી છે તેમાંથી-તેની, અજ્ઞાત ચૂડમાંથી છુટવાનો ઉપાય છે. અમાનીપણું સત્ય-સરળતા-નમ્રતા-નિર્મળતા વગેરે દૈવીગુણોને જન્મ આપે છે અમાનીપણાની છવટની હદ, જેને સાચો અધ્યાસ કહે છે, એ અધ્યાસના પૂર્ણ દેશવટમાં આવે છે. અસત્યની છટામાંથી પણ અમાનીપણું ભડકે છે. અમાનીપણું આત્મ-દર્શનનું દાર છે આથી ભગવાન પોતાનામાં ઉચ્ચપણાની ભળતીજ કંપનાથી સાધકને દૂર રહેવા આ સાધનમાં એતવે છે. જે અમાનીયો તેણે અધ્યાત્મ માર્ગમાં ઘણી લાંબી દૂર દરી એમ જાણવું. અમાનીપણાના વિકાસમાં શાન્તિ હોય છે નિર્વિકાગ્રિતા હોય છે. અદ્વૈત પ્રસન્નતા હોય છે. અમાની બંનવાથી બધામાં માણસને આમસત્તાનું ભાન થાય છે. આવા સત્યમય માનવના દર્શન વિરલ છે !

માનિતા એટલે જાતમાં ઉચ્ચપણાનો આરોપ એ વાત આપણે નોંધી ગયા. એ માનિતાનો અભાવ એટલે અમાનિતા. અર્થાત્ અમાનિતા એટલે જાતનું ચચાર્ય મૂલ્યાંકન માનિતા એ અસત્યનું પ્રથમ પગથીજ છે. એજ અસત્યનું ધાડું સ્વરૂપ દંભ છે. દંભ એટલે જાતને જુદી બતાવવી તે. આપણે જેવા, હોઈએ તેવા ન બતાવતા જેવા ન હોઈએ તેવા બતાવવાની વૃત્તિ એટલે દંભ. માનિતાથી માણસ પોતાનામાં મિથ્યા કંપનાઓ કરે છે એ કંપનાના રંગે રંગાયેલી પોતાની જાતને જાત સમક્ષ ટકાવી રાખવા એને દંભનો અંશયક, લેવો પડે છે માણસ દંભને લાલ ખાતર, પૂજા ખાતર,

કે ખ્યાતિ ખાતર એવે છે. અને એ લાલ, પૂળ કે ખ્યાતિને ખાતર પોતાની જાતને જૂદી જતાવવા તે વેપનો, - લાપાનો, ક્રિયાનો કે ચાતુરીને આશ્રય લે છે. અને જગતને ઉતારવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ દંભ એ છેવટે આત્મવંચકજ નીવડે છે, કેમકે દંભથી સત્ય, દયાળુ, નથી. શરૂઆતમાં સત્ય ઉપર દંભ ઢાંકીછોડે કરી શકે છે, - પરંતુ સત્ય છેવટે જ્ય પામે છે અને માણસ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશિત થાય છે. કેમકે દંભને સત્યનું પીટખળ નથી. સત્ય નકર છે, દંભ પોષે છે. જ્યારે સત્ય એ સત્યજ રહે છે અને કદી અસત્ય બનતું નથી ત્યારે દંભને સેવવો એ આત્મધાતજ કહેવાય દંભ રાખનાર માણસ જૂલી જાય છે તેના બધા કર્મોને જાણનાર પુરાણ મુનિ પરમાત્માથી તો તે કશી વાત છપાવી શકે એમ નથી । આથી છેવટે તો દંભ પોનામા સેવકનેજ પાયમાલ કરે છે. દંભને દળી નાખનાર સત્ય છે. આથી સત્યનું શરણ લેવાથી મનુષ્ય દંભથી મુક્ત થાય છે. દંભ, સત્ય એ વિશ્વરચનામાં સત્યજ રહે છે એ સત્યની વિસ્મૃતિથી થાય છે. દંભ અસત્ય સેવનથી જન્મે છે. અસત્યથી પોષાય છે અને માણસને છેવટે અસત્ કરી મૂકે છે. એ દંભના પંજામાંથી છૂટવાને માટે માણસે પરમહંસા સર્વજ છે તેનાથી કશું છપું રહી શકતું નથી, સત્યજ પરમ ઉદ્ધારક છે. સત્ય સિવાય બીજું શરણ નથી. અને સત્યને સેવવામાંજ અને પરમલાલ, પરમપૂજ અને પરમ ખ્યાતિ મળનાર છે. આવી નિશ્ચલ સમજને વળગી રહેવાની જરૂર છે. બાકી દંભનું ક્ષેત્ર અતિ વિશાળ છે. જીવનના પ્રત્યેક કોણને તે સ્પર્શી રહેલ છે. સત્યનું જો ઢાંકણ હોય તો આ દંભ છે. એના ધાતકપાશમાંથી છૂટવા માટે માણસે સત્યનો આશ્રય લેવો રહ્યો. સત્યના અનન્ય ઉપાસક બનવાથી દંભ દૂર થાય છે અને સત્યનિષ્ઠામાંથી આધ્યાત્મિક અવિનાશી અખંડ આનંદ જન્મે છે. આથી આ બે સાધનોદ્વારા ભગવાન આત્માના દર્શનને માટે અખનાર માણસને સત્યનું સતત સેવન કરવા જતાવે છે. સત્યજ છેવટે તારક છે એમ વિધાન કરે છે.

આત્માના દર્શન કરવા ઇચ્છનારે અહિંસક બનવું જોઈએ. હિંસા એટલે વિના લેવા દેવાએ પ્રાણીઓને તનથી મનથી વાણીથી પીડવું તે. જે માણસ આત્માને ઝોળખવા નીકળ્યો છે તેનાથી કોઈને પીડાવજ કેમ ? કેમકે દરેક ક્ષેત્રમાં પરમાત્મા વસે છે. આખું વિશ્વ એ પરમાત્માનું હૃદય છે. કોઈને પણ કોઈની પાસે પીડા આપી એટલે ઇચ્છને હૃદયમાં ચોડ

લગાડવા બરોબર છે. ન્યારે કોઈપણ માણસ ખીજા કોઈપણ પ્રાણીને રહેજ પણ પીગ કરતો હોય છે તે વેળા આખો વિષાત્મા ત્રાસી ઉઠે છે. વળી વિચારકને માટે હિંસાની જરૂર નથી રહેતી, જે ઉદારચરિત માનવી અમાની બન્યો તેને બધામાં આત્માની અસ્તિ લાગવાનીજ. અને આત્મા બધાનો સરખો છે-એકસરખી રીતે સુખને ઇચ્છનારો અને દુઃખને દૂર થયેલું જોવાને આદનારો છે એમ તેને લાગ્યા વિના નજ રહે એટલે બધાંએ પ્રાણીમાં એકરસ આત્માની અસ્તિ સ્વીકારનારને માટે હિંસકભાવ-પરપીડન-એ સ્વપ્ને પણ સંભાર્ય નથી ! પ્રાણીમાત્ર સુખને માટે ટળવળે છે. દુઃખના ત્રાસથી કર્ણે પોકાર કરી રહ્યાં છે ત્યાં આત્મદર્શન ઇચ્છનારને માટે દુઃખી દુનીઆને વધારે દુઃખી કરવા માટેની ભાવનાજ કેમ રહી શકે ? આથી બધામાં સ્નેહરત્ને જોવા ઇચ્છનાર અહિંસક હોય. કોઈનેપણ તે મન વાણી કે તનથી દુઃખ દેનાર ન હોય. અહિંસક બનવા માટે માણસે પ્રેમ અને ક્ષમાની અભંગ ઉપાસના કરવી જોઈએ, તેણે મૈત્રી કરુણા અને મુદિતાને પોતાની સદચરીત બનાવવા જોઈએ. કોઈપણ પ્રાણીને જોઈને તેને આત્મિક પ્રેમ ઉભરી આવવો જોઈએ. આત્મદર્શનનું અંતિમ ફળ છે તે અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રાણીમાત્ર સાથે નિર્વેરજીવિથી આચરણ કરનાર માણસ પરમાત્મા કરતાં જરાયે ઓછો નથી ! કેમકે પરમાત્મા પોતેજ પરમે અહિંસક છે !

અહિંસા પછી સર્વવાન કહે છે કે સ્નેહરત્ને જોવા ઇચ્છનારે જ્ઞાન્તિ ટળવળી જોઈએ. જ્ઞાન્તિ એટલે જ્ઞાના જ્ઞામા એટલે પારકાના અપરાધને સહી લેવાની તત્તિ-આત્મિક સદિચ્છતા. જ્ઞામા આત્મદર્શનની સ્વચ્છતામાંથી જન્મે છે ! આત્મદર્શન માણસને રાગદ્વેષથી પર બનાવી દે છે. રાગદ્વેષથી પર થયેલો માણસ નિર્બાંધ પ્રસન્નતા ભોગવે છે. સત્વગુણનો જ્યારે ચોરીમે કલાક ઉદેક રહે છે ત્યારે રજોગુણ અને તમોગુણ છેવટનાં દયાઈ રહે છે. હવે આત્મદર્શીના હૃદયમાં સત્વગુણની ચિરદશા હોય છે તે જગતમાંજ રહે છે અને જન્મતના બધાં પ્રાણીઓના સંબંધમાં રહે છે. તે પ્રાણીઓમાં એટલો સંતવનો ઉદય નથી હોતો જેટલો આ આત્મદર્શીમાં હોય છે. આથી અજ્ઞાનવશ પ્રાણીઓ આ આત્મદર્શીના અજ્ઞાનને લઈને અનેકવેળા અપરાધ કરે છે. પણ આત્મદર્શી તો દયાજ એવી ભોગવે છે કે એના સત્વગુણને બેદીને રજોગુણ કે તમોગુણના પ્રચણો છૂટતાજ નથી ! રજોગુણ અને તમોગુણના નિરોક્તવને લીધે તેનામાં મૈત્રિતા-યત્નદેષ ઉભરાતા

નથી અને આથી આત્મદર્શી માણસ ક્ષમાનો અવતાર હોય છે માણસના ખળભળાટથી જેમ સમુદ્ર ખળભળતો નથી તેમ દુનિયાના મુદ્દ બનાવોથી આત્મદર્શી ખળભળતો નથી આથી ક્ષમા એ આ માની સદૃશ શક્તિ થઈ પડે છે ક્ષમા એ કોષનું રસાયન છે । દેખને એ પ્રવાહી કરી વગળ કરી નામે છે ક્ષમા પ્રાણીમાત્રના ઉપગના આત્મિક એમનું પ્રાણી ચિન્હ છે ક્ષમા એ ભૂખ છે આથી ક્ષમાતિ વિચારપૂર્વક કેળવવી રહી રાગદ્વેષના પ્રયંક કુમથાઓથી અત્યંત ગ્રહણ કરનાર પ્રાણી પ્રમાણે આત્મદર્શીને ઉપાગ્ય છે ।

ક્ષમા પછી ભગવાન આજ્ઞાને ઉ નેમ કરે છે આજ્ઞાને એટલે સરળતા જેવું હોય તેવું દોડે અને તેવું વર્તનમા સત્યની સરળતા એ દીકરી છે જે માણસ સત્યની મેવા કરે છે તે કુદરતી રીતે સરળતા અને છે કેમકે તેની અમજ હોય છે કે અત્યંત હુપાઈ શકતું નથી । જે જેવું છે તેવું જ તેને સ્વીકારવું અને પ્રકટ કરવું એ એક સત્યનોજ પ્રયોગ છે । પ્રપચ્છ ગાઢપણ, કુટિલતા, વાકાપટ્ટ વગેરે વ્યવહારમા જોવામા આવે છે તે બધા અસત્યના પડછાયાઓ છે પગલું એ પડછાયાઓથી સત્ય અધોગમા રહેતું નથી એટલેજ જીવ વગેરે નિરાધાર છે માણસે સત્યનો આશ્રય સ્વીકારી મીઠા-સરળ-હોય તેવા બની જવું રહ્યું દબને દારી દેવા માટે સરળતા જેવો એક ઉપાય નથી । વળી જીવજંતુ દબ વગેરેની જરૂર નથી । આથી માણસે પોતાના પ્રત્યેક વ્યક્તિગત કે સામાજિક વ્યવહારમા સરળ બન્યેજ છૂટકા સત્યની સેના સરળતામા અવતરે છે અને સરળતાથી માણસને શાન્તિ મળે છે આત્મદર્શન સ્પષ્ટ થાય છે દબથી તો ઉદ્ધેશ વધે ! આથી માણસે પોતાના પ્રત્યેક વ્યવહારમા સરળ થવું ઘટે સરળતા એ દુન્યવી હડાપણની દૃષ્ટિએ કાચ ગાઢપણ ગણાય પણ આધ્યાત્મિક જીવનની આખી ઇચ્છનારે દુન્યવી હડાપણની હાથમા વિશ્વાસ રાખવો ઉચિત નથી કેમકે કૃત્રીક વખત કેટલાક દોષો સર્વવ્યાપી હોવાથી માણસ તેને ગુણ/તરીકે અપાની લક્ષ્મી પોતાની નિર્જલતાનું સમર્થન કરે છે । આથી સાધકને માટે તો સરળતા એજ ધ્યેય હોતું ઘટે ।

સરળતા પછી ભગવાન આચાર્યોપાસના બનાવે છે આચાર્યની ઉપાસના એટલે ગુરુસેવા ગુરુમેવામા - ગુરુપ્રત્યે માન, પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, તેના વચનમા અટલ વિશ્વાસ ગર વચનને અમલમા બિડવાનો પ્રયત્ન

નિશ્ચય, ગુરુ માટે પ્રાણુદાનની, પણ તેથી વધારેનો અભાવેશ થાય છે. ગુરુ સખ્દમો અર્થ ભારી થાય છે શિષ્યથી જ્ઞાનમા, કર્મમા, આચરણમા, દર્શનમા, તોલ્યા હોય તો જે ભારી થાય તે ગુરુ એક વખત ગુરુને સ્વીકાર્યા મછી તેનામા અચ્ચલિયાગી ભક્તિ હોવી- ઘટે કેમકે ગુરુસેવા શિવાય ગતિજ નથી ગુરુ શિષ્યને જે જ્ઞાન આપે છે તે જ્ઞાનની આમળાખીભુ બધુ મૌલુ છે. ગુરુ માણસને ખિરે માણસ બનાવે છે આત્મજ્ઞાનની દુર્લભતા અને શિવતા જોના આ મજાન દેનાર માટે તો ગરીબના જ્ઞાન પણ આછા છે. સેવાદ્વારા ગુરુની થયેલી પ્રસન્નતામાંથી અમોઘ આત્મનિધા જન્મે છે. આથી ગુરુ સાક્ષાત્ પરમાત્માનો અવતાર છે ધર્મગુનીજ પ્રતિમા છે. આથી અધ્યાત્મ માર્ગમા ગુરુની સેવા અતિઉપયોગિની છે. ગુરુઓનો ગુરુ પણ પરમાત્મા છે. અને તે બધામાં મોજુદ છે આથી માનવ ગુરુના દુકાળના વખતે માણસે મુજબાની જરૂર નથી. શિષ્યતામા જો સાચી છતાસા હશે તો કોઈ કાળે ગુરુ વિના તેનું ગણુ ન અટકી પડે આપણા મા સાચો શિષ્યભાવ જગે એટલે આપણે માટે ગુરુ આગળ મળમે ગુરુનું દર્શન થતા ગુરુમેવાથી માણસ તરી જાય છે.

ગુરુસેવા મછી અતિઉપયોગી વસ્તુ તે શૌચ છે શૌચ એટલે બહારની અને અંદરની પરિવ્રતા સચીની સ્વચ્છતા ગખી ઘટે. માણસે દિનકર, પવિત્ર, પ્રમિત, અજખાનુ ઘટે પાણી મેંજેરની શુદ્ધિનો. આમકે રાખેજ છૂટકા દવાપાણી ખોરાક વગર વગેરેની શુદ્ધિથી એની બાહ્ય પરિવ્રતા જળવાય છે તે ઉપરાંત માનસિક પરિવ્રતા પણ તેને માટે અચત જરૂરી છે રામદેવ મેંજેર દોષોને ધોવાને માટે હમેશા તેણે કેડ દુસેલીજ રાખરી જોધમે ખરી શુદ્ધિ તે આજ છે. રામદેવ વગેરેને ધોઈ નોખીને પ્રશાન્ત થાય તેનેજ આત્મદર્શનનો અધિકાર સ્થાપડે છે આ વિષય ઉપર વિસ્તૃત ચર્ચા માટે ગીતાછેના ખારમો અધ્યાય ધાવતા રિનની છે.

સૌરખાદ આપે છે-ચર્ચે, રચે એટલે અચ્ચતા પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં નિજ કર્તવ્યને અદા કરતા વચ્ચે જે જે આપખીલીઓ આવે તેનાથી ન કરતા કર્તવ્યનેજ કરવાની દ્રવના પોતાના કર્તવ્યમા નિમગ્નતા એ દૈવ શુદ્ધિની નિશાની છે ઝાઝાપેસી જુદી પ્રવચ્ચે બની જતા છે. કર્તવ્યમા નિરપચ્ચનિય એ મદાન આત્માનું ચિન્હ છે. એમ વિશેષે રાખમે મજાનું નિશ્ચય જાય છે ન મજાજાનો સંકેત છે આમ

તૂટી પડે કે હિમાચલ ચગી જાય તોએ કર્તવ્ય એ કર્તવ્યજ છે એની અચલ નીનરી સમજી નામ સ્થિરતા છે । બધાં ન કાપવાની જેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય, પામતાને ન । સ્વીકારવાનો જેણે ટેક લીધો હોય, સમ્મતેજ તૂટી જાય તોપણ વળગવાનો જેણે મણ્ડીએ નિશ્ચય કર્યો હોય તેજ હિયર બની નર છે બાની ડોળવાના તો જીવનમા અને અને પગને પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે ॥

૨. 'આત્મનિનિગ્રહ' એવે, કેવિવેકથી મનનો કાણુ, બોધ જેનો દેવ કરે, અને શાસ્ત્રો જેને નકાર એની બામતોમાથી મનને મનને માટે દહારી લેવું તે લોકનિરિદિષ્ટ અને શાસ્ત્રથી નકારાયેલા આશ્રમ અને વનને અનુચિત, આમા, ખતિ અને દેશ કે પ્રાણીવર્ગનો દ્રોહ કરનારા કર્મોમાથી સદાને માટે મનને નિહત કરવું એટલે મનનો વિવેકપૂર્વક નિગ્રહ મનત જગત્તિ, વિવેક અને સાચી સમજના સેવનથી મન ધીરે ધીરે સમજી જાય છે, અને હગમ બામતોમાથી સદાને માટે જિગી જાય છે મનનો નિગ્રહ એ તો આત્માના દર્શનમા મુખ્ય છે એનો નિગ્રહ કરવામાજ માણસના પુરુષાર્થની પરીક્ષા અને કસોટી થાય છે આથી, માણસે આ માટે સનમ વિવેકશક્તિને કેન્દ્રિત કરી પ્રવલ્લ વરના થો ॥ ૭ ॥

ઇન્દ્રિયાયંતુ ચૈરાગ્યસનહકાર યય ચ । ૧

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિવુ સ્વદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૮ ॥

ઇન્દ્રિયોના અર્થોમાં ચૈરાગ્ય તથા નિશ્ચય અહંકારનો અભાવ. જન્મ મૃત્યુ જરા વ્યાધિ હુ ખં અને દોષોનું અનુ સંધાન ॥ ૮ ॥

આકાશ પ્રોકાશ ખીજા જ્ઞાનના સાધનો બનાવે છે ઇન્દ્રિયોના અર્થોમા વિગત એટલે કે આપણી ઇન્દ્રિયો જે જે વિષયોને પકડે છે તે તે વિષયોમા ગત એટલે તૃપ્તિનો અભાવ જ્ઞાન, ચામડી, આખ, જીભ અને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને જનનેન્દ્રિય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે આ દસ વિષયો છે ચન્દ્ર જ્ઞાનનો, સ્પર્શ ચામડીનો, રૂપ આખનો, રસ જીભનો, અને ગંધ નાકનો વિષય છે વચન વાણીનો, સેવુ હાથનો, ચાલવું પગનો મત્સ્યાગ ગુદાનો, અને સંભોગજન્ય આનન્દ એ જનનેન્દ્રિયનો વિષય છે આ દસો

વિષયોના ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ સ્પર્શથી નતો, તેને, લેવાની કે નતો
 સજવાની જે શક્તિ એનું નામ ઇન્દ્રિયોની અર્થોમાં વિરાગ છે. દિવ્ય કે
 અદિવ્ય પદાર્થોની હાજરી છતાં નતો તેને લેવાની કે તજવાની જે તટસ્થ
 પ્રતિ છે એ ત્રિપયોમાં દોષદર્શનથી, સિદ્ધ થાય છે. બહારના વિષયો,
 અંદર મનદારા આવવાથી નથી તો આત્મામાં કંઈ શક્તિ કે કમી બનતી,
 વળી વિષયોની અવરજવર યાવજીવ રહેવાનીજ. એ, આપણા હાથની
 વાન નથી. વિષયોમા એકરસતા નથી પરિણામ પામવું એ પદાર્થભાવનો
 સ્વભાવ છે. આંધી-સદા પગિણામી 'રિધિઓના' કેપર્શ કે અસ્પર્શો મનને
 વિદ્યવળ બુનાવતું એ રાગદ્વેષનો પ્રભાવ છે. વંચુત આત્મા એ બધાની
 અંદર રહેવા છતાં બધાથી અલિપ્તજ રહે છે, તો આત્માના અભાવને
 વિસરી જઈ આત્મામા રાગદ્વેષની માત્રાઓ વધારવી એ અવિવેક છે.
 આથી માણસે વિષયોમાં દોષદર્શન કરી સમગ્રપૂર્વક ઇન્દ્રિયોના તમામ
 અર્થોના વિગતી થવું ઘટે વિરાગ એ સાચી સમગ્રજી અનિવાર્ય પરિણામ
 છે. સાચું જ્ઞાન નિરાગને સાથે જોતરણુંજ આવે છે. અને રાગદ્વેષ ઇન્દ્રિયોને
 વિષયોમા પ્રેરે છે. એ પ્રેરકજી જ્યાં કાચુમાં આવે એટલે તેનાથી પ્રેરાતી
 ઇન્દ્રિયો વ્યથા કાચુમાં આવી જાય છે આથી ત્રિગુંગે દોષદર્શનથી
 ઉદ્ભવે છે અને વિવેકથી રિધિ થાય છે. ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં સમગ્ર
 પૂર્વકના વિગત ગિવાય શાન્તિ એ આકાશના કુલ જેવી છે. વિરાગથી
 ઇન્દ્રિયો મનોમય થાય છે અને મન પ્રસંગાત્મા તરફ કુદરતી રીતે ઢળે છે
 કેમકે સત્સન્નિભતા એ મનના સ્વાભાવ છે આથી ક્ષેત્રજ્ઞના દર્શન ઇચ્છનારે
 વિવેકનું શરણુ લઈ સદા ઇન્દ્રિયોને નિષ્પવિમુખ કરવા સમાર્થ જગૃત
 અપ્રમાની પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા વિગત પછી ભગવાન માણસને અનદકારી બગવા કહે
 છે સાચું જોતાં તો અદકાર નહીં ક્ષુદ્રતા છે જે જગતનાં અલુઅલુમાં સર્વજ
 અને સર્વશક્તિ પરમાત્મા વસતા હોય ત્યાં કોઈપણ જાતનનો ગર્વ એ
 નહીં મૂર્ખતા છે. પણ એ મૂર્ખતાનો થોડે વતો અંગે બધાએ જોય બને
 છે અને એજ તો માણનો પ્રજ્ઞા છે બેબે કરવું બકરું અને કુદું
 કરવું માણસ ભગવાન સરખાં છે! ઉડે ઉડે પણ કું એક છે,
 એવો ગર્વ ન રહેવો જોઈએ. વિવેકની ઉવટની દૃઢ પર, ત્યારે માણસ
 પ્રશ્નરૂપાથી પડેયે છે ત્યારે તેનામા દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરેમાંથી
 અવલગન છૂટી જાય છે કેમકે કેવળ આત્મામાં તે પ્રતિષ્ઠિત બને છે.

આત્મા અને અનાત્માને બેળી નાંખી માણુસ 'હું હું' એમ લવારો કરે છે. અને એ 'હું' ની અનન્ત ધાડને પોતાના ઉપર નોતરી લે છે. વિવેક, વિરાગ, ઇશ્વરકૃપા, સત્સંગ, ઇશ્વર મહિમાનું નિરન્તર, ચિન્તન અને સત્ય નિઠા શિવાય અહંકારિ એમળતો નથી. અહંકાર એમળે છે ત્યારે માણુસ આઘાત સામે પ્રત્યાઘાત કરતો નથી, આઘાતને સહી લે છે પોતાના અસવીરૂપનું જેને નિરન્તર બાન ઇશ્વરકૃપાથી રહે તેને પોતાના નકલી સ્વરૂપના આઘાત પ્રત્યાઘાતની અસર ન નડે. આથી માણુમે સ્વરૂપના સતત ભરણે પરરૂપમાથી-એટલેકે દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેમાંથી હુંપણું ખેંચી યેવું રહ્યું. સત્યનેજ વળગાય તો અનહંકારી (યવાય) અહંકાર જ્યાંનુધી જીવે ત્યાંસુધી ઉપદ્રવો આપણને પીડે છે ! ખરી નમ્રતા વિના સદૃષ્ટિ યોગનાની નિર્દોષતા-અભીરતા-લીલા આપણને સમજતી નથી !

માણુસે આ ઉપગાંત જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખ, દોષનું અનુદર્શન કરવું જોઈએ. અનુદર્શન એટલેકે જન્મ વગેરે પ્રાણીમાત્રને સાધારણ છે એવું અનુસન્ધાન. મધપણુ વરણને જન્મથી માંડી દોષ સુધીના બધા ધર્મો અપર્યાય વિના રહી શકતા નથી. મને એકલાતેજ એ બધાં સ્પર્શ છે એમ મૂઢતાથી માની લઈ આણુસ ખૂબ અકળાય છે. પરંતુ માણુસ જો જન્માદિ વગેરેનો સ્વીકાર કરી લે તો તેમનો તેના ઉપર પ્રભાવ પડતો નથી. તેણે પ્રિયારણું ધરે કે જન્મ વગેરે મને એકલાનેજ છે શું ? વિધની રચનાજ એવી છે કે એમાંથી કાંઈ મુક્ત નથી ! વળી આત્મા તો એ બધાથી સદા અલિપ્તજ રહે છે. આત્માનો એ સ્વભાવજ નથી ! હું અનાત્મા નથી. આથી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો મને જન્મ વગેરે હેજ નહિ. રહ્યો વચગાળો ! જે વિશ્વમાં હું છું તે વિશ્વની રચનાતે મારે અધીન થયુંજ રહ્યું ! તો પછી જન્મ મરણ વગેરે સર્વપ્રાણીને; સાધારણ લેખી પોતાની તેમાંથી બાદબાણી ન કરના વારંવાર તેનું સમાનોચન કરતા રહેવું ધરે. જેથી જન્માદિની ગેરસમજમાંથી ઉપજતો ઉદ્વેગ ટળે ! જે બધાને સાધારણ છે, જેમાંથી કાંઈજ મુક્ત નથી તેતો ખરેખરો, તેને કેવળ આત્મસમવાયીજ માનવાની વૃત્તિ, એ અરિવેક છે. સત્યને ન સ્વીકારવાની કાયરતા છે ! અસત્યને બારાધવાની એમાં એટલી વૃત્તિ છે ! આથી જન્મ મૃત્યુ જરાવ્યાધિ, દુઃખ અને દોષો એ ઉદ્વેગનાં કાગળુ ન બનવાં જોઈએ. ઉપદું આ વિશ્વમાં તે એક બીજાને મારે સહાનુભૂતિ અને સમદર્શનાં

સાધન બનવા બોધ્યે જન્મ મૃત્યુ વગેરેની સધારણના માણસમાને
મગ્ધર મહાયક બનાવે—એક ળીગતમા ઉપર આત્મિક મમત્વ રાખતા
શીખવે । જેર મિત્રેધને શ્રુવાને । આવો ધ્યનિ આમાથી સભળાવો છે ।
આ સાધનની આવી મમત્ માણસના ધણા યુક્તિનો વિગત કરાવે
હી ॥ ૧ ॥

અસક્તિરનમિષ્વક્ત્રઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્ય ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષોપપતિષુ ॥૯॥

પુત્ર, પત્ની, ઘર વગેરેમા અનાસક્તિ તથા અતિરેકને
અભાવ તથા ઈષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમા, હ મેશા સરખી
મનોદશા— ॥ ૯ ॥

આ ૧-૧૦મા વગી ળીગત જ્ઞાનનો સાધનો લગવાન બનાવે છે
પુત્ર-પત્ની-ઘર વગેરેમા માણસે અસક્ત રહેવું ઘટે વગેરે શબ્દથી જ્ઞાન
પશુ-પ્રાકૃત મોકરનો સમાવેશ થાય છે. સક્તિ એને સમ સમ એટલે
વિગત ઉપજાવે એવો સબધ, વિકાર એટલે હર્ષ-રોષ અર્થાત્ સક્તિ
એટલે હર્ષમા હરખ અને મોકરથી વિકારો જન્માવે એવો સબધ
પુત્ર-પત્ની-ઘર-ધન-પશુ વગેરે દરેક પદાર્થની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ
એટલે કે ભાવ અને અભાવ ક્રમધીન છે કર્મના અચય નિયમને અસરી
પદાર્થમાનનો સંયોગ વિયોગ થાય છે । જો પોતે ન કપુ હોય એવા એ
કર્મનુ ફળ માણસને મળતું નથી અને પોતે ન કપુ હોય તેનું ફળ
અનિષ્ટ એ તો તે દુનિયાની ખા જઈને વસે તો તે મળતા અનિષ્ટ એમ નથી
કેમકે વિશ્વનો એ સત્ અચય નિયમ છે તો પોતાના કર્મના ફલરૂપ
પુત્ર-પત્ની વગેરેની પ્રાપ્તિ અને અભાવમા માણસે હર્ષ-રોષને વગ
આપવાની જરૂર નથી વિવેકના પ્રકરણમા નિર્જલતા કે માંડવાગને કથાયે
અવકાશ નથી સત્ પોતાની અન્યલિચાટી ભક્તિ માગે છે કર્મને અધીન
માર્થને સંયોગ વિયોગ થાય છે એ સત્ છે એ સત્ને ચીવટાઈથી
દ્રવગી રહે તેનું યુગાદિ પદાર્થના સ્પર્શ કે અસ્પર્શથી જન્મતા હર્ષ-રોષક
વગેરે વિગતથી પર મઈ રહે કર્મફલને । જોમતી ભેંસની સદા બાવીર
તેયારી, વિશ્વયોગતાના શાણપણમા અન વિશ્વાસ ઇચ્છમા થકા, મલને
જ આરોધતાની નમતા પોતાનું નિત વિવેચના છે એવી ૧૮ સમગ્રજ

વગેરેથી પુત્રાદિમાં અસક્તિ રહે છે. બાકી તો પુત્રાદિ, પદાર્થોની, પક્કઝેટલી તો મળજીત હોય છે કે લગભગ બહાદુર-અધ્યાત્મમાર્ગમા દૃઢ કરી ચૂકેલાઓને પણ દીન-રાગ-નમ્મદેન બુનાવી મૂકે છે! કાંઈક ઇશ્વરનો લાજ, ઇશ્વરકૃપાથી એ ચૂકાથી અગ્રહ રહે છે અને વિવેકનિદાથી આ સાધન મિદ્ધ બને છે.

તે ઉપરાંત ભગવાન પુત્ર વગેરે પદાર્થોમાં અનલિપ્તવગ મળવા, કહે છે અલિપ્તવગ એટલે અનિષ્ટને આસક્તિનું જ, એ ગાદું સ્વરૂપ છે. આસક્તિમા ફક્ત વળગણુ હોય છે અલિપ્તવગ એક, કુળુ આગળ જાય છે. માણસને પુત્રાદિમાં ફક્ત વળગણુ નથી રહેતી, માણસને તે પદાર્થોમા તદ્દપતાનું અભિમાન થઈ જાય છે, એટલેકે પુત્રાદિ પદાર્થો સુખી હોય, દુખી હોય, તો પોતેજ સુખી દુખી અમ્મ જાય છે. પુત્રાદિના સુખદુઃખને તે પોતાનાં જ માની બેસે છે કેમકે પુત્રાદિમા તેને જાડ તાદાન્ય ને તે તે પછાતું - અભિમાન થઈ આવે છે. પુત્ર, વગેરે તારકના, અતિગમ્ય, દેવેદતો પણ થઈ તેના સુખદુઃખે પોતાના સુખદુઃખ અતુલ્યના એવું જામ અલિપ્તવગ છે સસદષ્ટિ એમ કહે છે કે પ્રાણીમા, પોતપોતાનાં કર્મફલને ભોગવવા આવેલાં છે! એકનાં કર્મથી બીજો લેવાય તેથી તે કર્મ તેનું થઈ જાય નથી! એતો દરેકજ પોતપોતાનું કર્મફળ ભોગવવાનું છે! મમત્વ રાખી મોટે સામાના વિચારને પોતાના કરી લેવાથી સસ કરી જાય નથી પણ માણસ, છેવટે બીચારો માણસ હોઈ, નિર્જલતાને અધીન થઈ વિવેકની શિથિલતાને લઈ, અસસને વળગી ગ્રહે છે લગવાન કહે છે કે વિવેક, સસ ઉપરથી કડોગતમ દેખાય છે પણ છેવટે તેજ વ્યાક્રમો દયાગ્રુ છે! માટે વિવેક બને શરુઆતમા નિર્દય લાગે પણ છેવટે તેજ તારક હોવાથી વિવેક અને સસનું શરુણુ લઈ માણસે અનિરનેહના મોહકપાશમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો તે તે પદાર્થોમા તાદાન્યના અભિમાનનો અભાવ એટલેકે અનલિપ્તવગ ઇશ્વરની કુશાથી માણસને મળે છે. માણસ મીં મોતાની પણ તૈયારી હોવી ઘટે કર્મક પ્રયત્નશીલ માટે ઇશ્વરકૃપા હોવાછે.

એ ઉપરાંત માણસ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની ઉપપત્તિ એટલે કે પ્રાર્થિતમા દ્વિભાવસમાન મનવવાળો હોવો ઘટે. ઇષ્ટા એટલે ગમતું, અનિષ્ટ એટલે ન ગમતું માણસને સુખ અને તેનું સાધન ઇષ્ટ છે. દુઃખ અને તેનું સાધન અનિષ્ટ છે તે સુખ કે સુખનાં સાધનની અગર તો દુઃખ કે દુઃખના સાધનની

પ્રાપ્તિમાં માણસે સમતોષપણું 'જળવધુ' રહ્યું ! એટલે કે સુખ અને તેનાં સાધનની પ્રાપ્તિમાં હર્ષસન્નિપાત અથવા તો દુઃખ કે તેના સાધનોની પ્રાપ્તિમાં રોધસન્નિપાત, તેને ન થવો ઘટે ! હમેશાં તેજે 'જળવધુ' રહ્યું કે સુખદુઃખની અવરજવર થયાગ કરે છે ! સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કર્માધીન છે. કર્મ જતે કરેલાં છે, કરેલું ભોગવેજી છટકો છે, તો એકલા સુખનેજ ભોગવવાની અને દુઃખને ન ભોગવવાની વૃત્તિ રાખતી એ તો કાયરપણું છે. અવિવેક છે. અતોષ વૃત્તિ છે ! કેમકે કર્મ તો માણસને ગમે કે ન ગમે પછી ફળ આપ્યા વગર રહી શકતું નથી ! કેમકે તે સસ છે. સસ ટળતું નથી ! સસને સ્વીકારી લેવાથી તે આપણું બની જાય છે ! અને તેને ન આપવોવાથી તે આપણું નથી બનતું. એમ નથી. તો જો ભોગવેજી છટકો છે તેને આનંદથી ભોગવી લેવું બેધએ એ વિવેકી ધરામરો છે ! વળી આત્માને 'ઓળખવા' ઇચ્છનારે તો સસની સામે આંખ મીચામણું કર્યું પાછવે એમ નથી ! આથી કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખનાં સાધનોની પ્રાપ્તિમાં માણસે હમેશાં મનનું તાજવું સરખું રાખેલાં થતું કરેલાં રહ્યો ! સસની સેવા અને ઇશ્વરની કૃપાથી એને મોટું એ સસ બનશે ! વિવેકને મેળો પાડવાથી વિવેકનું કશું બગડતું નથી. વિવેકને તમનારતેજી બંધિત થાય છે ! ॥ ૬ ॥

મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

તથા મારામાં અનન્યયોગથી અબ્ધિચારી ભક્તિ, પવિત્ર સ્થાન સેવવાનો સ્વભાવ, આદૃત, મનુષ્યોનાં સમૂહમાં આપ્રીતિ, ॥ ૧૦ ॥

દશમા શ્લોકમાં પરમાત્મા સર્વસાધનોનું એક સાધન-કલ્યાણમાનનું ઉગમસ્થાન-વૃદ્ધિસ્થાન અને વિરામસ્થાનરૂપ-સાધન બતાવે છે. અનન્યયોગથી મારામાં અબ્ધિચારિણી ભક્તિ-એ જ્ઞાનનું સૌથી મોટું સાધન છે. એટલે સાધન છે. મારામાં એટલે કે પરમાત્મામાં. અનન્યયોગ એટલે બીજાના બેગણતો અભાવ. અબ્ધિચારી એટલે સ્થિર ભક્તિ. એટલે કે પ્રેમ. ભગવાન આ ચરણમાં શું-કહેવા માગે છે તે વિચારવા જેવું છે. માણસનામાં પ્રેમ હોવો બેધએ, જ્ઞાનામાં પ્રેમ હોવો બેધએ તો ઇશ્વરનામાં, કેવા પ્રેમ

હોવો જોઈએ ? - દ્વં-સ્થિત-કેવી જાવનાથી પ્રેમ હોવો જોઈએ ? તો
અનન્યભાવે પ્રેમ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ ધ્વજમાં અનન્યભાવે દ્વંપ્રેમ
હોવો રહ્યો. તે માટે પહેલાં તો ધ્વજ છે એવા પાકી સમજ હોવાની
જરૂર છે. કેમકે જ્યાંસુધી 'હ' એમ ન સમજાય ત્યાંસુધી પ્રેમ કાનાઉપર
ચાલે ? પ્રેમનો વિષય તો જોઈએ. આથી પહેલાં તો માણસે 'હ-બુદ્ધિ',
જેળવવી રહી. 'હ' એમ સમજાય પછી કેવો છે તે સમજવું જોઈએ.
ધ્વજ છે અને તે પ્રેમ કરવા યોગ્ય છે એમ ન સમજાય તો છે-એ જ્ઞાન
પણ નકામું છે. એમ તો આ સામે પત્થર મળે છે. પણ એ 'હ'
એટલાથી એના ઉપર પ્રેમ ઉપજતો નથી. આથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાન
આવશ્યક છે એક વખત પરમાત્માના સ્વરૂપનો ખ્યાલ-સત્ય ખ્યાલ આવ્યો
એટલે માણસને તેના ઉપર પ્રેમ થયા વિના રહેશે જ નહીં કેમકે એ
બીજાનું એવી છે, પ્રેમ ક્યાં સિવાય તેનાથી રહી શકાતું જ નથી !
પરમાત્મા વિશ્વનું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું એક કારણ છે. વિશ્વરૂપે
પણ તે જ છે. સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સર્વત્ર, પરિપૂર્ણ, પરમાત્મા છે એટલું
નીતરું જ્ઞાન માણસને પ્રેમ ઉપજવવા બસ છે, કેમકે એવો ધ્વજ એ
ધોનાની જાત છે. અને જાત ઉપર તો સ્વાભાવિક પ્રેમ. હોવાનો જ. આમ
જ્યારે ધ્વજ છે અને સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ સર્વજૂતાન્તરિક્ષમાં છે. એટલે
એ વિશ્વરૂપ પણ છે જ. આથી નામરૂપ જુદાજુદા હોય હોય પણ એ
નામરૂપના બીજામાં રહેલ રસરાજ તો એકરસ છે, આથી જોજો પદાર્થનો
માણસને સંયોગ થશે તેને પદાર્થનું આંતરસ્વરૂપ જ તેને યાદ આવશે.
નામરૂપ અધ્યાત્મમાર્ગે જનારને લેખાવનારાં ન નીવડે. નામરૂપની ભિન્ન-
તામાં એક જ પરમપિતાની અભિજ્ઞતા છે એમ સમજતાં જ અનન્યચેતા
થશે. કેમકે હવે તેને માટે પરમાત્મા સિવાય બીજું નજરે જ નથી પડતું.
નામરૂપની અનન્તતા તેને તેમાં છૂપાયેલી એકતા વિસરવા ન દેશે. આમ
સર્વજૂતામાં જ્યારે મારે જ આત્મા વસે છે એવું નીતરું જ્ઞાન થશે ત્યારે
તેના ઉપર અનન્યયોગે અવ્યભિચારી ભક્તિ એ અનિવાર્ય પરિણામ હશે.
અને જેના ઉપર પ્રેમ તેના સુખે સુખ અને દુઃખે દુઃખ અનુભવવાની
પ્રેમની ટેવ છે. પ્રેમનું સ્વરૂપ જ પ્રેમપાત્રના સુખે સુખી થવામાં અને
દુઃખે દુઃખ અનુભવવામાં છે. આણું વિશ્વ એ જાનીનું પ્રેમપાત્ર છે. એટલે
આખા વિશ્વનું સુખ તે તેનું અને દુઃખ તે તેનું હશે. સરવાળે સુખ
કરતાં દુઃખની માત્રા-વધારે હેતુથી તેની હૃદયની ઈચ્છા-પ્રાર્થના આટલી

૪ હશે કે—“નત્વહં કામયેરાજ્યં ન સ્વર્ગં નાપુનર્મવમ્ । કામમયે-
 વુ સ્વનપ્તાના પ્રાપ્તિનામાર્તિનાશનમ્ ” પ્રાર્થનામય હૃદયે પ્રેમથી ગળ-
 ગળા, દયાથી નીતરતા સુરે તે પરમાત્માને કહેતો હશે કે હે પ્રભો! હું
 ગાત્ય, સ્વર્ગ કે મોક્ષને પણ નથી ઇચ્છતો હું ખરી તપેલા પ્રાણીઓના
 દુઃખને નાશજ્ઞ મારી એક કામના છે ! ખરે ! આલો ભક્ત-આત્મા સર્વ
 ખૂનાતમખૂનાતમપ્રેમી હૃદય એ એક આશ્રય છે ! પરમાત્મા અહો આત્મા
 હૃદય હોતુ જોઈએ એમ બનાવે છે ધર્મરમા મહા-ધર્મરતુ સ્વરૂપ જ્ઞાન-
 આ મે હશે તો તેનામા અનન્યપ્રેમને દ્વંદ્વમિતિ આપી ધર્મરતી કૃપા
 શિવાય નિરંતર આવી મદદનિધિ કેમ રહી શકે ? આથી ઉપર તો તેની
 દુપાર મુખ્ય સાધન છે !

ધર્મગુણમિ ઉપગત માણસ ‘વિવિક્ત દેશ-સેવી’ હોવો જોઈએ.
 વિવિક્તનો અર્થ એકાન્ત છે એકાન્ત દેશ એટલે જગ્યા એકાન્ત જગ્યાનો
 સેવી એટલે સેવાના સ્વભાવવાળો જ્ઞાની માણસને એકાન્ત જગ્યાનું સેવન
 કરવાનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ એકાન્ત એટલે કોઈ જ ન હોય એવો કે
 એટલેજ અર્થ નથી એકાન્ત સખંદથી સ્વભાવે કે સ્વચ્છારે પવિત્ર જગ્યાનો
 ઉપેક્ષ ભગવાન કરે છે ! કેટલીક જગ્યાઓ કુદગતી રીતે પવિત્ર હોય છે,
 અને કેટલીક જગ્યાને માણસે સ્વચ્છાર કરીને પવિત્ર કરી લેવી પડે છે
 હુંકમા જ્ઞાનના પોષણને માટે, વૃદ્ધિને માટે, મનનને માટે-એકાન્ત
 વાતાવરણની જરૂર છે એકાન્ત જગ્યા માણસને સદી જુદી જોઈએ,
 એકાન્તના અનેક ફાયદાઓ છે એકાન્ત સેવાથી જ્ઞાની માણસ સાસારિક
 સંબંધથી ઉપગત રાગદ્વેષ ઉપગમે એના સંબંધથી મુક્ત થાય છે,
 મન શાન્તિ કેળવવા માટે સુયોગ મળી રહે છે ચિન્તનશીલને માટે
 જે અતરાયો હોય તેને દુર કરવાને એકાન્ત તક આપે છે માણસ મુનિ
 બને આદીઆપજ્ઞાની અતિકાષ્ઠ ટેવથી મુક્ત બને અને આ બધાને
 પરિણામે તે વધારે આત્મનિષ્ઠ, ધ્યેયનિષ્ઠ-જ્ઞાનનિષ્ઠ બને છે ! કૃપાસ કરીને
 પ્રાયશ્ચિક્ષ આપકને માટે તો એકાન્તસેવા અતિજરૂરી છે પરંતુ એકાન્ત
 તેનેજ માટે ફાયદાકારક છે જે મનનો નિર્મલ હોય જેણે દુનિયામાં પોતે
 શુ કરવા આગ્યો છે એનું નિષ્કર્ષજ્ઞ મેળવ્યું છે જે નિર્ભય હોય જેણે
 અધ્યાત્મમાર્ગે અવાસ કરવાનો દ્વંદ્વનિશ્ચય કર્યો હોય નહોતર એકાન્ત
 ‘માલમને! અકળાવનાર, અટકરનાર પનિતરનાર’ પણ નીચે માટે સાધને

ધમર ઉપર અધ્યા રાખી નિર્મળજાવે એકાન્તનું, સેવન કર્યાં. હંમેશાં પ્રાર્થનામય હૃદયે તૈયાર રહેવું અને આમ એકાન્તને માટે પોષક અને પ્રેરક નીવડશે. કેવળ એકાન્ત તો આત્માના પ્રદેશમા વિકસતું એ છે. જ્યાં સંસારનો કાલાદલ નથી, જ્યાં સમર્પણના ધમસર્જો નથી, જ્યાં પરમશાંતિ છે જ્યાં પરમશિનાનો છેવટેનો ચેત્ત છે. આંતર એકાન્ત તે તો બેલાવવાના છે. એકાન્ત પુર્યે મળે! ત્યાં સુધી તો માણસે કુદરતી કે સાંસ્કૃતિક એકાન્તમાં જ વસવું તે જો શક્ય ન હોય તો સાચી સાદુ સમનિ પણ એકાન્તરૂપ નીવડશે. જેનામાં એકલા રહેવાની અને એકાન્તને અરવવાની આર્ગે દિર્ઘર્તન હોય તે સંતપુરુષોનો, સદાસમા પ્રદે, સંતપુરુષોનો સદવાસ પણ નીતરું. એકાન્ત જ છે.

સારખાદ ભગવાન જે જ્ઞાન સાધનનો ઉપયોગ કરે છે તે 'અરતિ' જનસંસદિ' છે. જન એટલે માણસ તેની સંસદ એટલે સંમુદાય માણસોના ટોળામાં રતિ ન રાખવી એટલે વધારે પડતી પ્રીતિ ન રાખવી. જનસંસદનો અર્થ અણુધડ-અસંસ્કારી-બ્રહ્મ-પ્રાકૃત-પામર મનુષ્યોનો સમવાય કહેવા માણસે પોતાનું ધ્યેય નક્કી કરી લેવું પડે. અને ધ્યેયાનુસાર તેણે કયા કરવું, કાની રચ્ચે બેસવું વગેરે નક્કી કરવું. અધ્યાત્મ પ્રવાંમીને માટે અણુધડ માણ્યોનો સંસર્ગ હાનિકારક નીવડે છે. કેમકે તેમના મિશન અને સંબંધો સાધકને નથી. તો પોતાની લાવનાતું પોષણ મળતું નથી તો પોતાના માર્ગે આગળ વધવાનું પ્રોત્સાહન મળતું નથી માર્ગનો વિષ્ણોનો વિનાશ કરવું સામર્થ્ય મળતું. ઉલટું અસંસ્કારી-પામરોની સંગતિના પ્રભાવથી પ્રાર્થમિક સાધક જાતે નીચે પડે છે. એનું જ્ઞાન કુમળું હોવાને લીધે એને ઉછેરવા માટે મજબૂત માંડની જરૂર હોય છે. અસંસ્કારી માણસોનો સમવાય તો તેના કુમળા જ્ઞાનના રોપાને કચડી નાખે છે આથી ભગવાન અહીં માણસને ચેતવણી આપે છે કે જોણે આત્માની રોપમાં પડવું હોય તેણે કયા સમવાયમાં કદ જાતના લોકોમા ગ્રેમ રાખવો, પોતાના ધ્યેયને પ્રતિકૂલ નીવડે એવા એવા તમામ-સંબંધો, તેણે તોડવાનું રહ્યા. આથી ભગવાનની આ ચેતવણી સાધકે પૂર્વ ધ્યાનપૂર્વક સ્વીકારવાની છે. આ ચેતવણીમાં દોષના તરફ ધિરકાર કે ધૃષ્ટિ નથી, પણ પોતાના ધ્યેય તરફની વફાદારી અને એકચિત્તનું સચન છે. આથી પ્રાકૃત મનુષ્યના સમવાયમા વિશિષ્ટ ધ્યેયવાન પુરુષ ગ્રેમ ન ગણે કેમકે તેમાં તેને જ છેવટે નુકસાન છે. સગનો પ્રભાવ અચિંત્ય છે. મુર્ખપુરુષોએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે

કે યોગમદને પણ કુસંગ ભટકરે છે. પાશી સરુઆતના અણુનણુ ગભરુ સાધકની તો વાતજ નથી ! આથી આ સાધનમાં ભગવાનની સાધક પ્રત્યેની કેવળ કૃત્યુણુ દરેક ચાલ છે. ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં સત્યજ્ઞાનાર્યદર્શનમ્ ।

જ્ઞાનજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં ચક્ષુઃસ્પર્શ ॥ ૧૧ ॥

જાતને, લગતી જ્ઞાનમાં હંમેશાં નિઘા-નિઠા, ચચાર્થ જ્ઞાન માટે ચાલુ અવલોકન. આ જ્ઞાન છે એમ કહેવાયું છે. આથી જે ઉલટું તે અજ્ઞાન છે. ॥ ૧૧ ॥

અગીઆરમાં શ્લોકમાં છેલ્લાં બે સંધિને અત્યારી સાધનપ્રકરણને પરમાત્મા ઉપસંહાર કરે છે. “અધ્યાત્મ જ્ઞાન નિત્યત્વ” શબ્દ પણ સમજવા જેવો છે. અધ્યાત્મ એટલે આત્માને લગતું-પોતાની જાનને, લગતું જ્ઞાન એટલે સમજ. જાતને લગતી સમજમાં નિત્ય એટલે હંમેશપણું અર્થાત્ જાતને, લગતી સમજમાં હંમેશાં નિઘા આ સાધનના ઉપર વિચાર કરતાં શું સિદ્ધ થાય છે તે જાણવું, જોઈએ, એનો અર્થ “આત્મપરીક્ષા” માં પરિણમે છે. માણને પોતાના શેષકર્મની પરીક્ષા કરી હંમેશાં ચિન્તા રાખવી, ઘટે કે આવે શું કર્યું ? શું ન કર્યું ? કરવા જેવું શું રહી બધું અને ન કરવા જેવું શું થઈ બધું ? પ્રગતિ કરી કે પ્રતિગતિ કરી ? આવે શું મેળવ્યું અને શું ખોયું ? રિશ્તો દોષ - કયો ? પ્રેમ કયો ? અર્થાત્ જાતને લગતી કડક પરીક્ષા ! ગીતાના જેવી-ગરુડના જેવી તીવ્રદષ્ટિથી જાતને તપાસી સ્વીકાર્ય અને લાગ્યો નિત્ય વિચાર ! જાતને જે તપાસતો નથી અને બીજાની તપાસમાં જે મગ્ન છે તે ખોટા જ છે. પરોપકાશમાધિ કરવાની તેની ટેવ તેને નિર્જલ ચાડીએ, પરોપની સુધખીમાં આનન્દ માણતો બનાવે છે, ધ્યેયનું વિચરણ દરેક છે ! બધા જો જાતને તપાસે તો ધ્યેય કંઠસ, ધ્યેય ધામિલ, ધ્યેય કલેસ, જાતમાંથી ઓઠો થાય. “કહી સાસરે ન જાય અને ગાંડીને લિખામણુ આપે” આ કહેવનમાં જે સત્ય છે તેજ સત્યને ભગવાન અહીં જોય સરેકેન શબ્દમાં જણાવે છે કે હે મનુષ્ય ! શું ! “અધ્યાત્મ જ્ઞાન-નિત્યત્વ”, સંપાદન કરે, પાશી પંચાલ હાડી, પાશી વગર પેસાની પટેલાઈ લાજ, જાનો કાજ બન

જગતનો કિંછુ ભજતી, સંલોપ દેશે. આનો સીધો સંજ્ઞા અર્થ ભગવાન
અહીં કહેવા માગે છે. માણસ જે પ્રાણી જાતને હેતુથી તટસ્થપણે
તપાસે તે તે પ્રગટ કરશે. જગત જનશે સવધ રહેશે તેમ જનશે
વિવેક જનશે. સદિષ્ટ જનશે. વિશિષ્ટ જાતે સમજાવે પ્રધારે લાપક
જનશે. આથી અધ્યાત્મ જોતમાં નિષ્ઠા રાખવી એમ જ્યારે ભગવાન
કહે છે ત્યારે માનવના કેવળ દિતેષી બની જાય છે!

હવે છેલ્લા સાધનોના ઉલ્લેખ કરે છે. "તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્" આ
ઉલ્લેખ સાધન છે. એમાં ભગવાન આ-આ સિવાયના જેટલા તરવો છે તે
અધાનાં મૂર્ધાર્થ જાનની હિમાવત કરે છે. કેમકે તે જુદા ઉપયોગી છે.
જનકારમાં, અત્રે પરમાર્થમાં જનને ફેકાણે એનો ઉપયોગ પડે છે. આથી
શુદ્ધિની શ્રદ્ધ કરે એવાં, જાનની નિર્મલતા સાધે એવાં, પરિણામે દિતકર
નીવડે એવાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તે તે તરવના સત્ય સ્વરૂપને ઓળખવા
કરવો જોઈએ. વિજ્ઞાન સાધે આત્મજ્ઞાનને, વિરોધ નથી એવો સ્પષ્ટ આદેશ
આમાં ભગવાનનો છે. વિજ્ઞાનની વિમળતા તો અધ્યાત્મ પ્રદેશમાં અત્રે
ઉપયોગી છે એનો અહીં સ્વીકાર છે! આથી આપણે પ્રજ્ઞામાં વિજ્ઞાન
માટે રાચન શુદ્ધિ, હેલી જોઈએ, લક્ષણ. સ્વ-શુદ્ધિ જાન માટે, દેવ, એ
કેટલી કંગાળ-દીન-દયાખાવા જેવી મનોદશા સૂચવે છે! આથી જાન મેળ-
વવાની ઇચ્છાજાએ સત્-ચાલનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવું પડે.
અકૃતિથી, મારી, મૂર્ખી, અધર્મ-તત્ત્વ તરવો, વિમળ જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાનની
વિમળતા સાધે છે. આથી માણસે જને, જ્યાં સુધી વિદ્યારેમ, દેવજ્ઞાનો
જલોડો!

આમ અમાનિતાથી મારી તરવજ્ઞાનને માટે શાસ્ત્રનું, દ્યુતિ, સુધીના
સાધનોને પરમાત્મા જ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનું સાધન. અર્થાત્ આ
સાધનોનો જેનામાં ખીજરૂપે, અકુરૂપે, યસૂરૂપે કે ફળરૂપે, ત્રિકાસ થયો છે
તે આત્માના દર્શન માટે અધિકારી બને છે. આ અમાનિતા વિગેરેથી
ઉત્તરું જેટલું, તેટલું જુદું અજ્ઞાન છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનની શુદ્ધિ કરણું છે.
આનાથી ઉત્તરું-જુદું અજ્ઞાન છે. એ કહી ભગવાને માણસને માટે, જેવેટલું
શુદ્ધ પ્રાપ્ત્ય છે એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે! આપણે જાનની કે અજ્ઞાનની કાટિમાં
છે તે સૌએ પોતે વિચારી. તેવું અમાનિતા દર્શન વગેરે ઉલટા આપે ત્યાં
સુધી હોવે, જે ત્યાં સુધી સ્થિતિ અસમ્ય છે! અધ્યાત્મ અસમ્ય છે! આત્મ-

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. અને ભગવાને તેને એખ મારી દીધી છે. કે
 ત્યાંથી બુદ્ધિ તે બધું બિચારનું છે. માટે જે માનવકે જે જ્ઞાનની ચૂડમાંથી
 છૂટવા પતે છે. એકદરની દયાથી અને પોતાના પ્રમાણિક પ્રવર્તનોથી
 મનુષ્યમાં ધીરે ધીરે આ જ્ઞાનસમ્પત્તિ પ્રાપ્તી થાય છે. જેનામાં અંશ
 સંપત્તિ છે. તે વિશ્વવંશ-વિશ્વપૂર્ણ મહામના ઉદારચરિત છે. || ૧૧ ||

હોય ચત્તત્રવક્ત્યામિ ચક્ષાત્વાસ્મૃતમસ્તુતે ।

અમારિમત્પરં બ્રહ્મ મં સત્તત્ત્વાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

જે બાલુવાનું છે. તે હું તને કહીશ, જે બાલુ અમૃત
 પ્રાપ્ત કરે છે. તે નિત્ય પર બ્રહ્મ સત્ નથી, અસત્ નથી એમ
 કહેવાય છે. || ૧૨ ||

આગલા પાંચ શ્લોકોમાં ભગવાને જ્ઞાનના સાધનો, જતાં
 એ જ્ઞાનના સાધનો નિત્ય વિચારવાં છે. કેમકે જ્ઞાનના
 સાધનોની સંપત્તિ સમૃદ્ધ થતાં અજાનન થસાય છે. અને જેમ જેમ
 અજાનન ક્ષીણ થાય છે. તેમ તેમ જ્ઞાનમયમણિ જુઓ છે. ત્યારે એ જ્ઞાન
 સાધનો તાજાં સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. ત્યારે એ જ્ઞાનદારા જે બાલુવા
 થાય છે તે કુદરતી રીતે બહાવે છે. આખું ત્યારે ખુલ્લી હોય ત્યારે
 સામે પડેલા પદાર્થ જેમ વિના કંકસે કે કમેશે એટલી મેળેજ પકડાય છે
 તેમ જ્ઞાનના સાધનો રિચર ધાય, સ્વાભાવિક થાય, આપણામાં વધુપડે, નર્મ,
 ત્યારે એ જ્ઞાનદારા- જે ક્રેય તે એની મેળે પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને માટે
 ખીન્ન પુરુષાર્થની જરૂર નથી. આથી જ્ઞાનના સાધનો જતલાઈ
 હવે સેવકના સ્વરૂપને બાલવાની ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

ભગવાને કહે છે જે સેવકનું સ્વરૂપ બાલુવા થાય છે એટલે કે
 અમાનિતા-વગેરે જ્ઞાનના સાધનોથી એજાણવા થાય છે. તે જાને મર્યાદા
 રીતે કહું છું. આટલા વાક્યમાં સેવકની એજાણ આપવાની ભગવાને
 પ્રતિજ્ઞા કરે છે. એ સેવકના જાનથી માણસને કળ શું મળે. એ જ્ઞાન
 થતાં કહે છે-કે જેને બાલુને પુરુષ અમૃતને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ સેવકની
 સાચી એજાણ થતાં મનુષ્યને અમૃત એટલે કે જન્મમરણચક્રરિત જે
 મોક્ષ તે મોક્ષ-શ્વતાશ્વતઃ પોતાની જાતને સંસારના રૂપમાં સિદ્ધાંતની

અનુભવની-અર્થાત્ સ્વરૂપનિષ્ઠા મળે છે. જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક રૂપ મુક્તિ છે. અજ્ઞાનનું બંધન છે. આથી ભગવાન કહે છે કે જે જોળખ હું તને આપું છું તે ક્ષેત્રજનું સત્ય સ્વરૂપ છે. તારો અનુભવ એની સાથે મેળવી જો. રૂપીઆ ઉપર રૂપીઓ મુક્તા જેમ ચારે ધાર ખરોખર મળી રહે છે. કાંઈ વધવટ થતી નથી તેમ હે મનુષ્ય ! હું સર્વથા તારી આગળ ક્ષેત્રજની કૃતિ સમજાવું છું. ભારી સમજનું ચોક્કું તારી સમજ સાથે ખરોખર મળતી થાય તે, તું જો જો બંનેની સમજ સરખી થઈ તો તને મેં જે રૂપ કહ્યું છે તે મળશે એવી આંતર ખાતરી થઈ જશે કેમકે સ્વાનુભવમા સકા રહેતી નથી પારકાનાં અનુભવે જે અનુભવવાળો થાય તે છેતરાય એવો સંભવ ખરો. પણ પોતાના અનુભવે જે રાંચો બને તેતો નજા છેતરાય બધા જેણે ખાતર છે તેને જુખ હોયજ કેવી રીતે અને કાંઈ ખાધેલાએ જો પોતે ધરાતો હોય તો ? આથી જ્ઞાનના સાધન મેળવી રૂપની-ક્ષેત્રજના સ્વરૂપની જે જોળખ આપે છે તેની સાથે માણસ પોતાના અનુભવનો તાણ મેળવી જોવો એવો અર્થ સંકેત છે.

તો તે ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ શું ? ભગવાન કહે છે. 'અનાદિમત્ પરબ્રહ્મ' અનાદિમત્મા અન્ + આદિ + મત્ એટલા શબ્દો છે. આદિ એટલે કારણ આદિમત્ એટલે કારણવાળું એટલે કે કાર્ય. જે આદિમત્ નથી-એટલે કે કારણવાળું નથી અર્થાત્ કાર્ય નથી તે અનાદિમત્ કાર્ય હોય એવો અન્ય હોય છે કાર્ય નથી ત હોય નિત્ય હોય છે એવો દ્રુવ નિયમ હોય છે અર્થાત્ અનાદિમત્ એટલે નિત્ય-ત્રણકાળમાં હોનાર પર એટલે અવ્યક્ત જે પ્રકૃતિ તેનાથી પર-અર્થાત્ નિરતિશય-જેમાં વધવટ ન થાય એવું-બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા. બ્રહ્મ શબ્દનો ધાત્વર્થ થાય છે અપારમિત્ત એટલે કે દેશકાળ અને વસ્તુની મર્યાદાઓથી ન બંધાયેલ કોઈપણ પ્રકારના સકાય વસ્તુનું-વ્યક્તમં. અર્થાત્ દેશ કાય અને વસ્તુના અધ્યારોપથી ન અડકાયેલ આત્મા જે પરમાત્મા એટલે કે નિત્ય નિરતિશય પરમાત્મા તે પરમાત્મા છે તત્-તે ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ અર્થાત્ દેહી-ચક્ષુ-શ્રવણ-ચરિત્ર-આત્મા, મૂળ, ગરુડમા, પરમાત્મા જે. અર્થાત્ નિત્ય છે. નિરતિશય છે, અપારમિત્ત છે. કાળ, એને સ્પર્શ-સંકોચ નથી. પશ્ચિમ એને અડી શકતું નથી. દેશ કાળ અને વસ્તુથી એ મર્યાદિત નથી. અનિત્યના પશ્ચિમ અને સકાય એ હિંદુએ જીવ કિપર લાદેલા કુતરો છે. કુતરોથી સત્ય-લોકનું નથી ! સત્ય તો અસત્યનો સ્પર્શ પણ

સાંખી શંકણું નથી. એટલે મૂળમાં જીવ' ને સ્વરૂપનો 'હે' તેજ સ્વરૂપે
તેનું નિરન્તર જ્ઞાન, એમાનિતા વગેરે સુતરોં માણસને આપશે. આમ જીવ
અને શિવની પારમાર્થિક એકતા 'જાતાવી' લગાવને કહે' છે કે તે ક્ષેત્ર
સ્વરૂપે નથી તો સત કે નથી તો અસત. સત અને અસત રાખે અહો
પારિભાષિકે અર્થોમાં છે. સત એટલે કાર્ય અને અસત એટલે કારણ.
જીવ નિત્ય હોવાથી સત નથી. પરિણામી ન હોવાથી અસત પણ નથી.
પ્રરંજ કાર્ય અને કારણ' કે જે અનુક્રમે અનિત્ય અને પરિણામી છે
તેનાથી વિવેકજી છે અર્થાત્ ક્ષેત્ર સ્વરૂપે કાર્યકારણથી વિવેકજી છે.
ક્ષેત્રજનો આવા સ્વરૂપના અનુભવ શિવાયની મુક્તિ એ શૂન્ય છે. આત્મ-
વેચના છે. અને જેને અનુભવ થશે તેને પરમમાણની જરૂર ન રહેશે.
કેમકે હાથકંઠાને આસીની શી જરૂર' ॥ ૧૨ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

તે ચોમેર હાથ પગ જાણે, ચોમેર આંખ મસ્તક મુખવાળે,
ચોમેર જ્ઞાનવાળે, લોકમાં બધાં ને બધાં ને રહે છે. ॥ ૧૩ ॥

આરંભા શ્લોકમાં 'ભગવાને ક્ષેત્રજનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ બતાવ્યું.
એટલે કે મૂળ પ્રતિજ્ઞામાં "સર્વવ્યપ્ત" તે ક્ષેત્રજ ને છે-અર્થાત્ સ્વરૂપે
જેવો છે, એ જાતાવવાનો જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે પૂરી કરી. હવે
આગળના પાંચ શ્લોકમાં "પરમાવર" તે ક્ષેત્રજ ને સામર્થ્યવાળે છે
એ જાતાવશે એટલે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરશે. આથી હવેના પાંચ શ્લોકોમાં
ક્ષેત્રજનો પ્રભાવ વર્ણવે છે. આ પાંચ શ્લોકમાં વેદાન્ત જ્ઞાનની સમગ્રિ
થાય ॥ આગતો શ્લોકના બીજાં ચરણ હિપરથીજ પાંચ શ્લોકો ફક્ત
થાય છે એ ત્રિચારે લખાશે.

ભગવાને કહે છે કે સત્-અર્થાત્ તે ક્ષેત્રજસ્વરૂપી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
સર્વતઃ પાણિપાદ એટલે કે ચોમેર હાથપગવાળા છે. ચોમેર આંખ માથું
અને મોઢાવાળા છે. ચોમેર જ્ઞાનવાળા છે. અને બધાને-જગત્ જ્યેતનને
જેવર બંધાર બધાને વર્તે છે-અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વજનની અંતરઆત્મા
દેવાથી જો દિગામાં અને જગે શ્લોકમાં નર્મજ્ઞાન આધુન્યના હાથ પગ

આખ માનુ મોડુ કાન છે તે તેનાજ છે કાંઈ વસ્તુ એવી નથી જેમા
એ ન હોય ! અર્થાત્ 'પગમા મા' સર્વવ્યાપી, હોઈને, સર્વના અતગતમા
હોઈને આ વિશ્વમા સર્વત મોજુ છે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છે અને
સર્વરૂપ છે આથી સર્વ ગ્રાણી કે અગ્રાણી પરમાત્મા રૂપ છે, પરમાત્મા
પરિપૂર્ણ હોઈ બધું પડે છે બધે રહે છે બધું જુવે છે બધું
જાણે છે બધું જાને છે બધું સાંભળે છે ક્રમકે હાથે પગે આખ માથુ,
મુખ, કાનની આ શક્તિઓ છે અર્થાત્ સાંતકુટના માનવે દેહમા ગ્રહેલ
ક્ષેત્રજ મૂળ સ્વરૂપે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે અને તેથી વિશ્વમય છે એની
શક્તિઓ એકે-તે, દેહમાં મર્યાદિત નથી પરંતુ સર્વેષુ વ્યાપ્તાઈમા એ
નિયત છે ! ખીણે આત્મા મૂળ સ્વરૂપે પરમાત્મા હોઈ તે મનેહે ન્યા ન્યા
જાય છે પગમા મા લા લા મોજુદ હોવાથી તેને પકડે છે ! અર્થાત્ જીવ
પરમાત્માની પ્રક્રિયાથી મુક્ત નથી કેમકે પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્તગા છે
ન્યા ન્યા જીવ ન્યા લા લા તેની સાથે પરમાત્મા પશુ ફરે છે કેમકે
પરમાત્મા સર્વત્ર હોઈને સર્વત્ર પગગા છે અર્થાત્ જીવ કદી એકનો
નથી ન્યા ન્યા એ જાય લા લા પરમપિતા એની સગાથે જાય છે એને
એકનો કેમ મોકે ? જો જો કરે તે તે જુવે છે કેમકે તે સર્વત્ર આર્પવાળો
છે. આથી માણસે સમજવું જીવ કે મારા કર્મોના માધક માફી છે જેની
નજરથી મારા કર્મો હુ છપાવી રહું એમ નથી ! અર્થાત્ પરમાત્મા
જીવના શુભાશુભ સર્વ કર્મોના સાક્ષી છે ! વળી પરમાત્મા સર્વત્ર મસ્તક-
વાળા છે મસ્તકમા બુદ્ધિ રહે છે અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વત્ર હોવાથી એની
બુદ્ધિ સર્વત્ર છે એટલે કે એ બધું જાણે છે કાંઈ વાર્તા એનાથી છપી
નથી ! વળી એ પરિપૂર્ણ હોવાથી સર્વત્ર મેખવાળા છે મોઢાથી માણસ
જાને છે નિશ્ચયે પરમાત્મા ધાંલું કહે છે ! પણ એ વચન આપણે બેરા
હોવાથી સમજાવું નથી, બીજા પ્રત્યેક વસ્તુ પરમાત્માની જીલ છે બધાને
પોતાનું સ્વરૂપ કહેવું છે પણ આપણને તે સાંભળવું નથી ! વસ્તુ તેટલી
પરમાત્માની જીલ છે, તે બધાદારા જીવને ધણ કહે છે ! વળી પરમાત્મા
બધું સાંભળે છે ! માણસની આર્તવાણીને પણ એ સાંભળે છે દર્પવાણીને
રોકવાણીને શુભવાણીને કે અશુભવાણીને એ સાંભળે છે ! અને આ બધાનું
કારણ એજ કે તે બધી વસ્તુમા સંચરાચરમા વ્યાપેનો છે ! એટલે પગમા
તમામા આ બધી શક્તિઓ સ્વભાવસિદ્ધ છે ! ક્ષેત્રજ મૂળમાં પરમાત્મા રૂપ
હોઈ તેનામા આ બધું છે ! જીવદશામા એ વાગવું નથી ! આથી તો

જેવનો મૂર્તિસ્વરૂપે કદમો અદ્ભુત પ્રભાવ છે તે પરમાત્મા બતાવે છે !
 યી શિવાય પંથુ યા મોહમા ધંધા ધ્વનિઓ સંભળાવ છે ! સાધક જાતે
 યોગી ઉપર નિર્મલ અને વિચાર કરે ! પરમાત્માની દેવા હેલ તોજ આવી
 સંવેદ્ય સદ્ગુણિ થાય છે અને તેની નિર્મલતા ટકે છે ! ॥ ૧૩ ॥

सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूतैश्च निर्गुणं गुणमोक्तं च ॥ १४ ॥

બધીએ ઇન્દ્રિયોના 'શુષ્કનો પ્રકાશક, બધી ઇન્દ્રિયો
 વગરનો નિઃસંગ અને નિઃકલ્પ બધાનો પોષક નિશુલ્ક છતાં,
 શુષ્કનો લોહતા છે ॥ ૧૪ ॥

આંગણા મોહમા લગવર્તે પરમાત્મારૂપ ક્ષેત્રજનો પ્રેસાર્ય વર્ણવ્યો
 એજ વાતને બીજી રીતે હવે પછીનો મોહમા બતાવે છે પરમાત્મા કહે
 છે કે ક્ષેત્રજ "સર્વેન્દ્રિયગુણામાસ" છે 'સર્વ' એટલે બધી, કાન વગેરે
 ઇન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિય, કાન વગેરે તમામ ઇન્દ્રિયોના 'શુલ્ક' એટલે ધર્મ,
 તે શુલ્ક કયો ?-તો કહે છે આભાસ આભાસ એટલે પોતપોતાના વિષયોને
 પ્રકાશિત કરવાની સંજિતવાળો ક્ષેત્રજ છે અર્થાત્ કાન વગેરે તમામ ઇન્દ્રિયોમા
 ધર્મો એટલે કે સખ્ત વગેરે પોતપોતાના વિષયોને પ્રકાશિત કરવાની સંજિત
 તે સંજિતવાળો દેવદંડ છે અર્થાત્ કાન વગેરેમા જે જે પોતપોતાના 'સખ્ત
 રૂપ' વગેરે વિષયોને પ્રકાશિત કરવાનો-અલ્પ કરવાની સંજિત છે તે
 ક્ષેત્રજની છે ! ક્ષેત્રજની ગેરલાગરીમા બીચારી ઇન્દ્રિયો 'પોતપોતાનું' કામ
 કરવા અસક્ત છે ! આમ 'બધી ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના-કામો કરવાની
 સંજિત આપતો છતાં ક્ષેત્રજ સર્વે ઇન્દ્રિય નિર્ગુણિત છે 'એટલે કે કાન
 વગેરે તમામ ઇન્દ્રિયો વગરનો આત્મા છે ! આત્મા ઇન્દ્રિયનુ જીવન છે !
 ઇન્દ્રિયોના ઉપર આત્માનુ જીવન નથી ! આમ બધી ઇન્દ્રિયો શિવાયનો
 હોઇને પણ તમામ ઇન્દ્રિયોના ધર્મવાળો છે-એ ક્ષેત્રજનો અદ્ભુત પ્રભાવ
 છે ! ઇન્દ્રિયોમા આત્મા અનુગત છે 'આત્મામા ઇન્દ્રિયો અનુગત નથી
 અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોની સ્વરૂપસ્થિતિ આત્માને લીધે છે આત્માની સ્થિતિ
 ઇન્દ્રિયોને આધારે નથી ! વળી એ પરમાત્મા સ્વરૂપ-ક્ષેત્રજ 'એસકન હોય
 છતાં સર્વભૂત' છે 'આસંકિત કદો સંકિત કદો-સંગ દેહો-દર્શન' વગેરે
 વિચારના કારણજી અર્થે દેહો, એકતાનું વાન છે એ આસક્તિ-વચન

વગરનો આત્મા છે છતાં પ્રાણીમાત્રનો એ ભરખુ પોષણ કરનાર-પાલક છે !, અર્થાત્ બધાનું પાવન પોષણ કરે છે છતાં હું સૌને પાણું છું એવી વળગણુ જેનામા નથી ! અને-આ કાંઈ જેવો તેવો પ્રભાવ નથી ! જન-દશામાત્રો એક કુટુંબનું માત્ર પાલન-પોષણ રૂઢ અનિમાનનો વિષય-પડે છે ! પ્રગુહ-ભ્રમૃત દશામા આત્મ, અભિમાન લગ્ન-પદ્યે છે ! આથી ભગવાન વિશ્વભર છે એવી-અવિચલ નિર્બાધ સમજ હોવી પડે !

વળી એ ક્ષેત્રનું નિર્ગુણ છતાં ગુણભોકતા છે એપણુ આશ્ચર્ય છે. ગુણ એટલે પ્રકૃતિ. સત્વ રજ અને તમોગુણની જે વિષમાવસ્થા, અર્થાત્ સંજ્ઞાની અવસ્થા, અર્થાત્ પ્રકૃતિ, અને તેના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ધ્વનિય વિષયો વગેરે કાર્યો, તે પ્રકૃતિ અનુ તેના કાર્યોના શરીર ધ્વનિયો અને વિષયોમાથી નિઃકાન્ત-એટલે બહાર રહેતા અર્થાત્ સ્વરૂપે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યોથી તન જુદો એવો ક્ષેત્ર છે છતાં ગુણભોકતા છે. ગુણો એટલે પ્રકૃતિ અને તેના શરીર ધ્વનિય વિષયો વગેરે કાર્યોના ભાગનો-પ્રાપ્તિનો અનુભવનો કાર્ય છે અર્થાત્ મૂળમા ગુણ સમૃધ વગરનો છતાં ગુણનો ઉપભોકતા છે ! આમ સ્વરૂપે અને ધર્મે જુદો છતાં પ્રકૃત અને તેના કાર્યોમા પથરાઈ રહેવા-તે બધોનો અનુભવ કરનાર, ક્ષેત્રનું અણુતન છે ! ॥ ૧૪ ॥

“અહિરણ્યક્ષ મૂતાનામંબરં ચરમેષ સ્વ ।”

સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિશેષં દૂરસ્થં જાન્તિકે સ્વ તત્ ॥ ૧૫ ॥

તે ભૂતોની બંધાર અને અંદર તથા નિક્ષેપ સ્થાવર અને જંગમ છે. તે સૂક્ષ્મ હોવાથી વિશેષપણે અણી શકાય એવું નથી તથા જે અંદર તથા પાસે છે. ॥ ૧૫ ॥

વળી આજણ પરમાત્મા ક્ષેત્રનો અણુતન અહિરણ્યક્ષ છે. એ ક્ષેત્રનું ચગચર પ્રાણીમાત્રની અંદર અને બહાર રહ્યો છે. ક્ષેત્રનું સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા હોવાથી બધાની અંદર છે-આપક હોવાથી બધાની બહાર પડ્યું છે. વળી તેજ પરમાત્મ સ્વરૂપ ક્ષેત્રનું સર્વનું કારણ હોવાથી જ અને ચેતન-સ્થાવર અને જંગમ રૂપે છે. અને એક પરમાત્મા બહાર અંદર સચર અચર રૂપે સર્વત્ર છે સ્કંદી સમવાન પરમાત્મા શિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ નથી એવો હિંદુધર્મ

કરે છે. એકરૂપ પરમાત્મા પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યરૂપે જીવરૂપે પરમાત્મારૂપે કેમ હોઈ શકે? એ સવાલનો જ છે ઉગ્રી દીધો! કેમ એ પુછપરછના માથાનું અહિયું સ્વરૂપ છે! અહીં તો પરમાત્માનો અચિન્ત્ય અહિયું આપ્યો અમેય મંદિમાં છે! પ્રજાવે છે! પરમાત્મા આપે કેમ? એ સવાલ નાસ્તિકો છે અસત્ય છે! એવો હોવા શિંકાય એ શું હોઈ શકે? એ જ એના જન્મ છે! પરમાત્માના પ્રકૃતિ રૂપે સત્ જીવરૂપે ચિત્ અને પરમાત્મા રૂપે સચ્ચિદાનંદ છે! બસ આનાથી આગળ બુદ્ધિ નથી શકે એમ નથી! એ બુદ્ધિની પેટેપાર! — — આપણને શું અમર! અને આજ ક્ષેત્રનો અહિયું મંદિમાં છે!

માણસની સર્વોન્નિરકુશ છે! જે મન સર્વ ભૂતાન્તરાત્મા આપક-સર્વનું આપક છે! એવું હૃદયમન્યન એને થયાં છે એવો આપણો બધાનો મત છે!

નથી! અર્વાચીન મતિ થવી એ તદન

સ્વાભાવિક છે પંથુ નથી અને છે એ જે સંદેહમાં તે જીવનસિદ્ધિ છે! નથી એમ પકડી બેસીયે તો પકડાનો પાતે નથી ધમ્મી જાય છે અને છે એમ ને સમજાયે તો તે સમજનારે પંથુ છે એ જ નિષ્કાંચ આમ થાય અતિ સૂક્ષ્મ પ્રમતો જીવન પરમાત્મા સ્વયંબે આપી નિર્ણયને નિઃશંક બનવા કહે છે અને નિઃશંક બની હોય બતાવ્યો તેવો ક્ષેત્ર સમજવાને માટે શી તૈયારી જોઈએ છે તે બતાવે છે. જગત્તન કહે છે કે તે ક્ષેત્રરૂપ પરબ્રહ્મ છે. પંથુ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી વિશેષ રૂપે જાણવાને અવગમ્ય છે! અતિ સૂક્ષ્મ એટલે સરીર, ધ્વનિ, વિષય, વગેરે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યો અને કાર્ય, કારણ, જ્ઞાનમાં અસંત-સૂક્ષ્મ એવી ને પ્રકૃતિ તે પ્રકૃતિથી પંથુ અસંત બારીક ક્ષેત્ર છે! બારીક હોવાથી વસ્તુ અસ્તિત્વ દર્શાવતું નથી! વસ્તુ અસ્તિત્વ તેની બારીકાઈ કે જાણપર નથી પોતાની સ્વરૂપમાં છે! આથી ક્ષેત્ર અસંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી પાસે ને જાણવાના ધ્વનિ મને બુદ્ધિ વગેરે સાધનો છે તેની પકડમાં આવે એમ નથી! ધ્વનિ, પ્રગેરથી આપણને વિશેષ જ્ઞાન થાય છે પરંતુ ક્ષેત્ર તો રૂપ વગેરેથી રૂઢિત હોવાથી હરેક ધ્વનિથી પર છે! એટલે આ આજ છે એવું વિશેષ જ્ઞાન તેનું પણ સકલ નથી! વધારેમાં વધારે પરમાત્મા વાચક શબ્દ હોય તો તે બસ છે શબ્દ છે આથી ન છે

શિવાય પરમાત્મા રૂપ ક્ષેત્રજ્ઞની વધુ ઓળખ અશક્ય છે અને એ 'છે' બુદ્ધિ યદ્ય એટલે મનુષ્યના પુરુષાર્થ પુરે, યથો ! પછી શું ? એ પ્રશ્ન 'છે' બુદ્ધિ યદ્ય તેને માટે રહેશે નહીં. આથીજ તમામ ઉધર લકતો અધ્યાત્મી હોય છે કેમકે 'છે બુદ્ધિ'નું જ બીજું નામ અધ્યા છે !

૧ આમ પરમાત્મારૂપ ક્ષેત્રજ્ઞ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી ન જાણી શકાય એવો છે નહીં કે તે છે નહીં માટે જાણી શકાય એવો નથી. તો એ કોને 'છે' એમ લાગે છે. તે બતાવે છે કે તે ક્ષેત્રજ્ઞ રૂપ પરબ્રહ્મ દૂરસ્થ છે અને નિકટસ્થ છે. સ્થૂળદર્શીઓ માટે દૂરસ્થ છે. અર્થાત્ દેહાદિમા આત્મ-માનીને વર્તનાગમ્યો માટે તે દૂરમાં દૂર છે અર્થાત્ તેઓ ગમે તેટલું સાથે તોએ તેની નિકટ આવી શકે એમ નથી. તેમનાથી તે દૂરનો દૂરજ રહે છે. કદી તેમની સમજમાં આવતો નથી. કેમકે તે અશુદ્ધ છે. જ્યારે પરમાત્મા શુદ્ધતમ છે ! સૂક્ષ્મદર્શીઓ માટે નિકટમાં નિકટ છે એટલે કે પોતાની જાતથી પણ વધુ પાસે છે તેને કયાયે તેના દર્શન માટે-અનુભવ માટે જતું પડ્યું નથી. કેમકે સૂક્ષ્મદર્શી એટલે નિર્મલતમ મનુષ્ય નિર્મલતમને માટે પરમાત્મા સર્વત્ર છે. મલિનતમને માટે કયાયે નથી ! આમ એકજ જગતમાં વસનાર શુદ્ધાત્મા-અને અશુદ્ધાત્મા, દેહાત્મબાવવાળા અને સલાત્મ-લાવવાળા મનુષ્યને માટે અનુક્રમે પરમાત્મા દૂરથી દૂર અને નિકટથી નિકટ રહે એ કાંઈ ઝોઝો પ્રભાવ છે ! ॥ ૧૫ ॥

અધિમક્તં ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતમર્તુ ચ તજ્જેઘ્યં પ્રતિષ્ઠુ પ્રમવિષ્ઠુ ચ ॥ ૧૬ ॥

તથા તેને, બધાં પ્રાણીઓમાં અલિપ્ત તથા લેહાયલું-વહેંચાયલું હોય એમ રહેલું તથા ભૂતાનું ભરણ કરનાર, ગળનાર અને ઉપભવનાર જાણુ ॥ ૧૬ ॥

વળી આ શ્લોકમાં ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વરૂપી પરમાત્માનો અદ્ભુત પ્રભાવ બતાવે છે. ચંચાલ પ્રાણીમાત્રમાં તે પરમાત્મા અવિલકત છે એટલે કે અભિન્ન ॥ એટલે કે જુદો નથી અર્થાત્ એકજ છે. પ્રત્યેક દેહમાં વસતો પરમાત્મા એકજ છે. એ પરમાત્મા એક છે-છતાં વિલકત હોય એમ રહેલા છે. અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રમાં તે તે રૂપે દેખા-ટે છે અને બધાં જુદાં હોય એમ.

લાગે છે ! અર્થાત્ દેહના બેદે આત્માનો બેદ પણ અનુભવાય છે ! અકિશ
જેમ એક છે, એકરસ છે, છતાં ઘટમાં મટમાં વગેરેમાં રહેવાં આકારને
ઘટાકારા મટાકારા વગેરે નામથી હિંદેશવામાં આવે છે તેમ વ્યક્તિમાત્રના
રહેતો એકજ પરમાત્મા-તે તે ક્ષેત્રજ રૂપે લિન્ન લિન્ન રહેવા હોય નહીં
એમ જણાય છે ! એક છતાં અનન્ત વિવિધતા જણાય એ અદ્ભુત પ્રભુ
નહીં તો બીજું શું હોય ? તે ઉપરાંત તે ક્ષેત્રજ સ્વરૂપ પરમાત્મા સૃષ્ટિના
સ્થિતિકાલમાં જૂતલર્તા એટલે કે ચરાચર પ્રજાંડના પોષક છે. સંહાર કાલે
માસકર્તા-શોષક છે. ઉત્પત્તિકાળે પ્રલવિતા-અનેક રૂપે ઉપજવાના સ્વભાવ-
વાળા-એટલે પ્રાણીમાત્રના ઉત્પાદક છે ! પરમાત્માનો સૌથી મહાન અને
અદ્ભુતથી પણ અદ્ભુત પ્રભાવ હોય તો તે આ છે ! સ્થાવર જંગમનું
ઉત્પાદન-પાતન-અને સંકાચ કરવાની શક્તિ પરમાત્મામાંજ હોઈ શકે !
પરમાત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ, 'કર્તુઃ અકર્તુઃ અન્યથાકર્તુઃ સમર્થ' છે એ
વાતનો અર્થ ઉદ્દેશ્ય છે ! અનેક ક્રાંતિ પ્રજાંડનું ઉત્પાદન પાતન અને
સંહારની અચિન્ત્ય-શક્તિ જેનામાં છે તેના અદ્ભુત પ્રભાવને યથાર્થપણે
કહેવાને કાળી શક્તિ ? જેને એટલી સમજ-સાચી-કંઠાસ વિદ્યાની-સમજ
પડી ગઈ કે પરમાત્માજ સૃષ્ટિના ઉત્પાદ પાલક અને સંહારક છે તેને
જાણવા જેવું બીજું કશું રહેતું નથી ! એ સમજ મન્યા પછીજ તેનું
હૃદયન પરમાત્મમયજ હશે ! બ્રહ્મ-અતિ પ્રજ્ઞની અધિક અર્થા અસ્થાને છે !
દુઃકમાં પરમાત્મા વિશ્વપિતા-વિશ્વજીવ-વિશ્વગોષ્ઠ છે. એટલુંજ બસ નથી !
આના ઉપર નિર્મળ અને નિચારતાં બાવમાંબીધ અને અર્થગાંભીર્ય અને
તત્વગાંભીર્યના મહાસાગરો પડેલા દેખાશે ! જેને આ સમજ પડી ગઈ
એટલે કે પરમાત્માજ સૃષ્ટિનું ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનું એકમાત્ર કારણ
છે તે મુનિ બની જતો ! તેને હૃદયમાં શો અનુભવ થાય તેતો આપણને શી
બબર ! પરન્તુ ભગવાન કહે છે કે ક્ષેત્રજનું જૂજ સ્વરૂપ પણ પરમાત્માજ
છે ! ક્ષેત્રસ્વરૂપ પરમાત્માનો આ અદ્ભુત પ્રભાવ છે. ॥ ૧૬ ॥

उपोतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

જાનં રોષં જ્ઞાનગમ્યં દ્વિ સર્વમ્પ વિષ્ણુતમ્ ॥ ૧૭ ॥

તે જ્યોતિઓની પણ જ્યોતિ તથા પ્રકૃતિથી દૂર છે એમ
કહેવાય છે. જ્ઞાન રોષ અને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય.

(આ ત્રણે તોજ છે અને તે.) સર્વના હૃદયમાં વિશેષ રૂપે રહેલું છે ॥ ૧૭ ॥

ક્ષેત્ર રૂપ પરમાત્મનો અદ્ભુત મહિમા ગાતાં પરમાત્માને આગસ શ્રી-વશ્મ કહે છે કે તે ક્ષેત્ર સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ જ્યોતિની પણ જ્યોતિ નથી. જ્યોતિ એટલે સૂર્ય વગેરે જગતને પ્રકાશ આપનારુ દેવતા ! સૂર્ય ચન્દ્ર વગેરે જગતપ્રકાશક દેવતાને પણ પ્રકાશદાન દેનાર પરમાત્મા છે. અર્થાત્ સૂર્ય વગેરેની જ્યોતિ એ તેમની પોતાની નથી પરમાત્માએ આપેલી જ્યોતિ-એ તે જ્યોતિવાળાં છે ! પરમાત્માના પ્રકાશના તેઓ આભારી છે ! ખીચારા સૂર્ય ચન્દ્ર ! શી તાકાત છે તેમની કે પરમાત્માની જ્યોતિ શિવાય જગતને જ્યોતિદાન હજી શકે ? સૂર્યની જ્યોતિથી જગતનું જીવન છે. અને એ જ્યોતિ સૂર્યને પણ ઉઘીની મળેલી છે. આ કાંઈ એકાં પ્રભાર છે ? માણસના મનનું જ્યારે ઠેકાણું નથી હોતું ત્યારે તેને બધી વસ્તુમાં કુદરતા, લક્ષુતા-ગુચ્છતા ઉભરાતી લાગે છે. પણ એનું પોતાનું મન જો મહિમાશાળી હોય, ઉદાત્ત હોત તો તેને વસ્તુમાત્રમા જે અદ્ભુત મહિમા ભર્યો છે તેનું પરબ્રહ્મ થાય ! જ્યાં સૂર્ય ચન્દ્ર પણ ઉધાર લીધેલા પ્રકાશવાળા છે ત્યાં ખીચારી વીજળી-ખીચારા અગ્નિ-વગેરેની તો વાનજ-શી !

જ્યારે સૂર્ય વગેરેને પણ ક્ષેત્ર રૂપ પરમાત્મા પ્રકાશ આપે છે ત્યારે સૂર્યની જ્યોતિ જેમ ભૌતિક છે તેમ પરમાત્માની પણ જ્યોતિ ભૌતિક હશે ! એ સવાલ સ્વાભાવિકપણે ઉઠે. પરમાત્મા એ શંકાનું નિવારણ કરતાં વળી પરમાત્માનો મહિમા ગાય છે. તે પરમાત્મા 'તમથી પર' છે તમ એટલે અધારુ-જડતા-પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિ ચૈતન્યરૂપી પ્રકાશ વિનાની છે. આથી તમ એટલે અહીં પ્રકૃતિ સમજવી. એ જડ પ્રકૃતિથી પરમાત્મા પર છે એટલે કે અસ્પૃશ્ય છે. જડનો પરમાત્માને સ્પર્શ નથી. અર્થાત્ સ્વરૂપે તે ચૈતન્યધન છે ! પ્રકૃતિમા રહેલા છતાં પ્રકૃતિથી ખીલકુલ ન અપ્રયેયા હોતું એ ચમત્કારજ છે ! આશ્ચર્યોનું આશ્ચર્ય છે ! પ્રકૃતિમાં જોતજોત જતાં પ્રકૃતિથી તદન વિભ રહેલું-અસંગ રહેલું એ મહાન પ્રભાવ છે !

આતો પરમાત્માનો મહિમા ગવાયો ! પરન્તુ આવા પરમાત્માને ક્યાં ગોધરા ? પરમાત્મા ખોનાઈ ગયેલા છે ! બધે તે તે ડાકે ગેલા હોવાથી

કયાયે પકડતા નથી. તો એ પરમ અદ્વિતને કયા યોધવા ? કયા એમને યોગવા ? એ પ્રશ્નો જવાબ પરમદયાળુ કૃષ્ણ ભગવાન આપતા કહે છે-
 કે હો અર્જુન ! જ્ઞાન-સમજનો આકાર, એ જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય
 જેય, અને જેયને જ્ઞાનથી જાણીને મેળવવા જેવું જે જ્ઞાન-જ્ઞાનગમ્ય, તે
 બધું સર્વના-પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં વિશેષ રૂપે રહેલું છે ! અમાનિતાથી
 માંડી તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન સુધીની જ્ઞાન સાધનોની સંપત્તિ માણસના-પ્રાણી-
 માત્રના હૃદયમાંજ રહેલી છે ! હૃદયથીજ એ મેળવી શકાય છે ! એ જ્ઞાન
 સાધનોદ્વારા જે જેય- પરમાત્મા-ક્ષેત્ર રવરૂપ પરમાત્મા જેનો અસાર
 સુધી મહિમા વર્ણવ્યો તે-ઈશ્વર પણ સૌના અંતરમાંજ છે ! અને એ
 પરમાત્માના મધ્યમાં જ્ઞાનથી મળવું જે જ્ઞાન-મેષ્ટ તે પણ માણસના
 હૃદયમાંજ છે ! હૃદયમાંજ આ બધું વિશેષરૂપે-એટલે કે છવરૂપે અને
 અન્તર્ધામિ રૂપે પાશુપાચરૂપ રહેલું છે ! અર્થાત્ જેણે જ્ઞાન સંપાદન કરવું
 હોય-જેણે પરમાત્માને જેવા હોય-જેણે પરમપદ-પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે
 કયાયે જવાની જરૂર નથી તેણે પોતાની હૃદય મુદ્રામાંજ શોધ ચલાવવી.
 હૃદયમુદ્રા ધણી હડી ધણી અધારી છે ! ધણી ગાંઠ આખર અને
 વિષમતાઓથી બરેલી છે ! પરમપિતા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા નિર્ભયપણે
 એક નિશ્ચયી દૃઢપણે જે પોતાના હૃદયમાં રૂબરૂ મારશે તેને ભગવાન
 મળશે. આ જ્ઞાન જેય અને જ્ઞાનગમ્ય એ ત્રણ વસ્તુજ ક્ષેત્ર રવરૂપ
 પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે ! સૌની હૃદયમુદ્રામાં વિષમતા છે ! બીજે કરી ફાંફા
 મારવાની-દોડધામ કંવાની-જરૂર નથી કારણ કે પરમાત્મા પોતે કહે છે
 કે હૃદયમાંજ હું વસું છું અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રજ હૃદય તીર્થોત્તર પશુ તીર્થ,
 મંદિરોત્તર પશુ મંદિર, પરમધામની પશુ પ્રતિમા છે આથી સૌ પોતા
 પોતાના હૃદય મંદિરનો આરણ્ય યોગવા તીનતમ પ્રેમપૂર્વક રિનત્રલાવે
 શ્રદ્ધા અને લક્ષિત પૂર્વક પ્રયત્ન કરે આવે કાંઈક આદેશ ભગવાન અહીં
 આપે છે ! ॥૧૭॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं होयं चोक्तं समाप्ततः ।

મદ્ભક્ત ઇતદ્વિજ્ઞાનમ મદ્ભાવાયોપપચતે ॥ ૧૮ ॥

આમ ક્ષેત્ર તથા જ્ઞાન તથા જેય તને દૂંકમાં કહ્યું. એ
 વિશેષ રૂપે જાણી મારોસેવક મારા ભાવને માટે લાયક
 બને છે. ॥૧૮॥

હવેનાં શ્લોકોમાં : પરમેપિતા અસાર સુધીનાં ; એવેલા પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે દે અર્જુન ! આમ મેં તને ક્ષેત્ર જ્ઞાન અને જ્ઞેય દુઃકમાં કહ્યું છે. મહાબ્રુતોથી માંડી ધૃતિ સુધીનું ક્ષેત્ર, અમાનિત્યથી માંડી તેરવંશનાર્થદર્શન સુધીનું જ્ઞાન અને “જ્ઞેય” પદતતથી માંડી વિઠિતમ્” સુધીનું જ્ઞેય મેં તને દુઃકમાં કહ્યું. દુઃકમાં, કંઈકાનું, કારણ એટલું જ કે એના ઉપર તો પુસ્તકરાણાઓ લાંબી શકાય એટલું કહી શકાય. કેમકે ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ અને જ્ઞાન એ ત્રણજ તો એક અથવા તો બીજી રીતે અનેક પ્રયોજનોથી શીઘ્ર માત્રનાં વિષય છે ! અને એ બધું દુઃકમાંજ કહેતાં પાસવે ! માણસને આમ કંઈ પરમાત્મા સહન શકે શીઘ્ર કરવા કહે છે. દુઃકમાં પ્રતાપ્યુ તેની વિસ્તૃત સમાવેશના કરવાથી સહ સમજાય છે અને હૃદય શાન્ત બને છે ! હવે આ બધું જાણવાથી કળા શું તે કંઈ આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરે છે. ભગવાન કહે છે કે મારો ભક્ત આને જાણીને મારા ભાવ માટે યોગ્ય થાય છે. ‘મદ્ભાવ’, ‘એતદ્વિચાર’ અને ‘મદ્ભાવ’ એ ત્રણે શબ્દો સમંજા હોય છે. આ વિષયમાં પૂરતાર ભગવાનનો ભક્ત હોવાજ જોઈએ, જે નહીં હશે તો તેના ક્યારે પતા નહીં લાગે ! બીજાં ક્યાંક એટવાશે-એવાઈ જશે તેથી અલગતે કંઈ આ જાણતમાં ‘માયું’ નહીં મારવું એમ કંઈ ભગવાન અલગતાનાં ઉપર હિતંદરિજ પરસાવે છે. અને ભક્ત શબ્દ પણ અમેક જ્ઞાનપૂર્ણ છે. ભક્ત હશે તે ભગવાનમાં માનતો. હશે તેનામાં પ્રેમવાળો હશે. તેની સેવામાં રાચનારો હશે. પ્રેમની નેટલી શરતો તેટલી બંધીનું કડક પાલન કરનાર. હશેજ આમ ભક્ત શબ્દથી ભગવાન દુઃકમાં ધણું કહેવા મર્ગિ છે. તે ઉપરાંત જ્ઞાન જ્ઞેય અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ વિજ્ઞાન મેળવવું રહ્યું. વિજ્ઞાન એટલે વિશેષ જ્ઞાન અર્થાત્ સહજાન-યથાર્થજ્ઞાન. અધકચર-અધુર-અચોક્કસ જ્ઞાન નહીં ખપ આવે એવો અહીં આશય છે. આમ જે ભક્ત આ ત્રણનું વિશેષ-સહ જ્ઞાનવાળો એટલે કે સમજવાળો હશે તે ‘મદ્ભાવ’ને માટે લાયક બનશે. અર્થાત્ ભગવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ વિજ્ઞાની ભક્તને યશે. ભગવદ્ભાવ એટલે ભગવાનની સત્તા. પરમાત્મા સર્વત્ર વિઘ્નમાન છે. સર્વત્ર વિઘ્નમાન પરમાત્માને માટે તે લાયક બનશે. અર્થાત્ સર્વત્ર વિઘ્નમાન પરમાત્માને અનુલબ્ધી શકશે અને પરમાત્માજ ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વરૂપે છે અર્થાત્ પોતેજ સર્વત્ર છે-એવો એટલે કે પોતાની જાતને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અનુભવવા માટે લાયક બનશે. અને આ કંઈ આશુ છે ?

પ્રકૃતિ પુરુષં ચૈવ વિધ્યનાદી ઉમાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એમ એ બન્નેને અનાદિ બાણુ. વિકારોને તથા શુદ્ધો એ બન્નેને પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા બાણુ. ॥ ૧૯ ॥

અત્યાર સુધી ભગવાને ક્ષેત્રક્ષેત્ર પરબ્રહ્મનો અદ્ભુત પ્રભાવ વર્ણવ્યો. પરંતુ સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતાની પર અને અપર એવી બે પ્રકૃતિનાં વર્ણન કર્યા હતાં. પર અને અપર પ્રકૃતિથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ બતાવી હતી. અહીં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ એમ બે બીજી બતાવી તો તે પર અને અપર પ્રકૃતિથી આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ જૂદા છે કે તેજ છે ? આ પ્રશ્ન છે. ભગવાન એમ બતાવવા ઇચ્છે છે કે પર અને અપર પ્રકૃતિનાં જ બીજાં નામે છે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ. પરમાત્માની પર પ્રકૃતિ તે ક્ષેત્રજ અપર તે ક્ષેત્ર. પર અને અપર કહો ક્ષેત્રજ અને ક્ષેત્ર કહો કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ કહો બધું એકજ એકજ છે. નામના ભેદ વસ્તુનો ભેદ થતો નથી. એ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને અનાદિ છે. અને પ્રાણીમાત્ર તે બેની પ્રજ છે. એમ ભગવાન અહીં બતાવવા આહે છે. એમ બતાવી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ એ બન્ને પગપર પ્રકૃતિજ છે એમ ખાતરી કરાવે છે.

ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્નેને જ હું અનાદિ બાણુ. અને વિકારોને તથા શુદ્ધોને પ્રકૃતિથી પ્રકટ થયેલા બાણુ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ અનાદિ છે એટલે કે કારણ સિવાયનાં છે. કેમકે પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને અનાદિ પરમાત્માની શક્તિએ છે. પરમાત્મા નિત્ય છે—અનાદિ છે એટલે પરમાત્માની શક્તિજૂત એ બન્ને પણ અનાદિ જ છે. અને આથી જ નિત્ય છે ! આ બન્ને બે પરમાત્માની નિત્ય શક્તિ ન હોય તો પરમાત્મા કદી ક્યારે ન અર્થ સંકે. પરમાત્મા પોતાની શક્તિરૂપ આ પરાપર પ્રકૃતિ-ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ-પ્રકૃતિ પુરુષ-દ્વારા ચરાચર જગતનું કારણ થાય છે. તે બે સિવાય કદી નહીં. કેમકે બે આ બે શક્તિ તેમનામાં ન તો તે પોતે અસકત થાય. અને અસકત, જગતના જન્મ વગેરે ન કરી શકે. અસકત કદી ચરાચર જગતને જન્માવવા જવાવવા કે મારવાને શક્તિશાળી ન બને. અને ત્યારે એ શક્તિ ન હોય તો ક્યારે શના ? પ્રકૃતિ અને પુરુષ આદિપણ ન્યાયસિદ્ધ નથી પ્રકૃતિ અને પુરુષને

આદિવાળા માનીએ તો ક્યાયે આરો ન આવે. જેને તે બેનું કારણ માનીએ તે કારણનું પણ એમ દલીલે કાઢી બીજું કારણ હોવું ઘટે. અને આમ કારણપરમ્પરા લેખવા જમ્મએ તો ક્યાયે આરોજ ન આવે ! ક્યાંક તો અટકવું જોઈએ. કેમકે અટક્યા શિવાય છૂટકો નથી. જ્યાં કાલ કારણ લાવને વિરામ આવી જાય ત્યાં અટકવુંજ ન્યાયસંગત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ આગળ આરીને ન્યાયપ્રતિ શોભી જાય છે. આગળ કારણ શોધવાની જરૂર નથી. આથી અનવત્થા પ્રસંગની પ્રાપ્તિને લીધે પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને અનાદિ છે. વળી તે બન્ને નિત્ય ધ્વજરની પ્રકૃતિ-સ્વભાવરૂપ હોવાથી ધ્વજરની માફકજ તે બન્ને પણ અનાદિ અને નિત્ય છે. અને જે વસ્તુ જેમી છે તેવી તેને આપણે માનવી જોઈએ. આથી લગવાન અર્થુનને પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રરૂપે અનાદિ જાણવા ઉપદેશ છે. તે બેમાં પણ શરીરથી માંડીને જીવિ પર્યન્તના બધા વિકારો અને સુખ દુઃખ અને મોહરૂપ, સત્વ રજ અને તમ નામના ત્રણ ગુણોને પ્રકૃતિમાંથી પ્રકટ થયેલા જાણવા. પુરુષ, શરીરથી માંડી, સુખ દુઃખ મોહ વગેરેનું કારણ બની શકતો નથી. કેમકે પુરુષ તો એ બધાને ભોક્તા છે એટલે ભોક્તા ભોગ્ય હોઈ શકે. નહીં. તેથી પ્રકૃતિજ શરીરથી માંડી ગુણ સુધીના ક્ષેત્રની કર્તા છે એમ જાણવું રહ્યું. આ જ્ઞાન વિવેકના પ્રકરણમાં ઉપયોગી છે. ॥ ૧૬ ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

પ્રકૃતિ કાર્ય અને કારણના કર્તાપણામાં કારણ કહેવાય છે. સુખ અને દુઃખને ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણ કહેવાય છે. ॥ ૨૦ ॥

આગળા શ્લોકમાં પ્રકૃતિ શરીર વગેરે વિકારોનું અને સુખદુઃખાદિ ગુણોનું કારણ છે એમ જતાવ્યું તો પુરુષ કેવું કારણ છે એ જણાવવાની સ્વાભાવિક છે. આથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેની કારણનાનો ભેદ બતાવે છે.

લગવાન કહે છે કે કારણ અને કાર્યના, કર્તાપણામાં, પ્રકૃતિ, કારણ છે. અને સુખ દુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણ કહેવાય છે. કાર્ય

એને જીર શરીર ગળદથી આવી પવ મહામૂર્તો-અગીઆર હન્દિયોને સમજતી કારણ શબ્દથી પાવ સદ્માનૂતો, અદ્ધાર અને સુદ્ધિ એમ માતે તત્ત્વો સમજવા આ તેરીસ પદ્યોની કરનાર-એટલે કે તેમનું નિમાણ કરનાર એટલે કે તે તે આકારમાં તેમનું પરિપૂર્ણ કરનાર પ્રકૃતિ છે પ્રકૃતિ એટલે માયા નામની ત્રિગુણ પ્રકૃતિ / આમ દોરવું / કારણ પ્રકૃતિ છે એમ લગવાને બતાવ્યું પુરુષ-દોરસ સુખ દુખ - અને મોહના ગે ૨ ગાયેલી / ગુણાત્મક વિષયોના બોધાપણામાં-અર્થાત્ તેમને અનુભવ કરનાર પણામાં કારણ-પ છે અર્થાત્ સુખ દુખ મોહનો જે અનુભવ તે અનુભવનો આર્થેય પુરુષ છે બોધા શિનાય બોધ્યનું અભિત્ય મમણ શક્ય એવું નથી / આથી સુખ દુખનો અનુભવ થનામાં પુરુષને મળ્યું સમજવું એટલે કે સુખ દુખનો બો ના પુરુષ છે એમ જણવું ॥ ૨૦ ॥

પુરુષ મરતિમ્બો દિ, મુદ્ધે પ્રકૃતિજાનુગાનં ।

કારણ, ગુણસક્ષોમ્ય સંદસધોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

નિશ્ચય પ્રકૃતિમાં રહેલ પુરુષ, પ્રકૃતિજન્મ્યા ભોગોને ભોગવે છે એના સદ્ગુણસદ્ગુણોનીમા જન્મનું કારણ શુભમાં આસક્તિ છે ॥ ૨૧ ॥

"આગના ધનામાં પુરુષ સુખે, પના અનુભવનો આર્થેય છે એમ બતાવું પણ્ય પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ મેની વચ્ચે મેળવ નથી એક એતન અને એક જ એતનનો પ્રકાશ અને અધારની સાફક યોગજ ન થાર । તે પછી જ જે સુખે નથી તેનો બોધા એતન જે પુરુષ તે બેનો નેમ તે કવી રીતે મળી જાય અર્થાત્ જડ એતનની માળ જીવી રીતે અધાર તત્ત્વજાનના પ્રકારે આ એક મહાનમાં મહાન મહત્ત્વમાં સમજવું અને જાણવા જાણવું પ્રકાર છે । આ મૂક પ્રકારો હોઈ આપતા બગવાન કહે છે-એ અનુભવ । હ હક જે બોધા જે તારી સંકા યોગ્ય છે જડ એતનની । હ હોઈ સકેજ નથી અને નથીજ । અને જતા પ્રકૃતિ અને પુરુષ એક બીજામાં જોનગ્રાન થઈ ગયેલા- એક બીજાની ગે કમાઈને એક બીજાથી જૂઠું નથી દેખાતા-અથી સમજના । એ પણ એવુંજ માયું કે સલ તો કદી અવલ થવું નથીજ, પ્રકૃતિ

અને પુરુષ અને સ્વભાવે અને ગુણે જુદાં છે એ સંસાર છે. એ એની કદી સેજભેજ થઇ જતી નથી ! અને છતાં જે સેજભેજ-જે સંકરતા જણાય છે તેનું કારણ જાણવું રહ્યું ! જે કારણની શોધમાં માણસ ખોવાઇ જાય છે તે કારણ તે અજ્ઞાન છે ! હે અર્જુન ! પુરુષ, પ્રકૃતિમાં જો ઉભેલો હોય તો તે પ્રકૃતિથી વિપજતાં સુખ દુઃખ મોહના આકારે અનુભવાતા ગુણોને ભોગવે છે. પુરુષ, શરીર-ઇન્દ્રિય-અહંકાર-બુદ્ધિ રૂપી આકારે છતી પ્રકૃતિ ને પોતાનું સ્વરૂપ માની બેઠો છે ! પોતાનું સ્વરૂપ વિસરી પારકા રૂપમાં તેણે આત્મભાવ-સંજ્ઞા-સુદૃઢ આત્મભાવ સ્વીકારી લીધો છે ! અને માન્યતા ઉપરતો સસ થોડુંજ ટકે છે ! સસ તો સસજ છે માટે ટકે છે ! પોતાના ઉપરજ સસ જીવે છે. આથી સ્વરૂપે તો પુરુષ ભોક્તા નથી. પણ પ્રકૃતિમાં તદ્દત્તા માની બેઠો હોવાથી અને-પુરુષને ભોક્તા-પણનો અનુભવ થાય છે ! જે પુરુષને ભોક્તાપણું સ્વભાવિક હોય તો તે કદી ટકે નહીં. કેમકે પુરુષ નિસ હોઈ ભોક્તાપણું જે સ્વાભાવિક હોય તો જ્વાભાવનો કદી અભાવ ન થતો હોવાથી નિસ ભોક્તાપણું આવે તો કદી મોક્ષ ન સંભવે. અને જે મોક્ષ ન હોય તો પછી સંસાર સમગ્ગવી શકાય એવો ન રહે ! જે વરજ ન હોય તો જાન કોની ? મોક્ષના અસ્વીકારમાં અનેક પ્રતાપગાંધ-બુદ્ધિદોષ, સમાયેલા છે ! એ ન્યાય વિસંગત છે. આથી સ્વરૂપે પુરુષનું ભોક્તાપણું નથી પણ પ્રકૃતિના ગુણોમાં તદ્દત્તમતાને લીધે પુરુષને ભોક્તાપણું છે ! ગુણનો ભોગ એટલેજ સંસાર. અને અ ભાગનો અભાવ એટલે સંસારનો પણ અભાવ એટલે કે મોક્ષ.

આમ પ્રકૃતિમાં ઉભો રહેલો પુરુષ ભોક્તા છે. અને ભોગ તો અનન્ત છે એટલે અનન્ત ભોગને ભોગવવાને માટે અનન્ત શરીરોની પણ આવશ્યકતા છેજ. આથી લગવાન ઉપલીજ વાતને સમગ્ગવતાં એક અતિ અમતકારિક સસ જતાવે છે ! હે અર્જુન ! સદ્ અને અસદ્ યોનિમાં જન્મનું કારણ એ પુરુષનો ગુણમાં સંગ છે ! -દેવ, તપ્તિ, મનુષ્ય વગેરે યોનિ સદ્ધ્યોનિ છે. પશુ પક્ષી વગેરે યોનિ અસદ્ધ્યોનિ છે કેમકે સદ્-યોનિની પ્રાપ્તિ એ ક'યાણું દાર છે. તો એ સદ્અસદ્ યોનિમાં વારુંવાર જન્મ થવામાં કારણ ગુણસંગ છે. અર્થાત્ સુખ દુઃખ મોહમાં-મારે આ જોઇએ, આ ન જોઇએ, એવે જે સતત આગ્રહ-રાગ દ્વેષ વગેરે વિકારોના કારણરૂપ સંજ્ઞા એ સંજ્ઞા એટલે ગુણસંગ ! જેનામાં એ ગુણસંગ નથી તેને જન્મ નથી. અર્થાત્ ગુણોમાં વસે છતાં ગુણોને જાણી, ગુણરૂપ

સંસારમાં જેને આત્મકિંત નથી એવો જાની કર્મયોગી ભક્ત મુક્ત
જ છે ! આવી અદો ભગવાનનો જ્વનિ છે ! ॥ ૨૧ ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमान्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ ૨૨ ॥

આ શરીરમાં જે ક્ષેત્રજ, પર, નિકટથી નિરખનાર, અનુ-
માહન આપનાર તથા પોષક અને લોકતા છે તે મહેશ્વર છે.
તથા પરમાત્મા છે એમ પણ કહેવાયું છે. ॥ ૨૨ ॥

આગળ શ્લોકમાં પ્રકૃતિમાં ગુપ્તવાર્ધ ગયેલા પુરુષનું ભોક્તૃત્વ કહ્યું
અને તેના અનેક યોનિમાં જન્મને માટે ગુણમાં આસંકિત જન્માબદાર છે
એમ સિદ્ધ થયું. હવે એજ પુરુષ પ્રકૃતિસ્થ છે-પ્રકૃતિમાં રહેલ છે છતાં
પ્રકૃતિમાં નથી અર્થાત્ સ્વરૂપે પ્રકૃતિ નથી-જડ નથી એમ તેનું સ્વરૂપ
આપેખતાં કહે છે કે હે અર્જુન ! આ દેહમાં પર છે. ઉપદ્રષ્ટા છે
અનુમન્તા છે ભર્તા છે ભોક્તા છે મહેશ્વર છે અને એજ વળી પરમાત્મા
પણ છે એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ આ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ દેહમાં-એટલે કે કાર્ય
અને કારણના સંઘાતમાં ગ્રહેતો છતાં તે કાર્ય કારણરૂપ શરીરથી આ પુરુષ
લિપ્ત છે. વળી એજ પુરુષ લોક અને શાસ્ત્રથી નિહિત એવી તમામ
પ્રકૃતિમાં રોકાયેલ કાર્ય અને કારણના સમન્વે નજીકથી જોનાર
છે. અર્થાત્ પોતાના શરીરદ્વારા ધન્દ્રિયોદ્વારા થતી તમામ પ્રકૃતિના એ પુરુષ
નિકટ ગદી જોનાર છે. કાંઈ પ્રવૃત્તિ તેનાથી અગત્યની નથી ! વળી એ
અનુમન્તા છે એટલે લોક અને શાસ્ત્રથી ન નિન્દાયેલી કાર્ય અને કારણની
જે ક્રિયાઓ છે તેમાં સતેષને-પ્રસન્નતાને વ્યક્ત કરનાર છે તમામ સર્વ
પ્રવૃત્તિઓમાં માણસનો અંતરાત્મા તેને અનુમોદન આપે છે-તેમાં પરિતેષને
પ્રકટ કરે છે એ સ્થાનો અનુભવજ છે વળી એ પુરુષ શરીરનો ભર્તા
એટલે કે યોગ્ય આહાર વિહારાદિથી પોષણકર્તા છે વળી ભોક્તા એટલે
કે પ્રકૃતિના શુભ, સુખ દુઃખ વગેરેનો સમાનભાવે અનુભવ કરનાર પણ
તેજ છે શરીર અને ધન્દ્રિયોનું નિયમન કરતો હોવાથી મહાન ધર્મિય પણ
તેજ છે. અને એજ આત્મા જેવો પરમાત્મા પણ છે ! પરમાત્મા એટલે
શ્રેષ્ઠ આત્મા એટલે કે મૂળ સ્વરૂપે તે મુક્તાભાજ છે ! આમ એકજ
આત્મા ભુલો ભુલો દ્રષ્ટિએ ભુલો ભુલો લાસે છે ! ॥ ૨૨ ॥

અર્થ ઘેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણેઃ સહ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ મૂયોઽમિજાયતે ॥ ૨૩ ॥

જે મનુષ્યો આ-રીતે પુરુષને તથા શુદ્ધ સહિત પ્રકૃતિને જાણે છે તે હરેક રીતે પ્રવર્તતો છતાં પણ પાછો જન્મતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

હવે ઉપર બતાવ્યાં તેવા પ્રકૃતિ અને પુરુષની સમજાથી 'જે ફળ નીપજે છે તે ફળ બતાવે છે જે માણસ આમ પુરુષને અને શુદ્ધ સહિત પ્રકૃતિને જાણે છે તે માણસ સર્વ પ્રકારે વર્તતો છતાં તે પાછો જન્મતો નથી. જે માણસ જાણે છે કે પ્રકૃતિ એ પ્રકૃતિજ છે અને પુરુષ એ પુરુષજ છે તે પ્રકૃતિ પુરુષની સેજભેજ કરતો નથી. સેજભેજ કરીને માણસ બંધાય છે જેને યથાર્થ વિવેકજ્ઞાન ક્રમ્ય તેને માટે બંધનનું કારણ નથી એટલે તે બંધાતો નથી ! સંસારમા જ્યાં સુધી તેના પ્રારબ્ધ કર્મ હોય ત્યાં સુધી તે માણસ રહે છે અને પાછળથી સુક્ત થાય છે. જેને સાચું જ્ઞાન થયું તે માણસ સર્વ પ્રકારે વર્તે છતાં તેને સંસાર એ સાકળરૂપ નથી કેમકે કર્મના ફળનો તેના ઉપર પ્રભાવ નથી. હિ સાત્મક કે અહિ સાત્મક જે કર્મ તેને ફાળે વર્ણધર્મને અનુસરીને આપ્યું હોય તેને તે ફળ તરીકે બળવતોજ ચાલ્યો જાય છે ! આમ નિઃકામ ભાવે ધર્મ પુરિધી કરેલું કર્મ હવે તેને બંધનકર્તા નથી નીવડે ! સંસારમા રહ્યા છતાં સંસારના લેપથી ન ખરડાયું અને સાચા-અર્થમાં જીવી ચક્રુ એ પ્રકૃતિ પુરુષના યથાર્થ જ્ઞાનનું ફળ છે એમ અહીં લગવાન કહે છે. ॥૨૩॥

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદ્દાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંસ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

કેટલાકે ધ્યાનદ્વારા એકાગ્ર મનથી દેહમાં આત્માને જુવે છે બીજા સાંખ્ય યોગથી તથા સૌથી શ્રેષ્ઠ કર્મયોગથી દેહમાં આત્માને જુવે છે. ॥ ૨૪ ॥

ઉપર જે પુરુષ જ્ઞાનક્રમ્ય છે તે પુરુષનું જ્ઞાન એકજ રીતે માણસને પ્રાપ્ત થાય છે એવું કશું નથી પ્રકૃતિ ભેદે માણસમાં ભેદ હોય છે એટલે

રુચિનો પણ બે હોય છે કેટલાક લોકો યોગમાર્ગે જનારા હોય છે. કેટલાક જ્ઞાનમાર્ગે જનારા હોય છે. કેટલાક કર્મયોગના માર્ગે વિચરનારા હોય છે. એટલે કે સાધનમાં બેદ હોઈ શકે પણ સાધ્ય એક જ છે. તે વાત બતાવતાં પરમાત્મા કહે છે કે હે અર્જુન ! કેટલાક આત્માવડે આત્માને આત્મામાં જુએ છે. એટલે કે મનથી અંતગત્યાનો દેહમાં ધ્યાનદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે છે. ધ્યાન એટલે કે એક જ પ્રકારની ધૃતિનો લાગવગાદ મનમાં આવિર્ભાવ તિરોભાવ થયા કરવા તે અર્થાત્ મનમાં આત્માકાર ધૃતિનું લગાતાર સ્પુરણ થયું તે માણસને આત્મા-પરમાત્માની શોધ માટે ક્યયિં જંવાળું નથી. કેમકે પરમાત્મા સૌના હૃદયમાં છે. પરમાત્મા જુવા છે તેનાં તેને સમજી તેની ખોજ માટે હૃદયમાં મનની એકાગ્રતા સાધી પરમાત્માજ્ઞાનનો સતત સાત્વિક ઉદેક અનુભવવો એટલે ધ્યાન છે. એ ધ્યાન પણ સ્થિરતાની ભૂમિકાએ પહોંચે એટલે આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન માણસને થાય છે. કેટલાક આ સંભાધિને માર્ગે જઈ પોતાના દેહમાં મનથી આત્માના દર્શન સાધે છે વળી બીજા સાંખ્યયોગદ્વારા મનથી દેહમાં આત્માને અનુભવે છે. અર્થાત્ આત્માને લગતું જ્ઞાન જ્ઞાની શુરુ પામે આભળી, તેનું મનન કરી, ધીરે ધીરે નિદિધ્યામન કરતા કરતા, અંતર સંસ્કારી બનતા, આત્માના દર્શન કરે છે. દેહથી આત્મા શિષ્ટ છે એમ સતો-ચાત્રો-સદ્ગુરુદ્વારા સંભળી, વિવેકનો આશ્રય લઈ ધીરે ધીરે આત્મામાં પહોંચવું-આત્માને દેહમાં-પોતાના હૃદયમાં અનુભવવો એ સાંખ્ય યોગનો માર્ગ છે કેટલાક આ સાંખ્ય યોગના આશ્રયે આત્માને અનુભવે છે. તે ઉપરાંત કેટલાક વળી કર્મયોગદ્વારા આત્માને આત્માવડે આત્મામાં જુએ છે. અર્થાત્ નિષ્કામભાવે કર્મ કરવાં એ જીવનસિદ્ધિના મહામૂયા મંત્રને સ્વીકારી જીવતાંજીવત પરમાત્માને પોતાના હૃદયકમળમાં મનથી અનુભવે છે. મારો હૃદયરય આત્માજ પરમાત્મા છે એવું જ્ઞાન સંપાદન થતાં પરમાત્મામાં પરમપ્રેમ ઉપજે. એટલે સાચાં આત્મજ્ઞાનથી ભક્તિ ઉદ્ભવે અને જ્યાં ભક્તિ હોય ત્યાં ભક્તવ્ય-પરમાત્માને ખાતર કર્મ કરવાં અતિવારજ હોય એટલે જે નિષ્કામ કર્મયોગી છે તે માણસ આત્મજ્ઞાનપર્વક ભક્તિભાવે પ્રિયતમ પરમાત્માને ખાતર સર્વકર્મ કરતાં કરતા જીવન વીતાડે છે આમ જીવન જીવતા પરમાત્મા આ પરમપ્રેમી ભક્તને પોતાનો અનુભવ કરાવી કૃતાર્થ કરે છે ! બીજી ઉત્તમ માર્ગ-સ્વાભાવિક માર્ગ આ સામે છે ! કેમકે કર્મ ન કરવાની ક્ષમ્બ તોખાય એવી જગતની

રુચિનો પણ બેઠ હોય છે જેટલાક લોગ યોગમાર્ગે જનારા હોય છે
 કેટલાં જ્ઞાનમાર્ગે જનારા હોય છે કેટલાંક કર્મયોગના માર્ગે વિવરનાગ
 હોય છે એટલે કે સાધનમાં બેઠે દોષ શકે પણ સાધ્ય એકજ છે તે વાત
 બતાવતા પરમાત્મા કહે છે કે હું અર્જુન ! કેટલાંક આ માવડે આત્માને
 આત્મામાં જુલે છે એવે કે મનથી અતગત્માનો દેહમાં ધ્યાનદાગ
 સાક્ષાત્કાર કરે છે. ધ્યાન એટલે કે એકજ પ્રકારની વૃત્તિનો લાગ-ગાગ મનમાં
 આવિર્ભાવ તિરોભાવ થયા કરે તે. અર્થાત્ મનમાં આત્માકાર વૃત્તિનું
 લગાતાર સ્પુરણ થતું તે માણસને આત્મા-પરમાત્માની સૌધ માટે ક્યારે
 જવાનું નથી કેમકે પરમાત્મા મૌના હૃદયમાં છે પરમાત્મા જેવા છે તેના
 તેને સમજી તેની બોજ માટે હૃદયમાં મનની એકાગ્રતા સાધી પરમાત્મજ્ઞાનનો
 સતત સાત્વિક ઉન્નત અનુભવવો એટલે ધ્યાન છે ! એ ધ્યાન પણ ત્રિયર
 તાની ભૂમિકાએ પહોંચે એટલે આ માનુ યથાર્થ જ્ઞાન માણસને થાય છે
 કેટલાંક આ સમાધિને માર્ગે જઈ પોતાના દેહમાં મનથી આત્માના દર્શન
 સાધે છે વળી બીજા સામ્યયોગદ્વારા મનથી દેહમાં આત્માને અનુભવે છે.
 અર્થાત્ આત્માને લગતું જ્ઞાન ધાની ગુરુ પામે સાબળી તેનું મનન કરી
 ધીરે ધીરે નિદિધ્યાસન કરતા કરતા અંતર સચ્કારી બનતા આત્માના
 દર્શન કરે છે દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એમ સતો-ગાત્રો-સદ્ગુરુદ્વારા
 સંભળી વિવેકનો આશ્રય લઈ ધીરે ધીરે આત્મામાં પડાયનું-આત્માને
 દેહમાં-પોતાના હૃદયમાં અનુભવવો એ સામ્ય યોગનો માર્ગ છે જેટલાં
 આ સામ્ય યોગના આશ્રયે આત્માને અનુભવે છે તે ઉપરાંત જેટલાંક
 વળી કર્મયોગદ્વારા આત્માને આત્માવડે આત્મામાં જુલે છે અર્થાત્
 નિષ્કામભાવે કર્મ કરવા એ જીવનસિદ્ધિના મહામૂના મનને સ્વીકારી
 જીવતાજીવત પરમાત્માને પોતાના હૃદયકમલમાં મનથી અનુભવે છે મારો
 હૃદયસ્થ આત્માજ પરમાત્મા છે એવું જ્ઞાન સપાદન થતા પરમાત્મામાં
 પરમપ્રેમ ઉપજે એવું સાચા આત્મજ્ઞાનથી ભક્તિ ઉદ્ભવે અને જ્યાં
 ભક્તિ દોષ ત્યાં ભક્તવ્ય-પરમાત્માને ખાતર કર્મ કરવા અનિવાર્યજ
 હોય એટલે જે નિષ્કામ કર્મયોગી છે તે માણસ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક
 ભક્તિભાવે પ્રિયતમ પરમાત્માને ખાતર સર્વકર્મ કરતા કરતા જીવન
 વીતાડે છે બામ જીવન જીવતાં પરમાત્મા આ પરમપ્રેમી ભક્તને
 પોતાનો અનુભવ કરાવી કૃતાર્થ કરે છે ! સૌથી ઉત્તમ માર્ગ-સ્વાભાવિક
 માર્ગ આ લાગે છે ! કેમકે કર્મ ન કરવાની ઇચ્છા તોખાય એવી જગતની

સંગતે લીધે સુખ દુઃખ મોહ-ભારો છે, તે પ્રકૃતિના નાચથી મોહિત ન થાય ! તેવો પુરૂષ હમેશાં સ્વરૂપનિષ્ઠ થવા વળશે ! આથી દેવ અને દેવગનો અવિદ્યાએ કરેલો સંયોગ જન્મવું કારણ છે. અને આથીજ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એટલે કે સત્યતાનની પ્રાપ્તિ મોક્ષવું કારણ અને છે ! આવા આ શ્લોકનો અર્થ છે. ॥ ૨૬ ॥

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં ચઃ પશ્યતિ, સં પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

બધાં પ્રાણીઓમાં એકરસ રહેતા, વિનાશ પામતામાં અવિનાશી રહેલ પરમેશ્વરને જુવે છે તેજ જુવે છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે આત્મા-જીવન-પુરુષનાં જ્ઞાનને વિશદ કરતાં છતી આંખે પણ આખરગરનો કાણ છે તે બતાવે છે.—હે અર્જુન ! સમસ્ત પ્રાણીમાં જે અવિનાશી છે—એવા, પરમેશ્વરને જે જુવે છે—જાણે છે તેજ જુવે છે—તેજ સાચા અર્થમાં કેખતો છે—તેજ જાની છે. પ્રાણીમાત્રના દેહમાં ભેદ છે. કર્મમાં ભેદ છે—સ્વભાવમાં ભેદ છે—પ્રકૃતિકૃત તમામ વસ્તુમાં વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભેદ છે છતાં એ બધાએ ભેદમાં એક અભેદ છે—અને તે આત્માને. આત્મા તો બધામાં એક રસ છે ! એટલે કે બધામાં એક સરખો છે. બધામાં વધઘટ વગરનો છે. ઉચોનીચો નથી. એ દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેનાં સ્વામી પરમાત્માને બધામાં એકરસ જોવો એમાં આંખની કૃતાર્થતા છે. આ આંખ તે આ ચામડાની નહીં. હૃદયતરી આંખ ! જે માણસની હૃદયની આંખ—જ્ઞાનનેજ ખુલે તેને બધામાં એકજ આત્મા તે તે રૂપે વિદ્યાર્ક્તતાં જણાય છે. જેમાણસને આત્માની એકરસતા નથી સમજતી, નથી જણાતી, તે છતી આંખે આંખ વગરનો છે. તે ઉપરાંત એ પરમાત્મા વિનાશી વસ્તુઓમાં રહેતા—છતાં સ્વરૂપે અવિનાશી છે ! જે અવિનાશી હોય તે જન્મરૂઢિત પણ હોયજ ! આથી હમે ભાવ વિકારથી રૂઢિત પરમપિતાને જે પ્રાણીમાત્રની હૃદયગુહામાં એકરસ—સત્પરસપણે વસેલા જોઈ શકે છે તેજ માણસ ખરી રીતે જુવે છે. બીજા બધા જુવે છે છતાં જોતા નથી. સમજે છે છતાં સમજતાં નથી ! ॥ ૨૭ ॥

અતઃ માણસો પણ મોતને તરી જાય છે । કેમકે તેણે કયું છે અને જે ભગવાનને ખાતર કરે તેને ભગવાન ન વીસરે । જ્ઞાન આપવું એટો ભગવાનને હસ્તક છે । જેના ઉપર તેની પ્યા ઉતરે, અનુગ્રહ થાય તેને જ્ઞાન આપવું એ ભગવાનને માટે બહુ મોટી વાત નથી. અને ભગવાનનો અનુગ્રહ ભગવાનને ખાતર કામ કરનારાને અવશ્ય મળવાનોજ. કેમકે ભગવાનને તે વક્ષ્યોછે. અરે માણસને માટે કામ કરનારના ઉપર માણસનો પક્ષપાત ઉતરે તો પછી ભગવાનને ખાતર કમ કરનારના ઉપર ભગવાનનો ક્રમ ન ઉતરે ! એટલે ભગવાન તેવા સહૃદય, પ્રમાણિક, શ્રદ્ધાભક્તિભર્યા, ખીજની પાસે સાંભળાને પણ આચરનારને તારી લે છે ! એટલે કાંઈને માટે પણ ભગવાનનો માર્ગ ખુલ્યો છે એમ સિદ્ધ થયું । જેને જનું હોય તેમ માટે રત્નો મોકળો છે કાંઈને માટે પણ રત્નો બંધ નથી પ્રાણી-માત્ર લાંબી સફળે જે જવાની ઇચ્છા હોય તો આવો દાંદક ધ્વનિ અહીં ભગવાન કહેવા માંડે છે । ॥ ૨૫ ॥

યાવત્સંજાયતે, કિંચિત્તત્ત્વં સ્થાયરજક્રમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્કદિદિ અસ્તર્થમ્

॥ ૨૬ ॥

હે સતતવંશગ્રેષ્ઠ ! જે કાંઈ સ્થાયર જંગમ પ્રાણી જન્મે છે તે બધાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી જન્મે છે એમ તું જાણુ. ॥ ૨૬ ॥

આગાધા જ્ઞોકર્મા મૃત્યુને તરી જવાનો ઉપાય બતાવ્યો. આત્મા-ક્ષેત્રજનું જ્ઞાન, મોતમાથી માણસને ઉગારે છે. એ જ્ઞાનને સ્પષ્ટ કરતાં પહેલાં પ્રાણીમાત્રનો જન્મ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી થાય છે એમ બતાવે છે.

ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! આ જન્મતર્મા સ્થાયર જંગમ જે કાંઈ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે તે તમામ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજના સંયોગથી થાય છે એમ તું જાણુ । ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનો આ સંયોગ-જ્ઞેદ્રાણુ, અવિવેકને લીધે થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રના જન્મમાં કારણબૂત અજ્ઞાન છે. જે માણસને વિવેકજ્ઞાન થાય એટલે કે જો એ એમ જાણે કે ક્ષેત્ર જડ છે અને ક્ષેત્રજ ચેતન છે. એ જેના સ્વરૂપ અને ધર્મો જાણે છે. એક ખીજના ઉપર એક ખીજના ગુણ ધર્મોના આરોપણ કરીને વર્તવું એ સત્યાશિષે મિથ્યા છે, પુરુષમાં સ્વરૂપે બોધાત્મ નથી પણ મુણ

સંગતે લીધે સુખ દુઃખ મોહ ભ્રામર છે તે પ્રકૃતિના નાયથી મોહિત ન થાય ! તેવો પુરુષ હમેશાં સ્વરૂપનિષ્ઠ થવા વળગે ! આથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનો અવિદ્યાએ કરેલો સંયોગ જન્મનું કારણ છે. અને આથીજ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એટલે કે સત્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મોક્ષનું કારણ અને છે ! આવે આ શ્લોકનો ધ્વનિ છે. ॥ ૨૬ ॥

મમ સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્

વિનશ્યત્સ્વધિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સં પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

બધાં પ્રાણીઓમાં એકરસ રહેતા, વિનાશ પામતામને અવિનાશી રહેલા પરમેશ્વરને જુવે છે તેજ જુવે છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે આ-મા-ક્ષેત્રજ-પુરુષના જ્ઞાનને વિશદ કરતાં છતાં આખે પણ આખરગરનો કાણુ છે તે બનાવે છે.—હે અર્જુન ! સમસ્ત પ્રાણીમાં જે અવિનાશી છે-એવા, પરમેશ્વરને જે જુવે છે-જાણે છે તેજ જુવે છે-તેજ સાચા અર્થમાં કેખતો છે-તેજ જ્ઞાની છે. પ્રાણીમાત્રના દેહમાં બેઠે છે કર્મમાં બેઠે છે-સ્વભાવમાં બેઠે છે-પ્રકૃતિકૃત તમામ વસ્તુમાં વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બેઠે છે છતાં એ બધાએ બેઠમાં એક અબેઠ છે-અને તે આત્માને. આત્મા તો બધામાં એક રસ છે ! એટલે કે બધામાં એક સરખો છે. બધામાં વધધટ વગરનો છે. ઉચોનીચો નથી. એ દેહ હિંદ્રિય વમેરેનાં સ્વામી પરમાત્માને બધામાં એકરસ બેવો એમાં આંખની કૃતાર્થતા છે. આ આખ તે આ આમડાની નહીં. હૃદયથી આંખ ! જે માણસની હૃદયની આંખ-જ્ઞાનનેત્રે જુવે તેને બધામાં એકજ આત્મા તે તે રૂપે વિદારકતાં જણાય છે. જેમાણસને આત્માની એકરસતા નથી સમજાતી, નથી જણાતી, તે છતાં આંખે આંખ વગરનો છે. તે ઉપરાંત એ પરમાત્મા વિનાશી વસ્તુઓમાં રહેતા છતાં સ્વરૂપે અવિનાશી છે ! જે અવિનાશી હોય તે જન્મરહિત પણ દોષજ ! આથી જ એ ભાવ વિકારથી રહિત પરમપિતાને જે પ્રાણીમાત્રની હૃદયગુહામાં એકરસ-સત્યરસપણે વસેલા બોધ શકે છે તેજ માણસ ખરી રીતે જુવે છે. બીજા બધા જુવે છે છતાં જ્ઞેતા નથી. સમજે છે છતાં સમજતાં નથી ! ॥ ૨૭ ॥

મમં પદ્યન્તિ સર્વથ સમવસ્થિતમોઽવરમ્ ।

ન જિનમ્યાત્મનાત્માન તતો યાતિ પરા ગતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

અથા પ્રાણીઓમાં સારી પેઠે રહેલા ઇશ્વરને નિશ્ચય એકરસ જેનાર જાતે જાતને હણતો નથી, તેથી તે પરમગતિને પામે છે ॥ ૨૮ ॥

દેવે આ જોઈને સાચા આત્મ દર્શનનું ફળ બતાવે છે—હું જીવું નહીં! પ્રાણીમાત્રમાં સારીપેઠે રહેના ઇશ્વરને—એકરસપણે રહેલા ઇશ્વરને જેનાર પુરુષ આત્માથી આત્માને હણતો નથી તે પરમ ગતિને પામે છે એ માણસને જોઈને આ માના યથાર્થ દર્શન થયેના છે તે માણસની હિતિ આત્મા શિવોષ બીજી વસ્તુજ હોતી નથી! આત્મા તો આત્માને હણતો નથી કેમકે તેવા પુરુષને હું હજી હું એની જુદિજ ગહેતી નથી! તે ઉપરાંત આ મા નિલ અને એકરસ હોવાથી મજેજ હતો નથી! આ જાતના અવિનાશી નિલ આત્માના દર્શનના પ્રભાવે આત્મશાંતિ પુરુષ પરમગતિને પામે છે! હણના છતાં તે પુરુષ કાળને હણતો નથી! અને એતો આત્મ દર્શનની અમરૂતિ છે! અહીં કાંઈ એમ માની લેવાની જગ ન કર કે ભગવાન આત્મ દર્શન પછી દિસાને માટે રજા આપે છે! એવા ભામક અર્થને કયાયે સ્થાન નથી! ખરી વાતતો એ છે કે માણસને પૂરેપૂરા અદિ અક થયા શિવાય ઉપર બતાવ્યા તેની રીતના આત્માના દર્શન પૂર્ણપણે થતાજ નથી! અને જેને થાય છે તે માણસને અકતા મમતા ગહેતી નથી એટલે દુનિયામાં ઇશ્વરની લીનાદારા જે થતુ હોજ તેમાં તેણે જોતે કશું છે એમતેની સમજ જ ગહેતી નથી! આથી અહીં દિસાતુ નિશ્ચાન નથી! પણ નિશ્ચામાં જે દિસા થઈ રહી છે તેમાં આવે આત્મ દર્શન પુરુષ પોતાતુ કર્તવ્ય માનતો નથી! કર્તવ્ય ભોક્તૃત્વના ખ્યાને ઉપર તો સસારની મહેનતો ચણાય છે! ભગવાન એ ખ્યાનોને દૂર કરનાનો ઉપાય અહીં ફળરપે બતાવે છે! સમૂર્થ તત્ત્વજ્ઞાન એ આદર્શ પ્રરિગ્થિતિ છે! એટલે ભગવાનનેજ એ આદર્શ સ્થિતિ ડિરે પૂરો ખ્યાલ આપવાનો હક્ક છે! આપણને તો તે આ દર્શને પહોંચી વળવા માટે પ્રયત્નનો અધિકાર છે એ આદર્શને પહોંચી જઈએ પછીની વાત એ અતિ પ્રશ્ન છે એટલે તેની અહીં ચર્ચા અધ્યાને મળ્યાવ! આથી અહીં ભગવાનની વાણી ઉંઘી રીતે સમજવા જેટલા સ્તબ્ધ આપણે ન બનીએ એટલું જ નેનનાડું છે! ॥ ૨૮ ॥

પ્રવૃત્તયૈષ્વ ચ કર્માણિ ક્રિત્યમાણાનિ સ્વર્ગશઃ ।

યાઃ પદ્યન્તિ તથાત્માનમકર્તાદં સં પદ્યન્તિ ॥ ૨૧ ॥

અને વળી જ્યાં કર્મેનિ પ્રવૃત્તિથીજ કરાનારાં જે જીવે છે તથા પોતાની જાતને તેના ન કરનારો જાણે છે તેજ જાણે છે. ॥ ૨૬ ॥

આત્માની હજુતો છતાં કાંઈને હજુતો નથી એતો 'મારે શુભ નથી' એમ ભાવનાર જેટલુંજ મિથ્યા ગણાય ! માણસ યાની હોય કે અંશાની હોય જ્યાં સુધી તે શ્રવે સાં સુધી તેણે, પોતપોતાનાં વર્ણને ઉચિત દિસાત્મક કે અકિંસાત્મક કર્મ કર્યેજ છૂટકો છે. તો પછી ભગવાન એમ કેમ કહે છે કે "તે આત્માથી કાંઈ આત્માને હજુતો નથી"—આવે પ્રથમ અર્જુનના મનમાં થાય એ સ્વાભાવિક છે આતો તો કાંઈ નરી તત્ત્વજ્ઞાનની ભગવાન દષ્ટિ બતાવે છે કે હે અર્જુન જે માણસ તમામ કર્મેનિ પ્રવૃત્તિથીજ—દેહ દન્દ્રિય વિગેરે રૂપે પરિણમેલી પ્રવૃત્તિથીજ કરાતાં સાક્ષાત્ અનુભવે છે તથા સાચેજ જે માણસ પોતાના આત્માને તે તે કર્મેનિ ન કરનાર સમજે છે તે માણસજ સાચા અર્થમાં જીવે છે એટલે કે તે કાંઈના હજુનાર છતાં કાંઈને હજુતો નથી. કાંઈથી પોતાનો દેહ હજુાય છતાં જાતે હજુતો નથી કેમકે તે જાણે છે કે દેહ વિનાશીજ છે આત્મા અવિનાશીજ છે ! આમ કેવળ આત્મનિવ માણસજ નથી તો દેહના નામે હજુતો, નથી તો તે કાંઈને હજુતો છતાં હજુતો ! તત્ત્વજ્ઞાનની આ બધું આકરી જસદ માત્રા છે. રમે તે તેનો ઉપયોગ કરવા જાય તો જીવનમાંથી એખવી જાય ! માટે આ વાતની મથાર્થ સમજ શિવાય માણસ અધારામાં અટવાય તો નવાઈ નથી ! આમાં સ્વચ્છંદસ્યત્ત્વો નિષ્પિ નથી ! આતો નર્મ નીત્યં નિર્મલસત્ત્વ આત્મ જ્ઞાનનું અદ્ભુત ફળ છે ! એટલે અનધિકારી પુરુષ આ શ્લોકના બળે ઉત્તરકર્મા થાય તો તૈથી તેનું અને જગતનું અકલ્યાણ થાય એમ નક્કી સમજવું ! દૂંકમાં અર્ધિ આત્મજ્ઞાનનો મહિમા બતાવ્યો છે. દિસાની પ્રશસા નથી ! ॥ ૨૬ ॥

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપદ્યતિ - ૧૮

તત યય ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

તે વેળા માણીમાત્રની જુદી સત્તાને એકમાં રહેલી તથા તેમાંથીજ વિસ્તારેલી અનુભવે છે ત્યારે બ્રહ્મ થાય છે. ॥ ૩૦ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં જ્ઞાની માણસ જગત્ એતદના વિવેકની ઉપદત્તી ભૂમિકાએ ચઢેલો હોઇને પુરુષને અર્કમાં અનુભવે છે, એ ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ થયા પછી તેને પરમાત્માનું દર્શન ક્યારે થાય છે તે બતાવે છે. હે અર્જુન ! ત્યારે જ્ઞાતા પૃથક્ભાવને એકમાં રહેલો અનુભવે છે અને તે જ્ઞાતા પૃથક્ભાવને તેજ એક આત્મામાંથી વિકસિત થતો અનુભવે છે ત્યારે ધ્વજને પામે છે. જ્ઞાતા પૃથક્ભાવ એટલે સ્થાવર જંગમ વસ્તુમાત્રની જુદી જુદી અસ્તિ. સંસાર દશામાં માણસને વસ્તુમાત્રની જુદી જુદી અસ્તિ દેખાય છે એ આપણો બધાનો અનુભવ છે. આપણી ભેદબુદ્ધિ પળે પળે સૂઝે યતી જાય છે. અને વસ્તુમાત્રને આપણે એકબીજાથી જુદી જુદી અનુભવીએ છીએ. જ્ઞાનની ખૂબી એ છે કે તે બધી વસ્તુઓની જુદી જુદી અસ્તિનો ખ્યાલ મટાડી દઇ આપણને આ અનન્ત વિવિધ દેખાતી અસ્તિમાં એક મદ્રા સત્તાનો અનુભવ કરાવે છે. અર્થાત્ ઉપર ઉપરથી દેખાતી ભિન્ન ભિન્ન દયાની મુળે એકજ અસ્તિ છે એટલે કે એકજ આત્મા સ્થાવર જંગમ રૂપે પોતાની જાતને પાધરીને રહ્યો છે-એ બતાવે છે ! એકજ આત્મા પોતાની અચિન્ત્ય આશ સક્રિયને લીધે આપણને ભિન્ન ભિન્ન ભાવે ઉભેલો-વર્તતો અનુભવાય છે ! આપણું 'કમ' અને 'કરી રીતે' જુદી જાય છે ! જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી માણસ નિઃશંક થઇ જાય છે. તેની પ્રજા પૂછવાની ટેવ ટળી જાય છે ! તે ઉપરાંત આત્માજ્ઞાનથી માણસ સાક્ષાત્ અનુભવે છે કે વસ્તુમાત્રનો આનિર્ભાવને એક પરમાત્મામાંથીજ થાય છે ! કરી રીતે આટલી અનન્ત વસ્તુઓ અનન્ત રૂપે એકજ આત્મામાંથી ઉદ્ભવે છે એ આપણને સમજ પડતી નથી ! જસ તેની અનવગામ્ય-દુબધી ન મારી સકાય, પ્રજા ન પૂછી સકાય એવી અપ્રાપ્ત ઇચ્છા ! આપણને તે જાગૃતાની જરૂર નથી, હક નથી ! -એકજ પરમાત્મા આટલા બધારૂપે 'કમ' વિવધી રહ્યો છે એ પ્રજામાં હી હી નાસ્તિકતા છે ! અને ત્યાં નારનિ છે ત્યાં સ્વ દર્શન નથી ! આથી જ્ઞાની માણસ તેજ પરમાત્મા

માંથી અનન્ત પહોંચીને આવિલાવ થતો માયાનુભવ થાય છે અને તે મૂળે થઈ જાય છે ! આમ જ્યારે એકજ આત્માથી સૃષ્ટિનો રિકારા લાગે છે, એકજ આત્માને સૃષ્ટિપે વર્તમાન જણે છે ત્યારે તે જાતે પહોંચી થઈ જાય છે ! મૂળમાં તે તેજ દતો વચ્ચે અંતરની અપટમાં આવી ગયેલો. એ અંતરની રમી જતાં વળી પાછો પોતાના મૂળ સ્વરૂપે તેની આગળ પ્રગટ થાય છે અર્થાત્ જ્ઞાની માણસ પોતાની અરિત મદાસતામાં દૂખી ગયેલો-મદાસતાપે અનુભવે છે. પાણીનું ટીપું સમુદ્રમાં પડી સમુદ્રરૂપ થઈ જાય છે. પોતાની મર્યાદા તોડી અમર્યાદ વિશ્વવ્યાપી સત્તામાં તે લીન થાય છે ! અર્થાત્ પરમાત્મામુખ તે થઈ જાય આચરણદ્વારા આની વિમૂર્તિની માણસને ઓળખ થાય છે ! ॥ ૩૦ ॥

અનાદિત્વાદિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમન્યયઃ ૧

શરીરસ્યોઽપિ કૌન્તેય ! નં કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

આ આત્મા શરીરમાં રહેલો છતાં પણ અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી કરતો નથી અને હે કૌન્તેય ! લેપાતો નથી ॥ ૩૧ ॥

શરીરમાં રહેલ છતાં શરીર-આત્માને શરીરના સંબંધથી પ્રાપ્ત થતા દોષો કેમ નથી વળગતા એ અતિ સૂક્ષ્મ પ્રશ્નને એ કારણથી ટાળી, શરીર આત્માનું આગળ કહેલું અંકુર્ત્વ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે ! આત્મા શરીરમાં રહેલો છે. તો શરીરના સંબંધથી તેને અનેક દોષો લાગવાનું જોઈએ. એ દોષો કેમ તેને લાગતા નથી એ પ્રશ્ન છે. આ શ્લોકમાં 'તે પ્રશ્નનો ન્યાયપૂર્વકનો ભગવાન ઉકેલ આપે છે અને એ ઉકેલ આપતા આપતાં સાથે પુરુષ કદી કર્તા થતો નથી અને કર્તા નથી માટેનું ભોક્તા પણ નથી એ આગળ કહેલી વાતને સ્પષ્ટ કરે છે !

ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! આ-દરેક દેહમાં સાક્ષાત્ અનુભવાતા પરમાત્મા-એટલે કે દેહ વગેરેથી શ્રેષ્ઠ એવો આ ક્ષેત્રજ પુરુષ દરેક શરીરમાં રહેલો છતાં-વર્તમાન છતાં અવ્યય એટલે અવિનાશી, પ્રત્યગાત્મા-ક્ષેત્રજ-અવિનાશી છે એમ તું જાણુ એટલે કે જેમ શરીરના જન્મથી આત્મા જન્મતો નથી તેમ તેના નાશથી નષ્ટ થતો નથી ! વિનાશ એ પ્રકારે હોય સ્વરૂપે અને ધર્મે. તેમાં આત્મા સ્વરૂપે વિનાશી નથી કેમકે તે અનાદિ છે, એટલે

કે કારણે વિનાશો છે અર્થાત્ કાર્મણું કાર્ય નથી. અર્થાત્ અકાર્ય હોવાથી—
એટલે કે અવયવ વગરનો—દુઃકર્મા નિસ હોવાથી આત્માનો સ્વરૂપે નાશ
નથી. જે વસ્તુ કારણવાળી હોય તે સાવયવ હોવાથી સ્વરૂપે નાશ પામે છે
જેમકે ઘટપટ વગેરે. આત્મા આદિમત્— કારણવાળો નથી. અને, અનાદિ
હોવાથી નિસ્વયવ છે આથી આ આત્માનો ઘટપટ વગેરેની માફક સ્વરૂપે
નાશ નથી ! તેજ પ્રમાણે ધર્મે પણ આત્માનો નાશ નથી કેમકે આત્મા
નિર્ગુણ છે. ગુણ એટલે ધર્મ તે સિવાયનો એટલે કે નિર્ધર્મ હોવાથી
ધર્મ દૃષ્ટિએ પણ આત્મા અવિનાશી છે. સગુણ વસ્તુ ગુણના નાશથી
નાશ પામે છે. જેમકે પ્રકૃતિ વગેરે. આત્મા તો નિર્ગુણ છે—ધર્મ સિવાયનો
છે. વળી ઇચ્છા રૂપ વગેરે ધર્મો આત્માના નથી પણ ક્ષેત્રના છે એ
આગળ બતાવ્યું જ હતું. આથી આત્મા નિર્ગુણ હોવાથી ધર્મદૃષ્ટિએ પણ
તેનો વ્યય—વિનાશ નથી ! આત્મા નિર્ગુણ હોવાથીજ શરીરના છતાં છતાં
કાંઈ કરતો નથી કર્તાપણનો ધર્મ એ પ્રકૃતિનો છે. અર્થાત્ આત્મા નિર્ધર્મ
હોવાથી કરતો નથી. જે કાંઈ કગય છે તે તો પ્રકૃતિથી પ્રકૃતિ આત્મા
નથી. આથી પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ આત્મામાં સંભવતુંજ નથી ! અને નથી
કરતો તેથીજ તે નથી લેપાતો એટલે કરેલાં કર્મોના ફળથી નથી અડકતો !
કર્મ ન કરનારને તે કર્મફલનો લેપ ન થાય. કેમકે જે કરે તેને તે ફળ
નૈવર્તે એટલે ન કરનારને કંઈ ચોટિજ નહીં ! આથીજ નિસ નિર્ધર્મ
આત્મા શરીરમાં છે છતાં શરીરના હોવાથી એ લેપાતો નથી નથી એ
કાંઈ કરતો નથી કરેલાંના ફળ એને ચોટતાં. આથી આત્મા મૂળમાં અકર્તા
અને અમોક્તા છે એ સિદ્ધ થાય છે । ॥ ૩૧ ॥

यथा सूर्यगतं सौहृम्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सूर्यत्रावस्थितો देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ૩૨ ॥

જેમ બધે બ્યાપેલું આકાશ અસંગ સ્વભાવવાળું હોવાથી
ક્યાંયે લેપાતું નથી તેમ બધા દેહમાં રહેલો આત્મા લેપાતો
નથી. ॥ ૩૨ ॥

આત્માને કર્મનો લેપ નથી થતો એ વાતને દૃષ્ટાન્તદ્વારા સમજાવે
છે. કે જે ‘અર્જુન ! જેમ તમામ સારી નરસી યસ્તુમાં બ્યાપેલું આકાશ—
સૂર્યના ને સીધે—અસંગનાને સીધે તે તે યસ્તુના ધર્મથી લેપાતું નથી

તેમજ ઉત્તમ કે અધમ દેહમાત્રમાં વર્તમાન આત્મા દેહના ધર્મેથી કે કર્મના ફોરપ સખદુઃખાદિથી નથી લેપાતો. પ્રાણીમાત્રમાં રહેલ આત્મા પ્રાણીમાત્રના ઉત્તમ અધમ કર્મના ફળથી હિચ્છાંતીએ નથી થઈ જતો- તે બધાંથી તે અરપૂષ્ટ છે-મૂળ સ્વરૂપે તે અસંગ સોનાથી કુટ્ટ થતો નથી- અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રમાં એકજ સત્સ્વભાવનો આત્મા વસે છે એ દર્શન કેટલું નીતરું છે ! સંસારની બાંધકાં અને ધર્માત્મ આત્માના ઉંડાણને સ્પર્શી શકતાંજ નથી. કેમકે આત્મામાં સંસાર નથી એ અતિ સ્વચ્છ હોય દર્શન અહીં ભગવાન અર્જુનને દયાથી પ્રેરણા કરાવે છે । ॥૩૨॥

‘યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।
ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

જેમ એકલો સૂર્ય સંપૂર્ણ રીતે આ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે તેમ ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રને હે ભારત ! સંપૂર્ણપણે પ્રકાશિત કરે છે । ॥ ૩૩ ॥

પણ અર્જુન કહે છે કે હે ભગવાન ! આપે જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તે પ્રથમ છે । આત્મા તો દેહ અને તેના ધર્મેને પ્રકાશિત કરે છે. આકાશ તે તે વસ્તુને પ્રકાશિત કરતું નથી । તો આપનું દૃષ્ટાન્ત અનુચિત તો નથી । એટલે ભગવાન કહે છે-કે હે અર્જુન ! તને બીજું દૃષ્ટાન્ત આપું છું. આકાશનું દૃષ્ટાન્ત અયોગ્ય નથી । આત્માનું આધિત્ય અને અસંગત્યનું એ પ્રમાણ છે. હવે તને જે દૃષ્ટાન્ત આપું તે આત્માના પ્રકાશકપણાનું પ્રમાણ છે. જેમ એકલો સૂર્ય પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા સમગ્ર લોકને પ્રકાશિત કરે છે અને છતાં તે તે વસ્તુના ધર્મથી લેપાતો નથી-એકો થતો નથી તેમ ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રમાં વસનાર આત્મા એકલો આખાં પોતાની પરિધિમાં રહેલાં અકિંગત શરીરને પ્રકાશિત કરે છે છતાં તે તે શરીરના ધર્મથી લેપાતો નથી-એકો થતો નથી । સત્સ્વરૂપ અસંગ આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એમ ભગવાન અહીં કહે છે. અર્થાત્ આત્મા સત્ ચિત્ સ્વરૂપ છે અને તેથીજ આનન્દમય છે. અર્થાત્ આત્મા મૂળ સ્વરૂપે, સત્ચિદાનન્દ છે એમ ભગવાન કહે છે । ॥ ૩૩ ॥

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચત્રુષા — ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

આમ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના ઇતરેતર બેઠને તથા ભૂતોનો પ્રકૃતિમાથી છૂટવાના ઉપાયને જેઓ જ્ઞાનનેત્રથી જાણે છે તેઓ પરબ્રહ્મને પામે છે. ॥ ૩૪ ॥

હવે આ અધ્યાયનો ઉપસદ્ધ કરતા ભગવાન કહે છે કે હું અજુન ! ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો આ પ્રમાણે બેઠ જ્ઞાનનેત્રથી જે કાંઈ જુવે છે, અને ભૂત પ્રકૃતિમાથી જેઓ મોક્ષ જાણે છે તે પરમાત્માને પામે છે અર્થાત્ આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વિકારીપણું અવિકારીપણું વગેરે જે વૈનક્ષય-બેઠ છે-તેને તથા ભૂતો અને કે આણીમાનનો સત્વાદિ ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિના બંધનમાથી મોક્ષ એટલે કે મુક્તિના ઉપાયને વિવેકજ્ઞાનથી નેત્રથી જાણે છે તે પરબ્રહ્મને પામે છે અર્થાત્ જે કાંઈ ઈશ્વરનો ભાન-પરમાત્માનો રૂપાપાત્ર-શરીર અને શરીરમાં રહેલ આ માના વિવેક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે વિવેકને અનુસરીને જીવન જીવે છે તે માણસ આણીમાનનો મોક્ષ-પ્રકૃતિના બંધનમાથી છૂટકારો-વિવેકને અધીન છે એમ જાણી તે પ્રમાણે વર્તી જીવતા જીવત અને આ દેહ મદયા પછી પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામે છે. અહીં બેઠને જોવો એ ધર્મ-ચક્રનું કામ નથી એમ ભગવાન કહે છે એ જ્ઞાનનેનું કામ છે । અર્થાત્ દરેક જીવને પોતાની એ આંખ ઉપરાંત એક નીજ પણ આંખ છે અને તે જ્ઞાનચક્ર જેમ ભગવાન શકરની ત્રીજી આંખ ઉધડે અને તેના અગ્નિથી કામ નાશ પામે તેમ જે જીવની નીજ આંખ ઉધડે તેને માટે સસાર-કામ નાશ પામે તે કેમકે દરેક જીવ એ છેડે સિત્ત છે ॥ ૩૪ ॥

इति क्षेत्रज्ञप्रज्ञयोग

हरि ॐ तत्सम्

॥ अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ

ભગવાન કહે છે.

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ઙ્ઙાત્મા મુનયઃ સર્વે પરં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

ફરીથી તને જ્ઞાનોમાં પરમ ઉત્તમ જ્ઞાન કહીશ. જે જાણી બધા મુનિઓ આ લોકમાં પરમસિદ્ધિને પામ્યાં છે. ॥ ૧ ॥

આગલા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિના પાશમાં પ્રાણીના મોક્ષનો ઉપાય જે જાણે તે પરમગતિને પામે છે એ પરમાત્માએ કયું. તે, તે, તથા ગુણોરથી પ્રકૃતિના પાશમાંથી છુટવળેા ઉપાય શો ? તે ગુણો તે શુ ? પુરુષને તે ગુણોનું બંધન કષ્ટરિતિ છે. ગુણોના બંધનમાંથી છુટેલા પુરુષનાં મિન્હ કયાં વગેરે સૌ વાતને વિસ્તારથી કહેવાને માટે ભગવાન આ ચૌદમો વિચારરમણીય અધ્યાય શરુ કરે છે. આ બધા પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉકેલમાં શાન્તિ રહેલી છે. ન્યાં સુધી એ બધામ પ્રશ્નોના હકલસમાધાન થાય એવા ઉકેલ ન આવે અને એ જ્ઞાન માણુસનામાં સહજ ન બને ત્યાં સુધી શાન્તિ-શુવતાં શુવત-પરમ શાન્તિ માણુસને ન મેળે. આથી આ બધામ સવાલોના યથાર્થ નિરૂપણમાં આંતર શાન્તિ છપામેલી છે. આથી આ અધ્યાયની જરુરીઆત તેરમા અધ્યાય પછી અનિવાર્ય છે.

ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! હું તને જ્ઞાનોનું જ્ઞાન હવે કહીશ. એ જ્ઞાન પરમજ્ઞાન છે. એ ઉત્તમ છે. એ જ્ઞાનને મેળવીને તેના ઉપર છેવટ સુધીનું મનન કરનારા પુરુષો આ લોકમાં પરમસિદ્ધિને પામેલા છે. પરમાત્મા હવે જે જ્ઞાન આપવાના છે તેને પોતાના મુખે જ્ઞાનોનું જ્ઞાન કહે છે. પરમજ્ઞાન કહે છે. ઉત્તમ જ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનોનું જ્ઞાન એટલે કે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યોના જ્ઞાનથી ઉત્તમ પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યો યથાર્થ સમજાણથી શાન્તિ નથી થતી આથી પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યોના જ્ઞાનથી સૌથી ઉચુ કૃણ-આ લોક અને પરલોકમાં શાન્તિ-મુક્તિ નથી મળતી. જ્યારે હવે જે જ્ઞાન પરમાત્મા આપનાર છે તે હિચ્ચતમ ફલવાળુ જ્ઞાનથી

જ્ઞાનોનું પણ જ્ઞાન છે આથીજ તે ઉત્તમ છે વળી એ જ્ઞાન 'પરજ્ઞાન' છે એટલે કે પરમાત્માને લગતું છે જે જ્ઞાન પરમાત્માને લગતું હોય તે જ્ઞાન સૌથી પરમ હોય એ સમજાવ્યું એવું છે આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને તેના ઉપર મનન કરનારાઓ આ લોકમાં પરમ સિદ્ધિને પામેલા છે એમ ભગવાન કહે છે અર્થાત્ એનું ક્ષણ પ્રત્યક્ષ છે મુનિ એટલે મનન કરવાના સ્વભાવવાળો મનન એટલે જ્ઞેય-જ્ઞાનજ્વાળી ચીજને લગતો સાધક બાધક યુક્તિ પૂર્વકનો વિચાર અર્થાત્ બાધક યુક્તિઓનો ત્યાગ કરી સાધક યુક્તિઓના ઉપર મનને ઠેરવવું અર્થાત્ યથાર્થ વિચાર કરવો એટલે મનન એ મનન કરનારા પુરુષો આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ થઈ ગયા છે એવા મુનિઓ પરાસિદ્ધિને પામ્યા છે સિદ્ધિ એટલે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ-ઉત્તમ યુક્તિ. પરાસિદ્ધિ એટલે દુષ્કર્મના સંબંધ સિવાયની સુખની-અજ્ઞાન-નંદની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ એ અજ્ઞાન-નંદની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ શ્રવણસિદ્ધિ છે મનનનીનું તે મંત્ર છે આના જ્ઞાનને સ્પષ્ટપણે કાઢીને પાશુ શક્તિ ન રહે એવી રીતે કહેવાની હવે પરમાત્મા પ્રતિજ્ઞા કરે છે ॥ ૧ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता ॥ १ ॥

मर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી મારી સમાન ધર્મતાને પામેલાઓ યુદ્ધિ થતાં પણ જન્મતા નથી તથા પ્રલયમાં પીડા પામતા નથી ॥ ૨ ॥

બીજા શ્લોકમાં ભગવાને જે જ્ઞાન કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનો અદ્ભુત મદિમા ફળરૂપે કહે છે હે અર્જુન ! જે માણસો આ જ્ઞાનનો ઉપાશ્રય પે છે-અર્થાત્-જે, માણસો આ પરમ ઉત્તમ જ્ઞાનોના જ્ઞાનને, પચાવે છે-પોતાની અદર એને સહજ કરી મૂકે છે-તે જ્ઞાનમય બની જાય છે તેને શૂ મળે છે તેના લોકો મારી સમાન ધર્મતાને પહેના તે પ્રાપ્ત થાય છે ! પરમાત્માની સમાનધર્મતા એટલે શું ? તે પરમાત્મામાં જે ધર્મો છે તેજ ધર્મો એવા જ્ઞાનીમાં પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે અને જે એ વસ્તુમાં એક સરખા ધર્મો હોય તે બંને સ્વરૂપે એકજ હોય છે અર્થાત્ આ જ્ઞાન જેનામાં રંગેગમ્યા પશી ગયું તે ઇશ્વરરૂપ થઈ જાય છે અને કષ્ટગ્ના તમામ ધર્મો તે માણસનામાં સકલ-તથા જાય છે અર્થાત્

જીવતાંજીવ એવા પુરુષો પરમાત્મા બની જાય છે ! તો પહેલો મદિમા તો એ કે જેઓ આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે કે પૌનાનામા સદગુણિય કરે છે-તેમરોમમા પચાવે છે તેઓ જીવતાજીવત ધ્વજરૂપ બને છે ! અને જે ધ્વજરૂપ બને છે તે ધ્વજરૂપી માફક સદા મુખા બને છે ! કેમકે ધ્વજરૂપ માં મુખા છે ! આથીજ ભગવાન કહે છે કે તેના મહાત્મા મુનિઓ સૃષ્ટિ થાય-એટલે કે સસાર જન્મે તો પણ જન્મતા નથી ! અર્થાત્ સૃષ્ટિનો આરભ થાય તો પણ જન્મતા નથી ! મધ્યમા પણ જન્મતા નથી એવો જ્વનિ 'અર્થિ' શબ્દમા છે અને સૃષ્ટિનો અંતય થાય તો પણ પીઠ પામતા નથી અર્થાત્ નથી તો તે જન્મતા નથી તો અંતય પામતા ! જન્મ અને મરણની ખખામાથી મુક્ત થાય છે ! અને જન્મ મરણની નિવૃત્તિ તો મોક્ષ છે ! જેમ ધ્વજરૂપો જન્મ કે વિનાશ નથી તેમ તેમનો પણ જન્મ વિનાશ નથી ! અર્થાત્ તેઓ નિત્ય સ્વરૂપમા નિહ થાય છે ! વધારે ચમત્કાર તો એ છે કે તેઓ જન્મે છતાં જન્મતા નથી અને મરે છતાં મરતા નથી ! મુક્તાઓ પણ ધ્વજરૂપથી જન્મ લે તો તેમનો તે જન્મ મહાત્માઓની માફક નથી હોતો તેઓનો જન્મ સસારના ઉધ્ધારાર્થે હોય છે ! તેમણે જન્મ ધ્વજરૂપ સંકેત મુગ્ધ હોય છે ! ધ્વજરૂપિયો જોનામા વાગવાર એના મુક્ત પુરુષોને જન્મારી સૃષ્ટિને શ્રુતિનો માર્ગ બતાવવા મોકલે છે ! અને તેમનો જન્મ કર્મવશ ન હોવાથી તેમને જીવનમા દુઃખ નથી ! તેઓતુ મરણ પણ દુઃખરૂપ નથી ! કેમકે તેમનું મરણ એ પણ કપિત હોય છે ! આમ મુક્તાત્માઓ પણ જન્મે-જીવે-કરે-મરે પણ તે બધામા ધ્વજરૂપ સંકેત હોવાને લીધે નથી તેઓ જન્મતા-દુઃખી રીતે આયુધ્યની મર્યાદામા જીવતા-કરતા કે મરતા ! આવા ધ્વજરૂપ પુરુષો ધ્વજરૂપ સંકેત મુગ્ધ જન્મે જીવે મરે તોપણ ખરી રીતે તેઓ ધ્વજરૂપો જેવાજ-જેટલાજ જન્મ મરણ રૂપ સમાગથી નિતાન્ત નિર્લેપ હોય છે આપણને ધ્વજરૂપી ગહન જોજના ખમર પડતી નથી ! ! બાકી ધ્વજરૂપી જ્ઞાન સપત મહાત્માઓમા જન્મ મરણ કેવળ કલ્પિત હોય છે ! આમ "સર્ગેન્દિય" વગેરેનો અમલકારથી ભગપૂર અર્થ તો સીધો નીખે છે કે સર્ગ છતાં જન્મમા છતાં તેઓ નથી જન્મતા અને ; મર્યાદા છતાં તેઓ નથી મરતા ! આવા બ્રહ્મસંત મદિમા આ જ્ઞાનનો છે એમ કહી અલ્પનતે ભગવાન પરમા મતિપતક જ્ઞાન માટે અલિપ્ત કહે છે ॥ ~ ॥

ઉદનાથ, નીચતા, સત્યુત્તર નહીં કરે ! વળી તેવા માણસ-જેને સાર્યજ્ઞ આ જ્ઞાન થયું-દાશરની કૃપાથી જેને સમજ પડી કે-આ સદિના દાશર અને પ્રકૃતિ આ આપણે તે મા આપની આગેનો સંપૂર્ણ અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે ! અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પરમાત્માના અવિચલ નિયમોને તે અધીન રહેશે ! આથી તો અનેક રમણીય વિચારો આ શ્રોતાના ગર્ભમાં રહ્યા છે ! આશ્રોદનમ વિચારોની સિધ્ધિ સર્વજ્ઞાથી પ્રાણીમાત્ર સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેની સંતોષ સમજ-લક્ષણે-જ્ઞાનીને આવરી જોઇએ ! પોતાના પરમપિતાની અપૂર્વ વિશ્વ સમૃદ્ધિથી ને માણસ સદા મનન રહેશે, અને એક સુપુત્રો હોય એવું તેનું વર્તન હશે ! ॥ ૩ ॥

सर्वयोनिषु कोन्तेय मूर्तयः समवन्ति याः ।

तासां प्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रकः पिता ॥ ४ ॥

હું કોન્તેય ! બધીએ યોનિયોમાં જે આકૃતિઓ ઉપજે છે તેની માતા પ્રકૃતિ છે અને હું વીર્યપ્રદાતા પિતા છું. ॥ ૪ ॥

પરમપિતાની ઇચ્છા શિવાય કંઈયે થવું નથી એ વાત આગલા શ્લોકમાં કહી એજ વાતને વળી કહી કરુણામય ભગવાન અર્જુનને સંદેશ રહસ્ય રામજને છે. ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! તમામ યોનિમાં જે જે પ્રકૃતિઓ થાય છે તે બધાની મહદ્ભૂત-પ્રકૃતિ યોનિ છે અને હું બીજ આપનારા પિતા છું ! પહેલા શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે પ્રકૃતિ એ મારી યોનિ છે અને તેમાં હું ગર્ભધાન કરું છું, અને તેથી આખી સદિ થાય છે ! પરંતુ પ્રસંગ જોનાં તો પ્રાણીમાત્રમાં નરમાદાની જોડીથીજ સદિ થતી લાગે છે ! એમાં પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા કયા આખ્યા ? આવા વિચાર થવા કુદરતી છે ! કેમકે આપણે પ્રસંગમાંની છીએ આથી પહેલા શ્લોકનીજ વાતને સ્પષ્ટતાથી બીજામાં સમજાવે છે ! છું કહે છે-તે હું અર્જુન કહે છે ! ફરેક પ્રાણી તે તે જાતિના નરમાદાના પ્રાણ્ય ધર્મથી ઉપજે છે એવું તને લાગે છે. પરંતુ તે તે પ્રાણીમાં સર્જન ઇચ્છા-કૃત્યુદ્વેષ-અનેક થાઉં એ ચેતનધર્મ છે ! અને તે તે પ્રાણીના હૃદયમાં રહેલ પરમાત્મા તે સિદ્ધાન્તે ઉપજાવે છે. અને પ્રાણીમાત્રનું અસંકીર્ણ સ્વરૂપ પરમાત્મા છે. તેમના નામરૂપ-રૂહનું અંતિમ સ્વરૂપ-પ્રકૃતિ છે. એટલે પ્રાણીમાત્રની કૃતિપણું એમનું કારણ તો પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ

જ છે. બાળકો કેવળ પ્રત્યક્ષમાની હોય. વિચારશૂદ્ધ તો કેવળ પ્રત્યક્ષ-
માની નથી હોતા પણ સર્વ પ્રમાણુર્ને માનનારા હોય ॥ અને આવા
ગઢન પ્રત્યક્ષ બાળકોનો અભિપ્રાય વળૂદ વગરનોજ હોય ! વિચારશૂદ્ધનો
અભિપ્રાયજ પ્રમાણિક હોય ! અને પરમાત્મા કરતા વધારે વિચારશૂદ્ધ
કોણ હોય ? અને પરમાત્મા કહે છે કે સર્વ યોનિનાં-મનુષ્યયોનિ-પશુયોનિ
પક્ષીયોનિ-સ્થાવરયોનિમા જે વિનિષ્ઠ વિલક્ષણ અવયવ વિશ્વાસવાળા પ્રાણીના
દેહો ઉપર જે છે તે બધાની મૂળયોનિ સત્ત્વ, રજઃ, તમોગુણ, રૂપ પ્રકૃતિ છે
અને તે તે યોનિમાં તે તે દેહની ઉત્પત્તિ માટે જે નિરનિશય વિચારશૂદ્ધ-તપ
શૂદ્ધ-ધ્યાનશૂદ્ધ વીર્ય જોષએ તે વિચારશૂદ્ધ વીર્યનો આધાન કર્યા પરમાત્મા
છે ! 'કેમ કેવીરીતે, શામાટે' વગેરે પૂછપછને ત્યા અવકાશ નથી ! આવું-
'જ છે મટિજ-એજ હોઈ શકે મટિ-આ શિવાયનું બીજું' કશું ન હોઈ
શકે-બસ આટલુંજ એના ઉપર કહી શકાય ! જેના હંથામા પરમાત્મા
સૃષ્ટિનો પિતા છે અને પ્રકૃતિ માતા છે એ સમજે સ્વભાવસિદ્ધ થઈ ગઈ
તે પુરુષ વન્ધ છે તે સૃષ્ટિનો એક ચમત્કાર છે. એ અદ્વૈતશક્તિ-
પરમાત્માનો અદ્વૈતન ક્ષિમિયો છે-એમ જાણવું. કેમકે તેવો પુરુષ વિશ્વ-
કૃત્રી હશે અને આથીજ સૃષ્ટિને આરંભીદેશ દશે ! જે માત્રાપવાળો
તે સનાથ અને માત્રાપ વગરનો તે અનાથ ! અનાથના કુ ખ જોયા જોવાય
એમ નથી ! સર્વો સહેવાય એમ નથી ! માટે વિચારશૂદ્ધ પુરુષ સનાથ
હોવાનું, સમજશે વિચારશૂદ્ધ અનાથ રહેશે. કેમકે અહીં તો 'છે અને નથી'ની-

ઉદ્ધનાઇ, નીચતા, સત્યુત્તર નહીં હરે । વળી તેવો માણસ જેને સાચેજ આ જ્ઞાન થયું-ધર્મની પ્રાપ્તિ જેને સમજ પડી કે-આ સદિના સંપદ અને પ્રકૃતિ માં આપણે તે માં બાપની આરાધના સંપૂર્ણ અમરે કરવની પ્રયત્ન કરશે । અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પરમાત્માના અવિચલ નિયમેને તે જાણીને રહેશે । આવા તો અનેક રમણીય વિચારો આ પ્રલોકના ગર્ભમાં રહ્યા છે । આન્યૌદત્તમ વિચારોની રચના "સર્વજ્ઞમોધી પ્રણીમાન" સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેની સંજ્ઞા સમજ લઇતને જ્ઞાનીને આપવી જોઇએ । યોતાના પરમપિતાની અપૂર્વ વિશ્વ સમૃદ્ધિથી ને, માણસ સદા પ્રમત્ત રહેશે, અને એક સુપુત્રો જાને એવું તેવું વર્તન હશે । ॥ ૩ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूलं यः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रकः पिता ॥ ४ ॥

હે કૌન્તેય ! બધીએ યોનિયોમાં જે આકૃતિઓ ઉપજે છે તેની માતા પ્રકૃતિ છે અને હું વીર્યપ્રદાતા પિતા છું । ॥ ૪ ॥

પરમપિતાની પ્રેરણા શિવાય કોઈ થવું નથી એ વાત આગેલા શ્લોકમાં કહી એજ વાતને વળી કહી કરુણામય ભગવાન અર્જુનને સંદેશ રહ્યો સમજાવે છે. ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! તમામ યોનિમાં જે જે પ્રકૃતિઓ થાય છે તે બધાની મહાપ્રજા-પ્રકૃતિ યોનિ છે અને હું બીજ આપનારો પિતા છું । પહેલા શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે પ્રકૃતિ એ ભારી યોનિ છે અને તેમાં હું ભગવાન કરું છું, અને તેથી આખી સદિ થાય છે । પરંતુ પ્રત્યક્ષ જોતાં તે પ્રાણીમાનમાં નરમાંદાની ભેદભાવ સદિ થતો લાગે છે । એમાં પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા કેવાં આવ્યા ? આવો વિચાર થવો કુદરની છે ! કેમકે આપણે પ્રત્યક્ષમાંની છીએ, આથી પહેલા શ્લોકની જે વાતને સંપૂર્ણતાથી બીજમાં સમજાવે છે । છું કહે, છે તે હું અર્જુન કહે છે ! દરેક પ્રાણી તે તે જાતના નરમાંદાનાજ આર્ય અર્મથી ઉપજે છે એવું તને લાગે છે. પરંતુ તે તે પ્રાણીમાં સર્જન, દુઃખ-દુઃખ-દુઃખ-અનેક ચાંદ એ ચેતનધર્મ છે । અને તે તે પ્રાણીના હૃદયમાં રહેલ પરમાત્મા તે સિદ્ધાન્તે ઉપજાવે છે. અને પ્રાણીમાનનું અસંખ્ય સંસ્કરણ પરમાત્મા છે. તેમજ નામરૂપ-રૂપ-અંતિમ સ્વરૂપ પ્રકૃતિ છે. એટલે પ્રાણીમાનની હિતવશિત જન્મનું એ પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ

જ છે. બાળકો કેવળ પ્રત્યક્ષમાની હોય. વિચારશૂદ્ધ તો કેવળ પ્રત્યક્ષ-
માની નથી હોતા પણ સર્વ પ્રમાણુર્ને માનનારા હોય છે ! અને આવા
ગઢન પ્રશ્નમાં બાળકોનો અભિપ્રાય વગૂં વગરનોજ હોય ! વિચારશૂદ્ધનો
અભિપ્રાયજ પ્રમાણિક હોય ! અને પરમાત્મા કરનાં વધારે વિચારશૂદ્ધ
કોણ હોય ? અને પરમાત્મા કહે છે કે સર્વ ચોનિનાં-મનુષ્યચોનિ-પશુચોનિ
મદીચોનિ-સ્થાવરચોનિમાં જે વિવિધ વિલક્ષણ અવયવ વિશ્વાસવાળા પ્રાણીના
દેહો ઉપજે છે તે બધાની મનુષ્યોનિ સત્ત્વ, રજ, તમેગુણ, રૂપ પ્રકૃતિ છે
અને તે તે ચોનિમાં તે તે દેહની ઉત્પત્તિ માટે જે નિર્નયિય વિચારશૂદ્ધી-તપ
શૂદ્ધી-ધક્ષણશૂદ્ધી વીર્ય જોષએ તે વિચારશૂદ્ધી વીર્યનો આધાન કર્યા પરમાત્મા
છે ! 'કેમ કેવીરીતે, શામાટે' વગેરે પૂછપછને ત્યાં અરકાશ નથી ! આપુ-
'જ છે માટેજ-એજ હોઈ સકે માટે-આ શિવાયનું બીજું/કશું ન હોઈ
સકે-જસ આટલુંજ એના ઉપર કરી શકાય ! જેના હૈયામાં પરમાત્મા
સૃષ્ટિનો પિતા છે અને પ્રકૃતિ માતા છે એ સમજે સ્વભાવસિદ્ધ થઈ ગઈ
તે પુરુષ વ-ઘ છે. તે સૃષ્ટિનો એક ચમત્કાર છે. એ અકલ્પનશક્તિ-
પરમાત્માનો અદ્ભુત ક્રિમિયો છે-એમ જણવું. કેમકે તેવો પુરુષ વિશ્વ-
કૃદ્ધી હશે અને આથીજ સૃષ્ટિને આશીર્વાદરૂપ હશે ! જે માખાપવાળો
તે સનાય અને માખાપ વગરનો તે અનાય ! અનાયનાં દુઃખ જોયાં જોવાય
એમ નથી ! સર્વાં સહેવાય એમ નથી ! માટે વિચારશૂદ્ધ પુરુષ સનાય
હોવાનું, સમજાવે વિચારશૂદ્ધ અનાય રહેશે કેમકે અહીં તો 'છે અને નથી'ની-

છે ભગવાન કહે છે કે તે મેદાબારે । અર્થે દેહીને દેહમાં, પ્રકૃતિમાંથી પ્રકટેલા સત્, રજ અને તમરૂપી ગુણો અસત બાધે છે । ગુણોની સામ્યા વર્યા એટલે પ્રકૃતિ એ પ્રકૃતિમાં મળવેલા એટલે આરિર્ભાવ પામેલા-ગુણ પ્રધાન ભાવે પ્રકટેલા-પરસ્પર અગામીભાવે બ્રહ્મ થયેલા હોયને આ સત્, રજ અને તમ ગૌમના નહીં ગુણો પુરુષને દેહમાં બાધે છે એ પુરુષ સ્વરૂપે અન્યથા ઉ અન્યથા એટલે અવિનાશી છે એટલે કે જન્મથી મારી વિનાશ પર્યાન્તના બધા ભાવનિકારથી મુક્ત છે આવા અન્યથ પુરુષને આ 'ગુણો દેહમાં કસીને બાધી ગમે છે દેહ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે । ગુણ શબ્દનો સંસ્કૃત ભાષામાં બીજો અર્થ રસી-દોરડું થાય, છે જેમ દોરડું વાહ્યમાંથી ધામના સાથે જોડાયેલું-સજ્જત બાધનું ગમે છે તેમ દેહરૂપી ધામના સાથે આ નહીં ગુણનું વધારેલું ભજ્યમાન દોરડું, અન્યથ વત્સરૂપ પુરુષને દેહરૂપે બાધી ગમે છે આ ગુણગુણોનું બાધન સામાન્ય નથી । એ બાધન અદ્વિત છે । પ્રતિક્ષણ અનુભવાય છે અભિપ્રાયે દ્વેષાથી અધાયલુ વાહ્યરૂં જેમ દોરડુંની નિજાથી દોરાતા વર્તુલની બહાર પ્રયત્ન છતાં પણ જઈ શકતું નથી તેમ દેહરૂપી સ્તબ, સાથે ગુણરૂપી રસીથી બાધાયેલું જીવરૂપી પ્રકૃતિ-ગાયન વાહ્યરૂં તે રસીની નિજાથી દોરેલા વર્તુલની બહાર નથી જઈ શકતું । અને આથી તે જીવ-વત્સ સ્વરૂપે મર્જિત સર્વશક્તિ પરમાત્મા હોયે પણ અધ્યત્ત-અધ્ય શક્તિ-કૃપણ થાય છે । અર્થાત્ જીવનો-જીવનનો-પુરુષનો દેહાત્મભાવ ગુણોના બાધનને લીધે થાય છે ગુણની કસીને હેઠળ મારે પ્રત્યેક પુરુષનો પ્રયત્ન છે, જે છટે તે મુક્ત છે બીજા બધા બદ્ધ છે એટલે સ્વરૂપે તેના નહીં છતાં તેના દેહાધ છે એટલે એજ માપા-પ્રકૃતિ-ગુણોની અદ્વિતતા છે । ॥ ૫ ॥

તત્ર સત્ય નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસંજ્ઞેન યજ્ઞાતિ જ્ઞાનસંજ્ઞેન ચાનય ॥ ૬ ॥

છે. પણ એ માટે છેલ્લાની અગર તો છેલ્લાની ગીત ન આવડતી તેથી તે
તેમાંથી છૂટવાની બન્ને માણસ વધારે અંધારો બન્યો છે આથી કંઈ દેરીનો
કેટલો પાશ છે-કંઈ દેરી કેરી છે-એ બંનેનું મ્યું. બંને તો તે દેરીનો
જેવી રીતે બકડીને એ માંડ-છોડી નાખવો જોઈએ એ સંગ્રે. અંધારા સત્ય,
રજ, તમઝપ ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવવું જોઈએ. અને એ
પુરૂષને કઈ રીતે બાંધે છે એ બંધનનો પ્રકાર સમજવો જોઈએ. એ જો
થાય તો પ્રપત્ત અને પ્રપન્ન પાછળ સદા અનુસરતી હથ્થર કૃપાથી પુરૂષનો
છૂટકારો થાય. આથી હવેના શ્લોકમાં પરમપિતા ગુણોનું સ્વરૂપ અને તેમના
બંધનનો પ્રકાર બતાવતાં અનુક્રમે કહે છે કે તે નિઃપાપ અર્જુન ! તે ત્રણ
ગુણો પૈકી સત્યગુણ નિર્મલ હોવાને કારણે પ્રકાશ અને અનામય
છે. અને તે સત્યગુણ / સુખમંજથી અને જ્ઞાનસંગથી માણસને-પુરૂષને
બાંધે છે ! સત્યગુણ સ્વરૂપે નિર્મલ છે ! મેલ રિનાનો છે. એટલે કે સ્વચ્છ
છે. અર્થાત્ વિવેકના પ્રકરણમાં જે મેલનો ઉલ્લેખ હોય તે કપડાં ઉપર લાગે
તેવા તો નજ હોઈ શકે ના એવ ત રજોગુણ અને તમોગુણનો મેલ છે !
સત્યગુણ મૂળરૂપે રજોગુણ અને તમોગુણના કાર્યો-કે જેનો ઉલ્લેખ
આગળ આવનાર છે-તેમનાથી અસ્પૃશ્ય છે. અને આથી એ ગુણ અસંત
સ્વચ્છ છે ! એ ગુણ જ્યારે ઉદયમાં ઉભરાય છે ત્યારે તે કાર્યોદ્ધાર
અનુભવાય છે. એક તો પ્રકાશરૂપે અને બીજું અનામયરૂપે-અર્થાત્ જ્યારે
હૃદયમાં સત્યગુણનો ઉભરો આવે ત્યારે બુદ્ધિ-અલંકાર-મન-ઇન્દ્રિયો દેહ
વગેરે બધાં હલકાં લાગે છે. સૌ પોતપોતાનું કાર્ય યથાર્થ રીતે કરે છે.
માણસમાં તે વેળા આંતર-અભૌનિક પ્રકાશ જેવો લાગે છે. તે વેળા
દેહથી માડી બુદ્ધિસુધીના તમામ પદાર્થો સ્વચ્છ અનુભવાય છે. જ્ઞાનમય
પ્રકાશથી ભરપૂર અનુભવાય છે. અને ચિત્ત, શાન્ત-એકાગ્ર-પ્રેમાભિમુખ
થઈ જાય છે ! તે ઉપરાંત જ્યારે સત્યગુણનો ઉભરો થાય છે ત્યારે શરીર
મન ઇન્દ્રિયો વ્યાધિ વિનાનાં અનુભવાય છે. વ્યાધિ તમોગુણનું ચિન્હ છે.
સત્યના ઉદેક વખતે તમોગુણ શાન્ત દેવતાથી તેના કાર્યરૂપ વ્યાધિ વગેરે
ઉપદ્રવો ધમસાણુ મચાવતા નથી. આથી જ્યારે દેહથી માંડી બુદ્ધિ પર્યન્તેના
તમામ પદાર્થો કુદરતી પ્રસન્નતામાં હોય-જ્ઞાનની ચમકથી ચમકીલાં હોય
હલકાં ઝુલજેવાં લાગે એટલાં હલકાં લાગે, કે તે બધાનું અસ્તિત્વ પણ ન
લાગે-તાંસા ઉપર પડેલા રૂનાં તાંતણાનું જેમ આપણને જ્ઞાન નથી રહેતું
તેમ સત્યગુણની પ્રજ્ઞાંત અવસ્થામાં શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેનું ભારરૂપ અસ્તિત્વ
પણ ન લાગે અને શરીરમાં ગુરુતિ અને નીરોગિના અનુભવાય / ત્યારે

। મમ યોનિર્મહદ્મત્ત્વ તસ્મિન્નાર્થે વધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો મયંતિ મારત ॥ ૩ ॥

હે ભગવંશોદ્ભવ ! મહાન પ્રકૃતિ' એ મારી યોનિ છે તેમાં હું 'ગર્ભભૂક' છું. તેનાથી જાંઘાં, પ્રાણીઓનો જન્મ થાય છે. ॥ ૩ ॥

આગળ એકમાં ભગવાન જે જ્ઞાન કહેનાર છે તે જ્ઞાનને આધારે જીવનારે ધિરે બને છે અને જન્મ મગ્નથી લેવાના નથી 'એવું' વિધાન કરી અર્જુનને એ જ્ઞાન સાંભળવા ઉત્સુક બનાવ્યો. એ જ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની દ્રવે શરુઆત કરે છે ભગવાન વહે છે કે દે અર્જુન ! મહદ્મત્ત્વ એ મારી યોનિ છે તે યોનિમાં હું 'ગર્ભનું' આધાર કરુ છું, હે ભારત ! તે ગર્ભાધાનથી સર્વભૂતોનો સંસાર થાય છે મહદ્મત્ત્વ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ થાય છે 'પ્રકૃતિ એ પરમાત્માની યોનિ છે. એ પ્રકૃતિરૂપી યોનિમાં પરમાત્મા ગર્ભાધાન કરે છે જાણીથી માંડીને સ્થાયર સુધીના તમામ સ્થાવર, જંગમ પ્રાણીના જન્મમાં કારણરૂપ જે વીર્ય-બીજ-તે વીર્ય-તે બીજ પ્રકૃતિરૂપી યોનિમાં પરમાત્મા મૂકે છે આલે આનો મજાદાર્ય થયો એમાં સમજવા જેવું પણ છે ! પ્રાણીમાત્રની, ધાત્રી-માતા પ્રકૃતિ છે અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રનાં કહેવર પ્રકૃતિથી ધર્ય છે. એ પ્રાણીમાત્રના જન્મના કારણરૂપ પિતા તે પરમાત્મા છે. અર્થાત્ પરમપિતા પરમાત્મા અને પરમાત્મા પ્રકૃતિના સંયોગથી પ્રાણીમાત્ર નીપજે છે અર્થાત્ જેમ સ્ત્રી પુરુષના સહવાસથી પ્રત્યેત્પત્તિ થાય છે તેમ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ પરમાત્મા અને પ્રકૃતિના સહવાસથી થાય છે ફર એટલે કે સંસારી માતા પિતાની પ્રજા માત્ર ધર્મથી નીપજે છે બ્યારે આ ઉત્પત્તિ એ માત્ર ધર્મથી થતી નથી ! પરમાત્મા જે બીજ પ્રકૃતિરૂપી યોનિમાં મૂકે છે તે બીજ પ્રકૃત નથી ! પરંતુ જેને વેદમાં કર્મ-સંકલ્પ-પ્રકલ્પ વગેરે નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે છે અર્થાત્ પરમાત્માની સિદ્ધિ-સૃષ્ટિને સગળવાની ઇચ્છા એજ બીજરૂપે છે ! પરમાત્મા બ્યારે ઇચ્છે કે હું એકછું, અનેક ચાહું સારે તે અનેક કેવી રીતે ચાહું એવું વિચારમય તપ કરે છે. અને એ વિચારાત્મક તપ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિનું વીર્ય છે ! અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પરમાત્માના વિચાર પુત્ર છે વિકાર પુત્ર નથી ! અનન્ત નામરૂપે અનન્ત બ્રહ્માના પાનાપર મથાને અધ્યાય ૧૭ ને અષ્ટે અધ્યાય ૧૪ એ વાચ્યો.

પ્રાણીને સર્જવામાં જે વીર્ય જાણ્યું છે તે વીર્ય જૌનિક દોષ શકે નહીં !
 ૨. એ વીર્ય જો વિચાર વીર્ય-સંકલ્પ વીર્ય-અભિધ્યાન વીર્ય-તપો વીર્ય-
 ધૃત્યુ વીર્ય-વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ વીર્ય જ દોષ શકે છે ! જ્યાં પરમાત્મામાં
 આ વિચારવીર્ય ઉપજે કે સતી પ્રકૃતિ તે ગર્જને તે તે સંકલ્પાનુકૂળ
 આકારે આપવામાં સદા સર્વદા સર્વત્ર બદાન્નિ ખડી રહે છે ! અને
 અનન્ત પ્રદાનનાં ગર્જનો આખના પવધરામાં યાય છે ! ગર્જન અને
 સર્વશક્તિ ધરમપિતાના અંકુષે ગર્જવતી પ્રકૃતિ બહાથી માંડીને પાસના
 તથાબધાં સુધીની સમામે સૃષ્ટિની જનેતા અને છે ! પરમાત્માનું આ ધૃત્યુ
 અગ્રાધ છે-અપેય છે-અનવગાધ છે-આપણી અદ્વ્ય અને અસંત તુચ્છ
 સમજ શક્તિ એને સમજવા સમર્થ નથી ! સૃષ્ટિની એકેએક ચીજ-પરમ-
 પિતાના સંકલ્પની સાદી છે ! એકે એક વસ્તુ મદાનમાં મદાન સૃષ્ટિની
 દેખને પણ છક્કડ પડાયે છે ! અનન્ત આકાર અનન્ત નામની પાછળ
 કયો અને કેવો સંકલ્પ છે તેની આપણને સમજ પડતી નથી ! બસ
 વસ્તુમાત્ર પરમાત્માની ઈચ્છાથી-તેના વિચાર વીર્યથી ઉપજે છે ! આ
 સમજાથી ભક્તને માટે-સાધકને માટે તો અનેક પ્રેરણાઓ નીકળી આવે
 છે ! સમજુ સાધક-કદી આ સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉપજે છે તે જાણવાની
 શીકર કરશે નહીં ! જેમ બાળક પોતાના માબાપ કેવી રીતે પોતાના ભાઈ
 ભાંડુને ઉપજાવે છે એ જાણવાની નીચ મનોરૂતિ સેવણ નથી તેમ પરમા-
 ત્માનો ભક્ત કદી પરમાત્મા આ બધું પ્રકૃતિદાગ કેવી રીતે ઉપજાવે છે
 એ જાણવાની ઉચ્છિદ-એકી રૂતિ નહીં રાખે. તેને માટે મારે માબાપ છે
 એટલું બસ છે. બીજું જેને આટલી સમજ પડીજ કે પરમાત્મા એ
 મારો પિતા છે અને પ્રકૃતિ એ મારી માતા છે તેને માટે એ માતા પિતા-ની
 મારી સૃષ્ટિ એ કુટુંબજ દશે ! અને વિશ્વકુટુંબના પ્રત્યેક સભ્યને તે
 બાઈબાકુલ ગણુરો ! તેમની સાથેના બવદારમાં સહોદરની ભાવનાજ તેને
 માટે મુખ્ય હોય ! વળી તે કોઈ પ્રાણીને તિગ્રહારની દૃષ્ટિથી નહીં જુવે-
 કોઈ પ્રાણીની અગ્નિની શી જરૂર છે એવો-નીચ વિચાર પણ નહીં કરે !
 કેમકે તેને ખજાર દશે-તેને સમજ દશે-કે પરમાત્માની અમુક
 પ્રાણીદારા-અમુક વસ્તુદારા અમુક યોગના હશેજ. એટલે સૃષ્ટિમા
 નિરર્થક કોઈ વસ્તુ નથી ! બધાની અસ્તિ સાર્થક છે-આપણે જ્યારે
 કોઈની અસ્તિને પકારીએ છીએ ત્યારે પરમાત્માના સિદ્ધ સૃષ્ટિસંકલ્પને
 પકારીએ છીએ ! અને પરમ પિતાના સિદ્ધ સંકલ્પને પકારવાનું સાદસ,

જાણુ' કે સત્વગુણનો ઉદ્દેશ થયો છે ! આવો ઉલ્લસ ચિરંજીવી હોય તો
 તે એક શુભ લક્ષણ છે ! પરંતુ સાધક જાણે કે આ નિર્મલ પ્રકાશક-અને
 નિરુપદ્રવ સત્વગુણ પણ પુરુષને જકડીને બાંધી રાખે છે ! સનાની હોય
 તેથી સાંકળ સાંકળ મગી-તી નથી ! અને અને કાંઈ આઈ જતાં કેટલો
 વાગ લાગે ! આથી વિવેચી હમ્મજમાગે આવી સુખાભિર્ભૂ અવસ્થાથી
 લોભાદને આર્થના થઈ જવાનું નથી ! એણે તો ઉવડનું 'ધ્યેય મહત્ત્વાનું' છે
 તે ઉવડનું 'ધ્યેય' તે અમ્યુન સ્વરૂપનિજ છે આત્મા તો ગુણ નથી. પછી
 ક્યે તે ગુણ ગુણોમાં મોટી સારી સત્વગુણ હોય ! આથી સત્વગુણ
 અવસ્થાના સોનેરી દેખાવથી સાધકે અસની આથે માંડવાળ કરવાની નથી !
 સત્યને રાજ વધારતા જઈ અત્તદારાજ મળને ત્યજવાનો છે ! અર્થાત્
 જેમ જેમ સત્વગુણની શક્તિ થશે તેમ તેમ જ્ઞાનની શક્તિ થતી જશે અને
 જ્ઞાનની શક્તિની સીમા સર્વજ્ઞ વિવેકનિહામાં આવશે. એ વિવેકની પ્રાપ્તિથી
 અત્વનો સંગ પણ માણખને છૂટશે અને પેલી તેના મૂળસ્વરૂપમાં હતો તેના
 પાછો આવી જશે. આ મહા ધીંગળ પ્રપત્ત અને હમ્મર કુખનો પ્રયોગ
 છે આથી ભગવાન સાધકને અર્જુનનાગ ચેતવે છે કે તે સત્વગુણ પણ
 બંધક છે કેમકે બીઆરે સત્વગુણ પણ થઈ શકે ! તે પણ પોતાનો સ્વભાવ
 તો યોડેજા ત્યજી ગઈ ? અને ગુણનો સ્વભાવજ જાણવાનો છે. આથી સત્વને
 સેવે પણ સત્વની પણ ઉવડની દેસતી તજવાની છે, એ 'ધ્યેય' સાધક
 સંભાળે એમ અર્જા પરમાત્માની સૂચના છે ! એ સત્વગુણ પુરુષને કેવી
 કેવી રીતે બાંધે છે ? ભગવાન કહે છે સુખ અને જ્ઞાનની સંગથી પુરુષને
 તે બાંધી રાખે છે ! અર્થાત્ ભવ ગુણના ઉલ્લસમાં આસક્તિવાળો-તેમાં
 યોડી બેઠેલો-તેની સાથે યોડી બેઠેલો, તેને પોતાનું સ્વરૂપ છે એવી
 ભ્રાન્તિથી વળગી રહેલો-સાજગડ બેડી રહેલો પુરુષ મનમાં હમેશાં
 'મને સુખ મળે' એવી ભાવના કર્યા કરશે. મને 'અર્થ પ્રકારનું' સુખ હો'
 એ આકારનું સત્વગુણનું બન્ધનમધુરું દોરડું છે ! પણ આ આકારના
 ભાનમાં પણ તૃષ્ણા કુમારીનું આણું-ધેરુમધુર-સ્વરૂપ સુખગરૂપાણું સુખકું
 છૂપાયું છે અને તે માણસના આત્માને પોતાની સાથે યોડેલો રાખે છે !
 અને રહેજા પણ વગર પણ પુરુષનું સ્વરૂપ સહી ચંકવું નથી ! સ્વરૂપ તે
 સ્વરૂપજ ! સસ તે સસજ ! રહેજાજાજ પણ માંડવાળથી સસ, છ'છેડાઈ
 જાય છે ! આથી અતિ સૂક્ષ્મજ સુખ સંગ તે પણ વિવેકને માટે તો
 બન્ધનજ છે ! અને તે ઉભગેત આ અવસ્થા માણસનામાં જ્ઞાનસંગ પણ.

ઉપજાવે છે. અર્થાત્ દેહથી મીડીને પ્રકૃતિ પર્યન્તના પદાર્થોનાં સુરૂપ જ્ઞાનમાં પણ માણ્યોને આસક્તિ ઉપજાવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનજ સર્વાર્થનું સાધક છે એવો ભ્રમ ઉપજાવે છે. જ્ઞાન-કર્મશૂન્ય-જ્ઞાન જીવનનું લક્ષણ નથી. મોતનું ચિન્હ છે. અને જ્ઞાનથી પણ કરવું શું છે. કેમકે જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ પર્યન્તનાં પદાર્થનું જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી જોયની વળમથલ રહેવાની જ અને જોય તો પ્રકૃતિ છે. આથી પ્રકૃતિની છત્રી અંતરમાંથી જ્યાં સુધી જ્ઞાનવૃત્તિ રહેવાની ત્યાં સુધી ન જૂંસાવાની. આથી સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં હિંદ પડવાનું. આમ જ્ઞાન પણ સ્વરૂપ નિજમાં હિંદ પાડવું. હોવાથી વિવેકને માટે આજ નથી. તે તો નમસ્કાર કરે છે સર્વ જ્ઞાનને. દીકરીને હંમેશને માટે દીકરીમાં

છે તેમ સત્વગુણ અને

દા સાથે પરણાવી તેને

સીમાના પાંધરેથી રહતાં

પરમાત્માનો સદાયોગ

અજ પુરુષના યાગ. અર્થાત્ સ્વરૂપમાં જીવતાં અકરનિદા એજ તેનું અતિમ અનંતરૂપ. વન્દન હજો તે ધરના લાજને જોઈ આવી સ્વરૂપનિદા જીવતાં જીવત અવુજથી છે. વન્દન હો તે જનેતાને જોઈ આવ્યાને જવો. આમ સત્વગુણ પણ અધક છે એમ જતાવતાં દયામય ભગવાન અર્જુનને અમર દરિશયથી સંબોધે છે. અર્થાત્ હે નિષ્કામ! હું હવે એ સત્વગુણને મણી ઓગળી જાગે. સત્વગુણ પણ સ્વરૂપનિદાની દ્રષ્ટિએ તે પાશવ્ય છે કેમકે પ્રકૃતિ પણ પરિણામી છે. સત્વ ઉપરથી તમોગુણ ઉપર ભુક્ષો મારતાં અને બહુવાર લાગતી નથી. ॥ ૬ ॥

સાગાત્મક વિદિ તૃષ્ણાસહસમુંદ્રવમ્ ।

જાગ્રિવભાતિ કોન્તેય કર્મસજ્જન વેદિનમ્ ॥ ૭ ॥

હે કુન્તીપુત્ર! રજે શુષ્કને રાગરૂપી, તૃષ્ણા અને આસક્તિ નો ઉત્પાદક જાણુ. તે કર્મમાં આસક્તિ વડે દેહીને બાધે છે. ॥ ૭ ॥

આગલા શ્લોકમાં નિર્મલ હોવાથી સત્વગુણ પ્રકાશક અને નીરોગી છે અને તે પુરુષને સુખ અને જ્ઞાનમાં સજી બાધે છે એમ ભગવાને કહ્યું.

દવે રત્નેગુણનું સ્વરૂપ અને તેના બંધનનો પ્રકાર જ્ઞાનતા કહે છે. - હું
 કુન્તીપુત્ર ! રત્નેગુણને સંગામક ગાણુ તે તૃષ્ણા અને મંગલો ઉપગવનાર
 છે. તે દેહીને-પુત્રને કર્મસંગવતી દેહમાં સન્નિવૃત્તિથી બાંધે છે. રાગ એ
 એ રત્નેગુણનું નિર્ગરૂપ છે. રાગ એટલે વિષયોની ઇચ્છા. વિષયોમાં માણસના
 મનને ચોટાડી ગંભીર, અત્યંત ચીકડે, ફેડ્યા ઈતે નહીં એવો જે પ્રદર્શિત
 ગુણ તેને રત્ને ગુણ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ માણસને વિષયોમાં-દુનીયાના
 ક્ષણિક પદાર્થોમાં ચોટાડી ગંભીર પંચર્થ એટલે રાગનાર પદાર્થોમાં ચોટાડી
 ગંભીર પદાર્થ એટલે રાગ. કામ-ગર્થા-અલિસાપા-રૂપા વગેરે બધા
 તેનાને પંચાયો છે એ રત્નેગુણ તૃષ્ણાનો ઉપગવનાર છે તૃષ્ણા એટલે કે
 એક વસ્તુને વસ્તુ-મગી હોય તેવીજ ન મગેવી વસ્તુને માટે નિરંતર
 મંબના પ્રાણીમાત્રને આ તૃષ્ણા વરેલી છે. અને છતાં હજીય કુવારી છે !
 કોઈએ તૃષ્ણાનું પેદ ભરું હોય એવી-સાક્ષી નથી. તૃષ્ણા સર્વ-અનૃષ્યજ
 ગ્રંથ છે. અને તૃષ્ણાના સ્વરૂપો અનન્ત છે અનન્ત ઘટાડના અનન્ત
 પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે મન હજી મારેજ છે. એ કુપૂર-ખાઉપરી તૃષ્ણા
 રત્નેગુણની પુત્રી છે ! રત્નેગુણ એકથી તૃષ્ણાનેજ નહીં સાથે-સાથે સંગને
 પણ જન્મ આપે છે. તૃષ્ણા પ્રાપ્ત થયેલ સંગનીજ અપ્રાપ્ત, વસ્તુને માટે
 વલખા મગવે છે સંગ તેના કરતા એક ઝાણુ આગળ વધે છે. પ્રાપ્ત
 થયેલ વસ્તુને કદી વિચોગ ન થાય-સંગ આપણીજ રહે-એવા આકારની
 પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુમાં અત્યંત પ્રીતિ-આસક્તિ-વળગણુ એટલે સંગ. પ્રાપ્ત
 વસ્તુમાં નિલ બંધનારી પ્રીતિ-અતિશય-માનાથી પણ અધિક વળગણુ
 એટલે સંગ આ પદાર્થોની કદી ન છીપનારી તરસ અને કદી ન
 છૂટનારી વળગણુ રૂપી તૃષ્ણા અને સંગનો જન્મમતા રત્નેગુણ છે ! રત્ને-
 ગુણ કર્મસંગરૂપે બંધનવતી માણસને દેહમાં બાંધી રાખે છે ! પરવશ
 બનાવી દે છે ! કર્મસંગ એટલે પ્રલસ કે અપ્રલસ ફેળવાળાં તમામ કામ્ય
 કર્મોમાં અતિશય પ્રીતિ, અર્થાત્ કામ્ય કર્મમાં અનિશય પ્રીતિ, કામ્ય કર્મો-
 દારાજ હું ધમ્મિત, પદાર્થોને મેળવીશ એવો આમલ. હલ્લું દુઃકમાં સ્વાર્થની
 પરમકદ જે માણસનામા રત્નેગુણની માત્રા વધારે હોય તેની, દૃષ્ટિ સ્વાર્થમય
 બને છે. તેને જ્વાર્થ, શિવાય કશું, સુખ નથી ! સ્વાર્થની પ્રાપ્તિ માટે
 વલખા મારતું માણસ અત્યંત કુપણ છે ! બીચારું છે. ક્યાખવા જેવું
 છે ! કેમકે તે માણસ ઓછું છે. તેનામાં જન્મધરનો અંશ વધારે પડતો
 હોય છે ! માણસ થઈને જે માણસાઈથી વેગળાં રહે તે માણસાઈની દિમન

નથી પીછાનતો. માણસાઈના - તેનાં મૂંઝાંકનું અધૂરું છે, માણસાઈની અધૂરી ઉધી કિંમત આકીને પ્રવર્તતો મનુષ્ય મનુષ્ય જન્મના પરમ ખેયથી બ્રહ્મ થઈ સ્વાર્થાધ કેવળ મતલબીલું જીવન ગાળે છે । અને મરનાં સુધી તેની કામ્ય-સ્વાર્થા ક્રોધોમાથી વળગણુ ફૂટતી નથી ! જીવનનું ખેય ન સમજવું અને કેવળ હુંમાંજ દુનિયાની સમાપ્તિ થઈ જતી એ રજોગુણનું બન્ધન છે । માણસના જ્ઞાનને મર્યાદિત કરી તેને સ્વાર્થ સાધનમાં રમ્યો-પ્રમ્યો રાખનાર બન્ધક ગુણુ તે રજોગુણુ જેનું જ્ઞાન બધાપણું, રહે-હુંની કપેલી મર્યાદામાથી રજમાત્ર પણ આગળ ન વધે અને એ હુંની તુલિ આટલે સદા પ્રયત્ન કરે તે રજોગુણી માણસ આમ રજોગુણુ માણસને પુ-ર્ય્યાપ્ત, કરી નિરંતર, કામ્યકર્મમાં જોડી રાખી દેહમાં વળગેલો રાખે છે । આથી એનું બન્ધન અલંત આકરું છે । એમ ભગવાન કહે છે । ॥ ૭ ॥

તમસ્ત્વજ્ઞાનર્જ વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનમ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિસ્તન્નિવજ્ઞાતિ માર્ત્ત ॥ ૮ ॥

હે ભારત ! તમે ગુણુને તો અજ્ઞાનનો જનક, સર્વ દેહી-એને મોહ કરાવનાર જાણુ. તે પ્રમાદ આળસ અને નિદ્રા વડે પુરંવને આર્ષિ છે. ॥ ૮ ॥

‘રજોગુણુનો બન્ધન પ્રકાર સમજાવ્યો હવે ગુણુમાં સૌથી વધારે ભયંકર જેનું બન્ધન છે એવા તમોગુણુનું સ્વરૂપ અને બન્ધન પ્રકાર બતાવે છે ભગવાન કહે છે કે હે ભારત ! તમોગુણુને તુ અજ્ઞાન નીપજનવ-નાર જાણુ. સર્વ દેહીએને મોહમાં રાખનાર જાણુ. પ્રમાદ-આલસ - અને નિદ્રા એ ત્રણ પ્રકારે તે પ્રાણીમાત્રના દેહમાં ‘આત્માને જકડીને આંધી રાખનાર છે । અર્થાત્ તમોગુણુ અજ્ઞાનજનક છે ‘જ્ઞાન એટલે યથાર્થ સમજ. તેનાથી ઉતરું તે અજ્ઞાન અર્થાત્ જૂઠી સમજ. એ જૂઠી સમજને ઉપજાવનારો-મોટી સમજને જન્માવનારો તમોગુણુ છે ! એટલે કે તમોગુણુ ‘જ્ઞાનનું’ આવરણુ છે- જ્ઞાનને કાંઠનારી પીછોડી છે । વળી જ્ઞાનને કાંઈ દર્ષ ‘તમોગુણુ વધારે જે કરે છાતે મોહ- મોહ એટલે પુરંવને ઉધી સમજણુ દેશનારો છે’ ઉલટી-જે વસ્તુ જેની છે તેવી ન જતાનતા તેનાથી તદ્દન ઉલટી બતાવવાનું અર્થજન સામર્થ્ય મોહમાં છે । મોહનો માર્ગો અનુચ

વસ્તુમાર્ગ ઉપર મિથ્યાપણાને. આંતર્યામીને મુક્તિ આપવાનું કરે છે. આ
 મોહ પ્રાણીમાત્રને પાડે છે. અને આયીજા ભગવાન કહે છે કે સર્વ
 દેહીઓને મોહમાં રાખનાર આ તમોગુણ છે. આમ જે ગુણ માણસની
 યથાર્થ જ્ઞાનશક્તિને દાંડી દે અને એ જ્ઞાન સંક્રિતિને દાંડી દે તે પછીથી
 જોયો તે પિત્રો આયોની પરંપરા ઉપજાવે તે તમોગુણ છે.
 એ તમોગુણને પહેલો પાસ છે પ્રમાદ પ્રમાદ એટલે પ્રાપ્ત થયેલું
 કર્તવ્ય ન કરવું તે પ્રાણી માત્રને કાંઈક કાંઈ કર્તવ્ય કરવા યોગ્ય કર્મ
 કુદરતી રીતે અને શાસ્ત્રોદાર પ્રાપ્ત થયેલું છે. કર્તવ્ય કરવાને માટે
 તો સૌને જન્મ છે. જસ એ કર્તવ્ય કર્મ ન કરવાની દેવ પાડવી તેનું
 નામ પ્રમાદ છે. સવારે જ્યેષ્ઠ ઉઠવું જોઈએ-પ્રભુ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ
 એ આણસને માટે પ્રાપ્ત કર્તવ્ય છે. પણ તે વહેલો ન ઉઠે પ્રાર્થના ન કરે
 એ પ્રમાદનો મદિમા છે. આતો સમાન્ય વાત થઈ. મનુષ્યનું અર્થ અને
 ઉવટનું પ્રાપ્તકર્તવ્ય તો એનું પ્રાપ્તિ છે. મનુષ્યે જેને પ્રાપ્ત-કર્તવ્ય જે કરતો
 નથી તે પણ પ્રમાદનો પ્રભાવ! જેની વિવેક શુદ્ધિ મન્દ જેની ભગ્યતિ
 જોઈ જેની ગોઠવતા વધુ તે પ્રમાદનો સિંકાર થયા વિના રહેતો નથી! આયી
 વિવેકી-માણસે પ્રમાદને દાહવાને માટે ભગીરથ મંપત્તન કરવા પડે છે.
 પંચર પ્રસિદ્ધિ વિલગ પણ પ્રમાદનું જ કર્તવ્ય છે. એટલું બધા સમજ
 લે તોય વિવેક ભગ્યત મન, બેલાનપણાને અભાવ વગેરે અપ્રમાદી બનવા
 માટે જરૂરી છે. પ્યેયનું સતત ચિન્તન પણ પ્રમાદમાંથી બચવાને માટે
 જરૂરી છે. ભગવાન કહે છે કે પ્રમાદ એ તમોગુણનું ફરજદ છે અને
 એ પાશે બધાપેલો ઘણી મહેનતે છૂટે છે. પ્રમાદ પછીની અવસ્થા તે
 આલસ આજસ એટલે ઉદ્વેગ કરવા માટે અતૈવારી મન શરીર ધન્દિયો
 તમોગુણનાં ઉભરાતે લીધે ભારી રહે એટલે ઉદ્વેગ કરવાનું માણસને
 મુજે નથી અને ઉદ્વેગ શબ્દ પણ એનાં મૂલ અર્થમાં સમજ લેવા
 રહ્યો. ઉત્ત અને યોગ એવા સંબંધોનો એ બનેલો છે. ઉત્ત એટલે ઉચો
 યોગ એટલે જોડણી ઉચ્ચની સાથે જોડણી કરી જ્યાં એવી પ્રવૃત્તિનું
 નામ ઉદ્વેગ છે. ઉચ્ચ તો ઉવટની દૃષ્ટિએ જોતાં પરમપિતા પરમાત્મા
 છે. એ પરમાત્મા સાથે જોડણી કરી જ્યાં એવી પ્રવૃત્તિનું નામ ઉદ્વેગ
 છે. શરીર મન ધન્દિયોની પ્રવૃત્તિ પરમાત્માના જોડણી માટે હોવી ઘટે.
 આજસ માણસને આ ઉદ્વેગમાંથી રહે પાડે છે અને ઉવટ એ એટલું
 વધી જાય છે કે માણસનો જન્મ બહારનાં જગ્યામાંનાં આચળની

નિર્ગર્ક થઈ જાય છે । આથી આળસને મદદને શત્રુ તરીકે લેખવામાં આવે છે અને ઉદ્યોગને સુહૃદ તરીકે માનવામાં આવે છે, આ આળસ પણ તમોગુણની માત્રા વધવાથી સ્થિર થાય છે અને માણસ ઉત્તરોત્તર જકડાતું જાય છે આથી ભગવાન આળસને બંધક બનાવે છે । પ્રમાદની જ ગાદી અવસ્થા આળસ છે । આળસની ધનઅવસ્થા એ નિદ્રા છે નિદ્રા પણ તમોગુણની જ દીકરી છે । નિદ્રા આવશ્યક છે પણ દિવસરાત ઉંઘાજ કુવુ એવો એનો અર્થ નથી । વળી નિદ્રા એટલે સામાન્યપણે જાગૃતિનો અભાવ । માણસે જે પરમતત્ત્વ તરફ સદા જાગૃત રહેવું જોઈએ તેના તરફ જાગૃતિનો અભાવ એટલે નિદ્રા અર્થાત્ મનુષ્ય બધી સ્વરૂપની યોગખ માટે અવતર્યો । એ યોગખ એને હેવડ મુધી ન થાય એટલે એ આખો જન્મકાલ જાગતો હોય ઉદ્યોગ મેળાવ । અને આ સ્વરૂપ તરફ આખો મોહામણ એટલે જ સાચી ઉંઘ છે આ ઉંઘ તમોગુણમાથી જન્મે છે । અને જેને આ ઉંઘની ટેવ પડી ગઈ તે બેચેન બને જાગૃત તમોગુણ જન્મારે દર ઘર્ષણ ન રોકે એવી અવસ્થામાં આવી જાય ત્યારે સ્વરૂપની યોગખમાં અજાગૃતિ-નિદ્રા એ ત્રાણાર્થક બની જાય છે । આ દૃષ્ટિએ જોતા લાગશે કે આખો બધાજ પ્રમાદી-આળસ-નિદ્રિત છીએ અને આથી જ દયાને પાત્ર છીએ જે આ બંધનો જાગૃ છે, તે આ બંધનોમાથી છુટવા પ્રભુને પ્રાર્થશે કેમકે તમોગુણ તો સૌથી કનિષ્ઠ છે । પ્રાર્થનાંમય હૃદય શિવાય-બાળકની માફક સર્જન હૃદયે ભગવાનનો પાલન પકડવા શિવાય-આ પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રાના લોખંડી પાશમાંથી બચવું મુશ્કેલ છે એમ દરેક વિચારકને લાગશે આથી ભગવાન પ્રમાદ આળસ અને નિદ્રા ને આત્માના બંધન તરીકે બધી યોગખાવે છે । ॥૮॥

મર્ત્યં મુક્તે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય-તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

હે ભારત ! સત્ત્વ સુખમાં, રજોગુણ કર્મમાં તથા તમોગુણ જ્ઞાનને લાંડી પ્રમાદમાં પણ લગાડે છે. ॥ ૯ ॥

સાધકને માટે ગુણોના બંધનપ્રકારનું જ્ઞાન-રૂપ સર્વજન ધણી જુરૂરી છે એટલે વાગવાર તેને કહેતા ભગવાનને આળસ નથી કેમકે ભગવાન બધા છટે એમ મોઢે છે-તેથી ધ્યાન-ભગવાન વળી કહેતા

નેજ સંશેપમાં પાણું કહે છે કે હે ભારત ! સત્વગુણ માણસને સુખમાં વિષયને લગનાં સુખમાં યમાડે છે. રજોગુણ કામ્ય-સ્વાર્થ-કર્મોમાં જોડે છે. અને તમોગુણ જ્ઞાનને ટાંકી પ્રમાદ આળસ અને નિદ્રામાં માણસને લગાડે છે. અર્થાત્ સત્વગુણની વૃદ્ધિ વિવેચ સુખ, રજોગુણની વૃદ્ધિ સ્વાર્થ, અને તમોગુણ પ્રમાદની માત્રા વધારી માણસને તેમાં બંધાયેલો રાખે છે । આથી માણસે તમોગુણમાંથી નિકળી રજોગુણને વટાવી સત્વમાં વિકાર કરી સત્વગુણથી પણ પરંચય, જ્યાં સત્વ રજા કે તમોગુણનો સ્પર્શ પણ નથી. એવા અખંડ અક્ષય-આનંદધામમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગેવળી ગુણના બંધનમાંથી મુક્ત થવું ધૈર્ય-પુરુષાર્થ કરવો ધો. ॥ ૬ x

રજસ્તમઃકામિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત.

રજઃ સત્ત્વં તમઃશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

હે ભારત ! સત્ત્વ ગુણ રજોગુણ તથા તમો ગુણને તથા રજોગુણ સત્ત્વ તથા તમને તથા તમો ગુણ સત્ત્વ તથા રજને દબાવીને પ્રગટે છે. ॥ ૧૦ ॥

આગત્તા શ્લોકમાં 'ગુણોનુ' કાર્ય દૂકમાં વર્ણવ્યું. દર્શ તે ગુણો પોતા પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે કરે તે બતાવે છે. અને એ બતાવતાં માણસે કેવી રીતે ગુણની પેટાપાર જડું એની આવી મલિતપણે ભગવાન કહે છે:-હે ભારત ! રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવીને સત્ત્વગુણ સત્કર્ષપામે છે. સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને દબાવી દધતે તમોગુણ ઉભરાય છે. સત્ત્વ અને તમને દબાવી રજોગુણ ઉભરાય છે. અર્થાત્ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ ધમ્ધનારે તમોગુણ અને રજોગુણને દાબવો રહી. અને રજોગુણ તથા તમોગુણની વૃદ્ધિ તો કાષ્ઠ પણ સમજી માણસ ધમ્ધજ નહીં. કેમકે માનસની પ્રગતિ તમોગુણમાંથી રજોગુણમાં અને રજોગુણમાંથી સત્ત્વગુણમાં થવી જોઈએ. હેવટે તો તમે સત્ત્વગુણને પણ વંદનજ કરવાનાં છે । પણ જ્યાં સુધી એ કરવા તે શક્તિમાન ન થાય ત્યાં સુધી તો ગુણોમાં પણ સત્ત્વગુણજ્ઞ મહત્તમ છે । આથી સત્ત્વગુણની સ્થિર બુધિદા સાધવા ધમ્ધનારે રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવવા રહ્યા એટલે કે રજોગુણ અને તમોગુણના કાર્યોને પોતાનામાં આવવા ને દેવાં રહ્યાં અર્થાત્ રાગ-તુષ્ણ-સંગ-સ્વાર્થ-અપાન-પ્રેમ-પ્રમાદ-આળસ અને નિદ્રાના પાત્રમાંથી તેને બચવું રહ્યું. ગાત્રાદિ સાથે તુમુચ-યુદ્ધ મગાવી તેમને દરબી

માણસ સત્વ નિહ થાય છે. અને સત્વ નિહનો ઇષ્ટકારો જસદી થાય છે. કેમકે તે સમજાનની અતિ મજબૂત છે । આથી આ શ્લોકમાં ભગવાનની ગણિત મૂચના એ છે કે 'ન્યામુધી' અને સાં મુધી ગણવગેરેની મૂડમાથી બચે એવાં કર્મોમાં તત્પર રહેવું । આમ સદા સન્નતો હોયે રહે એવાં કર્મોમાં ભગવાન મચ્છા મેલુએવાં આ શ્લોક ભગવાનનો આશય છે. ॥ ૧૦ ॥

સર્વદ્વારેષુ વૈતેડસિન્નકાગ , ઉપજાયતે ।
જ્ઞાને યદા તદા વિદ્યાદિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

ન્યારે આ-દેહમાં બધાં બારણાઓમાં પ્રકાશ-જ્ઞાન-તથા મુખ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં સત્ત્વ વધેલો છે એમ જાણે ॥ ૧૧ ॥

આગલા શ્લોકમાં સત્ત્વ વગેરે શુભો પોતાનાં શિવાયના પ્રાણ બેને દબાવી દબાવે કવીરીતે આગળ આવે છે એ બતાવ્યું. હવેના શ્લોકમાં તે તે શુભોના આગળ આવે-ઉભરાના ચિન્હો બતાવે છે. ભગવાન બતાવે તે તે અવસ્થા બે અનુભવમાં આવે તો તે તે શુભોનો આપણામાં ઉદ્ભવ છે એમ સમજાય. કેમકે તે તે શુભના કાર્યદાગ તે તે શુભોનું અસ્તિત્વ આજબવાનું છે. આથી આ શ્લોકમાં સત્ત્વશુભની વિશેષ વૃદ્ધિનાં ચિન્હો બતાવે છે ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! આ દેહમાં બધાં બારણાઓમાં ન્યારે પ્રકાશ તથા જ્ઞાન-મુખ-અને લઘુતા ઉપજે છે સારે સત્ત્વશુભ વૃદ્ધિ પામે એમ જાણવું. અર્થાત્ ભગવાન કહે છે કે આ દેહ એ પુરુષને રહેવાનો મહેલ છે । અને એ મહેલમાં આવવા જવાનાં બારણાં છે । બહારની ઝીજને અંદર આવવા માટે અને બહાર લઈ જવા માટે જેમ ઘરમાં બારણા હોય તેમ બહારના વિષયોને અંદર જાવના માટે અને અંદરની ઝીજને બહાર આવવા માટે આ દેહમંદિરના પાંચ બારણાંઓ છે. આ બારણાં તે સામાન્ય બારણા નથી એ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી દ્વારો છે એ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી બારણામાં ન્યારે પ્રકાશ ઉભરાય સારે સત્ત્વશુભ વધ્યો એમ જાણવું. આ પ્રકાશ તે સૂર્ય કે દીવાતા જેવો ભૌતિક સ્થૂળ પ્રકાશ નથી । પરંતુ શબ્દ વગેરે વિષયોને યથાર્થપણે સમજવાનો પ્રકાશ છે. અર્થાત્ શ્રોત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પોતપોતાના વિષયોને યથાર્થપણે સમજવાની શક્તિ ઉભરાય સારે સત્ત્વશુભની વૃદ્ધિ થાય છે તે ઉપરાંત વસ્તુમાત્રને લગતું આત્મ જ્ઞાન પણ તે વખતે ઉપજે છે. માલસને પ્રતિ-

કૂલનામા પણ અવુકૃતતાનો એટલે કે સુખનો અનુભવ થાય છે એવું
 ઘડીર ઇન્દ્રિયો મને વગેરે હલકાં-પ્રબલ જેવાં-રનાં તાણણા જેવાં એને લાગે
 છે ! ખસ જ્યારે 'ઇન્દ્રિયોર્મા પોનાના રિયોને મહાજુ કૃપાની-વર્થાર્થ પછિ
 સમજવાની તાણન લાગે-હૃદયમા આવેનો પ્રકાશ 'લાગે-અંતરમા સુખને
 અનુભવ થાય-સરીગથી માડી 'શુદ્ધિ સુધીના' તમામ સ્વસ્થ તત્ત્વો રના
 કેસા જેવા હલકા-ભારવિનાના-લાગે ત્યારે સત્વગુણની ભરતી થઇ છે, જ
 અને તમની એટલે આવી છે એમ સમજવું આવી રિયતિ સહજ થઇ
 જાય એવો થન માણ્યમે-કર્મો-રહો એવો ભગવાનનો આગમ છે ॥ ૧૧ ॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરાગમ્ભ કર્મણમશમઃ શૃદ્ધા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્પમ । ૧૧ ૧૨ ॥

લોભ, પ્રવૃત્તિ, કામ્યકર્મનો આરંભ, અશાન્તિ-સ્પૃહા-આ
 રજેશુજી વધતા હે ભરત એક ! ઉપર છે ॥ ૧૨ ॥

આગવા નોકમા સતતની ભરતીના ચિન્હો, આપ્યા હવે ક્રમમાત્ર
 રજેશુજીની-ભરતીને ઓળખવાતા શક્ષણો બતાવે છે. ભગવાન કહે છે કે
 હે અર્જુન ! રજેશુજી જ્યારે વિશેષપણે પ્રધે છે ત્યારે માણસનામા લોભ-
 પ્રવૃત્તિ-કામ્યકર્મનો આરંભ, અશાન્તિ, અને સ્પૃહા જન્મે છે !; લોભ
 એટલે કે જડ-એતન દ્રવ્ય માટે અતિ લાલસા દરેક, પ્રકારનું દ્રવ્ય ધણુ
 પ્રમાણમા હોય છતાં, તેને મેળવવા માટે દરેક ક્ષણે વધતી જતી-લાલસા
 એને લોભ અર્થાત્ હમેશા પારકાના દ્રવ્યને લેવાની ઝીંઝી ઇચ્છા ! બધાનો
 અનુભવ છે કે, વલમીને ચોખ નથી ! અને લોભ તે આકાશ કંતાએ
 વિદ્યાગ છે ! અનન્ત ષક્ષકિ આકાશમા મમાઇ જાય છે એ અનન્તકારિ
 ષક્ષકિ સહિત આખું આકાશ લોભના પેટમાં રાઈના દાણા જેવડું છે !
 આથી જડ ચેતનામક દ્રવ્યનું હમેશા આગમન હોય તોપણ માણસના
 મનમાં તેને માટે 'અસ શુદ્ધિ' થતી નથી ! અને પરિણામે પરદાને
 મેળવવા માટે, તે નિરન્તર ન્યાય કે તેથી ઉપદ્રા ઉપાયોમા મદ્યગૂંચ રહે
 છે, આ લોભ રજેશુજીનો ચિરંજીવી છે ! તે ઉપરાંત પ્રવૃત્તિ નિરન્તર
 અસંત પ્રપલ્લવીત રહેતું તે ! માણ્યને જીવનમા એકલી પ્રવૃત્તિ મંદ
 નથી ! યુક્તાતા-દરેક જાણતામા સમતોલ વર્તનથી તેનું જીવન સાચા-
 અનન્તમા પસાર થાય છે ! છતાં અજ્ઞાનમા જેને ભગવાન 'યુક્તાગ્રરતિહાર'

લે છે. ઉત્તમવિદ્ એટલે પરમાત્માને જાણનાર. કૃષ્ણે સૌથી ઉત્તમ જાણનાર જેવો પદાર્થ પરમાત્મા છે. એટલે કે પરમાત્માની જ્ઞાની એવા કર્મચોગીના અમલ લોકને પામે છે. અમલ એટલે મેલ વગરના. મેલ એટલે રજોગુણ અને તમોગુણ. રજોગુણ અને તમોગુણથી મેલ જેવામા નહીં જેવો હોય એવા પરમાત્માની જ્ઞાની કર્મચોગીઓના કુલમાં સતંગુણનો ઉપાસક મૃત્યુ પૃથ્વી દેહને પામે છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવાની આ, વાન છે. મોતવેળા માણસનામાં ઝેલઝેલ સત્વગુણ વધી જતો નથી ! જીવનભર જેણે સત્ત્વનો સંયમ કર્યો હોય તેનેજ મૃત્યુવેળા સાર્વિક અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ! જીવનકાલે જેણે રજોગુણ અને તમોગુણનોજ સંયમ કર્યો હોય તેને માટે મૃત્યુકાલે આકસ્મિક સત્ત્વનિદ્રા ન સંભવે. ઇશ્વરકૃપા યદપિ પ્રશ્નથી પર છે. છતાં સામાન્ય રીતે જેનું મેવન તેનુંજ સ્મરણ એ અબંગ નિયમ છે. જીવે ત્યાં સુધી જે રજ તમથી મુક્ત ન હોય તે છેલ્લી પળે સત્ત્વનિદ્રા થાય એ સંભવ ઓછો. માટે જેણે પોતાનો પરલોક સુધારવો હોય અને મૃત્યુને સંભાળવું હોય તેણે જીવનભર સત્વ સંયમમાં તત્પર રહેવું જોઈએ ! અને આ લોક તથા પરલોક સુધારવાની તથા મોતને સંભાળવાની જ્ઞાને ઇચ્છા ન હોય ? આથી દયામય ભગવાન આ શ્લોકદ્વારા પ્રાણીમાત્રને સત્વગુણની નિરંતર વૃદ્ધિ કરવા માટે પ્રેરે છે. ગર્ભિન મુચ્ચન કરે છે ! જેવો જે જીવનકાળે તેવો તે મોતવેળા અને મૃત્યુકાળે જેવી મતિ તેવીજ મતિ એ સૌને જાણીતી વાતનોજ ભગવાન અહીં ઉલ્લેખ કરી જીવને સાત્વિક થવા કહે છે. ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મેસદ્ગિપુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૃદ્યોનિપુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

રજોગુણમાં પ્રલય પામતાં કર્મચોગીઓમાં જન્મે છે. તથા તમોગુણમાં મરતાં મૃદ્યોનિમાં જન્મે છે. ॥ ૧૫ ॥

તેમજ સત્ત્વનિદ્રાનું કૃષ્ણ મુદ્દર નેમ્. રજોનિદ્રા અને તમોનિદ્રાનું કૃષ્ણ માફ એમ જતાવતાં વળી સત્ત્વનિદ્રાની પ્રશંસા કરે છે. કે જે અર્જુન ! રજની વૃદ્ધિ હોય અને મનુષ્ય મરણ પામે તો તે સ્વાર્થ કર્મમાં વળાયણવાળાઓને ત્યાં જન્મે છે. અને તેજ પ્રમાણે તમોગુણની વૃદ્ધિમાં જો મરણ પામે તો તે મૃદ્યોનિમાં જન્મ પામે છે ! અર્થાત્ જેણે જીવનમાં રજોગુણ સાથે

હ્યારે માણસ પ્રમોદી બને. એના એપ્રેક્ષની પ્રગ્નને પણ હોય છે ! આ
અપ્રેક્ષા-અપ્રકાશ-અપ્રવૃત્તિ-પ્રમોદની ત્રિપુટિ જ્યાં હોય ત્યાં તે બધાનો મુખ્ય
નેતા રાગ મોહ આગ્રા શિવાય રહે નહીં ! મોહ એટલે ઉલટું જાનું !
વંરણને લગતું જુદું જાનું ! જુદાં જાનની પરંપરા-સંસ્કારોની એક
ચાપીપરચાપી-દગલો ઉપર દગલો-એને પરિણામે માનવ જીવનની લય કરે
અવેનતિ ! મોહ એ તમોગુણની ચમત્કૃતિ ! પ્રાણીમાં એનાથી પીડાય છે !
પિલાય ! અપ્રકાશ-અપ્રવૃત્તિ-પ્રમોદ એને મોહ એ તમોગુણની ભરતીનો ચિહ્નો
છે ! આ ત્રણ મોહમાં પરમાત્મા શું લેવું અને શું ત્યાગવું તેનો વિચાર
કરવા મુશ્કેલ છે ! તમોગુણ એને રજોગુણમાંથી બને ત્યાં મુશ્કેલ
થઈ સત્ત્વ ગુણમાં વિધરવા માટે બધું મુશ્કેલ છે એવો જાણે અર્ધ આ
મોહમાં છે ! ॥ ૧૩ ॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યોતિ વેતશ્રુત ।

તદ્વોત્તમચિદાં લોકાનમલમ્પ્રતિપચતે ॥ ૧૪ ॥

જ્યારે સત્ત્વગુણ ખૂબ વધતાં, દેહસ્વામી પ્રલય પામે, ત્યારે
તે પરમાત્માને જાણનારાઓના નિર્મલ લોકને પામે છે ॥ ૧૪ ॥

આગ્રા ત્રણ મોહમાં સત્ત્વ વગેરે ગુણોના ઉભરાને ઝોળખવાની
નિશાનીઓ લગવાને આપી. એ નિશાની આપવામાં હેતુ એ હતો કે
માણસ સમજે કે જીવનમાં એને કયા ગુણના ઉભરાની હમેશાં આવશ્યકતા
છે. અર્થાત્ ત્રણગુણ પૈકી સંસાર દશામાં સત્ત્વગુણને ઝોળવા જેવો છે.
કેમકે સત્ત્વગુણની વિધરદશા પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યને પોતાનું કલ્યાણ માત્ર
પડે અને આગળ મેલત નહીં ધમરૂપા મેળવી જીવનમાં કૃતાર્થતા અનુભવે.
આ સિદ્ધાન્તનેજ દેહ કરતાં લગવાન જીવનભર જોયે જે ગુણ ઝોળ્યો
હોય તેને તે ગુણનું ફળ મળે છે અને તેનું મોત, અને પુનર્જન્મ પાંચ
તે તે ગુણના વિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે. અર્થાત્ જોયે પોતાનું મોત
સુધારવું હોય અને બીજી જન્મે પણ સુધારવું હોય તેણે શું કરવું એની
રચના લગવાન ચર્ચિત કરે છે. લગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! જ્યારે
સત્ત્વગુણની અતિ દૃઢિ થાય તે વેળા જે પુણ્ય મૃત્યુ પામે તો તે ઉત્તમ
જ્ઞાતીઓના નિર્મળ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે ! અર્થાત્ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય
અને જે માણસ મૃત્યુ પામે તો તે પરમાત્માનાં જ્ઞાતોના કુલમાં જન્મે.

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ ઇવં ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥ ૧૩ ॥

હે કુરુનન્દન ! અપ્રકાશ; અજ્ઞાન; પ્રમાદ અને મોહ
નિશ્ચય આ તમોગુણો વધતાં થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

રત્નેગુણોની વૃદ્ધિનાં ચિન્હો બતાવી હવે તમોગુણોની ભરતીનાં લક્ષણો
જણાવે છે ! જગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! તમોગુણોની ખાસ વૃદ્ધિ
થતા અપ્રકાશ-અપ્રવૃત્તિ-પ્રમાદ અને મોહ જન્મે છે એમા સંશય નથી !
પ્રકાશ એટલે વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન. અપ્રકાશ અપ્રકાશ એટલે યથાર્થ
જ્ઞાનનો અસ્ત. ઇન્દ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોને પકડવાની, સાચી રીતે
અદ્વિત્ય કરવાની શક્તિનો તિરોભાવ ! અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો વિષયોને વળગે ખરી
પણ વિષયોને જેટલી સ્પષ્ટ રીતે એમણે અભ્યાસવા; તેમણે તેટલી સ્પષ્ટ
ક્રીતિ, ન અભ્યાસનાં તેમનું જાણુ' દર્શન કરાવવું તે. ધ્રુમસથી વિંટળા-
યેલી વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન જેમ દષ્ટિ છતાં ચત્રું નથી તેમ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનને
ઢાંકી દેનારી તમો વૃત્તિથી વિંટળાયેલી હોનાથી ખોનાનો વિષયોને પકડતી
હોવા છતાં-તેમને યથાર્થ રીતે પકડતી ન હોય તેનું નામ અપ્રકાશ છે !
આ અપ્રકાશ-ઇન્દ્રિયોની-અતિ અદ્ભ પ્રકાશન શક્તિ તમોગુણનું માપદંડ
છે ! તે ઉપરાંત તમોગુણોની વૃદ્ધિમાં અપ્રવૃત્તિ હોય છે ! અર્થાત્ તમોગુણ
વધતાં માણસનું શરીર ઇન્દ્રિય મન યુદ્ધિ વગેરે ભારેઅંમ-થઇ જાય છે !
અને કામ પણ કામ કરવામાં તેને હિત્સાહ ન રહે-પાડાની માફક પડ્યા
રહેવાની, ગળીઆ બળદની માફક ગળી રહેવાની વૃત્તિ હોવી તે ! સત્વગુણમાં
શરીરાદિ ડુના રેસા જેવાં હલકાં લાગે. તમોગુણમાં દોઢમધુની કાપા ગાણે
ખદ્માં જેટલી ભારી હોય એમ લાગે-અને પરિણામે માણસ જડ બની
જાય-એટી બની જાય-અચોરી બની જાય-નિરાનન્દ બની જાય. જસ
આની જડ-અવસ્થા એટલે તમોગુણોની નિવૃદ્ધિ !, જ્યાં પ્રકાશ નથી-પ્રવૃત્તિ
નથી ત્યાં પ્રમાદ તો ધરધાવીને રહે છે ! માણસ જાણે કે મારે અમુક
કર્તવ્ય છે છતાં ને કરવામાં તેની પ્રવૃત્તિજ ન થાય, એનું નામ પ્રમાદ
છે ! આ દોષ વ્યાક અને લયંકર છે ! પ્રાપ્ત કર્તવ્ય ન કરવું એટલે
આખી જગદ્વ્યવસ્થાને કુલિન કરવા ખરેખર છે ! પ્રમાદ એ પ્રત્યુશાપ છે
એમ માનવું. માણસ માણસ થઈને સ્વકર્તવ્ય ને કરે-એ કૃત્રીય નારાજનું
લગણ છે. ભાગી અકળ્યાનું ચિન્હ છે ! તમોગુણોની-અસ્ત અગતી થાય :

યુક્ત યોગ' 'યુક્ત અર્થ અને અવગોષ' કહે છે તેને ઇન્કાર એટલે પ્રતિ! રાત્રિ વિસતી યોગના ન સમજી ગમે પણ ઇશ્વર રિદિત આરામ ન લેવાની વૃત્તિ! આનાથી જીવન ધસાય છે! અને મનુષ્ય અકસે વૃદ્ધ થાય છે અને જીવનનો સાચો આનંદ માણી શકતો નથી! પ્રતિ યોગ્ય છે પણ તેની યોગ્ય અવધિ દોરી નહીં! આવી નિરન્તર દેવ ઈન્દ્ર્ય મન વગેરેની પ્રયત્નગીનના એટલે પ્રતિ! એ પ્રતિ પણ રજો-શુન્ય બાગક છે! તે ઉપગત સર્ગ કામ્યકર્મોનો આરભ એ રજોગુણુ લક્ષણ છે! અર્થાત્ રજોગુણની જ્યારે ભરતી થાય ત્યારે માણુસને સ્વાર્થ કામ શિરીયનુ નીનું કાષ્ટ મુજબ નહીં નેનો 'હુ' નમે જનો થાય 'છે' અને 'તુ કે તે' નેગમકાં ૩! તુ એટલે જમત અને તે એને પરમાત્મા! 'તુ કે તે' ની ચિન્તા વિસરી નહીં હુ' ની આગધનામાજ મરાગુલ રહેવું એનું નામ કર્મોનો આરભ છે! તે ઉપગત અશાન્તિ એ રજોગુણુ લક્ષણ છે! 'અમુક' ક્યાં પછી અમુક કઠીસ' એવા સંકપના પ્રવાહુ સતત વહેતુ તે! માણુસનામા આ સંકપના પ્રવાહને અન્કાવનાનુ સામર્થ્ય નથી! એટલે અનિર્ધનિતપણે તે મનસુનાના હયાઇ કિત્તા બાધતોજ રહે છે! બ્હોર્તર પેડીનો ભારિ કાર્યક્રમ તે બેગ બેગ ઘડતો હોય-છે! બસ સંકપના પ્રવાહુ વગર અટકયે વહેતુ એટલે અશાન્તિ! અને આમાથી ધણી થોડા મુક્ત હોય છે! આ અશાન્તિ રજોગુણુ ચિન્દ છે તે ઉપરાંત એ બીજામા દુષાવેની સ્પૃહા રજોગુણની દીકરી છે! સ્પૃહા એટલે ઇચ્છા! ઇચ્છા કે ભવ્ય નજરે પડેના પદાર્થ માનને કોઈપણ પ્રયત્ને લેવાની-અન્ત ગત કરવાની ઇચ્છા એટલે સ્પૃહા જેને આપણે મવગીરી-કે વાધરીવૃત્તિ કહી શકીએ! દુનિઆનો પ્રત્યેક પદાર્થ એક છે-અજીરો છે કેમકે કોઈકે તેને ભોગવીને છોડે છે પણ માણુસને તેની-જે કષપણની છૂટ નથી એટલે નજરે પડેલા પદાર્થ માનના ઉપર દુઃકામીઆ મરાગતી માફક-વાધ રીની માફક ટુગી પડે છે! અને કુતરાની માફક પોતાના જગ્યામાથી, હાલક આવતા નીકળેલા લોકોના રસને આખર્તા-આનંદ માણે છે! બસ આ મર્ચા-વાધરી-કે અતિજુજ સસ્કૃત નામ સ્પૃહા છે! રજોગુણની એ સદા કુવારી પુત્રી છે! બધાની સાથે એ રહે અને બધાને, હેવટે દગો દે! કોઈ વિગના તેની ચૂડમાથી-પ્રાણુદર અધુરી ચૂડમાથી યુક્ત હોય છે! બસ લોભથી માંડીને સ્પૃહા સુધીના ચિન્દો જ્યારે આપણામાં કામ કરતા લાગે ત્યારે જાણુ કે રજોગુણની ભરતી થઈ છે! ॥ ૧૨ ॥

ગાઠ દોષ્ટી બાંધી હોય અને તેના દારાચેયો દારાચો હોય તે છેવટે ગૌતિ પામી વળી તેનાજ લોકોને સ્થાન નમ લે છે સ્વાર્થા કર્મને અનધિ નથી આથી રજોગુણમાં મસગૂચ માણસ જન્મોજન્મ એજ પ્રમાણે પ્રગતિને બદલે પ્રતિગતિ કરે છે સુખને બદલે દુઃખમાં ધેકલાય છે અને આગળ જતાં તમોગુણમાં સરકી જાય છે. તમોગુણના પ્રભાવમાં અને સકંતમાં સપડાયેલ જીવ જોવાઈ જાય છે. તમોગુણી મનુષ્ય અંતે મૃદ યોનિમાં પ્રવેશે છે ! મૃદયોનિ એટલે અરિવેદી યોનિ, અર્થાત્ પશુપક્ષી ધોરે યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે ! આમ જન્મતનુ તંત્ર નિરંતર ચાલ્યા કરે છે ! સૌને વ્યક્તિગત ઈશ્વરને ત્યાં જન્માજ વાળવો પડે છે ! જેને સાત્વિક જીવન ગાળ્યું હોય તેને ઉચે જેણે રજોગુણી જીવન ગાળ્યું હોય તેને વચ્ચે અને જેણે તમોગુણી જીવન ગાળ્યું હોય તેને નીચે અટવાવું પડે છે ! મનુષ્ય હોઈને જે રિવેક વાપરે તેને સમજાશે કે આ ત્રણગુણ પૈકી કોને પસંદ કરવો. પસંદગી ત્યાં પછી પ્રયત્ન કરવો અને પ્રયત્ન કર્યા પછી તો ઈશ્વરની કૃપા અવસ્ય ઉતરેજ. કેમકે પ્રયત્નશીલ માટે તે દોહડી નથી ! આમ સત્વ ગુણ રજોગુણ અને તમોગુણની અતિવૃદ્ધિનું ફલ બતાવે તો દેહારા ભગવાન મનુષ્ય માત્રને કેમ જીવવા તેની આવી અગ્રે બતાવે છે ! ॥ ૧૫ ॥

“કર્મેણ સુકૃતંત્યાદુઃ સાંત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

સ્વસન્તુ ફલં કુત્યમજ્ઞાને તમસઃ- ફલમ્ ॥-૧૬॥”

સુકૃત કર્મનું નિર્મલ સાંત્વિક ફલ સાર્વજનિક દુઃખ એ ફલ અજ્ઞાન તામસનું ફલ છે. એમ કહે છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉપરના બે શ્લોકમાં પ્રત્યેક ગુણની વૃદ્ધિમાં ચર્ચેલાં મર્યાદાં ફળ બતાવ્યાં. દરેક ગુણ જીવનમાં કર્મ ઉપરથી જન્માય છે સત્વ વજોરની યોગજ માણસના કર્મ ઉપરથી અંતરને સમજાય છે ! દરેક કર્મ જે ગુણથી થતું હોય તે ગુણનો અજીવ પ્રત્યેકને પોતાના હૃદયમાં ચાય છેજ. અને દરેક કર્મ પોતાનો સંસ્કાર હૃદયપર ફેરે છે. જેટલા તે સંસ્કારો મજબૂત તે તે ગુણનો જમાવ મજબૂત આથી સત્વાદિ ગુણના ઉલ્લાસમાં ચર્ચેલાં કર્મનું ફળ વિવેકને માટે જગ્યાન આપે છે ભગવાન કહે છે કે સારીપેઠે કરેલા કર્મના ફલને સાત્વિક તથા નિર્મલ કહ્યું છે. દુઃખ રાગસ, કર્મનું ફળ છે અજ્ઞાન નામસ કર્મનું ફળ છે અર્થાત્ પ્રત્યેક સાત્વિક-કર્મ માણસના દેહને નિર્મલ કરે છે ! સત્ત્વગુણ સ્વભાવે પ્રાકૃતમાન અને

મુક્ત ચેદાં 'મુક્ત મુખેન અને અવગોષ' કહે છે તેને ઇન્કાર એટલે પ્રવૃત્તિ! શત્રિ વિસંતી યોગના ન સમજી સુત્રે પણ ઇન્કાર વિહિત આરામ ન લેવાની વૃત્તિ! આનાથી જીવત ધસાય છે! અને મંજુષ્ય અટાસે વૃદ્ધ થાય છે અને જીવનનો સાચો આનન્દ માણી શકતો નથી! પ્રવૃત્તિ યોગ્ય છે. પણ તેની મોખ્ય અવધિ હોવા ગ્ધી! આવી નિરંતર દેહ ઈન્દ્રિય મન વગેરેની પ્રપન્નશીલતા એટલે પ્રવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ પણ રત્ન-પુત્ર બાળક છે! તે ઉપરાંત સદા ક્રમિકર્મોનો આરંભ એ રત્નેશુભુતું લક્ષણ છે! અર્થાત્ રત્નેશુભુતી ન્યારે ભરતી થાય ત્યારે માણસને સ્વાર્થ કામે શિનીમત્રુ ઓ મુ' કાંઈ અંગેજ નહીં તેનો 'હુ' બંને છનો થાય છે અને 'તુ' કે 'તે' ને નિરંકાર છે! 'તુ' એટલે જગત અને તે એટલે પરમાત્મા! 'તુ' કે 'તે' ની ચિન્તા વિસરી જઈ 'હુ' ની આરાધનામાંજ મરાગૂલ રહેવું એવું નામ કર્મોનો આરંભ છે! તે ઉપરાંત અશાન્તિ એ 'રત્નેશુભુતું' લક્ષણ છે! 'અમુક કર્મ પછી અમુક કરીશ' એવા સંકલ્પના પ્રવાહનું સતત વહેવું તે! માણસનામા આ સંકલ્પના પ્રવાહને અટકાવવાનું સામર્થ્ય નથી! એટલે અનિયમિતપણે તે મનમુખાના હવાઈ કિસ્સા બાંધતોજ રહે છે! બેઠોતર પેદાનો બાવિ હાઈકમ તે બેઠો બેઠો ધડતો હોય છે! બસ સંકલ્પના પ્રવાહનું વગર અટક્યે વહેવું એટલે અશાન્તિ! અને આમાંથી ધણા થોડા મુક્ત હોય છે! આ અશાન્તિ રત્નેશુભુતું ચિન્હ છે તે ઉપરાંત એ બધામા છૂપાવેલી સ્પૃહા રત્નેશુભુતી દીકરી છે! સ્પૃહા એટલે ઇચ્છા! ઇચ્છા કે બલ્ય નજરે પડેલા પદાર્થ માનને કાઈપણ પ્રપન્ને લેવાની-વસ્તુ-મત કરવાની ઇચ્છા એટલે સ્પૃહા. જેને આપણે મવગ્રગીરી-કે વાધરીવૃત્તિ કહી શકીએ! દુનિઆનો પ્રત્યેક પદાર્થ એટલે છે-અજીદ છે કેમકે કોઈકે તેને ભોગવીને છડેયો છે. પણ માણસને તેની-એકાપણાની છૂટ નથી એટલે નજરે પડેલા પદાર્થ માનના ઉપર દુઝાગીઆં મરડાની માફક-વાપ-રીની માફક તુડી પડે છે! અને કુતરાંની માફક પોતાના જગ્યામાંથી, હાંકકં ચાવતાં નીંગોલાં લોલીના રસને આખનાં-આનંદ માણે છે! બસ આ મવગ્ર-વાધરી-કે શત્રિયુંજ સંસ્કૃત નામ સ્પૃહા છે! રત્નેશુભુતી એ સદા કંવારી પુત્રી છે! બધાની સાથે એ રહે અને બધાને, છેવટે દગો દે! કાંઈ વિરથા તેની ચૂંચાથી-પ્રાણુદર મધુરી ચૂંચાથી મુગ્ધ હોય છે! બસ લોભથી માંડીને સ્પૃહા સુધીના ચિન્હો ન્યારે આપણામાં કામ કરતાં લાગે ત્યારે જાણવું કે રત્નેશુભુતી ભરતી થઈ છે! ॥ ૧૨ ॥

આદ દોસ્તી આપી હોય અને તેના દોરાયેલો દોરાયો હોય તે ઉપર ત્રેલિ
પામી વળા તેવાજ લોકોને ત્યાં જન્મ લે છે. સ્વાયી કર્મને અવધિ નથી.
આપી રજેગુણમાં મશગૂલ માણસ જન્મોજન્મ બિજા પ્રમાણે પ્રગતિને
બદલે પ્રતિગતિ કરે છે. સુખને બદલે દુઃખમાં ધકેલાય છે અને આગળ
જતાં તમેગુણમાં સરકા જાય છે. તમેગુણના પ્રભાવમાં અને સકર્મમાં
સપડાયેલ જીવ જોવાઈ જાય છે. તમેગુણી મનુષ્ય અતે મદ પોતિમાં
પ્રવેશે છે. મદ્યોતિ ઝાઝો અવિવેકી યોતિ અર્થાત્ પશુપક્ષી વગેરે
યોતિમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ જન્મતત્ત્વ તન્ન નિરન્તર આસ્પા કરે છે.
સૌને વ્યક્તિગત ઇશ્વરને ત્યાં જન્મ્યાં વાળવો પડે છે. જેને સાત્વિક જીવને
ગાળ્યું હોય તેને ઉચે જોઈ રજેગુણી જીવન ગાળ્યું હોય તેને વચ્ચે અને
જોઈ તમેગુણી જીવન ગુણ્યું હોય તેને નીચે અટવાવું પડે છે. મનુષ્ય
હોઈને જીવિવેક વાપરે તેને સમજાશે કે આ ત્રણગુણ પૈકી કાને પસંદ
કરવો પસંદગી કર્યા પછી પ્રયત્ન કરવો અને પ્રયત્ન કર્યા પછી તો ઇશ્વરના
કૃપા અવશ્ય ઉતરેજ. કેમકે પ્રયત્નશીલ માટે તે દોહા નથી. આમ સત્ત્વ
ગુણ રજેગુણ અને તમેગુણની અતિત્રુદિત્તુ ફલ અર્થાત્ તૈક્કારા ભગવાન
મનુષ્ય માત્રને કેમ જીવનું તેની આવી અસી બતાવે છે. ના ૧૫ ॥

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

સ્વસત્ત્વ ફલં પુણ્યમહાનં તમસઃ । ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

સુકૃત કર્મનું નિર્મલ સાત્વિક ફલ રાજસનું દુઃખ એ
ફલ અજ્ઞાન તામસનું ફલ છે. એમ કહે છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉપસા એ શ્લોકમાં પ્રત્યેક ગુણની રૂઢિમાં ધ્યેયો મરણનું ફળ
બતાવ્યું. દરેક ગુણ જીવનમાં કર્મ ઉપરથી જન્મ્યાં છે. સત્ત્વ વગેરેની
જોળખ માણસના કર્મ ઉપરથી અંતરને સમજાય છે. દરેક કર્મ જે
ગુણથી થયું હોય તે ગુણનો અસર પ્રત્યેકને પોતાના હૃદયમાં થાય છેજ.
અને દરેક કર્મ પોતાનો સંસ્કાર હૃદયપર કરે છે. જેટલા તે સંસ્કારો
મજબુત તે તે ગુણનો જમાવ મજબૂત આપી સંવાદિ ગુણનો હજારોમાં
ધ્યેયો કર્મનું ફળ વિવેકને માટે અગત્યન આપે છે. જાગવાન કહે છે કે
સોરીપેડે કરેલાં કર્મનાં ફલને સાત્વિક તથા નિર્મલ કહ્યું છે. દુઃખ રાજસ,
કર્મનું ફળ છે. અજ્ઞાન તામસ કર્મનું ફળ છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક સાત્વિક
કર્મ માણસના દેયાને નિર્મલ કરે છે. સત્ત્વનુ સ્વભાવે પ્રગતિમાન અને

જયું સમજવામા સમર્થ હોય છે આથી સાત્વિકતાથી થયેલું કષિ તેજસ્વી
અને કૃત્તિ હોય છે એ કર્મનું ફળ નિર્મલજન હોય અર્થાત્ રજોગુણ
અને તમોગુણના કાર્યોથી અલુગોગ્ય હોય છે ! આમ સાત્વિક કર્મથી
માણસનામાનસદયની પ્રગ્નતા-નિર્મલતા-ગાત્રિ-નિર્વિકારિતા સુખ-અને
પ્રસાન્નતા આવે છે આમ કર્મનું જેમ જેમ પ્રવરણન થાય તેમ તેમ
તે ધૂણે ધૂણે રહેલા મેનને ધ્રુવે છે અને એક જુમિત્ર એવી કલ્યાણ
તર્યા આમજ માણસ કેવળ પ્રકાશમય સુખ અનુભવે ! આ સાત્વિક કર્મનું
ફળ છે ! અને માણસને માટે એજ માલ છે ! સાત્વિક સુખના સમુદાય
અવળા હતાં છે તેની લક્ષ્ય સ્થિતિમા થયેલા કર્મો તેવાજ સંસ્કારો મારે
સંસ્કારોની પ્રગ્નતા તેવાજ ગુણો ઉભરા આવે આથી ભગવાન અહીં
સાત્વિક કર્મનો અદ્યુત મદિમા બતાવી તેવા કર્મોમા રચોપચો રહેવાનો
માસણને સકંત કરે છે ! રાજસ કર્મનું ફળ કુખ-હોય છે અર્થાત્
રજોગુણ સ્વભાવેજ કુખદાતા છે ! સ્વભાવનો હી અવાન થતો નથી
આથી સ્વભાવ તેનો ભાવ ભગવેજ એટલે જેના કર્મો રાજસિક તે હોય
કે ન હોય તેને કુખમિત્ર સાસારિક-વિપત્તે લગતુંજ સુખ મળે ! તે
પરમાર્થ હુદ્ધિ ન સુમે તેને આધ્યાત્મિક કલ્યાણ ન દેખાતું ! કેમકે રજો
ગુણ બીચારો શુ કરે ! પોતાનો સ્વભાવ દાગવાની તો કોની તામસ
નથી ! તેજ પ્રમાણે તમોગુણનું ફલ અજ્ઞાન છે અર્થાત્ તામસ કર્મોનું
સીધું ફળ અજ્ઞાન-મૂઢતા-આવે છે ! એમા પણ બીચારા તમોગુણનો વાક
નથી ! એનો સ્વભાવ છે કે અજ્ઞાન-મૂઢના વધારવી માણસ વિવેકી
હોય તેજ વિવેક કરવો રહ્યો કે મારે કેવા કર્મો કરવા ! અર્થાત્ સાત્વિક
કર્મોનું ફળ પ્રકાશમય સુખ રાજસ કર્મોનું ફળ કુખમિત્ર સાસારિક સુખ
તથા તામસ કર્મોનું ફળ મૂઢતા હોય છે ! માણસ આગળ જવા સર્વમે
છે તેર યજ સર્ગયા નથી એટલું જો આપણે સમજીએ તો સાત્વિક
શિવાય બીજા કર્મો કરવાજ આપણે માટે અશક્ય બની જાય ! ॥ ૧૬ ॥

સત્વાત્સજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ યય ચ ।

પ્રમાદમોહો તમસો મવસોઽજ્ઞાનમેવ ॥ ૧૭ ॥

સત્વમાંથી જ્ઞાન જન્મે છે અને રજોગુણમાંથી નિશ્ચય ક્રોધ
તથા નિશ્ચય તમોગુણમાંથી પ્રમાદ મોહ અને અજ્ઞાન જન્મે
છે ॥ ૧૭ ॥

વિવેક મહામૂલો છે અને માણસ જુન ભૂલકલો હોય છે એટલે
 યજ્ઞ ભગવાન મણસને સચેત કરવાને આગળ કહેલી વાર્તાને જ ફરીથી
 કહે છે બલા દિતેથીને આગસિ ક્યારી ! અને ભગવાન જેવા જીવ
 જાતના બીજા દિતેથી કાણુ ? આથી આગળ વર્ણવેલી વાર્તાને જ યાદ
 અપાવતાં વર્ણી કહે છે ! હે અર્જુન ! સત્વથી જ્ઞાન જન્મે છે રજોગુણથી
 લોભ જન્મે છે, તમોગુણમાંથી પ્રમાદ મોહ અને અજ્ઞાન જન્મે છે !
 સાત્વિક જ્ઞાનનું લોભનું અને પ્રમાદ વગેરેનું સ્વરૂપ તથા દેહ આગમ
 કયું જ છે પ્રમાદ મોહ અજ્ઞાન-લોભમાંથી ફરી માણસ આગળ સત્વના
 પ્રદેશમાં વિહાર કરે એજ ભગવાનની એક ધમ્મા છે ! ॥૧૭॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

अधन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति तामसाः ॥ ૧૮ ॥

સત્વમાં રહેલાઓ ઉપે જાય છે. રાજસ મનુષ્યો મધ્યમાં
 રહે છે. નિન્દ્ય એવો જે પ્રમોગુણ તેમાં રહેલા તામસજનો
 નીચે જાય છે. ॥ ૧૮. ॥

સત્વગુણ વગેરેનું કાર્ય ભગવાને જે ખાતર ફરીથી યાદ કરાવ્યું તે
 વાનને હવે સ્પષ્ટ કરે છે. ભગવાનના ત્રાક્ય મુજોત્મક છે છતાં તેમાં પુસ્તક-
 શાળા ભગવ એટલો મર્લિત અર્થ હોય છે, શુરુજનો હંમેશાં સંશ્લેષપ્રિય
 હોય છે. આથી હવે ભગવાન દેકેમાં જીવન દર્શનનો ઉપસંહાર કરે ત્થે.
 હે અર્જુન ! તુ જાણી વે કે સત્વરથ યોગી ઉપ જાય છે. રાજસ લેકા
 મધ્યમાં રહે છે. ગુણોમાં સૌથી નીચો જે તમોગુણ તે ગુણમાં રહેલાઓ
 અર્થાત્ તામસ લેકા નીચે જાય છે. ઉપે જવાની એ હદ નથી વચ્ચે
 જવાની એ હદ નથી. અને નીચે જવાની એ હદ તથી. માણસ કેટલો
 ઉપે જત શકે એની કદી કદી કલ્પના ન આવી શકે એતો જ્યારે એ
 ઉપે જવાની શરુઆત કરે છે તારે તેને વિમાસય પણ ટેકરી જેટલો-રાઇના
 દાણા જેટલો લાગે છે ! પ્રતિપણ ઉપે જનાર માણસને દુનિયા દેખી પણ ન
 શકે એટલે ઉપે જાય ! એ જીર્ણગમનની સીમા શબ્દદત્તા આપણે એટલી કરી
 સપીએ કે તે પરમાત્માના ધામમાં પહોંચી જાય છે ! પરમાત્માનું ધામ કેટલું
 ઉપું છે તે તો ત્યાં ગયેલાઓ જાણે, આપણે શું જાણીએ ત્યાં શું જોવળું
 મળે-શું અનુભવવળું મળે છે, શું થાય છે ! એ બધું એકસરખું અગમ્ય

છે એતો જનારજ નાશી શકે પણ ઉચે જવા માટે આપણે બધા સર્જના છે એટલું જાણી ઉચે ઉચે ઉચેજનું જેજ જીવનનું ધ્યેય હોય ! અને ઉચે જનાર માણસ પોતેજ પોતાનો ભોમિઓ હોય છે ! તેને સમજાવવા પડી જાય ! તે જાહારના માર્ગદર્શકની જગુરજ ન રહેજે ! આથી ભગવાન અલ્પત જુમી ભરેતો સમ્રાટ બાપરે છે કે સાત્વિક લેખી ઉચે જાય છે ! ઉચાઈની હદ નથી ! રાજસ લેખી વચ્ચેજ અગ્રવાયી કરે અને વચ્ચેની દુનિયામાં ચોપાસી લાખ ચોનિઓ છે ! એમાં ક્યામાં અમુક રાજસ જીવ જવાનો એ શુ કહી શકાય ! પણ એટલું ચોક્કસ કે તે ઉપર જતાનો દહાવો નથી અનુભવી શકતો પાર્થિવ આકર્ષણ કેટલું મોટું કેટલું જખરદસ્ત ! ખીયારો એ આકર્ષણને વટાવીને ક્યાથી જીવ શકે ! આથી ગર્જસ જીવ વચ્ચેજ રહેર મારતો અટવાય છે અને તામસની તો પાનજ શી ! નીચે જાય છે ! નીચાણુનું ઉગ્રણું પણ મોપી શકાય એવું નથી ! જનારજ જાણે ! અને છતાં આ જાણેતો અનુભવ માણસને રોજીદો છે ! રોજ એ ઉચે જાય છે વચ્ચે આવે છે અને નીચે સરી પડે છે ! વળી નીચેથી મધ્યમાં અને મધ્યથી ઉપર જાય છે ! પણ જે પ્રગતિશીલ છે તે ધીરે ધીરે દાડીના વેગે પણ ઉચે જાય શકે છે ! બંસ પ્રયત્નાધીન જીવ ઇશ્વર કૃપાને યોગ્ય બની સૌથી ઉચું પદ મેળવી શકે છે આ પ્રયત્નમાં ભગવાનનું સ્તીમકાન્ત દર્શન છે ! વરદાન અને શાપ બન્ને છે ! અને એ જાણે માટે જીવ પોતાનાજ પ્રયત્નથી જોખમ રાખે છે ! જેણે ઉચે જવાનો દહ નિષ્કર્ષ કર્યો તે ઉચે જવાનોજ જેણે વચ્ચે ગહેવા ગુણ પસંદ કર્યું તે વચ્ચેજ આંગે મારવાનોજ જેણે નીચે જવાનું પસંદ કર્યું તેને તેમ કરતા પણ કાણ અગ્રાવે ! આથી અહીં એકજ પ્રતીકમાં ભગવાન જીવન પ્રરુપાર્થ અને ઇશ્વરની કૃપાના અનુભવ દર્શન કરાવે છે ! પ્રરુપાર્થ સામે ઇશ્વર કૃપા સદા વરેલી છે એવું ઉડું ઉડું સચન અહીં છે ! માર્ગેબધા ઉચે જવાનોજ નિશ્ચય કરો એવું ભગવાનનું અહીં વિધાન છે !

॥ ૧૮ ॥

માન્યં શુભેભ્યઃ કર્તારં યદ્વા દ્રણાનુપદ્યતિ ।

શુભેભ્યઃ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

જે કાણે દ્રષ્ટા પુરુષ શુભોપી જુહા-ભિજકવનિ અનુસવતો નથી અને મને બિન્ન મમજે છે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે ॥૧૯॥

સગવાને ગુણાતીત પુરુષની અનુન સ્થિતિ જતાવી. એ સાંભળી અર્જુનને ગુણાતીતના વિષયમાં વધુ જણાવવા માગ્યો એ કેવળ યોગ્ય છે. આથી ગુણાતીત પુરુષના લક્ષણ-તેનો આચાર અને ગુણથી અતીત થવાનો પ્રકાર જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે. લક્ષણગ્રાન માણસને માટે આદર્શ છે. આચાર માણસને માટે દુનિયામાં વર્તવાને માટે પ્રમાણ રૂપ છે. અને ઓળંગવાનો પ્રકાર સાધકને માટે ઉપાયરૂપ છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક સાધક, ગુણાતીતનાં લક્ષણ સાંભળી તેને પોતાનો આદર્શ બનાવે. પોતે પણ તેવા થવાનું છે એમ નક્કી કરે. આચાર સાંભળી તે પ્રમાણે યાવજીવ વર્તવાનો સંકલ્પ કરે. અને ઉપાય સાંભળી તેને આચરવાનો સહકર્મ પ્રયત્ન કરે. આવી અર્જુનની મનોદશા છે. આથી હવે અર્જુન પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે પ્રભો ! આપે આગળ કહેલા ત્રણ ગુણોને ઓળંગી ગયેલો માણસ કેવી રીતે કયા નીશાનીઓથી જણાય ? આ પહેલો પ્રશ્ન છે. અર્થાત્ ગુણોને ઓળંગી ગયેલા માણસને કઈ ચીજોના કે પૂછકું તો ઉગી નીકળતું નથી ! તે પણ આપણા જેવો માણસજ રહે છે તો કેમ જાણવું ? કેવી રીતે કયા ચિન્હો ઉપરથી સમજવું કે અમુક માણસ ગુણોથી પર છે ? વળી તેવા માણસનો આચાર કેવો હોય ? અર્થાત્ સામાન્ય માણસની માફકજ તે પણ વર્તતો દેખાય છે. તો આવા પુરુષના આચરણમાં કયું વિશેષતા હોય છે ? કયું ખાસીયત-હોય છે કે જેથી સામાન્ય જણાવા છતાં એવું અસામાન્યપણું પરખાઈ જાય ? અર્થાત્ વ્યવહારમાં આવે પુરુષ કેવી રીતે વર્તે છે ? ગુણાતીતનું વ્યવહારમાં વર્તન- અનેક જીવોને- માટે પ્રેરણાદાયી બને તે ઉપરાંત આ ગુણોને ઓળંગી જવાનો ઉપાય કયો ? અર્થાત્ ત્રણ ગુણોમાં-રહેલો છતાં ત્રણ ગુણોને ઓળંગીને એ કેવી રીતે જીવે શકે ? આ ત્રીજો સવાલ છે. અર્થાત્ હે ભગવાન ! રૂપા-કરીને આપ ત્રણ ગુણોને અનાયાસે તરી જવાનો ઉપાય પણ બતાવો કે જેથી હું તે ઉપાયને આચારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરું. આવા અર્જુનના ત્રણ પ્રશ્નો પ્રશ્નો છે. આ ત્રણ પ્રશ્નો સાધકને માટે નિમ્ન વિચારણીય છે. ॥ ૨૧ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न ह्येष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ ૨૨ ॥

એણે ત્યારે જાણ્યું કે આને અમર્યું નું કલ્પિત બધન છે અને હું
 બોળવાઈને જામી ગયો છું ત્યારે એને આત્મસ્મરણ થતાં એ પ્રકૃતિને
 હેઠ્ઠી વન્દના કરે છે. અર્થાત્ ગુણને ઓળંગી, જ્ઞાનો બગીચ પ્રવલ
 કરે છે. ઇશ્વરરૂપાયુક્ત સ્વપ્રવલ્લથી જ્ઞાને એને સાચી જાતને લગતી
 સમજ પડે ત્યારે એ એમ અનુભવે કે હું ગુણથી, ભુદા, હું ગુણ
 કાર્યકારણભાવે કર્મકર્તા છે. અને તેથી તેજ તેમના બોક્તા છે. હું
 તો અકર્તા અને અબોક્તા છું. ત્યારે તે ત્રણ ગુણને ઓળંગી જાય છે.
 એટલે કે ગુણોમાં રક્ષા છતાં ગુણો હવે એને પોતાના પ્રભાવે પ્રભાવિત
 કરી શકતા નથી. એને ગુણમાં કરી, શકતા નથી. એને
 પોતાની પ્રબલતમ સત્તાનું જ્ઞાન થયું. અત્યાર સુધી એ
 બુદ્ધિ જેવા જનો અને દેહાદિ આકારે પરિણમેલા ગુણો સિંહ જેવા
 હતા હવે એ સિંહ જેવા જનો અને દેહાદિ બીઆર ગરીબ બોક્તા
 જેવા થઈ ગયાં. આમ આવો પુરુષસિંહ પોતાની અદ્ભુત સત્તાને પરખી
 જાય એટલે જન્મ મૃત્યુ ધંડપણ કુપોતી મગદૂર નથી કે તેને રાઉસ
 બનાવે! હવે તો તે જન્મમાદિને દૂર દેખી દે છે કેમકે તે તેનામાં વસ્તુ
 ગણા છે જ નહીં. કલ્પેણુ સત્ય આગળ ક્યાં સુધી ટકે? સત્ય સમજાયું
 અનાદિકાળની મર્યાદા છતાં એ નિર્બળ અસત્ય કલ્પના નાશ પામે છે.
 સત્યનો એજ તો પ્રભાવ છે. આમ જન્મમાદિની કલ્પનાને હવે તેની પાંસે
 આવકાશ નથી. અને જ્યાં પોતાની અભિનામી એકરસ અખંડ સત્તા
 અનુભવી એટલે તે અમૃતને જ પામે અમૃત એટલે નહીં મરેણું! જે ન
 મરે તે સત્ય કેમકે સત્યને કાળનો સ્પર્શ નથી. જે ત્રણ કાળમાં એકરસ
 તે સત્ય. આ સત્ય તેને લાખ્યું એટલે તે જાતે સત્ય થયો! અને સત્ય
 તો કાળનો પણ કાળ છે! આથી ત્રણ ગુણને વટાવનાર સત્યસ્વરૂપી
 પરમાત્મા જાતે છે. ॥ ૨૦ ॥

મર્જન ઉવાચ:- અભ્યુત્થાન બોલ્યા:-

કેલિન્દ્રેશ્વીન્યુણાનેતાનતીતો મેવતિ પ્રભો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંશ્વીન્યુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

હું સમર્થ! આ ત્રણ ગુણને ઓળંગી ગયેલ ક્યા ચિન્હોથી
 ઓળખાય? કેવા આચારવાળો હોય? અને આ ત્રણ ગુણને
 કેવી રીતે ઓળંગીને વર્તે છે. ॥ ૨૧ ॥

પરમાત્મા સર્વત્ર સમાનરૂપે અગ્નિત્વ ધરાવે છે તેમ આવો દ્રશ્ય પુરૂષ પણ સર્વત્ર સમાન અસ્તિ ધરાવે છે । અર્થાત્ આત્મા સર્વવ્યાપી-સર્વત્ર પ્રતિપૂર્ણ સર્વત્ર સમ-સર્વત્ર એકરસ છે એમ અનુભવે છે હવે તે દેહ ભેદથી આ પ્રભેદ નહીં જીવે હવે તે ઇન્દ્રિયોની વિવિધતાથી આત્માની વિવિધતા નહીં માને હવે તે અહ કારની વિવિધતાથી આત્માની વિવિધતા નહીં માને મુદ્ધિની અનન્તતાથી આત્માની અનન્તતા નહીં પેમે બસ દ્રશ્યને માટે એક જ દર્શન રહે છે અને તે એ કે સર્વત્ર-સ્થાવર જગત્ જગત્મા એક જ આત્મા અનન્ત પ્રતા વૈભવથી નમકી મ્હા છે એક જ ધર્માથી તે અનેક રીતે નિહરી રહ્યો છે । નામરૂપના અનન્ત-અસખ્ય-અગણિત દાળોમા એક જ રસરાજની રેલમહેલ-ચર્ચ રહી છે એમ અનુભવે છે । આવો દ્રશ્ય પુરૂષ સાર્વજ્યામની, અધાર અગ્રાધ જ્ઞાનુત્તમ પ્રતા અનુભવે છે અને અદ્વૈતાના સામ્રાજ્ય ઉપર હવે તેનો ઉવડને માટે યૌવરાજ્યા ભિષેક થાય છે । સર્વત્ર એકરસ રસરાજ આ માનો અનુભવ એ છેવડનું ગત-અ હવે પ્રાપ્ત-અ હવે તે તેને મુખી સુખ્ય, ભગવાન અહીં અતિ સક્ષેપમા મદ્ભાવને તે પામે છે. એટલું કહી મૂકે છે જોનાગને માટે આટલા સૂત્રાત્મક વાક્યમા પુસ્તકશાળા, છપાવેલી જણાગે । મૂળમા એ જે હતો તે પાછો બની ગયો । અર્થાત્ મ્હવપ્રસ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે । ॥ ૧૯ ॥

‘શુણનેતાનર્તાત્ય ઓન્વેહી દેહસંમુદ્રવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાતુ તૈર્નિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

દેહી, દેહની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ આ ત્રણ શુણને જોઈ ગઈ જઈ જન્મ, મૃત્યુ, જરા ને હુ જોઈ છૂટેલા અમૃતને પામે છે ॥ ૨૦ ॥

આગલા શ્લોકમા વિવિધ આત્મનર્તી મદ્ભાવને પામે એમ કથું એ ‘મદ્ભાવની પ્રાપ્તિ’ એટલે શું, તેને સ્પષ્ટ કરતા કહે છે હે અર્જુન । દેહને ઉપભવનારા એવા આ ત્રણ શુણને જોઈ ગઈ જઈને પુરૂષ જન્મ-મૃત્યુ-જરા-હુ-જોઈ છૂટેલ હોઈ અમૃતને પામે છે ત્રણ શુણોજ દેહના ઉત્પાદક હતા અઘાનને લીધે પૂરૂષ સ્વરૂપને મિસરી જઈ પ્રકૃતિરૂપ પોતાની જાતને માનતો યદ્દ જ્ય કે તરૂત અઘાનની અનન્ત ધાડ તેને જકડી લે છે અને તેને દેહમા જકડી ગયો છે કમબંધનમા તેને નિબંધ રાખે છે

અસાર સુધી ભગવાને ગુણોના બંધનનો પ્રકાર વગેરે વર્ણવ્યું. હવે તે બંધનોમાંથી પુરુષની મુક્તિ કયારે થાય એ જાણવું રહ્યું. કેમકે બંધનમાં છૂટી મેળવવાને માટે તો આ બધી પ્રકૃતિ છે માનુષ્ય-મુક્તિને માટે તલસે છે પ્રાણી માત્રને મુક્તિ એટલે કે સ્વરૂપ સ્થિતિ અત્યંત ઘટ્ટ છે પણ જો બંધન એટલે કે પરપરિણતિમાંથી છૂટતા જો ન આવડે તો તો આ બધી બંધનનો કશો-અર્થ નથી. આથી હવે ભગવાન પુરુષની મુક્તિ કેવી રીતે કયારે અનુભવાય તે બતાવે. છે. તેઓ કહે છે કે હે અર્જુન ! જે વેળા શરીરથી પોતે જુદા છે એવું જાણનાર પુરુષ-એટલે : શરીર-વગેરેથી-આત્મા વિવક્ષણ છે એવું જાણનાર પુરુષ, સત્ય વગેરે ત્રણગુણોથી બીજો કોઈ નથી. એમ અનુભવે છે ત્યારે મહાવને પ્રાપ્ત કરે છે. આ 'એકાક્ય' પ્રત્યેક પદ-વિચારણીય છે ડ્રષ્ટ એટલે જોનાર, કું-જોનાર : તો પોતાની જાતને જોનાર, કેટલી રીતે જોનાર : તો, દેહથી માડી પ્રકૃતિ સુધીના બધા પદાર્થોથી 'કું' જિજ્ઞાસુ એવું જોનાર. અતી જોવાની ક્રિયા એ આખનો ધર્મ નથી જોવું. એટલે સમજવું. માણસને પોતે દેહાદિથી જિજ્ઞાસુ એવું સાક્ષાત્-સમજવું. અર્થાત્ સાક્ષો કહે છે-સત્તા કહે છે-વિદ્વાનો કહે છે માટે આત્મા દેહ-વગેરેથી જુદો છે એમ નહીં મારો. પોતાનો અનુભવ કહે છે કે આત્મા દેહ વગેરેથી જુદો છે એમ જોને જાત અનુભવ છે તેને ભગવાન દ્રેષ્ટ કહે છે આવો વિવેકી આત્મદર્શી મનુષ્ય ! જ્યારે ગુણો ચિત્તાય કર્તા નથી એમ અનુભવે છે. એટલે કે જે કંઈ કૌંકિક કે પૈદિક કર્મો થાય છે તે બધાં કર્મો ગુણોથી થાય છે એમ અનુભવે છે. એટલે કે કર્મ માત્રનો કર્તા ગુણો છે એમ જોને સાચો સમજાય છે તે જુલે છે કે 'આત્મા' કર્મનો મૂળમા કર્તા નથી ! કર્તા નથી એટલે બોક્ષા-પણ નથી ! કર્તા હોય તે બોક્ષા થાય ! તો કર્તા કોણ ? દેહ ઇન્દ્રિયો મન અહંકાર કુલ્લિપ્તો પરિણામ પામેલા ગુણોજ કર્તા છે ! આથી દેહાદિજ બોક્ષા છે ! તો ત્યારે સમજનાર પુરુષની આત્મ ગુણ-પુરુષને ભગતી નીતરી સમજ નિમજ્જ જને. છે ત્યારે તે એક-કમળ આગળ જાય છે ! તે પોતાની જાતને-પુરુષને-પરબ્રહ્મ સ્વરૂપઆત્માને ગુણોથી પર જાણે છે એટલે કે ગુણોથી વિવક્ષણ 'કું' છું એમ નજરેનાજર જુલે છે. અર્થાત્ સત્વાદિગુણોના પરિણામ રૂપ દેહાદિનો કર્થોનો 'કું' દેવળ સાક્ષી છું એમ અનુભવે છે. જ્યારે પુરુષ પોતાની જાતને ગુણોથી પર અનુભવે છે ત્યારે તે મહાવને પ્રાપ્ત કરે છે મહાવ એટલે મારી સત્તા અર્થાત્-પરમાત્માની સત્તા સાથે તે એકામય યજ્ઞ જાય છે ! અર્થાત્ જોમ

હે પાંડવ !' જે પુરુષ પ્રકાશનો કે પ્રવૃત્તિનો કે મોહનો કે 'બીજા' જે નિશ્ચય વિષયભાવે પ્રવર્તતાનો નથી દેખ કરતો તથા નિવૃત્ત થયેલાને ઈચ્છતો નથી તે શુણ્ણાતીત છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે અર્જુનના પ્રશ્નોનો ભગવાન ઉત્તર આપે છે. ભગવાન કહે છે હે અર્જુન ! સારી પેઠે પ્રવૃત્ત થયેલા ઐત્સ્યે કે પોતાની સામગ્રીને લીધે યથાકાલ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રકાર પ્રવૃત્તિ અને મોહ તથા તે ત્રણેના કાર્યોનો શુણ્ણાતીત પુરુષ નથી દેખ કરતો કે નથી તેને મેળવવા ઇચ્છતો ! શુણ્ણાતીતનું આ પહેલું લક્ષણ છે. પ્રકાર ઐત્સ્યે જ્ઞાન સત્વનું કાર્ય તે પ્રકાર જ્ઞાન સત્વશુણ્ણના કાર્યોમાં પ્રકાર મુખ્ય છે. ઐત્સ્યે એ એકના નિર્દેશ સાથે સત્વશુણ્ણના કાર્યમાત્રનો ઉલ્લેખ અહીં સમજવાનો છે. અર્થાત્ પ્રકાર-લાઘવ-સુખ વગેરે સત્વશુણ્ણના કાર્યો ચિત્તમાં પ્રકટ થાય અગર તો રૂબેરૂ શુણ્ણના કાર્યો પ્રવૃત્તિ ઉદ્યોગ-લોભ વગેરે હૃદયમાં ઉભરે કે તમે શુણ્ણના મોહ-પ્રમાદ-આત્મસ વગેરે કાર્યો અંતરમાં રાજ્ય કરે તો નથી તો તેમને માટે જેને પ્રીતિ કે નથી તો દેખ એવા માણસને શુણ્ણાતીત જણાવે. અર્થાત્ પદાર્થમાત્રના ભાવ કે અભાવમાં પ્રીતિ અગરતો દેખ વગરની અવસ્થા ઐત્સ્યે કે શુણ્ણ માત્રમાં રાગદ્વેષ શૂન્ય ચિત્તસ્થિતિ. પ્રીતિ કે દેખની ચૂડમાથી આત્મતિક સુક્ત ! આવી સ્થિતિનો જેને અનુભવ હોય તે શુણ્ણાતીત જણાવે.

આ શ્લોકનો અર્થ વિચારતાં એની છેવટની હદ પરવૈરાગ્યની અવસ્થામાં આવે છે. પરવૈરાગ્ય એ જ્ઞાનનો - ઉચ્ચામાંઉચ્ચો પ્રસાદ છે. બુદ્ધિની નિર્મલતાની છેવટની હદ એ પરવૈરાગ્ય છે. જેના હૃદયમાં આત્માના સાક્ષાત્ અનુભવને લીધે શુણ્ણમાત્રમાં ખસબુદ્ધિ થાય-ઐત્સ્યે કે હું આત્મા છું શુણ્ણો સાથે મારે રહેજે લેવા દેવા નથી શુણ્ણ અને હું અત્યાર સુધી અમરતાજ એક બીજાના રંગે રંગાયા કરતા હતાં-મૂળમાં રંગાવાનું! એક બીજાના શુણ્ણ કાર્યોનું એક બીજામાં આરોપણ કરવામાં-લેળમેળ કરવામાં કામજન નથી-આથી શુણ્ણાતે શુણ્ણો અને હું આત્મા તે આત્મા એવું અતિ ઉચ્ચ કોટિનું-છેવટનું-અનુભવજન્ય જ્ઞાન માણસને ધમરની કૃપાથી થાય છે ત્યારે તેને શુણ્ણમાત્રમાં અલંબુદ્ધિ થાય છે. ઐત્સ્યે કે શુણ્ણો પોતપોતાના કાર્યોદ્વાર પ્રકટે કે પ્રકટીને નિવૃત્તિ પામે તો તે શુણ્ણના કાર્યોમાં નથી તેને પ્રીતિ કે નથી તેને દેખ ! રાગદ્વેષની શૂન્યતામાં પરિણ-

મતી આ જ્ઞાનશ્રમિકાનો ભગવાન અહીં મહિમા બતાવે છે. અવિવેકને લીધે શુદ્ધાસક્તિ હારી અવિવેક હવે મરી ગયો. એટલે શુદ્ધના પ્રદેશમાં આત્માની વર્ણવણ રહેતી નથી. શુદ્ધને વટાવીને હવે તેની આત્માનાં પ્રદેશમાં સ્થિતિ છે. આત્માની સંપૂર્ણ સત્તા-સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપના અને સંપૂર્ણ આનન્દરૂપતામાં હવે સુપ્રતિષ્ઠિત અવસ્થા દેવાને લીધે કૃપણ માણસની મર્યાદાતિ એટલે કે શુદ્ધમાં રાગદ્વેષની વૃત્તિનો હોય થાય છે. જ્ઞાની-શુદ્ધાતીત વ્યક્તિના હૃદયને બોલપટના પડદા સાથે સરખાવી શકાય. અનેક મિત્રોનો ઉદય અને અસ્ત થતો રહે-લાંતરંગી-કૃષ્ણવર્ણ કે શ્વેત ચિત્રો ચિતરાંય અને જૂંસાથ પશુ પડે તો તેવાને તેવાજ રહે-નથી તે લાલ ઘોળો કે કાળો જનતો. પોતાના સ્વરૂપમાં પડદાની જેવી પ્રતિષ્ઠા તેવીજ પ્રતિષ્ઠા શુદ્ધની બુદ્ધિકાને આજંગીને અપેલ આત્માના પ્રદેશમાં પ્રસેલ મનુષ્યની સમજથી. પદાર્થ માત્રને ન તો લેવાની કે ન તો લાગવાની વૃત્તિ-પરવૈરાગ્યનો નિરન્તર સરવાસ આદી સ્થિતિ આત્મા અને અનાત્માના સાક્ષાત્ વિવેકાનુભવથી થાય છે. અને એવો વિવેક જેને ધ્યેય તે શુદ્ધાતીત બાલુઓ. આવી સ્થિતિનો અનુભવ જેને થતો હોય તેનેજ એમાં શો આનન્દ હશે તે સમજાય. ॥ ૨૨ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेकते ॥ २३ ॥

જે પુરુષ તંદરુમની પેર બેઠેલો હોય શુદ્ધાતીત ચલિત કરાતો નથી. પરંતુ શુદ્ધાતીત પરસ્પર વર્તે છે એમ બાહ્ય સ્થિતિ છે-કંપતો નથી તે શુદ્ધાતીત છે. ॥ ૨૩ ॥

આમાંના શ્લોકમાં શુદ્ધાતીતના ભગવાને લક્ષણ આપ્યું. હવેના ત્રણ શ્લોકમાં શુદ્ધાતીતનું પર્વન-આચાર કેવો હોય છે તે પણ લક્ષણ દારાજ બતાવે છે. અર્થાત્ હવેના ત્રણ શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનના બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે. ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન! ઉદાસીનની માફક બેઠેલો હોઈને શુદ્ધાતીત સ્થાવરતો નથી, દેહ દન્દિય પ્રુદ્ધિ વિષય વગેરે આધારે હોદ્દા શુદ્ધાતીત અને નહીં કે આત્મા-પરસ્પર પ્રવર્તે છે એમ બાહ્યને, જે હ રહે છે નથી લાલતો-એટલે કે હર્ષ કે વિપાદથી જે

આકુળ વ્યાકુળ થતો નથી તે. માણસ ગુણાતીત છે. એવો તો શ્લોકાર્થ થયો. એનો વિચાર કરતાં ગુણાતીતનું વર્તન કેવું હોય છે તે જણાવ આવશે. પહેલાં તો ગુણાતીત માણસ ઉદાસીનની માફક જગતમાં બેઠેલો હોય છે. ઉદાસીન એટલે ઉપર બેઠેલો. જે જલુ લટકતા હોય તે જેમાથી કાઢતો પણ પક્ષ જે તાણતો નથી. તે માણસ ઉદાસીન કહેવાય છે. અર્થાત્ તટસ્થ જગતમાં મારામારી છે. મૂળ રાગદ્વેષની. રાગદ્વેષના પ્રવાહે તણાઈને પ્રાણીમાત્ર કોઈના ઉપર પ્રીતિ કરે છે કાંઈના ઉપર દ્વેષ કરે છે. આ મારામારી કરાવનાર રાગ કે દ્વેષ— એ જેમાંથી એકેના તરફ ગુણાતીત માણસ ઠગતો નથી. એકેનો આશ્રય લેતો નથી. નથી. રાગને વગ આપતો નથી દ્વેષને વગ આપતો. આથી તે રાગદ્વેષથી પર છે. આમ ગુણાતીત માણસ નિરન્તર રાગદ્વેષથી પર હોય છે. અર્થાત્ તેના જીવને બ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં ગુણાતીત આત્મદર્શી માણસ રાગદ્વેષથી પ્રેરાતોજ ન હોય. તેના વર્તનમાં રાગદ્વેષશૂન્યતા હોય છે. દૂરકમાં રાગદ્વેષ વિનાનું જેનું વર્તન હોય તે ગુણાતીત છે એમ જાણવું. આ ઉપરાંત ગુણોથી જે ચળાવાતો નથી તે ગુણાતીત છે. ગુણોનું કામ માણસને પોતાની આત્મનિદામાથી ધસડી પાડવાનું હોય છે. પ્રત્યેક પળે માણસ સત્વ રજ કે તમો ગુણના પ્રભાવને સસાર દશામાં અનુભવે છે. એના આત્મ દર્શનને આ ગુણો ચળાવી દે છે. જરા જગ વારમાં, એને રાગી દ્વેષી કે મોહી બનાવી દે છે અને રાગ દ્વેષને જન્માવી તેને તેવા રંગે રંગી દઇ આત્માનું જ્ઞાન જુલાલી દે છે. ગુણાતીત માણસનું આત્મદર્શન અવિચલ હોય છે. તે કાંઈનો ચળાવ્યો ચળતો નથી અને આથીજ રાગ દ્વેષ વગેરે ચળવાના સ્વરૂપ સ્થિતિમાંથી બદલ કરનાર્થ બળે તેના ઉપર અસર કરતાં નથી. આમ જે નિરન્તર આત્મનિદ છે તેને ગુણો ચળાવી શકતા નથી. એટલે કે તેનામાં રાગ દ્વેષાદિ નીપજળવી તેને પોતાની સ્થિતિમાંથી હાસેલી કાઢતા નથી. અર્થાત્ જીવનમાં જે સ્વરૂપનિદાના જ્ઞાનપૂર્વક પ્રવર્તે તે ગુણાતીત છે એવો આનો અર્થ થયો.

આ ઉપરાંત ગુણાતીતની સંસારને લગતી કેવી દૃઢ સ્વાનુભવજન્ય સમર્થ હોય તે બતાવે છે. જે માણસ, ગુણોજ વર્તે છે એમ અવસ્થાન કરે છે. એટલે કે સત્વાદિ ગુણોજ કાષકારણ વિષયના રૂપમાં એકબીજામાં વર્તી રહ્યા છે એ સમજના જે નિશ્ચયતા પૂર્વક સ્થિતિ કરી ચૂક્યો છે. અર્થાત્ આત્મા, દેહ ઈન્દ્રિય પુદ્ગલ ગેરે નથી બધાથી તે જુદો છે. એટલે

આત્મા શિવાયતું જે રહ્યું તે બધું ગુણોત્તમ ગુણાકાર ભાગાકાર છે અને આથી ગુણોત્તમ ગુણોમા પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે એ સિદ્ધાન્તની જેનામાં નિશ્ચલ સમજ છે એથી તંત્રિયોના તકતામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા 'પંચ મહાભૂતોના શબ્દાદિ અનુભવો મનના પડદા ઉપર ચીતરાય છે મન અહંકારને આ બધાની સોંપણ કરે છે. અહંકાર બુદ્ધિની આગળ અનુભવ માત્ર ધરી દે છે અને અવિવેકી બુદ્ધિ કર્તા કે ભોક્તા બને છે આમાં આત્માનો કશો દિસે નથી. આત્મા તો સદા સર્વત્ર સમ સત્તાવાળો શનિષ્ઠન આનન્દ રૂપ છે એનામાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વના પરપોડાઓ પુટતા નથી. એ બધું જે મથા કરે છે તે ચિત્તનામ્બુદિના સરોવરમાં થાય તેનો સાથે આત્માને કશો સંબંધ નથી આવું દ્રઢ જ્ઞાન હોવાથી જે આત્મનિષ્ઠ છે તે કદી હું વર્તુ છું એટલે કે આત્મા આ બધામાં વર્તે છે એમ માનતો નથી સત્ત્વની અવિચળ ભક્તિમાથી આ મનોદશા જન્મે છે આત્મા અને ગુણોના વિવેક એટલે સત્ત્વ એ સત્ત્વને વફાદારીથી વળગીને જીવનમા જીવવાની જે તમજા તેવું અહીં 'ગુણોત્તમ વર્તે છે' એવું નામ ભગવાન આપે છે. સત્ત્વની અવ્યભિચારી ભક્તિને લીધે શૃણુતીત માણસની આ મનોદશા હોય છે અને આથીજ ભગવાન કહે છે કે તેવો પુરુષ 'નૈમત્તે' નથી ચળતો ! એટલે કે હર્ષ વિપાદથી આકુળ આકુળ થતો નથી ! બીયારાં હર્ષ અને વિપાદ ! આત્મજ્ઞાનની અગાધતામાં એતો ક્યારે અદ્વાર્ષ જાય છે ! માહતુ જેમ નિસ્તરંગ મહોદધિની જંબીરતાને ખળભળાતી રોકતું નથી તેમ બીયારાં હર્ષશોક આત્મ જ્ઞાનના નિસ્તરંગ મહોદધિમાં નિષ્ણાતને ક્યારે ખળભળાતી રહે ? આવું જેતુ સર્વત્ર તત્ત્વ-અનાંસકર્ત વર્તન તે ગુણાતીત' ॥ ૨૩ ॥

મમદુઃસ્વસ્તુજ સ્વસ્થ. સમલોષાદમકાઞ્ચન' ।

દુષ્ટપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુત્યનિશ્ચાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

દુઃખ અને સુખમાં સરખો. સ્વસ્થ માટી પત્થર કે કાચનામાં સરખી બુદ્ધિવાળો, પ્રિય અને અપ્રિયમાં તુલ્ય. ધીર. સરખી જે પોતાની સ્તુતિ કે નિન્દા જેને એવો (ગુણાતીત છે). ॥ ૨૪ ॥

આગલાં સ્લોકમાં ગુણાતીતનું, લક્ષણદારાં વર્તન બતાવ્યું. વળી આગળે
 હાલવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! ગુણાતીત સુખદુઃખમાં સરખો હોય.
 સ્વરથ હોય. દેહ, પથર કે સોનામાં સમાન હોય. મિય કે અમિયમાં એક-
 રસ હોય. પીર હોય. જાતની નિન્દા કે સ્તુતિમાં અવિદારી હોય. ગુણાતીત
 માણસ સુખ અથવા તો દુઃખની પ્રાપ્તિમાં એક સરખોજ રહે કેમકે તેણે
 ગુણના પરિણામરૂપ સુખદુઃખમાં તેને હવે ફેર નથી ! અર્થાત્ સુખ
 આવે તો બોરાવે પણ સુખમાં રાજ નથી. દુઃખ આવે તો બોગવે પણ
 દુઃખનો દોષ નથી ! સુખ અને દુઃખ એ આજ્ઞાનાંજ. એ રહુનાથનાં
 જડેલાં છે. જોગ્યેજ છૂટકા જે જોગવનાનાં હોય-જેનાંથી જાણપણ
 મળતે છૂટકા નથીજ, તેને એવી રીતે જોગવું કે જેથી તેનો આત્મા
 હિપર પ્રભાવજ ન પડે. સુખ અને દુઃખના પ્રભાવને હણી ત્યાંપણે એવો
 આત્મજાનની ખૂમી છે. ભયંકર નાચ, દોષ-પણ, તેનો ઝેરોરાજ
 ઘાડી લીધો હોય તો તેના કુદાડા હોય તોયે તેને નિરુતિ પ્રાપ્ત મળી
 માણસ ઉઘી શકે ! સંસારરૂપી, નાચને-ચાન-કરી નાંખે-પ્રેક્ષાન કરી નાંખે-
 એવા એ ઝેરોરાઓ છે-એ દાંત છે. અને તે રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષરૂપી, કાંત
 જેને, કાળ્યા તેને સંસારજીવ જેર બોધ્યા વગર ન રહે. તે જોવાન મધા વિના
 ન રહે. ગુણાતીત પુરુષ સંસારરૂપી નાચને, આત્મજાનરૂપી મંચથી મુગ્ધ
 કરી દે છે. અને રાગદ્વેષરૂપી, તેના જે દાંતને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખે
 હં પછી, આગળની, દેવને લીધે સંસાર તેને કુદાડા મારીને કરવા
 માન કરે પણ તે કંઈ તેને કાળજા નથી. આથી સાંસારિક સુખદુઃખ
 જ્યાં જ્યાં અને જ્યાં તો પણ ઘેણીના પુરુષને તે કુદાડાવા નથી, તેને
 વિકારવશ કરતાં નથી ! આથી ગુણાતીત મુરખ પ્રારબ્ધકર્મના ફળરૂપ
 સુખદુઃખને નિરુતિ જોગ્યો લે છે. તેમન પંજાર મહત્ત મહત્વ આપતો
 નથી. તે જાનેમાં તેને સમાર્થજન રહે છે. આત્મજાનનો આ અદ્વિત
 પ્રભાવ છે.

તે હિપરંત તે સ્વરસ હોય એક વખત જેણે આત્માને જોયો તે
 પ્રજ્ઞી તેણે દર્શન વિના સ્વીજ શકતો નથી. દુનિયાના પદાર્થમાત્ર તેને
 શીઠા કાળજાતા અન્નનું તેજ ગમે તેટલું મોઢક હોય, રસિક હોય, મધ્ય
 જો-જાણું છે કે અન્નનું તેજ ઉછીણું લીધેલું છે. સર્વના મુકારો ચંદ્ર
 ઉગ્યોએ, સંસાર એ, સ્તે અન્નને વિષે પ્રાપ્તિ ન એવે. તેમ જે જાણી
 જોડેલો છે એ આત્માના મુકારો અદ્વિતા મધર્થમાત્ર-જમકે છે આત્માના

રમે બધા રસમય થાય છે તે રસના ઉગમસ્થાનને-મૂળને હારી કદી ડાળપાદકાને ન વળગે ! આથી ગુણાતીત, ગુણમાં સ્વાભાવિક મીઠાસ-રસમયના ન હોવાથી હમેશાં રસરાજ આત્માજ નિમગ્ન રહે છે અને આજ સાચી વ્યસ્થતા છે, ગુણાતીત આવે દોષ એટલે કે સદા આત્મ દર્શનના અમૃત સાગરમાં નિષ્ણાત રહે ॥

વળી તે ટેકુ દોષ, પત્થર હોય કે સોનુ હોય-ગધામા સરખો હોય અર્થાત્ તેમની વ્યાવહારિક ઉપયોગિનાને બરોબર સમજે પણ તે ઉપરાંત તેમનો તેના ઉપર કરી પ્રભાવ ન પડે. ગુણાતીત ગડિા હોય એવું કશું નથી તેને માગી પત્થર કે મોનામા બેઠ નથી એટલે એવું નહીં કે સોનાના ઢગલી તે કિંમત માગીના દેખાં જોઈલી સમજે છ માગી-ટેકુ-પત્થરે કે સોનુ-અર્થાત્ ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર ચીજથી માડીને કિંમતીમાં કિંમતી ચીજ સુધીની દરેક વસ્તુની તે વચાર્થ કિંમત આપે, તેમની પાસે કામ લે, પણ તેજ મારું જીવનધ્યેય છે-તે ન હોય તો હું ન હોઈજ એમ માનતો નથી ! અર્થાત્ સોનુ તેને લોભાની શક્ય નથી ! સોનુ સોનુ છતાં સોનુ નથી કેમકે તેના ઉપર જે કિંમતનું આરોપણ કરાયે છીએ તે મનુષ્યની વ્યવહારબુદ્ધિનું પરિણામ છે અને વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ ગુણાતીત સમજે પણ તેને આત્મામા જડી ન એ અર્થાત્ સોનુ, લોખંડ, પત્થર, તેને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ નથી તો હેય કે નથી તો ઉપાદેય સોનાનો સોનાની જગ્યાએ, લોખંડનો લોખંડની જગ્યાએ, પત્થરનો પત્થરની જગ્યાએ, તે ઉપયોગ કરશે અર્થાત્ વસ્તુમાત્રના માનવ કલ્પિત મૂલ્યાંકનો તે સમજી 'બેશ પણ તેમની સાથે આસક્તિનો સબંધ ન રાખશે' અહીં તો ચોખ્ખ મૂલ્યાંક નીની વાત છે વસ્તુનું વચાર્થ મૂલ્ય આપી તેનો ઉપયોગ ગુણાતીત કરશે પણ અદર તેને મોટે ઉપાદેય કે હેય લાભ ન ગણશે આવે અહીં ભગવાનનો આશય છે

તે ઉપરાંત ગુણાતીત પુરૂષ પ્રિય અને અપ્રિયમા સરખો રહેશે એટલે કે સુખ આપનારી વસ્તુનો સયોગ થતા તે કુલાઈ ન જાય તેવી વસ્તુનો વિયોગ થતાં તે કરમાઈ ન જાય વળી કુખ આપનારે ચીજનો વિયોગ થતા હરખાઈ ન જાય. તેવી વસ્તુનો સયોગ થતાં વિલાઈ ન જાય કેમકે તે જાણે છે કે વસ્તુઓનો સ્વભાવજ સુખ કુખ દેનાર છે જે જેનો સ્વભાવ દોષ તેને ટાળવાનું કાર્ત્તવ્યમાં સામર્થ્ય નથી કે વસ્તુમાત્ર પોતાના સ્પર્શથી

સુખ દુઃખ જન્મ આવે. આત્માની નિર્વિકારી પ્રસન્નતા અનુભવનાર પ્રિય અપ્રિયથી વિકારવશ નહીં થાય ! અર્થાત્ સુખદાયી વસ્તુના સંયોગમાં તે સુખ માનતો નથી. તેના વિયોગમાં દુઃખ માનતો નથી. તેમજ દુઃખદાયી વસ્તુના વિયોગમાં તે સુખ માનતો નથી સંયોગમાં દુઃખ માનતો નથી ! આત્મા કે જે સત્ય સુખનો લાંડાર છે તેની નિન્ય પ્રાપ્તિ હોવાથી સાંસારિક પદાર્થોના સ્પર્શસ્પર્શે તેને સુખ દુઃખ માની લેવાની ટેવ હોતી નથી ! આવે ગુણાતીત હોય !

વળી ગુણાતીત માણસ ધીર હોય એટલે કે અકંપ્ય મનવાળો હોય ! સંપત્તિ કે વિપત્તિમાં જરા ન ડોલે એવો હોય. હિમાલયની અચ્ચલ દૃઢ નિધાવાળો હોય. સત્ય સેવા એ આખોજ અખુટ ધીરજનો પ્રયોગ છે ! સંપત્તિ આવે કે વિપત્તિ આવે એમાંથી એકને મચક ન આવે કેમકે ગુણાતીતને ખબર છે કે સંપત્તિ કે વિપત્તિ કાયમનાં નથી. નિર્લ નથી. આવે છે, અડકે છે, જાય છે. તો આવે તો તે આવે, એમ ન કહે અડકે તો તે બડકે નહીં. જાય તો કેમ આત્મા એમ ન પૂટે ! એટલી અજબ તટસ્થતા કે ન પૂછો વાત ! ગુણો અનન્ત રૂપે આવી છટકતાં જીવને લલચાવવા ચતન કરે. તેની ધીરજ ખરચી નાંખવા પ્રયત્ન કરે. તેને એભાક્ષ્યો બનાવવાના છેવટના પાસા નાંખી જીવે. પણ પદાર્થોના સ્વભાવનું જેને નિર્મલ અચ્ચલ જ્ઞાન છે, આત્માનો જેનો અનુભવ દૃઢ છે તે આવા સંપત્તિ વિપત્તિના 'ધૂપલાવ'થી ગભરાતો નથી ! હિમાલયની અચ્ચલતા એ આત્મનિદાનો અદ્ભુત આવિષ્કાર છે ! ગુણાતીત સંપત્તિ વિપત્તિના આવાગમનમાં આવે હિમાલયરો દૃઢ હોય એમ ભગવાન કહે છે

વળી ગુણાતીત નિન્દા સ્તુતિનો દાસ ન હોય. પોતાના ગુણોની પ્રશંસા એટલે સ્તુતિ. પોતાના દોષોનું કથન એટલે નિન્દા સ્તુતિથી માણસ ડુલાઈ જાય છે. નિન્દાથી તે દોષિત થાય છે. નિન્દા અને સ્તુતિ એ બન્નેનો પ્રભાવ સામાન્ય માણસ ઉપર તો અજબ પડે છે. સ્તુતિ તેને ડુલાવી નાખે છે નિન્દા તેને પિત્ત ચઢાવી દે છે. પણ ગુણાતીત માણસ સ્તુતિનિન્દાના પાશથી પર થાય છે. તે નિચાર કરે છે. નિચાર કરતા તેને માલમ પડે છે કે નિન્દા અગરતો સ્તુતિ એ આત્મકર્તવ્યનું ફલ છે ! એ તમે ઇચ્છો કે ન ઇચ્છો તો પણ મળવાનું જ. કેમકે લોકોને એ સ્વભાવ છે. લોકસ્વભાવને તો સવાલ કેમ કરી શકાય ? આથી આત્મકર્તવ્યથી

મિષ્ટાન્તા સ્તુતિ અને નિન્દાથી તે હરખાતે કે શોક કરતો નથી સેકિની સાથે તે લકષ્યા બધાર પડતો નથી ! તે જાણે છે કે પ્રેક્ષિનો સ્વભાવ અટક દોહને તેને ફેરવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પહેલા નાંખતી મૂર્ખતા છે. વળી નિન્દા અને સ્તુતિથી તેની જ્ઞાનમાં-સત્યમાં ફેર પડતો નથી ! તેા નકામે સ્તુતિ નિન્દાને વગ જાપી આ-મહર્ત્વવ્યાપાદનમાં બદ યત્ન એ અશુભ માણસનું લક્ષણ છે. પ્રશુદ્ધનું નથી શુભાનીત પ્રશુદ્ધ છે. આથી નિન્દા અને સ્તુતિ બન્નેને દૂર ફેંકી તે હંમેશાં આત્મકર્તવ્યમાં લીન હોય છે ! નથી તેને પરવા પ્રશંસાની કે નથી તેને અટપટ નિન્દાની. કર્તવ્ય ને કેર્તવ્યશુદ્ધિ કરવું જ જોઈએ એમાં કાંઈના ઉપર ઉપકાર નથી. જાતના ઉપજન એ ઉપકારક છે આથી નિરંતર આ-મહર્ત્વ વ્યાપાદનમાં નિરખ વાંદ નિજા એ શુભાનીતનું લક્ષણ છે । ॥ ૨૪ ॥

માનાપમાનયોસ્તુત્યસ્તુલ્યો મિત્તારિષ્ણયોઃ ।
 સર્વાત્મ્મપરિત્યાગી શુણાતીતઃ સ ંચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

આહર કે અનાહરમાં સરખો. મિત્ર કે શત્રુ પક્ષમાં સરખો. સર્વ કામ્યકર્મોનો ત્યાગી તે શુભાનીત કહેવાય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘વળી ભગવાન પોતાના અક્ષતના લક્ષણ જાતવસાં ઉત્સાદયા કહે છે કે તે શુભાનીત કહેવાય કે જે માન અને અપમાનમાં સરખો હોય. મિત્ર પક્ષ અને શત્રુ પક્ષમાં સરખો હોય સર્વ સ્વાર્થકર્મોના પૂરો ત્યાગ કરનાર હોય.

માન એટલે અદઃકાન્તી પુષ્ટિ અપમાન એટલે અદઃકારનું પીંગાશુ અદઃકાર જ્યારે પોતાય તારે માણસને મગા આવી જાય છે અદઃકાર જ્યારે પીંગાશુ તારે મેને પ્રાણ સાથે છે પરંતુ અદઃકાર જાતેજ એટલી ઝિડી વરતુ છે કે તેની પુષ્ટિમાં કે કુસામામાં મગા માનવી કે આજ સમાજની એ જાતની કુદરતા છે ! વળી શુભાનીત તો અદઃકાવ પીંગાશુ નાન્ય નરો ત્યાગી થવાયજ નહીં ! કેમકે શુભાનીત અરથા એ નિરનિસર્ગ નમ્ર અવસ્થા છે અમાનિપંજુની એ છેવટની વ્યવ છે આથી શુભાનીત પુરપનો અદઃકાર પોતાય કે પીંગાશુ તો તેમાંથી તે વ્યગ્ર ન જાય ! માન અપમાનને ને એવાં તો મરમ જાતી ને કે પીંગાશુ સે જન્ને શુભાનીતની નજીક આવીજ ન જાયકે શુભાનીતનું લક્ષ્ય તો ઝીણી બેટી જેવું હોય તેના ઉપર આવનાર જાનેજ આથી જાવ કેમકે આવનારના પગના અપાતનો યતી

પ્રત્યાપાને કરતી નથી ! જે આપાન સામે પ્રત્યાપાન ન કરે-કરવાનું જ બૂલી જાય તે માનાપમાનથી અમૂઢ રહે ! ગુણાતીત જીવો હોય. આથી દુઃસ્તી માન અપમાનમાં સત્ય ન દેવાથી, તે બન્નેમાં ગુણાતીત સરખો રહે ! માનના કાર કે અપમાનના બૂનાં-બન્ને તેને અમર ન કરી શકે. આનો અર્થ એવો નથી કે ગુણાતીત નફરત હોય ! આનો અર્થ ડાહ્ય બં કરે ! પણ સાચું માન આત્મ સંકારમાં છે. સાચું અપમાન આત્માને જેમ પાડવામાં છે. આથી જ્યાં આત્મનશ્વનો અમનકાર હોય ત્યાં તો ગુણાતીત જીવના જોખમે તેનો સામનો કરે. અને જગમાન પણ નમતું ન આપે. આત્મમનકાર હોય ત્યાં તો તે પ્રસન્નતા અનુભવેજ. પણ તે શિવાયની બાબતમાં જે માનાપમાન હોય તેને ને દર કેમ કે છે. આપો ભગવાનનો આશ્રય છે.

વળી તે માણસને મિત્રપણ કે શત્રુપણમાં સરખા બાવ હોય. અર્થાત્ તે સમજે છે કે મિત્રભાવ કે શત્રુભાવ એ આત્માની દૃષ્ટિએ નથી. કર્મની દૃષ્ટિએ મિત્રારિભાવ થાય છે. ગુણાતીત, આત્માની દૃષ્ટિએ બન્નેને સરખા લેજે. કર્મકૃત મિત્રારિભાવને ઘણા ધર્મ મિત્ર ઉપર તે રાગ રાખે અને શત્રુ ઉપર દ્વેષ ગમે તો તેનું આત્મદર્શન અચ્છ નથી. અર્થાત્ તે ગુણાતીત નથી. આથી વ્યવહારમાં મિત્ર અને શત્રુનાં કર્મો તે પ્ધાન રાખશે. તેમની અશિલ્પને ન બૂલી જાય. અર્થાત્ તે અધકે તો કર્મ સાથે. માનવમાં રહેલું માનવ સાથે તે કહી ન શકે. તે આત્મ-દૃષ્ટિએ બંધાના ઉપર ઝેમ કરશે. પણ કર્મદૃષ્ટિએ મિત્ર સાથે કે શત્રુ-સાથે યોગ્ય વ્યવહાર કરશે. ખરી રીતે તો ગુણાતીતને પોતાને તો કાંઈ શત્રુજ નથી હોતો. પણ કાંસારમાં બંધાઈ ગુણાતીતો નથી ! આથી ગુણાતીતને પોતાનો શત્રુ માનનારની સંખ્યા દરેક કાળે વધારે હોય છે. આથી તેવાઓની સાથે વ્યવહારમાં ગુણાતીત માણસ આત્મેદૃષ્ટિ ન વિચરશે. શત્રુનો પણ તેતો હૃદય પલટાઈ ઇચ્છે પણ તેથી શત્રુને અન્યાયી રીતે નમતું ન આપે. ઘસાઈ જાય. મરીશ્વરે પણ નમતું ન આપે ! આત્મદર્શનના વિવક્ષણ પ્રભાવને સામાન્ય માણસ તો સમજી શકતો નથી. એટલે આ લક્ષણનો પણ કોઈ અનર્થ ન કરે એટલુંજ અહીં મંલાગવાનું છે.

આ ઉપરાંત ગુણાતીતનાં બધાકાર્યો નિઃસ્વાર્થ હશે. તેને તો આત્મ-સાત્ત મળ્યો એટલે આત્મા પૂર્ણકામ દેવાથી પોતાના સ્વાર્થ 'જેવી' તેની

પાસે હવે કોઈ ચીજ તથી. એટલે, ગુણાતીત માણસ યાવજીવન નિસ્વાર્થ કર્મોમાં લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય રહે છે. આનેજ સર્વાંભ પરિભાગી કહેવામાં આવે છે. હાથપગ સંકલ્પીને - જડ, યદ્યપિ જન એવો આનો અર્થ નથી. પણ અર્થા કર્મમાંથી સંપૂર્ણ છૂટકારો અને લોકહિતકારી કર્મોમાં પળેપળનો ઉપયોગ કરનાર ગુણાતીત છે એવો અર્થ છે. અર્થાત્ જીવનભર જેણે પરોપકારનું દૈવી-ધર્મીય વ્રત ચીકાર્યું હોય તે ગુણાતીત છે સ્વાર્થે તે સૌ જીવે. પરાર્થે જીવે તે જીવે ! આવે અહીં આગમ છે અને પર્ગથ એજ પરમસ્વાર્થ છે એમ સૌ મનજે. ॥ ૨૫ ॥

માં ચ યોગ્યમિચારેણ ભક્તિયોગથી મને ભળે છે, તે આ

સ ગુણાન્સમતીત્યેતાન્મહામુયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

જે કોઈપણ એકાન્ત ભક્તિયોગથી મને ભળે છે, તે આ ગુણોને અનાયામે ઝાળંગી જઈ બ્રહ્મભાવ માટે સમર્થ થાય છે ॥ ૨૬ ॥

આગલા ત્રણ શ્લોકોમાં ગુણાતીતના આચારો લક્ષણોદ્ધાર બતાવ્યા છે. આચારોના માનનમાં, જે બધા જોઈએ છે-જે વીર્ય જોઈએ છે તે સામાન્ય-વીર્યકંગાળ માણસ પાસે હોવા નથી નિર્મલનો આત્માનો રાત્ર્યમાં અધિકારજ નથી ! આથી ત્રણગુણોની આ પ્રયત્ન આગર ઉર્મિ-માથી-આ ત્રણગુણોની દુસ્ત્ય-અર્થ વિગ્યાથી તરી જવાય એવી માયામાંથી તરી જવાની અમોઘ આત્મશક્તિ કેવી રીતે મેળવાય ? મોતને પકકાર કરવાની મોતની સાથે વદાલ કરવાની એ શક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ આ ત્રણ ગુણોમાં રહ્યા છતાં જો ત્રણેને ઝાળંગી જવાનો ઉપાય શો ? આ ગુણોને ઝાળંગત્રાનો ઉપાય જાણવા માટે ચુર્ચુનની ઇચ્છાસ્તી હવે ભગવાન એ ઉપાય બતાવે છે ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! જે કોઈ મને અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી મેલે છે તે આ ત્રણગુણોને અનાયામે ઝાળંગીને બ્રહ્મભાવને માટે સમર્થ થાય છે આ શ્લોકનો પ્રત્યેક શબ્દ મનન કરવા જેવો છે ! ગુણોને ઝાળંગી જવા માટે ભગવાનની અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી સેવા કરવી ઘટે ! ભક્તિ એટલે પરમપ્રેમ. યોગ એટલે જોડણી ! ભક્તને ભગવાનની સાથે પરમપ્રેમનું જોડણી કરવું જોઈએ. પરમપ્રેમ એટલે આત્મીય પ્રેમ. પ્રેમ જનનનો જનન ! ઉપરના પ્રશ્નોનો પ્રેમ

હોય છે અને તે પ્રેમ કાષ્ઠપણુ અવસ્થામાં હોય છે તેમ ભગવાન ઉપર
 જીવનો જીવન જોટલોજ વિના કારણેનો સર્વદા પ્રેમ હોયો જોઈએ. ભગવાન
 નનાં ઉપર જીવને ત્યારે પ્રેમ થાય ત્યારે ને ભગવોનને જાણે. ભગવાન
 ત્યારે જાણાય છે ત્યારે ભગવાન છે એમ સમજણ પડે. ભગવાન છે એમ
 ત્યારે સમજાય કે ત્યારે હૈયું નિર્મલ થાય! અર્થાત્ ભગવાન છે એવી
 શ્રદ્ધાથી તેની જોજ કરવા અહોનિશ હૃદયની જ્વલિને જોડી રહી છે એમ
 સમજણુ એટલે તે કેવા છે એ સમજવા માટે ઇચ્છા થશે. અને એક
 વખત ભગવાન વિશ્વરૂપ છે—ઘટ ઘટમાં વ્યાપેલા છે, એવી રજકણુ પણ
 નથી કે જ્યાં પરમપિતાની પૂર્ણતા નથી ત્યારે એકી વખતે અનન્ત
 ધ્વજાંડમાં વ્યાપેલા પરમાત્માને મહિમા-અદ્વિતતા માણસને સમજાશે.
 વળી તે રધાવર જંગમનો આત્મા છે એમ ત્યારે એને માલમ પડ્યું
 એટલે પ્રજી જીવ પોતાના આત્મારૂપ પરમાત્માને ચાલા સિવાય ન રહી
 શકશે. કેમકે જોતે જોતને ચાહવામાં કાષ્ઠની પ્રેરણાની કે કાષ્ઠના કલાની રાહ
 નથી જોવી પડતી. આમ ભગવાનના નિર્મલ જ્ઞાનથી માણસને તેના ઉપર
 પરમપ્રીતિ ઉપજશે અને ભગવાન વિશ્વરૂપ છે એવું આપણે સ્થાગળ
 બતાવી ગયા—આમ વિશ્વરૂપ ભગવાનના ઉપર આત્મીય પ્રેમ થયેા એટલે
 વિશ્વરૂપની સેવામાં તે માણસ લાગ્યોજ રહે! કેમકે પ્રેમપાત્રના મુખે મુખી
 રહેવું જાતે કાંઈ ન માંગવું અને જાતને પ્રીતિપાત્રને માટે ધમી નાંખવી—
 ફના કરી નાંખવી એ સહ પ્રેમણું લક્ષણુ છે! આમ વિશ્વરૂપ ભગવાનના
 ઉપરની, પ્રીતિ મેવામાં પરિણામ પામશે! હવે આ પ્રીતિ અન્યભિચારી
 હોવી જોઈએ, સાચો પ્રેમ સદા અન્યભિચારીજ હશે! બ્યભિચારી એટલે
 પલેપળ વિરુદ્ધ દિશામાં ભટકતો! આવો જો પ્રેમ હોય તો
 તે પ્રેમજ નથી. એતો મોઢની ઘેવણ છે. સત્યસ્વરૂપ વિશ્વરૂપ ભગવાન
 સદા એકરસ છે એટલે તેને જોગખીને ભજનારની લક્ષિત પણ એકરસ—
 અખંડ સૌભાગ્યવતી જ હોય. આથી જો માણસ વિશ્વરૂપ ભગવાનને
 અન્યભિચારી લક્ષિતથી સેવે તે મુજોને વટાવી જાય. સેવા એટલે આદા-
 પાલન. અર્થાત્ જેની આપણે સેવા કરવા માંગીએ તેની આજ્ઞાનું પાલન—
 એજ તેની મેવા છે. ભગવાનની સેવા જો આપણું કર્તવ્ય હોય તો તેની
 આજ્ઞાનું પાલન એ આપણી ફરજ છે. ભગવાન આત્મસ્વરૂપ છે. આથી
 આત્માના હુકમોનું પાલન એજ આત્મસ્વરૂપ ભગવાનની મેવા છે. અર્થાત્
 જે યમનિયમેના પાલનથી વિશ્વરૂપ ભગવાન આપણી નજર પ્રદાર ન જાય
 તે યમનિયમેનું પાલન ભગવાનની આજ્ઞારૂપ છે. કેમકે યમનિયમેના મંપૂર્ણ

પાત્રનમા ભગવદ્વીય ઓતામાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે આથી અહિં સાત્રી માંડી ઇશ્વરપ્રસિધ્ધાન સુધીના યત્નનિયમોરૂપી આજ્ઞાઓનું કડક આચન એ ભક્તિ યોગનું સ્વભાવિક પરિણામ છે યત્નનિયમના ચતુર્થ પાત્રનમાથી ને આત્મમળ જન્મે છે તે ઇશ્વરકૃપાથી માણસને નિમ્નજુભાથી તાડે છે આમ ભક્તિયોગદ્વારા પ્રુરૂપ ગુણોને અનાયાસે તરી જાય છે અર્થાત્ અર્ખંડ ૭ મરૂપાનુસંધાનનું ભગવાન અહીં નિધાન કરે છે અર્ખંડ આત્માનું અનુસંધાન પ્રકૃતિના દુર્ગને ઓળગી જવાનું સાધન છે તદ્વે પ્રકૃતિને ઓળગીને આગળ ક્યા જાય છે ? પ્રકૃતિની આગળ પરમાત્માનું રાજ્ય છે આથી કહે છે કે તેવો માણસ બ્રહ્મભાવને માટે સમર્થ થાય છે, બ્રહ્મ એટલે સંપૂર્ણ સત્તા અર્થાત્ સત્ચિદાનન્દરૂપ પરમાત્મા । જો સત્ચિદાનન્દ્ર ધન પ્રમા મા બનનામાટે તે સમર્થ થાય છે તેની આગળ માણસની કૃત્ય નથી । કેમકે જવાની ઉંચટની-પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ પરમાત્મા તેને મળે છે । તે જેવો હતો તેવો થઈ જાય છે । આમ ભક્તિયોગ-પ્રમાત્મ-પ્રાપ્તિનું અને પ્રકૃતિને પ્રરનાનું એકી વખતે, સાધન, છે પ્રમાત્માનો પ્રેમ આપણા નધામા પ્રકટે એવી સદૃશ્ય પ્રાર્થનાજ અહીં બસ નથી । ॥૨૬॥

પ્રત્યક્ષો હિ , પ્રતિષ્ઠાદમમૃતસ્યાગ્નયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુલસ્યેકાન્તિકમ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

કેમકે હું અવિનાશી અમૃત સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષી તથા શાશ્વત ધર્મની તથા એકાન્તિક મુખની પ્રતિષ્ઠા હું ॥ ૨૭ ॥

આગયા નોકમા ભગવાન કહે છે કે મને જે સેવે છે તે ગુણોને તરી જઈ બ્રહ્મભાવને પામે છે । આ કેવી રીતે બને ? એરના લાક્ષણમા પાસતો માર્ગે પીપ્પલામાથી ઠોકુ કેવી રીતે નીકળે ? તેમ કૃષ્ણને સેવનાથી પરમાત્મા કેવી રીતે મળે ? કૃષ્ણ પરમાત્મા મોહાજ છે આવો શકાઓર વ્યવસ્થ થવો જાન સ્વભાવિક છે આથી અનુર્જનના મનદાર પ્રાપ્તિમાનના આ દુષ્ટ સંસયને ઉખેડી નાખવા કરુણામય ભગવાન થી કૃષ્ણમન્દ્ર પોતાની ન્તન પરમા માથી જૂદી નથી એમ બતાવે છે. અર્થાત્ કૃષ્ણમન્દ્ર સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એ નિધાન કરી માણસને નિસસય બનાવે છે । ભગવાન કહે છે કે હે પ્રિય અર્જુન । અમૃત અને અજાયબ બાદની દુ પ્રતિષ્ઠા હું શાશ્વત ધર્મની દુ પ્રતિષ્ઠા હું અને એકાન્તિક મુખની દુ પ્રતિષ્ઠા છે આ

વાક્યો સમજવાં જોવાં છે. ભગવાન કહે કે હું બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા છું. પ્રતિષ્ઠા એટલે રિયલિટી-આશ્રય કાળ-પરાગતિ ! બ્રહ્મ કેવા ? અત્યય, એટલે કે અવિનાશી. તથા - અમૃત એટલે નિત્યમુક્ત અવિનાશી, નિત્યમુક્ત સમ્વિદાનંદ પરમાત્મા બ્રહ્મની હું પ્રતિષ્ઠા છે. અર્થાત્ હુંજ અશર પર-બ્રહ્મ વિશ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત છું. મારાથી બિન એવું બ્રહ્મ નથી ! આથી વિશ્વરૂપ એવા મારામાંજ બ્રહ્મ રાખેલી છેવટની અર્થગતિ થાય છે. જે છેવટની ગતિ તેજ પ્રતિષ્ઠા ! આથી પરબ્રહ્મ રાખેલી બાહ્યતા યોગ્ય અર્થની હુંજ છેવટની ભૂમિ અર્થાત્ પ્રતિષ્ઠા છું. તે ઉપરાંત હું શાશ્વત ધર્મની પ્રતિષ્ઠા છું. શાશ્વત એટલે સનાતન ધર્મ એટલે કર્મયોગ. સનાતન કર્મયોગનો આશ્રય પણ હું છું. અર્થાત્ વિશ્વરૂપ એવા હૃદયનેજ આશ્રય સનાતન કર્મયોગને છે. મારાથી આગળ બીજો કોઈ કર્મયોગી નથી. તેથી હું શાશ્વત ધર્મની પ્રતિષ્ઠા છું. અને તે ઉપરાંત એકાન્તિક સુખનો પણ હુંજ પ્રતિષ્ઠા છું. અર્થાત્ સનાતન કર્મયોગના ફળરૂપ જે અમ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ સ્વરૂપ અખંડ, આનન્દ, તે આનન્દની પ્રતિષ્ઠા છું. કર્મયોગનું અવશ્યભાવિ ફળ તે અમ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ એટલે કે આનોકનું પરલોકનું સુખ અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ છે. તે પણ મારા ઉપરજ અવલભે છે. આથી હું તેની પણ પ્રતિષ્ઠા છું. આથી જે મનુષ્ય વિશ્વરૂપ હૃદય એવો હું - એની સેવા કરે છે-અત્યગિચારી પ્રેમયોગથી જે અને સેવે છે તે અવશ્યમેવ મારી કનેથી આલોક, પરલોક અને મોક્ષનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. અને એ બન્ને પ્રકારનો-અહીં અને ત્યાં મોક્ષના સુખનો લાભ એટલેજ બ્રહ્મભાવનો લાભ છે. બીજું કશું નથી ! આમ ભગવાનની શક્તિ છેવટના સુખની જન્મદાત્રી છે-દાત્રી છે. પરમાત્મા તરફ સૌનો પ્રેમભાવ પ્રકટે ॥ ૨૭ ॥

॥ इति गुणत्रयविभागयोगः ॥

॥ इति ३० तत्त्वम् ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ अथ पञ्चदशોऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच:- श्री ભગવાન બોલ્યા:-

૧ ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાખમધ્વન્યં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।

છન્દાસિ यस્ય પર્ણાનિ, યસ્તં વેદવિન્ ॥ ૧ ॥

ઉચ્ચા મૂળવાળાં, નીચી શાખવાળાં અનન્ત, છન્દોરૂપી જેના
ખાંડડા છે એવાં સંસારરૂપી વૃક્ષને અશ્વત્થ કહે છે. જે તેને
જાણે છે તે વેદાર્થવેત્તા છે. ॥ ૧ ॥

પ્રેમ નિરાધાર ન હોઈ શકે—નિર્વિષય ન હોઈ શકે આથી ભગવાનને યાદવા નીકળનાર પામે પાસે પહેલી. અને સૌથી મદામૂલી સંપત્તિ હોવી રહી તે શ્રદ્ધાની છે અર્થાત્ તેના હૃદયમાં ‘પરમાત્મા છે, એવી નિશ્ચય સ્વાભાવિક પ્રતીતિ હોવી જોઈએ. આમ અવ્યભિચારી ભક્તિન શ્રદ્ધાજન્ય છે. શ્રદ્ધા એની જનની-માતા છે એમ સિંધુ થાય. પોતાના અસ્તિત્વ વિષે જેટલો માણસ નિઃસંદેહ છે તેનાથી પણ વધારે નિઃસંદેહ તે પરમ પિતાની અગ્નિ વિષે કોવે રહો.

આ ઉપરાંત જેને યાદવા માગતા હોઈએ તેના સ્વરૂપજ્ઞાન સિવાય પ્રેમ ન ઉપજે. પરમાત્માના સ્વરૂપનું આપણને જ્ઞાન ન હોય, તો તેના ઉપર ચિર પ્રેમ ન ઉપજી શકે. આથી પરમાત્માનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન આપણને હોવું રહ્યું. એક વખત પરમાત્મા રૂપી પદાર્થનું આપણને તાત્ત્વિક જ્ઞાન થાય એટલે આપણને જ્ઞાત્રા વિના ન રહે કે પરમાત્મા એ યાદવા જેવી થીજ છે. કેમકે એ પદાર્થજ એવો છે ! નીરોગી માણસની જીભ ઉપર મધનું ટીપુ પડે તો તેને તે મીઠું જ્ઞાત્રા વિના નજ રહે. કેમકે મધનો એ સ્વભાવ છે અને જીભનો પણ રસાસ્વાદ એ સ્વભાવ છે. તેમ પરમાત્મા રૂપી ત્રિહોદય મધનો એ મીઠો સ્વભાવ છે અને નીરોગી જીભનો એ મધનો રસાસ્વાદ લેવો એ સ્વભાવ છે. અને એ સ્વભાવને તો કાંઈ મટાડીજ ન શકે ! આમ પરમાત્મા ભજવા યોગ્ય છે એવી નિઃસંશય ખાત્રી થઈ કે માણસનો રસતો મોઝોલો યર્ષ જાય છે. તેની સાધનમાર્ગમાં યાત્રા સંકસાદ-વિના આહમીશી થાય છે ! તે વિદ્યુત્તેજે આગળ ધપે છે આથી ભજવા યોગ્ય પરમાત્માની અવ્યભિચારી ભક્તિને માટે ભગવાનનાં તાત્ત્વિક રૂપનું જ્ઞાનની પહેલી જરૂરીઆત છે ! જે જેને જાણે નહિ તે તેને જાણી શકે નહિ એવો સામાન્ય નિયમ છે. આથી યૌદ્ધમા અધ્યાયમાં યુધ્ધને ઓળંગી જવાનો ઉપાય ભગવાનની અવ્યભિચારી ભક્તિ છે એમ જ્યારે પરમાત્મા કહે છે ત્યારે ગણિત રીતે પરમાત્માના સ્વરૂપ જ્ઞાનને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા પણ કરેજ છે. પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાન સ્વયંપ્રે પરમાત્માના તાત્ત્વિક રૂપને કહેનાર છે ! પરમાત્મા આ સંસારનું મૂળ કારણ છે. મૂળ કારણ પામે પહોંચવા માટે આપણે કાર્યને છોડવું પડે. જાડના મૂળ પાસે પહોં-માટે જાળ પાંદડાને છોડવાં રહ્યાં કેમકે જે જાળ પાંદડા પકડ્યાં તો મૂળ પાસે નથી રહેવાતું. આથી સંસારના મૂળ કારણ તરફ પરમાત્માનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એટલે કે પરમાત્માના તાત્ત્વિક રૂપને જ્ઞાત્રાવતાં પહેલાં

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ अथ पञ्चदशોऽध्यायः ॥

શ્રીભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન યોધ્યા:

૧ ઋગ્વેદમૂલમધઃશાસ્ત્રમધ્યત્થં પ્રાહુરધ્યયમ્ ।

છન્દાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ, યસ્તં જ્ઞેદ્વિત્ ॥ ૧ ॥

ઉચ્ચા મૂળવાળો, નીચી શાખવાળો અનન્ત, છન્દોરૂપી જેના પાંદડાં છે એવાં સંસારરૂપી વૃક્ષને અધ્યત્થ કહે છે. જે દીને જાણે છે તે વેદાર્થવેદા છે. ॥ ૧ ॥

આગલા અધ્યાયમાં ત્રણ ગુણોનું સંવિસ્તર વર્ણન કર્યું. સત્, રજ અને તમોગુણ સંસારરૂપી બન્ધનના કારણરૂપ છે. એ ત્રણ ગુણોને જે તરી ગયો તે મુક્ત થાય એમ પણ ભગવાને કહ્યું. ગુણાતીતના લક્ષણો બતાવ્યાં એ ત્રણે ગુણોને તરી જવાનો એક માત્ર ઉપાય પરમાત્માની અવ્યભિચારી ભક્તિ છે એમ વ્યાખ્ય ભગવાને કહ્યું. પરમાત્માની અવ્યભિચારી ભક્તિ કેવી રીતે થાય? આ પ્રશ્ન ખડો છે. આ રમસ્યાનો ઉકાર ન આવે સાંસુધી માણસ આગળ વધી ન શકે આપણે જ્યાંસુધી પ્રેમ-પાનનું સત્ સ્વરૂપ ન જાણીએ સાંસુધી તેના ઉપર નિર્ભર પ્રેમનો ઉદય ન થાય એટલે કે જેને આપણે આદવા માણીએ તેના વિશેનું આપણું જ્ઞાન નિર્ભર હોવું જોઈ છે. વિચારનાં લાગણે કે પ્રેમ એ ત્રણ વસ્તુને માંગી લે છે. એક તો જેને આદવાના હોધએ તેની હયાતી બીજું તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાન ત્રીજું જેને આપણે આડવા માંગીએ તે પદાર્થ ખરેખર પ્રેમને યોગ્ય છે એવો નિશ્ચય. પરમાત્માની અવ્યભિચારી ભક્તિ પણ આ બધી શરતોનું પાલન માંગી લે છે. અર્થાત્ ગુણમયી પ્રકૃતિને તરી જવાને ઇચ્છનાર જે પરમાત્મા આદવા માંગેલો હોય તો તે પરમ પિતાની અસ્તિ-હયાતી વિશે નિઃશંક હોવો જોઈએ અન્તિ વિશે નિઃશંકતા એટલેજ મહત્ સાંસુધી આ અસ્તિ-નિશ્ચય નથી સાંસુધી કદી પ્રેમ થાય નહિ કેમકે

પ્રેમ નિરાધાર ન હોઈ શકે-નિર્વિષય ન હોઈ શકે આથી ભગવાનને ચાહવા નીકળનાર પામે પાસે પહેલી અને સૌથી મહામૂલી મંપત્તિ હોતી રહી તે શ્રદ્ધાની છે અર્થાત્ તેના હૃદયમા પરમાત્મા છે, એવી નિશ્ચય સ્વાભાવિક પ્રતીતિ હોતી જોઈએ આમ અવ્યભિચારી લક્ષિત શ્રદ્ધાજન્ય છે. શ્રદ્ધા એતી જનની-માતા છે એમ સિધ્ધ થાય. પોતાના અસ્તિત્વ વિષે જોટલો માણસ નિ સંદેહ છે તેનાથી પણ વધારે નિ મંદેહ તે પન્મ પિતાની અગ્નિ વિષે હોવા રહ્યો.

આ ઉપગત જેને ચાહવા માગના હોઈએ તેના સ્વરૂપતાન શિવાય પ્રેમ ન ઉપજે. પરમાત્માના સ્વરૂપનું આપણને જ્ઞાન ન હોય, તો તેના ઉપર ગ્રિયર પ્રેમ ન ઉપજી શકે. આથી પરમાત્માનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન આપણને હોવું જોઈએ. એક વખત પરમાત્મા રૂપી પદાર્થનું આપણને તાત્ત્વિક જ્ઞાન થાય એટલે આપણને લાગ્યા વિના ન રહે કે પરમાત્મા એ ચાહવા જેવી બીજી છે. કેમકે એ પદાર્થજ એવો છે ! નીરોગી માણસની જીભ ઉપર મધનું દીપુ પડે તો તેને તે મીઠું લાગ્યા વિના નજી રહે. કેમકે મધનો એ સ્વભાવ છે અને જીભનો પણ રસાસ્વાદ એ સ્વભાવ છે. તેમ પરમાત્મા રૂપી ત્રિજોષ્ય મધનો એ મીઠો સ્વભાવ છે અને નીરોગી જીવનો એ મધનો રસાસ્વાદ લેશે એ સ્વભાવ છે. અને એ સ્વભાવને તો કાઈ મટાડીજ ન શકે ! આમ પરમાત્મા ભજવા યોગ્ય છે એવી નિ સંશય ખાત્રી થઈ કે માણસનો રસ્તો મોકળો થઈ જાય છે. તેની સાધનમાર્ગમાં યાત્રા સંપ્રસંગદ-વિના આડખીની થાય છે ! તે વિદ્યુતવેગે આગળ ધપે છે આથી ભજવા યોગ્ય પરમાત્માની અવ્યભિચારી લક્ષિતને માટે ભગવાનનાં તાત્ત્વિક રૂપના જ્ઞાનની પહેલી જરૂરીયાત છે ! જે જેને જાણે નહિ તે તેને ભજી શકે નહિ એવો સામાન્ય નિયમ છે. આથી મૌદમા અધ્યાયમા ગુણને જોળગી જવાનો ઉપાય ભગવાનની અવ્યભિચારી લક્ષિત છે એમ જ્યારે પરમાત્મા કહે છે ત્યારે અલિપ્ત રીતે પરમાત્માના સ્વરૂપ જ્ઞાનને કહેવાની પ્રતિજ્ઞા પણ કરેજ છે. પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાન સ્વમુખે પરમાત્માના તાત્ત્વિક રૂપને કહેનાર છે ! પરમાત્મા આ સંસારનું મૂળ કારણ છે, મૂળ કારણ પામે પહોંચવા માટે આપણે કાર્યને છોડવું પડે. ઝાડના મૂળ પાસે પહોં-માટે ઝાળ પાંદડાને છોડવાં રહ્યા કેમકે જો ઝાળ પાંદડા પકડ્યાં તો મૂળ પાસે નથી રહેવાળું. આથી સંસારના મૂળ કારણ વરંકિ પરમાત્માનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એટલે કે પરમાત્માનાં તાત્ત્વિક-રૂપને બતાવતાં પહેલાં

કાંઈકે રૂપે સંસારમાં નિઃસંગે રીતે રહેવા માટે સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ
 વર્ણવે છે. સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાય તો સંસારનું ખેંચાણ છૂટે અને
 સંસારનું ખેંચાણ મંદ પડતાં માણસ પરમાત્મા તરફ દૃઢ કરે ! પરમા-
 ત્માને માર્ગે જતા જતાં માણસ એક દિવસ તે મૂળ ધામ-પરમાત્માના
 વાસ્તવિક રૂપને જોળજે. જોળજે તો ભગ્ને અને ભગ્ને તો તરે અને તરે
 તો સાચું સુખ પામે અને સાચું સુખ અનુભવવાતો આપણી બે દોડધામ છે.
 આથી પરમ દયામય ભગવાન પંદરમા અધ્યાયની શરુઆતમાં બે શ્લોકોદ્ધારા
 જીવનું પરમહિત ધ્યાનમાં રાખી સંસારનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. સંસારના
 સ્વરૂપજ્ઞાનનું રૂળ અનાસક્તિ છે. એટલે કે સંસારમાં રહ્યા છતાં સંસારથી
 ન લેપાવું—ન ખરડાવું એવી કોઈ અદ્ભુત મહિમાશાળી મનની અવસ્થા
 છે. એ અવસ્થા પરમપિતાની જોળખ માટે જરૂરી છે ! વળી મહાત્માએ
 રૂપકપ્રિય હોય છે. રૂપક એટલે બધેએસતું પ્રદીપ્ત. સંસારના સ્વરૂપનું
 જ્ઞાન એ અતિ ગંભીર સમસ્યા છે. આથી સાધારણમાં સાધારણ બુદ્ધિવાળા
 માણસને પણ અતિ મૂઠ-ગંભીર-કુટિલ પ્રશ્ન સહેલાઈથી જ્ઞાન શાય એ
 હેતુથી પરમાત્મા ભેટે જીવમાત્રને સરળતાથી સમજાય એમ કરી સંસારને
 વૃક્ષ તરીકે વર્ણવે છે એ વૃક્ષનું રૂપક હૃદયમાં ફરે-સમજાય તો એ વૃક્ષને
 કેવી રીતે ઉખેડી કાઢવું એની માણસને સમજ આવે. આથી પહેલા બે
 શ્લોકમાં વૃક્ષના રૂપકની કલ્પનાદ્વારા સંસારનું સ્વરૂપ ભગવાન આપે છે.

ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! છદો-એનાં પાંચ છે એવા આ
 અશ્વત્થ અશ્વત્થને વિદ્વાને હયા મૂળવાંજો અને નીચી ડાંચાવાંજો કહે છે.
 જે તે અશ્વત્થને જાણે છે તે વેદવેત્તા છે. આ તો શ્લોકનો અનુવાદ માત્ર
 થયેલ હવે એની સમજૂતી ઉપર આવીએ. ભગવાન સંસારને અશ્વત્થ કહે
 છે. અશ્વત્થ શબ્દનો ૨૬ અર્થ પાંપણ છે પણ અહીં પાંપણ કરતાં એ
 વડો અર્થજ વધારે બધેએસતો લાગે છે. આથી પાંપણને બદલે આપણી
 સમજને વધારે અનુકૂળ શાય એ માટે અશ્વત્થનો અર્થ વડ કરીએ. આતો
 એનો ૨૬ અર્થ છે; પણ એ અર્થનો અમકાર એના જુગપતિથી મળના
 અર્થમાં છે. અશ્વત્થ શબ્દ ત્રણ ત્વચ્ચરો મળીને બન્યો છે. અ + શ્વ + ત્થ
 જ એટલે નહીં જ એટલે આવતી કાલે ત્થ એટલે રહેનાર. અર્થાત્
 આવતી કાલે ન રહેનાર સંસાર મૂળમાં કેવો છે ? પ્રતિદાએ બન્નાતે
 આવતી કાલે આજે જેવો જોઈએ છીએ તેવીજ રીતે એ રહેશે એવી
 ખાતરી કોણ આપે ? અર્થાત્ આ સંસારથી અશ્વત્થ-પ્રતિદાએ બન્નાતે

એટલે કે દાણભંજુર છે ! દાણે દાણે નવીન રૂપ-ધારણ કરે છે ! દરેક પળે એના રંગ ભૂદા ! અને આ સંસારનું સ્વરૂપ-છે. સંસારમાં એકરસતા શોધવા જનાર સંસારના સ્વરૂપથી અગણ્ય છે આથી સંસાર જેવો છે તેવો એને સ્વીકારવો એજ સસ છે ! આ કારણસર ભક્ત થવા આદ્યનારે સંસારના આ સ્વરૂપને પહેલાં સમજ લેવું. એક વખત સાચી સમજથી સ્વીકાર્યું કે સંસાર એકરસ નથી, એની પ્રતિપજ ફરબદલી થતી એ સ્વભાવ છે, એટલે તેવી સમજવાળો એની રથાચિતા-એકરસતા માટે 'લક્ષ્યા' નહીં મારે. એની પ્રતિજ્ઞા નરીનતાથી એ ન મૂંઝાય અને અધ્યા-રમમાર્ગમાં આ જ્ઞાન એ અતિ ઉપયોગી છે ! આથી અધ્યત્મ શબ્દનો પ્રયોગ કરી ભગવાને સૂત્રમાં ઘણું કન્યુ છે એમ નિચારકે જાણવું.

વળી આ સંસાર અધ્યત્મ છે એટલે ફણુજીની છે. છતાં અત્યય છે. અત્યય એટલે અવિનાશી ! એક જાણુ ભગવાન કહે છે કે એ ફણુજીની અને બીજી બાજુએ અવિનાશી છે એમ કહે છે ! બન્ને વાત એકબીજીની તાંત જુદી દિશાની લાગે છે. લા લાગે છે. પણ ભગવાન કહે છે તેજ સાચું છે ! સંસાર પ્રતિજ્ઞા પસંદાય છે છતાં અવિનાશીજ છે ! સમુદ્રમાં એક તરંગ ગયો તેની પાછળ બીજો તરંગ આલ્યોજ આવે છે. ગયો તે તરંગ ગયોજ પણ તેની જગ્યાએ બીજો તરંગ લાગેલો છે ! સમુદ્ર તરંગ-હીન અવસ્થામાં ક્યારે હોય ! સંસાર પણ તેવોજ છે ! નામરૂપનાં જખ્ખર તરંગો એક પછી એક આવતા જાય છે અને સમતાં જાય છે. પણ હજી અનન્ત અસંખ્ય નામરૂપના જખ્ખર તરંગો ઉપરાછાપરી આવીજ આવે છે. આમ તરંગ રૂપે તરંગ વિનાશી છે. પણ અવાહરૂપે અવિનાશી છે તેમ. સંસાર-નામરૂપના તરંગ રૂપે અધ્યત્મ છે. પણ અવાહરૂપે અવિચ્છિન્ન છે ! અર્થાત્ ફણુજીની છતાં સંસાર ચિરંજીવી છે ! પ્રવૃદ્ધ રૂપે અવિચ્છિન્ન હોવાથી એ અવિનાશી છે ! આપણે આ પ્રતિપજ જોઈએ છીએ. જૂતકાળના ગર્ભમાં પરાધોની સંખ્યામાં પ્રાણીઓ રાખી ગયા. વર્તમાનમાં કંઈ પરાધોની સંખ્યામાં પ્રાણીઓ જણાય છે અને જોત જોતામાં કંઈ પરાધોની સંખ્યા લાવિમાં નિર્માણ થતી જાય છે ! બસ ! આ અનિરૂદ્ધ સૃષ્ટિ એજ સંસારની અત્યયતા-અવિનાશિતા-પ્રવાહ રૂપે અવિચ્છિન્નતામાં પૂરાવો છે. ભગવાન જે છે તેજ એટલે કે સસ કહે છે ! અને સસમાં વિરોધાભાસ લાગે તો તેનો સમજપૂર્વક સમન્વય કરવો એજ શુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય છે ! આથી ઉપરથી લાગતો વિરોધઅધ્યત્મ

અને અન્ય સંજ્ઞાનો વિરોધ એ વિરોધ નથી એ સમજાશે. સંસાર દ્વિ-
અન્ય છે. એ જ્ઞાનમાં મહાન આશાસન સમાયું છે. જેને એમ સમજાયું
કે એકરૂપે લએ- હું ટળી જાઉં પણ ખીજાં રૂપે છતાં યથા શિવાય
રહેતો નથી. અર્થાત્ સંસારમાં મારે અનેક રૂપે વિહરવાનું છે. અને એક
દિવસ પરમાત્માને પ્રહોવાવાનું છે એમ જેને સમજાય તે આશાવાન રહેશે.
દેશોમાં જિત્સાદી રહેશે. અપ્રમાત્મમાર્ગમાં જોઈતી અપાર અપૂર્ણ ધીરજનો
તે સંચય કરશે. વિદ્યોનો સામનો કરશે. નિર્બલતાને ઠાસો મારશે. આવી
બધી અનેક સંસારપ્રતિ અન્ય સંજ્ઞાની યથાર્થ સમજનાથી ઉપજતી
જોઈએ. નહીંતર અન્ય સંજ્ઞાની યોગના વ્યર્થ થાય અને ભગવાન કઈ
વ્યર્થ કહે મદી આથી, આ સંસારને સાધક અશ્વત્થ અને અન્ય જાણે.

ભગવાને સંસારને અન્ય અર્થત્વે કહ્યો અર્થાત્ સંસારને એક જાડ
સાથે સરખાવ્યો ઝાડને પાંદડાં હોય પાંદડાં ઝાડની શોભા છે. પાંદડાં વિનાનું
ઝાડ કુંકું કહેવાય. સૌભાગ્યદીન ગણાય. સુકકું-જાતથી લેખાય. અનાકર્ષક
જાણાય. જ્યારે સંસાર એ જાડ છે તો ઝાડના અંગઉપગિ સંસારરૂપી
જાડમાં પણ હોવા રહ્યાં જે ન હોય તો રૂપક અંધુર લેખાય. અને રૂપક
અપૂર્ણ હોય એ એક દોષ છે તો સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષનાં પાંદડાં
ક્યાં? ભગવાન કહે છે, છદા એના પાંદડાં છે. છદ સંજ્ઞાનો રૂઢ અર્થ
અર્થનો અક્ષરોનું માપ છે. વેદના મંત્રોના યોગદામો ગણેલા અક્ષરો હોય
છે. અને એ ગણેલા અક્ષરોના માપે જૂઠા જૂઠા છદોનાં નામો પડે છે.
વેદમંત્રોના માપથી ત્રિષ્ટુપ વગેરે છદો છે. આથી છદ સંજ્ઞાથી અહીં
અર્થવેદના મંત્રોનો અર્થ લેવો. સંસારરૂપી વૃક્ષના, વેદના મંત્રોરૂપી પાંદડાં
છે. રહેજ ઉપા ઉતરીને વિચારતાં મોહમ યડશે કે મંત્રો એ પાંદડાં શી
રીતે થાય? અર્થાત્ મંત્રો એ પાંદડાં છે એમ કહીને ભગવાન શું કહેવા
માંગે છે? વેદના મંત્રો દર્શના વિધાન કરે છે અને કર્મ માત્રનો
સમાવેશ યદ દાન અને તપમાં થઈ જાય છે. અર્થાત્ વેદના મંત્રોદ્ધારે
કર્તવ્ય તરીકે નહીં કરવામાં થઈએ, દાનકર્મે અને તપકર્મે એજ સંસાર-
રૂપી વૃક્ષના પાંદડાં છે. વૃક્ષ પાંદડાંથી શોભે છે. સંસાર યદ-દાન-તપ
કર્મોથી શોભે છે. પાંદડાં વૃક્ષનું સૌન્દર્ય છે. યદાદિ કર્મો સંસાર વૃક્ષનું
સૌન્દર્ય છે. પાંદડાં ઝાડના કબેવરને ઢાકે છે. યદાદિ કર્મો સંસારનું દાંડણું
છે. પાંદડાંથી વૃક્ષ સદા સૌભાગ્યદાયક-ઝરેલું-લીલું-સૌન્દર્યપ્રકટ-આકર્ષક

-જાંચડો 'આપનાર' પચિકના અમને, દરનાર' નેત્ર-મનોહર-શાપ છે. યશ, દાન, તપ કર્મરૂપી પલ્લોથી સંસાર વૃક્ષ સીલામવાન-અરેણુ-લીલુ-નુ-દર-આકર્ષક-તાપહર-અમહર-નેત્રમનહર-ધાર-ચાપ છે. વળી જે પાંદડાંને વૃક્ષના મૂલનો રસ ન મળે તે સુકાઈ જાય-ખરી, પડે-નષ્ટ, થઈ, જાય સંસારરૂપી-વૃક્ષના મૂલમાં રસગળનો અખંડ સમુદ્ર ઉછાળા, મારી, રલો છે. જે કર્મરૂપી પાંદડાંને તે રસનું જીવન ન મળ્યું તે સુકાઈ જાય-ખરી પડે-નષ્ટ થઈ જાય! આથી દરેક યશ, તપ કે દાન કર્મને સદા મૂળ રસની ભાવના મળેલી હોવી જોઈએ. તો દરેક કર્મ પશુ સદા લીલુ તાણું રહે છે. અર્થાત્ પરમાત્માના રસથી વાંચિત યશ-દાન-તપ-કર્મ પશુ જીવમાં છે. નિષ્કુળ છે-નીરસ છે! આમ ભગવાન જ્યારે હંદ એ સંસાર વૃક્ષનાં પાંદડાં છે એમ કહે છે ત્યારે યશ દાન તપ કર્મનો મહિમા ગાય છે. સંસારને શીભાવનારા આ કર્મો અત્યેક કરવાં જોઈએ એમ ગણિત લુચ્છમ કરે છે. કાળને અત્યેક જીવનું જીવનધ્યેય પશુ સચવે છે! યશ દાન અને તપ કર્મો કયા અને તે કેવી રીતે કરવાનાં છે એ બાંખતનો સંવિસ્તાર ઉલ્લેખ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે સંતરમા અધ્યાયમાં કરનાર છે. આમ યશ દાન અને તપ કર્મો એ સંસાર વૃક્ષનાં પાંદડાં છે એ કથને અતિ ઉચિત છે.

સંસાર વૃક્ષ અન્યમ છે. હંદરૂપી પાંદડાંવાળું છે, એ તો જાણ્યું. પણ એનું મૂળ કયું છે? એની શાખાઓ કઈ છે? કેમકે મૂળ અને શાખાઓ જો ન બતાવે તો કપ્પ અધૂરું રહે! આથી ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન! આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ગર્ભમૂલ્ય છે. અર્થાત્ હયા મૂળવાળું છે. ભગવાન અહીં જે હયાઈની વાત કરે છે તે હયાઈ પુટથી કે માત્રકથી સંપાદ્ય એવી નથી! સમજણરૂપી ગેજથી એ હયાઈ માપવાની છે. અર્થાત્ અહીં 'હયા' નો અર્થ '૧૦૦૦૦ પુટ' એવો નથી! કાર્યકારણભાવની છેવટની છેવટની હદ એટલે અહીં હયાઈ છે! આ સંસારનું છેવટનું કારણ કયું? અર્થાત્-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કારણ કયું? એ સવાલનો જવાબ ભગવાન અહીં આપે છે. ભગવાન અહીં અતિ દૂરકમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ આપે છે, કહે છે કે 'હયુઃ' જેનાથી વધારે હયુ કોઈ જગત, શકે નહીં તે કારણ એ છેવટનું મૂલ્યાય સૃષ્ટિના કારણ તરફ જીવ જીવ વિચારોએ જીદી જીદી મનોભૂમિકાથી જીવ જીવ નિર્લયો ઉચ્ચાર્યા છે! છેવટનો અને સૌથી ઉચો નિર્લય વેદ ભગવાનનો છે. અને વેદના પ્રાવિઓ નિશંક પશુ ઉચ્ચારે છે કે પરમાત્મા આ-સૃષ્ટિ મૂળ કારણ છે. એનાથી આગળ

બીજું કશું નથી. અર્થાત્ 'ઊર્ધ્વમૂલ' વિશેષણથી જાગવાનું કહે છે કે આ સંસારવૃક્ષ પરમાત્માથી કારણવાળું છે. અર્થાત્ સારો સંસારે પરમાત્માનું ફરજું છે. જાણક છે ! સૌના મૂળમાં પરમાત્મા છૂપાયા છે. પરમાત્માની બીજે શક્તિથી સંસારવૃક્ષ અદ્વિત-અવ્યય-અચલ-અનિવૃત્તિ થાય છે ! મૂળ વિના જેમ વૃક્ષ નહીં તેમ સર્વેકાદ પરમાત્માથી મૂળ વિના સંસારવૃક્ષ નહીં. આમ 'ઊર્ધ્વમૂલ' શબ્દથી પરમાત્મા સૂચિત્વ કારણ છે, ઉત્પત્તિ કારણ છે એવો નિર્ણય આપી દે છે !

“મૂળ કયું તે સમજાવું. માંદગી કર્યાં તે પશુ સમજાવું. પણ આ સંસારવૃક્ષની ડાળોએ કઈ? લગવાનું આ સવાલને જવાબ આપી રૂપકને પૂર્ણ કરે છે. કહે છે કે સંસારવૃક્ષ “અધ-સાખ” છે. અધ- એટલે નીચી સાખા એટલે ડાળા. અર્થાત્ હવે મૂળથી નીચે આવેલી હોવાથી નીચી ડાળાઓવાળું છે. હવે મૂળ-પરમાત્મા સંવિચ્છાનનું સ્વરૂપ છે એની ડાળાઓ કેવળ સત્સ્વરૂપ છે. આ ડાળાઓ કઈ? અવ્યક્ત-મહદ-અહ-કરે અને પંચતન્માત્રાઓ એજ આ ડાળાઓ છે. જ્ઞાની ડાળાઓ જેમ જુદી જુદી દિશાઓમાં પ્રસરેલી હોય છે તેમ પ્રકૃતિ વગેરે ઈશ દિશામાં પ્રસરેલાં હોવાથી સંસારવૃક્ષની એજ સાખાઓ છે. પ્રકૃતિ વગેરેના કેવળ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ સત્તામાત્ર છે એમાં ચેતનતત્ત્વો અભાવ છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિથી માંડીને પૃથ્વી પર્યન્તના બધા પદાર્થો જડ છે અને જડ હોવાથીજ ચેતનની દ્રષ્ટિએ નીચાં છે ! જડ કરતાં ચેતન ઉચ્ચ છે એ સૌ જાણે છે આથી જાગવાનું અહીં સંવિચ્છાનનું પરમાત્માને ‘ઊર્ધ્વમૂલ’ કહે છે અને એજ પરમાત્માથી મૂળમાંથી પ્રસરેલી સાખાઓને પરમાત્માના કેવળ સદ્ગુણે વહન કરતી હોવાથી અધ સાખ કહે છે. હવે અહીં રૂપકને આપણે પૂરું સમજી લઈએ મૂળથી માંડીને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ એ સંસાર-વૃક્ષનું થડ છે એ પ્રકૃતિમાંથી પ્રસરેલી જુદી-જુદી-પાંચતન્માત્રાઓ-અગ્નિ-વાયુ-પાણી-અથવા-અન્ય-પદાર્થો અને પાંચ મહાગુણો મળીને બનેલી પ્રધાન સાખાઓ છે. તેવીસ તત્ત્વો અને ચોવીસમી પ્રકૃતિ મળીને કુલ સાખાઓ મૂળથી નીચી-જડ હોવાને લખે, અધ સાખ એવું ‘સંસારવૃક્ષ’ ચોગ્ય વિશેષણ પરમાત્માએ અહીં આપ્યું છે !

આમ પરમાત્માથી મૂળવાળા પ્રકૃતિ વગેરે સાખાવાળા, થડ-દાન-તપ વગેરે પાંડુરંગા, પ્રવાહરૂપે અવિચ્છિન્ન હોવાથી અવ્યય અને

પ્રતિક્ષણુ પદ્મદાતા હોવાથી, અર્થતઃ એવી સંસાર વૃક્ષાનું યથાર્થજ્ઞાન મળ્યેથી ફળ શું ? લગવાન કહે છે કે હે પ્રિય અર્જુન ! જે પુત્ર્ય તેને જાણે છે તેવેદનેતા છે ! અર્થાત્ મૂળથી આરંભીને શાખા અને ઉપશાખા પર્વન્ત દેશાયજ્ઞા આ સંસાર વૃક્ષને જે જાણે છે તે વેદવેતા છે. વેદવેતા એટલે વેદના મૂળ તત્ત્વને સમજનારો. વેદનો જેવટનો નિર્ણય આ છે. પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ છે. સંસારનું એ મૂળ છે, એ પરમાત્મારૂપી બીજીજીવ પ્રકૃતિરૂપી શક્તિ છે. એ પ્રકૃતિદ્વારા એ સંસારવૃક્ષની મહદ્ વગેરેથી, માંડી પૃથ્વી પર્વન્તની શાખાઓ ફેલાવે છે. એ શાખાઓને યજ્ઞ, દાન, તપ વગેરે પાંદ્યાંઓ કુટેલાં છે. બીજીજીવ વૃક્ષરૂપે વિસ્તરે છે. વૃક્ષથી બીજ જૂદું નથી. અર્થાત્ જડ ચેતનાત્મક આખેસ સદિ પરમાત્માથી જૂદી નથી પરમાત્માજ સદિરૂપે છતાં છે. ધડાને જે જાણે તે માટીને જાણવા શિવાય કેમ રહે ? ધડાને માટીથી જૂદી ગણીએ છીએ એટલીજ જૂલ છે. બાકી ધડો માટીનો એક આકારમાત્ર છે ! આકાર અને નામથી અકળાઈ જઈ ધડાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભૂવાય તેથી ધડો માટીથી જૂદો થઈ જતો નથી ! આપણે સ્વીકારીએ કે ન સ્વીકારીએ-જાણીએ કે ન જાણીએ-છંદછીએ કે ન છંદછીએ પણ ધડો તો માટીજ છે ! તેમ આપણું સંસાર-વૃક્ષ એ પરમાત્માજ છે. આપણી માન્યતાથી-જાણીનામથી સંસારનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ટપી જઈ નથી ! આટલુંજ વેદને કહેવાનું છે ! આથી વધારે કોઈને પણ કહેવાનું હોઈ શકે નહીં. કેમકે આટલામાં કહેવાનો વિષય ખતમ થઈ જાય છે. આથી જે મૂળથી માટીને શાખોપશાખાન્ત આ સંસાર વૃક્ષને યથાર્થિત જાણે છે તે વેદના મૂળ અર્થને જાણે છે ! અને જે જાણે છે તે જલથાપ ન ખાચ તે બ્રમિત ન થાય ! કેમકે જ્ઞાનજ્ઞ તો બ્રમ-ઘાતક છે, સંશયનાશક છે, અજ્ઞાનહન્તા છે ! આથી આ એકમાત્ર લગવાન સંસારવૃક્ષને જાણનારનેજ વેદવેતાની મનમૂલી પદવી આપે છે ! ॥૧॥

અવશ્ચોર્ચ્વં ચ પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાખાઃ શુણઃપ્રવૃદ્ધાઃ વિપયપ્રચોલાઃ ।
અથચ મૂલાન્યનુસન્તતાનિ, કર્માનુવન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

તેની- શુણ્ઘીથી પુષ્ટ થયેલ, વિષયોરૂપી કુપળવાળી, શાખાઓ નીચે અને ઉંચે પ્રસરેલી છે તથા તેનાં મૂલો નીચે પ્રવશ્યેલાં છે. મનુષ્યલોકમાં શુણાશુભ કર્મ પ્રમાણે બંધાયેલાં છે. ॥ ૨ ॥

આગલા શ્લોકમાં ભગવાને સંસારવૃક્ષનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું. હવે પછીના શ્લોકમાં એજ વૃક્ષની બીજી શાખાઓ વગેરેનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન કહે કે હે અર્જુન ! શુભ્રાથી ખૂબ પોષાયેલી અને વિષયોરૂપી કુંપજોતારાળી તે સંસારવૃક્ષની શાખાઓ નીચે અને ઉપર બધે પ્રસરેલી છે. આ મનુષ્યશ્લોકમાં કર્મ પ્રમાણે બાંધનારા તેનાં મૂળો વળી નીચે સુધી સતત પથરાયેલાં છે ! આ શ્લોક સમજવામાં કઠણ છે. એટલે દરેક સાધક એને બરાબર સમજવાનો યત્ન કરે. અહીં જે શાખાઓ ભગવાન કહેવા માંડે છે તે જીવરૂપી શાખાઓ છે. પ્રકૃતિથી માંડીને પૃથ્વી સુધીની શાખાઓનું આગલા શ્લોકમાં બ્યાન આપી દીધું છે. આથી અહીં 'શાખા' શબ્દનો અર્થ 'જીવ' છે. બ્રહ્માથી માંડીને સ્થાવરચોનિ સુધીના તમામ જીવો એ સંસારરૂપી વૃક્ષની ઉપશાખાઓ છે ! એ શાખાઓ કેવી છે ? એ શાખાઓ 'શુભ્રપ્રવૃદ્ધ' છે. શુભ્ર એટલે સત્, રજ અને તમ. પ્ર એટલે ખૂબ, વૃદ્ધ-વધેલી-પોષાયેલી. અર્થાત્ અત્યંત પુષ્ટ થયેલી. બ્રહ્માથી માંડી ધાસના તણખામાં સુધીની તમામ યોનિમાં રહેલ જીવરૂપી ઉપશાખાઓ સત્વશુભ્ર, રજોશુભ્રથી અને તમોશુભ્રથી પોષાયેલી છે ! અર્થાત્ જીવમાત્રમાં આ ત્રણે શુભ્રા ખીચોખીચ ભરાયેલાં છે. એવું એક પણ પ્રાણી નથી જે શુભ્રસ્પર્શથી મુક્ત હોય. વળી સંસારદશામાં આ ત્રણે શુભ્રાની પ્રતિશ્રુષ્ઠ ભરતીઓટ થયાજ કરે છે ! પ્રત્યેક જીવ પ્રત્યેક પળે સત્વથી રજોશુભ્રમાં, રજમાંથી તમોશુભ્રમાં અને તમોશુભ્રમાંથી સત્વશુભ્રમાં વારાફરતી રૂઝ કર્યેજ જાય છે ! પ્રકૃતિનો એ સ્વભાવ છે ! જે જીવમાં જે શુભ્રની આવૃત્તિ વારંવાર થતી હોય તે શુભ્રને હિંદીશીને તેની જગતને ઝાળખ થાય છે. આથીજ આપણે એકી વખતે જગતમાં અનેક સાત્ત્વિક જીવો, અનેક રાજસિક જીવો, અનેક તામસી જીવોને જોઈએ છે. ભગવાન કહે છે કે પ્રત્યેક જીવરૂપી શાખા શુભ્રાથી પરિપુષ્ટ છે ! વળી શુભ્રથી પુષ્ટ થયેલી આ જીવરૂપી શાખાઓને વિષયરૂપી પ્રવાહો છે. પ્રવાહ એટલે કુંપજ-ટશરો કુંપજો રમણીય હોય છે. મનોહર હોય છે ! આકર્ષક હોય છે. આ સંસારવૃક્ષની વિષયરૂપી કુંપજો પણ અત્યંત રમણીય હોય છે ! કાષ્ઠ વિરલ-અતિ વિરલ નર એના આકર્ષક પાશમાંથી છૂટે છે ! વિરયોને, શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, એવાં નામો આપવામાં આવે છે ! અર્થાત્ ઉપભોગ્ય પદાર્થ-માત્ર ઉપર ઉપરથી રમણીય હોવાને લઈને આ સંસારરૂપી વૃક્ષની, જીવરૂપી ઉપશાખાઓનાં કુંપજો છે ! શુભ્રની દેરબદ્ધીથી આ કુંપજોના રંગની પણ

ફેરબદલી થાય છે ! અર્થાત્ ગુણોની વધઘટ સાથે આ વિષયોરૂપી કુપજોની પણ વધઘટ થાય છે ! અને તે તે જીવ તે તે કુપજો સાથે ક્ષયોત્થાને છે કે ક્ષયોત્થાને કદરૂપે જણાય છે ! વળી જેમ વડના આડને વડવાઈઓ હોય છે તેમ આ સંસારરૂપી આડની જીવરૂપી શાખાઓને પણ વડવાઈઓ પુટેલી હોય છે ! એ વડવાઈઓ તે કલેશ-કર્મ-કર્મફલ અને વાસનારૂપી છે ! આજ વાતને ભગવાન બીજાં ચરણમાં કહે છે ! આ મનુષ્ય લોકમાં એટલે કે મનુષ્ય દેહમાં પોતપોતાના શુભ કે અશુભ કર્મ પ્રમાણે જીવને બાંધનારી વડવાઈઓ-કલેશાદિ વડવાઈઓ નીચે સુધી પથરાયેલી છે ! મૂલ શબ્દ અહીં કલેશ વગેરેને વાચક સમજવો. કેમકે મુખ્ય મૂલને ઉલ્લેખ પહેલાં શ્લોકમાં આવી ગયો છે. અર્થાત્ જીવરૂપી ઉપશાખાઓમાં નીચે સુધી જનારાં મૂળો એમને સતત પથરાયેલાં છે. અચાને-અડધાર-સાગરો અને મૂલને ભય એ કલેશો છે. શુભ-અશુભ અને શુભાશુભન તો શુભ કે ન તો અશુભ, કર્મો છે. જન્મ, ઔપુષ્ય, ભોગ, એ કર્મોનું ફળ છે. તે તે કર્મના ફળની જે વાસના તેને આશય કહેવામાં આવે છે. આમ કલેશથી માંડીને વાસના પર્યન્તનાં મૂળો દરેક જીવશાખામાંથી પુટે છે. અને તેજ વડવાઈઓ છે. જેમ-વડની પ્રત્યેક શાખોપશાખામાંથી વડવાઈઓ પુટે છે, તેમ પ્રત્યેક જીવરૂપી ઉપશાખામાંથી આ કલેશાદિની જન્મરજસ્ત ચીવટ વડવાઈઓ પુટે છે. અને વડની વડવાઈઓ જેમ નીચે અખંડિતપણે પ્રસરે છે તેમ આ કલેશ વગેરે રૂપી વડવાઈઓ પણ છેક નીચે-સ્થાવરયોનિ સુધી અખંડિતપણે પ્રસરે છે ! અર્થાત્ દરેક જીવના કર્મ પ્રમાણે આ વડવાઈઓ પથરાયેલી રહે છે ! આ વડવાઈઓ અર્થાત્ કલેશાદિ કર્મ પ્રમાણે આ લોકમાં જીવને બાંધનારી છે ! આટલો શ્લોકનો અર્થ થયો ! દૂકમાં જીવમાત્ર એ સંસાર વૃક્ષની એક ઉપશાખા છે. સત્વાદિ ગુણોથી એ જીવશાખા પરિપુષ્ટ છે. દરેક જીવશાખાને વિષયો-ઉપભોગ્ય પદ્યોરૂપી રમણીય કુપજો પુટેલી છે ! દરેક જીવશાખાને કલેશ, કર્મ-કર્મફલ અને વાસનારૂપી વડવાઈઓ એટલી છે. એ વડવાઈઓ સ્થાવરયોનિ સુધી પહોંચાયરી લંબાયેલી છે ! અને એ વડવાઈઓ પ્રત્યેક જીવને પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે જકડી બાંધનારી છે ! આ પ્રકારનું સંસાર વૃક્ષ છે ! ॥ ૨ ॥

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલમ્યતે, નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સમ્પ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુધિરુદ્ધમૂલમસન્નયશ્ચેન દદેન છિન્ત્યા ॥ ૩ ॥

આને રૂપ અહિં તેવું જણાતું નથી. તેનો છેડા-કે શરૂઆત કે મધ્ય પણ જણાતાં નથી. ખૂબ સૂદૃઢ મૂળવાળા આ અશ્વત્થને અસંગરૂપી દૃઢ શસ્ત્ર વડે છેદીને— ॥ ૩ ॥

ઉપરના બે શ્લોકમાં ભગવાને વૃક્ષના રૂપકદ્વારા મંસારજીનું વર્ણન કર્યું. જરા વિચાર કરતાં જણ્યોતો કે આ સંસારજી પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં ઉગેલું છે. કેમકે પ્રત્યેકના હૃદયમાં પરમાત્મા છે. પ્રત્યેક હૃદયમાં જીવ છે. પ્રત્યેકમાં ત્રિગુણો છે. દરેકનામાં સુહૃદી માંડી પૃથ્વી પર્યન્તથી શરૂઆતો છે. દરેકનામાં વિષયોરૂપી કુંપળો છે દરેકનામાં કલેશાદિ વડવાઇઓ છે દરેક પોતપોતાના કર્મોથી બધાયેલ છે. આમ પ્રત્યેક પદાર્થમાં સંપૂર્ણપણે સંસારજી રિકસિત છે. પ્રત્યેક જીવના હૃદયમાં જ્યારે અપાર વિસ્તારવાળું સંસારજી ઉગેલું છે ત્યારે માણસે કરવું શું ? અર્થાત્ સંસારજી સ્વરૂપ મુશ્કેલીથી ભરેલી શકાય એવું છે. છતાં બધાનામાં એ છેજ તો હવે વિશિષ્ટ-ધ્યેય-વાદી પુરુષનું કર્તવ્ય શું છે ? આથી વિશિષ્ટ-ધ્યેય-વાદી મનુષ્યનું કર્તવ્ય હવે બે શ્લોકદ્વારા ભગવાન બતાવે છે !

‘ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! આ લોકમાં આ સંસારજી મેં જોયું વર્ણવ્યું તેવું સ્વરૂપ પરખાતું નથી ! નથી તો સંસારની શરૂઆત છેડા કે વચગાળો જણાતો ! અત્યંત દૃપણે ઝમાવેલાં મૂળીઆવાળા આ આ અશ્વત્થ વૃક્ષને-સંસારના ઝાડને મનુષ્ય ત અસંગ શસ્ત્રથી છેદાને પછી પરમાત્માની મોંઘ કરવી ધરે એવો આગમના શ્લોક સાથે સંબંધ છે.

સંસારજી જોયું સ્વરૂપ ભગવાને આપેખી બતાવ્યું તેવું સ્વરૂપ કંથુવિત્ સામાન્ય માણસને મઠે સુરક્ષ છે ! ખીચારો માણસ— રાત્રિ દિવસ રાગદ્વેષની અનુભવરૂપી પીડાતો ! તેની પાસે કુરસદ નથી ! કુરસદ હોય તો વિચાર કરે ! કાંઈક પળે તેને આવું સ્વરૂપ સમગ્ર પેલું તે દેખતું નથી ! કેમકે અર્થસાક્ષના અભાવમાં માણસની સિદ્ધિ નથી. દોષક-મંજી— સંસાર-શાસ્ત્રમંજી-કે હાથરૂપાથી તેને થોડાવાગને મઠે આ સંસારવૃક્ષનું સાચું સ્વરૂપદર્શન થઈ જાય. પેલું પાણું તરતજ એ મંગળ દર્શન બધ થઈ જાય છે અને પાંડો એ રાક્ષામાં પડી જાય છે ! આથી પ્રાણીમાનના અણનથી કુખી થતા ભગવાન આવી દયાશાલે અર્જુનને સંજોષી છે કે હું અર્જુન ! આ મનુષ્યલોકમાં પેલું સંસારજી મધારિયન

સ્વરૂપ દુર્લભ છે. મોક્ષની જે નજીક આવી પહોંચ્યો છે એવા જીવને એનું સ્વરૂપતાને ચિરકાળ અધાધિન રહે છે ! માટે સંસારના માત્રા સ્વરૂપતાને માટે પ્રત્યેક જીવે પ્રયત્ન કરવો રહ્યો પળી આ સંસાર 'અનાદિ' છે-અનન્ત છે, અપ્રતિષ્ઠિત છે ! અર્થાત્ એની ક્યારે શરૂઆત થઈ, એનો વચગાળો કેવો છે અને ક્યારે અન્ત થશે એ 'અધુર' એક સરખું ન જાણી શકાય એવું છે ! અર્થાત્ સંસારના આદિ, અન્ત, મધ્યની, નિરર્થક અર્થમાં કાંગડોપ ન કરતાં જગત માણેને સંસાર માગમાં છે. એ સંસાર એમાં દૃઢ સમજી તેને ટાળવા ઉપર પોતાના પુરુષાર્થને કેન્દ્રિત કરવો ઘટે ! એટલે કે અહીં પરમાત્મા જીવના પુરુષાર્થના ક્ષેત્રની મર્યાદા બતાવે છે ! અપર જીવે અધ્ધરકાળ જીવે જીવે જીવનકાળ દરમ્યાનજ જો મુક્તિ માણવી હોય તો કાળને નકામો ન ગુમાવતાં ધ્યેયનિર્ણય કેળવવી રહી સંસાર અધ્ધર વર્ષો, પડેલાં થયો હતો અસારે ૪૪ અધ્ધરના વિસ્તારમાં પથરાયેલો છે અને પાંચ પર્ગર્થો વર્ષો પછી તેનો અન્ત છે. 'આત્મા જ્ઞાનથી કાયદો શો ? એ તો નકામો મનમાં કયારે સંઘર્ષવા જેવું છે આથી સંમજી મજીમે સંસારના આદિ મધ્ય અને અન્તની ચર્ચા છોડી જે સંસારની અનિષ્ટતાનો તેને પ્રતિસૂચી અનુભવ થાય છે, તેને પોતાનામાંથી જાગૃત્તાથી ઉમેરી નાખના માટે પોતાની તમામ શક્તિને કેન્દ્રિત કરવી ઘટે ! અહીં સૌ જ્ઞાન રાખે કે સંસાર મનઃકષિપ્ત છે અને જગત ઇધર રચિત છે ! જગતનો નાશ થતો નથી અને સંસારનો નાશ પુરુષપ્રયત્ન અને ઇધરરૂપાને અધીન છે. સંસાર એટલે રાગદ્વેષાદિનો અનન્ત ચુલ્હાકાર ! જેનાથી જે ઉપજે તેને એટલે કે કારણની જો નિવૃત્તિ થાય તો કાયં 'એની મેલે ટળી જાય ! સંસાર મગદ્ધેવું વિચિત્ર ચિત્ર છે રાગદ્વેષાદે છે, મગદ્ધેષાદિ દોષોની નિવૃત્તિ થતાં આ જગત સચ્ચિદાનન્દ રસથી પરિપૂર્ણ છે-નિર્દોષ છે-પૂર્ણ છે એવો જ્ઞાત અનુભવ થશે ! એટલે અહીં તકરાર રાગદ્વેષચિત્રિત મનઃકષિપ્ત સંસાર સાથે છે, ઇધર રચિત સુન્દર સૃષ્ટિ સાથે નથી ! સૃષ્ટિમાં સવાદિતા છે. 'સંસારમાં નથી સૃષ્ટિમાં સુન્દરતા છે, સંસારમાં નથી સૃષ્ટિમાં સચ્ચિદાનન્દ છે સંસારમાં નથી અને સંસાર દુઃખમય છે. સૃષ્ટિ નથી આથી અદ્વિત સ્વરૂપતા આ સંસારના આદિ અન્તના નિરર્થક વિચારમાં સંમય ન ગુમાવતાં એનાં મૂળીય જોને ઉમેરી નાખ્યાં સંસારને જમીનદોસ્ત કરવામાં સમ્યો પુરુષાર્થ છે આથીજ જગવાન કરે છે કે હે અર્જુન ! આ સંસારવૃક્ષને છું છેદ સંસાર વૃક્ષ-કેવું છે !

સુવિશ્દમૂલ છે. સુ એટલે સારી પેઠે; વિશ્દ-ઉગેલું છે. મૂલ એટલે મૂળાક-
 સારી પેઠે-જડ અભાવીને ઉગેલા મૂળવાળા આ સંસારને છેદી નાંખ.
 અર્થાત્ સંસારના મૂળ ક્યાં છે તે વિચાર તે મૂળ કેટલાં ઉડાં છે તે
 વિચાર. કેટલાં જગ્ગરસ્ત છે તે વિચાર કેટલાં સજ્જડ ચોટલાં છે તે
 વિચાર તેને ઉખેડી નાંખવા માટે કેટલો પુરુષાર્થ જોઈએ તે વિચાર. અને
 તેને છેદી નાંખવા માટે ક્યું હથિઆર છે, તે વિચાર. અવિદ્યા વગેરે આ
 સંસારના મૂળ છે. તે હયાં જેટલાં ઉડાં ચોટલાં છે. રામરામમાં બાગેલાં
 છે. એટલાં સજ્જડ અને જગ્ગરસ્ત છે કે સામાન્ય-પામર પ્રયત્નને તો
 રહેજે મચક બાપે એવાં નથી ! એમને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવાને
 માટે કરોડો ભીમતું બળ એકી વખતે જોઈએ. અને એને સહેલાઈથી
 છેદી નાંખવા માટે અસંગ શસ્ત્ર છે. એ અસંગ શસ્ત્ર પણ દ્રઢ જોઈએ.
 આથી સુવિશ્દમૂલવાળા સંસારને દ્રઢ અસંગ શસ્ત્રથી છેદવામાં જીવનો
 પુરુષાર્થ સમાપ્ત થાય છે. અહીં દ્રઢ-અસંગ એટલે શું 'એ સમજી લેવું'
 રહ્યું ! સંગ એટલેજ આસક્તિ-વળગણુ-ચીકટાપણું-ગુંઠરીયો સ્વભાવ. જે
 તે વસ્તુને બાળીને તદ્દય થઈ જવાની ટેવ. અર્થાત્ હર્ષશોક વગેરેને
 જન્માવે એવો પદાર્થ સાથેનો સંબંધ. અર્થાત્ અહંપણું અને મમપણું-
 અર્થાત્ અહંતા અને મમતા-એટલે સંગ. અહંતા અને મમતાનો અભાવ
 એટલે અસંગ. વિવેકથી જો. માણસ તપાસે તો અહંતા અને મમતા
 દરીજ ન થાય. કેમકે જીવ જડ નથી અને જડ જીવ નથી. જડ અને
 ચેતનની સેજમેજને લીધે અહંતા અને તેના પરિણામરૂપ મમતા પ્રકટે છે.
 અર્થાત્ અમળ વિવેક એટલે અસંગ હું આત્મા હું જડ નથી જડ, જડ
 છે આત્મા નથી. આથી જડચેતનની આપણે અન્યાય છે. એવી અમળ-
 દ્રઢ-હાલી હાલે નહિ-એવી અકલ્પ્ય-અકોચ વિવેકપુદ્ધિ એટલે અસંગ. એ
 અસંગરૂપી શસ્ત્ર દ્રઢ હોવું રહ્યું. જે દ્રઢ ન હોય-કામળ હોય-દીધું હોય
 તો સંસારટક્ષનાં પરિપુષ્ટ મૂળને છેદવાને અસમર્થ નીવડે. આથી ભગવાન
 સહેતુક કહે છે કે દ્રઢ અસંગ શસ્ત્રથી સંસારને છેદ. સંસારને છેદવો
 એટલે કે તેને વાંધાવીય જનાવવો. તેના પ્રભાવથી મ્હાત ન થવું.
 આત્મવીર્યથી અજ્ઞાનાદિના વીર્યને પરાસ્ત કરવાં ! આમ ભગવાન અહીં
 મનુષ્યને વિવેક-સુદ્રઢ વિવેકનું શરણ મદી, આત્માના અમોઘ વીર્યનો
 આશરો લઈ, સંસારને પોતાનામાંથી મટાડવાના કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે.
 ભગવાનની કૃપા તો સર્વત્ર એકસરખી ઉપયોગી છે. પણ તે પ્રયત્નસાપેક્ષ

છે. આથી ભગવાનનો અહીં આશય મેનુષ્યને કર્તવ્યપરાયણ બનાવવાનો છે જે કર્તવ્યનિષ્ઠ છે તેનાથી ભગવાન સ્નેહે અળગો નથી. આથી ભગવાન અહીં અર્જુનને સંસારરક્ષણે દૃઢ અસંગરૂપી કુદ્યાપી છેદવાનો ઉપદેશ આપે છે. ॥ ૩ ॥

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं, यस्मिन् गताः न निवर्तन्ति भूयः ।
तस्मै चार्थं पुरयं प्रपद्ये, यतः प्रवृत्तिः प्रसूता पुराणी ॥ ४ ॥

ત્યારબાદ 'તે' પદ શોધે કે જેમાં પહોંચેલા પાછા ફરતા નથી અને તેજ આશ પુરૂષને. શરણે જાય જેમાંથી પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે. ॥ ૪ ॥

આગળા શ્લોકમાં 'શુચિરૂમૂલ' સંસારરક્ષણે દૃઢ અસંગ શક્તિથી છેદવાનું ભગવાને કહ્યું. સંસારરક્ષણે જેની નાખ્યા પછી મનુષ્યે શું કરવું તે હવેના શ્લોકમાં ઉપદેશ છે. ભગવાન કહે છે કે જે અર્જુન! ત્યારબાદ 'તે પદ' ને યોગ્યનું-કે જ્યાં ગયેલા પાછા ફરતા નથી તથા તે માટે તે આશ પુરૂષનું શરણ લે કે જે આશ પુરૂષમાંથી આ પુગણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે! અર્થાત્ શ્લોકમાં 'ત્યારબાદ' શબ્દથી 'સંસારરક્ષણે છેદવા બાદ' એવો અર્થ લેવો 'તત્' શબ્દ મૂકી પરમાત્માએ મોતાની કેવલ કુણા બતાવી છે! ભગવાન કહે છે કે માણસે પહેલા સંસારને છેદવો અને પછી પરમાત્માની શોધમાં પડવું. અર્થાત્ સંસાર જીવતો હોય ત્યાં મુઘી પરમતત્ત્વ મરેનું છે! આથી સંસારને મારીને ત્યાગપછીજ પરમપદની શોધ કરવાની ભગવાનની સલાહ છે! અને આ સલાહમાંથી જીવન જીવવા માટે ક્રમ મળી આવે છે! સંસારનું રક્ષણ એટલું કુમળું નથી કે સહેલાઈથી એ ઉપડી જાય! એને ઉખેડી નાખવા માટે માણસે યાવજીવ સ્વચ્છ કર્મોમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું પડે છે! સ્વાર્થની માત્રા ઘટાડતા જઈ પરમાર્થની માત્રા વધારતી જવી એમ કરતા કરતા એક પણ એવી આવશે જ્યારે માણસના દેયામાં સ્વાર્થની શૂન્યતા આવશે અને પરમાર્થની પૂર્ણતા થશે! આજ વાતને સાતકરો ચિત્તશુદ્ધિ માટે નિષ્ક્રમ કર્મ કરો એ વાક્યથી સમજાવે છે અર્થાત્ જ્યાંસુધી ચિત્તની મહિનતા ન મટે ત્યાંસુધી સંસાર ન મટે કેમકે અશુદ્ધિ એટલે તો સંસાર છે! આથી ભગવાન જ્યારે એમ કહે છે કે સંસારરક્ષણે છેદવા બાદ 'તત્પદ' ની

મેળા કરવી સ્વારેઃ એમની મતલબ એ છે કે માણસે અન્યંત શુદ્ધ થયાં જાદ પરમાત્માને શોધવા જવું અને સંસાર એ તો મધ્યન ધોળી-ઘાટ છે । સંસારમાં રહ્યો રહ્યોજી માણસ સંકર્મદારાં સંસારના મેમને હૃદયપટ પરથી ધોઈ નાંખી શકે છે. આથી સાધકને માટે તો સંસાર પણ સફળ છે. જંગલમાં નાસી જવાથી સંસાર ફેડા છેડતો નથી । આથી સંસારમાં રહીને વિધિ પ્રમાણે શામ્ભોએ કુરમાવેલા-લોકે 'માન્મ' પ્રાપ્તિ-સતિએ પ્રાપ્તિ કરેલાં, આત્માએ મચનતાથી અપનવેલાં, એવાં ચિત્તમયને ઉચિત ક્રમેને નિષ્કામભાવે કર્તવ્યશુદ્ધિથી આવરવાં જોઈએ એવા ગર્ભિત આશંખ અહીં પરમાત્માનો પ્રાક્રમ પડે છે । સંસારનો અંધ ફેડા પડેલાં જ પરમાત્માની શોધમાં પડે છે તે સંસારમાં એ અટવાય છે અને પરમાત્મા તો એટલો મેળવવો સહેલો જ નથી । કેમકે છેવટની હૃદયશુદ્ધિ એ પરમાત્માના દર્શન માટે અંતિમ શરત છે ? એ શરત ન્યાંમધી પૂરી ન થાય લાંબી કાંઈ ઉપાયે પણ કાંઈ જાગે, પણ મહાનિદાનને પણ પરમાત્મા પેતાનું સ્વરૂપ જાનાવે. આમ સંસારના મેમને ધોવા પડેલાં જ પરમાર્થ ચિન્તામાં ભ્રમનો માર્ગ પડે છે તે અતોજી સતોર્મજ થાય છે. પેલા ધોળીના કુતંગ જેવો તેનો ઘાટ થાય છે. આથી જ ભગવાનનો સ્પષ્ટ આદેશ છે કે સંસારવૃક્ષને છેડ્યા બાદ પરમપિતાની શોધમાં સંચરવું. એક બીજી ખૂબી અહીં સમજી લેવા જેવી છે । કાંઈ એમ ન સમજી લે કે સંસારવૃક્ષને છેડ્યા પછી જ હમો તો પરમતત્ત્વની શોધમાં પડીશું. અહીં તો એક બાજુ સંસારવૃક્ષ છેડાવું જાય અને બીજી બાજુ પરમતત્ત્વની નજીક પહોંચાવું જાય એવા ઉપાયનું લગવાનું વિધાન કરે છે. અર્થાત્ એકજ ઉપાયદારા સંસાર છેડાય અને ભગવાન મળે એવી વિચાર અને ઉપાયની સરણી અહીં બતાવે છે. જેમ જેમ માણસ સ્વચ્છ કર્મ કરતો થાય અને તેના ફળને માટે આછાં વેલખાં મારે તેમ તેમ સંસારવૃક્ષ છેડાવું જાય અને પરમાત્માની નજીક તે પહોંચતો જાય. અર્થાત્ સ્વચ્છ કર્મનું પ્રમાણુ મધતાં અશુદ્ધિ હીણ થતી જાય અને શુદ્ધિ પ્રદીપ્ત થતી જાય । અને અશુદ્ધિની અન્યતા આવી અને શુદ્ધિની પૂર્ણતા આવી એટલે સંસારવૃક્ષ છેડાયેલું જ હશે અને પરમાત્મા મળેલા જ હશે. આથી અહીં આ ભગ્ન જીવન દર્શનનો સૌ સમજપૂર્વક સ્વીકાર કરે એવો અર્થ છે ।

આમ તત્ત્વ-શબ્દ અસંત અમલકારપૂર્ણ છે. તત્ત્વ જીવનમાં ઉતર્યો પડી શું કરવું ? તો ભગવાન કહે છે કે તે પદને શોધવું. 'તત્ત્વ' શબ્દ

સર્વનામ છે ! એટલે કે, બધાનું નામ છે ! સ્થાવરજંગમ પદાર્થમાત્રનું નામ છે ! અને નામ નામવાળા કરતાં બુદ્ધ નથી ! અર્થાત્ સ્થાવરજંગમ પદાર્થમાત્રનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેને શોધવું. - પદાર્થમાત્ર મૂળમાં પરમાત્માજ છે ! પરમાત્માનોજ અદ્વૃત્ત અચિન્ત્ય પ્રતાવિલાસ ઘટિરૂપે છતો છે ! આથી 'તત્' શબ્દનો તાત્પર્ય અર્થો પરમાત્મા છે ! એ પરમાત્માના પદને પૂરેપૂરું શોધવું એવો ભગવાનનો આદેશ છે. ૫૬ એટલે સ્થાન. સ્થાન એટલે ઉભા રહેવાની જગ્યા. અર્થાત્ તત્-પરમાત્માને ઉભા રહેવાની જગ્યા અને પરમાત્મા ક્યાં નથી ઉભેલા ? પદાર્થમાત્રની અસ્તિ તેની અસ્તિને આભારી છે ! આમ આ મુદ્દત્ સત્તાની પૂરી શોધ કરવી. એટલે કે પદાર્થમાત્રમાં પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે એમ ગોખી દેવું. બોવાયેલી ચીજ શોધાય ! સંસારદશામાં પરમાત્મા જીવને માટે બોવાયેલાજ છે ! વસ્તુમાત્રમાં છે છતાં નથી દેખાતા ! આમ પહેલા બધામાં નથી એમ લાગતું તેને બદલે હવે તેને બધામાં છે એમ લાગશે. અર્થાત્ પરમાત્માની સત્તા વસ્તુમાત્રમાં છે એ શોધવું રહ્યું. અને એ શોધાયું એટલે બસ. જીવના પુરુષાર્થની હદ આવી ગઈ ! આમ ચોકખાઈના ફળરૂપ મુદ્દત્ સત્તા-બ્રહ્મનો અનુભવ કરવો એમ પરમપિતા અર્હિ કહે છે.

ભગવાને કહ્યું તે અર્જુને સાંભળ્યું. પણ અર્જુનના મનમાં શંકા થઈ કે હે ભગવન ! તે પરમપદ મળ્યું એની ખાતરી શી ? ક્યા જાત અનુભવે જાણવું કે હવે મને પરમપદ મળ્યું. કેમકે જાત અનુભવ શિવાય સંસારનું છેવટનું મોત નથી થતું. સંશય તો અદિરાવણ અદિરાવણ જેવો છે મરે મરે ને પાછો છતો થાય ! એને કેવી રીતે એવો મારવો કે જેથી પાછો એ જીવતો થાયજ નહિ- ઉપદ્રવ મચાવેજ નહિ- અનર્થ ફેલાવેજ નહિ ! આ શંકાના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! તને એક ખાતરી આપી દઉં. તે પદને પામેલા પુરુષો પાછા ફરતા નથી. આટલું ઘું જાણુ ઘું પણ જ્યારે પાછો ન ફરે સારે સમજ કે તને તે પદની પ્રાપ્તિ થઈ છે ! પાછો ન ફરવું એટલે જ્યાં ગયેલા હોય સાંજ રહેવું. અર્થાત્ અર્હો પરમાત્માને સાં પહોંચવાનું છે ! પરમાત્માને સાં પહોંચ્યા અને નિરન્તર સાંજ રહેવું એટલે સાંધી ન ફરવું. અર્થાત્ જે માણસને 'તત્પદ' લાખ્યું તે હંમેશાં તત્પદનિજ્ઞ રહે છે ! તે જાણે તોપણ સાંધી પાછો આવી શકતો નથી. આનન્દનો મહાસાગર લાખ્યો પછી કાદવ છીન્નચ્છી બરેલા ખાખોચીઆમાં. શા સાર આવે ? પોતે શા સાર. હંસ મદનને દેડકો બને ?

‘મહાનિધિને મેળવીને પછી શા સાર મવડાગિરિ કરે ? ભવદારિદ્ર્ય મટ્યું’
 ‘પછી તે પાછો દરિદ્ર શા સાર બને ! અર્થાત્ એવો મહાભાગ આત્મા
 ‘સંસારમાં’ પાછો ફરતો નથી, મુક્ત બને છે. અને આ મુક્તિ તે શાસ્ત્રોમાં
 ‘કહેલી—સંતોએ ઉપદેશી મુક્તિ જેવી નથી ! આત્મ જાત અનુભવ છે !
 એટલે શાસ્ત્રો કહે—સંતો ઉપદેશો માટે મુક્ત છે એમ નહિ. મુક્તિ અનુભ-
 વાય છે માટે શાસ્ત્રો કહે છે—સંતો ઉપદેશો છે. હાથના કંકણને આરસીની
 જરૂર નથી તેમ જાત અનુભવને માટે પરાપદેશની જરૂર નથી ! અર્થાત્
 નિઃસંશય અનુભવ એજ આ પાળતમાં મહાગુરુ છે. આમ વિશુદ્ધ પુરુષ
 પરમાત્માને પામે છે. પરમાત્મામાર્ગજ રહે છે. સાથી સંસારમાં
 પાછો પડતો નથી. મુક્ત થાય છે. મુક્ત થાય છે એટલે કે રાગદ્વેષની
 અજગરચૂડાથી છૂટે છે. એવાને જન્મ નથી. મરણ નથી. આમ વિશુદ્ધા-
 ત્મા જન્મે છે છતાં જન્મતા નથી. મરે છે છતાં મરતો નથી. અર્થાત્
 ઇશ્વરચ્છાથી કદાચ કદાચ કાર્યવિશેષને માટે તેને જન્મ લેવો પડે તો તે
 જન્મ તેને બંધનકર્તા નથી. મરણ પડે તો તે મરણ તેને માટે બંધાયેલી
 મંથી ! કેમકે જન્મમરણનો જે ત્રાસ તે ત્રાસનું કારણ મરી ગયું છે.
 હવે તે જન્મે છે ઇશ્વરાચ્છાથી. અને ઇશ્વરાચ્છાથી જન્મતાને જન્મમરણ એ
 લીલા છે ! એટલે મુક્ત થાય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે તે કદી
 જન્મેજ નહિ—મરેજ નહિ. પરંતુ હવે તે જન્મે મરે તે સ્વાધીનપણે.
 પરમાત્માની ઇચ્છાથી અને પરમાત્માની ઇચ્છા તો અનુકૂળ છે ! આજ
 કારણથી યુગે યુગે અનેક મહાત્માઓ—સંતો—ઓલીઓ—ફકીરો બૂંચેલી
 માનવજાતના ઉદ્ધાર માટે કેવલ કર્ણાની મૂર્તિસમા સર્વજન વિમરતા માનમ
 પડે છે. ધર્મોપદેશથી—સત્ય માર્ગદર્શનથી પ્રાણીજાતને ઉદ્ધારતા નગરે પડે
 છે. પ્રાણીમાત્રના કંઈપણ માટે જન્મવું અને મરણું એ તો આનન્દનો
 વિષય છે. શોકનો નથી. આમ સંસારથી છૂટેલા મહાજીવો પાછા જન્મે
 મરે તોપણ નથી જન્મતા નથી મરતા. એટલે અર્થો ઉડો આશય
 ભગવાનનો છે.

આમ પરમપદની શોધ વિશુદ્ધ યાત્રા કરવી એમ કહ્યું. પરમપદને
 પામેવાને ઓળખવા માટે નિસાની આપી. હવે એ પરમપદને પામવાને
 ‘માટેનું’ સાધન આપવું રહ્યું. અને એ પરમપદનાં સ્વરૂપની ઓળખ આપી
 રહી. આ જે વાન શ્લોકના પાછલાં ચરણોમાં પરમપિતા આપે છે. ભગવાન
 કહે છે કે. વિશુદ્ધાત્માએ પરમાત્મપદને પામવાને માટે તે આદિ પુણ્યનું

‘શરણુ લેવું’. બીજા કાંઈનું નહીં. અર્થાત્ અનન્યભાવે ભગવાનનું શરણુ સ્વીકારવું એજ પરમાત્માને મેળવવાનો ઉપાય છે. આઘપુરૂષ એટલે સૃષ્ટિ ન હતી ત્યારે પણ જે તત્ત્વ હવું-સ્વમહિમામાં વિરાજ્યું હવું-એવું પરમાત્મ તત્ત્વ આઘ શબ્દથી એક અનેરી ખૂબી ભગવાન બતાવે છે અને તે આ. સૃષ્ટિમાત્ર અર્વાચીન - છે. પરમાત્મા પ્રાચીન છે. અર્થાત્ પરમાત્માને આધારે સૃષ્ટિ છે. સૃષ્ટિ છે. માટે પરમાત્મા છે એમ નહીં. સૃષ્ટિનો ઉદ્ભાસ્ત પરમાત્માની ઈચ્છા ઉપર અવલભે છે. આથી સૃષ્ટિ. છે માટે તેના કારણરૂપ પરમાત્મા હોવા નોંધએ એ દર્શન બહુ ઉચું નથી. પરમાત્મા છે. સૃષ્ટિ હો અગર ન હો એવી સમજે શ્રેષ્ઠ છે. દિતકારણી છે. અને એજ વાત ભગવાન અહીં કહેવા માંગે છે. અર્થાત્ આઘ શબ્દથી ભગવાનનું અસ્તિત્વ સૃષ્ટિને અધીન નથી પણ સ્વાધીન છે અને સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ-પરાધીન છે એમ બતાવે છે. અર્થાત્ પરમાત્મા ત્રિકાલાબાધિત સત્ય છે અને સત્ય છે માટેજ તે જીવનું સ્વરૂપ છે. અને સ્વરૂપ છે માટેજ તે શરણ્ય છે. આથી સ્વરૂપભૂત પરમપિતાનું એકાન્તભક્તિથી શરણુ લેવું રહ્યું. ભક્તવત્સલ ભગવાન આવી એકાન્તભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ પોતાના સ્વરૂપને ભક્ત આગળ બોલી દે છે ! અમોઘ, સત્ય સકલપદી તેને નિહાળ કરી દે છે. પછી સાં શું થાય છે તેનો આપણને શું ખબર ! ભગવાન સૌને આ પરમસૌભાગ્યમયી સાં અવસ્થા આપો ?

આ પરમપિતાની ઓળખ કઈ? આ ગુણતમ્બાન હવે ત્રિયંતમ અર્જુનને પરમાત્મા આપે છે. બેટા! એ પુરૂષમાથી આ સનાતન પ્રવૃત્તિ પ્રસરી છે ! અર્થાત્ સ્થાવરજંગમ જગતનો આલિંગકાર કરનાર એ પરમાત્મા છે ! સ્થાવરજંગમ જગતનો જે પિતા છે, જેણે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહારનો પોતાની પાસે ઇન્નરો રાખ્યો છે, તે એ પરમપુરૂષ છે ! આ ધર્મે એનો સામાન્ય અર્થ. હવે આપણે શબ્દાર્થ પકડીએ. યતઃ શબ્દ કારણવાચક છે. અર્થાત્ પરમાત્મા એ સૃષ્ટિનું એક કારણ છે. એ ઉપાદાન કારણ છે કે નિમિત્ત કારણ છે કે ઉભય છે એ પ્રશ્ન અરથાને છે ! એ કઈ જાતનું કારણ છે એ આપણી મતિથી કેમ પામીએ ? એ સર્વરીતે કારણ છે એટલુંજ સમજએ અર્થાત્ પરમાત્મા એ સૃષ્ટિનું અભિનિમિત્તોપાદાન કારણ છે ! આ વાત અતિમુદ્દમ છે ! એટલે ‘ધ્યાનયોનદારાજ’ સમજી શકાય એવી છે ! પરમાત્મા શિવાય કાંઈ સૃષ્ટિનું સર્વથા કારણ હોઈ શકેજ નહીં. આમ પરમાત્મામાંથી આ પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરે છે એમ ભગવાન કહે છે. પુરાણી એટલે કેટલી જૂની ? કાળની અવધિ નથી. પરમાત્મા

જેટલીજ જૂની ! અર્થાત્ અનાદિ. કેને ખબર આ સહિ કંઈ પણ જન્મ ?
 અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે ! અરે ! બીયારો કાળ પણ પરમાત્માની-
 જ સહિ છે ! એ બીયારો શું જાણે કે એને ક્યારે ઉપજ્યો ? વિશુદ્ધ
 દષ્ટિએ જોતાં તો કાળ પણ કંપના માત્ર છે ! અર્થાત્ દ્વંકમા આ સહિ
 એના પિતા જેટલીજ પ્રાચીન છે ! આથી સહિના આદિત્વના પ્રમર્શ
 ભગવાન એકજ ગૂઢ શબ્દથી ઉકેલ આપી દે છે કે આ સહિ પુરાણી છે !
 જેને જેટલી પ્રાચીન કાળની કંપના કરવી હોય તેટલી તે કરે. તેનાથી
 પણ એ વધારે પ્રાચીન છે એટલુજ ખનિત છે ! પ્રકૃતિ સખ્દ પણ
 અમલકારિક છે ! મ + વૃત્ પાત્ર ઉપરથી આ શબ્દ બને છે ! વૃત્ એટલે
 હોતું—અસ્તિ. મ શબ્દ પ્રકર્ષનો વાયક છે અર્થાત્ હોતું એટલે પ્રકૃતિ.
 અર્થાત્ એવી અસ્તિ કે જે મટાડી મગી ન શકે એક રૂપે અગર તો
 બીજે રૂપે જે હોરાનીજ એવું નામ પ્રકૃતિ છે અને આ સહિ તેવીજ છે !
 એક અગર તો તો બીજે રૂપે એ હતીજ છે ! આમ આ સહિ જેમ
 પુરાણી છે તેમ અનન્ત પણ છે એવો અહીં ખનિ છે ! વળી ભગવાન
 પુરાણી પ્રકૃતિને માટે ‘પ્રસૂતા’ શબ્દ વાપરે છે પ્રસૂતા એટલે અર્થાત્
 સરી પડેલી ! એટલે કે ચોમેર સરકતી સહિ ! આ સહિ દરો દિશામા
 આગળ ને આગળ સરકતીજ જાય છે ! ચોમેર અતિ વધેલી છે ! પાણીમા
 જેમ તરંગ પરપોટાઓ ડુટે અને ફાટે તેમ આ સહિ પણ પરમાત્માથી
 અપાર—અનન્ત—અગ્રાધ જીવનરાશીમાં સરકે છે—ડુટે છે—ફાટે—છે ! આ
 લક્ષણે પરમાત્માને જોળખવા અર્થાત્ જે તત્ત્વ સહિનું સર્જન અને
 ઉપસંહાર કરે છે, તે તત્ત્વ પરમારમાત્માનું. આને જો દૂકાંડીએ તો વિચાર
 કરતા જણાશે કે પરમાત્મા સર્વં અને સર્વશક્તિ છે સર્વં અને સર્વશક્તિ
 પરમાત્મા છે એટલે કે તે સમ્યક્દાનન્દ છે ! આમ વિચારતા વિચારતા સમ્યક્-
 દાનન્દ પરમાત્મા સુધી માણસનું શુદ્ધ હૃદય પહોંચે છે અને ત્યાંથી આગળ
 વધવાનું નથી ! માટે સમ્યક્દાનન્દ—સર્વં—સર્વશક્તિ કૃષ્ણના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ
 લખના એક ઠરચુરપ પરમપિતાનું ચરણ દરેક લે એવો મહામુનિ કરણા
 ક્ષાગર કૃષ્ણચન્દ્રનો અહીં ઉપદેશ છે ॥ ૪ ॥

નિર્માનમોહાઃ જિતસદ્વિદ્યાઃ અધ્યાત્મનિત્યાઃ વિનિવૃત્તકામઃ ।

દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખકૌર્ત્વજન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

માન અને મોહ રહિત, જેમણે સંગદોષોને છુટ્યા છે એવા, હ મેશા આત્મનિષ્ઠ, નિવૃત્ત થયેલ ઇચ્છાવાળા, સુખદુઃખ નામના દ્વંદ્વોમાથી છૂટેલા, સમજી માણ્યો, તે અવિનાશી પદને પામે છે. ॥ ૫ ॥

આગલા શ્લોકમા વિશુદ્ધ થઈને પરમપદની શોધ માટે લગવાને આદેશ કર્યો એ પદને પામેલાઓ મુક્ત થાય છે કહી પુરુષ પ્રયત્નની અવધ બતાવી એ પદની પ્રાપ્તિ માટે અનન્ય ભક્તિથી પરમપુરુષનું શરણ લેવું એવું સાધન બતાવ્યું અને એ પરમપદની સજિતા સદા રક્ષક અને લાયકતા તરીકે જોગખ આપી હવે એ પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે સાધકમા કઈ સાધન સંપત્તિના સ્થિર વિકાસની જરૂર છે તે દયાનિધાન પરમાત્મા બતાવે છે જેનામા એ સાધનો સ્થિર ભૂમિકાએ પહોંચ્યા તે પરમપદનો જાત અનુભવ કરવાનોજ કેમકે સાધ્યમાન સાધન ઉપર અવલખે છે આથી સાધકે પોતાના પુરુષાર્થને કયા કેન્દ્રિત કરવો તે બતાવતા કહે છે કે હે અર્જુન ! તે અવ્યયપદમા તેના પુરુષ પહોંચે છે કે જેઓ માન અને મોહ વગરના હોય જેમણે સંગદોષોને છુટ્યા હોય જેઓ આત્મામા નિલ રહેનારા હોય જેમની બધી ઇચ્છાઓ દૂર થઈ હોય જેઓ સુખ દુઃખ વગેરેના જોડાઓથી તદ્દન મુક્ત હોય જેઓ અમૃદ્દ હોય ! પરમપદની પ્રાપ્તિને માટે આ લાયકાતો જોઈએ આથી ત્રેક પોતાનામા કેટલી લાયકાત છે એનો વિચાર કરવો એમ અહીં લગવાન સૂચવે છે ! આ બધી લાયકાતનું મૂળ છે 'અમૃદ્' શબ્દમા જેનામા સિમ્તરીત જ્ઞાન છે, ઉલટું જ્ઞાન છે, મિથ્યા જ્ઞાન છે, તે મૃદ તેમનાથી એટલે કે ઉપા જ્ઞાનવાળાથી જેઓ વિપરીત છે તે અમૃદ્ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાનવાળા એટલે કે જેમને તત્ત્વનું સાચું જ્ઞાન છે તેઓ અર્થાત્ અવળ વિવેક જ્ઞાનવાળા એટલે કે જેઓ દેહ અને આત્માના ભેદને યથાર્થ રીતે જાણનારા છે તેઓ જેમ નામાં જડ ચેતનનો યથાર્થ વિવેક નથી તે ઉપરની એક સંપત્તિને સ્થિરપણે સ્વાધીન ન કરી શકે કેમકે વિવેકમાથીજ ઉપની લાયકાતો પુણીમાથી સુતરની માફક જન્મે છે ! જમવાન કહે ન્હે કે જેમનામાથી માન અને મોહ વિદાય લીધી છે તેઓ પરમાત્માને પામે છે અર્થાત્ માન અને મોહને માણસે ધ્રુવા રજા માન એટલે માન્યતા પોતાને વિષે લગતાજ લખાનો કુ આવો છુ, તેવો છુ, વગેરે અડકારની બમરીઓ

અને વમગો ! તુ જોવો છે તેવોજ જો, જાતને માનતો હોય, તો જોવો નથી તેવો હોવાનો બકગકાટ ન કરે ! આપણને આપણે મૂળમાં કેવા છીએ એની ખબર નથી એટલે પ્રતિપક્ષે જોવા નથી તેવાજ જાતને સમર્થિત કરવામાં રોકાયેલા રહીએ છીએ ! આજ વૃત્તિને અહકાર-ગર્વ વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવે છે ! હું સુખી-હું હું ખીન્ન-મૂઢ-આરા ભગતાજ પગાતો લઈને માણસ ફરતો માનમ-પડે છે આમ અહકારનું-અભિમાનનું ક્ષત્ર બહુ બહોળું છે ! આ અહકાર એ આત્મા અને દેહના ખોટા જ્ઞાનથી જન્મે છે ! વિવેકદ્વારા ધીરે ધીરે માણસે અહ લાવતે દૂર કરવો-રહ્યો તેને ગન્યતાની અવધિએ લઈ જવો રહ્યો અહકાર પીગળે છે ક્યારે ? જો મૂઢના પીગળે તો ! મોઢને લીધે માણસ પેતે જોવો છે તેવો પોતાને દેખતો નથી ! આમ મોઢ એ અભિમાનનો પિતા છે ! મોઢ એટલે વિપરીત-જુદા ખ્યાલો, આત્માને દેહ અને દેહને આત્મા સમજી ભેસવાની નિગન્ટર વૃત્તિ ! વિવેકદ્વારા મોઢને ઢીલો ન્કરી અહકારને ધસી નામે તે અન્યવપદને પામે !

મોઢ અને અભિમાનનું જ ગાંઠુ રૂપ તે સગદોષ છે સગદોષ એટલે વળગણનો મેન દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિમાં પહેલાં “સ્વરૂપનું” આરોપણ મોઢને લીધે કરીને પત્રી તેજ હું હું- તેઓ મારા છે એમ માની તેને ચીકારાથી વળંગેલું અને તેમને દોરે દોરનાડું એટલે કે રાગદ્વેષની નાથમાં નથાડું અને જાતને ડોળી નાખવું તે સગમાથીજ રાગદ્વેષ જન્મે છે અને રાગદ્વેષના પરાક્રમે તો જીવ હતવીર્ષ થઈ ગયો છે ખીચારો બકરાં જોવો થઈ જરાજરામાં બેબેનો દીન સાદ કરે છે જે પુરુષસિંહ વિવેકી છે તેને માટે સગ એ શિકાર ! આસક્તિને ઓછા કરી જાતનેજ એ જ પરો અને આસક્તિ-બધામાં ચીકણી-ફેટી શીટ નહીં એવી વળગણને ગળી જાય એટલે તેના ફરજદ રાગદ્વેષાં દોષો જન્મેજ નહીં વીતરાગી ગતદ્વેષ-પુરુષજ પરમ પિતાના સામાન્યમાં પ્રવેશી શકે આથી લગવાન માણસને જીતસગદોષ યવા કહે છે

સગદોષમાંથી છૂટવાને માટે ઉપાય છે અધ્યાત્મનિત્ય યત્ન તે અધ્યા નિત્ય એટલે આત્માને લગતાં નીતરાગાનમાં સદા વસનારો જાતને લગતી કડકમો કડક પરીક્ષા લેનારો અર્થાત્ હમેશા વિવેકનેત્રને ખોલીને પોતાનામાં કેટલા દોષો છે અને કેટલા નીકળી ગયા છે, હજી કાઢવાના કેટલા બાકી

છે એ બધું નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈને દૂર કરવા ધોષ્ય દોષોને દૂર કરવામાં નિરંતર પ્રયત્ન કરતો પુરૂષ એવો પુરૂષ આત્મજ્ઞાનમાં એટલે કે પોતાને લગતી યથાર્થ સમજનાં રહેજે બાકીનું ન પડવા દે, કેમકે તે એવા માર્ગે પડે છે કે જેમાં રહેજ દોષ પણ અસભ્ય છે ! અસભ્ય સાથે આછી આછી વળગણ પણ તે પ્રદેશમાં અસભ્ય છે ! આથી જીતસંગદોષ યત્ન હોય તેજો નિરંતર કડક નિષ્પક્ષપાત આત્મપરીક્ષા કરવી એમ ભગવાન અહીં કહે છે !

વિનિવૃત્તકામ એટલે ખાસ નિવૃત્તિ પામી છે ઇચ્છાઓ જેમની વિ એટલે વિશેષ કરીને નિવૃત્ત એટલે દૂર થઈ છે. કામ એટલે ઇચ્છાઓ અર્થાત્ પરમપદની પ્રાપ્તિ અખતો મનુષ્ય નિરિચ્છ બનવો ધટે. આ સુખ પણ અસંનૃતિ ભર્યો છે. જ્યાં સુધી માણસ જીવે ત્યાં સુધી ઇચ્છા રહેવાનીજ, એ કાદી શકાય એવી ચીજ નથી. એટલે ઇચ્છાને મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન વાંઝીઓ છે. ઇચ્છા જ્યારે મરી શકતી નથી તો પછી ભગવાન એમ કેમ કહે છે કે પરમપદનો જીવાત્તુ વિનિવૃત્તકામ હોવો જોઈએ રહેજ વિચારતાં સમજાશે કે ભગવાન કહે છે તે બરાબર કહે છે. ભગવાન 'નિવૃત્તકામ' નથી કહેતા, વિનિવૃત્તકામ કહે છે. અને 'ત્રિ' નો વધારો ઉપવી શકતે દૂર કરે છે. વિ એટલે વિશેષ. માણસનામાં વિશેષ ઇચ્છાઓ ન હોવી ધટે. વિશેષ એટલે ખાસ વ્યક્તિગત ઇચ્છાઓ. એટલે કે સામાન્ય, માણસમાત્રને સાધારણ એવી જે ખાવા-પીવા-સૂતા-બેસવા વગેરેની ઇચ્છા તે ઉપરાંતની અવિવેકી ઇચ્છા તેનામાં ન હોવી ધટે. શુભેચ્છાનો અહીં નિષેધ નથી પણ સ્વાર્થી ઇચ્છાનો ઇન્કાર છે. સ્વાર્થી ઇચ્છાનો ગુલામ થઈને માણસ દુનિયાના સમતોલપણને હલાવે મૂકે છે. સામાન્ય સ્વભાવસહજ-જીવવા માટેજ જરૂરી એવી ઇચ્છાઓ હોવાનીજ. એટલે સ્વાર્થી ઇચ્છાઓ-અંગત લાભ માટેની વલખાં મારવાની વૃત્તિ આત્મજીજ્ઞાસુમાં ન હોવી જોઈએ એમ ભગવાન કહે છે. અર્થાત્ માણસ જ્યારે નિષ્કામભાવે વર્તવા સમજી નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તે અતિઇચ્છાના રાજરોગમાંથી મુક્ત થાય છે અને એવા નેરોગી માણસને માટેજ ભગવાન અહીં 'વિનિવૃત્તકામ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

વળી અવ્યય પદનો તે અધિકારી બને છે જે સુખદુઃખ વગેરે જોડાંઓમાંથી વિશેષ કરીને મુક્ત હોય ! સુખ અને દુઃખ વગેરેનાં જોડાંઓ આવવાનાંજ ! કેમકે સુખાદિના ભોગ માટે તો માણસમાત્રનો જન્મ છે !

સુખાદિના ઉપભોગ તો જન્મનું સ્વરૂપ છે ? તો જે ભોગ્યેજ છુટકા છે
 અને જેને હસતાં હસતાં ભોગવી લેવામાં મુક્તિ છે તે સુખ અને દુઃખને
 તદ્વસ્થપણે ભોગવી લેવામાંજ વીરતા છે. હૃદોની પકડમાંથી છૂટવાને માટે
 માણસને સાચી સમજણની જરૂર છે. મહેલી સમજ તો એ છે કે
 ભોગ્યા શિવાય કર્મ કેડા છેડે એમ નથી ! વળી જે કર્મ જેણે કર્યું
 હોય તેનેજ ભોગવવું પડે છે. બીજાને નહીં, અર્થાત્ ફત્તા હોય તેજ ભોગતા
 ખતે છે ! વળી આત્મા મૂળ સ્વરૂપે પ્રકૃતિના સંબંધથી જન્મતા સુખાદિ
 વિકારોથી પર છે ! મૂળમાં એ આનન્દ સ્વરૂપ છે ! આ સ્વરૂપ હંધાયેલું
 રહે છે ! એ નજરે ચડતું નથી ! અને આથીજ માણસ મૂંઝાય છે !
 જેને સમજાય કે આત્મા સદા જ્ઞાનરૂપે આનન્દબંધન છે, પ્રારબ્ધ કર્મ
 ભોગ્યેજ છુટકા છે, રાગદ્વેષાદિ વિકારોથી આત્મામાં કંઈ વધઘટ થતો
 નથી અને સુખદુઃખાદિએ સંસારનો મેલો છે—એ સ્થુતાયના જીવન્મતના
 ઉપકાર માટે જડેલાં છે, તે કેદી રાગદ્વેષના રત્ને રંગાદને સુખદુઃખાદિ
 જોડાઓની પ્રકડમાં નહીં આવે. તે સમજે છે કે સુખદુઃખ આવવાતાં અને
 અને જવાતાં અને પોતાનો પ્રભાવ પાડવા મથવાનાંજ તે કદી સુખદુઃખા-
 દિના પ્રસંગ વેળે લગ ન આવે. તે પોતાની જાતને એથી તો વળ જેથી
 કરી દે કે સુખ અને દુઃખ વગેરેના પ્રકારો તેને પરસ્ત કરીજ ન શકે.
 આત્માને લગતી સાચી સમજમાંથી જે અંધેશ વીર્ય જન્મે છે તે અંધેશ
 વીર્યના પ્રભાવ આગળ સુખદુઃખાદિ જોડાઓનો પ્રભાવ હણોડ જાય છે
 અને એ જોડાઓનો પ્રભાવ ઓછવાઈ જાય એજ એમની પ્રકડમાંથી
 મુક્તિ છે ! સુખદુઃખાદિમાંથી મુક્તિનો અર્થ એવો નથી કે તેમની વ્યસર
 કુદરતી વ્યસર ન થાય ! જાતી માણસોને પણ સુખ તે તો સુખજ
 લાગવાનું, દુઃખ તે તો દુઃખજ લાગવાનું, અર્થાત્ તેને દાહકજ લાગે, પાણી
 તેને ઠંડુજ લાગે, પણ સામાન્ય માણસ સુખદુઃખ, ઠંડીગરમીના સ્પર્શ-
 સ્પર્શે હર્ષશોક કરવાનો જ્યારે જાતી માણસ હર્ષશોક નહીં કરે, એ
 વાહવાદ પણ ન કરે હાપ્તદાય પણ ન કરે પણ બંધુ સહી લે, એ જે
 અપાર સદનશક્તિ-સુખાદિ વિકારોને રહેજો મચક ન આપવાની જે
 અદ્વિત-તાઠાન-આત્મજ્ઞાનનું સદા અનુસંધાન-એ જાતી માણસનામાં હશે.
 સામાન્યમાં એ ન હોય, પણ આલોજ જાતી અને બીજામાં તદ્વત છે.
 અને આ તદ્વત જેવો તેવો નથી.

આમ અત્યંત પદની પ્રાપ્તિની લાપકાત પરમાત્માએ અર્ધી બતાવી જેનામાં આસાયકાત આવી તે છઠ્ઠ કે નવઠ્ઠ, પણ તેને પરમપદની પ્રાપ્તિ થવાની નહીં. જેનામાં એ ન હોય, તે ગમે તેટલાં ફાંફાં મારે તોપણ તેને માટે પરમપદ દૂર નહોવાનું. આથી સાધક સાધનનિમમ્મ રહે, એવી ધારણા છે. અર્થાત્ એ સાધ્યું, જ્ઞાન સંપાદન કરતા કે જાણે, નિગલિંમ્યાની અને નિર્મોહી થવા, ચત્ત કરે, સંગદેષ, જીવતા તત્પર રહે, જાતને લગતી નિષ્પક્ષપાત કડક પરીક્ષા, માટે સદા ખેડે, પગે તૈયાર રહે, પોતાને, મટે ખાસ ઇચ્છાએ સેવવાની જૂઠી રવમાથી, છૂટવાનો ઉદ્દેશ કરે, રસદ્વેષ વગેરેના પંડામાંથી મુક્ત થવાને સદા કેશિય કરે. આ પુરુષાર્થનું જે પરિણામ આવશે તે પરમપદની પ્રાપ્તિ જ હશે ॥ ૫ ॥

न तद्भासयते, सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तस्मात् परमं मम ॥ ६ ॥

સૂર્ય, ચન્દ્ર કે અગ્નિ જેને અજવાળી શકતા નથી, જેને પાત્રી પાછા ફરતા નથી, તે માટે સર્વોત્તમ તેજોમય સ્વરૂપ છે. ॥ ૬ ॥

આગળ શ્લોકમાં પરમાત્માને પામનારની લાપકાત-વર્ણવી હવે, એ લાપકાતવાળો, માલુસ ન્યાં જવાનો છે તે સ્થાનની ઓળખ આપવી જરૂરી છે. એ ઓળખ હોય તો સધારે લગવું ન પડે કાઢતે પૂછવું ન પડે. સડસડ પોતાના મન્તવ્ય સ્થાને પહોંચી શકે, આથી હવેના શ્લોકમાં લગવાન, પોતાના પરમધામની ઓળખાણુ આપે છે. આ શ્લોક હૃદયંગમ છે, અને સમજવા જેવો છે. લગવાત કહે છે કે હે અર્જુન ! તે સ્થાનને સૂર્ય, ચન્દ્ર કે અગ્નિ અજવાળી શકતાં નથી. ન્યાં જઈને પાછા આવતા નથી તે માટે પરમધામ છે ! અર્થાત્ અધિકારી, માલુસ જે જગ્યાએ જવાનો છે તે જગ્યા એવી છે કે જેને સૂર્ય પ્રકાશિત કરી શકતો નથી, જેને ચન્દ્ર અજવાળી શકતો નથી ! જેને અગ્નિ અજવાળી શકતો નથી, કેવું અદ્ભુત સ્થાન ! લગા ! એવું તે કથું અદ્ભુત સ્થાન હશે કે ન્યાં સૂર્ય પણ જઈ ન શકે ? ન્યાં ચન્દ્ર પણ ન પહોંચી શકે ! ન્યાં અગ્નિ પણ ન દાખવે યદ્યપિ ? એજ તો શોધવાનું છે. અર્થાત્ પરમાત્માની જગ્યા એવી છે કે જેને સૂર્ય વગેરે ભૌતિક પ્રકાસ અજવાળી શકતો

નથી ! સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાશ ત્રણ લોકને અજવાળી શકે આ ત્રણ લોકમાં
 તે આ રીતે જોતા પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન નથી ! અર્થાત્ પરમાત્માના
 ધામમાં જ્યાં માટે ત્રણ લોકમાં ફરવાની કરી જરૂર નથી ! કેમકે જે
 જ્યાં નથી ત્યાં તેને માટે શોધવાનો પ્રયત્ન એ ગાડપણ છે તે કયા પ્રયત્ને
 શોધવા ? જ્યાં સૂર્યના ચન્દ્રના કે અગ્નિના પ્રકાશની ગતિ નથી ત્યાં તેને
 શોધવા ! આવી જ યા એકજ જગ્યા છે અને તે પ્રાણીમાત્રનું હૃદય
 હૃદયમાં જે જગ્યા છે ત્યાં તેને શોધવા ! અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રનું હૃદય એ
 ભગવાનની વસવાટની જગ્યા છે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં ચૈતન્યજ્યોતિ પરમા
 ત્મા ધસે છે અને ચૈતન્યજ્યોતિરૂપ પરમાત્માને સૂર્ય વગેરેની ભૌતિક
 જ્યોતિ કયાથી પ્રકાશી શકે ? કેમકે ચેતન હોય તો સૂર્યપ્રકાશ વગેરેનો
 અનુભવ થાય ! અર્થાત્ ચેતનજ્યોતિને લીધે ભૌતિકજ્યોતિ પણ પ્રકાશે છે
 અર્થાત્ પ્રકાશરાજ પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં છે અને ગોતનારે તેને
 ત્યાં ચૈતન્યધન રૂપે ગોતનાના છે ! આથીજ ઉઝીના લીધેતા પ્રકાશવાળા
 સૂર્ય, ચન્દ્ર અગ્નિ વગેરે તે જ્યોતિઓની જ્યોતિ પ્રગટના પ્રકાશરૂપ
 પરમાત્માને અજવાળી શકતા નથી ! આથી પરમધામમાં પહોંચવા ધન-
 નારને સૂર્યપ્રકાશની આવશ્યકતા નથી ! ચન્દ્રપ્રભાની જરૂર નથી અગ્નિ
 તેજની જરૂર નથી ! જ્યાંથી સૂર્યાદિ પોતેજ પ્રગટ મેળવે છે તે પ્રકાશધામને
 પોતાના હૃદયમાં શોધે ! જગતમાં તીર્થ તીર્થ ફરવાની જરૂર નથી ! એ ભમણ
 બીનજરૂરી છે ! પ્રાણીમાત્રનું હૃદય એ ઈશમંદિર છે પ્રાણીમાત્ર એ જગમ
 તીર્થ છે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં સમાધિ મેળવીને હૃદયમાં સદા વિરાગિત પ્રકાશરાજ
 પરમાત્માનાં દર્શન કરી શકાય ! આથી ભગવાન અહીં અર્જુનદ્વારા પ્રાણી
 માત્રને ભગવાનના નિવાસસ્થાનની સાચામાં સાચી માહિતી આપે છે હવે એ
 સ્થાને પહોંચવાનું લક્ષણ શું ? એ સ્થાનમાં ગયેલો માણસ શું અનુભવે
 તે બનાવી પ્રશ્ન શું કરે છે ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! તેને
 દુઃખમાં કદુ છું કે જ્યાં ગયેલો માણસ પાઠો સસાન્માં આસતો નથી તેને
 માત્ર તું પરમધામ જાણ ! અર્થાત્ એક વખત પરમાત્માના પરમધામનો
 જે પરોજો થઈ બાજો તે સસારમાં રાવતો નથી ! તેને સસારના બધા
 પદાર્થોમાં ઉત્તમીનતા લાગશે તેને વિષયસુખમાં આનંદ ન રહેશે કેમકે
 તેને અનુભવ હશે કે સર્વ સુખનું એક ધામ-સર્વ આનંદનું એક સ્થાન
 સર્વ મોહ પ્રમેય ઉપમથ્થાન પરમાત્મા છે તે ગમરાજના સ્પર્શે દુનિયાના
 માર્ગોમાં ગમ છે તેની એક આનંદની રાજ્યમયી સારીએ સૃષ્ટિ આન

નિંદિત થઈ ગઈ છે. તેના પ્રકાશના એક કિરણે સંપૂર્ણ ચમકી ગઈ છે ! ભૂલા
જેને આત્મ સ્થાન લાખ્યું. પરમ પ્રેમ-પરમપ્રકાશ-પરમ સુખ-પરમાનન્દ-
પ્રજ્ઞાનન્દની પ્રાપ્તિ થઈ તે સા સાચું સંસારના કાલ કિચ્છમાં ઉતરે !
જીવતાજીવત તે માણસ 'ભૂમા' નો આનન્દ અનુભવે છે ! અને ત્યાં ગયેલો
લાંથી ખસી શકતો નથી ! ત્યાં જઈ મુક્ત છે અને ગયેલાને માટે પાણી
આવડે અમલવ છે. આત્મ તે પરમધામ છે અને તે જગતના હૃદયમાં છે.
સૌ પોતાના અંતરમાં તેને ખોળે-અંતરમાં મળ્યો તો પછી અદર બહાર
નિરન્તર તેનાજ દર્શન થશે ન મળે તો ચૈત્ય જીવનમાં ન મળે ! આત્મ
કલ્યાણનિવાસ પરમાત્મા હંયાની ગુફામાં ઉઘાડે ઉઘાડે ઉતરી જવા માણસને
અર્ધ આદેશ કરે છે ! હંયાના પ્રેમમાં મુસાફરી માટે ઇન્દ્રિયોને મનોમય
કરી દેવી પડે છે અને ઇન્દ્રિયનાયક મનને હૃદયમય કરી દેવું પડે છે
અને હૃદયને તનમય કરી દેવું પડે છે. આ બધા પ્રયોગો માટે અમંત વિશુદ્ધિ
જોઈએ છે પવિત્રતા-બહારની અદરની ચિંતા પરિત્રા એ પરમાત્માના
નિવાસ સ્થાનમાં પહોંચવાની પડેલી અને છેલી શરત છે એ પવિત્રતા
શાન્તિદાયિની-અધુર શોધાયિની-સુખજનની-પ્રકાશપાત્રી-પવિત્રતા ત્યાંથી-જે
રીતે મળે તે રીતે તેને શોધવાનું અર્ધ કિલાન ૨ ! પરિત્રા સાથે
પરમાત્મા સંકળાયેલ છે અને પવિત્રતા એ પરમાત્મદર્શનનો પવિત્રતમ
પ્રસાદ છે અધુર અધુર શિવાય એ મળવો અશક્ય છે ! પ્રભુ બધાને એ
પ્રસાદથી નવાજે ! ॥ ૬ ॥

મમૈવાંશૌ જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ ।

મનઃપદ્માનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્યતિ ॥ ૭ ॥

મારોજ અંશ જીવલોકમાં સનાતન જીવરૂપે વર્તમાન
હોઈ સ્વભાવમાં રહેલી મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોને એ એ છે. ॥૭॥

આગળ સ્તોત્રમાં પરમાત્માએ પોતાના દિવ્ય ધામની ઓળખ આપી,
ખેડને રપટ કપડું જીવે જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં સર્વ ચન્દ્ર કે અગ્નિનો
પ્રકાશ પ્રકાશતો નથી ! સર્વ ચન્દ્ર અગ્નિ જેના પ્રકાશે વિશ્વને પ્રકાશે ॥
એવા સ્વયંજ્યોતિ હૃદયગ્રંથ પરમાત્માને જીવે મળવાનું છે ત્યાં પરમાત્માની
પામે જે પહોંચ્યો તે તેની પાસેથી છૂતિ પાડે સંસારના કાલ કિચ્છમાં
પડતો નથી એ પરમાત્મ પ્રાપ્તિ કળ બતાવું અર્થાત્ છેતની સંસાર

માંથી મુક્તિ એ પરમાત્મદર્શનનો અગ્રણ્ય માર્ગ છે. એમ બતાવ્યું.
અહીં સુધી ભગવાને સંસારતત્વ અને પરમાત્મતત્વની બારીક ચર્ચા કરી.
પરંતુ સંસારમાંથી છૂટીને પરમાત્માને પહોંચવાનું કામ તો હવનું છે.
શાસ્ત્રમાયની પ્રવૃત્તિ તો હવને માટે છે...તો. સંસાર અને પરમાત્માના
તત્ત્વનાં જ્ઞાન મેળવીને એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ એટલે કે સંસારનો નિર્લાંગ્લિ
આપી પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય તો હવને કરવાનો છે. તો એ
હવનું સ્વરૂપ શું છે? જ્યાં સુધી હવના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ વિશે માણસ
નિઃશંક ન થાય. સાંસુધી સંસાર અને પરમાત્માના જ્ઞાનનો સદ્ભાવ
હોય; તોપણ તેનો માણસ લોભ, ન હિંસા, શંકા, અભિમાન, તાત્ત્વિક
જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ ઉપયોગિતા છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં ત્રણ તો પદાર્થો છે. ધર્મ, હવ
અને સંસાર. એ ત્રણને જ શાસ્ત્રીય શબ્દો સત્ત્વ, રજઃ, સંધોદ્ધારા, કહે છે.
તત્ત્વપદાર્થ એટલે પરમાત્મા તત્ત્વપદાર્થ એટલે હવ અને ધર્મપદાર્થ એટલે
સંસાર. એ ત્રણનાં વ્યથાર્થ જ્ઞાનમાંથી શું તત્ત્વને શું લેવા, જેવું છે. એ
સમગ્ર છે. ભગવાને અહીં સુધી ધર્મપદાર્થ અને તત્ત્વપદાર્થની સાચી સમજ
આપી બાકી રહી એ જ્ઞાન તત્ત્વપદાર્થની એટલે કે હવની એ હવસ્વરૂપનું
હવેનાં મોક્ષમાં પરમાત્મા આલેખન કહે છે. હવ પરમાત્માથી જુદો નથી.
સંસાર દશામાં એ શરીર, ધર્મિય ત્રગેરનો ઉપરી છે એ આવતા. શ્લોકનો
નિર્વેદ્ય અર્થ છે. ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન! મારો જ સનાતન અંશ
આ હવલોકમાં હવરૂપ યદ્ય ગયેલો છે અને તે હવ મન સાથે, ધર્મિયો
કે ને વિષયો તરફ દેખી છે તેમને ખેંચે છે આટલો તો શ્લોકાર્થ થયો.
હવે એમાં ભગવાન કહેવા શું માંગે છે તે જોઈએ.

ભગવાન કહે છે કે 'મારો જ સનાતન અંશ' જરૂરથી હવ પરમા-
ત્મા શિવાય બીજા કોઈનો અંશ નથી એમ જતાવે છે. અર્થાત્ હવ
પરમાત્માની જ એક ચિન્ત્યારી છે, એટલે કે પરમાત્માનું જ મૂળ સ્વરૂપ
છે તે જ સ્વરૂપ હવનું પણ છે. અર્જુન સ્વરૂપ તે જ અર્જુનની ચિન્ત્યારીનું
છે. પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ છે. જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયનું કારણ છે.
હવ પણ મૂળ સ્વરૂપે સચ્ચિદાનંદ છે અને નાના પાયા ઉપર તેનામાં
પણ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયની શક્તિ છે. આપણને આ લાગ્યું નથી તે જ
તો માયાની મહત્તા છે. હવ સત્ત્વ છે એટલે કે સદા દોનાર છે. અર્થાત્
અજ્ઞ અને અવિનાશી છે. ચિત્ત એ એટલે કે જ્ઞાનમય છે અને આ

સત છે, ચિત્ છે, સાં આગળ આનન્દ હોયજ. આ આનન્દાંશ સંસારદશામાં છૂપાયેલો રહે છે. જીવ પણ ક્રિયાત્મક છે ! એટલે કે સંસારદશામાં તે પણ સર્જે છે-રહે છે-સંહાર કરે છે ! આમ સંસારદશામાં જેને જીવ એવી સંજ્ઞા મળે છે તે જીવ મૂળમાં પરમાત્માલોજ સનાતન અંશ છે ! સનાતન એટલે હંમેશ હોનાર અર્થાત્ જેમ પરમાત્માનો વિનાશ નથી તેમ તેના અંશમૂલ જીવનો પણ વિનાશ નથી ! ત્રણે કાળમાં જીવ સત છે, એવી અસ્તિત્વો બલિયાર નથી ! અંશ શબ્દથી પરમાત્મા અહીં સ્વરૂપમૂલ જીવની સંસારદશાનો ખ્યાલ આપનાર અદ્વિત્ય સૂચન કરે છે. મૂળ સ્વરૂપમાં તો જીવ પણ પશુ નિરતિશિય જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ યુક્તજ છે. પણ સંસારદશામાં તો જીવની જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ મર્યાદિત થઈ જાય છે ! એ અદ્વિત્યનો અને મર્યાદાનો ખ્યાલ અંશ શબ્દદ્વારા અહીં સૂચિત થાય છે ! “મારોજ સનાતન અંશ” શબ્દોના સાચા જ્ઞાનમાં અદ્વિત્ય શક્તિ વસે છે. ‘મારોજ’ એ શબ્દ જેને સમજણ પડે તેને સ્મરણ થાય કે તે પોતે મૂળમાં કોણ છે ! જીવ શિવ છે એ દર્શન કાંઈ ઓછું મહત્વનું છે ! એમાં ગાઢ આધ્યાસન છે. બલે દરેક જીવ સંસારદશામાં જીવ છે પણ જીવ છે છતાં એ મૂળમાં તો શિવજ છે એ સમજણ સમદર્શી થવામાં-આત્મીયમાં વર્તન સાધવામાં-સૌમાં એકજ પરમપિતાનો નિવાસ છે માટે આપું વિશ્વ એ મારું કુટુંબજ છે એમ ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ’ની ભાવના ફળવવામાં અતિ ઉપયોગી છે. આ ઉપરાંત પણ એમાં અનેક ધ્વનિ સમાયેલ છે ! જ્યાં બધાજ પરમાત્માનાજ અંશ છે, સાં પ્રેમથી-બહાઈથી-બધાને નિઃસ્વાર્થભાવે આહવાનોજ આદેશ સંભળાવવો જોઈએ, કોઈપણ પ્રાણી સાથે વેર વિરોધની તો વાનજ દળી જાય ! આમ જોતાં ‘મારોજ’ શબ્દની મથાર્થ સમજણ, માણસને દરેક માટે સદ્ભાવ શીખવશે, સમભાવ શીખવશે, પ્રેમનો પદાર્થપાઠ આપશે, આશા આપશે, વિશ્વ મારું સહોદર ■ એવી પ્રતીતિ કરાવશે, સમદ્રષ્ટિ દેશે અને કોઈને માટે પણ મૂલ્યા ન થાય એવી આત્મીયતા અર્પશે. આ છે ‘મારોજ’ એ શબ્દનો જીવનકાળમાં વિનિયોગ.

સનાતન શબ્દની સર્મજ માણસને મૃત્યુભયમોટી ટાળશે ! દેહની સાથે સંબંધ થાય અને જાય એવી હું જન્મીને કે થવાનો નથી એવી આત્માની અમરતાની સમૃતિ માણસને સદા સત્કર્મરત કરશે-સદા નિર્ભય કરશે. કાપરતામાંથી જન્મતી દુર્ગુણની પરંપરામાંથી બચાવશે અને ધીર બનવા

પ્રોત્સાહન ફેરે. ટૂંકમાં સનાતન શબ્દની સાચી સમજણ માગુસને નિર્ભય
—સ્વકર્તૃત્વપરાયણ—ધીર—ગોકરદિન ગનાવગે.

અંશ મજ્જનો પણ જળરે ધ્વનિ છે. અંશ શબ્દને જે સમજે તેને
યજ્ઞ કે મારી અનન્ત જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ મર્યાદિત કેમ બની? પોતાની મર્યા-
દાતું કારણ શોધી એ મર્યાદાને તોડવા તેને યત્નશીલ કરશે. અંશ મૂળમાં
જળારે અંશીજ છે, તે પછી અંશીની જે નિરતિરાય જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ તે
અંશમાં આવવાનીજ. આથી અંશ પોતે 'અંશીમૂલ' કેમ થયો છે, તે
જાણે અને જે કારણથી તે અંશી મૂળને અંશ થયો છે, તે કારણોને
દૂર કરે તો પોતે અંશી બને. અને આ કારણો શોધમાં લાગશે કે
દેહથી માંડીને જુદી પર્યન્તના પદાર્થોની ઉપાધિને લીધે અંશી અંશ
બન્યો છે! દેહથી માંડી જુદી સુધીના પદાર્થોની, સામાન્ય પ્રયત્નથી ન દૂર
કરી શકાય એવી જળરદગ્ત દિવાલને લીધે અંશી અંશજૂત થયેલ છે. તો
પોતે અંશ છે એમ સમજનાર આ જુદીથી માંડીને દેહ પર્યન્તના ચોક્ક-
સામાં બધાયેલ પોતાની જાતને ઊડાવવા પ્રયત્ન કરશે આમ અંશ શબ્દની
આવી સમજ મુમુક્ષુમાં પરિણમશે.

આમ 'મારોજ સનાતન અંશ' એટલા શબ્દોની અમલકૃતિ આપણે
જોઈએ એ યરણુમાં બાકી રહેલાં બે પદો—“જીવયોઃકે જીવજૂત.” એ શબ્દો
જોઈએ. અંશ કેમ થયો એની સમજણ આ બે શબ્દો આપે છે. ભગવાન
કહે છે કે “જીવલોકમાં જીવ યજ્ઞ ગયેલો.” જીવલોકમાં જો એ ન હોય
તો જીવ ન યજ્ઞ જાય, એ સિવજ ગદ્દે જીવલોક એટલે બ્રહ્માથી માંડીને
રથાવર સુધીના દેહ. સિવ તત્ત્વ શરીરમાં જકડાયું આથી એ જીવરૂપ યજ્ઞ
‘યજ્ઞ’ એટલે કે અદ્યત્ત અને અદ્યપશક્તિ યજ્ઞ ગયું! જો પાછું એ સિવ-
લોકમાં જાય તો જીવલોક મૂડી જાય અને જીવભાવ પણ મૂડી જાય.
અર્થાત્ જીવ એ સિવ છતાં જીવના ભોગાવતન રૂપ શરીરમાં જકડાયેલ
હોવાથી—હું શરીર છું, મન છું, ઇન્દ્રિય છું, કર્તા છું, ભોક્તા છું, એવી
ઉંધી સમજણને લીધે જીવભાવને પામે છે. બાકી જીવ જીવ નથી સિવજ
છે! ટૂંકમાં દેહથી માંડીને જુદી પર્યન્તના બંધનને લીધે સિવ છતાં પર-
માત્માજ જીવરૂપ યજ્ઞ જાય છે! એ બંધનો દીસા થાય અને નીકળી જાય
એટલે તે પોતેજ પાછા સ્વસ્થ થાય! અર્થાત્ પરમાત્માજ જીવરૂપે જીવ-
શરીરમાં વિકસરી રહ્યો છે! પ્રત્યેક જીવ તે તે શરીરમાં સિવ છતાં ‘કેમ

જીવ થયો એ-પ્રથમ એ અતિપ્રથમ છે ! ખૂબ ઉંડા વિચાર કરતાં તો, આ બધુંજ કલ્પના છે એમ લાગશે પરમાત્મા સિવાય બીજું કશું નથી એજ તત્ત્વજ્ઞાનનો છેવટનો નિર્ણય છે. જીવ અને પ્રકૃતિ પણ જ્ઞાનદશામાં-અજ્ઞાનના એથાર નીચે દેખાયેલા હોઈએ ત્યાં સુધી આપણને જીવ અને પ્રકૃતિરૂપે પૃથક્-અસ્તિવાળાં લાગે છે. બાકી એ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ઉઠી જતાં એકજ અસ્તિ લાગે. આમ સંસારદશાનો વચગાળો એ અજ્ઞાનનો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે, એટલું સમજીએ. અને એ અજ્ઞાનથી પણ વધુ અચિન્ત્ય, અગાધ, અપાર, પ્રભાવ છે તે જ્ઞાનનો અનન્ત-દોષક વિરલ-ધ્વજના લાલનું આ અજ્ઞાન સ્વરૂપ ધ્વજની કૃપાથી ઉડે છે. બાકી, તો બધાજ-‘મમૈવાંશો જીવંભૂતાઃ’ રહે છે. આથી સમજાણને માટે અહીં ભગવાને જીવ, શિવ, પ્રકૃતિ વગેરે બેંદોનું અવલંબન કરે છે. ભગવાનજ સનાતન જીવકલારૂપે જીવ શરીરમાં રહે છે. આ જ્ઞાન માણસને સર્વભૂતાત્મજ્ઞતાત્મ દર્શન તરફ વાળે.

હવે આ જીવ સંસારદશામાં શું ધંધો કરે છે તે ભગવાન કહે છે. આ બધાના અનુભવનીજ વાત છે. ભગવાન કહે છે જીવ ધ્વન્દ્રયેતિ જેએ છે. ધ્વન્દ્રય શબ્દ પણ સમજવા જેવો છે. ધ્વન્દ્રિ શબ્દનો અર્થ જીવાત્માં છે ધ્વન્દ્રિયો વિષયોની પ્રાપ્તિનાં દાર છે. અને તેઓ આત્માની અસ્તિત્વ અનુમાન કરાવે છે. વાંસજો જેમ વાંસલાને માટે નથી પણ તેનો ઉપયોગ કરનાર સુધારને માટે છે તેમ ધ્વન્દ્રિયો એ પોતાને માટે નથી પણ ધ્વન્દ્રિઓદ્ધારા ક્રિયા કરતા ધ્વન્દ્રિ-જીવાત્મા માટે છે. અર્થાત્ આ ધ્વન્દ્રિયો જીવાત્માના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરાવે છે. જીવનું નામ ધ્વન્દ્રિય છે આથી. જીવને વિષયોનીપ્રાપ્તિમાં સાધનેનું નામ ધ્વન્દ્રિય છે. પ્રકૃતિસ્થાનિ એ ધ્વન્દ્રિયેનું વિગ્રહણ છે. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. સ્વભાવમાં રહેલી એટલે પ્રકૃતિસ્થ ધ્વન્દ્રિયોનો સ્વભાવ વિષયો તરફ દળવાનો છે. અર્થાત્ વિષયો તરફ દળેલી જે ધ્વન્દ્રિયો તે ધ્વન્દ્રિયેતિ જીવાત્માં જેએ છે. ધ્વન્દ્રિયો સામાન્ય રીતે વિષયોમાંજ ચોટલી રહે છે. કાષ્ઠક ધીર પુરૂષ ધ્વન્દ્રિયોના પ્રબલ પ્રવાહને રોકી અંતર્મુખ થાય છે. આથી સામાન્ય રીતે પ્રાણિમાત્રની ધ્વન્દ્રિયો વિષય તરફ દળેલી હોય છે. આ કારણે ભગવાન કહે છે કે વિષયો તરફ દળેલી ધ્વન્દ્રિયોને જીવાત્મા જેએ છે. એ ધ્વન્દ્રિયો કેટલી ? તો કહે છે કે મન સાથે છે. અર્થાત્ કાન, ચામડી, આંખ જીભ અને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છઠું મન સાથે સાથે પાંચ કર્મન્દ્રિયોનો પણ અહીં સમાવેશ જાણવો. આમ પાંચ

જાનેન્દ્રિયો અતિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને જાનેન્દ્રિય સાંચે જાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય સાંચે કર્મેન્દ્રિય બનતી મનરૂપી અગ્નીઆરમી ધન્દ્રિયો મળીને અગ્નીઆર ધન્દ્રિયોને જીવાત્મા જેવો છે ! જેવો છે એટલે ? એટલે કે ભોગ ભોગવવાને માટે ગળદ વગેરે વિષયોમાં પ્રવર્તાવે છે. જીવ એ ઉપરી હોય આ અગ્નીઆર અમવદારોને ગળદાદિ વિષયોના સામાન્ય ઉપર દોષાવ દોષાવ કરે છે અને તેઓ દાંગ સારા નરસા ભોગ ભોગવે છે. આ છે પ્રત્યેક જીવનો સંસારમાં ધંધો ! સંસારદશામાં આ ચિત્રાપ બીજું કંઈ હોય શકતું નથી ! આપણે નગરેનગર ભ્રમીએ છે કે બધા સાંભળે છે—પરંપરા અનુભવે છે—શ્રુતિ છે—માખે છે—મુખે છે—બોલે છે—પકડે છે—આદે છે—મળમૂત્રનો ઉત્સર્ગ કરે છે—ગળનાનંદ ભોગવે છે ! આખી સંસાર મહત્તિનો આ દુઃકમાં દુઃક હેવાસ છે ! અર્થાત્ ભગવાન કહે છે તે કીક છે કે અગ્નીઆર ધન્દ્રિયોનો અધિષ્ઠાતા જીવ તે અગ્નીઆરને પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તવે છે અને તે દ્વારા સુખદુઃખનો અનુભવ કરે છે જીવનું આ, આ જગતમાં ઇતિહાસ છે ! દરેક જીવનો આજ સામાન્ય રીતે કશું ઇતિહાસ છે. આજ કથની દરેક જીવ મૂંઝી રીતે સ્પષ્ટતાથી કહી રહ્યો છે. અભાષી માંડીને ધાસના તણખવા સુધીના દરેક જીવનો આ હેવાસ છે. મહી દોષક દેહણે એમાં ભોગવતાપણું કરે, એમાં અપૂર્ણ કે ઉત્કર્ષ કરે—પણ સરવાળે આજ આવીને ઉચું રહે છે ! ચિત્રનો ન્યારે અધઃપાત થાય ત્યારે તે કેવો કશું હોય એની ભગવાન અંકી કશું કથની કહે છે ! ભલા ! જંગા જેવી જડ નદીનો શતશુષ્ક અવપાત થાય તો મહી જીવ જેવી ચેતનમગ્નાનો તો સહસ્રશુષ્ક થાય ! આ જીવનદર્શન બનાવતાં ચે ભગવાન કેવળ દરજ્જાની—જીવનતને ઉદ્ધારનારની—મૂર્તિ બની જાય છે ! ॥૭॥

શરીરં યદ્વાપ્નોતિ યજ્ઞાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

રૂદીત્વૈતાનિ સંયાતિ યાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

જીવાત્મા ન્યારે શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે તથા ન્યારે નિશ્ચય બહાર નીકળે છે ત્યારે એ બધાને લઇને ગન્ધના આશ્રયમાંથી અંશેને લઇને જેમ પવન તેમ જાય છે. ॥ ૮ ॥

આગલા શ્લોકમાં જીવ તિવ છતાં શરીરહિના ગન્ધને લીધે સ્વભાવ બુદ્ધિ છે એમ બતાવ્યું. આપણને એ ‘સમજાયું’ પણ ખરું. પણ સવાત

એ. છે કે આ, અદ્ભુત બંધનમાંથી છૂટાય ક્યારે? અર્થાત્ જીવના જીવ-
ભાવનો અસ્ત ક્યારે થાય અને શિવભાવનો હિત્ય ક્યારે થાય? અર્થાત્
જીવ ક્યાંસુધી જીવ રહેશે. એટલે કે શરીર ધન્દ્રિયો વગેરેનો ઉપરી ક્યાં સુધી
રહેશે? ભગવાન આજ સવાલનો જવાબ આપનાં કહે છે કે જીવભાવ ન્યાંસુધી
ટકે ત્યાંસુધી શરીર ધન્દ્રિયો વગેરેનું અધિષ્ઠાતાપણું ન મટે. અર્થાત્ દેહીની
શરીરાદિ મિત્રેત યાવજજીવભાવ રહેવાની. મટે તેણું શિવભાવની પ્રાપ્તિ
મટે પ્રયત્ન કરવો, રહ્યો. આ સ્થિતિમાં અતિસૂક્ષ્મ પ્રશ્નનું ભગવાને
નિરાકરણ કરે છે.

ભગવાન કહે છે કે જ્યારે ધર એક શરીરને છોડી બીજાને પ્રાપ્ત
કરે છે તથા નિશ્ચય આ શરીરને તજી બીજું શરીર લેવાને બહાર નીકળે
છે ત્યારે વાયુ જેમ ગંધને તેના આશ્રયમાંથી લઈ જાય છે તેમ આ
ધન્દ્રિયોને લઈને જાય છે. અર્થાત્ જીવાત્મા પ્રાપ્ત શરીરને તજે અને
અપ્રાપ્ત શરીરને પ્રાપ્ત કરે સારે એટલે કે શરીરના લાગ અને પ્રાપ્તિ બંને
વેળાએ એ ધન્દ્રિયોને સાથે લઈને જ જાય છે. આ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તને
દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ ગંધના સૂક્ષ્મ અંશો પુલના શરીર ઉપર
હોય છે તેને લઈને વાયુ જાય છે તેમ સૂક્ષ્મ ધન્દ્રિયરૂપી ગંધને, પુલરૂપી
શરીરમાંથી વાયુ જેવો જીવાત્મા લઈને બીજા પ્રદેશમાં જાય છે. પુલ
તેટલું પ્રલક્ષ્ય છે ગંધ સૂક્ષ્મ છે. અને તેનાથી પણ ગંધને લઈ જનારો
વાયુ સૂક્ષ્મ છે. તેમ શરીર સ્થૂળ હોવાને લઈને પ્રલક્ષ્ય છે ધન્દ્રિયો તેનાથી
સૂક્ષ્મ છે અને તે ધન્દ્રિયો કરતા પણ જીવ સૂક્ષ્મ છે! વળી ગંધ એ
પુલની સંપત્તિ છે વાયુની નથી. તેમ ધન્દ્રિયો એ શરીરની સંપત્તિ છે.
મૂળમાં એ જીવની છે જ નહીં. અર્થાત્ જીવ કેવળ છે આત્મા અનેક ધ્વનિઓ
આ દૃષ્ટાન્તના સૂક્ષ્મ વિચારમાંથી નીકળે છે! ટૂંકમાં, સૂક્ષ્મ હોય તેથી
વસ્તુ મટી જતી નથી. વસ્તુ તો છે પણ આપણાથી પકડાતી નથી. અને
આપણાથી ન પકડાતી હોય તેથી વસ્તુની અસ્તિ ટળી જતી નથી. તેમ
આપણને આ 'બંધુ', ન સમજાવું હોય એ બંને પણ આવું જ છે જેમ
ભગવાન કહે છે આતો યયો દૃષ્ટાન્તનો વિચાર એ ઉપગમ પણ મોટામાં
બીજી પણ ખૂબીઓ છે ભગવાન કહે છે કે શરીર લાગે અને લે એ
બંને વેળા ધન્દ્રિયોને જીવ સાથે જ લઈ જાય છે આ ધન્દ્રિયોને સાથે
લઈ જવી એટલે કે સાલગવા વગેરેની જે વાસનાઓ દ્રવ્ય મગજના વાસના

જન્ય સંસ્કારો એ સંસ્કારોને સાથે લઈને જીવ ઉપડે છે અને જ્યાં જાય ત્યાં પાછી પોતાની અચિન્ત્ય ધ્વજાશક્તિના બળે ઇન્દ્રિયોના સ્થૂળ માર્ગો બતાવી લઈ તે દ્વાગ્જન્મ વિષય ભોગવવાની ધ્વજાને તોલવામાં રમ્યો પડ્યો રહે છે જ્યોત્સુધી આ સુદ્ધ વિષય ભોગેન્દ્ર નિવૃત્ત ન થાય ત્યાં સુધી મુક્તિ એ આકાશનું કુલ છે એવો અહીં જ્ઞાનિ છે ! વળી એક અસત ખૂબીનાગો શબ્દ તો અહીં “ધ્વજ” છે ભગવાન પ્રત્યેક જીવ માટે અહીં ધ્વજ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ધ્વજ શબ્દનો મૂળ અર્થ સંપૂર્ણ સત્તાવાળો થાય છે અર્થાત્ પ્રત્યેક જીવ એ અજ્ઞ સત્તાવાળો છે એ ઇન્દ્રિયોનો શેઠ છે. ગુનામ નથી ધારે તો ઇન્દ્રિયોને એ તજી શકે જે શેઠ ગુનામોનો ગુનામ બની જાય છે તે લાચાર બની જાય છે એવો જ્ઞાનિ અહીં છે ! અર્થાત્ જીવ જ્યારે સમજશે કે હું ધ્વજ છું ત્યારે એ ઇન્દ્રિયોને વશ ન રહેશે. ઇન્દ્રિયોને વશ કરશે અને ત્યારે ધ્વજી ત્યારે એ તેમને છોડી શકશે અર્થાત્ દરેક જીવમાં જાતને મુક્ત કરવાનું સાહજિક બળ ઉજ્જ્વળી એને જો કાંઈ યાદ અપાવે તો ભગવાન, ધ્વજ શબ્દનો પ્રયોગ કરી એ યાદ દેવરાવવા આહે કે દેવવી કરણા ? ॥ ૮ ॥

મોર્ચં ચક્ષુ સ્પર્શન ચ રસન ઘ્રાણમેષ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનઃશ્રાય વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

આ જીવ કાન-આંખ તથા ચામડી, જીભ તથા નિશ્ચય નાક તેમજ મનના ઉપર બેસીને વિષયોને ભોગવે છે. ॥ ૯ ॥

આગમાં શ્લોકમાં જન્મતી વેળાએ અને મરતી વેળાએ શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી જીવ, ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈને જ જાય છે એ સુદ્ધ સિદ્ધાન્ત ભગવાને કહ્યો. એ ઇન્દ્રિયોને લઈને બીજા દેહમાં ગયેનો જીવ ત્યાં શું કરે છે ? અર્થાત્ જન્મજન્મ જીવ શી પ્રવૃત્તિ કરે છે-ભવારણમાં જૂનો પડેલો જીવ ભવોક્ષય શું કરે છે એ વાત ભગવાન વર્ણવે છે. ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! સાચું જ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી એટલે કે મોક્ષ પામે ત્યાં સુધી આ જીવ-દેહ-ઇન્દ્રિયો વગેરેનો સ્વામી-સેવક-પુરુષ તે તે દેહમાં કાન, આંખ, ચામડી, જીભ અને નાક તેમજ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મનને પોતાના અધિકારમાં લાવીને વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે અર્થાત્ શબ્દ-સ્પર્શ, રસ, રસ ગંધ, વચન-આદાન-વિહાર-મનસાગ-જનનાનદ-સદૃષ-વિકલ્પ વગેરેની

સેવામાં-સનદિન દાગેસો રહે છે. અને આજ પ્રત્યેક જીવની જીવન-કંડાણી છે. પાંચ જાનેન્દ્રિયોદ્દાગ જાનેન્દ્રિયોના સજ્જ વગેરે વિષયોમાં-પાંચ કર્મેન્દ્રિયો-દ્વારા પાંચ બોધવું વગેરે વિષયોમાં-મનનાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરવાના ધર્મમાં આ જીવ ગ્રંથવાદ રહે છે. જીવમાત્રની પ્રવૃત્તિનો અહીં ભગવાન સક્ષેપમાં ખ્યાલ આપે છે: જન્મોજ-મ આના આ પદાર્થો ભોગવવા છતાં જીવની ભોગેચ્છા અનૃત્તજ રહે છે ! અને આથી તો તૃષ્ણાને સદા કુંવારી કહે છે. ભોગ ભોગવવામાં ન્યાસુધી એને કંટાળો ન આવે ન્યાસુધી ઇન્દ્રિયોની જાગમાંથી એ ન છૂટે. આથી ભગવાન અહીં જીવની નદકટાઈનો ખ્યાલ આપે છે. તૃષ્ણાનો મહિમા વર્ણવે છે. જીવ ન્યાસે પોતાની શિવતા ખૂલી જાય છે ત્યારે તેની કેવી કુદૃશ થાય છે તેનું રેખાચિત્ર દોરે છે. અને તે દ્વારા વિષયોમાં વળગી ગયેલાં જીવને, વિષયોની વળગણીને ફેડવા માટે, કેડ કરી પ્રપત્ન કરવા ઉદ્દેશ્ય કરે છે. ભગવાન જીવમાત્ર ભોગથી ઉપ-રામ થઈ વિરાગ તરફ ટગી-આત્મશ્રેય સાધે એ જોવા આહે છે. અને આથી અહીં એકજ વાક્યમાં જીવમાત્રની પ્રવૃત્તિને સમેટી લે છે. આ શ્લોકનો ગૂઢ આશય સમજનાર ધીરે ધીરે પ્રિયાપ્રિય સજ્જ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, વચન આદિના સ્પર્શસ્પર્શથી ન તો ખેંચારો ન તો દૂર ભાગ્યે તે બન્નેમાં તટસ્થ રહેવા પ્રપત્ન કરશે. અર્થાત્ જીતેન્દ્રિય થવા યત્ન કરશે અને જીતેન્દ્રિયપણું વિવેક વિચારથી સિદ્ધ થાય છે વિષયોના દોષનું ચિંતન કરતાં કરતાં, મનને સમજાવી, વિષયોની અનિર્ણયતાથી તેને સાવધ રાખશે. અને ધીરે ધીરે ક્રમશઃકૃપાથી મનને કેવળ શ્રેય-પરમાત્મનિમ્ન કરશે. મન ન્યાં દોષ રહિત થયું ત્યાં ઇન્દ્રિયો પશુ મનને અનુસરશે કેમકે ઇન્દ્રિયો મનની પ્રવર્તાવી પ્રવર્તે છે. આમ કાણુમાં આવતું મન, સ્વસ્થ થતા, વિવેકી બની, સાન્ય અને પ્રાણનો વિચાર કરી, શ્રેય તરફ વળશે. અને છેવટે મન પોતાને પશુ છોડી દેશે અને પછી તો હૃદયપ્રધાન જીવ હૃદયસ્થ પરમાત્માનેજ વળગશે. પરમાત્માને વળગ્યો એટલે તે અજ્ઞાનમાંથી છીન થશે. અને હૃદયમાં ગયેલો જીવ પાછો સંસારમાં ફરતો નથી એવી ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે. અર્થાત્ આ શ્લોકમાં ભગવાન જીવને વિરક્તિ સાધવા પ્રેરે છે અને તે દ્વારા વિવેક, વિરાગ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, જોનું વગેરેના સંપાદન માટે તેને મથુર કરણ સુરે ચેતવે છે ॥ ૬ ॥

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ મુજ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપદ્યન્તિ પદ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

દેહને તજતા કે તેમાંજ રહેલા કે ભોગ ભોગવતા ;
 ઇન્દ્રિયોયુક્ત જીવાત્માને વિવેકરહિત માનવો નથી જોઈ
 શકતા. જ્ઞાનને વ્રજાળાં જુએ છે ॥ ૧૦ ॥

જીવાત્મા નામનો પદાર્થ અતિસૂક્ષ્મ છે. માણસનું સ્વરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે એ બ્લેકુ, બ્લેકુ પકડાતું નથી ! કેમકે માણસ ઇન્દ્રિયો અને જ્ઞાનો માર્ગો હતપીર્ષ થયેલા હોઈ સ્પૃશ્યસ્પર્શી-પ્રત્યક્ષમાની બની જાય છે. પોતાની મૂળ અસ્તિ વિશે શંકા મેલે છે, જાને મૂઢ બને છે. જાતે જાતને વિસરી, અવનતિતી હડી ખીણમાં દડસેલાઈ જાય છે. જે પોતાનું મૂળ સૂક્ષ્મ સત્ય સ્વરૂપ તેને ઝાળખાય તો તો આ જીવન તેને જીવવા જેવું-આનન્દધામ-પ્રકાશસ્થાન લાગે. પણ તેને સમગતું નથી. કેમકે તે સ્પૃશ્યસ્પર્શી છે. જેટલું નાનરે જાણાય તેટલામાંજ તેની શ્રદ્ધા ઘોટ છે. જ્યાંરે જગતની રચના એવી છે કે જે નગરે જાણાય છે તેનાં કરતાં જે નગરે નથી જાણાયું છતાં જો તેના જ્ઞાન ઉપરજ એમનો વાયો છે. આમ ઉપર બતાવ્યા તેવા જીવાત્માનું જ્ઞાન અતિદુર્લભ છે એમ કહી પરમાત્મા સાધકને પ્રયત્ન મંદા થતાં અટકાવે છે. અને જ્યાંસુધી તેને સ્વરૂપની ઝાળખા ન થાય ત્યાંસુધી ચીવટાઈથી પ્રયત્નમમ થવા આદેશ કરે છે. અત્યેક સાધકે મહા-તપ-ક્ષત્રચર્ધ અને વિદ્યાપૂર્વક દીર્ઘકાળ સુધી, નિરન્તર, અભ્યાસ કરવો પડે છે. કેમકે આ તો પ્રયત્નની મજા છે. ભગવાન સ્વરૂપનું જ્ઞાન એમ રહેલાઈથી થવા હેતા નથી. સ્વરૂપજ્ઞાનના મહાન મૂલ્ય આપવા પડે છે. જે એ મહામૂલ્ય આપવા તૈયાર છે તેને એ મહામૂલી, ભવોભવનું દારિદ્ર્ય ફેંકનારી, સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી ભગવાન જીવાત્માનું જ્ઞાન દુર્લભ છે એમ કહેતાં પ્રયત્નની તીવ્રતા માટે સચન કરતાં કહે છે કે હે અર્જુન ! દેહમાંથી નીકળી જતા. અગર તો તેજદેહમાં રહેલા વિષયોને સેવના, એવા આ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત જીવાત્માને વિમુક્ત લોકો નથી જોઈ શકતા. પરંતુ જ્ઞાન નેત્રવાળાઓ તેને જોઈ શકે છે. દેહલક્ષણ કરતો હોય-દેહમાં વસતો હોય-કે વિષયોને ભોગવતો હોય. તોપણ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત એવા આ જીવને વિમુક્ત માણસ નથી જોઈ શકતો. જીવાત્મા અહીં જોવાની વસ્તુ છે. પરંતુ એ જોવાની ક્રિયા આંખથી થઈ શકે-એવી નથી. કેમકે આંખ કરતાં એ અતિ બારીક છે. એટલે અહીં જોવાનો અર્થ જ્ઞાનદ્વારા અનુભવ એવો થાય છે. જીવાત્માને નથી જોઈ શકતો. તેમાં ભગવાન કારણ આપે છે કે એ વિમુક્ત છે. વિમુક્ત એટલે વિશેષ કરીને મોક્ષિત-

એટલે કે સર્વથા વિવેકયક્ષુશિનાર્થે, જોતામાં, વિવેક-એટલે કે ૧/૫-
 ચેતનના બેદરજાન-એકું પુષ્પાં નથી, તેને ચેતન-જગતમા સ્કંધમતમ-જોવાથી
 નજરે પડતો નથી, અમુલરૂપમાં આવતો નથી. કિંમતું તેના, સ્વરૂપને
 તે બૂલી જાય છે. અને પોતાનામાં હથી હથી કરવાનાઓ, સેવે જાય છે.
 જાતે આત્મા છે એ બૂલી જાય છે અને દુઃ, દેહ, ક્ષુ-ધ્વિય, ક્ષુ-વગેરે
 સાન્તિમાનતા બોલે જાતી જાય છે અને આ મંડ દ્યાનો વિવેકના કારણ
 શિવાય આદ્ય નથી ન આધી જાતને ન જાણવામાં મોડ જ, આડખીલી
 છે એમ ભગવાન બધી કહે છે. જેઓને જ્ઞાનયક્ષુ-માપ્ત થયા છે તેઓ તો
 જીવને-સેવકને, સવાર્યા રીતે અનુસરી રહે છે. અર્થાત્ જીવનું સાચું જ્ઞાન
 સંપાદન કરી રહે છે. આમ બધી ભગવાન મોડ અને વિવેકના સૂચકત્વ
 કરે છે. મોડથી માણસ દેખતો છતાં આધિગો સાચ છે, અને જોવાજેતું
 તે જોતો નથી. જ્યારે જ્ઞાનથી-વિવેકથી માણસ દેખતો છતાં અનિદ્રિય
 દર્શનવાળો બને છે. તે જોવા જોતું જ જુએ છે. અને બીજું બધું, જોતાં
 છતાં જોતો નથી. અને જોણે જોવા જોતું જ જોયું તેજે બીજું બધું જોયું
 તોયે શું અને ન જોયું તેથીયે શું? અને જોવા જોતું તો નિજરૂપ છે.
 નિજરૂપને જોણે બધેખર જોયું તે ઉત્ક્રમણ કરતો હોય-દેહમાં વસતો હોય-
 નિષ્કોને ભોજવતો હોય કે ધ્વિયોથી વિંટળાયેલ હોય, તોતો નથી, તેને
 તે ઉત્ક્રમણ સ્થિતિ, વિષયસેવા કે ધ્વિયોની જાળ અડકી ચકની! અર્થાત્
 સ્વરૂપદર્શનમાં જીવનમુક્તિ હાપાઇ છે એવો બધો ખબર છે. ॥ ૧૦ ॥

યત્તત્તો યોગિનઃ ચૈનં પદ્યન્ત્યાત્મન્યયસ્થિતમ્ ।

યત્તત્તોઽપ્યકૃતાત્માનો મૈનં પદ્યન્ત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

યત્ન કરનાર યોગીઓ જરૂર આને દેહમાં રહેલો જુએ
 છે. યત્ન કરનારા છતાં અકૃતાત્માઓ અને જોઈ શકતા નથી।
 ૧૧ ૧૧ ॥
 અમુલરૂપ મુર્યોને નિજરૂપ જોવામાં આવું નથી. અમુલરૂપને સ્વરૂપ
 જ્ઞાન થાય છે એ પાતં આગલા સ્થોકમાં કહી એને જ બધારે સંપદ
 કરતાં પરમાત્મા હવેના સ્થોકમાં જીવાત્માના જ્ઞાનનું સાધન અને તે કયાં
 દર્શન કરવા યોગ્ય છે તે સંચારન જતાવતાં કહે છે કે હિ અર્જુન । અંતરણીય
 ચેતીઓ આને નિશ્ચય દેહમાં રહેલો જુએ છે. જ્યારે અંતર કરતાં છતાં

પણ આ પ શુદ્ધિવાળા અકૃતાત્માઓ આને નથી જોઈ શકતા । અર્થાત્ આ શ્લોકમા નિગૂઢપણુ દર્શન પ્રતે થયે છે, કેવી રીતે આપ છે અને ક્યા થાય છે એ વાત ભગવાન કહે છે પ્રયત્નશીલ યોગીઓને સ્વરૂપતાન સુલભ છે પ્રયત્નાએટલે અલપ યત્ન-તીવ્ર મહેનત આત્માના દર્શન મહામહેનત સિવાય થતા નથી કેમકે એ નીગૂઢપ્રયત્નને-ભગીય પ્રયત્નને મળે છે પ્રયત્ન પણ કાલે તેવો નહીં ગાઓમા આત્માને જોવા માટે । જે શ્રવણ મનન વગેરે ઉપાયો કહ્યા તે શાસ્ત્રીય શ્રવણ વગેરે ઉપાયોની લીધતા કરનારને આ મદર્શન થાય છે આમ યત્ન કરનારા એટલે કાલે તેવી મહેનત કરનારાઓ નહીં પણ શાસ્ત્રમા કહેલા ઉપાયોનુ આચરણ કરનારા વળી તેના પુરો યોગીઓ હોવા જોઈએ યોગી રાખેનો અર્થ છે નહીં અર્થ સુસરૂત ચિત્તનાગા એટલે કે વિશુદ્ધ હૃદયવાળા એવો થાય છે નિઃસ્વાર્થભાવે નિહિત કર્મ કરનારાઓના હૃદય નિર્મળ થાય છે અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મયોગથી પવિત્ર થયેલ પુરોને આમ દર્શનનો અધિકાર મળે છે વળી જેઓ શાસ્ત્રીય પ્રયત્નનાગા છે વિશુદ્ધ હૃદયવાળા, છે તેમને આત્માના દર્શન માટે બહાર જવાનું નથી પોતાના દેહમાજ આત્મા ભગદ રહેનો છે-વેરાઈ રહેવો છે એ પોતાનાજ દેહમા વેરાઈ ગેરો આત્માને હૃદય પ્રદેશમા જોવાનો છે અર્થાત્ નિગૂઢપ્રયત્નેકના દેહમહિતી હૃદયવેદી ઉપર આગ્રહ છે-વર્તમાન છે ત્યાજ તેને અનુભવવાનું છે આમ પહેલા ચરણમાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! આત્માનુ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર પ્રયત્નશીલ હોય-કર્મયોગી હોય જે એવો હશે તેને સહૃદય-કમળમાં ગહેવ તે આત્માનુ મર્થર્થ દર્શન થશે । માટે પ્રયત્નપત્ર થા-કર્મ યોગી થા-વિશુદ્ધથા વિશુદ્ધિમા આત્મદર્શન છે ॥ ૧ ॥

આ સામગીને અર્જુન શ્રુતિને તે મનમા વિચારવા લાગે કે ભગવાન આ શુ કહી રહ્યા છે ? અને ? પ્રાણીમાત્ર આત્માને રજોવા, મથી રહ્યા છે । સૌ પોતપોતાની મર્થાત્મા આત્માના દર્શનાર્થે છે અને પ્રયત્ન કરીજ રહ્યા છે છતાંએ હજી તેમને આત્મદર્શન થયા નથી । તે એ પ્રયત્ન છતાંએ દર્શન નથી થતા । માટે એ દર્શન મર્થ શકે જોવાજ ન હશે તે પછી ખીયારો પ્રાણીઓ અટવાય એમા શુ, નવાઈ છે ? ભગવાન આ મનોભાવને પાછી ગયા અને અર્જુનમા મનોભાવદ્વારા તત્તમામ જોવા માટે શકા દૂર કરતા કહે છે કે હે અર્જુન ! યત્ન કરતા છતાં, જેઓ અકૃતાત્માઓ છે જેઓ આ પમુદિ છે તેઓ આત્માને જો શકના નથી ।

અર્થાત્ પ્રયત્ન-હતાં પણ આત્મા ન મળે, એ સકય છે. કેમકે, પ્રયત્ન એ આત્મદર્શનમાં મુખ્ય નથી, કૃતાત્માપણું એટલે કે વિશુદ્ધિ-હૃદયની નિર્મળતા એ આત્મદર્શનમાં મુખ્ય છે. પ્રયત્ન કરતાં છતાં જોએ મેંવાને મેસા રહે છે તેમને તો આત્મા દેખાયજ નહિ. આથી બીજારા પ્રયત્નનો કમો વાંક નથી, અને મેસા હોવાથીજ તેવા પુરુષો અચેતન-એટલે કે અસ્પર્શ્ય-અધિષ્ઠિત-દેહ આત્મા છે એવી, શુદ્ધિ-એવાં, દર્શનવાળા રહે છે. આમ એકલો પ્રયત્ન એ આત્મદર્શનમાં ખસ નથી પણ વિશુદ્ધિ અને વિશાળ શુદ્ધિ પણ જરૂરી છે. અર્થાત્ પ્રયત્ન એવો હોવો જોઈએ જેથી દરેક પ્રયત્નના અંતે, આત્મશુદ્ધિ હોય. દરેક આત્મશુદ્ધિના પ્રયોગે દર્શનની વિશાળતા થવી જોઈએ. આમ, જોતાં કર્મયોગ એજ મુખ્ય, જણારો, જ્યાં સુધી કર્મયોગ ઉપર માણસ આરંભ ન થાય ત્યાં સુધી, એ મેંકડો શાસ્ત્રો વાંચે મનન કરે કે, ગમે તે, બીજું કરે આત્મા તેને મચક ન આપે. આત્મદર્શનનો મુખ્ય ઉપાય તો, ભક્તિપૂર્વક નિષ્કામ કર્મયોગનું આચરણ છે. જે આ મુખ્ય ઉપાયને તજ કેવળ શ્રવણ મનન વગેરેમાં લીન રહે છે તે શાસ્ત્ર-જીવનશાસ્ત્રનો જાણકાર નથી. તેથી તે આત્મશુદ્ધિ છે અને તેથી કદાચ સાખ જન્મ લે તોપણ આત્મા તેને દર્શન દેતો નથી. અકર્મયોગી પુરુષ આત્મદર્શનનો અધિકારી નથી. હતાત્, જે તે આત્માને જોવાનો અધિકારી બનવાની ચેષ્ટા કરે તો નિષ્ફળ જાય છે. પણ તે જોઈએ તો ધ્યેયવારી હો, ગૃહસ્થ હો, સંન્યાસી-ભારતવાસી હો હો કે વિભાવતર્વાસી હો-જે તે દેશ-કાળ-ગણિનો-માનવ હો, અનઅધિકારી હોય ત્યાં સુધી બહારકાર કરે તોપણ તેને સાચાં આત્માનાં દર્શન થતાં મેંયાં. આ કથનકાર્ય ભગવાન આત્મદર્શન માટેના સાચાં માર્ગ બતાવે છે. આત્માની સ્વક્રમ પદાર્થના દર્શન માટે સાસીય પ્રયત્નવાળો કૃતાત્મા-

સૂર્ય મો રહેલું જે તેજ આખો જગતને અલવણી છે,
જે ચંદ્ર મો છે અને જે અગ્નિ મો છે તે તેજને માટે બાણી ૧૧૨

શ્રી કૃષ્ણાચાર્ય મીરાંને ધાસિની તણખડી સુધીનાં દુઃખોં દુઃખોં અંધરજ
હવેલેમા રૂપે વસું છું, એવું અતિ ભયંદરન લગવનિ કરાંયું : એ
હવેનું સાર્વિક સ્વરૂપે બનાવી તેનાં જન્મમરણના ફેરગ્યોં ચર્યા : તેમાંથી
વિરક્તિ મોટે પ્યાને બંધુ એને છેવટે એ હવેનું સ્વરૂપદર્શન કરી રીતે,
દોને, ક્યાં થાય એ પણ બેતાયું : હવે પરમાત્માનું પરમાત્મા પોતાના
અચિન્ત્ય અદ્ભુત મહિમા બતાવે છે : એ મહિમાનો નિરંતર સ્વીકાર
એને ચિન્તનથી માણસેનું હૃદય વિશાળ નિર્મળ અને બાધભરિત થાય
છે : હવેનાં ત્રણ પ્રમાણે લગવાને પોતાનો જે અચિન્ત્ય મહિમા બતાવવાનો
છે તે મહિમાના ઉપર સાર્વિક દિગ્ગંચોટી ભક્તિભાવનો ઉભરો આવે :
હૃદય નિર્વિકાર પ્રસન્નતા અનુભવે : હૃદયનો મેઘ આપની એકાધારથી
ધોવાય અને જે કુદ્ર બાવેનો અવ તરિત ગતિએ અનિપજ સંધ્ય કરે છે તે
કુદ્ર બાવેનો અંત થાય એવો છે : કેમકે અસારસુધી જે વાત આપને
મુદો રીતે જણાતા હતા તેને હવે લગવાને કરમ કરી સ્વાધી રીતે અણુને
છે : લગવાને કહે છે કે હિ પ્રિય અણુને હાતમે પુઃ પિટસુ કિંકુડે ને : આ
સૂર્ય, આ ચંદ્ર, આ અગ્નિ : એ સર્વનું જે જગતને અનંતગણન તેજ છે :
આ ચંદ્રનું જે જગતને રૂપેરી બનાવનું સૌમ્ય તેજ છે : આ અમિતું જે
પ્રાણીમાને રક્ષણ તેજ છે તે તેજ તેમનું નથી : માટે છે : સૂર્ય
ચંદ્ર, અમિતું તેજ તેમનું પોતાનું નથી લગવાનું છે : સૂર્ય, ચંદ્ર
અમિતું તેજમાં સમાવરજગતનું હવેનું છે : અને એ સમાવરજગતને જગતને
હવેતદાન આપનાર તેજ તે પરમાત્મા છે : અર્થાત્ સૂર્ય, ચંદ્ર, પદાર્થ માં
તેજ રૂપે પરમાત્મા રહેલું છે : સિવાય કે પરમાત્મા કોણ આ જગતના
દિવાઓને સજગાવી શકે : કોણ આ અગ્નિને દાહક બને : પ્રેમક, શક્તિ
આપી શકે : વગર તેને વગર કોવેર, વગર એતાએ, એનન, કાળથી અગમી
રહેત આ આજ દિવાઓનો એતાવનાર પરમાત્મા સિવાય કોણ હોય : અને એ
તેજ ભૌતિક છે છતાં હવેનું છે : અર્થાત્ સૂર્ય ચંદ્ર દિવા આપી માનમાં
હવેનદાનની ધારાઓ વહેવડાવનાર અખિત પ્રજ્ઞાં નાથક પરમાત્મા છે : અને
અજ્ઞાં કેવડું છે : ક્યાં ક્યાં રીતે રૂપાંતર છે તેના આપણને કુદ્ર હવેને શી
બગર ? અર્થાત્ આ પ્રેમક પરમાત્મા સર્વશક્તિ ઉપર હવેનો પ્રીત ૩૫ છે

આપણુ તો હાથ જોડીને જાનવિ લગ્યાનું નીગળતી આપણે આ અદ્ભુત દર્શન અનુભવવાનું જ રહ્યું નમન હો એ સૂર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિને અગ્નિવાણનાર મહાજ્યોતિને ! જેની પલકથી અહાડમાં કાટિ સૂર્યો સ્થળે, જેની પલકથી અહાડના કાટિ સૂર્યો આવવાય એવી જ્યોતિની જ્યોતિ પગ મંજળ જ્યોતિને પ્રજ્વાલ ॥ ૧૨ ॥

શામાવિદ્ય ચ મૂતાનિ । ધાર્યામ્યહમોજસા ।

પુણામિ ઔપધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાતમકઃ ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાં હુઃ ઇશ્વર નિજમળથી, પૃથ્વીમાં પ્રવેશી, સમસ્ત વસ્તુઓને આર્પણ કરું છું તથા સર્વરસમય ચન્દ્ર બનીને સમસ્ત ઔપધિઓને પોષું છું ॥ ૧૩ ॥

વળી પરમાત્મા એક અજગૃંચાત કહે છે કે હું અર્જુન ! આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને અસાચર-સ્થાતર જંગમ પદાર્થમાત્રને હું મારા ઔપધી ધારણ કરી રહ્યો છું સર્વરસમય ચન્દ્ર બનીને સમસ્ત ઔપધિઓને-હું પોષી રહ્યો છું ! પરમાત્મા પ્રત્યેક પ્રમાણમાં વિદ્યમાન પદાર્થને ધારણ કરી રહ્યો છે ! પરમાત્માની પકડના બીચાર જ ન ! ગાંધના દાણાની માફક વેરાઈ જાય ! માણાના મણકાની માફક અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય ! પૃથ્વીમાં પ્રવેશી જૂતમાત્રને નિજ બાંધી ધારણ કરતા પરમાત્મા જ્યારે જો સારે 'હું હું' કરતા હુદ્ જીવજન્તુ કંઈક જુસ્સુ લાગે છે ! ભગવાન કહે કે હું જૂતમાત્રને ધર્તા છું, માણસ કહે છે કે મારે લીધે પૃથ્વી ધારણ થઈ રહી છે ! મહા સમુદ્રના ધુધવાટ આગળ એક અપજળ ખાખોચીકું જેમ 'હુદ્'લાગે તેમ માણસનું 'હું' અહીં હુદ્તમ લાગે છે વળી પ્રાણી-માત્રને ધારણ કરનાર પરમાત્માની દયામેયતાની મણુ અહીં અવધિ છે ! બીચાર પ્રાણી ! જેના એક જટકા આગળ અહાડ જ્યોતિ જન્ય તે પરમ પિતાની અગાધ શક્તિ આગળ જ્યારે એ અહસાત્ત-ધટ્ટ અહંકાર સેવે છે સારે દયાપાત્ર કરતા પણ વધારે દયાપાત્ર એ હોય છે ! અને ભગવાન પોતાના આ અદિમામાજ રહેતા હોવાથી જીવને અહંકાર કરવા દે છે 'કેમકે ભગવાન જાણે છે કે આ બીચારો મારા મંદિમાં જીવ્યુતો નથી ! જે જાણે તો અહંકારને માટે અવકાશ નહીં છે ? અર્થાત આ પ્રલોકાની

પ્રથમ સમજાયાથી વિનમ્રતા-નિરહંકાર-રૂપો જોઈએ અને ભગવાનની અનન્ત-અમિત-અપાર-અગાધ-અચિન્ત્ય શક્તિ આગળ પ્રણામમય, ભક્તિભાવ અનુભવાવો જોઈએ.

૧૧મી ભગવાન કહે છે કે હું સર્વરસમય ચન્દ્ર બની સમસ્ત ઔષધીઓને પોષું છું, માણસ માને છે કે હું પાણી રેડીને આડેને-બેતરોને-વનરૂપ વિદ્યોને પોષું છું. આવારે જીના તેનાથી કંઈજ છે! માણસ કદાચ પાણી જાડમા સીએ પણ પાણીને તો, નથી-ઉપજાવી, સકતો. માણસની પ્રત્યેક દ્રિષ્ટિ તેની અસપક્ષતા અને અગ્નિ શક્તિનો પૂરાવો છે! ભગવાન કહે છે કે હું એકરાજ-ચન્દ્ર રૂપે ઔષધીનું પોષણ કરું છું, અને ઔષધિ પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે. આમ ચન્દ્રરૂપે પણ ભગવાન તો, જીવનદાનનું વત સહને બેસે છે. આ એમનો અદ્ભુત મહિમા કે! ॥ ૧૩ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाभितः ।

प्राणापानममायुक्तं पश्चाद्व્યસं क्षतुर्विधम् ॥ १४ ॥

હું જઈશ્વર બની, પ્રાણીઓના દેહમાં પ્રવેશી, પ્રાણ અને અપાનથી પ્રજ્વલિત થઈ, ચાર પ્રકારનું અન્ન છારું છું ॥ ૧૪ ॥

૧૧મી ચોક્કસ શ્લોકમાં એક અતિ અદ્ભુત વાત ભગવાન બતાવે છે ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન! હું તને મારી કેટલી મોટી વાત કહું! હું પ્રાણીમાત્રના દેહમાં પ્રવેશી, જઠરાનય બની, પ્રાણ અને અપાનવાયુથી પ્રજ્વલિત બની, ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવું છું. ખાવ છે જીવ અને ખાધેનું પચાવે છે પરમાત્મા! પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં વૈશ્વાનરરૂપે પરમ-પિતાજ રહેલ છે પ્રાણ અને અપાન વાયુદ્વારા એ જઠરાનય પ્રદીપ્ત થાય છે અને એ પ્રદીપ્ત થયેલ જઠરાગ્નિરૂપી પરમાત્મા ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવે છે! આપણે કહ્યું ખાઈ જઈએ છીએ. એ ખાધેનું અંદર કેવી રીતે પહોંચે, કેવી રીતે તેનો રસ, માથ, તેમાંથી લોહી થાય, તેમાંથી જીવનતરફ બને એ બધું આપણે મથી જાણતા. અને નથી જાણતા તેથીજ તો મારા આત્મજ મનુષ્ય તને-મારી પાસનશક્તિ મનુષ્ય છે એમ વાણી વાત કરીએ છીએ! આપણને ખાધા પછીની શી શી દ્રિષ્ટિઓ થાય છે તેની કશી ખબર નથી ખબર કે તો તે કંઈ છે કાઈનું કૃત્રિમ આપણે કાઈ ઉપર લાદીએ છીએ,

અને પરિણામે પરમાત્માનું જે કર્તવ્ય છે તેને આપણા ક્રિપર મોટી લાંબા
છીએ અને તેનો અગ્રાધ મદિમા જૂલી જાએ છીએ. આપેલાં અન્નને
જહરાનન જની પચાનના પગમાત્રા જીવમાત્રને જીવનદાન કરી ગયા છે
એ અદ્વી ખરિ છે આમ આ ત્રણે સ્તોકમાં પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રને
જીવનદાતા છે એ વિશ્વંશર છે જુદે જુદે રૂપે પ્રાણીમાત્રની સેવા કરી
રહ્યા છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. સેવાવતી પરમપિતાને કૃતઘ્ની પુત્ર જૂલી
નય-વિશ્વગી નય એ માયાની કબજામાં છે । ભગવાન આ મદિમા સૌના
હૃદયમાં દારે એવી પ્રાર્થનાઓજ આપણને દક્ષ મળે !

આ પ્રકારનું અન્ન એટલે ભક્ત્ય, ભોજ્ય લેણ અને ચોખ્ખા દાતથી
ચૂગાળને જે અન્ન ખવાય તેવાને ભક્ત્ય કહેવાય છે, જેનું
કે સાકુ, માપપુડા વગેરે દાનની મહા સિવાય કેવળ જીવથી વસોવાઇ
જે ગળાય એવા-દૂધપાક જામુદી વગેરેને ભોજ્ય કહેવાય છે જીવ પર
નાખી રસાન્વાદદારા જે ગળામાં ઉનાગાય એ પ્રવાદી મધ વગેરે પદાર્થોને
લેણ કહેવાય છે અને જેનો રસાદિ ચૂસાય અને જાળો = -
શેરડી વગેરે પદાર્થો ચોખ્ખા કહેવાય છે આ ચારે પ્રકારના ને ને
કરવો, તેને પચવવા અને તે દારા જીવમાત્રને જીવનદાન આપવું અન્ન
પરમાત્માનું કર્મ છે । આપણને એવું લાગે છે । નથી લાગતું એટલેજ
કયાક આપણે અપરાધ છે । ॥ ૧૪ ॥

— सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

નિશ્ચય છું સર્વના હૃદયમાં સારી પેઠે પેઠેલો છું. મારે
લીધે સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને તે જાનનેનો અભાવ થાય છે. તેમજ
બધા વેદોથી હુંજ જાણવા ચોખ્ખા છું. હું વેદના સિદ્ધાંતનો
ઉપદેશક છું. વેદના અર્થનો જાણકાર છું. ॥ ૧૫ ॥

આગલા સ્તોકમાં વૈશ્વાનર અગ્નિ રૂપે ભગવાન પ્રાણી માત્રના આપેલા
અન્નને પકવે છે અને તે દારા સર્વજૂતાના જીવનને ટકાવે છે એવું કહ્યું
ભગવાન સિવાય જીવતદાન કેણુ આપી શકે ? આ ભગવાનનો અદ્વિત મદિમા
છે । હવે એ મદિમાને કયાસથી વર્ણવે ? પૃથ્વી જેવડું પાન રોય અમદ

જેટલી ચાહી હોય, સંસ્કૃત્યુત્પન્ન શેષનાજ લખાવનાર હોય, કદપદુમની કસમ હોય અને સાંસાર સંસ્વર્તી લખનાર હોય તોય પરમપિતાનો મદિમા પૂરા થાય એમ નથી ! અર્જુન ! પ્રિય ! કું તને કેટલું કહું ? વધારે કહીને પણ શું ? તું એટલું જાણ કે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં કું સંનિવિષ્ટ છું. મારે કારણે પ્રાણીમાત્રને રમ્ભતિ હોય અને રમ્ભતિ, તથા જાનનો અભાવ થાય છે ! હું જ બધા વેદોથી જાણું છું કે જો વેદનો કર્તા હું છું અને વેદાન્તનો વેત્તા પણ હું છું છું ? હું પરમાત્મા નિશ્ચય પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં સંનિવિષ્ટ છું. આ વાત જાણે છે. વિચારરમણીય છે. તેમાં દરેક સબ્દ પરા વિચારણીય છે. ભગવાન કહે છે કે હું સૌના હૃદયમાં છું. માણસને પોતાને જમતાં વિવેચકોમાં તો કદાચ ધધરું અસ્થિતત્વ લાગે પણ અહીં તો ભગવાન સર્વ શબ્દ વાંપે છે. કાષ એવી યોગ્ય નથી જેનામાં પરમ પિતાનો સદ્ભાવ ન હોય ! અર્થાત્ પરમેશ્વર સૌનામાં તે સે રૂપે રહેલો છે. બ્રહ્માથી મોડીને કુદમાં કુદ જણાતા પદાર્થોમાં પણ પરમાત્મા વિરાજે છે ! પરમાત્માને રહેવાની જગ્યા કઈ ? તો કહે છે "હૃદિ". હૃદય પ્રદેશમાં ભગવાન રહે છે. સૌ જો પોતાના હૃદયને જાતે-તો પરમ પિતાની હાજરી સાંભળે પડે ? અર્થાત્ સૌના હૃદયમાં કુબંધો આશી જોઈએ ! સૌના હૃદયમાં કયી રીતે રહેલા છે ? તો કહે છે કે "સંનિવિષ્ટ". "સંનિવિષ્ટ" શબ્દને છૂટા પાડતાં "સમ્સન્નિવિષ્ટ" શબ્દો મીકે છે. "સમ્" એટલે સારી પેઠે. નિ એટલે પૂર્ણપણે. વિષ્ટ એટલે પોડેલો. પરમાત્મા સૌ પ્રાણીના હૃદયમાં સારી પેઠે પૂર્ણપણે ભરાયેલ છે ! અહો ! પ્રાણી માત્રની હૃદયપેટી અંશુલ્ય સુખરાશિ પરમાત્માને હૃદયને ચાલે છે ! સૌની પાસે ભવોભવનું દેવાદર શીટ એવી અપાર સંપત્તિ છે. પણ કાષ જાણતું નથી. સૌના હૃદય પ્રદેશમાં તે તે રૂપે અન્તર્ધામિ અન્તરાત્મા રૂપે વિરાજિત પરમાત્મા બેઠેલા છે એનો જીવનમાં ક્યાં ઉપયોગ ? સ્વેજ હોડા વિચાર કરતાં જણાશે કે જો એવી સમજણ પડી કે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં પરમાત્મા અન્તરાત્મારૂપે નિશ્ચય વસેલા છે તે માણસને મોટે પ્રાણીમાત્રનું દર્શન પરમપિતાનું રેમારક દરો. પરમાત્મા સમ્યક્દાનન્દન છે. એટલે પરમાત્માને હૃદય પ્રદેશમાં વસતું પ્રાણી માત્ર સમ્યક્દાનન્દની ભૂતિ થશે. એટલે કે તેના મહાનુભાવ આનંદની દ્રષ્ટિમાં સૌને મોટે સદ્ભાવ હશે. સૌને મોટે પ્રેમ હશે. સૌને મોટે તેને આભીષિતા હશે. પરમાત્મા સર્વજ છે, તો સૌના હૃદયમાં તે સર્વજ વસે છે એ જાણતો હોવાથી તે કાષને મરખ નંદો સમજે. સૌને તે પરમ જાનવાન સમજશે. કાષનાથી તે કુંખ નંદો

માને. કેમકે સૌના હૃદયમાં આનન્દનો મહાસાગર છપાયો છે. આનન્દનોજ સૌમાં તેને હિંમતે સાગરો ! અર્થાત્ નામરૂપના ચોક્કસ પ્રાણીમાત્રના દશનેતિ સજ્જાવથી, પ્રેમભાવથી, લક્ષિતભાવથી, આમન્દભાવથી, ભરપૂર થશે. જેને સાચેજ ઇશ્વરાનુમદથી આ સમજાયું. કે પરમપિતા સૌના હૃદયમાં છે તેના સૌભાગ્યનો પાર નથી. તેના સુખને અંધારિ નથી ! તેના આનન્દને હૃદય નથી ! સચ્ચિદાનન્દન 'પરમપિતા' ભગ્નનીય છે. આદવા યોગ્ય છે. તર્ફણીય છે. પ્રાણીમાત્ર સચ્ચિદાનન્દનનું પ્રતીક હોઈ જિવા મહામાત્ર માનવને માટે પ્રાણીમાત્ર ભગ્નનીય છે. આદવા યોગ્ય છે. તર્ફણીય વંદનીય છે. ખરે ! ભગવાન બ્યારે આ આદવ કહે છે ત્યારે તેના ગર્ભમાં એટલા દિગ્ગજ અર્થમાં સાગરો છલકાય છે કે આ નિર્બંધ મેખનીયી તેને વર્ણવવા અશક્ય છે. પરમાત્માની દયાથી આપણા હૃદયમાં આ સાદો સીધો સરળ સૌભાગ્યમયી કડી ઉતરી જાય-એ કડી સમજાય જાય એટલે બસ પાછી જીવવાની મંજા છે. કેમકે પ્રાણીમાત્રને વિના સ્વાર્થે બ્રહ્મથી આદવાનો અનુત્તમ પ્રયોગ શક થઈ જશે ! માણસ પ્રેમયોગી થઈ જશે અને પ્રેમયોગ સૌથી મહાન યોગ છે ! આમ સર્વસ્વ આદવ હિંસા સંનિવિષ્ટ ની સાચી સમજમાંથી પ્રાણીમાત્રને માટે સંસ્કાર કુટોભ સૌમાં સર્વથા ઇશ્વર છે એવી અચળ સમજ જન્મે, વસ્તુમાત્ર આનન્દનું પરમ ધાર્મ છે એ સમજશે અને સૌને આદવાને માટેના માણસનો સ્વમાવજ થઈ જશે. પૂણા-તિરસ્કાર-વિપત્તા-મિદિપતા સમેરેનો ઉવદનો દેરનિકાલ થશે ખરે ! માણસ એના મૌલિક સ્વભાવમાં નિમમ બનશે અને માણસને પોતાની મૌલિક અવસ્થા મંગા એટલે બસ છે ! કેમકે માણસ ખરો માણસ બને તો તેનાથી આગળ તેને કશું બનેવાનું નથી ! મનુષ્ય સંવેદની સાચી સમજ જીવન જીવવા માટે બસ છે !

આ ઉપરાંત ભગવાઈ ધણી ગુણ વાતો અર્જુન ઉપરના પ્રેમને લીધે આપોઆપ કહેવાઈ જાય છે ! બધાં નિર્દોષક પ્રેમ છે ત્યાં જાનું શું રખાય ! ભગવાનનો સૌના ઉપર કુદરતી પ્રેમ છે. એટલે ગુણતમ વાતો પણ તેમનાથી કહેવાઈ જાય છે ! પરમાત્માનો પ્રેમ જીવ જીવ ઉપર છલકાઈ જાય એમાં નવાઈ શી ? અને આથીજ જલકના પ્રેમને લીધે ગુણતમ વાતો ભગવાનથી અહીં કહેવાઈ જાય છે. ભગવાન કહે જ કે વાસલ અર્જુન ! મારે કારણે પ્રાણીમાત્રને સ્મૃતિ થાય છે. જ્ઞાન થાય છે. સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે. સ્મૃતિ એટલે વાદસ્ત અનુભવમાં આવેલા

પદાર્થની નિમિત્ત, મળના મનમાં અવસ્ય હાજરી થતી 'એક' સ્મૃતિ' શિષ્ય ચેતન પરમાત્મા જો, અતરઆ મા રૂપે અતરમા ન હોય તો યાદદાત્ત ન થાય કેમકે અનુભવમાં આવેલા પદાર્થના સંસ્કારને ચેતન શિષ્ય માણુ પ્રકાશિત કરી શકે ૨ અર્થો જરી ખૂબી તો બીજી છે ભગવાનનો જીવને અનુભવ છે પણ એ ભગવાનથી જ્યારે છૂટો ન હતો પડ્યો ત્યારે એને હતો, ભગવાનથી છૂટો પડ્યાને એને અનન્તકાળ વહી ગયો છે, એ અનન્ત કાળને ક્ષીણ ભગવાનને બૂલી ગયો છે ! પરમાત્મા કહે છે કે મારી યાદદાત્ત એને મારે લીધેજ યતારી છે ! અર્થાત્ જ્યારે એ તાયક બન્યો ત્યારે હું, એને કાઢને કાઢ, નિમિત્ત દ્વારા મારી એવી અદ્ભુત યાદ આપુ છું કે પછીથી તે સંસારને બૂલી જશે અને મનેજ વળગશે ! અને ભગવાનની યાદદાત્ત જીવને ભગવાન દ્વારાજ મળે છે ! જ્યાંસુધી ભગવાન એને યાદ દેવરાવવા ન ઇચ્છે ત્યાંસુધી એને ભગવાનની સાચી યાદ ન ઉપજવાની અને ભગવાનની સાચી યાદ ન આવી ત્યાંસુધી એનું મ્યા ? શાંતિ ક્યા ? સુખ ક્યા ? ભગવાન તેના જીવને પોતાની યાદદાત્ત કરાવે છે, કે જે જીવે તાયકત્વ કેળવે છે ! આમ ભગવાનની કૃપાથી ભગવાનની સાચી સ્મૃતિ જીવને થાય છે આ ગુહ્યતમ સિદ્ધાંત છે ! અને તેથીજ પ્રેમના, માર્યા ભગવાનથી અર્જુનની આગળ પ્રકટ થઈ ગયો છે ! અર્જુનના ધન્યભાગ્યનો પાર નથી ! તે મુજબ જ્ઞાન - સૌ પ્રકારેજ જ્ઞાન - વિચિત્રજ્ઞાનથી મારી આત્મજ્ઞાન સુધીનું જ્ઞાન પણ પરમાત્મા દ્વારાજ થાય છે ચેતનનો પ્રકાશ ન હોય તો જગત્ આધિયુ બની જાય ! કાઢને કાઢ ન જણાય ! બધાને બધું જણાય છે આ જે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ છે તે ચેતનનો મહિમા છે અને પરમાત્મા ચેતનનું પણ ચેતન છે ! અર્થાત્ ભગવાનની કૃપાથી માણસને યથાર્થ જ્ઞાન પણ થાય છે ! ભગવાનની કૃપાને તાયક બનીએ એટલીજ વાર છે ! વળી સંસાર દશામાં ભગવાનની યાદ અને ભગવાનને ભગત્તે સાચી સમજનો અભાવરૂપી જે અપોહન-તે પણ ભગવાનદ્વારાજ થાય છે અર્થાત્ જ્યાંસુધી માણસ અધિકારી ન બને ત્યાંસુધી તેને સાચી સ્મૃતિ કે સાચું જ્ઞાન ઉપજેજ નહિ કેમકે જે એમ થાય તો પછી ભગવાનની કૃપાનો કેશોજ અર્થ નથી ! આ અપોહન-ન્યા અને યથાર્થ જ્ઞાનનો અર્જુન-જ્યાંસુધી છે ત્યાંસુધી તે માણસ પ્રય નશીન રહે છે અને પ્રયત્નને માટે પરમાત્માની કૃપા છે એટલે અપોહનદ્વારા પણ ભગવાન તો જીવનો ઉદ્ધારજ કરે છે

આ ઉપરાંત ભગવાન કહે છે કે હું, અર્જુન ! સંમરત વેદોદ્ધારા
 વેદ-એટલે કે ભણવા યોગ્ય પણ હું જ શ્રુત મન્ત્ર, આલણ, ઉપનિષદોને
 મુખ્ય તથા ગૌણ પ્રતિષ્ઠા વેદો કહેવામાં આવે છે. મન્ત્ર હો. આલણ મથો હો,
 કે ઉપનિષદો હો, સૌ એક સરે પ્રકૃતિ. મથા મિત્રને, પરમાત્માની સક્તિ
 તરફ, વર્ણવી, ઉત્તરે પરમાત્માને જ પ્રત્યાપિત કરે છે. પરમાત્માથી
 આમળા બીજું કશું નથી ! અને પરમાત્માને ભણવાથી
 બધું જાણાય છે, આથી વેદો મનુષ્યો ભણવા જેવી જો કાંઈ
 યોગ્ય હોય તો તે પરમાત્મા છે. અર્થાત આપી, દુનીયાતી
 તમામ પુસ્તકશાળાના અભ્યાસી હોય પણ પરમાત્મામાં જ્ઞાન ન થયું
 તો તે બધું જ્ઞાન અધિક ઉપરે અંબાડી જેવું છે વિદ્વાતાની સાચી કસોટી
 પરમાત્માજ્ઞાનમાં છે. ન્યાયથી વિદ્વાતા પરમાત્માજ્ઞાન પામી ન હોય તો
 સુધી એ વિદ્વાતા પણ અવિદ્વાતા જે રંગકવું પામું છે એ અવિદ્વાન છે
 એવું ભગવાન અહીં સૂચન કરે છે. અર્થાત વિદ્વાન, પરમાત્માપરાયણ
 હોય એવો અહીં ઉલ્લેખ છે.

વળી ભગવાન કહે છે કે હું વેદાન્તકૃત છું. વેદ એટલે મન્ત્ર-
 આલણ-ઉપનિષદાદિક સાહિત્ય તેના અન્ત એટલે નિમિષ તેના કૃત
 એટલે કરનાર અર્થાત સમગ્ર વેદનો ઉત્પત્તો જે નિર્ણય તે નિર્ણય કરનાર
 હું છું. તમામ વેદો માણસ જીવનને માટે કર્મયોગનો નિષ્કામ કર્મ યોગ-
 નો નિર્ણય આપે છે. મુખ્ય હોઈ યાજ્ઞજ્ઞવલ્ક્ય આત્મજ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિભાવે
 નિષ્કામ કર્મ કરવાં એ મારી ફરજ છે- આ નિર્ણયનો કરનાર હું છું.
 હે અર્જુન ! પિતા જેમ પુત્રના હિતનું ચિન્તન કરે તેમ હું આણીમાત્રનો
 પિતા, મારાં પ્રાણીમાત્ર રૂપી બ્રાહ્મકો માટે કર્મયોગરૂપી હિતનું ચિન્તન
 કરી ઉત્તરે તેમના કલ્યાણ અર્થે કર્મયોગને એ નિશ્ચિત કર્યો છે. માટે
 કર્મયોગી બનવું એ ધ્યેય છે. એવો અહીં ગુહિત આશય છે.

તે ઉપરાંત હે અર્જુન ! હું યથાર્થ રીતે વેદવેદા છું. વેદનો
 ઉત્પત્તો અર્થે પરમાત્મા છે. હું પરમાત્મા હોઈ મારી જાતને યથાર્થ રીતે
 જાણું છું. પરમાત્માને પરમાત્મા શિવાય બીજો કોણ યથાર્થ રીતે જાણે ?

આમ ભગવાને કરણાર્થક આ શ્લોકમાં ઘણી ગુપ્તવાતો કહી નાંખી
 છે. આ શ્લોક એટલો તો મધુર છે કે વારંવાર એને સમજપૂર્વક અંકમ

“હૃદયે ચિન્તવન્તા અપારં કર્ષં અર્થાર્થી નીકળે છે ! એ માધુર્યને આપતા
[નૃસિ નયી ! ॥૧૫ ॥”

જાણિયો પુરુષો ! હોલે સરસાશ્વર યથા જા !

‘સરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૃત્વરણોજ્જર કલ્પયતે ॥ ૧૬ ॥’

સંસારમાં આ જે પુરુષો છે. શર અને નિઃક્રય અક્ષર
તેમાં બધાં ભૂતો (ત્રિવીર તત્વો) એ શર છે, અને એ બધાના
સમુદાયમાં રહેલ પ્રકૃતિ એ અક્ષર કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

આગલા શ્લોકોમાં પરમાત્મા ‘સર્વ’ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે, સૌને
સ્મૃતિદાતા અને સ્મૃતિદાતાના અભાર્વના કારણભૂત છે. જાણવા યોગ્ય છે
નિઃક્રમ કર્મયોગનો આગાનો વિધાયક છે અને સ્વયં છે એ વાત કદી
હવેના ત્રણ શ્લોકોમાં પરમાત્મા પુરુષોત્તમ છે એ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે.
જે માણસ જુઓ કે પરમાત્મા પુરુષોત્તમ છે તો પુરુષોત્તમને છાડી તે
પુરુષોત્તમને વળગે. તેને જાણે અને કૃતાર્થ થાય. આથી હવે ભગવાન
કહે છે કે હે અર્જુન ! આ જગતમાં શર અને અક્ષર એમ જે પુરુષો
છે તેમાં સર્વ ભૂતો શર પુરુષ છે એમ કહેવાય છે અને કૃત્ય અક્ષર
પુરુષ છે એમ કહેવાય છે આ શ્લોક અત્યંત કૃત છે એટલે એની વધારા
સમજ હોવી જોઈએ.

‘તત્ત્વદાતાના ત્રણ વિધો છે’ પ્રકૃતિ પુરુષ અને પરમાત્મા એ
ત્રણને જ ગાત્રકારો વિવિધ નામે યોગીર છે નામના બેદમાનવી
અર્થનો ભેદ પકડતો નથી મુજબાલીમાં ગાય અને અગ્નિમાં ઓગળેલા
ગાય નામના પદાર્થમાં ઈશ્વર પકડતો નથી તેમ તત્ત્વદાતાના આ ત્રણ
પદાર્થોને ગમે તે નામે યોગીર એ પદાર્થો ત્રણ જ છે એમાં ફેરફાર નથી
આ સિદ્ધાન્ત સમજાવે એટલે આ શ્લોક સમજવો રહેતો થઈ જાય.

સિદ્ધાન્ત પદ્ધતિમાં જીવતા અને પગમત્મા જિન્ને નથી પરમાત્મા
સંસારદશામાં જીવતા અને છે, એ સંસારદશામાં રહેલ પરમાત્મા
જીવતાના જોગ અને અપરમ માટે પશ્ચિમ સંસ્કૃત ‘પ્રકૃતિ’ અર્થે
હા. જા. પ્રકૃતિની જે અવસ્થા વિગત અર્થમાં છે એક અવસ્થા અને

ખીંટાં અવ્યક્ત અવ્યક્તમાં ફક્ત ત્રિગુણત્રિમિત્તા પ્રકૃતિ છે. એ અપ્રકૃતિ કારણ
પરિણામી છે છતાં અવિનાશી છે. વ્યક્તમાં મહત્ત્વ એટલે કે પ્રકૃતિથી
માંડી પૃથ્વી પર્યન્તના તમામ તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. આ એ અવ્યક્ત
અને વ્યક્તને અહીં પુરૂષ તરીકે લગવાનું કહે છે. વ્યક્ત અને અવ્યક્ત
પુરૂષને અર્થ છે. એટલે કે જીવાત્માને આરે છે. આથી લગવાન ત્રિગુણત્રિમિત્તા
પ્રકૃતિ અને તેની અવતારસ્થાને અહીં પુરૂષ શબ્દથી સમજાવે છે. આટલું
સમજાવ્યું તો શ્લોકની ફરતા આવી ગયું અને ત્રિદાન્તની પંખી હાનિ ન
થાય.

આ જગતમાં એ પુરૂષો કહ્યો તેમાં એકને ક્ષર અને ખીંટાને અક્ષર
કહે છે. ક્ષર શબ્દનો ધાત્વર્થ વિનાશી થાય છે. અક્ષર શબ્દનો અવિનાશી થાય
છે. મહત્ત્વથી માંડી પૃથ્વી પર્યન્તના પદાર્થો ક્ષર છે. અવ્યક્ત પ્રકૃતિ અક્ષર છે. કેમકે
મૂળ કારણ હોય એ વિનાશથી પર છે. આથીજ લગવાન કહે છે કે સર્વ જૂતો
ક્ષર છે. જૂત શબ્દ એના ધાત્વર્થની દ્રષ્ટિએ અહીં લેવાનો છે. પારિભાષિક અર્થ
માં લેવાનો નથી. જૂત શબ્દ 'જુ' ધાતુ કર્મણ્વિ બેતદન્ત છે. જુ
ધાતુ સત્તાવાચક છે. અર્થાત્ જૂત શબ્દનો અર્થ એવો છે. આ જૂતમાત્ર
નિહ્યાવીમાં આવેલું ક્રૂરકર્મા વ્યક્ત માત્ર એવો અર્થ થાય છે. આ જૂતમાત્ર
મૂળ કારણની અપેક્ષાએ વિનાશી છે. અને એ વ્યક્તમાત્રમાં કારણરૂપે
રહેલું એટલે ફરસ્થ. ફરસ્થ શબ્દનો અર્થ થાય છે ઢિગવે-સમૂહ. વ્યક્ત
એવાં તેવીસ તત્વોના સમૂહમાં રહેનાર એટલે ફરસ્થ. મહત્ત્વથી માંડી
પૃથ્વીતત્વસુધીના તેવીસે તત્વમાં રહેનાર કારણરૂપે આત્મોત્તમ પ્રકૃતિ અક્ષર
છે. એટલે કે અવિનાશી છે. અર્થાત્ ઉપજતી નથી. મૂળ કારણ હોવાથી
મૂળ કારણનું વળી મૂળ કારણ હોય શકતું નથી કેમકે તેમ કરવામાં
અનવરથા-કાર્ય કારણપ્રવાહની અનુસૂતોનો દોષ આવી ગયો અને
એ દોષ નિરાકરણ મળતું હોય તો પછી ફરીકરવો નિરર્થક છે.
કારણ પરંપરાની પ્રતિ પ્રકૃતિમાં આવે છે. આથી પ્રકૃતિ એ પદાર્થમાત્રનું
મૂળ કારણ હોય કારણાત્મરે સિયામત્રી છે અને આથીજ અક્ષર છે. આ
અવ્યક્ત પ્રકૃતિ અને વ્યક્ત પ્રકૃતિ પુરૂષને આત્મર હોવાથી નુરૂપતુ બોલે
અપરર્ગરૂપી પ્રયોજન સાધવી હોવાથી સુરૂપ શબ્દદ્વારા અહીં લગવાને તે
અનેનો ઉદ્દેશ્ય થયો છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિની વિદ્યુતિરૂપ તેવીસ
તત્વોની મળા એ પરમાત્માની આત્મા નામની અદ્વિત્ય અનિર્વાચ્ય શક્તિ
છે. એમ અહીં કહી દીધું છે. આ અનેનો પુરૂષ શબ્દથી ઉદ્દેશ્ય કરે છે.

સારે એ જડ હોવાથી ચેતન હોવાનું મર્યાદા પુરુષથી જાણ્યું છે. અધમ છે એ અર્થાત્ સિદ્ધ છે. અર્થાત્ વ્યક્તાવ્યકતરૂપી બે પુરુષો અધમ છે. અધમ શબ્દનો અર્થ બોમ્બ છે એટલે જ છે. અને બોમ્બ તેટલું જડ હોવાનો નિયમ છે. અને આથી જ એ બોમ્બનું જેને માટે અસ્તિત્વ છે તે ચેતન પુરુષને બનેથી ઉત્તમ છે એમ બોમ્બ-સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૬ ॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્યજઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિષ્ય વિમર્શ્યવ્યય ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

પરંતુ ઉત્તમ પુરુષ તો પરમાત્મા એમ કહેવાયેલો બીજો છે. જે નિર્વિકાર, ઈશ્વર ત્રણ લોકમાં પ્રવેશી ત્રણ લોકને ધારે છે. ॥ ૧૭ ॥

ઉપરના લોકમાં દાર અને અક્ષર નામના બે વસ્તુઓ છે. અવ્યક્તરૂપ બે પુરુષો છે એમ સિદ્ધ કર્યું હશે. આ લોકમાં પુરુષોત્તમ કાણ છે એ બતાવે છે. એકંદરે ભગવાન અહીં ત્રણ પુરુષોનો ઉલ્લેખ કરે છે. એક દાર, પુરુષ, બીજો અક્ષર, પુરુષ અને ત્રીજો ઉત્તમ પુરુષ. તેમાં દાર અને અક્ષર એટલે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પુરુષો જડ હોવાથી ઉત્તમ પુરુષ જ જે ચેતન છે તેનાથી નિરૂપ્ત છે. અર્થાત્ જડ ચેતનનો વિવેક કરી જડ લગ્ન, ચેતનને પકડવા માટે અહીં ભગવાનની સંસ્થા છે. પરમાત્માનિષ્ઠ બનવાનો અહીં ભગવાન માંયુસમાવ્રનો મુદ્દા છે. હોવા. જેમ એમ બતાવતા અતિ જાજીર, રહસ્ય પ્રકટ કરે છે કે હે અર્જુન આ બે દાર અને અક્ષરથી ભિન્ન એવા ઉત્તમ પુરુષ જુદો જ છે. તે પરમાત્મા એમ કહેવાય છે. જે પરમાત્મારૂપી અવ્યય ઈશ્વર ત્રણ લોકમાં ભરાઈને તે લોકોને ધારણ કરે છે.

દાર અને અક્ષર એ બે પુરુષોથી ઉત્તમ પુરુષ જુદો જ છે. જુદો જ છે એટલે કે દાર અને અક્ષરના સ્વરૂપ અને ધર્મથી ભિન્ન સ્વરૂપ અને ધર્મોવાળો છે. દાર પુરુષ સ્વરૂપે વિનાશી છે. અક્ષર પુરુષ સ્વરૂપે વિનાશી નથી. છતાં ધર્મે વિનાશી છે. પરંતુ આ ચેતન અંતરાત્મા પુરુષ તો સ્વરૂપે કે ધર્મે વિનાશી થામતો નથી. અને અને આથી જ સ્વરૂપે અને ધર્મે અવિનાશી હોવાથી આ ઉત્તમ પુરુષ-ચેતન અંતરાત્મા દાર અને અક્ષર રૂપ બે મુદ્દોથી ભિન્ન છે એમ ભગવાન કહે છે. જેમના બંને જડનું સારૂ

દે સમાનધર્મતા હોઈ શકે નહીં અને આથીજ એ ઉત્તમ પુરુષ એ પરમાત્મા છે. પરમાત્મા એટલે ઉત્કૃષ્ટ આત્મા અર્થાત્ નિલ-શુદ્ધ-શુદ્ધ-મુક્ત-સ્વભાવનો હોવાથી પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યોના સંસ્પર્ગ શિવાપનો છે. જો સ્વપ્ને પણ પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યોથી અલગ પડે નથી તે પરમાત્મા, છે, અને જીવાત્માજ પરમાત્મા છે એ બૂલવાનું નથી હમર બિંબોની વચ્ચે પડતો હોવાથી બ્રાહ્મણ કંઈ અબ્રાહ્મણ બની જતો નથી ! તેમ સંસાર-દ્વારમાં જકડાયેલ હોવાથી જીવાત્મા કંઈ પરમાત્મા મરી જતો નથી ! આમ પરમાત્માજ જીવાત્મા રૂપે હોઈ પુરુષોત્તમ છે ! અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પુરુષોત્તમ છે એ અર્થ ન જુલાય એવો ખ્યાલ છે. આ પરમાત્મા હંધર છે સર્વસ્વામિ છે અને મૂળ સ્વરૂપે એ સર્વવ્યાપી છે આથી ત્રણે લોકમાં એ ધ્રુવેવા છે પરમાત્મા ત્રણે લોકને વ્યાપીને રહ્યા છે અને પરમાત્મા છે 'તો જગત્તુ' ધારણ થાય છે. 'આમ ત્રણે લોકને ધારણ કરતા પરમાત્મા હંધર છે અને અન્યથ છે અને એજ પુરુષોત્તમ છે ! ત્રણે લોક એટલે સાત્ત્વિક રાજસ્ય અને તામસ સૃષ્ટિ સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક-તમામ લોકમાં અધિગત રૂપે વસેલા પરમાત્મા સૃષ્ટિનું ધારણ કરી રહેવા છે એમનું ધારણ જો ન હોય તો સૃષ્ટિ વેરાઈ જાય-મરી જાય-અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય ! આમ ઉત્તમ પુરુષનું અસ્તન માત્ર મ્ય અડી પણ સગવડ વધુ છે ॥ ૧૭ ॥

પરમાત્મશરમતીતોહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોહસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮ ॥

કેમકે હું ક્ષરને બ્રાહ્મણીને ગયેલો છું તથા અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું, તેથી લોકમાં અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ નામે પ્રસિદ્ધ છું. ॥ ૧૮ ॥

(૧૮) બ્રાહ્મણ શ્લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર નામના પુરુષોથી પરમાત્મા બ્રાહ્મણ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, અને પરમાત્માજ સર્વવ્યાપક હોઈ બધું લોકનું ધારણ કરે છે એમ બતાવ્યું હવે આ શ્લોકમાં પરમાત્મા કેમ પુરુષોત્તમ નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે તે કાળપૂર્વક બતાવે છે લગવાન 'કહે છે કે હું અંજુન ! કેમકે હું ક્ષરથી અતીત તથા અક્ષરથી પણ તેજ રીતે ઉત્તમ છું, આ કારણસર હું લોકમાં-અને વેદમાં પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું.

અંગવાન-પરમાત્મા સ્વરૂપી અતીત છે. એટલે પ્રત્યેકી, મંદી, બુદ્ધિ, પર્વતના પદાર્થોને જોઈને જોઈને જોઈને છે. એટલે કે એ અધ્યાત્માનાં કર્મ કર્મથી-તેમના દોષોથી સર્વથા પર છે. પ્રત્યેકી, મંદી, તેજ, આકાશ, પૃથ્વી, આગ, અગ્નિ, અન્તરિક્ષ, અને મહાત્મ્ય એટલે કે બુદ્ધિ-આ બધાથી પરમાત્મા ચેતને હોઈને બિન્ન છે અને બિન્ન છે એટલે જ તેમના દોષોથી-ધર્મોથી અરપટ છે અને આથી જ બોધ્ય પદાર્થોથી-એટલે કે સ્વરૂપના નામના પ્રકરણી એજો ઉત્તમ છે. તેજ મુજબ ત્રણ ગુણરૂપી જે અક્ષર પ્રકર છે તેમાંથી પણ પરમાત્મારૂપી પ્રકર ઉત્તમ છે. ઉત્તર એટલે હવે અને ઉત્તર શબ્દનું જ મેઘતાવચ્ચંક્ર પ્રકર ઉત્તમ છે. ઉત્તમ એટલે સૌથી હવે. તમોગુણ, રજોગુણ અને સર્વગુણથી પરમાત્મા હવે છે એટલે તે ગુણોની સાં પદોચ્ચંક્રથી. ભગવાનના ઉપર તે ત્રણ ગુણોનો પ્રભાવ નથી. ઉત્તર એ ત્રણ ગુણોનો ભગવાનનું નિયંત્ર છે. આમ અક્ષરરૂપી પ્રકરથી પણ પરમાત્મા અરપટ છે અને આથી જ પરમાત્મા લોકમાં અને વેદમાં પ્રકાશિત નામે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં લોક એટલે બધા માણસો એમ અર્થ નથી. લોક શબ્દનો અહીં સંકુચિત અર્થ લેવાનો છે. લોક એટલે ભક્તવર્ગ, ભગવાન પ્રકાશિતમાં છે એવું સૂત્ર સૌને નથી. ગણપાઠાયા પ્રકરના શાસનેજ હોય છે. આથી લોક શબ્દ એટલે પ્રાણી-માત્ર એ અર્થ અહીં અયોગ્ય છે અને લોક શબ્દનો ભક્તવર્ગ એ અર્થ જ ઉચિત છે. ભક્ત હોય તે પ્રકાશિતમાં આ રીતે જાણે અને તેથી જ તે વર્ગમાં જ ભગવાને પ્રકાશિતમાં નામે પ્રસિદ્ધ છે. વેદોમાં તો પરમાત્મા પ્રકાશિતમાં નામે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કેમકે વેદના દ્વારે જ પરમભક્ત હતા અને જેવું કાષ્ઠિ, હૃદય હોય તેને તો ભગવાન પ્રકાશિતમાં લાગ્યા શિવાય ન રહે. આમ વેદ તો આરંભનાને સમઢ હોય તેમાં ભગવાન પ્રકાશિતમાં તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આમ ભક્તવર્ગ અને કાષ્ઠિવર્ગમાં પરમાત્મા પ્રકાશિતમાં તરીકે પ્રકાશિત છે. બીજાઓને તો એની ક્યાંથી ખબર હોય. ॥૧૮॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविभूजति मां सर्वभावेन भारत ॥ ૧૯ ॥

હિ ભારતી એસ મૂઢ યદુ જે આમ મને પ્રકાશિતમાં જાણે છે તે જાણુ વાણનારા હોઈ મને બધી રીતે ભજે છે. ॥૧૯॥

આગલા શ્લોકમાં પરમાત્માની પુરોષોત્તમરૂપની લોકાવર્ગને અને પ્રાપ્તિ-
વર્ગમાં સકારણ પ્રસિદ્ધિ કર્યા હવે એવા પ્રકારના પરમાત્માની જ્ઞાન-
રૂપ શું ? અર્થાત્ પરમાત્માને જાણવાથી માણસને ફરિદા શી ? અર્થાત્ આ
મોટે પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવવું, રહ્યું ? એ જ્ઞાન મેળવવાથી માણસને શું
મળે ? એ પ્રશ્નો પરમાત્મા હવે જવાબ આપે છે :—ભગવાન કહે છે કે
હે ભારત ! જે અસંમદ માણસ આ રીતે મને પુરોષોત્તમ ન જાણે છે, તે
સર્વવિદ્ હોઈ સર્વભાવે મને ભજે છે. આ શોક સમજવા જેવો છે.
પ્રથમે એમાં પરમાત્માનું જ્ઞાન થયે માણસનામાં કયા લક્ષણો ઉદભવે છે
તે જણાવ્યું છે. અર્થાત્ જે સિદ્ધિ ભગવાન અર્પી વર્ણન આપે છે તેની કાચે
માણસે પ્રત્યેક પળે પોતાનો અનુભવનો તાજો મેળવવાનો છે. જે ભગવાન
કહે છે તેવાનું બહાવરે અનુભવ થાય તો તો જીવન કૃતાર્થ થયું તેવા
અનુભવ ન થાય તો કયાંક આપણે અસ્ત્રા છીએ-ગ્રોધ દેશો આપણું
દેશ ન કહ્યું છે એમ સમજાય. અને એ દેશને દર દરવા દેડ કસાય
આમ આ શોક જીવનમાં સાધકની દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપયોગી છે. ભગવાન
કહે છે કે જે મને પુરોષોત્તમ જાણે છે તે પહેલાં તો અસંમદ હોય. અ
એટલે નહીં. સમ ઉપસર્ગ એકીભાવ ના અર્થમાં છે. મદ મદ માણુ
કર્મણિ ભૂતક્રાન્ત છે. મોઢ એટલે ત્રિપરીત જ્ઞાન સમોઢ એટલે કે દેહને
અને આત્માને એક માનવાની ઉંચી સમજ. અસમોઢ એટલે દેહ અને
આત્મા છુદા છે એવા સાક્ષાત્ અનુભવ. અર્થાત્ અસંમદ એટલે દેહ
અને આત્માના વિવેકનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરનાર. આમ અસંમદ હોય
તેનું પરમાત્માને પુરોષોત્તમ જાણશે બીજો ગમે તેટલા ફાંફાં તોપણ તે
પરમાત્માને પુરોષોત્તમ તરીકે ન સમજશે. આથી ભગવાન પ્રથમ વિચાર-
પૂર્વ અસંમદ વિશેષણનો પ્રયોગ કરે છે. અર્થાત્ જે નિશ્ચિતમતિ પુરુષ
આમ મને પુરોષોત્તમ જાણે છે તે મને ભજે છે. આમ એટલે આગલા
શ્લોકમાં બતાવેલા પ્રકારે મને એટલે કલ્પભૂતનાં અંતરાત્મારૂપ મને
પુરુષને શીવરૂપને ઇશ્વરને પુરોષોત્તમ જાણે છે. પુરોષોત્તમ એટલે ક્ષર અક્ષર
રૂપી પુરુષોથી એટલે નહીં ભોમ અને અમર્શ જેવું તથ્યોગ્ય ન છે એવી
પ્રકૃતિ અને વિદ્યુતિરૂપી તમામ વર્ણોથી એતન હોવાથી હિતમ અર્થાત્
પરમાત્માને જાણી છે તે પુરુષોત્તમવિદ છે. સર્વવિદ (એટલે) કે સર્વજ્ઞ
એટલા પરમાત્માને જાણવાથી છે. પરમાત્માની જે આઘર્ષકાન નિરૂપિત
તે જીવ અને બીજી તે પ્રકૃતિ, જસ પરમ પુરુષ જીવ અને પ્રજાતરૂપી

પોતાની પ્રેમ-અગ્નિ-સવિભવ, શક્તિથી વિવાસ કરી રહ્યો છે એમ તે સાક્ષાત્
 અનુભવનાં થશે એટલે કે તેના દર્શનમા-સમજમા સંસયની દાકરી ન
 હશે મિત્રા યાનનો લખજ હશે, તેનું આ દર્શન-આ સમજ એટલી
 નીતરી અને સ્વાભાવિક હશે કે ન પૂછે, વાત સર્વથા પરમાત્માજ
 ચમકી રહ્યા છે અને, તે મારો આત્મા છે અને આત્મા
 હોય પરમપ્રેમનું પાત્ર છે, આત્મા ઉપર, પ્રેમ હોવો, તે તો અલગ
 છે અને જેના ઉપર પ્રેમ તેની આગળ, સર્વથા અર્પણ એ
 સ્વાભાવિક છે આથી જાતરૂપ, વિચરે, માટે પ્રેમ હોવો એ પુરુષોત્તમના
 યાનીતુ, સ્વાભાવિક લક્ષણ છે તે સૌને ચાકરો-લજ્જા બનાવી સૌ સાથે,
 વૃત્તિ ભગવાન કહે છે, કે તે મને કેવી રીતે ભજશે-સર્વભાવે ભાવ
 રાજ સતાવાચક છે અર્થાત્ જેને પુરુષોત્તમનું, સાચું જ્ઞાન છે એવો
 માણસ પોતાની જે જે વસ્તુ ઉપર સતા હશે તે બધી સ્વાધીન સ્વ-
 સતામા હોનારી વસ્તુઓ દ્વારા વિશ્વરૂપ આત્મદેવનું તર્પણ કરશે અને,
 માણસની પામે પોતાની માની શકાય એવી-દેવજ સ્વાધીન વસ્તુઓ છે
 કાયા-મન-વાણી અર્થાત્ જ્ઞાન મન વચનથી તે પ્રાણીમાત્રની સેવા કરશે,
 પરમાત્માનું જેને સાચું જ્ઞાન થશે, તે ચંદનમતી, યજ્ઞ-શેઠીમતી થશે,
 કાચનમતી થશે અન્ન-ધસાદ જળ, પણ છેવટ સુધી સુગન્ધ પ્રસારવતું
 ન અગ્નિ વિશ્વરૂપ પરમાત્માની સેવામા ધસાદ જશે પણ છેવટ સુધી
 આત્મતાની ભક્ત તેનો સ્વાર્પણનો સુગન્ધ ન છોડે શેઠી દૂકડે, દૂકડે
 કપાય પણ છેવટના કોળીઆએ પણ મધમીની રહેવાની ભક્ત પણ દૂકડે
 દૂકડા થાય પણ ભગવાન ખાતર છેવટ સુધી મીઠો રહે સોનું બળે જળે દીપાય
 પણ તેમ તેમ વધુ શુદ્ધ થાય ભક્ત પણ પ્રેમપાત્ર વિશ્વાત્મા ભગવાન
 માટે બળે, બળે, દીપાય પણ દરેક વૈજાએ વધારે શુદ્ધ થઈને નોકરો
 બહો ! પુરુષોત્તમ યાનનો મોહમા, દહીય-સિખિ-હમિન્દ્ર-મન્દા-મુવ-
 મીરા-આધીના જીવનો આ પુરુષોત્તમ જ્ઞાન ઉપર ચિરજીવ ભાણ્યો છે !
 પરમાત્મા આ પરમપ્રેમની સ્થિતિ સૌને આપે સૌના હૃદયમાં આ જળ
 ભક્તિભાવ જાગૃત કરે ! બ્રહ્મ, ભગવાનના ભક્તને ઓળખવાની આ અચૂક
 નિશાની છે તે પ્રાણીમાત્રનો નિસ્વાર્થ સેવક હશે, પ્રેમી હશે સૌને માટે
 તેના હૃદયમાંથી પ્રેમજાનો, કરુણાયમુન્દાનો, મુક્તિસગરસ્વનીનો પ્રનાહ
 અરતોજ રહે આ ભગવાનની ખામ ફૂપા થાય, સારે અનુભવાય એવી
 વાત છે એટલે વધુ શુભલાખ ॥ ૧૬ ॥

હતિ. શુદ્ધતમ શાસ્ત્રમિદમુક્ત મયાનય ।

પિતદ્વુદ્ધવા બુદ્ધિમાન્સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ માન્સ ॥ ૨૦ ॥

હે નિષ્પાપ! આમ આ ગુહતમ શાસ્ત્ર મેં કહ્યું છે. એને

જાણીને માણસ સાચા જ્ઞાનવાળો તથા હે ભારત! ચરિતાર્થ

ચર્ચે છે. ॥ ૨૦ ॥

હવે પ્રેમમય ભગવાને ઉપસંહાર કરે છે. ઉપસંહારમાં પશુ

ભગવંતિની માટે પ્રેમની હલકે ઉલ્લાસ છે. ભગવાન કહે છે કે હે ભારત!

હે વંદીશ અનુભવે આ પ્રમાણે મેં સંને હે નિષ્પાપ! આ શુદ્ધતમ શાસ્ત્ર

કહ્યું છે. આ શાસ્ત્રને જાણીને માણસ બુદ્ધિમાન થાય છે. તથા કૃતકૃત્ય

થાય છે. ભગવાન કૃષ્ણ કહે છે પશુ ભગવાનની સંત્રાત્મક વાણી અર્થ

ગાંધીયનાં સાંગેરાથી ભરપૂર છે. આ શાસ્ત્રના શ્રવણ માત્રથી માણસ

પવિત્ર થઈ જાય છે. શુદ્ધો તો ખરા! આખો પ્રયોગ પૂરો કરતાં પહેલાં

ભગવાનથી અર્જુનને અનંધ. અમ કહેવાય જાય છે. અનંધ એટલે

નિષ્પાપ! હે નિષ્પાપ અનુભવે કૃષ્ણ અનંધ! વિશેષણ કેમકે નિષ્પાપ

હોય તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં અધિકારી થાય છે. આપણે સૌ એવા વિશેષણને

લાયક બનીએ એજ અહીં પરમપિતાનો ખવન છે. ભગવાને આ અધ્યાયને

શાસ્ત્ર કહે છે. કેમકે શાસ્ત્ર શબ્દ સંલઘિતકારી ન્યાયો-વિચારસરણી માટે

વાપરવામાં આવે છે. આ અધ્યાયમાં અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ પરો સમાવેશ થઈ

જાય છે. પક્ષીઓ પોતાની રક્તિ મુજબ આકાશમાં કેડે બાકી આકાશનો નથી

આરો, નદી એટલી હૃદયની હદ! આ અધ્યાય એવાજ છે. આથી ભગવાન

આ અધ્યાયને શુદ્ધતમ શાસ્ત્ર કહે છે. શુદ્ધ એટલે શુદ્ધ રાખવા જેવું

શુદ્ધતમ એટલે સીધો શુદ્ધ રાખવા જેવું શાસ્ત્ર હોયો રૂપીઆનો બંડાર

આપણે કાઢીને ખતાવી દઈએ તો વધી નથી. પણ આ શુદ્ધતમ શાસ્ત્ર

અનધિકારીને ન બતાવવું. કેમકે અનધિકારી જે એ જોઈ ખેડે તો અતો

મજ તોમજ મવાનો સંભવ છે. આથી ભગવાન અસન્ત મલિત સ્વચ્છ

કરતાં આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આ શાસ્ત્ર શુદ્ધતમ છે. માટે એને

અધિકારીએ અધિકારીને કહેવું. એની સત્ત્વી સમજમાંથી જીવનની ધન્યતા

પ્રકટે છે. એટલે આ બહાતાન દેનાર શાસ્ત્ર અતિ શુદ્ધ છે. આનો અર્થ

એવા નથી કે કાઢીએ એને વાંચવું નહિ અને સાંભળવું નહિ

॥ ૭૦ નમો ભગવતે ધામુદેવાય ॥

• ૧ ॥ અથ પોદશોઽધ્યાય ॥

શ્રીભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન યોધ્યા:-

૧ અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિજ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં વ્રમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

૨ અદિસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરવૈશુનમ્ ।

૩ દયા મૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં દીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

૪ તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩ ॥

નિર્ભયતા, અંતરની શુદ્ધિ, જ્ઞાનમાં અને યોગમાં વ્યવસ્થિતિ, દાન, વ્રમ, અને યજ્ઞ અને સ્વાધ્યાય, તપ અને આર્જવ, અદિસા, સત્ય, અક્રોધ, સર્વકર્મફલત્યાગ, શાન્તિ, શુભલીખેર પશુનો અભાવ, પ્રાણીઓ ઉપર દયા, અતિહોભનો અભાવ, નમ્રતા, લજ્જા, અપલતાનો અભાવ,—હે ભારત! તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, શૌચ, અદ્રોહ, અભિમાનીપશુનો અભાવ,—આ દૈવી સંપત્તિને લક્ષીને જન્મેલાઓને હોય છે. ॥ ૧-૨-૩ ॥

આગળ અધ્યાયના અંતમાં “હે ભારત! તે સર્વવેળાં અને સર્વભાવે ભજે છે” એમ ભગવાને બતાવ્યું તો તે ભગવાનને ભક્ત સ્વભાવે કેવો હોવો ઘટે? અર્થાત્ ભગવદ્ ભક્તની સુખ-સપત્તિ કઈ હોવી ઘટે? કેમ જાણવું?—કયા ગુણોના સિયર વિકાસમાં માણસ ભગવદ્ ભક્ત બની શકે એ સમજવું? આથી ભગવાનના ભક્તો અને અભક્તો એ બન્ને પ્રકારનાં મનુષ્યોના ગુણધર્મો બતાવવા રજા મનુષ્યો એ પ્રકારના છે દૈવી અને આસુરી. જેમની પાસે દૈવીગુણ સપત્તિ હોય તે દૈવી, જેમની પાસે આસુરી હોય તે આસુરી. દૈવી સપત્તિ એટલે મનની શુભ-શિવ વૃત્તિઓ. આસુરી સપત્તિ એટલે મનની અશુભ-અસિવ વૃત્તિઓ. સંપત્તિના બે મનુષ્યોનો પણ ભેદ છે આ બે પ્રકારની સપત્તિમાં દૈવી સપત્તિ ક્ષેત્ર જેમની પ્રયોગક છે અને તે મોક્ષનું કારણ બને છે આસુરી સપત્તિ

તેનાથી ઉત્પન્ન છે એટલે જેમાં શ્રેયસ્કર દૈવી છે આથી શરુઆતમાં ભગવાન શ્રેયસ્કર એવી દૈવી સંપતિનુજ તણ શ્લોકમાં વર્ણન કરતા કહે છે કે હે અર્જુન ! (૧) નિર્ભયતા (૨) સત્તની સશુદ્ધિ, (૩) જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિ, (૪) દાન તથા (૫) દમ (૬) યજ્ઞ (૭) આધ્યાય (૮) તપ (૯) આર્તવ, (૧૦) અદ્વિત્ય (૧૧) સત્ય, (૧૨) અદોષ (૧૩) સાગ, (૧૪) શાન્તિ, (૧૫) અપેશુન (૧૬) પ્રાણીઓ ઉપર દયા (૧૭) અનોપપત્તિ (૧૮) મૃદુતા, (૧૯) ફી, (૨૦) અયપવતા, (૨૧) તેજ, (૨૨) ક્ષમા (૨૩) ધૃતિ, (૨૪) સૌમ્ય, (૨૫) અદોષ અને (૨૬) અતિમાનિતાને અભાન— આ છવીસ અન્ત કરણની શુભવૃત્તિ રૂપ ગુણો દૈવી સંપતિને અભિનક્ષીને ઉપજેલા માનવોની હોય છે; અર્થાત્ હે અર્જુન ! આ છવીસ ગુણોના દૈવી સંપતિમાં સમાવેશ થાય છે આ ગુણો જેનામાં હોય તે દેવમનુષ્ય છે એમ તું જાણુ. દેવમનુષ્ય એટલે દેવ-પરમાત્માના ભક્તો વિશ્વરૂપ પરમાત્માના સેવકો-કર્મયોગીઓ. આ દેવ મનુષ્યો આ સંપતિને અભિનક્ષીને ઉપજેલા છે એટલે કે આ શુભ ગુણોના હવનમાં અમન કરવાને જન્મેલા અને આયોજ ભાવિ કૃત્યાણુ તેમને માટે અનામત છે અર્થાત્ જે ભાગ્યશાળી મનુષ્યનામાં આ છવીસ ગુણો ખીજરૂપે, અકુરૂરૂપે કે વિકસિતરૂપે ખીજેતા છે તેઓ પરમાત્માના ભક્તો છે વિશ્વરૂપ પગ્માત્માના સેવકો છે અર્થાત્ જન્મ-સમાજના તેઓ સેવક છે અર્થાત્, જેણે વિશ્વરૂપ પરમાત્માના સેવક થતુ હોય-જેણે જાગવાનને સર્વભાવે જાળ્યા હોય તેણે આ દૈવીગુણો પોતાનામાં નિક્ષેપ કરવો રહ્યો હવે આ ગુણોનુ સ્વરૂપ શું તે આપણે જોઈએ કેમકે સ્વરૂપ સમજાય તો આચારમાં લાગવાને પ્રયત્ન થાય આ બધાય ગુણોમાં ભગવાન અભયને સર્વ પ્રથમ બતાવે છે ।

અભય એટલે શું? અભય એટલે ભયનો અભાવ. કોઈપણ જાતની ખીકનો અભાન. ખીકમાત્રનો જન્મ આત્મજ્ઞાનના અભાનમાંથી જન્મે છે અને સૌ ખીકમાં મૃત્યુની ખીક એ મૂર્ધન્ય છે આથી અભય નામનો ગુણ કેળવવા માટે માણસે આત્મજ્ઞાન મેળવવુ રહ્યું । ભ્રમાસુધી પોતાનો સ્વરૂપ વિશે માણસ નિશક ન-હોય ત્યાં સુધી તેને ભય પજવવાનોજ જે માણસ જાણે છે કે હું અજ હુ, અવિનાશી હુ, મારો નાશ થાય એમ નથી તે માણસ કદી ન ખીક પામે આમ આત્માને લગતી અમૂર્તિત સમજમાંથી જ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે અને હાથીના પગમાં સૌના પગનો સમાવેશ

ચેઈ જાય છે. તેમ આ મહાલેખમાં-મૃત્યુના લેખમાં-સ્વરૂપ ઉઘટેલી કાંઈપ-
નિક ખીકમાં ધતર-લેખમાત્રનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્યાં જ્યાં ખીક
લાં લાં સ્વરૂપને લગતી ગેરસજ્જ હોય છે. આમ સ્વરૂપ દર્શનમાં વાસ્ત-
વિક નિર્લયતા છે. આથી લગવાનનો લક્ષ્ય સ્વરૂપદર્શી હોવાથી નિર્લય
હોય છે. મોતનો લેખ, ગોગનો લેખ, ચોરનો લેખ, શુકલ-લેખ-દંડલેખ-અને
લેખની સંતતિ તો અપાર છે-એ અપાર અનન્ત લેખ અને લેખજન્ય
અનેક કાયર હીચકારા દુર્ગુણોનું મોત સ્વરૂપ દર્શનમાંથી જન્મતી નિર્લ-
યતામાં છે. આથી અલેખનો અર્થ સ્વરૂપ દર્શન-સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ-અને સ્વરૂપ
પ્રાપ્તિમાંથી જન્મતી લેખરહિત હૃદયદંડા છે. ધીરે ધીરે વિવેક પૂર્વકનો
વર્તનથી આનો જન્મ થાય છે. અને વિવેકી આચરણથી જ એ પોષાય
છે. અને વિવેકી આચારથી જ તે દૃઢમૂલં બને છે.

સારખાદ સત્વસંશુદ્ધિ એ બીજો ગુણ છે. સત્વ એટલે હૃદય. તેની
સંશુદ્ધિ એટલે સારી. પેઠે ચોક્ખાઈ. અર્થાત્ વિશ્વરૂપ પરમાનો લક્ષ્ય સૌની
સાથે હૃદયનો ચોક્ખો હોવો ધટે. એટલે કે દુન્યવી અને અદુન્યવી-લૌકિક
અને અલૌકિક વ્યવહારમાં તે કાંઈને ન હો. કાંઈને હો ન હો. કાંઈને ન
છેતરે. અસત્-કપટ વ્યવહાર ન કરે. માણસે છેતરપીટી-કપટ-માયાચાર-
જુદાં આચરણ કરવાની જરૂર નથી. કેમકે એ લેખે એમ માને કે મારો
કપટાચાર કાંઈ જાણતું નથી. તેનો અંતરાત્મા અને પરમાત્મા તો તે
જાણે છે. આ ખેથી કશું તે છાતું રાખી શકતો નથી. આ ખે આગળ
તે જુદો રહી શકતો નથી-કશું છપાવી શકતો નથી તો તે છેતરે કોને ?
કેમકે સૌમાં એકજ આત્મા વસેલો છે એ તો અદલ સિક્કાન્ત છે. એટલે
લોકની સાથે વ્યવહારમાં અશુદ્ધિ રાખનાર-ખેતું વર્તન રાખનાર-દગો ફટકા
કરનાર કાંઈને છેતરતો નથી, જાતને છેતરે છે. જાતને જ હો છે. આ
આત્મવચનાથી તેનો આત્મા-તેનો સત્ત્વ-અસત્ત્વ આચરણથી દંકાઈ
જાય છે. અને છેવટે તે જાતે જ નષ્ટ થાય છે. આથી જગતની સાથે ખેતું
દેખું રાખનાર આત્મધાતજ કરે છે. આથી જે જુદું છે-અને જુદું હોઈને
જે પોણું છે એનો વ્યવહાર લગવદલક્ષને માટે અંધાર છે. આથી
લગવાન અડો કહે છે કે મારો લક્ષ્ય સત્વસંશુદ્ધિ હશે. અર્થાત્ લૌકિક
અલૌકિક વ્યવહારમાં તે હવ-અપચ-માયાચારથી મુક્ત હશે. આવી સત્વ
સંશુદ્ધિ, જાતનો જગત સાથે શો સંબંધ ન્યાયપૂર્વકનો હોવો ધટે, એ જો
માણસ નિઃસ્વાર્થપણે વિચારે, તો જન્મે દરેક માણસ આ અશુદ્ધિનો થોડો

ધણે અંગે ભોગ બનેનો હોય છે જગતને ફગાવ્યા જાતેજ ફગાય છે-
જાતનોજ ધાન છે એ સમગ્રય તો તે એટલો જ બને.

વળી માણસનામાં જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ હોવી ઘટે એટલે કે સમગ્ર
પૂર્વક કર્મમાં નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. માણસે માણસ તરીકે જે જે કામ
કરવા જેવું હોય તેમા સમગ્રપૂર્વક તે વર્તતો હોવો જોઈએ. કેમકે સમ-
ગ્ર પૂર્વક કરેલાં કર્મો તારક બને છે જે કર્મ વિના સમગ્રજો થાય તે
માણસને અકળાવી સારે. અર્થાત્ અધિક કર્મ કરતાં પહેલાં તેનું સ્વરૂપ
તેમા હોનારો શક્તિનો ન્યય-પોતાની યોગ્યતા તે કર્મનું શું ફળ આપશે
એનો વિચાર-એ કર્મથી જાનને બંધન થશે કે મુક્તિ મળશે બંને તમામ
પ્રકારનો પૂર્વ વિચાર કર્યાબાદ જો તે કર્મ કર્તવ્ય હાથે તો તેમાં એકધારી
નિષ્ઠા ફળવવી એટલે, અહીં જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિ છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક મનુષ્યે
પોતાની પાસે મનુષ્યતરીકેના કર્તવ્યની રૂપરેખાનો નકશો હોવો ઘટે
પોતે જીવનભર કયા કર્મો કરવા માગે છે તેને તેની પાસે સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ
જ્ઞાન હોવો ઘટે. આમ પોતાની કર્તવ્ય સહિતાનો વિચારપૂર્વક નિર્ણય
કર્યાબાદ તેમા એકધારી નિષ્ઠા ફળવવી જોઈએ. આનું નામ જ્ઞાનયોગ
વ્યવસ્થિતિ છે, અર્થાત્ વિચારપૂર્વક યોગેશી જીવનચર્યામાં ધ્યેયપ્રાપ્તિ
પર્યન્તની નિષ્ઠા કર્તવ્ય કર્મની જેની પાસે સ્પષ્ટ રૂપરેખા હશે તે
માણસ જીવનમા આતેક દોષોમાથી બચી જશે. તે સમયચાર ન બને
તે નિન્દક નહીં બને તે ફરીયાદી સ્વભાવનો ન રહેશે તેને જગત્ ખરાબ
છે-દુ ખમય છે એવી ભાવિત ન હશે. તે એકધારીમાથી બચશે. આવા
અનેક સદૃશજો જ્ઞાનપૂર્વક જો યોગમા ક્ષમવસ્થિતિ હશે તો એની મેળે
આવશે.

તે ઉપરાંત માણસનામા જ્ઞાનની ભાવના હોવી ઘટે, જ્ઞાન એટલે ન્યાય
પૂર્વક કરેલી, કમાણીમાથી, વસાવડિત, હાકિતપૂર્વક યોગ્ય પાત્રમા વહેચણી
કરવી તે અર્થાત્ માણસોએ સમગ્રજો જોઈએ કે ન્યાયી કમાણીમા, સૌનો
ભાગ છે સમગ્ર કળ્યામા ફેાજદારી યુન્હો છે વિશ્વની વ્યવસ્થામા સમઠ-
વૃત્તિની અતિશયતા વિમતા ઉપજાવનારી, છે, વળી જ્ઞાન કરતું એ આત્મા-
નો તો સ્વભાવ છે કેમકે પરમાત્મા તો, જાનીએનો અપ્રણી છે, કોઈ એવું
જન્મનુ નથી જેને પરમાત્માએ પોતાની દાનૃત્વ શક્તિથી નવાજતું ન હોય.
પરમાત્માનો પુત્ર મનુષ્ય પિતાની સત્સપ્તિનો વારસદાર છે. આથી દાન

માટે તેની સ્વાભાવિક વલણ હોવી ધટે. દાન દેવાથી માણસનું હૃદય શુદ્ધ બને છે. તેનું મન મોકળું થાય છે. તે ઉદારતાનો અનુભવ કરે છે. તેને આત્મિકત્વ જ્ઞાન થાય છે તેનામા સદાનુભૂતિ વિકસે છે તેને વિશ્વમાં પ્રેમલતાનો અનુભવ થાય છે મુક્તહસ્તતા એ ઇશ્વરીય ગુણ છે. આટલો પ્રભાવ તો સ્થૂલ દાનનો છે. અને એનાથી ઉંચા દાનો અનેક છે છેવટનું દાન તો વિશ્વાત્માને જનનું હોઈ શકે એટલે કે વિશ્વાત્માની સેવામાં પોતાના જીવનનું પણ સમર્પણ એ શીખી બનવાનો પ્રયોગ છે. આમ સ્થૂલ અન્ન અને ધનદાનથી માંડી સર્વજૂતઅભયપ્રદાન સુધીનું દાનનું ક્ષેત્ર અપાર છે. અન્નદાન-ધનદાન-વિદ્યાદાન-મધુર વાંદાન-વિશ્વાત્માની સેવામાં તનદાન-મનદાન-આત્મદાન-પ્રાણીમાત્રને અભયદાન-અને છેવટે પરમાત્માના ચરણ કમળમા સર્વ કર્મફળનું દાન- દાનનો અવધિ છે. દાન કરવાની દરેકને અનન્ત તક મળે છે તકનો ઉપયોગ કરતા આવડવો- જોઇએ. દારી માણસ વિશ્વપ્રિય બને છે. આમ દાનમા પણ અનેક સદ્ગુણોનો જન્મ પ્રપાદ્યે છે. દાનનું છેવટનું પરિણામ નિરાતેશ્ય નમ્રતા-કાયમી હૃદય શુદ્ધિ-અને અસૌકિક સમૃદ્ધ શાંતિસુખનો અનુભવ છે. દાનત્વ માણસને જુમાન-દ સુધી લાઇ જઈ શકે છે.

વળી માણસે હમ કળવવો જોઇએ વિશ્વરૂપનો સેવક દાનતં જ હોવો જોઇએ. હમ એટલે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ જે ભગવાનનો લક્ષ ઇન્દ્રિયલોપ હોય તો ભગવાનને નામે અનેક અનર્થો ઉપજાવે અને છેવટે જાતને અને જગતને ઉતરી તે આત્મધાતજ કરે સેવકમાત્રનો અનુભવ છે કે ઇન્દ્રિયોના ઉપર યોગ્ય કામુ સિવાય સેવા એ ભ્રમ છે. આથી જોણે ભગવાનને સર્વ-ભાવે ભજવે દોષ તેણે દાનત બનવું રથું. એટલે બાહ્યન્દ્રિયોને કાણુમા આર્જવી રહી. આખ, કાન, નાક, ચામડી, જીભ, ઉપરચ વગેરેનો જે તે ગુનામ હશે તો તે તે ઇન્દ્રિયો એની પાસે ન કરવા જેવું 'કરાવશે' અને તે પાછુ ભગવાનના નામે. આથી સમગ્રપૂર્વક ધીરે ધીરે વિવેક-શીલ બની ઇન્દ્રિયોના ઉપર કામુ મેળવતા, શીખવું રથું. ઇન્દ્રિયજતી વીર અધ્યાત્મવિનાશમા અકુતોભય સચાર કરી શકે છે બાંજિ બધા કયાક અટકે છે.

વળી માણસે યત્ન કરવો જોઇએ એટલે કે પ્રત્યેક મુદ્દરથ પુરૂષે દેવ યત્ન-પિતૃયત્ન-મૃતયત્ન અને મનુષ્યયત્ન કરવો જોઇએ. કેવલ એટલે પરમા

તમાનું પૂજન-સ્મરણ-કીર્તન વગેરે પિતૃયત એટલે પોતાના ધરમા હોનારા વડીલો-માતાપિતા વગેરેની મેદા કરવી જોઈએ. જૂનયત એટલે કે પોતાના ધરે પાળેના મૂક પ્રાણીઓની સેવા કરવી થટે તે ઉપરાંત તેણે પોત્તળ વિદ્વાન કર્મણ્ય મનુષ્યોની યથાશક્તિ સેવા કરવી થટે અને આ બધું ધર્મીય ભાવનાથી કરવું થટે. એટલે કે દરજ સમજીને પોતાની શક્તિ અજ્ઞાન ભક્તિથી તેણે પરમાત્મપૂજન-પિતૃપૂજન જૂતિવા-અને મનુષ્ય સેવા કરવી થટે યત્નભાવના માણસને અગોર બનાવશે તે પરમાત્માની પ્રસન્નતા અનુભવશે પિતૃયતની પ્રસન્નતા અનુભવશે ધરમા પાળેલા મધુ ઓની પ્રસન્નતા અનુભવશે મનુષ્યોની પ્રસન્નતા અનુભવશે આમ તેના જીવનમાં સર્વત્ર સુખ, શાન્તિ અને પ્રસન્નતા ઉભરાશે.

તે ઉપરાંત તે તે સ્વાધ્યાયનિઃ હોવો થટે સ્વાધ્યાય એટલે ધ્યેયદર્શક-ધ્યેયનિઃશ્ચરેક-સત્વગ્રાપક મચેનો નિર્ધર્મિત અવ્યાખી હોવો થટે અર્થાત્ પોતાનું જીવન ધ્યેય પ્રકારે-તે ધ્યેયને સપાદિત કરવામાં પ્રેરે-જીવનની પ્રત્યેક પળે જે ઉત્સાહ આપે અને માર્ગદર્શક બને અને જે હૃદયની નિષ્કારણ પ્રસન્નતા જન્માવે એવા પુસ્તકોનો અને એવા સંજ્ઞાનોનો સંકલન એ બંનેનો સમાવેશ અહીં સ્વાધ્યાયથી સંચિત છે પછી તે વેદ વાંચે, ગીતા વાંચે, ઉપનિષદ વાંચે કે બાઈબલ ને કુરાન બંને-ખ્રીસ્તી સાથે દૂર કે સનાતન સાથે દૂર-જ્યાં જ્યાં ધ્યેયનિઃ જશ્યાય-જ્યાં જ્યાં ધ્યેય તરફ પ્રગતિ જશ્યાય-જ્યાં જ્યાં ધ્યેયપોષક સર્ગતિ, જશ્યાય ત્યાં ત્યાં સ્વાધ્યાય છે અનુભવે જશ્યાયે કે સ્વાધ્યાયમાં જીવન ઉભળવાની-ઉંચે સર્ધ જવાની-ધ્યેય પ્રકારાનની અજ્ઞાન, સંકિત હોય છે પોતે નક્કી કરેલા સ્વાધ્યાયના પુસ્તકનુ, અમલમાં મૂકવાની દૃષ્ટિએ, નિરામલ મનોદશાએ અને પરમતસદિ-સ્ત્રુતાસદિત, નિલ અધ્યયન દરેક ઔચાર્યો માટે આવશ્યક છે એવા મનુષ્યોનો સંસર્ગ પણ દિતાવલ છે.

ઉપરાંત દેવભક્ત તપસ્વી હોવો થટે એટલે કે સુખદુઃખ-દુર્નિસાહ-જયપરાજયઆદિ દુઃકોને સહન કરવાની શક્તિવાળો હોવો જોઈએ. દુઃકોના અર્ધર્થથી પર એવો કાંઈ જન્મતો જ નથી જન્મેલા બધાને દુઃકોની ચક્કી પોસે છે જ તે પછી હાથ હાથ કરીને તેમને ન ભોગવતાં જે અનિવાર્ય છે તેને સુખથી-આનંદથી-પ્રિયે દૂરીયાટે-વિન્યા કચવાટે-વિન્યા કથકારે બેઠાકી બેઠાને દસસુખા જ મહેસાની સુદ્ધ સ્તિતિ એકતપનો નીચો છે. દુઃકો

સ્પર્શો અગર ન સ્પર્શો, ન તો આનન્દ ન તો શોક=પણુ સમજપૂર્વક—
હુનીઆના પદાર્થોનો એ સ્વભાવ છે—એમ બાણી તેમને સહી લેવાની
ફક્તા—એટલે તપ ચિત્રપટના પડદા ઉપર અનેક ચિત્રોની અવરજવર થાય
—ચિત્રપટ જેમ તે ચિત્રોથી રંગાતો નથી તેમ ચિત્રના ચિત્રપટ ઉપર
અનેક રંગી વિવિધ દ્રવ્યોના ચિત્રોની અવરજવર થાય તે ચિત્રોથી ન
રંગાવાની જે સમજપૂર્વકની રિધિતિ એટલે તપ આપા તપસ્વી બનવા
પ્રયત્ન કરવો નેપ્રએ.

વળી ભગવાનના ભક્તમાં આર્જવ હોવું નેપ્રએ. આર્જવ એટલે
સરળતા. એટલે કે એક વખત કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો પાકો નિર્ણય
થઈ ગયો કે પછી કર્તવ્ય કર્મમાં સદા એકરૂપતા—અને અકર્તવ્યમાંથી
સદાની નિવૃત્તિ. કરવાનું તે કરવાનું ન—ન કરવાનું તે કદી ન કરવાનું.
આવી ભક્તની સમજણ હોઈને તે મન વાણી અને ક્રોધાથી કર્તવ્યમાં
એકરૂપતા કેળવશે. બસ આવી કર્તવ્યકર્મમાં એકધારી પ્રવૃત્તિ અને
અકર્તવ્યોમાંથી એકધારી નિવૃત્તિ એટલે આર્જવ જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિનું
જ આ એક ડિગર સ્વરૂપ છે.

આ ઉપરાંત માણસનામાં અહિંસા હોવી નેપ્રએ હિંસા એટલે મન,
વચન, કર્મથી પ્રાણીઓને પીડવું તે. ક્રોધપણુ પ્રાણીને, ક્રોધપણુ વેળાં, ક્રોધપણુ
ઠેકણે, ક્રોધપણુ કારણસર, ન પીડવું એટલે અહિંસા અર્થાત સર્વદા સર્વથો
સર્વજૂતોમાં અદ્રોહ. આ અહિંસામાંથીજ સત્યથી મારી ઈશ્વરપ્રશિધાને
સુધીના યમનિયમોનું દોહન થાય છે અહિંસા યમનિયમોની જનેતા છે—
ધાત્રી છે. અહિંસાનાજ ઉત્કર્ષ માટે સત્ય, અસ્તેય, આહચર્ય, અપરિમંદ,
શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વરપ્રશિધાન વગેરે યમનિયમોનું વિધાન
છે. અને જોનાજ પોષણને માટે—અહિંસાનાજ જ્ઞાનને માટે યમનિયમોનું આચરણ
છે. આ દ્રષ્ટિએ જોતા અહિંસા ઉપર એક સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થ લખી શકાય.
પરંતુ અહીં એટલો ઉલ્લેખજ બસ થશે કે અહિંસા એ જગતનો પરમધર્મ
છે. સર્વજૂતોમાં આત્મેદર્શન—સર્વજૂતોમાં આત્મપ્રાપ્તિ અને સર્વજૂતાત્મ-
જૂતાત્મભાવની નિષ્કામાંથી જે જગત તરફ વર્તન ફળે છે તેજ અહિંસા
છે ઈશ્વરભક્ત અહિંસામહાવતી હોવો ઘટે. અને મહાવતની દ્રષ્ટિએ અહિં-
સાના અમય માટે દેવભક્તનો અયાગ પ્રયત્ન હોવો ઘટે આમ વિશ્વરૂપ
પરમાત્માનો સેવક અહિંસકજ હોય એવો ભગવાનનો ધ્વનિ છે.

તે ઉપરાત તે સંસારો ભક્ત હોય. સસ એટલે યથાર્થ મન અને વાણી જે પદાર્થ જેવો હોય તેને લગણુ તેવું જ મન રાખવું એટલે સસ તેને લગતી બીજાને ન્યારે સમજણુ આપતી હોય ત્યારે તે અર્થને બરાબર રીતે સમજાવતી વાણી બોલતી એટલે સસભાષણુ અર્થાત્ સસમા સત્યચિન્તન અને સત્યબાષણુ બંનેનો સમાવેશ થાય છે જીવ, જગત અને જગદીશ્વર એ ત્રણજ પદાર્થો છે બસ. જીવ, જગત અને જગદીશ્વરને લગતી યથાર્થ સમજ અને તે સમજને ઇતરમા દેસાવવાના વખતે યથાર્થ વાણીનો પ્રયોગ - આ બેમા સત્યની આત્મિકતા સમાપ્ત થાય છે આ સત્યનું આચરણુ પણ અતિપ્રયત્ન સાધ્ય છે વાણી, પ્રાણીમાત્રના ઉપર ઉપકાગને માટે પ્રવર્તે છે માટે તેમા વચના, બ્રાન્તિ કે સામાને સમજાવવાની નિષ્ફળતા ન હોવી જોઈએ સત્યચિન્તન સિવાય સત્યબાષણુ અશક્ય છે સત્યચિન્તન સત્યપ્રેમ ગિરાય અશક્ય છે અને સત્યજ મારે ખપે એવી દ્રઢ નિશ્ચાત્મક, સત્ય પ્રીતી વિવેક અને ઇશ્વરાનુમત્ત શિવાય દક્તી નથી આદર્શ અહીં સૌએ સમજી લેવું ધો આના ઉપર પણ આખો ગ્રન્થ લખાય એટલું કહેવાય એમ છે જેમને વધારે જણાસા હોય તેમને હમાઈ "જીનન દર્શન" નામક પુસ્તક જોવા વિનવી છે

વળી ઇશ્વરભક્ત બ્રહ્મી હોય. એટલે કે ક્રોધ કરવાના નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય તોપણ ક્રોધ ન કરે એવો હોવો જોઈએ. ક્રોધ એટલે જાતને અને બીજાને ખીડા આપે એવી ચિત્તની બળતરાપી વૃત્તિ ક્રોધ એ નબળાઈની નિશાની છે. ક્રોધમા માણસની કુદ્રતા છે ક્રોધ કરવાને જીવનમા અવકાશ નથી કેમકે માણસજીવનનું ધ્યેય તો પ્રેમપ્રાપ્તિ છે અને પ્રેમ એ ક્રોધનું મારણ છે આથી આત્મદર્શન જેવું ધ્યેય છે, વિશિષ્ટ ઇશ્વરની સેવા જેવું લક્ષ્ય છે તે માણસે ક્રોધરૂપી વિકરાળ રાક્ષસની ચૂડમા ન આવડું ધટે ક્રોધ અનેક ઉપદ્રવોનું મૂળ છે પ્રેમનું જેણે મત લીધું હોય તેને માટે ક્રોધ એ અપથ્ય છે આથી પ્રેમપૂર્વક ક્રોધને વચ કરવાનો યત્ન માણસે કરવો રહ્યો ધીરે ધીરે ક્રોધ કાબુમા આવી જાય છે, અને એક અવસ્થા એવી પણ આવે છે કે જે વેળા ક્રોધ એટલો તો નિર્જળ, બની જાય છે કે તેનું અસ્તિત્વજ નેપમાય છે આમ આ તરંગદારમાથી ઇશ્વરભક્તે મુક્તિ મેળવરીજ રહી

વળી ઇશ્વરભક્ત ત્યાગી હોવો ઘટે ત્યાગ એટલે, સર્વકર્મફલત્યાગ. આપણું શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો, ધરખાર વગેરે તમામ વસ્તુઓ. કર્મફલ' ફલ છે. એ કર્મફલનો ત્યાગ એટલે કે ઇશ્વરને ખાતર આપણા તન-મન-ધનનું યથાશક્તિ સમર્પણ કરવું એટલે કે ત્યાગ. અર્થાત્ વિશ્વરૂપ ભગવાનની સેવામાં ચન્દનની માફક ધસાવું અને એ ધસારામાં જે નીતરો આનન્દ છે એ આનન્દપૂર્વક ધસાવું એટલે ત્યાગ. ઇશ્વરનો ભક્ત હોય અને પોતાના તન-મન-ધનને કંબુસની માફક સાચવ્યા કરે તે ભક્ત ન હોય એવો અહીં ખ્યાનિ છે. ગીતા માણસને ત્યાગી બનાવે.

વળી ભગવાનનો સેવક શાન્ત હોય એટલે કે અંતઃકરણને કાબુમાં રાખનારો હોય. અંતઃકરણના ઉપર કાબુ એટલે અંતઃકરણને રાગદ્વેષની અપદમાં ન આણતાં રાગદ્વેષને પોતાની સત્તામાં રાખવા. રાગદ્વેષની મુલામી ન સ્વીકારતાં રાગદ્વેષ પાસે પોતાની શેઠાઈ સ્વીકારાવવી. અર્થાત્ ધીરેધીરે હૃદયને રાગદ્વેષથી અશાન્તિના કારણોમાંથી મુક્ત કરી વીતરાગી મતદ્વેષી અવસ્થામાં સ્થાપવું એટલે શાન્તિ. રાગદ્વેષ છૂટતા હોય અને છતાં વિશ્વરૂપનો સેવક હોય એ જે એકી વખતે ન બનવા જેવી વાત છે.

વળી જાનતા-જનાઈનનો ભક્ત અપિશુન હોય. પિશુન એટલે ચાડી-મુગસીખોર કોઈના પણ, પરાક્ષમાં દોષને પ્રકાશિત કરવા એટલે પૈશુન્ય. એટલે કે માણસની ગેરહાજરીમાં માણસના દોષને કોઈની આગળ કહેવાની જે અતિકાવર, અતિનીય વૃત્તિ એટલે પૈશુન્ય. આ પૈશુન્યથી તે માણસ-સેવક રહિત હોય. એટલે કે કોઈના પણ દોષોને પરાક્ષમાં ચૂંથનારો ન હોય. પિશુનતામાં કામવૃત્તિ છે. હંસવૃત્તિ નથી. સર્વમાં આત્મદર્શન-સૌને માટે પ્રેમ-માણસ જાતની નબળાઈને સહી લેવાની વૃત્તિ-કોઈપણ વસ્તુ દુન્યવેો દ્રષ્ટિએ નિર્દોષ નથી એ સત્યનો દ્રઢ સ્વીકાર, મૌન તરફ સ્વાભાવિક વલણ વગેરે અનેક સદ્ગુણો અપૈશુન્યમાંથી જન્મે છે-એટલે કે જેણે અપિશુન બનવું હોય તેણે કેળવવા પડે છે. આ પિશુનતાથી માનવ જાત ખૂબ પીડાય છે. પૈશુન્યમાં આત્માનો તિરસ્કાર છે. ભગવાન અથા છે એવી સમજ છે-એટલે કે ભગવાન આપણને નથી જાણતો એવો સર્વથા ભગવાનના ઉપર મિથ્યા આરોપ છે. પોતે-નિર્દોષ છે. અને બીજા દોષથી ભરપૂર છે એવી સમજ છે. વળી તેમાં સદ્ગુણવૃત્તિ નથી. કલેશ કંકાસની ધાડને વધારવાનો અમેાષ ઉપાય પૈશુન્ય છે. એમાં અસત્ય તો મુળમાંજ

છે આથી અનેક દુષ્ટતા આ યુગલીંગોર સ્વભાવમાં છૂપાવેલી છે આથી સમગ્રપૂર્વક માણસે યુગલીના સર્વવ્યાપી વ્યવિમાંથી છૂટતું નોંધ્યો.

આ ઉપરાંત ઇશ્વરનો સેવક પ્રાણીઓ ઉપર દયાનાળો હોવો નોંધ્યો દયા એટલે પારકાના દુઃખને દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા અને તદ્દનુદ્દે પ્રયત્ન. અર્થાત્ દુઃખથી પીડાતા પ્રાણીઓના દુઃખને યથાશક્તિ દૂર કરવાની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એટલે દયા અને દયા ત્યાસુધી ન જાય, ત્યાસુધી પાગકાં દુઃખ પોતાનાજ છે એવો અનુભવ ન થાય, પોતાના દુઃખને દૂર કરવા માણસ જેમ તલપાપક થાય છે, ઉપાયોનું આયુષ્ય કરવા તત્પર થાય છે, તેમ ત્યાસુધી બીજાં બધા પ્રાણીઓમાં પણ તેને આત્મીયતા ન લાગે ત્યાસુધી સ્વદી દયાનો તે અનુભવ ન કરે. અને સાચી દયા તો ઇશ્વરીય ગુણ છે આથી દયાનો પ્રયોગ સૌમાં આત્મીયતાના દર્શનને પહેલાં માગી લે છે એટલે કે સૌમાં પોતાનીજ જાત વ્યાપી રહેવી છે એવો દૃઢ આત્મપ્રેમ દયાનું જોડું પગથીઉં છે.

વળી હૃદયની કામગીતા ઇશ્વરભક્તનો એક અદ્ભુત સદ્ગુણ છે એટલે કે માણસનું હૃદય રેશમી હોવું નોંધ્યો. મુતાયમ હોવું નોંધ્યો. માખણ જેવું હોવું નોંધ્યો. એમાં સિરીષ પુષ્પની કામગીતા હોવી નોંધ્યો. એટલે કે વખત આવ્યે વજ્રકોરતા એ બાનગુ ભૂખણ છે પણ વજ્રકોરતા જીવનમાં અમત્સાદરપે હોય. ધર્મરૂપે ન હોય પ્રુણ કામગીતા સ્વભાવમાં હોવી નોંધ્યો. આનો અર્થ એવો નથી કે ઇશ્વરભક્ત પામલો-વેરમો-“હાજી હા”-“હરી-જવાદો” એવી વૃત્તિઓ હોય કામગીતાને આવે. ખરેખર નથી. કામગીતા એ માનવહૃદયની ક્લિષ્ણપતિ છે કામગીતામાં નમ્રતાનો અને અદ્ભુતતાનો સમાવેશ થાય છે અને નમ્રતા તથા અદ્ભુતતાને અવધિ નથી.

વળી જનતા-જનાઈના ભક્તમાં ક્ષીં હોવી નોંધ્યો. એ એટલે ન કરવા જેવું કરવામાં લાજ અને આ લજાનું મંથન અનેકે અકર્ષમાંથી ઉગારી લે છે સેવક નકરૂટ ન હોય. માણસને માણસ હોય ત્યાસુધી ન કરવા જેવું કરવામાં શરમ લાગે ત્યાસુધી તેના પતનનો ભય નથી. આ લજાનો ગુણ ભક્તની હસરૂપ નીપજે છે તમામ અકર્ષોમાંથી તેને ઉગારી લે છે અને જે અકર્ષોમાંથી ઉગર્યો અને કાર્યોમાં સાર્યો તેની ક્ષીં અનનનિ થતી નથી આમ લોક અને સાચે નકરૂટ, લજાનુદય કામો.

કરવામાં હૃદયને રાક્ષસારી જે પ્રર્ણવ સ્થિત રૂપિ એટલે લગ્ન લગ્ન એ નારીનું નહીં મરમાવડું જુવણ છે નિર્લગ્નતામાં કુલીનતા નથી ખાનદાનીનું દેવાળું છે. અને માણસ ઇશ્વરનો પુત્ર છે એટલે મહાકુલીન છે એની ખાનદાનીને દેવાળું ન હોય અર્થાત મહાકુલીન મનુષ્ય ન કરતા જેવું કરતા લાગે. એને ન છાજવું એ ન કરે. એનું નામ ક્ષી છે અને મનુષ્ય ક્ષીમાં હોવો જોઈએ.

આ ઉપરાંત મનુષ્ય અંધપલ હોય આંધળ્ય એટલે વિના પ્રયોજને વાણી, હાથ, પગની ચેષ્ટા કરવી તે એટલે કે અંધરતા બંકનેકાટો કરવો-લવારો કરવો-વિના કારણે હાથ પગ વગેરે કુર્મેન્દ્રિયોને પ્રવર્તાવવી તે. ટુંકમાં વૃથા ચેષ્ટા જે ચેષ્ટાની પાછળ કાંઈ હેતુ ન હોય એવી નિર્હેતુક ચેષ્ટામાં લાગ્યા રહેવું એ તો એક પ્રકારની હલકટતા છે એમાં ગૌરવ નથી. હલકટ બનવું-લાઘવતા બતાવવી-નિરર્થક લૂલીને-હાથને પગને પ્રવર્તાવવી એ જેમાં મોણસનું કામ છે ઇશ્વરભક્ત જેવાને નથી એટલે તે કદી નિર્ર્થક વાણી ન બોલે નિર્ર્થક કામ ન કરે અર્થાત ઇશ્વરભક્ત ની તમામ ક્રિયાઓ સૌર્થકજે હોય તે વૃથા ચેષ્ટામાંથી મુક્ત બને જે હેતુથી આપણને હાથ, પગ, હલ-વગેરે મેળવા છે તે હેતુર્થક જે આપણે તેમને ઉપયોગ ને કરીએ તો ભગવાને આપણને જેના દ્રષ્ટી બતાવે છે-તે દ્રષ્ટનો દુરુપયોગો જે થાય અને દ્રષ્ટનો દુરુપયોગો તો માનવ કાયદામાં પણ દોષદાગી ગુનેહ છે આવો દોષદારી ગુનેહ-આવો પ્રણાપરાધ ઇશ્વરભક્ત ન કરે.

વળી માણસ તેજસ્વી હોવો જોઈએ તેજ એટલે આમડીનો ચળકાટ એવો અર્થ નથી. તેજ એટલે આતર આજસુ અસત્યથી કદી નુ દખાનારે આંતર આજસું એટલે તેજ અર્થાત અસત્યથી ન દખાતાં, સત્યથી અસત્યને મહાત કરવાનો જે માણસમાં ગુણ તેને તેજસું કહેવામાં આવે છે અસત્યને ન અપનાવવાની અને સત્યની આરાધના કરવાની તમજીને તેજ કહેવામાં આવે છે. માણસે આપું તેજ રાખવું ઘટે તેજ એટલે અભિમાની એવો અર્થ કંપાચે નથી. આત્મામાંની તેજ હોય દેહમાંની અભિમાની હોય.

વળી માણસ સંખ્યાવર્તે હોય. ક્ષમાં એટલે 'નિર્જલના' અંપરાર્થને સદી લેવાની શક્તિ આપણાથી નિર્જલ માણસ આપણને દબાવે તો તે

દ્વલવણીથી ઉરકેરાઈ જઈ તેને સામે સળ કરવાની વૃત્તિ રાખવી-તેનો કિન્નો લેવાની દાનત રાખવી એમાં નિર્બલતા છે. દુષ્ટતા છે. દુર્જન છે. ધર્મ-તો એ છે કે સામે માણસ આપણને આવી રીતે દમે તો તે દમનથી અકળાઈ ન જતાં-દમનને દમનથી નહીં પણ પ્રેમથી શમાવવાની અખૂટ ધીરજ એટલે ક્ષમા-અસત્યને નમતું આપવાની આમાં મન્ય પણ નથી. પણ અસલ અસલજ છે અને અસલ હોદ્દાને અસલથી તેનો પ્રતિકાર ન કરતાં સત્સદાસ તેનો પ્રતિકાર કરવો એમાં ક્ષમાવૃત્તિનું મૂલ્ય છે. આ ક્ષમા અખાધિત આત્મદર્શનની સ્થિરતામાં સ્થિર થાય છે. નિર્બલ માણસની દ્વલવણીથી ન દ્વલાતાં તેને સહી લેવામાં જે પ્રસન્નતા છે તેજ ક્ષમાનું ફલ છે. ક્ષમા કાંધે-અસદિષ્ટ્યુતાને-અધર્મને કાંડી કાઢે છે. અને તેની જગ્યાએ પ્રેમને અપાર સહનરીક્ષતાને અને અખૂટ ધીરજને જન્મ આપે છે.

વળી માણસ ધૃતિવાળો હોવો જોઈએ. ધૃતિ એટલે મહાન આપત્તિ વેળાએ પણ સ્વધર્મથી ન ચળતાં, કર્તવ્યનિશ્ચય કરવાની દૃઢતા સ્વસ્થતા વખતે તો બધા કાળા અને પણ જે માણસ મહાન દુઃખમાં પણ દુઃખથી ન દબાતાં તેવે પ્રસંગે પોતાનો ધર્મ શો છે એ વિચારી, ધર્મ ઉપર અચળ આસન-બીજાવી કર્તવ્યકર્મનો નિર્બંધ કરવની દૃઢતા બતાવે તેને ધીરજવાન માણસ. ધીરજથી કશું ખોવાતું નથી. કર્મફલને વિના કથંકારે ભોગવી લેવાની જેનામાં બહાદુરી છે અને કર્મફલને માટે વલખાં મારવાની જેનામાં જ્ઞાન વૃત્તિ નથી તે ધીરજવાન બનીશકરો. અર્થાત્ કર્મફલની પ્રાપ્તિ અટક છે એમ જે સમજીને ધર્મમાં સ્થિર રહે તે ધૃતિરીક્ષ છે.

વળી ભગવાનનો ભક્ત સૌચસંપન્ન હોય. સૌચ એટલે બાહ્ય અને આંતર પવિત્રતાવાળો. આ ઉભય પ્રકારની પવિત્રતાનો ખારખા અખ્યાપમાં ઉત્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

વળી તેવો ભગવાનનો ભક્ત અદોહી હોય. ક્રોધ એટલે વિશ્વાસવાન ભક્ત યદને દોષનો વિશ્વાસવાન થઈ સહેજ નહીં. ભક્તજીવન તો લોકના વિશ્વાસનું વિશ્રામસ્થાન છે. આથી ભક્ત ભોક્તો પૂર્ણ વિશ્વાસવાન હોય. કોઈ દોષનો વિશ્વાસવાન ન કરે.

વગી ભગવાનનો ભક્ત અતિમાની ન હોય. અતિમાન કોટને પોતાને માટે પૂન્યત્રય અતિશય-બેહદ ભાન. એટલે કે હું ભગતનો પૂન્ય શુ દરેક દ્રષ્ટિએ મને જગતે પૂજવો જોઈએ એવો વહેમ એટલે 'અતિમાનિતા' જે જગતમાં સર્વત્ર યગિપૂર્ણ, નિર્દોષ અને સમસ્ત કલ્યાણગુણસંપન્ન ઇશ્વર છે તે જગતમાં પોતે અતિપૂન્ય છે એવા પધાવ રાખવો-એવો કે પોષવો એ તુચ્છતા છે એવા વહેમમાં પીડાવવાનો સમલુ માણુમને હજી નથી અતિમાનમાં અડકતા છે-અંતુનમતા છે-ત્રાસકારત્તિ. એમાં નાસ્તિકતા છે ધૃષ્ટા છે વિષમના છે અતિમાની ધનવામાં પરમાત્માનુ અપમાન છે પોતાને વિષે અબ્રાન્ત રહેલું એ માણુસનો ધર્મ છે આથી પોતાની કિંમત માણુસે પોતાની કલ્પના મુજબ જગત પાસે અકારવાની હઠ છોડી દેવી જોઈએ. અમાનિતામાં નમ્રતા છે ઇશ્વરનો આનકાર છે અમાની દશામાં લોકમાન્ય થયાંની ચાી છે, લોકમાન્ય ઇશ્વરમાન્ય માણુ થાય છે કેમકે લોખંથી ઇશ્વર શુદ્ધો નથી પથમાં પરમેશ્વર છે એવી તો આપણી કહેવત છે આથી ભક્ત પુરૂષ અમાની હોય. આમ અત્યધીમોડી અમાનિતા સુધીના જનીસ શુણો. દેવી સપત્તિ છે આ દેવી સપત્તિમાં માનવ જીવનના ઉત્કર્ષને લગતા તમામ સાધનો સમાઈ ગય છે આથીજ ભગવાન કહે છે આવો માણુસ દેવી સપત્તિનો જીવનમાં પ્રમન કરવાને જન્મે છે અને જેણે શુણમય જીવન ગાંધુ તેને બન્ધન કદી થતુ નથી. અર્થાત્ જેણે જીવન જીવવું હોય તેણે આ શુણને સંપાદન કરવાને માટે એકાગ્ર હૃદયથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેનામાં બીજરૂપે આ શુણ છે અને તેને દક્ષરૂપે રિકસારવાની વૃત્તિ છે તે દેવભક્ત છે ॥ ૧-૨-૩ ॥

। दग्धो वर्पोऽतिमानश्च क्रोध पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

। દંભ, દર્પ, અભિમાન, અને ક્રોધ તથા નિશ્ચય ફટોરતા તથા અજ્ઞાન, હે પાર્થ ! આસુરી સપત્તિને ઉદ્દેશીને જન્મેલાને હોય છે. ॥ ૪ ॥

આમ આગલા ત્રણ શ્લોકોમાં ભગવાને દેવી સપત્તિમાં સમાવેશ થાય એવા જનીસ શુભગુણોનો ઉલ્લેખ કર્યો આ માદ્રીમાં માણુસને સેવક

જનવંતિ માટે, જીવતી જાતિ કરવાને માટે, જે સંપત્તિ જોઇએ, તેનો અતંતર્ભાવ થઇ જાય છે. હવે મણિસે-સજ્જવા, જેવી-પોતાનામાં ન સંધર્યા જેવી આસુરી સંપત્તિનું ભગવાન-વર્ણન કરતાં કહે છે કે : હે અર્જુન દક્ષ, દર્પ, અતિમાન, ક્રોધ તથા કઠોરતા અને અજ્ઞાન-આટલાં આસુરી સંપત્તિને અભિલક્ષણીને ઉપજેલા-એટલે કે ભાવિમાં જેનું-અકલ્યાણ થનાર છે એવા મનુષ્યમાં હોય છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! અસુર અને સુરનો આકૃતિએ ભેદ નથી. આચારે ભેદ છે. એકજ કુલમાં હિરણ્યકશિપુ અને પ્રહલાદ જન્મી શકે છે. અર્થાત્ આકારની એકતા છતાંએ જો આચારની વિપરીનતા હોય હોય તો દેવ, દાનવના ભેદ પડે છે જોના. દેવ જેવાં આચરણુ તે દેવ. જોનાં દૈત્ય, જેવાં આચરણુ તે દૈત્ય. આમ માણસ પોતાનાજ વર્તને દેવ અને છે અને દાનવ અને છે. દેવ બનવા મટિના ગુણોનો ઉદ્ભવ કર્યો. હવે દાનવ માણુ એની આખ્યા આપે છે. ભગવાન, કહે છે કે હે, અર્જુન ! જોનામાં દંભથી, માંડીને અજ્ઞાન પર્યન્તની છ અશુભ-વૃત્તિસ્વરૂપ અશુભગુણો હોય તેને અસુર-જાણુવો. તેમાં દંભ એટલે પોતાનું અન્યથા દર્શન એટલે, કે પોતે જોવા હોય તેવા ન દેખાડતાં પોતે જોવા નથી તેવા જગતને દેખાડવાનો પ્રયત્ન. અર્થાત્ દંભ એ અસત્સત્નો જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે. જેવી હોય તેવી જગત આગળ જાતને પ્રકટ કરવી એટલે સત્ત આચાર જેવા આપણે મથી-તેવા જગતને આપણે છીએ એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન. એટલે, દંભ અને આ પોતાને અન્યથા બતાવવાનો પ્રયત્ન માણસ અનેક રીતે કરે છે. કાષ્ઠકેળા વેપારી - તે કાષ્ઠેળા બાપાદારા, કાષ્ઠેળા-કાષ્ઠ-ક્રિયાદારા તે કાષ્ઠેળા ચતુરાષ્ઠદારા એમ અનેક રીતે માણસ પોતે નથી તેવા હોવાનો જગત આગળ પ્રયત્ન કરે છે. આ દંભ દંભેશાં પોતે હોય છે. કેમકે સત્ત હંમેશાં નક્કર હોય છે. અને અસત્ત હંમેશાં પોતું હોય છે. અને અસત્સત્નો જ્યેષ્ઠ કુવર-દંભ પોતું પોતોજ હોય છે. દંભ કરવાથી કદાચ જગત છેતરાય. પણ જગત તો છેતરાતી નથી ! અંતર્યામિ જો છેતરાતો નથી. વળી અસત્સત્ના આચરણથી સત્ત ક્રાંધ કરી જાય નથી. તત્કાલને માટે સત્ત દંભકાષ્ઠ રહે પણ વખત આવે સત્સત્ના જેટલી બેશરમ કાષ્ઠ - સીજ નથી ! તદ્દન નમસ્વરૂપમાં આશીને એકેળા તો તે ઉભવાનુંજ. કેમકે સત્સત્નો એ સ્વભાવ છે. અને આથી દંભ જીવનમાં જરૂરીજ નથી. જેવા આપણે ન હોઇએ તેવા જગતને બતાવીએ તેવી કાષ્ઠ આપણે તેવા થઇ જતા નથી ! અને આમ દંભ અસત્સત્તો દોનાથી અને માણસ સત્સત્ત સ્વભાવ હોવાથી દંભને જીવન

નમા કયાયે અવકાશ નથી. વેપદારા-લાભદારા-ક્રિયાદારા-આતુરીદારા
આપણી જાતને અન્યથા પ્રકટ કરનામા તાત્કાલિક આત્મતોષ જેવો, બલે
લાગે પણ દલને નીચાડવાને માટે કુટિલતાના આચાર્ય થવું પડે છે
અને છતાં જેવડે દલ જીવી તો શકતોજ નથી આથી કાષ્ઠપણુ દ્રષ્ટિએ
દલ બીન જરૂરી છે ખૂબ હડો નિચાર કરતા તો માણસને સમજાગે કે
દેહથી માડીને બુદ્ધિ પર્યન્તના અથા પદાર્થો પણ દલ છે કેમકે તે બધા
માણસનો આત્મા જેવો છે તેવો ન પ્રકટ કરતાં જેવો નથી તેવો પ્રકટ કરે
છે. પણ આ દલ તો કેવળ મુખ્ય અવસ્થામાં છૂટે આથી 'આ અર્દશ'
અદભી અવસ્થામાં એટલે કે દેહથી માડી બુદ્ધિપર્યન્તના પદાર્થોદ્વારા
આત્માને ઉક્ષી રીતે ન પ્રકાશિત કરવા દેવાતી અવસ્થા-આત્માને આત્મા
રૂપેજ પ્રકટ કરવાની અતિસહ્ય દશાને ધ્યેય તરીકે રાખી માણસે દલની
અજ્ઞાન-ચૂડાથી મુક્ત થનાનો પ્રયત્ન કરવો. એમાંથી છૂટવા માટે તેણે
સલનું-સમવતાનુંજ શગળ સ્વીકારવું જોઈ. દભી માણસ દેવલક્ષ નથી
હોઈ શકતો કેમકે તે સર્વજ દેવને છેતરવા માટેનો નિષ્કળ પ્રયત્ન કરે છે

વળી જેનામાં દર્પ હોય તે દેવલક્ષ નથી જાનવ છે ધન-જન-
વિદ્યા-શાસન વગેરેને લઈને મોટાઓનો તિરસ્કાર-અપમાન કરવાની જે
બેલાન અવસ્થા તેને દર્પ કહે છે માણસ સામાના અસ્તિત્વનો અનેક
રીતે ધનકાર કરે છે મારી પાસે જો અદ્વળક દ્રવ્ય હોય તો તે દ્રવ્યના
કેંદ્રને લઈને કુ, મહાપુરુષ-નિર્ધન મહાપુરુષની અવદા કરતા ન, હરે મારી
પાસે જો જનન્યજ હોય-વિદ્યાનુ, જળ હોય-સત્તાનુ, જળા હોય, તે તે
બધાનો કું સારી પેડે દુરુપયોગ પણ કરી શકે આમ ધનબળ-જનન્યજ-
વિદ્યાબળ-સત્તાબળથી આધળા બની જઈ સામા પુરુષને પુરુષકારવાની જે
વૃત્તિ તેનું નામ દર્પ છે. આ વૃત્તિમાં ઘેર અજ્ઞાન છે, કેમકે ધનાદિબળ
એ કંઈ ચિર જીવ નથી અને વળી ધનાદિ કરતા આત્મા-પણી તે કાષ્ઠ
પણ રૂપે આનીને ઉભો હોય-વધારે મૂલ્યવાન ચીજ છે, એ, અસલી, ચીજ
છે આથી ધન વગેરેના કેટલી બેલાન થઈને માણસ બીજા કાષ્ઠપણુ
માણસને અવમાને-અસત્કારે-અવદા કરે-પુરુષકારે તે માણસ દર્પી છે
અને દર્પી માણસ આત્મા અપમાન કરે જેનું અપમાન થાય તે
આપણને કદી પોતાનું મોડું ન બતાવે. આત્મા તો તેજાઓનો, પણ તેજ
છે આથી એવા દર્પી આગળ તે કદી પોતાનું સ્વરૂપ બોવતા નથી. આ
દર્પ પરમાત્મા સાથે એક અજ્ઞા છે એની નીતગી સમજાને કાઢી દે છે

પરમાત્માને જડ જણાવે છે અને હજારે માણસને આધમ બનાવી દે છે. આવા કાંઈ પુરોહિત ભગવાનના કદી લક્ષ્ય નથી હોઈ શકતા. કેમકે તેઓ જાણે અને પચાસે સર્વેષ્વર પરમાત્માને આપવાને છે—પુત્રહાર છે,

આજ રીતે અતિમાન પુરુષ પણ દેલ છે અતિમાન એટલે પોતાને માટે અતિશય પૂજ્યભાવની કલ્પના. માણસ, હું મહામેટો છું એવી મોટા દુનિ પોતાના ઉપર આરોપીને પોતેજ પોતાને મોટો માનવાની ભ્રમજામા ભમે છે. અર્થાત્ પોતે પોતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે. પોતાને મિત્ર જાણનાજ ખ્યાલો અંતરમાં ભરી રાખી પછી તે ખ્યાલ મુજબ દુનીઆએ પણ તેને માનવો જોઈએ એવી આશા રાખે છે. દુનીઆ જો તેના તે ખ્યાલને ન પોષે તો તે તરત છંછેડાઈ જાય છે અને આખા જગતને ભાડવા મંડી પડે છે. બસ જગત તેના લાડીયા ખ્યાલોને પોષતું નથી—અને પોષવા અધાર્ણ નથી—તેથી આ નિર્દોષ વિશ્વરચના તેને દેવમય બાસે છે. અતિમાન એ જાત વિશે મધાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને કારણે જન્મે છે. પોતે કાણુ છે—કેવો છે—પોતાનામા શા ગુણો છે—શી શક્તિઓ છે—પોતાની આમનમા આવી નિષ્પક્ષપાત પરિક્ષા જે ન કરે તે અતિમાનના ભોગ થઈ પડે છે. વળી માણસ જે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી જોશે તો તેને લાગશે કે તેની પાસે એવી એકપણ વસ્તુ જેને માટે તે અભિમાની થઈ શકે નહીં જગતમા અણુએ અણુમા સર્વેશ્વર સર્વશક્તિ સમગ્ર કલ્યાણ ગુણસંપન્ન પરમાત્માનો વાસ છે તે જગતમાં માણસને માટે અતિમાન એ અવિવેકી બની છે. વળી શરીરે માથે સવાશેર હોય છે જે એ કહેવતમાં પણ ઉકું—સત્ય છે આથી જે માણસ અતિમાની છે તે આત્મધાતી બની વિશ્વાસ ધાતકે બનવાનો અર્થ લે કરે જ છે આથી અતિમાની પુરુષ કદી દેવલક્ષ્ય બની શકતો નથી. દેવલક્ષ્ય તો આમાની હોય આમાની બનવાથી ઇશ્વરનો સદૃશ સર્વેશ્વર પરિપૂર્ણ છે એમ સમજવું છે એટલે કે સચ્ચિદાનંદ સ્થિર એકતૃતીયાશ સમજવું છે.

વળી કાષ્ટ એ દૈન્યનો ગુણ છે દેવનો તે દુર્ગુણ છે. જાતને જોને આમાને પીમા કરનારી, જાળતરાણ એક ખાસ પ્રકારની મનોરૂતિ એટલે ક્રોધ. અર્થાત્ કાષ્ટ સ્વરૂપે વ્યક્તિ જોવા છે. જેનામા એ પ્રકટ થાય તેનામા જાળતરાણ ઉપજાવે તેનું લોહી. હુકળી આવે, મન ઉકળી આવે. હુકળી ઉકળી આવે હૃદય ઉકળી આવે અને હુકળે મન અવિવેકી બને છે.

અવિવેકી ઉપર આરંભ થયેલું મન કદી વિવેકી 'વર્તન' કરી ન શકે. એટલે છતાં આખે માણસને ક્રોધને લીધે અમાપો આવે છે વગી ક્રોધ કરવાને કદી અવકાશજ નથી ક્રોધ અતૃપ્ત ઇચ્છોનું પ્રતિરૂપ છે આત્માનો સ્વભાવ પૂર્ણકામ છે જે માણસ આત્માના પૂર્ણકામ સ્વભાવને ઓળખે તે માણસની ઇચ્છા પૂર્તિ થવીજ જોઇએ એવો તેનો આમક હોતો નથી કેમકે ઇચ્છાતૃપ્તિ કે ઇચ્છાભંગ એ બન્નેથી આત્માના અસપ્ત સ્વભાવમા રતિભાગ ફેર પડતે નથી વગી માણસ જેના ઉપર ક્રોધ કરે તે પશુ પોતાના જેટલોજ હયાંપાત્ર છે આ જગત ઉપર એરી એક વસ્તુ નથી, એક પ્રાણી નથી, જે પ્રમુખ પુરુષની દ્રષ્ટિએ ક્રોધનેપાત્ર હોય પ્રાણીમાત્રને ચાકવાનો તો જગતમા પ્રતિપક્ષે અવસર છે' એ મહાત્મન છે ચાકવાનું જેણે મહાત્મ લીધું હોય તેને માટે તિગ્રહાર-ધૂણા-ક્રોધ એ બધય અલગ છે એના સ્પર્શે તે અલગાય આથી જાનને બાળનાર-આધજો બનાવનાર-એવોદારને-બધ કરનાર ક્રોધને જીવનમા કરાવે અવકાશજ નથી અને છતાં માણસને ક્રોધ પગલે કે આ ક્રોધની મજબૂતી આત્મજાનમા છિદ્રની સૂચક છે આમ ક્રોધ સ્વરૂપે અગ્નિ જેવો છે વગી એનું ફલ પશુ આત્માની અને પગની પીડાજ કે ક્રોધથી માણસને મોતાનેજ એક જાતની અસહ્યવેદના થાય છે અને જેના ઉપર ક્રોધયાય તેના આત્માની તો એમાં ફૂલરણી છે જ આમ પરિણામે જાતને અને બીજાને એમા દુઃખ જ છે તો'જે સ્વરૂપે અગ્નિ જેવો દાહક અને ફલદ્રષ્ટિએ આત્મા અને બીજાને સતાપ કરવાનાર છે એવા ક્રોધને જે વશ થાય તે પામર પ્રાણી છે ક્રોધ માણસને કપૂ કરે છે ક્રુદ્ધ કરે છે અગપામણો કરે છે આથી ક્રોધ તો દૈત્યનોજ સ્વભાવ હોય દેવભક્તનો નહીં

વગી દૈત્ય પુનઃપર્ય હોય છે પાર્શ્વ-પર્યતા-કઠોરતા-એ બધાય સખ્દનો એકજ અર્થ છે કઠોરતા એટલે જીવનમા સદાતન હુખખાપજુ ક્રોધપશુ બવહારમા કામજતા ને મૃદુતા કે સૌમ્યતાને તકજ ન આપી તે "લાવ હરી નાક કાપુ" ની સતતવૃત્તિ એવા પુરુષના મોદા ઉપરજ એના હુખખાપણાની છાપ હોય છે નિર્દયતાની છાપ હોય છે આખમા-મોદા ઉપર-મનમા-તનમા-તુદ્ધિમા-વર્તનમા આવી સદા કઠોરતા ા છાપ વાળા હોયું એ દૈત્ય બનવાનો પ્રયોગ છે જ્યારે દેવભક્ત તો માર્દવની આગ હોય કેમકે કઠોરતા એ કાંઈ માણસનું હ મેંદા બૂવણ નથી સ્વપર્યના નિર્મલ પાત્રમા કવચિત્ કયેર થવાનો પ્રસંગ આવે પશુ તેવા પ્રસંગે તો કઠોરતા કરતાએ અંતરમા આત્મભાવની કામજતાજ

વધુ હોય છે અને પ્રકૃતિને નમેવું ન. આપણની માત્ર કલતા હોય છે. પરંતુ કલંગતામા તો આત્માને, વિસર્જી બ્રહ્મ, પ્રકૃતિના સુલભ થઈ પ્રકૃતિ કહે તેમ-દોરવે તેમ દોરાવાની મુક્તમુક્તિ છે આવી કલંગતા નિન્દ્ય છે. દૈત્યની એ મ પત્તિ છે બાવિઆ એવા પુરુષનું મેય નથી થયું.

વળી અત્યંત એતો દૈત્ય પ્રકૃતિનો ગુણ-ચિરોમણિ હોય છે અત્યંત એટલે હવું તાત એટલે કે કાર્યાકાર્યને અવિવેક માણસ, હોદ્દાને મારે શુ કરવું જોઈએ, શું ન કરવું જોઈએ એવા વિવેકનો અભાવ એટલે અત્યંત ભણી-સમજી-વિચારીને કર્મ કરે તે માણસ, એવી મનુષ્ય સજ્જની બુદ્ધિ પત્તિ છે અને સમજી વિચારીને કર્મ કરે તો તેણે આત્મદ્રષ્ટિએ જ તમામ કર્મ કરવા પડશે. કેમકે આત્મદ્રષ્ટિપ્રધાન જ ખરેખર માણસ હોય છે પરંતુ જે કેવળ માનવની આકૃતિ જ લાગ્યવશાત મેળવી, રાકયો છે અને માણસની લાખકાત જ કમનસીબે નથી પ્રાપ્ત કરી રાકયો તેને હ મેશાં આ કાર્ય અકાર્યનો અવિવેક પળવવાનો અને પરિણામે તે ન કરવા જેવું જ-કરવાનો અને કરવા જેવું જ ન કરવાનો માણસ જાતિનો મેટો ભાગ આ રાગથી પીડાય છે. અને આથી જ પ્રત્યેક મુગ્ધ માણસને જીવના આર્થની જરૂર પડે છે આમ જનામા કાર્ય, અકાર્યનો વિવેક નથી તે અત્યંત છે. અત્યંત દૈત્યમા હોય દેવભક્ષામા ન હોવું ઘટે, બસ આ છ અશુભ ગુણો છે, અશુભ યત્તિઓ છે. આ યત્તિથી જે પીડાય તેનું ભાવિ કલ્યાણ થવું નથી તેને અસુર એવી મંત્રા મળે છે ॥ ૪ ॥

દૈવી સંપત્તિર્મોક્ષાય નિષન્ધાયાસુરી મતા ।

“ મા શુચઃ સંપદ્ દૈવીમભિજાતોઽસિ યાજ્ઞક ॥ ૫ ॥

જાણકારોને મટે, દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને માટે અને આસુરી સંપત્તિ અવશ્ય બંધન માટે છે હેટપાડક ! તું દૈવી સંપત્તિને અભિલક્ષીને જન્મેલો છે, આથી શોક ન કર. ॥ ૫ ॥

આવી દૈવાસુર સંપત્તિનો જેક ભગવાને જાતાએક આવી દૈવાસુર સંપત્તિને સાક્ષી અર્જુન હૃદયમા અક્રાંધો-તેને સુઅવળ થઈ કે, હું દૈવી કોટિનો છું કે આસુરીનો ? અહીં જ્યાંકે અર્જુનની આત્મર સુઅવળ જોઈ ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાને તેની આ સકાને હટ કરવાને મટે તેને

આશાસન આપતા, અને પ્રકારની સંપત્તિનો ફક્ત ભેદ વર્ણવતા, કહ્યું કે હે અર્જુન! દેવી સંપત્તિ વિમોક્ષને મારે છે અને આસુરી સંપત્તિ નિબન્ધ મારે છે એવા નિશ્ચય છે. હે પાંડવ! તું દેવી સંપત્તિને અલિંગ્ય ક્ષીને જન્મેશે. છે. મારે તું શોકે મ્હ કટ. અર્થાત્ હે અર્જુન! દેવી સંપત્તિના વિકાસમાં અને સ્થિરતામાં મોટા છે. એટલે કે જે માણસ જીવનમાં આ દેવી સંપત્તિને કેળવે છે તે માણસને સંસારનો બંધનો સ્પર્શતી નથી. અને અતે તેને વિરેહમુક્તિ પામી મળે છે. અર્થાત્ દેવભક્ત છેવટે સ્વર્ગદેવ થાય છે. જીવ જો આ સંપત્તિને જાતમાં સમૃદ્ધ કરે તો જીવ મરીને ચિંત થાય છે. આસુરી સંપત્તિ માણસને અવશ્ય બંધનકર્તા નિવડે છે. જે માણસમાં આસુરીશક્તિની સમૃદ્ધિ છે તે પ્રતિપળ સંસારમાં બંધાતો જાય છે. દુઃખમાં મન જ માણસના મોક્ષનું અને બંધનનું સંસ્કાર મુખત્યાર છે. દેવી સંપત્તિના બેહદ વિકાસમાં બંધનમાંનું મોક્ષનું છે. જેમ જેમ દેવી સંપત્તિ સમૃદ્ધ થતી જાય છે તેમ તેમ આણસનું મન વિશાળ બનતું જાય છે. અને એક દશા એવી પહોં આવે છે કે જ્યારે એ મન આત્મરૂપ બની જાય છે. એટલે મન જ મુક્તિ થાય છે. અને આસુરી સંપત્તિથી મન જ બંધાય છે. આત્મા તો મન સાથે ધસાય છે. મૂળ સ્વરૂપે એ મુક્ત જ છે. આથી પ્રત્યેક માણસે દેવી સંપત્તિના વિકાસ મારે ચતુર્શીએ થવું જોઈએ એવા અર્થો ભગવાનેના આશય છે. ભગવાને આ ફલભેદ કહી ત્યારે અર્જુનના હૃદયમાં સંકા ઉપજી કે હું દેવી સંપત્તિવાળો છું કે આસુરી સંપત્તિવાળો હોઈશ? ભગવાને અર્જુનની આ સંકાને નિર્મૂળ કરતાં કહે છે કે હે અર્જુન! તારે શોકનો અવસર નથી. તું દેવી કાંટિનો જીવ છે. અર્થાત્ અર્જુનકારિ તમામને ભાવિ અર્જુનેને ભગવાને અર્ધા આશાસન આપે છે. ભગવાને જેના સહચર છે સંખા છે-સારથી છે-ગુરુ છે-માર્ગોપદેશક છે તે કદી આસુરી સંપત્તિવાળો હોય જ નહીં ॥ ૫-૥ ॥

હો ભૂતસર્ગો લોકેડસ્મિન્દૈવ આસુર યવ સ્ત્રી ।

દેવોઃ વિસ્તરણાઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મેઃ શૃણુ ॥ ૬ ॥

આ જગતમાં જે પ્રકારની મનુષ્યોની સૃષ્ટિ છે. દેવી અને નિશ્ચય આસુરી. દેવી સૃષ્ટિ વિસ્તારથી કહી છે. હે પાર્થ! આસુરી ને મારી કનેથી સાંભળ. ॥ ૬-૥ ॥

આમ દેવી અને આસુરી સંપ્રતિભા દ્વલભેદ કલોઃ સપદ્ભેદે મનુષ્ય-
નાં પશુ ભેદ પડે છે. દેવી, સ્વભાવના અને આસુરી સ્વભાવના એમ
માણસના બે ભેદ છે. તેના દેવી સ્વભાવના મનુષ્યોનો તો ભગવાને શરુઆતનાં
ત્રણ મોઢોમાં અને નવમાં અધ્યાયમાં દીક દીક પરિચય આપ્યો. હવે આસુરી
મનુષ્યો પરિચય આપવો બાકી રહ્યો. બન્નેનું ચોખ્ખું રૂપાચિત્ર દોષ્ય. તો
માણસ વિવેક કરી કયો માર્ગ અહણ કરવો એ વિચારી વર્તી શકે. આથી
હવે આસુરી સંપત્તિવાળાનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે હે પુમાપુત્ર
અર્જુન! આ જગતમાં મનુષ્યની એ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે. તેમાં એક દેવી
સૃષ્ટિ અને બીજી આસુરી છે. તે બે પૈકી દેવી સર્ગ તો મેં તને વિસ્તાર
પૂર્વક આ પ્રદેશમાં કહી દીધો છે. હવે હું આસુરી સર્ગને મારી પાસેથી
સાંભળા અર્થાત્ હે અર્જુન! હવે હું તને આસુરી મનુષ્યો કેવા દોષ્ય છે
તે કહું છું તે સાંભળ ॥ ૬ ॥

પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ જગત્ ન વિદુરાસુરઃ ।

ન શૌચં નાપિ આચારો ન સત્યં તેષુ વિચરે ॥ ૭ ॥

આસુરી મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિને ભણતા નથી,
તેમનામાં પવિત્રતા કે સાધુ આચાર કે સત્યતા નથી. ॥ ૭ ॥

હવે આંગણા શ્લોકની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર બાર શ્લોકોદ્વારા આસુરી
મનુષ્યનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે હે અર્જુન! આસુરી મનુષ્યો પ્રવૃત્તિને
કે નિવૃત્તિને ભણતા નથી. તેઓમાં નથી તો પવિત્રતા, નથી શિશ્યાચાર,
નથી તેઓમાં સસ. અર્થાત્ હે અર્જુન! જેઓના જીવનમાં દોષ છે-દોષ
છે-ક્રોધ છે-પરુપતા છે-અમાન છે એવા આસુરી મનુષ્યોને, યોગ્યપણાનું
તને પહેલું લક્ષણ બતાવું છે. તેઓને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનું જ્ઞાન નથી હોતું.
એટલે કે વેદ-શાસ્ત્ર વિદિત કર્મોમાં માણસે લાભ્યા રહેવું ધરે-પ્રવૃત્તિ કરવી
ધરે એવું તેમને લાગ નથી હોતું. ન વેદશાસ્ત્રે ન કર્મશાસ્ત્રે ન કર્મોમાંથી નિવૃત્ત
યતું ભેદભે એવું તેમને લાગ નથી હોતું. અને આ જગતના અભાવને
લીધે તેઓ ન કરવા જેવું કરે છે અને કરવા જેવું વિસરે છે. આથી
જેમને ધર્માધર્મ-કૌર્મ્યાકૌર્મ્ય-નું જ્ઞાન નથી તે આસુરી માણસ છે એમ
બોલો. વળી જેઓમાં બેદારની કે અંદરની પવિત્રતા નથી તેને મનુ
આસુરી માણસ માનગરે. વસ્ત્ર-શરીર-શરીરની અંદર-મનમાં-બુદ્ધિમાં

હૃદયમાં અને આચારમાં અને વ્યવહારમાં ચોક્કસ નથી-મેં એ છું તે માણસ આસુરી છે. વળી જેઓમાં શિષ્ટાચાર નથી તેઓ આસુરી છે. શિષ્ટ એટલે શીખેલા-ભણેલા-કેળવાયેલા-સખ્ય-સર્વમાન્ય-પુરુષો. એ સર્વમાન્ય સત્પુરુષોમાં જે આચાર હોવો ધરે તે જેમનામાં ન હોય તેઓ આસુરી છે. અને તે ઉપરાંત જેઓમાં સત્ય વ્યર્થ લાપણુ નથી તેઓ અસુર છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! અસુરને શિગડાં પૂછડાં નથી હોતાં. તે પણ માણસજ છે. પણ ફક્ત આકારમાં. અર્થાત્ જેમનામાં ધર્માધર્મનું જ્ઞાન નથી. બાહ્યાભ્યંતર પાવનતા નથી, સાધુ આચરણ નથી. વ્યર્થ લાપણુ નથી તે મનુષ્ય મનુષ્યોમાં અસુર છે. ॥ ૭ ॥

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જંગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

તેઓ જગતને અસત્ય-અપ્રતિષ્ઠિત-અનીશ્વર-એક બીજા માથી ઉપજેલું, કામરૂપી કારણવાળું-બીજું શું ?-એમ કહે છે. ॥ ૮ ॥

આવી અસુરોની જગત અને ધર્મરત્ને લગતી સમજણ કેવી હોય છે તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે હે અર્જુન ! તે મનુષ્યોમાં અસુરો, જગતને અસત્ય અને અપ્રતિષ્ઠિત-તથા કાળથી પ્રેરાયેલાં સ્ત્રી પુરુષના યુગલ ધર્મથીજ જન્મેલું, બીજું શું હોય શકે ?-એમ કહે છે, અર્થાત્ હે અર્જુન ! આવા અનાડી-બેકિતું જગત અને ધર્મરત્ને લગતું દ્રષ્ટિબિંદુ કે તને કહું છું. તેઓ આ જગતને અસત્ય માને છે. આ જગત કે જેને મેં પંદરમાં અધ્યાયમાં ઉપદેશી-વગરે પકડાઈ સમજાવ્યું હતું-એટલે કે જડચેતન સ્વરૂપ જગતને મેં સત્ય એવા પરમાત્મા રૂપી મૂળવાળું તને કહ્યું હતું તે પરમાત્મારૂપી મૂળવાળાં આ જગતને આસુરીજનો અસત્ય કહે છે એટલે કે સત્ય પરમાત્મારૂપી મૂળ-વગરનું માને છે. અર્થાત્ પરમાત્મારૂપી કારણ સિવાયનું સર્મજે છે. તેજ મુજબ જેમ તેની તેઓ પરમાત્મામાં ઉત્પત્તિ કાળે ઉત્પત્તિ માનતાં નથી, તેમ સ્થિતિ કાળે અને લય કાળે પ્રતિષ્ઠા પણ માનતા નથી. અર્થાત્ જગતની સ્થિતિ અને લય પરમાત્મામાં છે એમ તેઓ મનના નથી. વળી તેઓ જગતને ધર્મ વગરનું સમજે છે. એટલે કે જગતનો કાલ સ્વામી-નિવનતા-સાક્ષી-શુભ-

શુભ કર્મફલનો આપનાર નથી એમ માને છે. વળી આ જગત કંપી રીતે
 હિલન ચલે એ સિધ્ધિમા તેઓ માને છે કે એતો પર અને અપર, એટલે
 નર નારીના યુગલ ધર્મથીજ આ જગત ઉપજાય છે અર્થાત્ કામનાથી
 પ્રેરાયલા સ્ત્રી પુરુષના પ્રાણધર્મથીજ આ જગત જન્મ્યું છે, એમાં
 વળી બીજું શું કારણ? અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રી ઉત્પત્તિ નર માદાના કામ-
 પ્રેરિત યુગલધર્મથી થાય છે એમાં ધર્મ-ધર્માધર્મરૂપ અદ્વૈત વગેરે બીજું
 કશું કારણ નથી. અર્થાત્ હે અર્જુન! આસુરી લોકોને સમજવાની તને
 બીજી ચારી, બતાવું છું. જેઓ આ જગતને, સહ પદ્ધતિનો નિર્માતા
 માને છે, જેઓ જગતને સ્થિતિ અને લય કાળે પરમાત્માની પ્રતિષ્ઠા-
 આધાર રહિત માને છે-જેઓ આ જગતનો કાલ નિયંત્રા જ નથી એમ
 સમજે છે તેઓને તું આમુઝી જાણજે. વળી જેઓ નર-એતન સમસ્ત
 જગતને કામપ્રેરિત નર નારીથી ઉપજેલું સમજે છે. એની પાછળ ધર્મ કે
 અદ્વૈતો કશો હાથ નથી એમ જાણે છે તેઓ આસુરી છે ॥ ૮ ॥

एतां दृष्टिमवाप्स्य, नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रमत्त्युप्रकर्माण, क्षयाय जगतोऽदिता ॥ ९ ॥

આ નિશ્ચય અવલંબીને તે મેલીમતિ વાળા, અદ્વૈતદર્શી,
 દૂરકર્મીઓ, જગતના ચંચુઓ, સર્વલોકના નાશ માટે ઉદ્ભવે
 છે. ॥ ૯ ॥

ઉપસા મોક્ષમા આસુરી આદમીની ધર્મર અને જગત સિધ્ધિ-દ્રષ્ટિ
 બેનારી હવે જે પુરુષોની જીવનમાં જન્મ અને જગદાસને લગતી ચારી
 ધોગ દ્રષ્ટિ છે તેઓનું જીવન કેટલી પીને છે તે બતાવતાં કહે છે કે હે
 અર્જુન! આ દ્રષ્ટિને, રેકડીને તે ખોવાઈ ગયેલા મિતનાળા, અદ્વૈતબુધ્ધિ,
 દૂરકર્મી, જગતના ચંચુ, પુરુષો સર્વલોકના નાશને માટે પ્રભવે છે અર્થાત્
 હે અર્જુન! જે અસુરોની જગત અને ધર્મરને જગતી ઉપલી દ્રષ્ટિ છે તે
 પુરુષો નષ્ટાત્મા છે અલ્પબુધ્ધિ છે ઉપકર્મી છે જગતના ચંચુ છે
 લોકોનો સર્વનાશ, ક્ષયનાશ છે નષ્ટાત્મા એવે ખોવાઈ ગયેલા આત્મા
 એટલે ચિત્-અત-કરણવાળા અર્થાત્ જેમની ચારી દ્રષ્ટિ-સમજ દોષ છે
 તેઓનું દૈવ ખોવાઈ જાય છે-ખોવાઈ જાય છે એટલે કે પાપના મેચથી
 કંટાળ જાય છે તપસ્વી મેચથી રક્ષિત. નદ્યવાળા પુરુષો અલ્પબુધ્ધિ

હોય છે અપ્રત્યુષ્ઠિ એટલે દૂધી નજર. તેમની દ્રષ્ટિ હીરં નથી બોલિ
કથાણુ એવી દ્રષ્ટિ બોધ શક્તી નથી. એટલે વર્તમાનને જ તેઓ સર્વસ્વ
સમજે છે વર્તમાનને જ સર્વસ્વ સમજનારા અને ભાવિ કથાણુ માટે
નિરાશ પુરુષો ચારોકના જ અનુયાયી છે દૂરદર્શી ન હોવાને કારણે તેઓ
ઉત્તકમાં બને છે ઉત્ત એટલે દૂર-દિશક તેમના બધા કર્મો દિ સા-પન્પીડાથી
ભરપૂર બને છે લોકને પીડીને તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધનાર બને છે
આત્મ વિચારમાં પુરુષો જગત રાગુઓ છે જગતને હિતે કદી તેમના
દયામાં નથી રાગુ નથી કેમકે તેમની દ્રષ્ટિ ધેરાયતી છે આથી સ્વાર્થાન્ધ
બની તેઓ જગતને પીડે છે અને પશ્ચિણમે સર્વવેાકનો નાશ કરવા તેઓ
પ્રેરાય છે. અર્થાત્ તેમના કર્મેદારા-લોક ઉચે 'ન ચઢ્યા નીચે પડે છે.
આમ જેની સ્મર મેલી છે તે છેડે જાનને અને જગતને દુઃખરૂપ બને છે
જેની સ્મર નીતરી તે જાનને અને જગતને સુખરૂપ નીવડે છે-જાન
છેજ તે સમજની રમત જેની સ્મર ચોકખી તે તર્ક ગયો જાણવો.
જેની સ્મર મેલી તે દુઃખરૂપ જાણવો અને લગવાન અડી મેલી સ્મર-
શુ પશ્ચિણમ આવે છે ને બનાવે છે ॥ ૬ ॥

કામમાશ્રિત્ય દુષ્કૃતં દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદુઃકૃત્વાસદ્માહાન્નવર્તન્તેશ્ચુચિમતાઃ ॥ ૧૦ ॥

દુઃખે પહું ન પૂરાય એવા વિષયાભિલોષને અવલંબી,
મોહને લીધે અવળા આશ્રહોને પકડી, દંભ, માન અને અદ્યથા
યુક્તિ, મેલો નિયમો વાળા તેઓ પ્રવર્તે છે. ॥ ૧૦ ॥

આગલા શ્લોકમાં અદ્યપદ્ધતિઓ જગતને હાનિકર્તા થાય છે એમ
ખતાનુ હવે તેના પુરુષ કેવી રીતે કર્તવ્યમાં વર્તે છે એ બાબતમાં કહે
છે કે હે અર્જુન ! દંભ, માન અને અદ્યથા યુક્તિ અપવિત્ર વતવાળા
આસુરી પુરુષો મોહના માર્ગ અસદ્માહોને પકડીને તથા સુરકેલીથી પહું
ન પૂરાય એવા કામનો આશ્રય લઇને પ્રવર્તે છે દંભ એટલે અધાર્મિક
છતા ધાર્મિક તરીકે જાતને ખતાવવી તે પોતે પૂજ્ય ન હોવા છતાં પોતા-
નામાં અતિપૂજ્યત્વનો આગ્રહ એટલે માન અને ધન, જન વિદ્યા વગેરેને
લીધે મોહાશ્રિતી અવતા કરવાનો સ્વભાવ એટલે દર્ષ આ દંભ, માન

અને મદ્ય જેઓ યુક્ત છે અર્થાત્ દબી, માની અને દર્પી પુરો. જેઓ અશુચિનતવાળા હોય છે અશુચિ એટલે અપવિત્ર મત એટલે આહાર વિહારના નિયમે. અર્થાત્ શાસ્ત્ર દ્રષ્ટિએ દરામ એવા આહારના શોખીન-એવા વિહારના મોજા હોય છે એવા માણસો મોડ એટલે કે વિપરીત-ઉનની-ખોટી-અમિત સમજવાને વીધે અસદ્ગ્રાહોને પકડી બેસે છે જેના જીવનમાં આહાર શુદ્ધ નથી તેની કદી સત્વશુદ્ધિ નથી અને સત્વશુદ્ધિ ન હોય એવા માણસ મોદથી હૃદયપૂરજ હોય મોદ એટલે અવિવેક, ઉધી સમજ અવળચડા પચાય આના અવળચડાઈથી તેના પુરો અસદ્ગ્રાહોને પકડી બેસે છે અસત્ એટલે શાસ્ત્ર નંદારેલા-પ્રતિષિદ્ધ કરેલા જે સાધનો તે સાધનોમાં આગ્રહવાળા અને છે એટલે કે પોતે જે વસ્તુની સિદ્ધિ કરવા માગના હોય તેની સિદ્ધિના સાધન તરીકે શાસ્ત્રે વર્ણવેલા ઉપાયો ન યોગ્યતા શાસ્ત્રે નંદારેલા ઉપાયોનું આચરણ કરના જકડી અને છે અર્થાત્ દુરાગ્રહને વળગીને રહેતા એવા આસુરી પુરો દુહપૂર કામનો આધાર લઈ પ્રવર્તે છે દુહપૂર એટલે મુશ્કેલીથી પથ ન પરાય એવો કામ એટલે ઇચ્છા અર્થાત્ તૃષ્ણાનો ખાડો એટલો ઉડો છે કે તેનું તગીઉ જોખું જડતુ નથી આરી અતલ તૃષ્ણાને પૂગવાને માટે તેઓના ડોહ નેય છે પરંતુ તે કાર્ષ પૂરાતી નથી યપાતિ રાખતુ ધ્યનિત એ અમગ સર્જન છે આમ મુશ્કેલીથી પથ પૂર્ણ થાય એવી કામનાને જીતીને તેઓ પ્રવર્તે છે એટલે કે પોતાની મનમાની સિદ્ધિ માટે મનમાન્યા, લોક અને શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ કર્મોમાં પરાવાયેલા રહે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જેઓ દુહપૂર કામનાની પાઠળ પડેલા છે, જેઓ દબી માની અને દર્પી છે જેઓ દુષ્ટ દુરાગ્રહને વળગીને અપવિત્રમતોમાં સિદ્ધિના નિમગ્નવાળા છે જેઓ મોદથી મરેલા છે તેઓ આસુરી પુરો છે ॥ ૧૦ ॥

ચિન્તામપરિમેયા જ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતા ।

કામોપમોગપરમા પતાવદિતિ નિશ્ચિતા ॥ ૧૧ ॥

અમાપ અને મરણાવધિ ચિન્તાને અવલ બેલા, વિપયોના ઉપલોગમાં નિપૂણ, "આટલુંજ, છે" એવા નિશ્ચય વાળાઓ અસુર છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે આવા પુરોના જીવનનું ધનિષ્ઠ પતાવન કહે છે કે હે અર્જુન ! માપી મપાય નહીં અને મરણજ-જેનો અન્ત છે એવી ચિન્તાનો

આશ્રય લેનારા, કામનો ઉપભોગજ જીવનમાં સર્વસ્વ છે એવું માનનારા તથા આટલુંજ જીવનમાં છે એમ નિશ્ચય કરી બેઠેલા પુરૂષો આસુરી છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! આમુગી પુરૂષોની જીવન દ્રષ્ટિ કેટલી રૂઢાઈ બધ છે તે તને ખતાવું. તેઓ સદા ચિન્તામય રહે છે. ચિન્તા એટલે પોતાના યોગ-ક્ષેમના ઉપાયનું ચિન્તન અને તેમાં વ્યથા આ ચિન્તામાં તેઓ સદા દુખેલા રહે છે આ ચિન્તા અપરિમેય છે એટલે કે દુનીઆની કાંઈ માપે મપાય એવી નથી ! એને માપવાનો કાંઈ ગજ નથી ! કેમકે અનન્ત વિષયો એટલે અનન્ત ચિન્તાઓ એવી અવધન જાયી. વળી ચિન્તા માણસને ન હોડે અગર તો માણસ ચિન્તાને ન હોડે પણ મોન તો થોડુંજ હોડે છે. એટલે આ ચિન્તા એવા પુરૂષોના હૃદય ઉપર એટલો તો કાણુ જમાવે છે કે મરણે જ તેની નિવૃત્તિ થાય છે. મરણ પધારી ઉપર પણ થોડી તો જ્ઞાન રહે તો, મધ બધ ! આમ આત્મા અને આત્મીયોના યોગ ક્ષેમની અમર્યાદિત મરણાન્ત ચિન્તાથી એવા પુરૂષો ગળાયેલ રહે છે. વળી કામનો ઉપભોગજ તેમને જીવનમાં સર્વસ્વ દેખાય છે કામ એટલે વિષયો-છટ્ટ પદાર્થો એ છટ્ટ માત્રના પદાર્થોનો ઉપભોગ-ત્રાપ્તિ-અનુભવજ એમને માટે પરમ એટલે એટ છે અર્થાત્ વિષય સુખનો ઉપભોગજ એમની દ્રષ્ટિએ સર્વોત્કૃષ્ટ જીવનદશા છે. વિષયાનન્દ એજ આનન્દની અવધિ છે એમ એવા પામરો સમજે છે. હે અર્જુન ! આટલુંજ છે એટલે કે આ દુનીઆમાં આટલુંજ સુખ છે-વિષય ભોગજ જીવનનો પરમ-શ્રી છે પારલૌકિક કે આત્મિક સુખ નથી એવા એ લોભોનો નિશ્ચય મધ બધ છે અર્થાત્ આ દુનિઆના જે પ્રત્યક્ષ પદાર્થો એ પદાર્થોને વટાવીને જોવાની તેમની દ્રષ્ટિ નથી હોતી એમનું દર્શન રૂઢાઈ બધ છે. તેમને પારલૌકિક કે આત્મિક સુખની જ્ઞાપી પણ થતી નથી ! ॥ ૧૧ ॥

આશાપાશશતૈર્વિદ્ધાઃ કામક્રોધર્ષભયેભાઃ ।

ઈહન્તે , કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંજ્ઞયાન ॥ ૧૨ ॥

સેંકડો આશાહૃષી પાશથી જંબાયેલા, કામ અને ક્રોધ-માંજ કેવળ-રમનારા, તે આસુરજનો, વિષય સુખના અનુભવ માટે, અન્ધાધ-વટે પદાર્થોના સંગ્રહને ઇચ્છે છે ॥ ૧૨ ॥

આવા અંતઃપર્શી આસુરી લોકો! જીવનભર શું કરે છે ?—હે અર્જુન !
 સેંકડો આસારૂપી પાશોથી બંધાયેલા અને કામ અને ક્રોધને પરવશ એવા
 પુરૂષો કામના ભોગને માટે અન્યાય પૂર્વક અર્થ સંચયને ઇચ્છે છે.
 અર્થાત્ હે અર્જુન ! એવા પુરૂષો સેંકડો આસારૂપી ફાંસાથી બંધાયેલા
 રહે છે. આશા એટલે ન મળેલા પદાર્થની પ્રાપ્તિની ઝંખના એ આસાને
 ફાંસો વગર દારીનો વગર સાંકળનો કેવળ મને ઘટેલો અવાકાક
 ફાંસો છે. એ ફાંસો વળી એકજ જાતનો નથી અનન્ત રૂપે એ આત્માને
 બંડો યાય છે. અને બધા મૂળને એ બાંધે છે. બસ આ સેંકડો આસારૂ-
 રૂપી ફાંસાથી જકડાયેલા હોય છે આસુરી પુરૂષો. કાષ્ઠની આસાપૂતિ થઈ
 હોય એવું ઇતિહાસે નોંધ્યું નથી. આસાના સેંકડો પાશોથી બંધાયેલા તેવા
 પુરૂષો કામ અને ક્રોધને પરવશ થાય છે અર્થાત્ આસાથી તેઓ એવોમાર્ગથી
 બંધ થાય છે અને બ્રહ્મેલા એવા તેઓ કામ અને ક્રોધના તીવ્ર સાંકસામાં પકડાય છે.
 કામ ક્રોધના ન્યાયા તેઓ નાચે છે. અને કામોપભોગ એટલે વિષય સુખના અનુ-
 ભવ માટે આ દુનીઆના પદાર્થોનો રસ આપવા ખાતર અન્યાય પૂર્વક સર્વ સંત્ર-
 હને ઇચ્છે છે. શાસ્ત્રવિદિત ઉપાય ન્યાય ઉપાય છે. શાસ્ત્રપ્રતિષિદ્ધ ઉપાય અન્યાય
 છે. એટલે કે શાસ્ત્રોએ નકારેલા ચોરી સુગાર વગેરે સાધનોદ્વારા ધનધાન્ય-
 આદિ પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવાને, લોભુપ યાય છે. તેની ન્યાયશુદ્ધિ અજ્ઞિત
 થઈ જાય છે અને કાષ્ઠપણું ન્યાયી અન્યાયી ઉપાયોને વેગળા મુકી તેવા
 પુરૂષો ગમે તેમ પણ ધન ધાન્યનો સંગ્રહ કરવાને સદા આતુર—લોભુપ રહે
 છે. આમ આસુરી પુરૂષો સેંકડો આસાના પાશથી બંધાયેલા હોઈને કામ
 ક્રોધને વશ થઈ અન્યાય પૂર્વક, વિષય સુખના સ્વાદ ખાતર અર્થસંગ્રહને
 ઇચ્છે છે. ॥ ૧૨ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्त्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ ૧૪ ॥

आदयोऽमिजनधानसि कोऽन्योऽस्ति संदंशो मया ।

यद्ये दास्यामि मोक्षिष्ये इत्यहानविमोहिताः ॥ ૧૫ ॥

આ આજે મેં મેળવ્યું છે. આ મનોરથને હું પ્રાપ્ત કરીશ. આ છે. અને જાણી આ ધન પણ મારૂં થશે. ॥ ૧૩ ॥

પેલા શત્રુ મેં માર્યો. અને બીજાઓને પણ મારીશ. હું ધન્ય છું, હું ભોગી છું, હું સિદ્ધ છું, હું બલવાન છું; હું સુખી છું. ॥ ૧૪ ॥

હું ધની છું, હું કુલીન છું, મારા સરખો બીજો કોણ છે? હું યશ કરીશ, દાન દઈશ, આનન્દ કરીશ—આમ અજ્ઞાનથી વિવિધ મોહને પામેલા— ॥ ૧૫ ॥

આમ આગલા શ્લોકમાં આસુરી આદમીઓના જીવનનો પ્રધાન સુર ભગવાને બતાવ્યો. હવે તેના લોકોના મનોરાજ્યનો ભગવાન ઉદ્દેશ કરે છે અને તે દ્વારા તેઓ અજ્ઞાનથી મૂર્છિત બન્યા છે એમ બતાવતાં કહે છે—કે હે અર્જુન ! આજે મેં આ મેળવ્યું અને આ મનોરથને મેળવીશ આ મારી પાસે છે અને વળી આ ધન મારૂં બનશે. પેલા શત્રુને મેં મ્હાત કર્યો છે અને બીજા શત્રુઓને પણ હું હણીશ. હું ધન્ય છું—હું ભોગી છું, હું સિદ્ધ છું. બલવાન છું. સુખી છું. હું સમૃદ્ધ છું. હું કુલીન છું મારા સખો બીજો કોણ છે? હું યશ કરીશ દાન દઈશ દહેર કરીશ—આમ અજ્ઞાનથી મૂર્છિત આસુરી લોકો અપવિત્ર નરકમાં પડે છે એમ આગલા શ્લોક સાથે સંબંધ છે—અર્થાત્ આ શ્લોકોમાં ભગવાન પ્રાણીમાત્રમાં ચિરંજીવ શેખર્યક્ષીનો ઉલ્લેખ કરે છે મોટેભાગે માણસ આવા અપૂતરગમા મજા માણે છે ભાગ્યેજ કોઈ એવો કર્તવ્યપરાણુ પુરૂષ હશે જેણે પોતાના મનમાથી શેખર્યક્ષીને છોડતે માટે વિદાય દીધી હોય ! આવા શેખર્યક્ષીઓ શું કહે ॥ ? પોતાના ગીદા સ્વપ્નોની ભાગફેડમાંજ તેઓ જીવન પીતાવે છે અહો ! આજે આપણને મો રૂપીઆ મળ્યા ! આવતી કાલે તો અમુક મનોરથ આપણે પ્રાપ્ત કરીશુંજ. આપણી પાસે બે હજાર તો હતાજ. અને વળી બે ચાર હજાર તો રમતમાં તોડી પાડીશું. અને ભાવિમાં હોકરાં હયાને માટે પાંચ પચ્ચીસ હજારની મુંડી છોડી નશું ! આવા અપતરંગા ધનની બાજતમાં તેઓ સેવે છે. જગા પેલા વેરીને તો મ્હાત કર્યોજ છે. હવે પેલા જ્યાર બીજા બાકી, રવાા અહો ! તેમનો હવે શો ભાર છે ? આમ

જ્ઞેનજ્ઞેતામાં તેમને તો હું અપરીમા યોગી જોખીશ ! આપણને શી શંકર છે ? આપણે તો ધૃષ્ટિ-જન્મનો આસક સૌના ઉપર હુકમ ચલાવનારા છીએ. અરે આપણને ભોગની પણ શી મણ છે ? એટલે કે ભોગના તમામ સાધનો આપણી પાસે મૌજૂદ છે. વળી આપણે સિદ્ધ-પુત્ર પૌત્ર આકર નોકર વમેરે સિદ્ધિઓવાળા છીએ. વળી શારીરિક બળ સંપન્ન છીએ. સુખી-નીરાગી છીએ ! આપણે ધનધાન્યથી સંપન્ન છીએ મહાકુલીન કુલમાં જન્મેલા છીએ ! ધન-જન-કુલ-રિદાની દ્રષ્ટિએ કાણ મારી દરોળમાં ઉભો રહી શકે ? અર્થાત્ મારા સમે કાણ છે ? આપણે તો મહાન યશઃશાળી કરીશું અને યશસ્કર્તા તરીકેની મહાન પ્રતિષ્ઠા પામીશું. આપણી પાસે પૈસો પણ પુષ્કળ છે-તેમાંથી થોડું દાનમા વારરશું. અને દાનીતરીકે જગતમાં પંકાશું. વળી જીવનમાં આ બધું છે એટલે શ્વેર કરીશું ! બસ આવાં મિથ્યા સ્વપ્નોમાં અસુરો રાચે છે. અને આવી મિથ્યા સ્વપ્ન સૃષ્ટિના સદા યજુઃ એવું એજ તો અગાની બેજાનીયત છે. જે માણસ વિવેકી છે તે ગન્ધર્વનગરની રચનામાં ન રહાણે. પોનાના કર્તવ્ય કર્મમાંજ તે મય-ગૂચ રહેજે ! જ્યારે નવરા-કર્તવ્યબ્રહ્મ-અવિવેકી મૂર્છિત પુરુષો શેખચક્રીના અનુયાયીઓ બને છે ॥ ૧૩-૧૮-૧૫ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृतः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

અનેક ચિત્તથી વિવિધ ભ્રમને પામેલા, મોહરૂપી જાળથી સારી પેઠે વિટળાયેલા, વિપયોના કુખાનુભવમાં ખુબ ખુબેલા, મેલા નરકમાં પડે છે. ॥ ૧૬ ॥

આરા આસુરી લોકો જીવનમાં શી ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવતા ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! અનેક ચિત્તથી વિભ્રાન્ત, મોહરૂપી જાળથી વિટળાયેલા, અને કામોપભોગમાં ચેટિયા એવા તેઓ અપરિચ નરકમાં પડે છે અર્થાત્ જેઓ આસુરી છે તેઓ નરકે જાય છે. અનેક ચિત્ત વિભ્રાન્ત એટલે ઉપર જનાવેલાં મનોરાજ્ય નામના ચિત્તના વિધારથી જેનું મન ભમી ગયેલું છે-અનેક ચિન્તાઓને લઈને જેમનું મન પણ બમ-યઈ ગયેલું છે-તે બ્રમચિત્તને લઈને ભમી ગયેલા-અચરચિત-અચા ચિત્તવાળા મનને કાંઈ મગરવાંતી જેમને રેવ પડી ગઈ છે એમ લોકો મેલખખમા જન એટલે કે મોહરૂપી જાળથી સારી પેઠે વિટળાયેલા.

મોહ એટલે અવળી-સમજણ ન કરવા જેવું કરવા જેવું સાગિ-અકૃતિમાં
હિત બુદ્ધિ ધરી-અસારમાં સાર સમજવો-ઉપાદેય સ્વીકાર્ય વસ્તુમાં હોય
સમજાવી રૂઝિયાવી-આ અવિધા એટલે મોહ આ મોહજી જાણ છે જેમ
જાળને લાંબને માછલાં પકડાય છે તેમ આ મોહજાળથી મનુષ્યો અધાવ
છે. અર્થાત્ એવો પુરોનો, વિવેકબુદ્ધિ આશ્વ ચંદ્ર જાય છે વળી-તેવા
પુરોનો હાથ એટલે જીર્ણિપ્પાતિનો જોઈને એટલે આશ્વાત્, તેમાં પ્રસક્ત
એટલે અસંત એટલા હોય છે. અર્થાત્ વિશ્વસુખના સેવનમાં, તેઓ
મોહજી ખૂંટી રહ્યા છે. આવા આશુરી લોકો અશુચિ નરકમાં પડે છે.
અશુચિ એટલે અપવિત્ર-મૂળા ઉપજાવે એવાં-ગંદા-મેલાં નરક એટલે
નીચ યોનિ. અર્થાત્ એવી યોનિઓમાં તેઓ જન્મે છે કે જે યોનિઓ દુષ્-
કારક હોય. જ્યાં પડ્યા પછી સુખનો લવણેશ પણ ન મળે. આવી
અધિક્કારમય નીચ યોનિમાં અનુચે મટે છે. ॥ ૧૬ ॥

આત્મસંભવિતાઃ સ્વચ્ચા ઘનમાનમદાન્નિતાઃ ।

યજન્તે નામયજ્ઞસ્તે વમ્મેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

જાતેજ જાતને મોટા આંત્રી એટલે, અજુનમ, ધનના માન
અને મહત્વાળા, તેઓ નામના યજ્ઞથી, અવિધિપૂર્વક, હંભથી
યજ કરે છે. ॥ ૧૭ ॥

ઉપર વર્ણવેલા અસુચે નરકમાં પડે છે-એ વાન સાંભળી અર્જુનને
આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેને વિચાર આવ્યો કે વેદોક્તા યજ્ઞયાદિ કર્મો કરનાર
હોવા છતાં તેવા લોકો કેમ સ્વર્ગને બદલે નરકે જાય છે-આવો પ્રશ્ન થતા
અજ્ઞાન જવાબ આપે છે કે હે અર્જુન! આત્મસંભવિત, સ્વચ્ચ,
ધનમાનમદવાળા, એવા તે લોકો, હંભથી, વિના સાત્ત્વવિધિ, કેવળ નામના
યજ્ઞારા, યજ્ઞ કરે છે અને તેથી નરકપાત મેળવે છે અર્થાત્ હે અર્જુન!
યજ્ઞ વેદોક્તા હો અજ્ઞ ન હો-એ મહત્વની વાત નથી. જી રીતે-કશ્ચ
કાવનાયો-એવા હેતુથી કાર્યપણ કમ ત્યાં જે એવું અમલનું છે આસુરી
લોકો થયે તે કરે છે-પણ જે ભાવથી પ્રેરાયે તેઓ યજ્ઞનું આવરણ કરે
છે તે આવરણ હુલ હોય છે. તેઓ આત્મસંભવિત હોય છે. એટલે જાતેજ
જાત વિષે “હમે સર્વગુણસંપન્ન છીએ” એવા અવગત જાણી એટલા
હોય છે એટલે કે જાતેજ જાતને મહત્ત્વ માનનારા હોય છે. જાતે જાતને

મેટા માનનાર આણુસ તો મૂર્છિત છે માણુમે પોતાને વિષે મહાનતાનો આરોપ
 કરેલો એતો મૂર્ખતા છે એ કામ લોકાનુ છે લોકાનુ કામ નીતે કરે
 એતો અવ્યાપારે વ્યાપાર છે વળી તેવા લોકો સ્તબ્ધ હોય છે એટલે કે
 અનન્ન-અહ્ન-નામન જેવા હોય છે જીવનમાં શુર તો નેતર હોતી જોઈએ
 વાસ નહીં । નેતર પાસે પણ માણુમે નમ્રતા શીખતી જોઈએ પણ આર્તો
 અહ્ન ને અહ્ન ન રહે છે પ્રાણ ધનને લાંબને યોગતાના ઉપર તેનાઓ
 ઉત્તમતાનો આરોપ કરે છે અને તે ધનમાનને લાંબને મહાભર્યા બની જાય
 છે આવા પુરુષો પોતાના મહત્વની પ્રસિદ્ધિને માટે એટલે કે કવગ દલને
 માટેજ યત્ન કરે છે આ યત્નો એ નામનાજ યત્નો છે ખરા યત્નો નથી
 વળી આ યત્નો નામના છે અને તે ઉપરાંત પણ અવિધિપૂર્વક કરેલા
 હોય છે વિધિ એટલે જે રીતે કરવાનો શાસ્ત્રે હુકમ કર્યો હોય તે રીત
 શાસ્ત્રવિહિન રીતે યત્ન ન કરતા તેઓ ધનમાની રીતે તેમને કરે છે
 પરિણામે તેમને અર્ગ ન મળે તે સમજ છે તેમનો અપવિત્ર નરકમાજ
 વાસ થવો જોઈએ હાથના કંઠા હાથે ધારે એમા છે અર્જુન । કોનો
 યત્ન ॥ ૧૭ ॥

મહાકાર જલ દર્પ કામ ક્રોધ ચ સધિતા ।

મમાત્મપરદેહેષુ પ્રહિપન્તોઽભ્યસૂપકા ॥ ૧૮ ॥

અહુકાર, જલ, દર્પ, કામ અને ક્રોધને અવલ બેલા,
 જાતના અને બીજાના દેહોમાં રહેલા અને ત સ્વીકારતા, અદે
 ખવા, પુરુષો અમુરો છે ॥ ૧૮ ॥

આમ આશુરીઓ નરક જાય છે એ બતાવ્યું વળી તેમની જીવન
 દ્રષ્ટિ સમજાવતાં કહે છે કે હું અર્જુન । તેવા લોકો અદકાર બાળ દર્પ,
 કામ અને ક્રોધને વળગીને પોતાના અને પારકાના દેહમાં રહેલા મારો
 તિરસ્કાર કરતા હોઈને મારી અદેખાઈ કરે છે તે લોકો ખમ નાસ્તિક
 અમુરો છે અર્થાત્ હું અર્જુન । આવા આશુરી લોકો જીવનભર શુ કરે
 છે ? મારો અસ્વીકાર કરે છે-હુ હુ-હુ જમાત્મા તેમના અને બીજા
 યોના અતરમાં વર્તી રહેલ છું એમ તેઓ સ્વીકારતા નથી હું પ્રાણી
 માત્રના હૃદયમાં સેવન રૂપે વર્તમાન છું એ વિદ્યારતે તેઓ સ્વીકારતા
 નથી મારી અસ્તિત્વ નથી એમ તેઓ માને છે અને આજ નામ મારા

ઉપર દેવ છે. આસુરી લોકાને ભગવાન ઉપર દ્રેષ હોય છે એટલે કે તેઓ ભગવાનનું અસ્તિત્વનું સ્વીકારતાં નથી. તેમના હૃદયમાં સંદૃગ્ધિ જ થતી નથી. આમ મારો અસ્વીકાર કરીને આગળ શું કરે છે?—તો મારી અદેખાઈ. હું ગુણપૂર્ણ છું અને નિર્દોષ છું છતાં હું ગુણહીન અને દૂષિત છું એમ જાહેર કરે છે. માર્ક એથર્સ તેઓથી ખમાવું નથી. પરમાત્માના ઉપર દ્રેષ હોવાને લઈને પરમાત્માનું એથર્સ આસુરી જીવને બળતરાવું અદેખાઈનું—યુગવીખોર જીવનનું કારણ બને છે. પરમાત્મા ક્ષામાં છે એવી હૃદય પ્રતીતિ નથી તેમાં બેઠેલો છે. એક તો પરમાત્માના ઉપર દ્રેષ અને બીજું તેની અદેખાઈ. જ્યારે જ્યારે પરમાત્મા નથી દેખાતા ત્યારે ત્યારે આ બેમાનું જ એકાદ કારણ વર્તમાન હોય છે. પોતાના અને બીજાના હૃદયમાં રહેલ આત્માનો સ્વીકાર કેમ થઈ શકતો નથી ! એનું કારણ પહેલી ક્ષીટીમાં ભગવાન આપે છે આસુરી લોકા અંદકાર વગેરેના આશ્રય લઈને જીવનમાં જીવનમાં વર્તે છે. અંદકાર એટલે હું સૌથી શ્રેષ્ઠ છું—એવો જાતિના ઉપર ઉચ્ચપણાનો આરાધન એટલે જકડેલું દર્ષ એટલે મહાનની અવગણના કારણકે ધર્મજન—વિદ્યો સત્તાનો ગર્વ. કામ એટલે વિવશાલિલાય. ક્રોધ એટલે ગુસ્સો—કામ. બસ. અંદકારથી માંડીને ક્રોધ સુધીના દુષ્કાવોનો તેઓ જીવનમાં આશ્રય લઈ બેઠેલા હોય છે. અર્થાત્ જોનામાં અંદકાર—જકડેલું—કામ અને ક્રોધ છે તે કદી જાતમાં કે બીજામાં રહેલ પરમાત્માની અસ્તિ જોઈ શકતો નથી. તેને ક્રોધ એવા પરમાત્મા છે એમ કહે તો તે પરમાત્માને ભાંડવા મંડી પડે છે જે નિરક્ષારી છે—દુરાગ્રહથી મુક્ત છે—દર્ષવિહીન છે—કામ ક્રોધથી પર છે તેને પોતાના અને પારકામાં કોનસુ રૂપે વર્તી રહેલ પરમાત્મા જણાય છે અને તેને અસત્યા જણ થતી નથી. આવા લોકા આસ્તિક છે વિપરીત નાસ્તિક છે ॥ ૧૮ ॥

૧ તાનદં દ્વિપતઃ કૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

રિપામ્યજ્જન્મશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

તે દેખીલા, કૂર, નરાધમ, પાપીઓને, હું, જન્મભરણોમાં, આસુરી યોનિઓમાં નિશ્ચય નિરન્તર ફેંકું છું. ॥ ૧૯ ॥

આવા દેખી અને અદેખવા અસુરોની સાથે હે ભગવન્ ! આપ કેવો વર્તોવ કરે છે? તેનો જવાબ વાળતાં “યથા કર્મ તથા ગતિ” નો સિદ્ધા-

ન્ત વર્ણવતાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! તે દેવી-કૂર-અગુત્ર-નગ-
ધમેને હું સંસારમાં આસુરી યોનિમાં નિરન્તર ફેરવે રહું છું. અર્થાત્
હે અર્જુન ! મારે જોકે કાંઈ બાલો કે કેઈ અકોરો નથી, પણ છવ
પોનાના કર્મેણુંજ કલ્પ બોગવે છે. આવા છંદો દેવી છે. એટલે કે પોનામાં
અને પારકામાં અંતરમાં રહે વર્તા રહેલા પરમાત્માનો ઇન્કાર કરનારા
છે. આથીજ તેઓ પોનાના ઉપર અને પારકા ઉપર નિર્વિય બને છે.
નિર્વિય હોઈને તેઓને મંજળ સુગ્રવ નથી. એટલે તેઓ પાણી બને છે.
પ્રાપકર્મનિરત થાય છે. પાણી જોઈને તેઓ નરાધમ બને છે. એટલે કે
મનુષ્યોમાં નીચ બને છે. એટલે કે વેદોક્ત શાસનને વટાવીને વર્તાવા
બને છે. આવા નીચ પુરુષોને હું જન્મમૃત્યુના પ્રવાહ રૂપ આ સંસારમાં
આસુરીસંપત્તિપ્રધાન યોનિઓમાં વારંવાર નિરન્તર ફેરવું છું. તેમને હું
તેમ કરીને પણ પશ્ચાત્તાપ કરી નિર્મલ થયેલી વારંવાર તક આપું છું.
પરંતુ હે અર્જુન ! હું-શું કરું ? કાંઈ કરે તે દેવે વાગે ! આમ કર્મફલ-
નો ભોગ કરાવવા હું તેમને આસુરી યોનિમાં નિરન્તર ફેરવે પણ તેમના
ઉપર તો ઉપકારજ કરું છું. પણ તેઓતે આ આગ સુલુહ ધર્મની પીઠાન
ચતી નથી. અને તેઓ વગે પાપ કર્મમાંજ મગ્યા રહે છે. ॥ ૧૯ ॥

૧. આસુરી યોનિમાપજામૂઢા જન્મન્તિ જન્મન્તિ ।

મામપ્રાપ્તૈવ વૈન્તેય તતો વાન્ત્યધર્મા ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

હે કૌન્તેય ! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા મૂઢા, પ્રત્યેક
જન્મમાં, નિશ્ચય અને ત પામી, તેનાથી પણ અધમ ગતિને પ્રાપ્ત
કરે છે. ॥ ૨૦ ॥

આમ આસુરી યોનિમાં ફેરવેલા 'તેમણું' શું થાય છે ? દયામય
ભગવાન જન્માળ વાગે છે કે હે અર્જુન ! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા તે
મૂઢ પુરુષો, જન્મો જન્મ અને ન મેળવી, તેનાથી પણ અધમ ગતિને પ્રાપ્ત
છે અર્થાત્ હે અર્જુન ! આત્માનો તિરસ્કાર-અપમાન-ઇન્કાર કરનાર
પુરુષ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત છે. આસુરી યોનિને પ્રાપ્તો પણ તે, મૂઢ-મૂઢિત-
અવિવેકી પુરુષો જન્મો જન્મ અટવાયાજ કરે છે. કેમકે હું તેમને મળતો
નથી. એટલે કે પરમાત્માની તેમને પ્રાપ્તિ થતી નથી. અને, પરમાત્માની
પ્રાપ્તિ નહીં થતી ત્યાં સુધી જીવો સાન્નિદ્ય નથી. અરીસ-પરમાત્માની પ્રાપ્તિ

મથાઃયતીઃએટલે કે મને પ્રાપ્ત કરવાનો જે ઈચ્છોમાર્ગ તે તેમને જીવનભર
જેડતો નથી. મને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જ જ્યાં ન મળે ત્યાં પછી બીજાની
તો વાત જ થી રહે અર્જુન ! આમ ભવોભવ તેવા લોકો અધારે અથ-
વાય છે અને છેવટે આસુરી થેાનિ કરતાં પણ અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય
છે ! ॥ ૨૦ ॥

ત્રિવિધં નરકસ્થેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

આ ત્રણ નરકનું, આત્માના નાશનું દ્વાર છે. —કામ, ક્રોધ
તથા લોભ. તેથી એ ત્રણને (ત્રેયોર્થા પુરૂષ) ત્યાગે. ॥ ૨૧ ॥

આગલા શ્લોકમાં ભવોભવ આસુરી જીવને ભવેવપ્રાપ્તિ થતી નથી.
જીવને ભગવાન ન મળે એના કરતાં બીજી મહા સજ્જ કઈ? ભગવાનની
પ્રાપ્તિ એ જીવની ઇતિશ્રી છે ભગવાનની અપ્રાપ્તિ એટલે જીવને માટે
મહાન આપત્તિ. ભગવાન તો એટલું કહીને અટકી જાય છે કે તેવા
આસુરી મને પ્રાપ્ત કરતા નથી ! પણ એટલા દેહ વાસ્તવમાં તો હુ ખે
પરંપરાની અનન્તા જતાવી દીધી છે આમ આસુરી સંપત્તિ ભગવાનથી
જીવને ખૂબ વેગળે રાખે છે. સાખો વર્ષે પણ તેને ભગવાનનો મેલાપ
કરવા દેતી નથી આથી વિસ્તાર પૂર્વક કહેવી આસુરી સંપત્તિ અસત
અનિષ્ટ છે. અને આથીજ સમજા જેવી છે. આથી સંક્ષેપમાં આસુરી
સંપત્તિનું મૂળ વર્ણવતાં ભગવાન કહે છે કે અર્જુન ! આ ત્રણ-કામ ક્રોધ
તથા લોભ-આ ત્રણ નરકનું દ્વાર છે અને આત્માનો નાશ કરનાર છે.
માટે એ ત્રણને માન્યુસ તજે. અર્થાત્ આસુરી સંપત્તિની જન્મમહાતા માતા
પિતા રૂપ કામ ક્રોધ અને લોભ છે કામ એટલે દુનિયાના પદાર્થોમાં સદા
શીયો રાખ. ક્રોધ એટલે કાપ લોભ એટલે ધન મેળવવા માટેની અતૃપ્ત
ધમ્મ બસ આ ત્રણ માન્યુસને માટે નરકનાં દ્વાર છે. નરક એટલે નીચ
—દુઃખપ્રધાન-અધમ-યોનિ-દુઃખમય જીવન કામ ક્રોધ લોભ દુઃખમય જીવ-
નનું દ્વાર છે એટલે કે બારણું છે એટલે કે પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. ઉપાય
છે-સાધન છે. અર્થાત્ કામ ક્રોધ અને લોભ એ દુઃખની પ્રાપ્તિમાં કારણ
રૂપ છે ! વળી એ ત્રણની ચૂડમાં સપ્તમેષ પુરૂષને માટે એ ત્રણ નાશનાં
કારણુપિ છે; અર્થાત્ કામ ક્રોધ અને લોભને લીધે આત્મા નાશ પામે છે.

નાશ પામે છે એટલે કે જોસાઈ જન્ય છે. જોસાઈ જન્યું, એટલે કે પુત્રાર્થ માટે અયોગ્ય જની જન્યું. અને આ દુનિઆમાં પુત્રાર્થ માટે નકામું થઈ જન્યું એજ તો આત્માનો નાશ છે. બાકી જીવાત્મા સ્વરૂપે, અવિનાશી છે સ્વરૂપે અવિનાશી હોવા છતાં કામ ક્રોધ લોભના પાશથી જકડાયેલ જીવ કાઈપણ ઉચ્ચ-ઉન્નતિસાધક કામ માટે નાકામ્યક જની જન્ય છે. આમ કામ ક્રોધ લોભ એ અનિષ્ટ છે. અને અનિષ્ટ હોય તે લેના જેવું નથી હોતું. ત્યાગવા જેવુંજ હોય છે આથી ભગવાન અહીં જીવમાત્રને કામ ક્રોધ લોભનો ત્યાગ કરવાને માટે વિધાન કરે છે. અર્થાત્, હે અર્જુન ! જે મનુષ્ય શ્રેયો-માર્ગે ઉપર જવા ચાહતો હોય તેણે નરકના દાગરૂપ અને આત્માની પુત્રાર્થની અયોગ્યતાના દારણરૂપ આ ત્રણ-કામ-ક્રોધ-લોભને તજવા ગયા ॥ ૨૧ ॥

पतौर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वार्षिणिर्मिरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

હે કુન્તીપુત્ર ! આ ત્રણ તમોદ્વારથી છૂટેલો પુરૂષ પોતાનું શ્રેય આચરે છે. અને તેને, લીધે પરમગતિને પામે છે. ॥ ૨૨ ॥

કામ ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કર્યો હું કળ મળે છે. ઉત્તર આપના ભગવાન કહે છે-કે હે અર્જુન ! આ ત્રણ તમોદ્વારથી મુક્ત થયેલ પુરૂષ પોતાનું શ્રેય આચરે છે અને તે દ્વારા પરમ ગતિને પામે છે. અર્થાત્, હે અર્જુન ! કામ ક્રોધ અને લોભ રૂપી ત્રણ તમોદ્વાર છે એટલે કે એ ત્રણ નરકના બારણા. એ ત્રણની પાસે આવ્યા કે એ ત્રણને, આપણી પાસે આવવા દીધા કે તરત તે આપણને નરકમાં-અધકારમય-દુઃખમય-અજ્ઞાનમય જીવનના, માલ મદા પ્રદેશમાં ફેંકી દે છે. પરંતુ જે કોઈ ભદ્રપુરૂષ વિવેક બળે અને ભગવદ્દૃષ્ટાંતી આ ત્રણ તમોદ્વારથી મુક્ત થાય, તેનું કલ્યાણ દ્રવ્ય છે શ્રેયોમાર્ગમાં આકર્ષીત રૂપે આ ત્રણને છે, જે આશુર્ય એ ત્રણથી છૂટે તે, શ્રેયોમાર્ગમાં આડે આવતાં વિમોચી મુક્ત થાય અને આ ત્રણમાંથી છૂટેલ પુરૂષ પોતાનું શ્રેય આચરે છે શ્રેય એટલે કે શ્રેયનું સાધન એટલે કે આ લોક અને પરલોકના સુખની પ્રાપ્તિના સાધન રૂપ શાસ્ત્રવિધિન, લોકસંમન, પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુકૂળ કર્મ નિષ્કામ

ભાવે ભક્તિ, પૂર્વક કરે છે. અને આમ શ્રેયોભાગના ઉપાધના આચરણ થી તે પરમ ગતિને પામે છે. એટલે કે એક અને પારલૌકિક સુખની સીમાએ પહોંચે છે. માટે શ્રેય:સાધનના આચરણમાં નડતરરૂપ આત્મજ્ઞેને કામ:કાષ્ઠ અને લોભને લગવાનો મનુષ્ય અવસ્થા પ્રવરત કરે. આવો અહીં ઉપદેશ છે. ॥ ૨૨ ॥

ય: શાસ્ત્રવિધિમુત્સજ્ય વર્તતે કામકારત:

ન સ' સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પૂર્ણ ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

જે મનુષ્ય, શાસ્ત્રની આજ્ઞાને તરછોડી, સ્વેચ્છાએ કમ કરે છે, તે નથી સિદ્ધિ પામતો કે નથી સુખ પામતો કે નથી તે પુરમગતિને પામતો. ॥ ૨૩ ॥

આગલા શ્લોકમાં શ્રેય:સાધનના આચરણનો ઉલ્લેખ કર્યો. મનુષ્યે પોતાનું કંથ્યાણુ ચાપ એવાં કર્મો આચરવાં રહ્યાં. પણ તે કર્મો શાસ્ત્ર વિહિત જ હોવાં જોઈએ એવો નિયમ શામાટે? શાસ્ત્રના વળાં બંધન માણસને શાને હોવાં ધટે? આવી ઉચ્છાસ્ત દ્રષ્ટિને જરાય વાંળતા ભગવાન કહે છે કે પ્રિય અર્જુન! જે મનુષ્ય શાસ્ત્રની આજ્ઞાને છોડી દઈને સ્વેચ્છાએ વર્તે છે તે નથી તે સિદ્ધિ પામતો, નથી સુખ પામતો કે નથી તે પુરમગતિને પામતો. અર્થાત્ હે અર્જુન! શાસ્ત્રના નામ માત્રથી તું ભક્ટી ન જો. જીવનનાં પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રીય વિચારનો અવકાશ છે. સહવારે જોલા ઉઠવાના શાસ્ત્રથી માંડી જીવન જીવવાનું અને મરવાનું પણ શાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્ર એટલે જીવતાં શીખવનાર આપ્ત ગ્રન્થ. જે વિચારસરણી ન્યાય સુસંગત હોય-દિતકારી હોય-સલ હોય આપણી સમજને અજવાળા નારી હોય-આપણને જીવનની પ્રત્યેકપલે સહાયક હોય તેવી સત્ય દિતકર અને આપ્ત વિચારસરણી એટલે અહીં શાસ્ત્ર છે. અને આ દ્રષ્ટિએ જોનાં શાસ્ત્ર કેવળ ભૂતોપકારને માટે જ લખાયેલાં છે-સ્વાયેલાં છે. કોઈપણ પ્રાણીના ઉપધાત માટે નથી નિમણિલ્યાં આથી જે માણસ શાસ્ત્રોત્તે દેખ કરે છે તે સંસારો દેખ કરે છે. પોતાના હિનનો તે ચતુ છે. પોતાનું કંથ્યાણુ ચાપ એ જોને ગમતું નથી એમજ સિદ્ધ ચાપ વેળા શાસ્ત્ર એ માનકુવનો મદામૂલો વારસો છે. પૂર્વના સલ શોષકોનો એ નીતરો અનુભવ ભોગ છે. આથી શાસ્ત્ર સખદથી ભાગવાની કે અમકવાની કે અદિવાવાની કરી જરૂર નથી. શાસ્ત્ર એટલે હાથરનો પ્રતિનિધિ આ શાસ્ત્રની આજ્ઞાને ઉઠવાને

સ્વભાવનામાં કશો કષ્ટો નથી. કેમકે સાત્ત્વની આસાને ઉદ્ધારાને માણસ
 સિલચરણ ચલાવનાં જાયમી છે. અને સ્વભાવની કયાંયે મતિ નથી. અર્થાત્
 જે માણસ શ્રુતિ સ્મૃતિ ધર્મોરે સાચોનાં સુક્રમને તણ પોતાની સ્વેચ્છાએ
 મેલે છે તે પુરુષ દર્શનહીન હોઈને, આ દુનિયામાં ખોવાઈ જાય છે. આથીજ
 ભગવાન અહીં માણુમને સાચોની આજ્ઞા મુજબ ચાલવાનો આદ્ય કરે છે.
 અહીં સાત્ત્વની શુદ્ધામી સ્વીકારવાનો ઉપદેશ નથી, પણ આપણા સત્ય
 અનુભવોને સાચાનુભવ સાર્યે સરખાવી કસોટી કરી જોવાની સૂચના છે.
 સાચીનાં મુજબ અને તેની વિરુદ્ધ સ્વેચ્છાએ વર્તાવ કરવામાં ક્યાં આપણું
 અહિત છે તેનો એકજ દાખલો દાખલો. સાત્ત્વ કહે કે માણસે પ્રાતઃકાલમાં
 -બ્રાહ્મચર્યમાં, હિંદુ, શ્રી, શાસ્ત્રાંતા. માણસ સ્વેચ્છાએ સવારે આઠે ઊઠે.
 સાત્ત્વનો અનાદર દરવાથી માણસ શું શુભાવરો ! એક તો આખું વિશ્વ
 ન્યારે પોતપોતાના કર્મવ્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ ચૂક્યું છે ત્યારે આ એક માણસ
 ઊઠે અને વિશ્વના સૌભાગ્યકાળે અપશુકન જેવો દેખારો ! આમ વિશ્વના
 સૌભાગ્યનો તે લોપ કરે છે. વળી મોઝા ઉદારતા જીવનમાં માદગી - હોવા-
 નીજ કેમકે તેની મજાશુદ્ધિ દુપણ, ભાર્યેન્તે હેયુ-આમ મજાશુદ્ધિ ન. હોવાથી
 કાપશુદ્ધિ નથી. અને કાપશુદ્ધિના અભાવમાં મનશુદ્ધિ નથી. એટલે તેનું
 મન મહિન રહે અને મેઝા અને મેઝું વર્તનજ, યામ ! જીવન જુદાંકાપ
 જીવનમાં પાછળથી રક્ષ ન જાગે. સંસાર દુઃખમય પ્રતીત થાય. અને
 ઉવટે તે માણસ જીવનકેષી અને ! આમ સાત્ત્વ આતા અને સ્વેચ્છાચારની
 વચ્ચે મહાન તફાવત છે. કયાણનો ગરણ માણસ હમેશાં સાત્ત્વ અશુદ્ધી
 અશુદ્ધાન હશે કેમકે સાત્ત્વ કાંઈ માનવકિતકેષી નથી. પણ માનવ
 કયાણકામી છે. આથી ભગવાન કહે જી કે જે મુજબ સાત્ત્વનિધિને અજ-
 સાધ્યે ચક્રાવીને, તો તેને કયાંયે કશુંજ ન મળે. સિધ્ધિ ન મળે. સિધ્ધિ
 એટલે આ લોકમાં સુખના સ્પર્શન ૩૫ પડતી, પુત્ર, ચક્ર, તોહર, પૈસા-પણ
 -કર્તિ ધરે છદ્ધિ સ્વચ્છોની પ્રાપ્તિ. મુખ્ય એટલે માર્ગાકિક સુખ અને
 પરાગતિ એટલે પરમાત્માની પ્રાપ્તિષ મેક્ષ આ તણ મેળવવા જેવી સીનો
 તેવા સ્વેચ્છાચારને મળતી નથી. અને જોતા જીવનમાં સિધ્ધિ સુખ કે
 પરાગતિ એ તણમાંથી એક પણ નથી તે જ-ચો સાચાં એજ સમગ્ર
 મેઝું તથી. સાત્ત્વ શબ્દનો અર્થ, ખૂંમ નિરાશ, અર્થ, છે. જીવનના પ્રયેક
 જીવને અને કોણને એ સ્પર્શ છે. ધર સાક કરવાનું અને વળવાનું પણ
 ગાંઠ છે અને પરમાત્માને મેળવવાનું પણ શબ્દ છે. આ વાત પ્રાતમાં
 અવશ્ય રહેલી જોઈએ ॥ ૨૬ ॥

‘તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ’.

જાત્યા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિદ્ધાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

તેથી કાર્ય અને અકાર્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર તારે માટે પ્રમાણ છે. તો આ લોકમાં શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી વિદ્ધિત કર્મને જાણી તું કરવાને યોગ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

આમ આગલા શ્લોકમાં જણાવેલાં શાસ્ત્રોએ કેગવેલાં કાર્યાકાર્યનો માણુએ અમન કરવો જોઇએ સ્વેચ્છાએ ન કરવા જોઇએ એમ ઉપદેશ્યું. એના ઉપરથી હવે દ્વિતિય તો ઉપદેશ્ય કહેતાં અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે કે હે અર્જુન ! તેથી કાર્ય અને અકાર્યની વ્યવસ્થાની બાબતમાં શાસ્ત્ર એ તારે માટે ‘જ્ઞાનનું’ સાધન હોય શાસ્ત્રવિધાને કહેવી વાતને જાણીને તું અહીં કર્મ કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! શાસ્ત્ર જમારે કેવળ માનવના વિતચિન્તકજ છે તો પછી તારે જીવનમાં શું કરવા જેવું છે અને શું કરવા જેવું નથી એના નિર્ણય માટે શાસ્ત્રજ તારે માટે પ્રમાણ્ય હો. એટલે કે કર્તવ્ય અકર્તવ્યના નિર્ણય માટે શાસ્ત્રને જ તું ‘જ્ઞાનનું’ એક સાધન માનજે. શાસ્ત્ર જ માર્ગજ્ઞાનનું સાધન છે. શાસ્ત્રવિધિને અભગાઇએ અદ્વાનારને સિદ્ધિ-સુખ કે પરમગતિ જમારે નથી જ મળતી તો પછી હે પ્રિય અર્જુન ! સિદ્ધિ, સુખ અને પરમગતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે તું શાસ્ત્રાધીન રહે. આથી હે અર્જુન ! વેદ અને સ્મૃતિ નામના શાસ્ત્રના વિધાન-આજ્ઞાઓના કર્યનને તું જાણ્યું અને જાણ્યા બાદ આ મનુષ્ય લોકમાં આ કર્મભૂમિમાં કર્મ કરવાને તું યોગ્ય છે ગમે તેમ-હાવે તેમ સ્વેચ્છાએ વર્તવાનો તને હક્ક નથી-કેમકે સ્વેચ્છાથી અસ્પૃ-ષ્ટુદિ મનુષ્ય જાતનો જાતનો અને જગજિવન્તાનો અપરાધી છે. માટે હે પ્રિય અર્જુન ! શાસ્ત્રવિધાને કહેલાં કર્મોનું જ્ઞાન સંપાદિત કરીને તું કર્મ કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ તારે એવું છે ॥ ૨૪ ॥

॥ इति षोडशोऽध्यायः ॥

॥ हर्षिः ॐ तत्सत् ॥

॥ ॐ सत्त्वन् परमात्मने नमः ॥

॥ अथ सत्त्वशોऽध्यायः ॥

अર્जुन उवाच:- 'અર્જુન યોધ્યા:-

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अद्यान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण! सत्त्वमाहો रजस्तमः ॥ ૧ ॥

હે કૃષ્ણ પરમાત્મન! જેઓ શાસ્ત્ર-આજ્ઞાને તથા, શ્રદ્ધા
યુક્ત થઈ, યજ્ઞ કરે છે તેઓની તો કઈ નિષ્ઠા? શું સત્ત્વગુણ?
કે રજોગુણ? કે તમોગુણ? ॥ ૧ ॥

આગલા અધ્યાયને અંતે શાસ્ત્રના ફરમાનને ઉલ્લંઘી, સ્વેચ્છાએ કર્મ
કરનાર પુરુષોને કશું ફળ મળતું નથી એમ બગવાને જણાવ્યું. કેમકે
તેવા પુરુષો તામસી હોય છે. પરંતુ લોકમાં એવા પુરુષો પણ જોવામાં
આવે છે કે જેઓ શાસ્ત્રવિધિને જાણતા નથી છતાંએ શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મ
કરનારા હોય છે. તો જેઓ શાસ્ત્રવિધિને જાણીને સ્વેચ્છાએ વર્તે અને
જેઓ શાસ્ત્રવિધિ ન જાણતા હોવા છતાંએ શ્રદ્ધાથી વર્તે તે બેની જીવનમાં
નિષ્ઠા કેવી જાણવી? અર્થાત્ અર્જુનને સંદેહ થયો કે શ્રદ્ધાથી વર્તનારા
અને સ્વેચ્છાએ વર્તનારા બન્ને શાસ્ત્રના ફરમાનને જાણે છે તો તે
બેની નિષ્ઠામાં શો તફાવત? આ પ્રમાણે સંદેહ થતાં અર્જુન પૂછે છે કે
હે કૃષ્ણ! જે મનુષ્યો શાસ્ત્રવિધિને આજ્ઞાસંપન્ન થઈને ન વિચારતાં
છાડી દઈને પણ શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોઈને યજ્ઞાદિકર્મ કરે છે તેઓની કે
પરમાત્મન! કઈ નિષ્ઠા છે? તેવા પુરુષો સત્ત્વગુણનિષ્ઠ હોવાથી સાત્ત્વિક
છે? કે રજોગુણનિષ્ઠ હોવાથી રાજસી-છે કે તમોગુણનિષ્ઠ હોવાથી તામસી
છે? અર્થાત્ હે પરમાત્મન! આ જગતમાં એવા યજ્ઞ પુરુષો કે જેઓ
શાસ્ત્રવિધિનું તો ઉલ્લંઘન કરે છે એટલે કે શાસ્ત્ર વગેરેનું પરિભ્રમણ
કરવાની તસ્દી મેળા નથી આજ્ઞાસંપન્ન કે પ્રમાણે લઈને શાસ્ત્ર. શું કહે છે
તે જોવાની કે જાણવાની ચિન્તા કરતા નથી. પરંતુ હૃદયવ્યવહારની પરંપરાને
લઈને શ્રદ્ધાપૂર્વક-અજ્ઞાતિ કર્મો કરે છે. આગ વાગે ક્યું સત્ત્વ-માટે મારે

કરતું થયે એવી વૃદ્ધ-વ્યવહારની પરંપરાને અધીન થઈને શ્રદ્ધાથી કર્મ કરે છે તેવા માણસોની જીવનમાં નિશ્ચય કંઈ છે? નિશ્ચય એટલે - અચળ સ્થિતિ. જીવનમાં તેઓ કેવી રીતે ઉભે છે. અર્થાત્ 'આપું' જીવન તેઓ કંઈ રીતે વીતાડે છે. શું તેઓ સાત્વિક નિષ્કામતા હશે? કે રાજસી નિષ્કામતા હશે કે પછી તામસી નિષ્કામતા હશે? અર્થાત્ તેમના જીવનમાં સત્વ રજઃ અને તમોગુણમાંથી કયો ગુણ પ્રધાનપણે વર્તેલો હશે? કૃપા કરીને આ પ્રશ્નનો હે ભગવન્! આપ જવાબ આપો. ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાનુવાચ:- શ્રી સગવાન ઓલ્યા:-

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી લૈષ તામસી ચેતિ તાં મુણુ ॥ ૨ ॥

દેહધારીઓને ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય છે. તે સ્વભાવથી જન્મેલી સાત્ત્વિક, તથા નિશ્ચય રાજસ તથા તામસ છે. તું તેને સાંભળ. ॥ ૨ ॥

આમ જ્યારે અર્જુને પૂછ્યું ત્યારે પરમાત્મા શ્રદ્ધાભેદના સિદ્ધાન્ત અનુસાર અર્જુનના પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે હે પ્રિય અર્જુન! દેહધારીઓને ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા થાય છે. અને તે શ્રદ્ધા સ્વભાવથી જન્મે છે. આ ત્રણ તે સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી. આ ત્રિવિધ શ્રદ્ધા કેવી હોય છે તે તું સાંભળ. અર્થાત્ હે અર્જુન! તારો પ્રશ્ન ઉચિત છે. દેહધારીઓમાં ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા જોવામાં આવે છે. શ્રદ્ધા એટલે કે કર્મ વગેરેને લગતી આસ્તિક ભુષ્ણિ. આ શ્રદ્ધા સ્વભાવજન્મ હોય છે. સ્વભાવ એટલે કે પૂર્વજન્મના કર્મવગેરેના સંસ્કારસંહિત પ્રકૃતિ. અર્થાત્ જે પ્રકૃતિથી શરીરધારીતું શરીર જન્મે છે તેજ પ્રકૃતિ-ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા પણ જન્મે છે. પૂર્વજન્મના કર્મેના સંસ્કારથી પ્રત્યેક જીવની પ્રકૃતિ લીધાયેલી હોય છે. અને એ પૂર્વજન્મપ્રકૃત કર્મેના સંસ્કારથી વર્તમાન જન્મમાં માણસની શ્રદ્ધા નિર્ણયિત થાય છે. તેમાં સત્વગુણપ્રધાન પ્રકૃતિમાંથી સાત્ત્વિક, રજોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિમાંથી રાજસી, અને તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલી તામસી શ્રદ્ધા છે. એ ત્રણેના લક્ષણો કું તને કહું છું તે સાંભળ. એ શ્રદ્ધા નિષ્કામતા નિર્નય કહે છે. ॥ ૨ ॥

૧, મત્યાનુરૂપા સંવેસ્ય શ્રદ્ધા મવતિ ભારત ।
 ૨, અજ્ઞામયોઽયં પુમ્પો યો યદ્વૃક્ષઃ સ યવ મ ॥ ૩ ॥

હે ભારત ! મનુષ્યમાત્રની, અંત કરણને મળતી શ્રદ્ધા
 હોય છે આ મનુષ્ય, શ્રદ્ધાપ્રધાન છે જે જેવી શ્રદ્ધાવાળો, તે
 નિશ્ચય, તેજ થાય છે ॥ ૩ ॥

હવે પ્રતેજા મુજબ ભગવાન આ પ્રકરણને વ્યાખ્યાન પાસા તો
 અધ્યાના નહીં પ્રકારોમાં દારણ થું છે તે અને અધ્યાત્મી નહીં રિપતાને
 લાધને અધ્યાત્મ મનુષ્યો પણ તથા પ્રકારના બને છે એ વાન કહે છે કે
 હે અર્જુન ! સૌની સત્યાનુરૂપ અધ્યા થાય છે આ પુરૂષ અધ્યાત્મય છે જે
 જેની અધ્યાવાગો તે તેજ અને છે અને આ મોક્ષમાં અપૂર્વ જીવનદર્શન છે
 ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! મનુષ્યમાત્રની અધ્યા તેના સત્યને અનુરૂપ
 હોય છે જે માણસનું જેવું સત્ય તે આણુમની તેરી અધ્યા થાય છે સત્ય
 મળદનો અર્થ અહીં સમજી લેતાં જેવો છે પૂર્વજન્મના કર્મવગેરેના
 મરકારોથી મુક્ત, સત્યગુણપ્રધાન નિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું એક ખાસ પર્વિ-
 જ્ઞામ હોઈને સત્ય એટલે અત કરણ. અર્થાત્ પૂર્વજન્મના કર્મવગેરેની
 વાસનાથી અંકિત થયેલી જીવિ જેના જેવા કર્મો તેની તેરી જીવિ આ
 જીવિને અનુરૂપ એટલે કે સમાન અધ્યા પણ હોય છે અર્થાત્ જેની
 જીવિ સાત્વિક તેની શ્રદ્ધા પણ સાત્વિક જેની જીવિ રજસી તેની અધ્યા
 પણ રાજસી જેની જીવિ તામસી તેની અધ્યા પણ તામસી જીવિ
 એટલે નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ અધ્યા એટલે કર્મ વગેરેને લગતી આસ્તિક
 નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ આમ શાને થાય છે કેમકે આ પુરૂષ શ્રદ્ધાત્મય છે
 એટલે કે શ્રદ્ધાથી ભગપૂર છે અર્થાત્ જીવમાત્રમાં અસ્તિત્વજીવિ હોય છે
 અસ્તિત્વજીવિને અભિચાર નથી છે એવું જ્ઞાન સૌ જીવને હોય છે જ્યારે
 મનુષ્ય શ્રદ્ધાપ્રધાન છે તો જેવી જેની અધ્યા તેવો તે થાય છે અર્થાત્
 જેનો જેવો આસ્તિક નિશ્ચય તેવું તેવું જીવન થાય છે જગત, જીવ અને
 જગદીશને લગતો-કર્મકર્મને લગતો જેનો નિશ્ચય સાત્વિક તે સાત્વિક
 પુરૂષ જેનો રજસી તે રાજસી પુરૂષ જેનો તામસી તે તામસી પુરૂષ
 અર્થાત્ મનુષ્ય પોતેજ પોતાની સ્થિતિ માટે જ્યાંમહાર છે અસ્તિત્વજીવિ
 જ્યારે અનિવાર્ય છે ત્યારે આલસનો ધર્મ છે કે ને સાત્વિક અસ્તિત્વજીવિનો
 અનુયાયી બને ॥ ૩ ॥

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

સાત્ત્વિક મનુષ્યો દેવોને પૂજે છે, રાજસ જનો યક્ષ અને રાક્ષસોને પૂજે છે, તથા બીજા તામસી લોકો પ્રેતોને તથા ભૂતોના સમુદાયને પૂજે છે. ॥ ૪ ॥

હવે સાત્ત્વિક વગેરે ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યોને ઝાળખડોની સામાન્ય નિશાની બતાવતા લખવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક મનુષ્યો દેવોને, રાજસો યક્ષોને અને રાક્ષસોને, તામસી મનુષ્યો પ્રેત અને ભૂતના સમુદાયને પૂજે છે દેવ એટલે ઇશ્વર માતા પિતા-આચાર્ય અતિથિ વગેરે, યક્ષ એટલે ધનિક લોકો ગણસ એટલે દ્વિંસા પ્રધાન લોકો પ્રેત એટલે મરેલા લોકો જેને આપણે ભૂતપ્રેત વગેરે કહીએ છીએ. ભૂતગણ એટલે મેલા જન્મીએલો સમુદાય અર્થાત્ જે મનુષ્યનું સ્વાભાવિક વલણ ઇશ્વર, માતા, પિતા, ગુરુ વગેરેનું સન્માન પૂજન તરફ હોય તેમને સાત્ત્વિક ગણીએ. જેઓ ધનિકો અને રાક્ષસી સ્વભાવના પુરોહિત પૂજન કરે એટલે કે તેમને પૂજ્ય માની તેમની સાથે માન-મર્તબાનો સંબંધ કેળવે તેઓ રાજસી પુરોહિત છે અને જેઓ ભૂતપ્રેત પિશાચ વગેરેની ઉપાસના તરફ ઢગી મેલી વિદ્યામા શ્રવનને બરબાદ કરે છે તેઓ તામસ પુરોહિત છે. આમ સામાન્ય રીતે વર્તન ઉપરથી માણસ કેવો છે તે પરખાય છે ॥૪॥

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।

દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગલોભનિવૃત્તાઃ ॥ ૫ ॥

કર્પયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતપ્રામમચેતસઃ ।

માં જીવાન્તશરીરસ્થં તાન્વિદ્યમાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

જે મૂઠ્ઠા મનુષ્યો દંભ અને અહંકારથી યુક્ત હોઈ, કામના રાગના બલથી યુક્ત હોઈને, શરીરમાં રહેલા ભૂતોના સમૂહને તથા અંદર-શરીરમાં રહેલા મને કાંતી કાઢતા, શાસ્ત્રબાહ્ય ઠાણુ, તપ તથે છે તેમને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા માણુ. ॥ ૫-૬ ॥

હવે જેમ શાસ્ત્ર વિધિને ઝોળગીને શ્રદ્ધાથી યજ્ઞદિ ંકર્મ કરનારા રાજાઓ અને તોપસી મનુષ્યો આસુરી-છે તેમજ શાસ્ત્રે નકારેલા એવાં ઘોર તપને શ્રદ્ધા પૂર્વક તપનારા લોકો પણ આસુરી છે એમ સ્પષ્ટ કરતાં બે શ્લોકો દ્વારા કહે છે: હે અર્જુન ! જે મૂઢ પુરુષો દંભ અને અકંકારથી યુક્ત હોઈને તથા વિષયોના વિષભોગની તીવ્ર ઈચ્છાથી બંધથી યુક્ત હોઈને, શરીરમાં રહેલાં પંચભૂતોને કાંતી નાંખે છે તથા દેહની અંદર જીવાત્મારૂપે રહેલા અને કાંતી નાખતા દોષ શાસ્ત્રે નકારેલાં ઘોર તપને તપે છે તેમને તુ આસુરી નિમિષવાળા જાણ, અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે મનુષ્યો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ દારણુ તપને અધ્યાયી કરે છે તેઓ પંચુ આસુર છે. શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ એટલે વાણાત્ ઘોર એટલે ખૂબ પીડા પહોંચાડે એવું. એટલે કે શાસ્ત્રે જે તપ માણસને મારે કર્નબ્ય તરીકે ન કરમાયું હોય અને જે તપ શરીર વગેરેને ખૂબ સંતાપનારું હોય એવા તપને “આયુ” તપ કરવાથી અમારા મનોરથો પૂર્ણ થશે” એવી આદર-શુદ્ધિથી સેવે છે તે મનુષ્યો આસુરી છે. તેઓ કેવા હોય છે ? દંભ અને અકંકારથી ખીચોખીચ ભરેલા. વળી તેઓ કામરાગભયચિન્ત હોય છે. કામ એટલે વિષયો તેનો રાગ એટલે તેમને ભોગવવાની ઈચ્છા એ ઇચ્છાજ ખત્ત એટલે અતિશય ઉમ્મ દુઃખ, સહવાની તાકાન, એવી તાકાનનાળા. અર્થાત્ તપને અતે વિષય ભોગભોગવવાને મળવાના છે, એવી તેમની સમજ હોઈને એ રાગના માર્ગ તેઓ ઉમ્મ દુઃખને સહવાની તાકાન ભેગી કરી લે છે. વળી એવા મૂર્ખ પુરુષો પોતાના દેહના આરંભક એટલે કે દેહને બાધનારાં જે પંચ મહાભૂતો, તેમને કાંતી નાંખે છે. ઉપવાસ વગેરે દ્વારા દેહનું દુષ્ટ દમન કરે છે. દેહને કમજોર કરી મૂકે છે. તેમને એવો ન્દેહ પચી ગયો હોય છે કે શરીરને કાંતી નાંખવું એજ તપ છે ! શરીરને કાંતીનેજ આવા મૂર્ખ મનુષ્યોની બધા કશુંકા અટકતી નથી. તેઓ જીવાત્મારૂપે અંતરસ્થ એવાં અને પરમાત્માને પણ પોંખી કાઢે છે. જેનું શરીર સત્ત્વકીન તેનો આત્મા પણ મરીજ જાય આમ હે અર્જુન ! તપને લગતા બ્રામક ખ્યાલો લોકમાં પ્રસરેલા હોય છે. જેઓ તપને લગતા બ્રામક ખ્યાલોની ગલીકૂચીમાં અટવાયા તેમનો ઉદ્ધાર નથી. તેઓનો કશુંકાને પાત્ર છે. અર્થાત્ જેઓ દંભ અને અકંકારથી ઝારપૂર છે જેમનામાં વિષયમુખલોહુપતાને લઈને અતિશય ઉમ્મ દુઃખ સદન કરી લેવાની તાકાત છે જેઓ સંજીવના બંધા-રણના પાંચાડપ જુદી વગેરે શરીરસ્થ પંચમહાભૂતોને પ્રિયમ કરી કાંતી કાઢે છે. જેઓ સ્વસ્થમાં મરેલા જગવાનને સંજીવના કાંતીને લોધે કાપી

નામે છે એઓ મદ છે અને આશીર્વા નિવા નાસ્ત્રાણા ધાતુ તપ અદ્યાથી
કે છે તેઓ દૈત્ય છે આસુરી છે સમાજનો અને જનને હેતરનાગ છે
તેમનો ઉધ્ધાર નથી ॥ ૫-૬ ॥

(આહારસ્ત્યપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિય ।

યદ્વસ્તપસ્તથા દ્વાનં તેષા મેદમિમં ષ્ટણુ ॥ ૭ ॥

અને વળી આહાર પણ બધાને ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય હોય
છે તેમ યજ્ઞ, તપ અને દાન (પણ ત્રણ પ્રકારના ઇંદ્ર છે)
તેમનો આ ભેદ સાંભળ ॥ ૭ ॥

આમ ભગવાને આસુરી તપનું નર્ણન કર્યું હવે મનુષ્ય માનને
જીવન જીવનાર્માં-અર્થિક અને આધ્યાત્મિક જીવન જીવવામાં અતિ ઉપરોગી
એવા સિધ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરે છે સામાન્યમાં સામાન્યશુદ્ધિ પુરુષ પણ
હવે ભગવાન જે વાત કરવાના છે તેનો જો અમન કરવાનો નિશ્ચય કરે
તો તેનું કન્યાણુ થાય આથી હવે મનુષ્યમાનના કન્યાણુની કામનાથી
ભગવાન આહાર-યજ્ઞ-તપ-દાન વગેરેનો ત્રિવિધ ભેદ કહે છે અને તે ઉપર
થી જીવનમાં સાંભળ શુ અને સ્વીકાર્ય શુ અને નિર્ણય સચિત કરે છે
આ ચારનું નિધાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે
હે અર્જુન ! સૌ લોકને આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય છે તેજ પ્રમાણ
યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ પ્રકારના છે એ ચારેનો ત્રિવિધ ભેદ હું
તને વડે છું તે હું સાંભળ. અર્થાત્ હે અર્જુન ! આહાર યજ્ઞ-તપ-અને
દાન એ ચાર જીવનની ધમારતના પાયાઓ છે દરેક યુદ્ધ પુરુષ આ ચાર
ઉપર પોતાના જીવનની ધમારત ચણે છે એ ચારેના ત્રણ ત્રણ પ્રકારો છે
હું તને બધા પ્રકારો કહીશ તારે । નવે પ્રવૃત્તિ એ ત્રણમાંથી કયો પ્રકાર
લેવો એ જોવાનું છે. માટે હે પ્રિય અર્જુન ! હું જે કહું તે સ્વાધ્યાયનીથી
સાંભળ અને નિવેકપૂર્વક તેનો અમન કરવાને માટે નિશ્ચય કર ॥૭॥

‘ આયુ સત્ત્વચારોમ્યસુલ્લપ્રીતિચિવર્ચના’ ।

રસ્યાઃ ક્ષિપ્ત્યા સ્થિર્યા દૃષ્ટ્યા આહારા સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

આયુષ્ય-નિશ્ચય-બલ-આરોગ્ય-સુખ અને પ્રીતિને - વધા-
રનાર, સરસ, તેલયુક્ત, સ્થિર, હૃદયગમ આહારો સાત્ત્વિકોને
પ્રિય છે ॥ ૮ ॥

આમ વિપર આધાર વગેરે ચારના બેદ કહેવાની ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી. આ ચારનો, પણ મૂળ આધાર આધાર છે કેમકે આધારની શુદ્ધિમાં સત્વની શુદ્ધિ છે. અને સત્વ શુદ્ધિમાં મોક્ષ પર્મનાતું દર્શન છે. આર્થી આધારની મીમાંસા કરતાં ભગવાન આધારના ત્રણબેદો કહે છે. હે અર્જુન ! જીવન, નિઃશયત્મક શુદ્ધિ, સામર્થ્ય, નીરોગિતા, મુખ્ય, અને પ્રીતિના વધારનારા સરસ, રિનચ્ચ, હૃદયગમ આદ્યો સાત્ત્વિક પુરુષોને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જેઓ - સાત્ત્વિક પુરુષા છે તેમને સાત્ત્વિક આધાર લાગે છે. એટલે કે જેમણે સાત્ત્વિક બનતું હોય - જેમણે સત્વશુભો જીવનમાં ઉત્કર્ષ સાધવો હોય તેમણે સાત્ત્વિક આધાર કરવો. તેમણે ભોજન સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ. આ સાત્ત્વિક ભોજન એટલે શું ? ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! જે ખેરાક છું કહું તેવાં પરિણામ લાગે તેને સાત્ત્વિક સમજવો. દેશ-કામ-વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિના કારણે ખેરાકની વાનગીમાં ભેદ હશે. પણ તે વિવિધ વાનગીમાં પણ પરિણામ તો હું કહું તેવું આવે તો તેને સાત્ત્વિક ખેરાક ગણવો. ખેરાક તેવો ખાવો કે જેથી આખ્યની શુદ્ધિ થાય. દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત થાય એવો ખેરાક ખાવો. કેમકે લાંબું જીવી સત્કર્મમાં જીવનને ધમી નાંખવામાં આનન્દ છે. માટે દીર્ઘાયુ થાય એવો ખેરાક ખાવો. નિઃસત્વ-ખેરાક ન લેવો. વળી ખેરાક સત્વવર્ધક હોવો જોઈએ. સત્વ એટલે નીતરી શુદ્ધિ, નિર્મલ શુદ્ધિને વધારે એવો ખેરાક ખાવો. શુદ્ધિને જડ કરે એવો ન લેવો. વળી ખેરાક એવો હોવો જોઈએ કે જેને ખાવાથી શરીરમાં કામ કરવાની અધાક શક્તિ પેદા થાય. વખત આવ્યે એવીસે કલાક જે શરીર પાસે કામ લેવું પડે તો શરીર કાશવાયા ન કરે - નાંખરણ ન બતાવે એવો ખેરાક લેવો જોઈએ. વળી 'ખેરાક' નીરોગિતાનો વર્ધક હોવો જોઈએ. રોગોને નોતરે એવો ખેરાક મનુષ્યને ન હોઈ શકે. વળી ખાઈ રહ્યા પછી હૃદયને તૃપ્તિનો - સુખનો અનુભવ થાય એવો ખેરાક હોવો જોઈએ. વળી ખેરાક પ્રીતિવર્ધક એટલે કે રચિતો વર્ધક હોવો જોઈએ. એક વખત ખાધા એટલે તેના - તરફ આજુગમે ઉપજો એવો ન હોવો જોઈએ. વળી તે રસ્ય એટલે કુદરતી મધુરરસપ્રધાન હોવો પટે. વળી તે રિનચ્ચ એટલે કુદરતી અગર તો આગંધક વી તેલથી યુક્ત હોવો જોઈએ - અર્થાત્ લુપ્તો ન હોવો જોઈએ. વળી તે સ્થિર હોય એટલે કે રસાંશ વગેરેદ્વારા શરીરમાં ચિરકાલ સુધી રહે અને કામ આપે એવો હોવો જોઈએ અને જોગક મનોરમ-દ્રષ્ટિમનેહર-કુર્ગમિ વગેરે

પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ દોષો વગેરેનો હોવો જોઈએ. જે માણસોનો આવો ખોરાક છે તેઓ સાત્વિક હોય છે. સાત્વિક પુરુષોને આવો ખોરાક ભાગે છે. આપણે સૌએ આપણા ખોરાકને ભગવાને જે કસોટી બતાવી છે તેના ઉપર કરી જોવો રહ્યો. સિધ્ધાન્ત તો એ છે કે જેનું રસોડું, સાત્વિક તેનું જીવન સાત્વિક. આખી પ્રજાનો ખોરાક આ સિધ્ધાન્તે નક્કી થવો જોઈએ. અને આ દિશામાં અનેક પ્રામાણિક પ્રયોગો થવાની આવશ્યકતા છે કેમકે જીવન જીવવાની આવીજ સાત્વિક ખોરાકમાં છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિએ-દેશ દેશે-કાળે કાળે-અને પરિસ્થિતિ પરિસ્થિતિએ ખોરાકની વાનગીમાં બેઠે હશે. પણ તે બધાનું પરિણામ ભગવાન કહે છે તેમ આધુન્યથી માંડી પ્રીતિ પર્યન્તની વૃદ્ધિમાં આવવું જોઈએ. સૌને રસ્ય-સ્નિગ્ધ-સ્થિર અને હૃદય ખોરાક મળવો જોઈએ. ખોરાકને આધ્યાત્મિક જીવન સાથે ગાદામાં ગાદો સંબંધ છે. આ-માના માર્ગે પ્રયાણ કરવા ઇચ્છનારને માટે લૂચીને વશ કરવી એ અતિ આવશ્યક છે. સાધક ગમે તેવું ખાવ-ખન તો બ્રહ્મ છે એમાં શો વાધો છે એવી-આત્મવચક દલીલ તે' ન કરે. કેમકે લોહીને ફેરવવા માટે ખોરાક છે. ખોરાક બાબતમાં ઘણા સાધકો અનેક બહેમમા સપડાયેલા હોય છે. આથી ભગવાનના ઉપર જેને શ્રદ્ધા હોય તેણે ભગવાનના વાક્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાના રસોડાને તે ધારણે ચલાવવું રહ્યું. આજે જે દેશની બુદ્ધિ બગડેલી લાગતી હોય તો તેનું કારણ આ ખોરાક તરફની ખેદરકારી-અક્ષમ્ય પ્રમાદ છે. દેશના ભોજનને જે સાત્વિક કરી નાખવા કટિબદ્ધ થશે તે માણસ દેશોધ્યાગક-પુણ્યલોક ખનશે આમ ખોરાક અને સાત્વિક ખોરાકજ માણસને માટે ઉપયોગી છે. ॥ ૮ ॥

કદ્વમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃશ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

કડવા-ખાટા-ખારા-અતિઉંઘા-તીખા-લુખખા-બળતરા કરનારા, દુઃખ, શોક અને રાગને લાવનારા આહારો રાજસ મનુષ્યોને બહાલા હોય છે. ॥ ૯ ॥

સાત્વિક લોકોને લાવતા ખોરાકની વાત કરી હવે રાજસી લોકોને લાવતા ખોરાકનું ભગવાન આજ્ઞાદ વર્ણન આપે છે. હે અર્જુન! અતિ કડવા-અતિ-ખાટા-અતિ ખાગ-અતિ ઉંઘા-અતિ તીખા-અતિ લુખા

અને અતિ દાહક તથા દુઃખ શોક અને વ્યાધિને દેનારા ખોરાકો રાજસ લોકોને ભાવતા હોય છે. અર્થાત્ જેમાં વધારે-એકદ કડવાશ-ખટાશ-ખારાશ-ઉન્દાપણું-તીખાશ-લુખ્ખાપકું અને મોદું તથા જઠરને બાળવાની શક્તિ હોય એવા ખોરાકો રાજસ પ્રિય છે. અતિ તો બધે વર્ણ્ય છે. અને આજે સમાજમાં આપણે આ જોઈ રહ્યા છીએ. કુટુંબે કુટુંબે આ ખોરાક ઉપર અસાચાર થઈ રહેલો છે. કડવા-ખટા-ખારા-તીખા તમતમતા-લુખ્ખા અને ખાતી વખતે હાથ હાથ કરાવે એટલા ઉન્દા અને દાઝરો બળે એવા ગરમ ખોરાકો તૈયાર થાય છે. પરિણામે માણસ દુઃખ શોક અને વ્યાધિનો ભોગ થઈ પડે છે. દુઃખ એટલે ખાતી વખતે-તાર્કાલિક પીકા શોક એટલે દૌર્ભનસ્ય-મનની અપ્રસન્નતા આવે. ખોરાક ખાતી વેળા તો ખવાઈ નય પેલું પાછળથી તેની મન ઉપર ખરાબ અસર થાય છે તેવા માણસ રાગદ્વેષ ક્રોધી મેલથી મનિન બન્યાજ કરે છે. અને મનની અપ્રસન્નતા અનુભવે છે. અને જેમને આવા અસાચારી ખોરાકની ટેવ પડી ગઈ છે તેને લાખે ગાળે અનેક વ્યાધિઓ પીડે છે. તો જે ખોરાક ક્રોધપણુ દ્રષ્ટિએ જીવનને ઉપયોગી નથી તેનો સ્વીકાર કરવામાં વિવેક બુદ્ધિ નથી. એમાં રસભોજીપતા છે. એટલે કે પ્રસાનો અપરાધ છે. અને અપરાધી ને તો સજા ભોગવ્યે જ છૂટકો મર્યાદામાં ઔપધની માત્રાની પેરે રસનો ઉપયોગ હોઈ શકે, પણ રસભોજીપતા અપરાધજ છે. આથી રસભોજીપતાનો અહો નિપેધ છે. દવાની માફક રસનો માત્રામાં ઉપયોગ વર્ણ્ય નથી બસ આવા અતિ પડતા કડવા વગેરે ખોરાકો રાજસ પ્રકૃતિને ભાવતા હોય છે. ॥ ૬ ॥

‘યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુવિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

પહોરવીત્યું-રસવિહોણું-ગમતું-અને રાત્રિવીત્યું તથા જે એકું તથા અપવિત્ર ભોજન છે તે તામસ મનુષ્યોને વહોણું છે ॥ ૧૦ ॥

વળી હે અર્જુન ! જે ભોજન યાતયામ હોય-ગતરસ હોય-પૂતિ હોય, પર્યુવિત હોય, ઉચ્છિષ્ટ અને અમેધ્ય હોય તેને તું તામસ લોકોને હોમતું ગણજે. અર્થાત્ તામસ લોકોને ગમતું ભોજન કું હોય છે, તે

હું તને કહું છું. હે અર્જુન ! જે ખોરાક યાતયામ વગેરે છે તે તામસ ખોરાક છે. જેને રંધ્યાને પહેરનાપહેર વીતી ગયા હોય તેને યાતયામ કહે છે. સ્થવારનો રંધેલો લાન રાતે દસ વાગે ખાવામાં આવે તો તે યાતયામ કહેવાય. આ દરિદ્રીના ચાળા છે. અતિ ટાંડો ખોરાક ભયજનક છે. જે ખોરાક ગતરસ છે એટલે કે જેનો કુદરતી રસ માર્યો ગયો છે અને તેમાં વિકારી રસ પેદા થયો હોય એવો ખોરાક તામસી છે. ભોજનમાત્રનો કુદરતી રસ હોય છે એ કુદરતી રસ ઉઠી જાય અને અકુદરતી-વિકારી રસ પેદા થાય એવું ભોજન તામસ-છે જે ખોરાક પૂતિ એટલે ગંધાતો હોય-જેને પકવ્યાને રાત વીતી ગઈ હોય તેને પર્યુષિત કહે છે. ઢાઢના ખાતાં વધેલો ખોરાક ઉચ્છિદ્ધ કહેવાય છે. આવો એકો, ગંધાતો, રાતનીરાત પડી રહેલો અને અમેષ્ય એટલે અપવિત્ર-જેખાવાની શાસ્ત્ર અને લોક રજા ન આપે એવો માંસ વગેરેનો ખોરાક તામસ લોકોને લાવે છે. અને જ્યાં રાજસ ખોરાક પણ સ્વાન્યજ છે ત્યાં તામસને તો અવકારાજ ક્યાંથી? માટે ખોરાકના ઉપર ખૂબ વિચાર કરી સુચ પુરે છવન છવવું હોય તો ખોરાકની પોતાની મીમાંસા કરી લેવી રહી. દરેક સાધક પાસે પોતાની અન્નમીમાંસા હોવીજ જોઈએ. જેની પાને અન્ન મીમાંસા નથી તેને ધ્રુવ મીમાંસા પચતી નથી એ સૌ યાદ રાખે. ॥ ૧૦ ॥

અફલાકાદ્ધિમિર્યજો વિચિદ્દયો ય રજ્યસે ।

યદ્યવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

ફલની ઇચ્છા વિનાના મનુષ્યો વડે, ‘અમારે કરવોજ જોઈએ’ એમ વિચારી, મનને નિશ્ચલ કરીને, શાસ્ત્રવિદિત યજ્ઞ કરાય છે તે સાત્વિક છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ આગલા શ્લોકોમાં ભગવાને અન્ન મીમાંસા કહી હવે યજ્ઞ મીમાંસા કરતાં ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞોને વર્ણવતાં કહે છે કે હે અર્જુન ! ફલની સ્પૃહા શિવાયના મનુષ્યોવડે ‘અમારે આ કરવો જોઈએ’ એમ મનને નિશ્ચલ કરી, જે શાસ્ત્ર વિદિત યજ્ઞ કરાય છે તે સાત્વિક છે. યજ્ઞ શબ્દ અર્થો જો કે શ્રોત યજ્ઞનો વાચક છે છતાં યુગભેદે અર્થભેદ આવશ્યક છે. એટલે યજ્ઞ શબ્દ એના વિશાળ અર્થમાં લેવો. યજ્ઞ શબ્દથી અહીં તમામ પૂજનીય કર્મો જાણવાં આવે. યજ્ઞ સાત્વિક ક્યારે કહેવાય ? અર્થાત્

યતકર્મ 'સાત્વિક કાર્યે જાણુતુ' ? જો એનો કરનાર અફસાકાંક્ષી હોય, જો એ કર્મ સાન્ન વિદિત હોય, જો એને કરતી વેળા કર્તવ્ય બુદ્ધિથી એ યતો હોય, તો 'અર્થાત્' તે યત સાત્વિક છે જેનો કરનાર ફલનિરપેક્ષ છે. જે શાસ્ત્રની વિધિ-પ્રમાણે છે અને જેને કરતીવેળા કરનારનું મન કર્તવ્ય બુદ્ધિમાં નિશ્ચલ છે. આમ કર્મમાત્ર 'સાત્વિક થાય' જો તેનો કરનાર ફલલોભી ન હોય. 'સાન્ન' મુજબ તે હોય અને અમારે આ કરવું ચોખ્ખું છે એવી નિશ્ચલ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી એ યતો હોય આથી પ્રત્યેક યત કર્મને માટે અર્ધી ભગવાને ત્રણ ક્રમોડીઓ મૂકી છે. તેના ઉપર પ્રત્યેક યત કર્મને કસી-જેવું રહ્યું. કરનારની નિર્સાર્થતા, કર્મની વિદિતતા અને મનની કર્તવ્ય બુદ્ધિની નિશ્ચલતા આ કસોડી ઉપર-જેનો પૂરો કસ ઉતરે- તો કર્મ સાત્વિક. ॥ ૧૧ ॥

અમિસંધાય, તુ ફલં દમ્ભાર્યમપિ-યત્ ।

હજ્યંતે મરતશ્રેષ્ઠ તં યત્તં વિદિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

અને વળી હે ભારત શ્રેષ્ઠ ! ફલને ઉદ્દેશીને તથા નિશ્ચય પોતાના ધાર્મિકપણાને પ્રસિદ્ધ કરવા ખાતર જે યત કરાય છે તે યજ્ઞને તું રાજસ જાણુ. ॥ ૧૨ ॥

અને અમર ફલનું અનુસન્ધાન કરીને 'તેમજ' દંભને ખાતર જે યત કરાય તો હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તે યજ્ઞને તું રાજસ જાણુ અર્થાત્ જે કર્મ ફલને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવે, જે કર્મ પોતાના ધાર્મિકપણાને પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી કરવામાં આવે તે કર્મ રાજસ છે. અર્થાત્ રાજસ યજ્ઞમાં લોભ અને અસત્ય હોય છે. લોભનુંજ પરિણામ છે ફલાલિસન્ધિ અને અસત્યનું પરિણામ છે દંભ. આતું યતકર્મ રાજસમ્ અણાય ॥ ૧૨ ॥

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્તં મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તાપ્ત્યં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

વિધિશૂન્ય, અક્રાન્ત, મન્ત્રહીન, દક્ષિણ, શિવાયના, શ્રદ્ધા વગરના યજ્ઞને તાપ્ત્ય કહે છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે તામસ યજ્ઞને વર્ણવતાં કહે છે કે હે અર્જુન ! વિધિહીન, અ-
ધિક્ષાન, મન્ત્રહીન, દક્ષિણાશૂન્ય, અને શ્રદ્ધા સિવાયના યજ્ઞને શિષ્ટ પુરુષો
તામસ કહે છે. અર્થાત્ જે યજ્ઞીયકર્મને શાસ્ત્રે કર્તવ્ય ઠરાવ્યું ન હોય-જેને
શાસ્ત્રનું પીઠબળ નથી-અર્થાત્ જે ઉચ્છાત્ર કર્મ છે તે તામસ છે. વળી
જે યજ્ઞીયકર્મમાં યજ્ઞીય દેવતાઓને માટે અન્નનું દાન નથી અર્થાત્ જે
કર્મ કરવાથી કાંઈનું પણ પરંપરાએ પણ પોષણ નથી, જે મન્ત્રહીન
એટલે વિચાર દ્રષ્ટિએ હીન-અધમ છે જેમાં દાનની ભાવના નથી અને જે
કર્મ વિના શ્રદ્ધાએ કરવામા આવે છે તે તામસ યજ્ઞકર્મ છે આમ
શાસ્ત્રનિરિદ્ધ-પોષણહીન-વિચારહીન-માનહીન-શ્રદ્ધાહીન કર્મ તે તામસ
છે. ॥ ૧૩ ॥

દેવદિગ્ગજગુપ્તપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

દેવ, દિગ્ગ, ગુરુ અને પ્રાણોનો સત્કાર, શરીર શુદ્ધિ,
સરળતા, બ્રહ્મચર્ય તથા અહિંસા એ શારીરિક તપ કહેવાય
છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે ક્રમબાધ તપમીમાસા કરતાં ભગવાન તપના સાત્વિકાદિ ભેદો
બતાવનાં પહેલા તેના શારીરાદિ ત્રણ ભેદો બતાવે છે હે અર્જુન ! દેવ,
દિગ્ગ, ગુરુ અને પ્રાણનું પૂજન, શૌચ, આર્જવ, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા,
આને શારીર તપ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ હે અર્જુન ! શરીરદ્વારા જે
તપ થાય તેમા ઉપગની વાતોનો સમાવેશ થાય છે અર્થાત્ જેણે
શરીરથી તપ કરવું હોય તેણે ઉપલી વસ્તુઓનું આચરણ કરવું. દેવપૂજન
દિગ્ગપૂજન ગુરુપૂજન અને પ્રાણપૂજન કરવું જોઈએ દેવ એટલે માતા પિતા
વગેરે વડિલો. દિગ્ગ એટલે વેદવિદ્વાન-એટલેક કળવણી પામેલા સાહ્યજો, દક્ષિણો,
વૈશ્યો ગુરુ એટલે ધન-જ્ઞાન-શાસ્ત્રન વગેરે કાષ્ઠપણુ કાવ્યસર ગૌરવ પામેલા
મોટા માણસો. પ્રાણ એટલે તત્ત્વવેત્તા દુરદ્ગર્ મનુષ્યો. આ બધાનું પૂજન કરવું.
એટલે કે દેવો-દિગ્ગ-ગુરુ-પ્રાણ વગેરેના દર્શન, આપણે તેમને પ્રણામ કરવા,
તેઓ આવે ત્યારે ઉભા થવું-તેમને સામે લેવા જવું-વગેરે ગીતબાનોથી
તેમનો સત્કાર કરવો જોઈએ. આ પૂજનનો ઉઠા વિચાર કેરનાં જાણીને કે
સામાજિક નિર્મલ જીવન માટે સૌનું સન્માન કરવું એ મનુષ્યની કરજ

છે. પૂજન શબ્દથી અહીં સત્કાર-આદરભાવ-માન-દાન સમજવું. દેવાદિના પૂજનથી મનુષ્યો આ દુનીયાની સિધ્ધિ મેળવે છે. દેવ પૂજનથી કૌટુંબિક સિધ્ધિ-દિગ્ધ પૂજનથી સામાજિક સિધ્ધિ-અર પૂજનથી પીઠબળની સિધ્ધિ અને પ્રાણપૂજનથી પારલૌકિક સિધ્ધિને માટે માણસ લાયક બને છે. માટે આ કાર્ય છે. તે ઉપરાંત શૌચમાં શારીરિક તપ છે. શૌચ એટલે શરીરની શુધ્ધિ. રનાનાદિથી બહારની શુધ્ધિ સાચવવી. અને પવિત્ર-હિત-મિત બનવા દ્વારા આંતર શરીરની શુધ્ધિ સાચવવી એનું નામ શૌચ છે. શૌચની સિદ્ધિ નીરોગિતામાં આવે છે અને પુરુષાર્થ માટે મનુષ્ય યોગ્ય બને છે. આર્જવ એટલે સરસતા એટલે કે કરવાને યોગ્ય કર્મોને કરવામાં એકધારી પ્રવૃત્તિ અને ન કરવાને યોગ્ય કર્મોને નજી કરવામાં એકધારી નિવૃત્તિ અર્થાત્ કર્તવ્યપરાયણ-નિરપવાદ કર્તવ્યનિષ્ઠા એટલે આર્જવ. બ્રહ્મચર્ય એટલે એકી વખતે સર્વેન્દ્રિય સંયમ. અગરતો ઝડપકાળે જ સ્ત્રી સમાગમ તથા નિરિક્ષ મૈથુનનો લાભ. એકી વખતે તમામ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કેવળ અધ્યાત્મ યોગીઓ. માટે છે બ્રહ્મચર્યમાં છિદ્ર તેમને માટે અદ્યત્ત છે. અવિહિત છે. પરંતુ જેઓ તેટલી ઉંચક કોટિએ ન હોય તેમને માટે ઝડપકાળે જ સ્ત્રી સમાગમ એટલે સંકુચિત અર્થ લેવો. કેવળ પ્રજનનની ઇચ્છાથી સ્ત્રી-સંગ શિથિલ ખોયવાળા માટે વિહિત છે. પરંતુ તેને માટે પણ નિષિદ્ધ મૈથુન તો હરામજ છે. પ્રજનનનું પણ શાસ્ત્ર છે. એ શાસ્ત્રાનુકૂલ વર્તન જ વિહિત છે. આથી જેનો નિશ્ચય મોળો છે અને ઇન્દ્રિયો ઉપર જેનો મૂકો કાબુ નથી, પણ જે બારિમાં પૂર્વ ઇન્દ્રિયબળથી થવા ઇચ્છે તેવા માટે વચગાળાના એક સમાધાન પૂરતો શાસ્ત્રવિહિત સ્ત્રીસંગ પણ બ્રહ્મચર્યજ છે તે ઉપરાંત અહિંસાનો શારીર તપમાં સમાવેશ છે. અહિંસાનો અહોં બડો અર્થજ લેવો. કોઈપણ પ્રાણુને શરીરદ્વારા ન પીણું એટલે અહિંસા. પ્રાણુને પીણા આપવી એ અશક્તીય વસ્તુ છે. અને જીવનસિદ્ધિ તો શક્તીય વર્તનમાં છે. આટલું જે કરે તે શરીરતપનો આચરનાર કહેવાય.

॥ ૧૪ ॥

/ અનુદ્વેગપરં વાસ્તવં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યાસનં ચૈવ વાક્યમયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

ઉદ્વેગ ન કરનારું-સત્ય-પ્રિય અને હિતકર વાક્ય તથા નિશ્ચય ધર્મપુસ્તકનું નિત્ય પઠન વાક્યમય તપ કહેવાય છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે વાઙ્મય તપનું વર્ણન કરતાં કહે છે-૬ હે 'અર્જુન'! જે ઉદ્દેગ ન ઉપગતવનારું સસ-પ્રિય-અને દિતકર વાક્ય હોય તેને તથા સ્વાધ્યાયના અભ્યાસને વાઙ્મય તપ કહે છે. 'વાઙ્મય તપ એટલે વાણીદારા જે તપનું આચરણ થાય છે તે અર્થાત્ માણસે વાણીના તપસ્વી થવું. વાણીનો વ્યભિચાર ન કરવો. વાણીના તપસ્વી બનવા ઇચ્છનારે કેવું વચન બોલવું? જે વચન ઉદ્દેગજનક ન હોય-સસ હોય-છતાં પ્રિય અને દિતકર હોય. ઉદ્દેગ એટલે ઉપર આવેલી ઝડપ ? શાની ઝડપ ? લોહીની. સામાન્ય રીતે માણસનું લોહી એની સ્વાભાવિક ગતિથી વહે છે. એ લોહીની ગતિ જ્યારે ઝડપી થાય ત્યારે તે ઉદ્દેગમય અવસ્થા કહેવાય છે. છાતી-લમણાં-મન અને શરીરની શિરાઓ ફાટફાટ થાય-ઉછળે-જોરથી ધબકે ત્યારે ઉદ્દેગ થયે કહેવાય. આવે ઉદ્દેગ ભયજન્ય હોય છે. આથી વાઙ્મય તપ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ સામાનું-લોહી એકદમ ઝડપી ગતિવાળું થઈ જાય એટલે કે તેને ભય લાગે-ક્ષોભ ઉપજે-ત્રાસે એવી વાણી કહી ન બોલવી જોઈએ. અર્થાત્ ભયજનક કડોર વાણીનો ઉપયોગ એ વાઙ્મય તપનો ભાગ છે. વળી તેનું વચન સસમય તો હોવું જ જોઈએ. કેમકે જૂઠું બોલવાનું પ્રયોજનજ નથી. બેભાન હોય તે જૂઠું બોલે આથી તેવાની વાણી સસમય-એટલે કે યથાર્થ હોવી ધટે. વળી સસ કહેવાની પણ રીત છે માણસ કેટલીકવેળા બોલતો નથી પણ બસે છે. સસને હંમેશાં પ્રિયરીતે બોલવું. સામા માણસને સસ એવી રીતે કહેવું કે જેથી તે સાંભળતાં તેના મનને અને કાનને આનન્દ થાય. સસ કહેવું એટલે બડકાની રીતે કહેવું એવો કથાએ અર્થ નથી. કડવી રીતે સસ કહી સસને ખાતર પણ સામાન્ય આત્માને દુભવવો એનાં કરતાં તો મૌન પાળવું એ ઉત્તમ છે આથી સસવાણી હંમેશા મધુર રીતે કહેવી જોઈએ અને આ પ્રયોગસાધ્ય છે. એકનીએક વાતને અનેક રીતે કહી શકાય છે તેમાં જે રીતે સીધી પ્રિય હોય-મધુરી હોય તે રીતે પણ સસ કહેવું. વળી એ સસપ્રિય વચન દિતકર હોવું જોઈએ. એટલે કે પરિણામે દિતકર હોવું જોઈએ. સામાનું જેમા દિત સમાયેવું હોય એવું જ વચન, ઉદ્દેગ ન કરાવે અને કડવું ન લાગે એવી રીતે યથાર્થપણે કહેવું. આ વાચિક સસની આરાધના પ્રતિપજ જગૃત રહેવાથી-સૌના ઉપર પ્રેમ કેળવવાથી-સદાનુભૂતિ કેળવવાથી-વિનમ્રતા વિજ્ઞાનવાથી સિદ્ધ થાય છે. અને આવી વાકસિદ્ધિ કેળવવાનો ઉપાય સ્વાધ્યાયાભ્યાસ છે સ્વાધ્યાય-શબ્દનો તત્ત્વરસર્વ અર્થ આત્મજ્ઞાન જન્માર્થ

એવાં પુસ્તકોનો, નિષ્ક્રિય, ધીરજપૂર્વકનો અભ્યાસ થાય છે. અર્થાત્ જે પુસ્તકો વાંચવાથી માણસનું હૃદય આત્મા તરફ ટળે-ઢળે અને આત્મ પ્રકાશથી અજ્ઞવાણ્ય અને આત્મનિષ્ઠ બનવું જાય તેવાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. આ દ્રષ્ટિએ જોતાં દરેક જાતિ અને દરેક દેશપાસે પોતા-પોતાનાં ધર્મગ્રન્થો હોય તેનો અભ્યાસ પ્રિય છે. હિન્દુ ગીતા અને વેદનો, મુસલમાન કુરાનનો, ખ્રીસ્તી બાઇબલનો એમ દરેક જાતિ પોતા-પોતાના ધર્મગ્રન્થનો અભ્યાસ કરે. કેમકે પ્રત્યેક ધર્મગ્રન્થ ઇશ્વર પ્રણીત છે. સ્વાધ્યાય એ સંત સમાગમ છે. સ્વાધ્યાયમાં ધ્યેયપ્રકારક રક્તિ છે. એમાં દર્શનદાન છે. સ્વાધ્યાયનિષ્ઠને તમામ સિદ્ધિઓ મળે છે. આમ તપસ્વી વાણી કરવા માટે માણસે કયા વિચારોમાં દ્રઢ બનવું જોઈએ તે ભગવાને અહીં બતાવ્યું છે. તપસ્વી સત્ય વાણીનો મહિમા અહીં બતાવ્યું છે. ॥ ૧૫ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

મનની સ્વસ્થતા, અકૂરતા, મનોરાજ્યનો ત્યાગ, મનનો ખાસ નિગ્રહ, બાવની સંશુદ્ધિ, આમ આ માનસ તપ કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે માનસ તપ વર્ણવતાં ભગવાન કહે છે કે હે પ્રિય અર્જુન ! મનની પ્રસન્નતા-અકૂરતા-મનોરાજ્ય વર્જન, આત્મવિનિગ્રહ અને બાવ સંશુદ્ધિ આમ-આને માનસ તપ કહે છે. મનપ્રસાદ એટલે મનની ગમ દોષાદિ મળથી મુક્તિ. જેના મનમાં રાગ દોષ વગેરે કલેશો ન હોય તેનું મન પ્રસન્ન રહે છે-આ-મનની સ્વચ્છતા એ એનો સ્વાભાવિક ગુણ હોય છે. સ્વસ્થતા મનનો કુદરતી સ્વભાવ છે. માણસ મારી મચડીને એને મેનું કરે છે. પસ આ મનના મેલથી મનને મુક્ત રાખવું એટલે મનપ્રસાદ. દરેકપણે મનની રાગદોષાદિ દોષોથી મુક્તિ ફળવવી એટલે માનસ તપ છે. શુદ્ધ ચિન્તનથી રાગદોષ વગેરે દોષો મોળા પડે છે અને એક અવસ્થા એવી આવે છે ત્યારે બીચાગ રાગદોષો માંદા થઈને મરી જાય છે ત્યારે મનની સ્વાભાવિક નિર્બાધ પ્રસન્નતા ઠિકર થાય છે. આવી મનની સંસ્કૃત અર્ણાધિત પ્રસન્નતા-સ્વચ્છતા એ આપણો આદર્શ છે મનને સૌમ્ય રાખવું એટલે માનસતપ છે સૌમ્ય એટલે અકૂર, કૂરતા એનો અર્થ માણસનું બેવજબ નથી.

દ્રવ્ય છે. આવી દરેકપણે મનને ફર સંકરપથી મુક્ત કરવું—કરવાનો પ્રયત્ન નેહ્યો. એ પ્રયત્નની સિદ્ધિ થતાં મનની સ્વાભાવિક પ્રિયદર્શનતા—સૌમ્યતા ખાલી ઉઠે છે. આ ઉપરાંત મૌનનો પણ માનસ તપમાં સમાવેશ થાય છે. આવી મૌન એટલે વાંચાનો સંયમ એ અર્થ નથી. મૌન એટલે શેખ-ચક્ષીપણનો અભાવ. મનને મનચંચાઓમાંથી—અપ્તરંગીપણમાંથી—નવા નવા પોતા નિરર્થક ભુદ્ધિઓમાંથી મુક્ત કરવાની ટેવ એટલે મૌન છે. અર્થાત્ મનને કદી નવર ન પડવા દેતાં, કર્તવ્ય કર્મમાં રોકિયું રાખવું એટલે મૌન. મૌનનો સાધક છે આત્મવિનિગ્રહ. આત્મવિનિગ્રહ એટલે કે અતિવિક્ષિ વિષયોમાંથી મનને પૂરેપૂરું ઉઠાવી લેવું તે જે વસ્તુઓ વિચારે થાય નથી—વિવેકો વિચારની કેસોટીમાં ઉતરે એમ નથી. તે વસ્તુઓ ઉપરથી હાથમને માટે મનને ઉઠાવી લેવું એટલે આત્મવિનિગ્રહ. આ બધાના ઉપાયરૂપ છે ભાવસંશુદ્ધિ. ભાવે એટલે ચિન્તન. ચિન્તનની શુદ્ધિ એટલે સ્વચ્છતા. અશુદ્ધ ચિન્તનમાંથી મનને વિશુદ્ધ ચિન્તન કરવું કરવું તે અર્થાત્ મેક્ષા વિચારોમાંથી મનને હટાવી પ્રયેકપણે નિર્મલ વિચારમાં એકાગ્ર કરવું. તે અર્થાત્ સત્યનું જ ચિન્તન. આમ મનની પ્રસન્નતાથી માંડીને સત્યનું ચિન્તન સુધીનાં જોડલાં માનસ સ્વચ્છ કર્મ છે તેને માનસ તપ કહેવામાં આવે છે. આ તપના મહિમાનો કંપાવે પાર નથી. માણસનું જીવન બીજું કશું નથી. વિચારજ તે માણસની મૂળ આકૃતિ છે. સત્ય વિચારજ માનવ જીવનનું સર્વસ્વ છે. ॥ ૧૬ ॥

અદ્વયા પર્યા તત્ત્વં તપસ્તત્ત્રિવિધં ત્રયઃ ।

અફલાકાક્ષિમિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

પરમ સદ્ધાથી, ફલેચ્છારહિત, મુક્ત મનુષ્યોવડે કરાયલાં તે ત્રિવિધતપને સાત્ત્વિક કહે છે. ॥ ૧૭ ॥

આમ સારીરિક-વગેરે બેઠે તપના ત્રણ પ્રકાર કલાં. એ ત્રણ પ્રકારનું તપ સત્ત્વ વગેરેના બેદથી સાત્ત્વિક, રાગસિક અને તામસી બની શકે છે, અર્થાત્ તપની પાછળનો હેતુ જોતાં તપના ત્રણ વિભાગ પડે છે. એ ત્રણનો વિચાર કરતાં લગ્નવાન કહે છે કે હે અશુભે ! નિર્વિકાર, નિરપ્રક્રિય નરોવડે પરમશ્રદ્ધાથી આચરાયેલું આ ત્રણ પ્રકારનું તપ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. અર્થાત્ સારીરિક-વાચિક અને માનસિક તપ ત્રણ પ્રકારની છે. આ

અમ પ્રકાર, આચરનાર બ્યક્તિના બેદને લીધે થાય છે. આ તપની પાછળ પ્રેરક મનોદશા કંઈ છે તેનો વિવેક ઉચિત છે એટલું જ નહીં પણ સ્વીકાર્ય અને ત્યાગ્યના વિવેક માટે આવશ્યક છે. જો આ ત્રણે પ્રકારના તપનો આચારનાર નર યુક્ત હોય, નિરપૂર હોય અને પરમશ્રદ્ધાથી આચરણ કરનારો હોય તો આ ત્રિવિધ તપ સાત્ત્વિક થાય. યુક્ત એટલે હર્ષ શોક વગેરે વિઘ્નેશી પર કરેલાં કર્મોની સિધ્ધિ હર્ષ આણે અસિધ્ધિ શોક આણે. પણ જે કર્તવ્ય-બુધ્ધિથી કર્મ કરે તેને સિધ્ધિથી હર્ષ નહીં નોંખે. અસિધ્ધિથી શોક નહીં થાય. આમ જે કર્મની આવી જાણે તે યુક્ત અને વળી તેવો માણસ યુક્ત ત્યારે જ અને જો તે અહંભાવથી હોય એટલે કે કર્મ કરવાં એ મારી ફરજ છે તેનું ફળ મેળવવા માટે તલપાપક થવું એ અધર્મ છે એમ સમજતો હોવાથી ફલંદ્રિએ છે. આવો યુક્ત અને નિરપૂર નર પરમશ્રદ્ધાથી એ તપ કરતો હોવો ઘટે પરમશ્રદ્ધા એટલે કે ભગવાને બનાવેલા ત્રણે પ્રકારનાં કર્મો કરવા જેવાં છે એવી જેની ભગવાને વચુંવેલાં તપકર્મોમાં અત્યંત આસ્તિક બુધ્ધિ છે તે શરઆતમાં શારીરતપ વગેરે તમામ કર્મોમાંથી બ્રહ્મ ધવાનાં-કાલાવનાં નિમિત્તો મળે છે. પરંતુ તે નિમિત્તોથી અકળાઈ જઈ-મુંઝાઈ જઈ ન કરવા જેવું કરવા માટે જે મંડી ન પડે પણ ધીરજથી ભગવાનની વાણીમાં દ્રઢ વિશ્વાસપૂર્વક જે પ્રવર્તે છે અને એમ માને છે કે શરઆતમાં તો મુશ્કેલી નડવાની જ-મુશ્કેલીમાં તો નિશ્ચયની પરીક્ષા છે-એમ સમજી ભગવાને દોરી આપેલ કાર્યક્રમને જે પાટલાધોની મોઢૂક આવેટથી સદ્બુધ્ધિપૂર્વક વળગી રહે તેવા માણસનાં તપકર્મો પરિણામે ઉજ્જવલ અને છે-તેનું તે તપ સાત્ત્વિક થાય છે. અર્થાત્ દરેક વિવેકી માણસે દેવપૂજનથી માડીને જે ચિન્તનની સુધીના તમામ કર્મોને અત્યંત આસ્તિક બુધ્ધિથી નિર્વિકાર રહેવાની, દ્રઢ સમજણપૂર્વક અને કલાણથી ન પ્રેરાઈને કરવાં જોઈએ, આટલું જામળું કરશે તેને જીવનદર્શન મળ્યા સિવાય ન રહે ॥ ૧૭ ॥

સત્કારમાનપૂજાર્યં તપો વ્રમેમૈવ ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તત્ત્રિહ પ્રોક્તં રાજર્સ જટમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

સત્કાર, માન તથા પૂજાને માટે, તથા નિશ્ચય, હંસથી જે તપ કરાય છે, તે અહીં રાજર્સ, સૂત્રિક, અનિશ્ચિત ઠહેવાયું છે. ॥ ૧૮ ॥

પુરુષ છે અર્જુન ! સત્કાર-માન-કે પૂજનને ખાતર અને દંભપૂર્વક જે તપ કરાય છે તે ગજસ છે ગજસ હોવા ઉપરાંત ચપ છે અધુન છે અર્થાત્ રાત્રીગદિ ત્રણ તપ કરવા પ્રાઠ્ય જેની ભાનના સત્કાર પામવાની-માન મેળવવાની કે પૂજયોચ્ય થવાની હોય અગરતો પોતાની મેળાઇ બતાવવા ખાતર જે તપતો હોય તે તપ ગજસ તપ છે તે ચંચલ છે તે અધુન છે અત્કાં એટલે કે “આ તો તપસ્વી છે” એવો વાણીની પ્રશંસા યુક્ત જે આદર માન એટલે લોકો તેના તપસ્વીને દેખી ‘ઉભા થાય-આવો કહે’ વગેરે દ્વારા માર્ગસચ્ચાન્દ્ર બતાવવો તે ‘પૂજા’ એટલે તેના પુરૂષના લોકા પણ પુરૂષ-તેને ચન્દ્રન ચઢાવે-કુલહાર આપે ધનદાન કરે વગેરે. દલનો અર્થ તો અનેકવેળા બતાવ્યો છે આમ જે સત્કાર-માન કે પૂજા ખાતર કે પોતાની ખાલી મોટાઇ બતાવવા તપ કરે તે બીચારો છે તેવું તે તપ ક્ષણિક છે એટલે કે ઔદિકકૃષ્ણ આપનાર છે અને અધુન છે એટલે કે તેને તેના તપનું ઔદિક ફલ પણ મળે કે ન મળે એના નિશ્ચય શિશ્યનું છે મળે તો મળી પણ જાય અને નહીં તો નજ મળે આમ જેનું દર્શન સ્પષ્ટ નથી તેનું તપ રાજસ છે-ચંચલ છે-અનિશ્ચિત ફળવાળું છે એટલે એ ભાવથી તપ કરવું તે તો સોનાને પિત્તળના ભાવે વેચના જેવું થયું ॥ ૧૮ ॥

મૂઢપ્રાદેષાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાથં વા તત્તામસમુદાદતમ્ ॥ ૧૯ ॥

મૂઢ દુરાશ્રદ્ધથી, શરીરના પીડનપૂર્વક જે તપ કરાય, અગરતો યતુના નાશને માટે જે કરાય તે તપ તામસ કહેવાય છે. ॥ ૧૯ ॥

૧. દલે તામસ તપનો ઉત્પેખ કરતા તપ મીઠાસાનો બગવાન ઉપસ-હાર કરે છે-હે અર્જુન ! મૂર્છિત સમજથી પ્રેરાઈને, શરીરને કષ્ટપૂર્વક જે તપ કરાય અગર તો જે તપ કરવામા બીજનો નાશ થાય એવી મેલી ભાવના હોય તે તપ તામસ કહેવાય છે અર્થાત્ આ ત્રણે પ્રકારના તપ કરવામા જેની સમજ મૂર્છિત છે એટલે કે વગર સમજને, વગર વિવેક જે ડોર્ડ માણસ ગરક પકડીને દુરાશ્રદ્ધપૂર્વક-દૂંકમા અવિવેકી મનોદત્તાને અધીન થઈને આ તપ કરે છે તે તામસ તપ છે. અગર તો આ તપ

કરવામાં જે શરીરને કષ્ટ દે છે-શરીરને નિરર્થક કાંતી નાંખે છે-શરીરની કિંમત સમજ્યા વગર શરીરની ચકિતનો નિરર્થક વ્યય કરી ઉધી સમજી જીવો માર્યો જે માણસ તપનું ગાડું ભારવાડી બળદની માફક ખેત્રે જાય છે તે માણસનું તપ તામસ છે અગર તે તપ કરવા પાછળ કોઈનો વિનાશ કરવાનો હુકમ આપ્યો હોય તો તે તપ તામસ છે અને આવું તપ તે માણસને મારે હોયજ નહીં. છતાં કેટલીક એવી પ્રકૃતિઓ હોય છે કે જેમની તપના વિષયમાં આવી મુક્તિ તામસ-અવિવેકી-બકીલી સમજાય હોય છે. તેઓ દયાપાત્ર છે. તપ શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, વગેરેના કાયને મારે નથી. તેમના વિવેકી પ્રયત્નથી પોતાનું અને વિકાસને અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

વાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેષુપકારિણે ।

વેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

અમારે આપણું જોઈએ એમ કરીને જે દાન, સામા ઉપકાર ન કરી શકે એવાને, દેશ, કાળ અને પાત્રને જોઈને અપાય છે તે દાન સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

તપ મીમાંસા પૂરી થઈ હવે દાનમીમાંસા શરૂ કરીએ. કેમ મુગ્ધ દાનના પણ સાત્ત્વિક વગેરે બેદા બતાવના કહે છે, કે હે અર્જુન ! હમારે આપણું જોઈએ એવી આરિય પ્રવૃત્તિ જે દાન પ્રત્યુપકાર ન કરનાર પાત્ર પુરુષને દેશે અને કાળે અપાયે તે દાનને વેદાર્થચિન્તક મુનિઓએ સાત્ત્વિક કહ્યું છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! હવે હું તને સાત્ત્વિક દાન કયું કહેવાય તે કહું છું. દાતાની દાન આપતી વખતે “દાન આપતું એ મારો ધર્મ છે” એવી મનોદશા હોવી જોઈએ. દાનને માટે આંતર વિશુદ્ધ પ્રેરણા હોવી જોઈએ. દાન એટલે વસ્તુમાત્ર ઉપરથી પોતાની સ્ત્રાતા ધિદાની સહ સહમાની સ્ત્રાતા સ્થાપવી તે એનો હેતુનો અર્થ થાય છે. મમતા માત્રનો સાગ્ર કોઈના કહેવાથી કે લાગણી કે ભયથી કે બીજા કારણસર નહીં પણ દાન આપતું એ મારી ફરજ છે. દાન આપવામાં મઝા છે. એમાં શુદ્ધિ છે, એમાં પરમ સ્વાર્થ છે. એમ સમજી આપતું એ મારી પ્રકૃતિ છે. એવી હૃદયશક્તિથી માણસે દાન દેવું જોઈએ અને એજ પાત્ર બનવાનું “દાતૃવ્યમિતિ” એ શબ્દથી નિર્ણય કરવા માટે છે. વિષદ કરી

તે જાવનાથી દાન દેવાનું 'જોઈએ' પણ તે કોને? અનુપપત્તારીને. ઉપકારી એટલે ભાવિમાં પણ દાન લેનાર મને કોઈક દિવસ, કોઈક રીતે, ઉપકારક સ્ત્રીવાશે-ખપ લાગશે-માટે એ ભાવિ સ્વાર્થનું અનુસન્ધાન કરી જેને આપવામાં આવે તે ઉપકારી. પરંતુ કોઈ દિવસ, કોઈ ઠેકાણે, કોઈ રીતે પણ મને આ લેનાર બદલો ન આપે એવી જાતનો જે લેનાર હોય તેને અનુપકારી કહેવામાં આવે છે. એટલે કે ઇચ્છે તોપણ જે માણસ આપણને ભાવિમાં પ્રત્યુપકાર ન કરે એવા માણસને દાન આપવું. દાન દેતીવેળા વળી ત્રણ વસ્તુનો વિચાર કરવાનો છે. દેશ, કાલ, અને પાત્ર. દાન દેતી વેળા દાન કંઈ જગ્યાએ આપવું, ક્યા કાળે આપવું, કંઈ યોગ્યતાવાળાને આપવું એનો અવસ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. પવિત્ર સ્થલે-પવિત્ર કાળે અને યોગ્યતમ પાત્રને આપેલું દાન ન્યાય સુસંગત થાય છે. ખરી રીતે જોતાં તો દાની માણસ એટલો બધો ઉદાર હોય છે કે તે સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ ઓળખીને દાન કરે છે પરંતુ ભગવાનને ઓળખીને આપતી વખતે પણ ભગવાને આપેલી વિવેકબુદ્ધિને ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પવિત્ર દેશ, કાલ, પાત્રને આપેલું દાન એ સાચો ધર્મ છે. આ દાનવિધિનો અંતિમ વિચાર તો એ છે કે માણસે પોતાની જાતને પણ આપી દેવી જોઈએ. કોને આપી દેવી જોઈએ? પરમાત્માને. કેમકે પરમાત્મા જ નિર્ગુણ હોઈને સાચા અર્થમાં અનુપકારી છે. પરમપવિત્ર પરમાત્મા બધા દેશમાં બધા કાલમાં સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. અને વળી પરમાત્મા પુરપોત્તમ છે એટલે પાત્રની દૃષ્ટિએ તો સર્વોત્તમ છે. આથી સમગ્ર માણસ તો પોતાનું મહાપ્રાય એવા બંધાનું દાન અનુપકારી-સર્વદેશ અને કાલમાં વિદ્યમાન અને ઉત્તમોત્તમ પાત્રરૂપ પરમાત્માને 'મારે આ બધું આપી દેવું' જોઈએ એ જાવથી સમર્પી દેશે. આ સૌથી સાત્ત્વિક દાન છે. દાનને ક્યારે અવધિ નથી ! ॥ ૨૦ ॥

યજ્ઞ પ્રત્યુપકારાયે ફલમુદ્દિષ્ય ધા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિહિંદં તદાનં રાજર્સં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પરંતુ જે પ્રત્યુપકાર માટે કે વળી ફેરવેને ઉદ્દેશીને તથા મંત્રના કચવાટ-સચિ અપાય છે તે રાજર્સ કહેવાયું છે. ॥ ૨૧ ॥

પરંતુ હે અર્જુન ! જે પ્રત્યુપકાર પાત્રરૂપે કે કાલ ફેરવેને ઉદ્દેશીને કે કચવાટપૂર્વકે આપવામાં આવે તેને રાજર્સ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ જે

દાનની પાછળ ભાવિમા પાછો કાષ્ઠક રીતે બંદો લેવાની સ્વાર્થી મનોદશા હોય-જેની પાછળ કાષ્ઠ ફલારા હોય અને જે આપતા મનમાં કચવાટ થાય તે દાન રાજસ જાણવું. અર્થાત્ અમુક વસ્તુ અમુકને આપું તે ભાવિમા મારે-એની પાસેથી અમુક વસ્તુનો લાભ મળવાનો સંભવ છે તો લાવને-અસારે આપી છૂટું. આવી કાયાન્તરે પણ સોદાની જે ભાવના તે ભાવનાથી આપેયું દાન રાજસ છે. વળી દાન દેતીવેળા ભાવિમા મને આનાથી અમુક પ્રસાદ કે અપ્રસાદ ફળ મળશે એની 'ફલારાપૂર્વક' જે ધસાઈ છૂટવાની દાનત તે રાજસ દાન છે. વળી જે દાનની પાછળ મનનો કચવાટ હોય-લાયલાય હોય-રામરામ-આટયુ બધું તે કેમ ખર્ચાય ?-એની મનની બળતરા હોય તે દાનને રાજસ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધદાનમાં સોદાવૃત્તિ-ફલારા કે મનનો કચવાટ નથી હોતો. જેમાં હોય તે શુદ્ધદાન નહીં તે વેપારી વૃત્તિ છે ॥ ૨૧ ॥

અવેશકાલે યદાન્તમપાત્રેભ્યઃ દીયતે ।

અસત્કૃતમવશાત્ તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે દાન, ન આપવા યોગ્ય દેશ અને કાલમાં તથા અયોગ્ય મનુષ્યોને અસત્કાર પૂર્વક તથા તિરસ્કાર સહિત આપવામાં આવે છે. તે તામસ કહેવાયું છે. ॥ ૨૨ ॥

વળી હે અર્જુન ! જે દેશમાં અને જે કાળમાં ન આપવા જેવું હોય તે દેશ અને કાળમાં અપાત્ર મનુષ્યોને અસત્કાર અને અરણપૂર્વક જે આપવામાં આવે તેને તામસ દાન કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે દાન દેતી વખતે દેશનો અને કાલનો વિચાર નથી જે દાન અયોગ્ય મનુષ્યોને આપવામાં આવે અને આપતી વખતે લેનારનો સત્કાર કરવામાં ન આવે અને તિરસ્કાર કરવામાં આવે તેવા દાનને તામસ કહેવામાં આવે છે. અપવિત્ર જગ્યાએ અને અપવિત્ર કાલે જે દાન દેવાય તે તામસ. અયોગ્ય પુરોહિતે જે દાન દેવાય તે તામસ. અને દાન દેતી વખતે દાતારે ખૂબ નિનયપૂર્વક, મધુરવાણીપૂર્વક, લેનારનો ઉપકાર માની, તેને સન્માનીને, દાન આપવું જોઈએ તેને બદલે લેનારની ઝાટકણી કાઢે, તેને કહોર રાખે સંભળાવે, તેને 'હુતા' થી સંબોધે અને છેવટે ગીટવાઈને કુતરાને રોટલાનો ટુકડો નામે તેમ પાછ પાડ્યો એવો-તેવા દાનને તામસ

દાન કહેવામાં આવે છે આવી રીતે આપવામાં વિવેક નથી. મનુષ્યતા નથી ! દાનના નામને આ તો બહો છે પણ આવું દાન પણ ધણા કરે છે એટલે ભગવાને તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ દાનની ભગવાને મીમાંસા કરી સાત્ત્વ સ્વીકાર્યોનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો છે ॥ ૨૨ ॥

ॐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃત ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિદિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

પરમાત્માનું નામ ‘ ૐ તત્સત્ ’ એમ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. તે પરમાત્મા વડે બ્રાહ્મણો તથા વેદો તથા યજ્ઞો પૂર્વે નિર્માયા છે. ॥ ૨૩ ॥

આમ અસાધુધી ભગવાને આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાનની સાત્ત્વિકાદિ ભેદોની મીમાંસા કરી. એ મીમાંસાનો આશય એ છે કે મનુષ્ય સાત્ત્વિક આહાર, સાત્ત્વિક યજ્ઞ-સાત્ત્વિક તપ અને સાત્ત્વિક દાન કરે અને રાજસ અને તામસને છોડે હવે સાત્ત્વિક આહાર વગેરેને કેમ સ્વીકારવા જોઈએ તે વાતનો નિર્ણય આપે છે સાત્ત્વિક આહાર વગેરે ધર્મરતી આચાર્ય છે. અને શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ છે જે ધર્મગ્રામી હોય અને જેને શાસ્ત્રની સંમતિ હોય તે મનુષ્ય માટે કર્તવ્ય છે કેમકે તેમાં તેનું પૌતાત્વ જ કલ્યાણ છે ધર્મ-રાજાત્વ પાવન અને શાસ્ત્ર મર્્યાદાત્વ રક્ષણ માનવનું જીવનવ્રત છે. આથી સાત્ત્વિક આહારાદિ જ માણસને માટે યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! જે પરમાત્માએ સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રાહ્મણો, વેદો અને યજ્ઞો રચ્યા છે તે પરમાત્માનું ‘ ૐ તત્સત્ ’ એવું ત્રણ પ્રકારનું નામ છે અર્થાત્ પરમાત્માએ મનુષ્યોને પૂર્વે સર્જ્યા ॥ મનુષ્યોના જીવનમાં માર્ગદર્શક તરીકે વેદો સરળતા છે. અને મનુષ્યને માટે યજ્ઞાદિ સ્ક્રમોર્થનું વિધાન વેદદ્વારા કર્યું છે અર્થાત્ મનુષ્યને ખલાલી તેને આ જગતમાં મોકલવા ભગવાને તેને કુનીઆમાં માર્ગદર્શન મળે એ હેતુથી સાત્ત્વ પણ સાથે સાથે અપ્યા છે અને એ સાત્ત્વને માણસને માટે યજ્ઞદાન, તપ આહાર વગેરેનો નિર્ણય માનવકલ્યાણની દ્રષ્ટિ રચ્યો છે જે પરમાત્માએ કેવળ વત્સલતાથી-પ્રીતિથી-દયાને લઈને માનવને વેદ છે જે પરમાત્માએ કેવળ વત્સલતાથી-પ્રીતિથી-દયાને લઈને માનવને વેદ અને યજ્ઞ સદિત સર્જ્યો છે તે પરમાત્માનું જ્ઞાતત્સત્ એવું ત્રણ પ્રકારનું

નામ છે. અહીં બ્રાહ્મણ શબ્દથી મનુષ્યમાત્ર સમજવા પેદ 'શબ્દથી
 માનવકુલના 'તમામ' આસિ શાસ્ત્રમંદો સમજવા અને યજ્ઞ શબ્દથી તપદાન
 અને આહારોનો પણ સમાવેશ જાણવો આમ પરમાત્મા વિશ્વપિતા હયા
 સેમણે-મનુષ્યોને સંભો. એટલે મનુષ્યો પરમાત્માના પુત્રો થયા પિતાની
 આરાધનાથી એ પુત્રો નો ધર્મ છે. એ આરાધના શાસ્ત્રદ્વારા પરમાત્માએ
 બતાવી. અને એ શાસ્ત્રોએ માણસને માટે શું કરવા જેવું અને શું ન
 કરવા જેવું એનો નિવેક કરી બતાવ્યો. તો પરમાત્માના સુપુત્રે પરમાત્મા
 મારો પિતા છે મારું કલ્યાણજ તેને દેવે વસે છે એમ સમજ પરમાત્મા
 પ્રણીત-પ્રેરિત શાસ્ત્રવચનમાં વિશ્વાસ મૂકી, શાસ્ત્રે દર્શવેલાં સાત્ત્વિક આદાર
 પ્રકારે કરવાં જોઈએ. એવો અહીં ખબર છે. ॥ ૨૩ ॥

। तस्मादोमित्युद्धृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥

प्रवर्तन्ते विमानोक्ताः सततं ब्रह्मयात्रिनाम् ॥ २४ ॥

તેથી ઇન્દ્રિયવાદીઓની, વેદવિહિત યજ્ઞ, દાન, તપઃક્રિયાઓ
 'ઓમ' એવું ઉચ્ચારીને હંમેશાં કરાય છે. ॥ ૨૪ ॥

પરમાત્માનું ઉક્તતત્ત્વ નામ છે. એ નામનું શું કરવું? એ નામના
 ઉક્તિ-ખનું યોગજન સમજવતા બ્રહ્માન કહે છે કે હે અર્જુન! તેથી
 આત્મિક પુરોવાની વેદવિહિત યજ્ઞદાનતપ ક્રિયાઓ જે ઓમ-બોલીને સદા
 પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન! પરમાત્માએ બ્રાહ્મણ-વેદો અને યજ્ઞોને
 નિર્મા છે તેજ કારણે તે પરમાત્માના નામે એ ચર્ચા જોઈએ જેવું
 સર્જન તેની માસહી આ બધું. સર્જનની માવહી પણ પરમાત્માની જ
 જે પરમાત્માનું તે આપણું નહીં. આથી જ જેવું તે તેને આપણું જ
 જોઈએ. નહીં તો આપણે ચોર ગણાઈએ. તેથી સમજુ પુરુષ તમામ
 કર્મ પરમાત્માને દઈ દેશે એટલે કે કર્મમાન સ્વરૂપે તો લોખંડ જેવું છે
 પરમાત્માના તમામના સ્પર્શમાત્રે તે જોનેરી બની જાય છે અર્થાત્ પરમા-
 ત્માનું નામ પરિસમણિ છે એ પરિસમણિનો જો કર્મને સ્પર્શ લાગે તો તે
 પાવને પાંચરોડે મળવું લોખંડ સુવું બને એની એની કિંમત યધી જાય
 તો કર્મમાત્રની કિંમત પરમાત્માના નામ સ્પર્શથી જ યંમે છે પરમાત્માના
 નામનો જે કર્મને સ્પર્શ મહો તે કર્મ દોષી છતાં કર્મ નથી
 પણ અકર્મ છે. આથી જોએ પરમાત્મા છે-તે સર્વિ અંતરરૂપ છે, તે

જગતનો પિતા છે. અધ્યક્ષ છે-સાક્ષી છે-ફલદાતા છે એમ સમજે છે તેઓ દ્વંદ્વેશ પરમાત્માની આપણે શાએકા કર્યો જ કરવાના અને, એ કર્યો તે યજ્ઞકર્મ-તપ્તકર્મ અને દાનકર્મ. અને કરતાં પહેલાં વચ્ચે અને અન્તે પણ તેઓ ભગવાનનું 'ઈ' નામનું સ્મરણ કરીને જ કરવાના. અર્થાત્ પરમાત્મા છે એમ માનનાર પુરુષ પોતાનાં તમામ કર્યોને કિંમતી કરવાને માટે- તેને સાચી રીતે કર્મ કરવા માટે-ઈ નું સ્મરણ કરીને કરે. પરમાત્માનાં નામસ્મરણપૂર્વક કરાયેલું કર્મ પરમાત્માનું અને છે. માટે તમામ કર્મો કરતી વેળાએ ઈકરનો ઉચ્ચાર કરવો પડે. ॥ ૨૪ ॥

તત્ત્વિત્યનિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાઃ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાદ્ધિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

મુમુક્ષુઓ મટે, ફલનું અનુસંધાન કર્યા શિવાય યજ્ઞ અને તપ રૂપ ક્રિયાઓ તથા વિવિધ દાન ક્રિયાઓ, 'તત્' એવું નામ-ઉચ્ચારી કરોય છે. ॥ ૨૫ ॥

ઈ તત્સત્ પરમાત્માનું નામ કર્યું. તેમાં ઈ નો વિનિયોગ સમજાવ્યો. હવે તત્ નામથી સાધકે શું કરવું તે જતાવે છે. હે અર્જુન! મોક્ષની ઇચ્છાના પુરુષોએ 'તત્' નામના ઉચ્ચારણથી ફલનું અભિસંધાન છોડીને વિવિધ યજ્ઞદાનતપક્રિયાઓ કરાય છે. અર્થાત્ હે અર્જુન! જે માંગુસો મોક્ષને ઇચ્છે છે તેમણે ભગવાનનું તત્ નામ ઉચ્ચારવું અને એ તત્ નામનો ઉચ્ચાર કરી શું સમજવું? તત્-નામથી અનેક પ્રકારની યજ્ઞ વગેરે ક્રિયાઓનાં ફલની આશા છોડવી. અર્થાત્ તત્ નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં હેતુ એ કે માણસે તમામ યજ્ઞ વગેરે કર્યો ફલની આશા છોડીને કરવાં આમ ભગવાનના તત્ નામનું સ્મરણ કરતી-વેળાએ સ્મરણથી આપણને એ સમજવું જોઈએ કે હું જે કંઈ યજ્ઞ વગેરે કરું તે બધું ફરજ તરીકે કરું છું. મારે એની પાછળ કંઈ સ્વાર્થ સંધાના નથી. હું પરમાત્માનો છું. પરમાત્માની આત્માનો અમલ એ મારે માટે-ધર્મ છે. બસ. આવી ફલેચ્છાવ્ય ધાર્મિકવૃત્તિથી યજ્ઞ વગેરે કરવા એ આશય છે-ભગવાનના તત્ નામના સ્મરણનો. ॥ ૨૫ ॥

સમ્પાદિ સાધુમાદિ ચં સદિત્યેતત્ત્વયુગ્મયતે ।

મયસ્મે કર્મણિ તથા સચ્ચન્દઃ પાર્થ યુગ્મયતે ॥ ૨૬ ॥

હે પાર્થ ! 'સત્' એ આ, (શબ્દ) સદ્ભાવના અર્થમાં; સદા સાધુતાના અર્થમાં યોગ્ય છે. તેમજ ભૌતિક કર્મના અર્થમાં 'સત્' શબ્દ ઉચ્ચારાય છે ॥ ૨૬ ॥

હવે ભગવાનના 'સત્' નામનો યત્ન વગેરે તમામ ક્રિયાઓમાં અન્ય જાતનાને માટે પહેલાં તો 'સત્' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યા કર્યા અર્થમાં થાય છે તે જાતાવે છે કે હે અર્જુન ! 'સત્' એવો આ શબ્દ સત્તાના અર્થમાં, સાધુતાના અર્થમાં, તેમજ ભૌતિક કર્મોના અર્થમાં વપરાય છે, અર્થાત્ વિદ્વાન પુરોહિત 'સત્' શબ્દ ત્રણ અર્થમાં વાપરે છે. પહેલો અર્થ તે સત્તાનો અર્થાત્ પરમાત્મા છે-પરલોક છે-એવો જે 'હે પશુનો' અર્થ તે અર્થમાં 'સત્' શબ્દ વપરાય છે. તે ઉપરાંત 'સત્' શબ્દ સાધુભાવ, એટલે કે સદાચારના અર્થમાં-અમુક માણસ સત્જન છે-એવો અર્થમાં વપરાય છે. તે ઉપરાંત 'સત્' શબ્દ ભૌતિક કર્મોના અર્થમાં-જે કર્મો પ્રતિજન્ય શિવાયનાં હોયને સુખદાયી છે તેવાં વિવાદ વગેરે કર્મોના અર્થમાં 'સત્' શબ્દ વપરાય છે. આમ 'સત્' શબ્દનો ત્રિવિધ પ્રયોગ છે. ॥ ૨૬ ॥

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ સ્થિતિર્તદર્શયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

અને વળી યજ્ઞ-તપ-દાનમાં સ્થિતિ તે 'સત્' એમ કહેવાય છે. અને નિશ્ચય તેને માટે જે કર્મ તે પશુ સત્ એમજ કહેવાય છે. ॥ ૨૭ ॥

અને હે અર્જુન ! યજ્ઞ-તપ અને દાનમાં સ્થિતિ તે 'સત્' કહેવાય છે. અને તેને ખાતર જે કર્મ તે પશુ સત્ જ કહેવાય છે. અર્થાત્ યજ્ઞ કર્મ-તપઃકર્મ અને દાનકર્મમાં કર્તવ્યશુદ્ધિથી નિજા હોય તે નિજા પશુ સત્ કહેવાય છે. અર્થાત્ યજ્ઞ, તપ, દાનમાં જે કર્મજન્ય માટે કરવા જેવાં છે એમ સમજી માણસ તેમાં દમ્ભેશ તત્પર રહે, તો જે યજ્ઞ, દાન, તપ કર્મમાં જે નિરપવાદ તત્પરતા, જે નિજાને પશુ બંધુદાર માણસ સત્ કહે છે. અર્થાત્ મનુષ્ય માટે યજ્ઞ, તપ અને દાનમાં નિષ્ઠા હોવી એ એવી યોગ્યતમ સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિને 'સત્' કહેવામાં આવે છે. આ

ઉપરાંત તેને ખાતર, જે કર્મ કરવામાં આવે તેને પણ સત્કર્મ કહેવાય છે. તેને ખાતર એટલે કે યજ્ઞ, દાન તપને ખાતર, યજ્ઞ, દાન, તપ કરવા માટે માણસે વિદ્યાભ્યાસ-ધનાર્જન વગેરે કર્મો કરવાં પડે છે. યજ્ઞ વગેરેની સ્થિતિ માટે જો એ કર્મો કરવામાં આવે અર્થાત્ યજ્ઞ, દાન, તપ કર્મમાં નિશ્ચય જાળવવા માટે વિદ્યાભ્યાસ ધનાર્જન વગેરે જે કર્મો કરવામાં આવે તે કર્મો પણ સત્કર્મ જ કહેવાય છે. આમ સત્કર્મી પરમાત્માનું નામ એના મૂળ અર્થમાં તમામ કર્મોમાં વ્યાપેલું છે. માટે સમગ્ર પુરુષે યજ્ઞ, દાન, તપ આદ્ય વગેરેમાં હમેશાં જીતતસત્ નામનો ઉચ્ચાર કરી પ્રવર્તવું રહ્યું તેથી તે તમામ કર્મો વિશુદ્ધ થાય છે. અને વિશુદ્ધ કર્મો વિશુદ્ધિ આપે છે વિશુદ્ધિમાં જ-મસાદ્ય. છે. ॥ ૨૭ ॥

અથઽય્યા હુતં વત્તં તપસ્તાપ્તં ફૂતં ચ યજ્ઞ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ મ ચ તપ્તેત્ય મો દદ ॥ ૨૮ ॥

હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાથી હોમાયેલું, અપાયેલું કે કરાયેલું તપ કે કરાયેલું કર્મ તે અસદ્ એમ કહેવાય છે. અને તે મરીને કે અહીં નથી એટલે કે ફક્ત આપતું નથી. ॥ ૨૮ ॥

હવે સૌ વાતની એક વાત કરતાં ભગવાન ઉપસંહારે કરે છે કે હે અર્જુન ! અશ્રદ્ધાપૂર્વક હોમેયું-દીધેયું અને કરેલું તપ તથા જે કાંઈ કરેલું હોય તે અસત્ કહેવાય છે. તે નથી તો અહીં કે નથી તો પરલોકમાં અર્થાત્ હે અર્જુન ! યજ્ઞ કરો-દાન દો-કે તપ કરો કે તેને ખાતર બીજું કર્મ કરો. જો તે બધું શ્રદ્ધાપૂર્વક ન કરવામાં આ તો-તે બધું વેદવિદિત હોવા છતાં, ઉપરાંત આચાર્ય હોવારૂપ છતાં-સફલ હોવા છતાં તે અસત્ છે-નિષ્ફળ છે. કેમકે સર્વત્ર શ્રદ્ધાનો અભાવ છે. તેવું કર્મ નથી તો અહીં-આ લોકમાં ફલ આપતું કે નથી તો પરલોકમાં ફલ આપતું. આથી કાંઈપણ કર્મ કરો-શ્રદ્ધાવર્ચિત ન હોતું જોઈએ. શ્રદ્ધા એટલે પરમાત્માની અસ્તિ વિષે સ્વાભાવિક પ્રતીતિ. પરમાત્મા છે એવી સમજણ. પરમાત્મા જગત્કર્તાનું મૂલ છે. જગતના જન્મ, સ્થિતિ, પ્રલયનું, કારણ છે. આખું વિશ્વ તેનું સ્વરૂપ છે. તે સર્વમાં સર્વત્ર સર્વથા વ્યાપ્ત છે. સર્વભૂતાન્તરાત્મા છે. સર્વેશ્વર છે સર્વનિવન્તા છે. તેવું જીનાસત્ નામ છે તેજે વ્યાપ્ત્યાગ્નિ

નીપજાવ્યા છે—પણ ધર્મને કર્મો બને તેનું નિધાન કરનાર શાઓને નિર્મ્યાં છે. તે પરમાત્માની આત્મા સ્વરૂપ, યજ્ઞાદિ તમામ કર્મો માણસે ફલાશા શિવાય—કેવળ કર્તૃવ્યબુદ્ધિથી—પરમશ્રદ્ધાથી, મનુષ્યમાત્રે માવજીવ કરેલું નોંધ્યે વિશ્વાસથી કરવું નોંધ્યે. અહા શિવાયનું કરેલું બધું ઉપર બ્રહ્મમાં રોપેલા જેવું થાય છે. મોટેજ પરમાત્મા અહીં અધ્યાત્મી પ્રધાનતા વર્ણવે છે. ॥ ૨૮ ॥

॥ इति सप्ततृतीयाध्यायः ॥

॥ इति सप्ततृतीयाध्यायः ॥

॥ ॐ ધી રૂણાય પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ અથાપ્રવચોડ્ઘ્યાયઃ ॥

અર્જુન ઉવાચ:- અર્જુન યોદ્ધા:-

સંન્યાસસ્ય મહાવાહો ! તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।

ત્યાગસ્ય ચ હર્ષકેશ ! પૃથકેશિનિપૂવન ॥ ૧ ॥

હે મહાવાહે ! સંન્યાસનો તત્ત્વને તથા હે છુતેન્દ્રિય !
હે હે કેશિનિપૂવન ! ત્યાગના તત્ત્વને હું સિદ્ધિજિત્ત સીતે જાણવાને
ઇચ્છુ છું. ॥ ૧ ॥

અસાર સુધીમાં એટલે કે બીજા અધ્યાયના અગીયારમા શ્લોકથી
મોડીને સત્તરમા અધ્યાયના અંત સુધીમાં ભગવાને જે કંઈ કહેવા જેવું
હતું તે કહી દીધું છે સમસ્ત ગીતાનો અર્થ એટલામાં સમાપ્ત થઈ જાય
છે. ભગવાને જીવન જીવવાનો મહામન્ત્ર અસાર સુધીમાં ઉપદેશી દીધો છે.
અહમતાન પૂર્વક, અનન્ય ભક્તિથી, પરમશ્રદ્ધાથી, શિષ્યમત્ત, વેદાન્ત, જાત
જાતિ અને દેશની ઉન્નતિનાં સાધન રૂપ, તમામ કર્મો, યાવજજીવ, કૃદાશા
છોડી, કેવલ કર્તવ્ય ભુદ્ધિથી, માણસે કરવાં જોઇએ આવશે છે ભગવતી
ગીતાનો પિઞ્ઞાર્થ. આ પિઞ્ઞાર્થ લોકના કલ્યાણ કાળે અને અર્જુનના યર્યાર્થ
દ્રઢ નિશ્ચય માટે ફરી એકવાર સંક્ષેપમાં કહેલો રહ્યો. નર્મ સુધી આ
ગીતાર્થ પરવે જાયો નિશ્ચય ન થાય અને એ અર્થનું દ્રઢતાથી અહ્યે ન
થાય ત્યાં સુધી અર્જુન કે લોક કોઈ પણ આ ભગવાન વેદે કહેલા ગીતાર્થ
રૂપ કર્મયોગમાં એકાએક નિઃશંકપણે ન પ્રવર્તે જો લોકને આ અર્થને
સમજી સાચો નિધાય ધાય અને દ્રઢતાપૂર્વક એ અર્થનું મહત્ત્વ થાય તો
લોકો નિઃશંકપણે એમાં પ્રવર્તે. પ્રવર્તે તો અભ્યાસ અને નિઃશ્વેસને
પામે. આથી દયામય ઉદ્ધારાત્મક ભગવાન કૃષ્ણમન્દ ફરી એકવેળા સમસ્ત
ગીતાર્થને સંક્ષેપમાં કહેવાને માટે અઘરો અધ્યાય પ્રારંભે છે. અઘરો
અધ્યાય એ ગીતાર્થનું પુનર્દીક્ષન છે. એ ગીતાનું સિંહાવલોકન છે. એમાં
ભગવાનની અજીતભયી વાણીનું સવનીન છે પદ્યો શ્લોક અર્જુનના મન-

રૂપ છે. ગીતાજીના અર્થરૂપ કર્મયોગમાં પ્રવૃત્ત થયાને માટે સંન્યાસ અને ત્યાગ શબ્દ વારંવાર આપ્યા ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે આ બે શબ્દોનો સત્સાર્થ જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પૂછે છે કે મહાશયો! સંન્યાસનું તત્ત્વ જાણવાને હું ઇચ્છું છું. હે શ્રીકૃષ્ણ! હે કર્ણાનિષ્ઠન કૃપ્ય! અને ત્યાગનું તત્ત્વ હું જાણવા ઇચ્છું છું આ બન્નેનું એટલે કે સંન્યાસ અને ત્યાગનું તત્ત્વ જુદું જુદું—હું જાણવા ઇચ્છું છું. તત્ત્વ શબ્દનો શબ્દાર્થ 'તેષાં', તેષાં એટલે કે વસ્તુનું વસ્તુપણું. વસ્તુનું વસ્તુપણું એટલે કે સ્વરૂપ-અર્થાત્—કોઈપણ વસ્તુનું અનારોપિત અને અખાદિત જે નિજરૂપ તે નિજરૂપ એટલે તત્ત્વ અર્થાત્ હે ભગવન્! સંન્યાસ અને ત્યાગ—આ બન્નેનું તત્ત્વ—નિજરૂપ—અનરોપિત—અખાદિત નિજસ્વરૂપ શું છે તે મને જુદું જુદું જાણવાની ઇચ્છા છે. અર્થાત્ હે કૃપ્ય! સંન્યાસ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ શો છે અને ત્યાગ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ શો છે તે મને કહે. તેની મને જાણાસા છે. સંન્યાસ અને ત્યાગ બન્ને શબ્દોનું એકજ તત્ત્વ છે કે બન્નેનું તત્ત્વ જુદું છે. જે એકાધર્મ હોય તે તે અર્થ કયો! અને જે તે બન્નેના ભિન્ન ભિન્ન વાસ્તવ અર્થ હોય તે તે અર્થો મારે જાણવા છે. કૃપા કરીને આ મારી જાણાસાને આપ તોરો! ॥ ૧ ॥

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ:- શ્રી ભગવાન બોલ્યા:-

કામ્યાનાં કર્મણાં વ્યર્સં સંન્યાસં કથયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાપ્સ્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

કવિઓ! કામ્યકર્મના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે. વિચક્ષણ બોલે! સર્વકર્મના ફલના ત્યાગને ત્યાગ કહે છે. ॥ ૨ ॥

આમ સંન્યાસ અને ત્યાગનું અર્જુને આગલા શ્લોકમાં તત્ત્વ પૂછ્યું. પૂછનારને તો ભગવાન તરતજ જવાબ આપે—જો પૂછનાર સહૃદયતાથી અને પરિવ્રતાથી પૂછતો હોય તો, આથી વિના વિલંબે મંદર્ષિ અને મહા-મુનિ શ્રી પરમાત્મા કૃષ્ણચન્દ્ર અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે હે અર્જુન! કામ્ય કર્મોના ન્યાસને કવિઓ સંન્યાસ જાણે છે. અને સર્વ-કર્મના ફલના ત્યાગને વિચક્ષણ પુરુષો ત્યાગ કહે ॥ અર્થાત્ હે અર્જુન! તોરો પ્રશ્ન અતિ ઉચિત છે સંન્યાસ અને ત્યાગનું તત્ત્વ હું તને સમજાવ

ધુ. કવિએ કામ્યકર્મના ન્યાસને સંન્યાસ એમ જાણે છે, અર્થાત્ સંન્યાસ શબ્દનો વાસ્તવ અર્થ કામ્યકર્મોના ન્યાસ છે. કામ્યકર્મો એટલે કે ક્ષાણિકી કરવામાં આવતાં કર્મો જે જે કર્મો દ્રષ્ટ અગર તો અદ્રષ્ટ ફલની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને કરવામાં આવે તે તે તમામ કર્મો, પછી તે વૈદિક હો અગર લૌકિક હો, કામ્યકર્મ છે. આવાં કામ્યકર્મોના ન્યાસ એટલે સ્વરૂપે ત્યાગ. સ્વરૂપે જ કામ્યકર્મોને તજવાં તે. અર્થાત્ કોઈપણ સંજોગમાં કામનાથી વીધાયેલાં કર્મો ન કરવાં-આવાં કામ્યકર્મોના જે પરિત્યાગ-એટલે કે તેમને ન કરવાં-તેનું નામ છે સંન્યાસ. કામ્યકર્મોને સ્વરૂપે જ તજીદેવાં-કામ્યકર્મો કામ્ય હોઈને છેવટે બંધક છે-દુઃખને નોનરનારાં છે-કામના હોઈને તેમાં સ્વરૂપ દર્શન નથી એવી સમજ હોઈને કામ્યકર્મનો ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ જાણે છે. સંન્યાસ શબ્દનું આ તત્વ કોને જાણાયું છે? કવિએ આમ જાણે છે. કવિ એટલે કાન્તદર્શી-વેદ-વિદ્વાન પુરુષ. અર્થાત્ જોયું વેદના મહાર્ણવનો પાર જોયો છે તેને એ સમજાયું છે કે કામ્યકર્મો આત્માની અવનતિ કરનારાં છે. આથી વિવેકી મનુષ્યે કામ્યકર્મનો તો સ્વરૂપે જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ વેદ વિદ્વાન કનિષ્ઠ સંન્યાસ પરત્વે દર્શન છે. અર્થાત્ સંન્યાસ શબ્દનું તત્વ કામ્યકર્મનો પરિત્યાગ છે. પરંતુ હે અર્જુન! તમામ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવો એને વિચક્ષણ પુરુષો ત્યાગ કહે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન! કર્મભ્રાત્રના ફલનો ત્યાગ કરવો એનું નામ ત્યાગ છે. કર્મ સકામ હોય કે નિષ્કામ હોય-નિત્ય હોય કે નૈમિત્તિક હોય, કર્મભ્રાત્ર કરવાં, પણ કરેલાં કર્મોના ફલનો ત્યાગ કરવો એનું નામ ત્યાગ છે. અર્થાત્ હે અર્જુન! સંન્યાસ કરતા ત્યાગ એક ડગળું આગળ જાય છે. સંન્યાસ ફક્ત કામ્યકર્મનો પરિત્યાગ ફરમાવે છે. ત્યાગ કોઈપણ ઉચિત સ્વાભાવિક કર્મનો ત્યાગ ફરમાવતો નથી. ત્યાગ તો કર્મચરણ માંગે પણ કર્મફલના ત્યાગને ફરમાવે છે. સંન્યાસી કામ્યકર્મો કરે જ નહીં. ત્યાગીને માટે કશું ઉચિત, ન કરવા જેવું છે જ નહીં. મનુષ્યને માટે ન કરવાપણું હોઈ શકતું નથી. કેમકે કશું ન કરવાની ઇચ્છા અપૂર્વ છે. ન ઇચ્છો તોયે કર્યા શિવાય રહી શકાતું નથી. આથી જક કરી અમુક ન કરવું એવો ત્યાગીનો આગ્રહ નથી. ત્યાગી તો મનુષ્યની અને જે વિશ્વમાં મનુષ્યને વર્તવાનું છે તે વિશ્વની રચનાને જાણે છે. એમાં નિષ્ક્રિય રહી શકાતું નથી. તો જ્યાં નિષ્ક્રિય રહી શકાતું જ નથી ત્યાં કોઈકવેળા નિષ્ક્રિય રહેવું અને કોઈકવેળા સક્રિય રહેવું-એમ વર્તવાની ઇચ્છા કરવી-આગ્રહ રાખવો એમાં અધુરું દર્શન છે. આથી ત્યાગીને માટે કર્મનો સ્વરૂપે ત્યાગ નથી. પરંતુ ત્યાગીનો વિચાર એવો છે.

ફલત્યાગમાં છે અર્થ કરવા જેવું તો કરવાનું પણ તે તમામ કર્મના ફલની આશા છોડીને કરવાનું, અર્થાત્ ત્યાગીનો ત્યાગ કર્મના ફલને તજે છે કર્મને તજતો નથી અને આમાં વિશિષ્ટ દર્શન છે. એટલે કે ખાસ સમજ છે. જ્યારે ન કરવાની આપણી ઇચ્છા તેભાવ એવીજ નથી તો પછી ન કરવાનો આગ્રહ રાખવો એ મિથ્યા છે. ત્યારે સત્યાગ્રહ કયો છે ? કરવું અને છતાં ન કરેલા જેવું રહેવું. એટલે કે કરવું છતાં કરેલાનું ફળ તજવું. એટલે કે કર્મ કર્યા છતાં કર્મના ફલને આત્મસમવાધી ન બનાવવું અર્થાત્ નિત્ય નૈમિત્તિક તમામ કર્મેને કરવા છતાં તેને કર્મના ફલમાં આસક્તિ-મમતા-બોક્ષત્વપ્રતિ ન રાખવી એવું નામ ત્યાગ છે. આમ સંન્યાસ કામ્યકર્મનો સ્વરૂપે ત્યાગ શીખવે છે. ત્યાગ કૌષ્ઠિયુ કર્મનો સ્વરૂપે ત્યાગ ન શીખવતાં ફલત્યાગ શીખવે છે. સંન્યાસનું દર્શન કવિનું છે પણ ત્યાગનું દર્શન તો વિવેકાચાર્ય છે વિવેકાચાર્ય એટલે વિશેષ દર્શન-પાળો. જેને જીવને પરવે સાચું દર્શન થયું છે તે વિવેકાચાર્ય છે-ખાસ દર્શન થયું છે તે વિવેકાચાર્ય છે સંન્યાસમાં જરૂર દર્શન છે. પરંતુ ત્યાગમાં તેના કરતાં એ વિશિષ્ટ દર્શન છે. આથી સંન્યાસ અને ત્યાગમાં ત્યાગનો અહિંમા ઉદ્ભવ છે અને ત્યાગજ તો ગીતાર્થ છે ॥ ૨ ॥

ત્યાજ્યં દોષયદિત્યેકે કર્મ પ્રાદુર્મનીપિણઃ ।

યદ્દવાનતપઃકર્મ નં ત્યાજ્યમિતિ ઘાપરે ॥ ૩ ॥

કેટલાક બુદ્ધિશાળીઓ કર્મ દોષવાળું છે, તેથી ત્યજવાને ચિત્ત્ય છે એમ કહે છે. તથા સર્વશ્રેષ્ઠ લોકો યજ્ઞ, તપ અને દાન તજવાયોગ્ય નથી એમ કહે છે. ॥ ૩ ॥

આમ ઓગલાં શ્લોકમાં સંન્યાસ અને ત્યાગ શબ્દનો તાત્વિક અર્થ ભગવાને સમજાવ્યો. હવે કર્મત્યાગના વિષયમાં મતાન્તરે ટાંકતાં કહે છે કે 'હે અર્જુન ! કેટલાએક મનીષીઓ કર્મમાત્ર હિંસાદિ દોષથી દુષ્ટ છે એથી સ્વરૂપે ત્યાગ્ય છે એમ કહે છે, જ્યારે બીજા સર્વોદ્દૃષ્ટ લોકો યજ્ઞ-દાન અને તપ કર્મ-સ્વરૂપે ત્યજ્યાં યોગ્ય નથી એમ કહે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! કેટલાક બુદ્ધિશાળી સૂક્ષ્મદર્શી અને વિવેકી પ્રરુપોના મત પ્રમાણે કર્મમાત્ર દોષથી વેધાયેલું હોઇને સ્વરૂપે જ ત્યાગ્ય છે. કર્મમાત્રમાં ક્યાંકને ક્યાંક દિસા વિગેરે મેષ વળગેલો જ હોય છે એવું એકપક્ષ કર્મ નથી

જે દોષમુક્ત હોય. તો જે દોષમુક્ત નથી તેનું આચરણ કરી દોષવિધ્ય
 યવું એતો અવિવેક છે કાંદવમા પગ ચૂકીને પછી તેને ધાવા ફૂંજો એ
 ન્યાયના કરતાં તો કાંદવને અડકતું જ નહીં એ વધારે ઝડપણું કામ છે
 એમ તેઓનું 'મોક્ષ' હોઈતી તેઓ કર્મમાત્રનો સ્વરૂપથી જ ત્યાગ છટ માને
 છે. પરંતુ જેઓ આરા મનીષીઓ તરીકે પણ ઉચી ઉદયદશાવાળા છે
 તેઓનું સ્પષ્ટ મન્તવ્ય છે, કે યજ્ઞ દાન અને તપ કર્મ તો ન ત્યજ્યા કેમકે
 તેઓની એ સમજ છે કે કર્મમાત્રનો સ્વરૂપે ત્યાગ અશક્ય છે. જે કર્મ-
 માત્રનો સ્વરૂપે ત્યાગ મનુષ્યને માટે અશક્ય જ છે અને કાંઈ પણ
 કપાં શિવાય છૂટકો જ નથી તો પછી, પ્રકૃતિ સામે બળવો ન કરતા
 આત્માને અનુકૂલ અને વધારે સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરનારાં, ઉચે દોરનારાં, એવાં
 એવાં જે શુદ્ધ કર્મો છે તેને, તે કર્મનો લેપ ન લાગે એ રીતે કરવામાં જ
 માનવમતિનો વિજય છે એમ કહે છે આમ કર્મત્યાગની બાબતમાં દાર્શ-
 નિકાના આશા બે મત છે ॥ ૩ ॥

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગો મરતસત્તમ ! ।

ત્યાગો हि पुरुषज्याद्य । त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ૪ ॥

હે ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ ! તેમાં-ત્યાગના વિષયમાં મારા નિર્ણયને
 તું સાંભળ-કેમકે હે પુરુષજ્યાદ્ય ! કર્મોના ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો
 ગવાયો છે ॥ ૪ ॥

આમ બધારે ભગવાને કહ્યું ત્યારે અર્જુને સીધું જ કહ્યું કે હે ભગવન્
 એ દાર્શનિકાની વાત જણાવો આપનો શો નિશ્ચય છે તે જ જણાવો કેમકે
 આપનો નિશ્ચય એ મારે માટે છેવટનું પ્રમાણ છે તો કૃપા કરીને આપનું
 જે દશન હોય તેજ મને કહો. આત્મ અર્જુનની પ્રાર્થના થતાં ભગવાન
 બે સ્લોકદ્વારા પોતાનું અન્તિમ મન્તવ્ય જતાવતાં કહે છે કે હે અર્જુન !
 આ કર્મત્યાગના વિષયમાં જે મારો નિશ્ચય છે તે તું સાંભળ હે પુરુષસિદ્ધ
 અર્જુન ! કેમકે ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહેવાયો છે. અર્થાત્ હે અર્જુન !
 આશા સદૃશ વિષયમાં તું મારો જે છેવટનો નિર્ણય છે તે સાંભળ.
 મારા શિવાય આત્મ જીવનના મર્મને સ્પર્શનારી વાતનો છેવટનો નિર્ણય
 હતે દેહ આપી શકે એમ નથી. કેમકે અત્યંતનું એમાં ગળું નથી !
 આ કર્મનો ત્યાગ સાત્વિક વગેરે બેદને લઈને ત્રણ પ્રકારનો થાય છે તે

ત્રણ પ્રકારના ત્યાગમાથી સંન્યાસ અને ત્યાગ સખ્દનો જો તાલિક અર્થ છે તેને જો મારા પથને-મારા ક્યેન મુજબ નિર્ણય કરજો ॥ ૪ ॥

૧ / મક્કદાન્તતપશ્ચર્મ ન ત્યાજ્ય કાર્યમેવ તત્ ૧
૨ -યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવમાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ, આ ત્રણ કર્મ ન ત્યાગવા, તે તો કરવા જ. કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ નિશ્ચય વિવેકીઓને પવિત્ર કરનારા છે ॥ ૫ ॥

હે પ્રિય અર્જુન ! તારા આગળ હૃદયનો મર્મ જોતું છું હે રાક્ષ ! યજ્ઞ દાન અને તપને કદી ન ત્યાગવા તે તો કરવા જ કેમકે વિવેકી પુરો મટે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ પવિત્ર કરનારા છે અર્થાત્ હે અર્જુન ! મારો નિશ્ચય આ છે ક્રોધપણ સન્નેગમા, ક્રોધપણ દેરામા ક્રોધપણ કાનમા, ક્રોધપણ મનુષ્યે, યજ્ઞ, દાન અને તપમા જેનો સમાવેશ થાય છે એવા કર્મો છોડવાનાં નથી ! એ કર્મો તો મનુષ્યે કરવાનાજ છે એમા અપવાદજ નથી ! આ કર્મો કેમ કર્તવ્ય તરીકે છે એમ જો તું પૂછતો હોય તો હે અર્જુન ! એમા એક મહાન હેતુ છે વિવેકી પુરો મટે આ ત્રિવિધ કર્મો પાવન છે પાવન એટલે કે વિશુદ્ધિ સાધનારા છે એટલે કે પવિત્રતાના ઉત્પાદક પોષક અને સ્થિરતાપ્તપક છે સર્વ કુરિતોનો નાશ કરનારા છે આત્મ શુદ્ધિમા આત્મદર્શન છે અને આત્મદર્શનમા શાન્ત સુખ શાંતિ અને મોક્ષ છે જો આત્મદર્શન મનુષ્યનું જીવનધ્યેય છે તો પછી આત્મશુદ્ધિ એ તેને માટે અનિવાર્ય છે આત્મશુદ્ધિ સિવાય જીવને કદી શાંત નથી થવાથી અને આત્માને સાક્ષ-ચોક્ષો-નિમગ્ન કરવાને માટે આ ત્રણ કર્મો છે યજ્ઞ દાન અને તપ કર્મનું અતિમ પરિણામ આત્મશુદ્ધિ છે તો હે પ્રિય અર્જુન ! આત્મશુદ્ધિને આપનારા આ ત્રણ કર્મો તો માણસના દિતેથી છે સુહૃદ્ધર્મ જન્મવે છે તેનો ત્યાગ સ્વયં પણ દષ્ટ નથી આમ વિવેકી મતિવાગાને માટે યજ્ઞદિ કર્મો પાવન હોઈને તેમનો ત્યાગ એ મોઢ છે અને ક્યો જીવ વિવેકપથનો ચાલણ નથી ! જીવમાને એક દિવસ તો વિવેકી યથેજ દુટકો છે આથી તંમાને મટે આ ત્રિવિધ કાર્યક્રમ વિરિન છે એનો ત્યાગ એ દગમ છે ॥ ૫ ॥

પતાન્યપિ તુ કર્માણિ સદ્ગં સ્યક્ત્વા ફલોનિ, ૧
કર્તવ્યાનીતિ મે પાર્થ નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥ ૬ ॥

અને વળી હે પૃથ્વાયુત્ર ! આ કર્મો ત્યજી-આસક્તિ અને
ફલને ત્યજીને કરવાં જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચય અભિમેત
સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૬ ॥

પણ હે ભગવન ! આતો કદંબડીચ્છમાં પડીને પડી-પડીને ધોવા
જેવું છે !-કર્મમાત્ર દોષવિદ્દ હોય છે એ અટલસિદ્ધાન્ત છે, તો પછી
યદાદિ કર્મો પણ તેજ પાપરીનાં ગણાય. તો યદાદિ કર્મો પાવન છે એ
વાત તો લગભગ ગળે ન ઉતરે એવી છે. આવો અર્જુનનો મનોભાવ
જાણતાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! તું દીક કહે છે. પણ હું તને
એક એવી રીત બતાવું છું કે, જેથી એ કર્મો દોષમુક્ત બને ! હું તને
આ કર્મપાથનું એક અનન્ય વારણ બતાવું છું. એ વારણનો મંત્ર તું
જાણી લે. તેને શીખી લે અને પડીથી તું કર્મ કર તારું કસ્યાણુ થરો.
આ કર્મો પણ સંગ અને ફલને ત્યાગીને કરવા, એવું છે એવો હે પાર્થ !
મારો ઉત્તમોત્તમ નિશ્ચિત મત છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! આ યદ, દાન
અને તપ કર્મો પણ સંગ અને ફલનો ત્યાગ કરીને કરવાનાં છે. એટલે
કે પ્રત્યેક કર્મમાંથી અહંકારની અને ફલની લાપસાની બાદબાકી કરીને
પછી તે કરવાનાં છે કર્મના ઝેરને ઉતારવાનો આજ સમયોણુ ઉપાય છે.
સંગ અને ફલાશા એ બે તો કર્મરૂપી ઝેરીલા નામના બે વિષમય ડંખો
છે, એ ડંખોને પહેલાં ઉતારી લેવાના છે. પ્રત્યેક કર્મમાં નિરહંકાર અને
ફલાશા ત્યાગ હોવા જોઈએ. દોષવિદ્ધ કર્મમાત્રને નિર્દોષ કરવાનો આ
ઉપાય છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! યદદાન અને તપ કર્મ 'હું કરું છું-
મેં કર્યું છું' એવો અભિમાનને તજીને કરવાં અને તેના પ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ
ફલની લાપસ્યને તિવાજલિ આપીને કરવાનાં છે. આ મારો ઉત્તમોત્તમ
નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે આ મારું હેવટનું દર્શન છે. તો હે અર્જુન !
યદાદિ કર્મોના સ્વરૂપે ત્યાગને હું માનતો નથી કેમકે બીથારા કર્મો!
એમણે તારું શું જણાવ્યું ? અભિમાન અને ફલાશા માણસના શત્રુઓ છે.
તેમને મ્હાત કર એમને મ્હાત કરવાનું નામજ તો સંન્યાસ અને ત્યાગ
છે, માટે મારા આ હેવટના નિશ્ચયને તું વચગા ઉતાર ॥ ૬ ॥

નિયતસ્ય તુ સન્યાસઃ કર્મણો નોપપદતે ।

।મોહાસન્ય પરિત્યાગસ્તામસ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

પરંતુ નિયત કર્મનો પરિત્યાગ ઘટતો નથી. ઉઘી સમ-
જથી તેનો સંન્યાસ તામસ કહેવાયો છે. ॥ ૭ ॥

હવે ઉપથી વાતનોજ દ્રઢ નિશ્ચય કરાવવાને માટે ભગવાન પ્રકૃત્યને
આગળ વધારતા ત્યાગની સાત્ત્વિકાદિ બેટ ત્રિવિધતા બતાવતા કહે છે કે
હે અર્જુન ! નિયત કર્મનો સંન્યાસ તો મોગ્ય નથી. ગેઝમગજને લીધે
તેનો ત્યાગ તામસ કહેવાયો છે અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે કર્મો માણસને
માટે અનશ્ય કર્તવ્ય છે તેનો સ્વરૂપે ત્યાગ સિધ્ધ થઈ શકે એમ નથી
એ સુક્તિ વિરુધ્ધ છે. અકક્સવિરુધ્ધ છે પ્રકૃતિવિરુધ્ધ છે કાષ્ટ રીતે
એનું સમર્થન થઈ શકે એમ નથી નિયત કર્મ એટલે પ્રકૃતિ આ શાસ્ત્રે
અવશ્ય કહ્યા માટે જે નક્કી કર્યા હોય એના કર્મો લીજન શીયાદિ કર્મો
પ્રકૃતિ નિયત છે યદદાન વગેરે શાસ્ત્ર નિયત છે મનુષ્યને માટે આ બને-
શાસ્ત્ર અને પ્રકૃતિએ નિયત-નક્કી કરેલાં કર્મોનો ન્યાસ-ત્યાગ એ પ્રમાપરાધ
છે મિથ્યાસમજનો માર્થો-ઝેરસમજૂતિને લઈને-કર્તવ્ય અંકર્તવ્યના સુરુપદ-
નીતગ વિવેકના અભાવને લઈને જે કાષ્ટ તેનો ત્યાગ કરે-શાસ્ત્રીય અને
પ્રાકૃતિક કર્મોને છોડી બેસે તો તેનો એ ત્યાગ તામસ છે અને તામસ
ત્યાગ ઉધ્ધાગક નથી એટલે અવનતિ કરનારો છે ચારજીવ બોજનાં
કર્મો છૂટે એવા નથી તેને છોડવાની જીદ મૂર્ખતા છે તો પ્રછી આકી
રણા ઉત્તિ કરનારા યદાદિકર્મો તેને ત્યજવાથી બેરહી ચુ-હે ॥ એકતો
કષ્ટ ન કરવાથી ઉત્તિ ન મળે અને ન કરવાથીજ અવનતિ મળે અને
ન કરવાની ઇચ્છા તોપાય એવી ન હોવાથી કરવા જેવું ન કરતાં, ન કરવા
જેવું માણસ કરે તો અતે તેનો અધ પાત નિશ્ચિત છે તો હે અર્જુન !
શાસ્ત્રીયકર્મોનો ત્યાગ તો વળી વધારે બેવકૂફી આથીજ તેવો ત્યાગ એ
તામસ છે મનિમન્દ શિર્વાય એવું પ્રહ સમર્થન ન કરે ॥ ૭ ॥

‘દુસ્કમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્રેશમયાત્યજેત્ ।

।સ કૃત્વા રાજસ ત્યાગ નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

ને, કર્મ દુઃખ છે એમ વિચારીનેજ શરીર દુ ખંના ત્રાસથી ત્યજે છે તે રાજસ ત્યાગને કરીને, તે ત્યાગી, ત્યાગનું ફળ પામતો નથી જ. ॥ ૮ ॥

આમ આગલા શ્લોકમાં નિયતકર્મના મોડને લઈને પરિત્યાગને તામસ ત્યાગ કહ્યો હવે રાજસ ત્યાગ સમગ્રતા કહે છે હે અર્જુન ! જે ક્રમ કર્મ 'આતો દુ ખદાયક છે-દુ ખસાય છે' એમ વિચારી કાપના કનેશના ભયથી તજે છે તેને રાજસ ત્યાગ કહે છે આ રાજસ ત્યાગને કરીને મનુષ્ય કેદીપણ ત્યાગનું ફળ પામતો નથી અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે કર્મના ત્યાગ પાછળ "આતો દુ ખદાયક છે-મદા મહેનતે સિદ્ધ થાય એવું છે" એવી મનઃશીરુ મનોદશા હોય અને તે ઉપરાત કાના આ કામ કરવાથી કંતાઇ જશે-મારા શરીરને ખેદ કનેશ થશે એવો ભય હોય અને એની મનોદશા અને ભયનો માર્યો જે માણસ કાય જની નિયત કર્મને તજે તે માણસનો ત્યાગ ગજસ કહેવાય છે આવો ગજસ ત્યાગ ફલદાયી નથી કર્મકે એમાં સાચા-વાસ્તવિક ત્યાગનું દર્શન નથી એવો ભયનો માર્યો, દુ ખની વેદનાની કંપનાનો માર્યો, ત્યાગ થાય છે આથી એ ત્યાગ પેવો સાત્ત્વિક ત્યાગ નથી પણ ભયભીરુનો-કાચી કાપાને સાચી રાખવા માગનાર ફૂંપણનો-ત્યાગ છે આથી આના કર્મત્યાગ પાછળ કશું ફળ નથી. ॥ ૮ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं कियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्याग सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

હે અર્જુન ! જે નિયત કર્મ મારે કરવું જ નોંધએ એટલું વિચારી સંગ અને ફલને ત્યજીને કરાય છે, તે ત્યાગ સાત્ત્વિક મનાયો છે. ॥ ૯ ॥

આમ રાજસ અને તામસ ત્યાગ વર્ણવ્યો. હવે સાત્ત્વિક ત્યાગનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! સંગ અને ફલનો ત્યાગ કરીને માણસ હોઈને મારે કરવું નોંધએ એ જુદીથી જે અવસ્થા કર્તવ્ય કર્મ ક્રમ ॥ તે ત્યાગ સાત્ત્વિક છે એવો મત છે અર્થાત્ હે અર્જુન ! ત્યાગ તો સંગ અને ફળજુદીનો કંપાનો છે કર્મના ત્યાગ તો બનાઈ છે

કર્મનો ત્યાગ યુક્તિથી, શાસ્ત્રથી, સ્વભાવથી કે વિચારથી સિદ્ધ થાય એમ નથી આથી પુરુષાર્થનો વિષય છે. સગત્યાગ અને ફલાશાનો ત્યાગ. અર્થાત્ જે કર્મ કર્તાપણુના અભિનિવેશ-છેદી આગ્રહ શિવાયનું અને ફલાશાની મધુરતમ લાલ્પ શિવાયનું હોય તે કર્મ કર્તાવ્યબુદ્ધિથી કરાયેલું અવરથ કર્મ હોવા છતાંએ ત્યક્તકર્મ, છે. સંગ અને ફલનો ત્યાગ એટલેજ ત્યાગ છે. કર્મનો ત્યાગ એ ત્યાગ નથી. આથી જે મનુષ્ય સંગ અને ફલને તણ જાતિ દેશ અને આત્માની ઉન્નતિનાં સાધનરૂપ અવસ્થા કર્તાવ્યકર્મોને કેવલ કર્તાવ્યબુદ્ધિથી આવરે તે મનુષ્ય-સંન્યામી છે તેજ ત્યાગી છે. સ્વરૂપે કર્મનો ત્યાગી તો ગમાર છે. અનલિપ્ત છે. શાસ્ત્રમર્મનો જાણકાર નથી. ॥ ૯ ॥

ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે માનુષ્યજાતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

• સાત્ત્વિક-ત્યાગી-આત્મનિષ્ઠ-મેધાવી નિઃસંશય મનુષ્ય, અકુશલ કર્મનોદ્વેષ કરતો નથી અને કુશલમાં ચોટતો નથી. ॥ ૧૦ ॥

આમ સાત્ત્વિક ત્યાગ સંગ અને ફલને છોડવામાં છે એમ ભગવાને ખતાવ્યું. આવા સાત્ત્વિક ત્યાગી મનુષ્યનાં આંતર લક્ષણો હવે ભગવાન ખતાવે છે કે જેથી સાધક પોતાનામાં તે લક્ષણોનો અવતાર છે કે નહીં તે જોઈશે. અને જે ન હોય તો-તેને પોતાનામાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. આથી રાજસ અને તામસ ત્યાગીથી સાત્ત્વિક ત્યાગીનો ભેદ ખતાવતાં ભગવાન કહે છે હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક ત્યાગવાળો, સત્ત્વથી ભરપૂર, મેધાવી અને કષાઈ ગયેલા સંશયવાળો પુરુષ અકુશળ કર્મનો દ્વેષ નથી કરતો, કુશળ કર્મમાં ચોટતો નથી. અર્થાત્ હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક ત્યાગી પુરુષની છેવટની હૃદયસ્થિતિ કેવી હોય છે તે હું તને ખતાવું. તારી તેવી હોય તો માનજે કે હું ત્યાગી છે. જેનામાં સાત્ત્વિક ત્યાગ વિકસ્યો છે એટલે કે જેણે કર્તાત્વનું અભિમાન અને, ફલાશાને સમજ પૂર્વક સંન્યાસ છે, જે સત્ત્વથી પરિપૂર્ણ છે એટલે કે જે પુરુષનામાં સત્ત્વગુણના સ્થિર ઉભરાને લીધે આત્માને લગતું ચિર જ્ઞાન પ્રકટ્યું છે એટલે કે જે માણસ આત્મનિષ્ઠ છે, વળી જે મેધાવી છે-મેધાવી-એટલે કે ધાત્ત્વશક્તિયુક્ત બુદ્ધિવાળો છે અર્થાત્ જેની બુદ્ધિમાં કર્મયોગની સ્થિર સમજ ઉદ્ભવી છે અને

અને આથીજ ને છિનસશય છે-છિન એટલે કે કપાયેલા, સંશય એટલે અનિશ્ચય, અર્થાત્ ને માણસ કર્તવ્યકર્મની યોગ્યતામાં સંદેહ વગરનો છે- જેના હૃદયમાં વેદવિહિત કર્મ કરવું કે તગવું એવો સંદેહ નથી પણ કર્તવ્ય કરવુંજ એવો નિઃસંદેહ નિશ્ચય છે તે પુરુષ અકુશળ કર્મનો દેશ નથી કરતો, કુશળ કર્મના ઉપર રાગ નથી કરતો. કુશળ કર્મ એટલે કાયાના કલેશવિના અનાયસે જે કર્યો થાય તે કર્યો. અર્થાત્ ને કર્મ વિના મહેનતે સુખ પૂર્વક થાય તે કર્મ કુશળ કર્મ. તેનાથી ઉલટાં ને અકુશળ કર્મ એટલે કે કાયાના કલેશે-મહામહેનતે જે કર્મ થાય-દુઃખપૂર્વક જે કર્મ થાય તે અકુશળ. આવો સારિચક્રત્યાગી-આત્મનિષ્ઠ મેધાવી અને નિઃસંદેહ પુરુષ સ્વવર્ણને ઉચિત કર્મ કુશળ હો અગર અકુશળ હો-વિના રાગદ્વેષે તેને આચરશે. અકુશળ કર્મને જોઈને તે ચોંટવારી નહીં-મનમાં કંકાસ કે કચવાટ કરશે નહીં. કાંઈ કરશે નહીં. કુશળને જોઈને મલકારી નહીં-હર્ષ કરશે નહીં-રાગી બનશે નહીં. કેમકે તે જાણે છે કે કર્મ કરવાં એ મારી દરજ છે. આથી વિના-રાગદ્વેષે કેવળ કર્તવ્યસુદ્ધિથી તેવો પુરુષ શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક માત્ર કુશળ અગરતો અકુશળ કર્મને વિધિપૂર્વક કરશે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! કર્મમાં કયવિ કુશળતા અકુશળતા નથી. એ બધી મહોંકાણુ તો મનની છે. એ મનમાથી ત્યાગના પ્રભાવે જેણે કુશળતા અકુશળતાના ખ્યાલને હાંકી કાઢ્યો છે તે ત્યાગી છે. ॥૧૦॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं, कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

કેમકે શરીરધારી વડે સંપૂર્ણ પણે કર્યો ત્યજવા શક્ય નથી. આથી ને કોઈ કર્મ ફલનોજ ત્યાગી છે તે ત્યાગી એમ કહેવાય છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ આગલા શ્લોકમાં સાર્વિક ત્યાગીની જીવનચર્ચા બતાવી. હવે એમાંથી ફળતા અને પૂર્વથીજ સિદ્ધ એવા જીવનનાં ઉપદેશો સિદ્ધાન્તને દે કરતાં દયામય ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! દેહધારીવડે પૂર્ણપણે કર્યો ત્યજવા શક્ય નથી. અને આથીજ ને કર્મફલત્યાગી છે તે ત્યાગી એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ આ શ્લોકમાં ભગવાન ચોતાનો ઉપદેશોજ મત આપેજે છે. હે અર્જુન ! દેહધારીને માટે સંપૂર્ણ કર્મ છડી શક્તાજ

નથી કેટલાક તો હોદી દે અને કેટલાંક તો અનિચ્છાએ પણ કરવાનું પડે, આવી સ્થિતિનું નામ પૂર્ણ કર્મભાગ ન કહેવાય. જો તમામ કર્મો છૂટી જઈ શકતાં હોય તો તો કર્મનો સ્વરૂપભાગ સંમુદ્ર સંગ્રહ પણ દેવ-ધારી ત્યાગીને દેવાળો છે ત્યાં સુધી કર્મભાગ ક'પનામાત્ર છે-ફાં છે. કેમકે શરીરધારાના નિર્વાહ પૂરતાં, પણ કર્મનો કરવાનું પડે. તો, હે અર્જુન ! કર્મનો સંપૂર્ણ ત્યાગ જ્યારે શક્ય નથી ત્યારે તે ત્યાગનો આદર્શ રાખવો-તે ત્યાગને સામ્યસંમત બતાવવાનો મોહ રાખવો એ કેવળ ફાં છે. એમાં વસ્તુસ્થિતિના તરફ આંખમીંચામણું, છે. અને આંધીજ કર્મનો સ્વરૂપે ત્યાગ એ ત્યાગ નથી. પણ મૂર્ખતા છે-મેલાન-પણ છે. ફાં છે, કેવળ કલ્પનામાત્ર છે. પરંતુ જે માણસ કર્મફલનો સાગી છે તેજ સાગી છે-અર્થાત્ કર્મમાં તો કનુ-છાડુ' ન છાડુ' એ આપણા હાથની નાવજ નથી. કર્મ કરવામાં આપણે પરત્વે છોએ-પ્રકૃતિ તન્ન છીએ. આથી કર્મ ન કરવાનો આપણો અભિલાષ પૂરાય એવો નથી. આથી કર્મફલનો સાગ એજ આપણા માટે શક્ય છે. અને શક્યનો ઉપદેશ હોય. અશક્યનો નહીં ! આથી કર્મફલનો સાગજ સાગ છે અને એ સાગીનેજ સાગી કહેવાય. કર્મફલનો સાગ થયો એટલે કર્મ તો બીજાનાં નિસ્તેજ-ચર્ચાજાય એટલે કે કર્તા ઉપર તેમનો સતિહાર પણ બ્રમ્હ પ્રભાવ ન પડે. આમ કર્મની અંદર રહેલી જે કુખદાયક ગણ છે તે તો કર્મફલની લાસ્ય છે. એ કર્મફલની લાસ્યને ફર કરી એટલે કર્મનું કુખદાયકપણું મટી જાય ! અને આનુંજ નામ જીવનનો મદામંત્ર છે. કર્મફલનો સાગ ગીતાનો ઉપદેશ છે. કર્મનો સાગે ગીતાને લાવતોજ નથી ! ॥ ૧૧ ॥

अनिष्टमिदं मिथं च त्रिविधं कर्मणः फलम्

मवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासितां कश्चित् ॥ १२ ॥

કુઃખ, કુખ, અને સુખકુઃખ ઉલ્લેખ, એવું ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું ફલ હોય છે. તે અત્યાગીઓને મરીને થાય છે. સંન્યા-સીઓને ક્યારેય ફળનું નથી. ૬ ૧૨ ૬

કર્મફલનો સાગ કરવાથી કર્મનું ફલ નથી મળતું એમ નથી કર્મમાત્ર અવશ્ય ફળદાયી તો થાય છે-પણ લાગીને તે ફળ, સ્વર્ગી સંપત્તિ

નથી. તેને તે મ્હાત કરી શકતાં નથી-તેને તે બીચારે-દીન-દીન-કાંગા-રોળ કરતો ખંનાવી શકતા નથી. કર્મનો આત્મા ઉપર ક્ષત્રદ્રષ્ટિએ પ્રભાવજ ન પડે એવી કોઈ અજ્ઞ મનોમૂર્ખિકા-કર્મફલના સાગથી દેખવાય છે એ વાત-સિદ્ધાન્તને અતાવનાં આચાર્યોના, આચાર્ય પરમમુરુ દૃષ્ટ્યુચન્દ્ર કહે છે કે હે અર્જુન ! સુખ દુઃખ અને સુખ દુઃખનું મિશ્રણ એમ ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું ફલ, એ જેઓ ફલસાગી નથી તેમને, પરલોકમાં મળે છે. પરંતુ સાંન્યાસીને એટલે કે ફલસાગીને કદી ક્યાંયે મળતું નથી. અર્થાત્ હે અર્જુન ! સામાન્યપણે કર્મમાત્ર સુખ, દુઃખ કે સુખ દુઃખનું મિશ્રણુકથી ફલ આપે છે. આ ફલ કોને મળે છે ?-જેણે કર્મના-ફલનો સાગ નથી કર્યો તેને એટલે કે જેણે સુખ દુઃખરૂપી કર્મફલનું મનમાં વારંવાર રટણ કરીને એટલે કે ફલાસાથી જેણે કર્મ કર્યું-હોય તેને મરીતે મળે છે. આ લોકમાં કદાચ ન મળે તો પરલોકમાં પણ તેને મળે જ. કેમકે વાવેયું બી વાવનારનેજ શોધે. પરંતુ જેમણે ફલશાસ્ત્રને છોડી તેઓના કર્મબીજની અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિજ ડંભાઈ બંધ છે. અને મૂળમાંજ ડંભાઈ ગયેયું બીજ ગમે તેવી બાગાયતી જમીનમાં, ગમે તેવા અનુકૂળ વાતાવરણ કે આમોહવામાં વાવવામાં આવે તો પણ ઉગતું નથી. આમ જે કર્મફલસાગી છે તેને કર્મફલ મળે છે છતાં તે ન મેળ્યા બરાબરજ છે. કેમકે તેમની પ્રાપ્તિથી તેને હર્ષ નથી અપ્રાપ્તિથી તેને વિષાદ નથી. આમ તે જાતેજ રાગદ્વેષથી પર છે. અને રાગદ્વેષ તો દુઃખના કે સુખના કારણ થાય છે. બીચારાં કેવલ કર્મો સુખદુઃખ આપવાને અસમર્થ છે. માટે સાગીને માટે અર્જુન કે ત્યાં ક્યાંયે અનિષ્ટતા-કે ઇષ્ટતા કે તે બન્નેનો મેળો નથી. તેને માટે બેવેજ વ્યાભાસિક આત્માનન્દ છે... ૧૨ ॥

વર્ણતાનિ મહાયાદ્યો કારણાનિ નિબોધ મે ।

સર્વેષ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધિયે સર્વેકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

હે મહાબાહો ! આ પાંચ સાધનોને મારી પાસેથી તું પૂરી રીતે જાણ કે જેઓ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં બધાં કર્મોની સિદ્ધિ માટે કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧૩ ॥

આમ આગલા મ્લોકમાં ફલસાગનો મદિમા બતાવ્યો. આ ફલસાગ સંસ્કાર શિવાય શક્ય નથી. જેણે ફલસાગી થવું હોય તેણે સંન્યાસી

જાન એટલે શરીર ખીજું કંઈ કંઈ એટલે જીવાત્મા ત્રીજું બાહ્ય અને
આગર કરેલું કરેલું એટલે કર્મોનું સાધન એટલે કે હોય, પર્ગ, ઘોષ, કોન
વગેરે ઇન્દ્રિયો તથા ચોથું વિવિધ પરમપર લિંગ એટલે કે અનેક
ગતની એકખીમથી લિંગ એની હિતપ્રાપ્તિ અને અહિતપરિહારને અનુ-
કૂળ એજાઓ-એટલે કે હિત કરે એવી અને અહિતને દૂર કરવાને માટે
અનુકૂળ એની આંતર અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિઓ. આમે આ શરીરશક્તિ
ચાર મરણો છે તેમા પાંચમું છું દેવને જાણુ દેવ એટલે દેવ-પરમાત્મા
-ઇશ્વરેચ્છા અગર તો પુણ્યપાપની વાસનારૂપ કારણ-જેને અદૃષ્ટ કહેવામા
આપે છે તે-નરીખ ખસ આ પાંચ કારણો કર્મમાત્રને માટે અનિવાર્ય
છે । ૧૪ ॥

શરીરવાહનમનોમિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નર ।
ન્યાય્યં વા વિપતીતં વા પશ્યન્તે તસ્ય હેતવ ॥ ૧૫ ॥

મનુષ્ય, શરીર-વાણી-કે મનથી, ન્યાય્ય કે અન્યાય્ય, જે
કર્મ કરે છે તેના આ પાંચ કારણો છે ॥ ૧૫ ॥

આ પાંચ હોય તો કર્મ થાય છે એ પાંચની જોડાશરીમા કર્મની
ઉત્પત્તિ નથી એમ બતાવતાં આ પાંચ કર્મમાત્રનું કારણુ છે
એમ મિથ્ય કરે છે કે હે અર્જુન ! શાસ્ત્ર અને લોકને સમત
અગર તો શાસ્ત્ર અને લોકને અસંમત એવું એને કે ન્યાય્ય
વા અન્યાય્ય શરીર મન અને વાણીથી જે કાંઈપણ કર્મ માણસ
શરુ કરે છે તેમાં આ પાંચ કારણુરૂપ છે અર્થાત્ મનુષ્ય શારીરિક, માન-
સિક કે વાચિક કાંઈપણ કામ આગળે-તેમા આ પાંચ કારણુરૂપે આવવાના
જ આ પાંચ અગર તો એમાંથી થોડા વર્તના સંકારેજ પ્રત્યેક ન્યાય્ય
વા અન્યાય્ય કર્મ થવાના એવું એકપણુ શાસ્ત્રસમત કે લોકસંમત
અગર તો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કે લોકવિરુદ્ધ કર્મ નથી જેમા આ પાંચના
સહકારિના ચાને અર્થાત્ હે અર્જુન ! કર્મમાત્રના કતી તરીકે આ
પાંચનો હિસ્સો છે આ પાંચ મળીને કર્તા છે એમાનુ ગમે તે એક કદા
કર્તાપણનો દાવો કરી શકે એમ નથી તો જે કર્તૃત્વમાં પાંચનો હિસ્સો
હોય તેમાં ગમે તે એકના ઉપર તેના સમગ્ર કર્તૃત્વનો ભાર નાખવો-એટલો
જોડો એવો એમા વિચેક નથી જયુ જેવાનપણું છે જેના પાંચ ભાગીદાર

પાંચેજ છુટો છે કેમકે સંયત્યાગમાંથીજ કલ્પત
 દર્શતના અભિમાનથી સંગની ઉપજમાં કાચુ શુ
 દર્શતનું અભિમાન આવુમે કેમ ન કરુ જોછએ
 જનરુ જોછએ, જોથી વસ્તુચિત્તિને વર્તીને માયુર
 કર્મમાત્રના આચરણમા કાચુખૂત કાચુ કાચુ છે કે
 પાન પૂર્વપીઠિંગ રચના કહે છે કે હે અર્જુન ! રા
 આ પાંચ કારણોને તું મારી કોનેથી જાણુ પાન કા
 પાળા સાપ્પમાં કહ્યાં છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! કર્મ
 માટે આ પાંચ કારણોની અપેક્ષા રાખે છે. તું તને
 કારણો બતાવનાર છું તે કારણોની નેરદાજ્ઞરીમાં કર્મ
 આ પાંચ કારણો કૃતાન્ત સાપ્પમાં કહેવાં છે. આ
 જ્ઞાનશાસ્ત્ર કૃતાન્ત એટલે ઉવટના નિમયવાણું.
 આધાર સુધી દુનીઆમા જે કાંઈ ઉવટના નિમયવા
 બને હવે પછી પણ ભવિષ્યનાં ઉવટના નિમયવાણું
 રચારો તો તેમા પણ આ પાંચ કારણો કર્મની સિદ્ધિ
 એમજ નહી થયે. કેમકે હું તને જે કહેવાનો છું તે
 આથી જૂત જાણિ વર્તમાનના તમામ જ્ઞાન શાસ્ત્રોનો
 તને કહું છું. એ જાણુશે એટલે કર્મની સિદ્ધિ માટે
 છે તે તને પ્રમણશે. એટલે તારે માટે સંયત્યાગ રહે

✓ અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથાં
 વિવિધાઃ પૃથાક્ષેષ્ટા દેવં સૈવાત્ર યજ્ઞઃ

શરીર તથા જીવ તથા ભિન્ન પ્રકારની
 નાના પ્રકારની પરસ્પર ભિન્ન ચેષ્ટાઓ તથ
 પાંચમું દેવ જાણુવું. ॥ ૧૪ ॥

આગલા શ્લોકમાંની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાંચ કારણો
 જાણવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! અધિષ્ઠાન, તથા કર્તા,
 કરણ, અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની પરસ્પર ભિન્ન એક
 દેવ એ પાંચમું કારણ છે એમ તું જાણુ અર્થાત્ હે
 જે પાંચ કારણો કહેવા માટે કરુ તે આ છે પહેલું તે

કરી એકપ્રમાણના ધર્મેને એકપ્રમાણ હિર ન લાદશે. આમ જે દિશિવાળો છે તે જેવું શકશે કે એકલો આત્મા કદી કર્તા નથી. અને આત્મા હંમેશાં એકલો જ હોય છે. આથી સ્વરૂપે એકલો આત્મા કદી કર્તા થઈ શકતો નથી. જે સ્વરૂપે કદીપણ એકરૂપો હોઈને, કર્તા થઈ શકતો નથી તેના ઉપર એરસમજૂતીને લઈને કર્તાપણું લાવ્યું-હું કરું છું-એવું કર્તાપણું અભિમાન દગલે કરવું એ નહીં ગાંડપણ છે. આથી તત્ત્વદર્શી કદી એકલા આત્માને કર્તા ન માનશે. અને કર્તાપણાનાં-કાર્યનિક અભિમાનથી તે પીગશે પણ નહીં ॥ ૧૬ ॥

यस्य जाहेरुतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हृत्वापि स हर्मोहोकाप्त हन्ति न निवध्यते ॥ १७ ॥

જેને 'હું કરું છું' એવો ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી, તે આ લોકોને હણીને પણ નથી, તો હણતો કે નથી તો બંધાતો. ॥ ૧૭ ॥

એકલો આત્મા કદી કર્તા નથી એમ જેને આત્મજ્ઞાનને સીધે સ્વાભાવિક પ્રતીતિ છે તેજ યથાર્થ દર્શા છે. અને તેવો પુરૂષ એવાં સ્વાભાવિક દર્શનના પ્રતાપે કર્તાત્વનું અભિમાનરૂપ સંગતો ત્યાગ કરશે. અને સંગત્યાગ એતો સ્વભાવ હોવાથી તે કર્મનો કર્તા છતાંએ કર્મનો ન કરનારજ છે એવો દર્શનનો ગહન મહિમા સમજાવતાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! જે પુરૂષને અલક્ષ્યભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી, તે આ લોકને, હણીને પણ નથી તો હણતો, નથી તો બંધાતો. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે માણસના હૃદયમાં સ્થાપે પણ 'મેં અમુક કરું' એવો કર્તાપણાનો સંગ નથી ઉપજતો-જેના હૃદયમાં સ્થાપે પણ અહંકારની આસક્તિ નથી-એટલે કે જે એમ જાણે છે કે અધિજ્ઞાન વગરેને વિરુદ્ધમાં કેવળ આત્મા કશું કરતો નથી-તે કોઇપણ કર્મનો કર્તા થઈ શકતો નથી અને હું સ્વરૂપે કેવળ આત્મા છું તેથી મારે કેવલને કર્તાત્વનું અભિમાનજ ન હોઈ શકે એવી જેની સમજ છે અને જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી એટલે કે 'મેં અમુક સારું નરકું કરું' છ-મારે એવું સર્કા નરક ફલ ભોગવવાનું છે' એવી જેની સમજામુખા દેવાદા નથી અર્થાત્ એનું હૃદય દેવાસાના તરફ ખેંચાયું નથી તે 'માણુમ આ

તેમાં કાઈ એકને જાણ્યા પસંદ કરી તેના ઉપર પૂરો વાગમો ઉતાર્યો
એતો અન્યાય છે-પરંપરા છે-મંથતા છે ના? કર્મમાત્રની ઉત્પત્તિમાં તુ
આ પામ્યું ચક્રકારી કર્તાપણુ જેનજે કાંઈ એકું કરી કર્તૃત્વ ન
જાણ્યો ॥ ૧૫ ॥

તત્રયં સતિ કર્તારમાત્માન કેવલ ॥ ય. ૧

પદ્યત્યક્તયુક્તિત્વાન્ન સ પદ્યતિ દુર્મેતિઃ ॥ ૧૬ ॥

તેમાં આપુ કોઈ જે કોઈ અસંકૃત બુદ્ધિવાળો હોઈને
એકલા આત્માને કર્તા બુદ્ધે છે તે દૂષિત-બુદ્ધિ એતો નથી ॥ ૧૬ ॥

આ પાત્ર કારણને કયા પ્રયોજને ભગવાને બતાવ્યા તે પ્રયોજનનો
ઉ નેપ કરતાં સંગત્યાગ જે છે એમ ભગવાન સિદ્ધ કરે છે કે છે
અર્જુન! તે બામતમાં આમ હોઈને જે માણસ અસંકૃત બુદ્ધિને લાગે
એકલા આત્માને કરનાર સમજે છે તે મનિનબુદ્ધિ પુરૂષ સમજતો નથી
અર્થાત્ હે અર્જુન! ન્યાયી કે અન્યાયી કર્મમાત્રમાં પાત્રજણુ-પાત્ર
કારણોનું સંહીવાર કર્તૃત્વ છે અધિદાન વગેરે પાત્રજણુને ભેગું કર્તૃત્વ
છે પરંતુ જે માણસ આ પાત્રનું સંહીવાર કર્તૃત્વ અકૃત બુદ્ધિને કારણે
સમજતો નથી અને તેથી એકલા આત્માનેજ કર્તા તરીકે જાણે છે તે
એતો જના એતો નથી-તે મનિનમતિ પુરૂષ જાણતો છતાં જાણતો નથી
અકૃત બુદ્ધિ એટલે કે શત્રુ અર્થ વગેરેના ઉપદેશના સરકાર વગરની
અણુષ્ઠ સમજણુ આવી અણુષ્ઠ સમજણુ હોવી એજ છતી આખે
અધાપો ॥ કોઈપણ કમ અધિદાન વગેરે પાત્રનો સદકોર માથ ત્યારેજ
માથ છે તો એ પાત્રનું જ્યારે એકસરણુ કર્તૃત્વ છે તો તેમાંથી ખીચારા
આત્માને એટલે કે પોતાની જાતનેજ એકલી કર્તા માની એમાં વિવેક
નથી આ વિવેક મતિ મેની હોવાને કારણે નથી જેની સમજણુ દોષથી
ભરપૂર છે તેને આ વાત દૃઢ્યમાં ઠસતીજ નથી અને તેથી તે કર્મનું
કર્તાપણુ પોતામાં ઉપરજ આડે છે આમ કરવું એ અસત્ય છે અને
અસત્ય અસત્ય હોઈને કદીપણુ નીચાલીજ ન લેવાય. આથી જાણતો
છતાં તેવો પુરૂષ જાણતો નથી જની આખે અધાપો તે આનું નામ જે
માણસને આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક છે-એ જન્મેની વચ્ચે કાઈ રીતે
મેળ-જામે એમ નથી એમ જે સમજે છે તે આત્મા અનાત્માની સેવને

કરી એકબીજાના ધર્મેને એકબીજા ઉપર ન લાદશે. આમ જો દ્રષ્ટિવાળો છે તે કોનેય શકશે કે એકલો આત્મા કદી કર્તા નથી. અને આત્મા હમેશાં એકલોજ હોય છે. આથી સ્વરૂપે એકલો આત્મા કદી કર્તા થઈ શકતો નથી. જે સ્વરૂપે કદીપણ એકલો હોઈને, કર્તા થઈ શકતો નથી તેના ઉપર ગેરસમજૂતીને લઈને કર્તાપણુ લાલુ-હું કરું છું-એવું કર્તાપણુ, અભિમાન હમણે કરવું એ નથી માંડપણુ છે. આથી તત્ત્વદર્શી કદી એકલા આત્માને કર્તા ન માનશે. અને, કર્તાપણુના કાંઈપણ અભિમાનથી તે પીગમે પણ નહીં ॥ ૧૬ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

હત્યાપિ સ હમ્ભોક્તાસ હન્તિ ન નિલપ્યતે ॥ ૧૭ ॥

જેને 'હું કરું છું' એવો ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ-લેખાતી નથી, તે આ લોકોને હણીને પણ નથી, તો હણતો કે નથી તો બાંધાતો. ॥ ૧૭ ॥

એકલો આત્મા કદી કર્તા નથી એમ જેને આત્મજ્ઞાનને આધે સ્વાભાવિક પ્રતીતિ છે તેજ યથાર્થ દ્રષ્ટા છે અને તેવો પ્રકૃત એવા સ્વાભાવિક દર્શનના પ્રતાપે કર્તાત્વના અભિમાનરૂપ સંભવો ભાગજ કરશે. અને સંગત્યાગ એનો સ્વભાવ હોવાથી તે કર્મનો કર્તા છતાંએ કર્મનો ન કરનારજ છે એવો દર્શનનો ગહન મહિમા સમજાવતાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! જે પુરૂષને અકર્મણ્યતા નથી, જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી, તે આ લોકોને, હણીને પણ નથી તો, હણતો, નથી તો બાંધાતો. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે માણસના હૃદયમાં સ્વપ્ને પણ એ 'અમુક કરું' એવો કર્તાપણુનો સંગ નથી ઉપજતો-જેના હૃદયમાં સ્વપ્ને પણ અકર્મણ્યતાની આસક્તિ નથી-એટલે કે જે એમ. જાણે છે કે અધિયન વગેરેને વિરુદ્ધમાં કેળા આત્મા કરું કરવો નથી-તે કોઈપણ કર્મનો કર્તા થઈ શકતો નથી અને હું સ્વરૂપે કેવળ આત્મા છું તેથી સારે કેવળને કર્તાત્વનું અભિમાનજ ન હોઈ શકે એવી જેની સમજ છે અને જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી એટલે કે 'મે' અમુક સારું નરસું કરું' છે-મારે એવું સ્વર્ગ નરક ફલ ભોગવવાનું છે' જેની જેની સમજણમાં ફેલાશ નથી અર્થાત્ જેનું હૃદય સ્વાચાના તરફ ખરડાતું નથી તે માણસ 'આ

સમસ્ત જગતને કદાચ હણી નાંખે તોએ, તે જગતને હણતો નથી. એટલે કે હનનક્રિયાનો તે કર્તા ન હોવાથી તે હણતો નથી. અને એ હનનક્રિયાનું ફલ જે દુઃખ તે દુઃખથી ફલથી બધાતો નથી. કેમકે તેનામાં અભિમાન નથી. કર્તૃત્વના અભિમાનની કાંકરી તેના હૃદયમાં નથી. અને કર્તૃત્વ ન હોવાને તેને ભોક્તૃત્વ મળી, જે કર્તા તે બોગવે. આ સાચા અર્થમાં કંઈ કરતો નથી અને આથીજ તે ભોગવતો નથી. આમ જે કેવળ આત્માને જાણે છે એટલે કે કેવળ આત્મા કદી કર્તા થઈ શકતો નથી એવું જેવું સ્વાભાવિક નિજભાન છે અને તેથી જેની પ્રુદ્ધિ કયાંયે ખરપટી નથી. એવા કેવળ આત્મદર્શી પુરૂષને માટે કોઈપણ કર્મ બંધક નીરાડતું નથી. તે સમસ્ત જગતનો સંહાર થાય એવું પ્રાપ્ત કરે તો પણ તેને તે હિંસા લાગતી નથી તે તેનાથી લેપાતો નથી. આમ એકલા આત્માને જે જાણે છે અને જે કેવલ ઓત્તમનિદ છે અને જેની મતિ ફલાશાના કક્ષી જરાયે ખરડા-એલી નથી તેને માટે કશું બંધન નથી. તે માણસ જે કરશે તે કર્તવ્યજ કરશે. કર્તવ્યપ્રુદ્ધિથી કરશે. તે કર્મફલનો ત્યાગીજ હશે આમ જે સંગ-ત્યાગી છે તે ફલત્યાગી છે. અને સંગ અને ફલનો ત્યાગી, પુરૂષ સાચા અર્થમાં સંન્યાસી અને ત્યાગી છે. ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદનઃ ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંમહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા, એ ત્રણ, ક્રિયાના પ્રવર્તક છે. કરણ, કર્મ અને કર્તા, એ ત્રણ, કર્મનો આશ્રય છે. ॥ ૧૮ ॥

આમ આગલા સ્લોકમાં કર્તૃત્વનું જેને અભિમાન નથી અને જેની પ્રુદ્ધિ-રૂબેશાં અક્ષિત રહે છે તેવા પુરૂષના જીવનનો મહામહિમા ભગવાને બતાવ્યો. હવે અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચ પ્રવેશોદ્ધારા જે કાંઈ ન્યાય કે વિપરીત કર્મો થાય છે તે બધાં કર્મોનો પ્રવર્તક અને આશ્રય પેટાબેદ સદિન ભગવાન કહે છે. આ બધાં કર્મોનો પ્રવર્તક કોણ છે-જ્ઞાની પ્રેમજ્ઞાથી કર્મો આ પાપ-હાનિ યાય છે. એ જાણુવું રહ્યું અને થયેલાં કર્મોનો આશ્રય કોણ છે એ જાણુવું રહ્યું આશ્રય એટલે ટકવાની જગ્યા અર્થાત્ કર્મ કરવાને તારે કયાં પ્રવર્તક, પ્રવેશ છે અને કર્મોને ટકવાની જગ્યા કયાં છે. એ હવે પ્રશ્ન

છે. આ પ્રથના ઉત્તર પછી લગવાન તે કર્મ વગેરેનો સાર્વિક વગેરે ત્રણ ત્રણ ભેદો બનાવવાના છે. અને એ ભેદ બનાવવાને માટે પહેલાં કર્મનો પ્રવર્તક અને આશ્રય પણ જાણવો રહ્યો. આથી લગવાન કહે છે હે અભ્યુત્તન ! જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણ પ્રકારની કર્મની પ્રવર્તના છે. કરણ, કર્મ અને કર્તા એ ત્રણ પ્રકારનો કર્મનો સંગ્રહ છે. જ્ઞાન એટલે એટલે ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા વગેરે વસ્તુમાત્રને લગતું જ્ઞાન જ્ઞેય એટલે દ્રવ્ય ગુણ કર્મ વગેરે તમામ જ્ઞાનનો, વિષય-પદાર્થમાત્ર પરિજ્ઞાતા-એટલે જ્ઞાનનો આશ્રય-બોક્કા-જીવ આ જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણ છે કર્મની પ્રેરણા એટલે કે મન વાણી કાયાથી કરવામા આવનારા લૌકિક વૈદિક તમામ કર્મોનું પ્રવર્તક કારણ છે. ન્યાસુધી જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતાનો સંનિપાત ન થાય ત્યાં સુધી કાષ્ઠપણુ લૌકિક વૈદિક કર્મનો પ્રારંભ થતો નથી. કર્મમાત્રનો પ્રારંભ ક્યાં તો કાષ્ઠક મેળવવા કે કાષ્ઠક ત્યજવા કે ઉપેક્ષા કરવાને માટે થાય છે. તો જ્ઞાન-ઉપાસન-કે ઉપેક્ષા જેવું પ્રયોજન છે એવાં કાષ્ઠપણુ લૌકિક કે વૈદિક કર્મોનો પ્રારંભ ન્યાસુધી જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતાનો સંનિપાત ન થાય-એ ત્રણની એકત્ર અવસ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી થતો નથી. માણસ કાષ્ઠપણુ કરે ક્યારે ? એને કાષ્ઠ મેળવવું હોય કે ત્યજવું હોય સારે તે કરે છે. મેળવવા જેવું ત્યજવા જેવું અમુક છે એમ તે જાણે તો કરે. આથી જાણવા જેવું કે જાણીને જાણકાર પ્રવર્તે છે એમાં જે જાણવા જેવું તે જ્ઞેય. જે જાણવું તે જ્ઞાન અને જે જાણકાર તે પરિજ્ઞાતા આમ કર્મમાત્રના પ્રારંભમાં જાણવા જેવું-જાણકારી અને જાણનાર એ ત્રણનો મેળાપ ન થાય ત્યાં સુધી કાષ્ઠ કર્મ થાય નહીં. આથીજ જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણનો સુમેળ કર્મમાત્રનો પ્રવર્તક છે. અર્થાત્ પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન અને પદાર્થ માત્રનો જાણનારો જીવ એ ત્રણ કર્મમાત્રમાં માણસને પ્રવર્તવે છે. હવે તે કર્મમાત્રનો આશ્રય-રહેઠાણ શું છે તે બતાવે છે. કરણ, કર્મ અને કર્તા એ ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું આશ્રયધાન છે. કરણ એટલે સાધક એટલે કે ક્રિયાની સિધ્ધિ કરવામાં અત્યંત ઉપકારક એવું બાહ્ય કે આંતર્ય ન્તર સાધન. અર્થાત્ હાથ, પગ, આંખ, કાન, વગેરે ઇન્દ્રિયો ક્રિયામાત્રની સિધ્ધિ માટે સાધન જોઇએ એ ક્રિયાની સિધ્ધિને સાધનાર સાધનનો અભાવમાં ક્રિયા થાય નહીં આથી સાધન એટલે કરણ એટલે કે આંખ, કાન, હાથ, પગ, વગેરે ઇન્દ્રિયો કર્મ એટલે કર્તાની ક્રિયાદ્રોશ મેળવવાને

છટતમ યોજા. એટલે કે કર્તા યોતાની ક્રિયાદ્વારા મેળવવાને માટે જે
 ઇચ્છે તે પ્રયત્ન કરવું. એટલે કે કર્તાની મેળવવાની ક્રિયાનો વિષય.
 અર્થાત્ જે વસ્તુ દ્વિતીયા વિલક્ષિમાં હોય તે કર્મ. કર્તા એટલે કે કરણો-
 ઇન્દ્રિયોનો પ્રયોજક હોઈને જે ક્રિયાનો કરનાર-જીવાત્મા આ. તથા પ્રકારનો
 કર્મસંગ્રહ છે. એટલે કે લૌકિક વૈદિક કર્મમાત્રનો આશ્રય આ. તથા છે.
 અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચ કારણોથી આરંભાયેલું, મન વાણી અને કાયાના
 આશ્રયભેદથી તથા પ્રકારનું કર્મમાત્ર આ તથામાં સંગૃહીત થાય છે. સંપ્ર-
 દાન વગેરે બીજા તથા વિલક્ષિમાં તે સંગૃહીત થતું નથી. અર્થાત્ આ
 તથા ક્રિયામાત્રનો આશ્રય છે. સંપ્રદાન વગેરે તથા. યદપિ પરમપરાએ
 ક્રિયાના નિવર્તક છે પણ સાક્ષાત્ ક્રિયાના નિવર્તક તો આ કરણ, કર્મ
 અને કર્તાજ છે. આથી કરણ, કર્તા અને કર્મ જ કર્મોદય છે. કર્તા, કરણ
 અને કર્મ હોય તોજ ક્રિયા થાય. રામ હાલુ ખાય છે એમાં રામ નામનો
 દ્રાષ્ટા કર્તા હોય-હાલુ નામનું કાંઈ કર્મ હોય અને હાય પરમોદય વગેરે
 કાંઈ કરણ હોય તોજ ખાવાની ક્રિયા થઈ શકે. આમ ક્રિયામાત્ર કર્મ કર્તા
 અને કરણને પરાધીન છે. આથી ક્રિયામાત્રનો આશ્રય આ તથા છે એમ
 ભગવાન કહે છે. આમ કર્મના પ્રવર્તક જ્ઞાન, જોય અને પરિણાતા છે
 ક્રિયાના આશ્રય કર્મ કર્તા અને કરણ છે. ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણમેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છ્રણું તામ્યપિ ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાન તથા કર્મ તથા કર્તા, એમ ગુણભેદે તથા પ્રકારનાંજ
 સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે. તેમને પણ યથાશાસ્ત્ર જ
 સંભળ. ॥ ૧૯ ॥

આમ આગામી શ્લોકમાં ભગવાને ક્રિયાના પ્રવર્તક અને ક્રિયાના
 આશ્રયરૂપ છ વસ્તુને બનાવી જ્ઞાન, જોય અને પરિણાતા કર્મના પ્રવર્તક
 અને કર્મ, કરણ તથા કર્તા, ક્રિયાના આશ્રય આ હમાંથી જોય અને કરણ
 એ બનાવસ્યક હોઈને એટલે કે અહીં સમજાવવાને માટે અને જરૂરી ન
 હોઈને ભગવાન એ બેને એટલે કે જોય અને કરણને છોડી દઈને તથા
 પરિણાતાની કર્તામાં સમાવેશ કરી બાકી રહેલાં જે તથા-જ્ઞાન કર્મ અને

અભિમુખ કરનાં કહે છે હે અર્જુન! ગુણના પ્રતિપાદક આખ્ય શાસ્ત્રમાં
સાત્ત્વિક વગેરે ત્રણ ગુણના બેદે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા એ ત્રણ પ્રકારના
કહેવાયા છે. તેમને પણ તું વચારાત્મક ભારી પામે. સાંખ્ય અર્થાત્ હે
અર્જુન! જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિણામ-કર્મ કંઈ પણ અને કર્તા એ હમાં એ
તારે, માનવજીવનને માટે જ્ઞાન ઉપમેગી એવા ગણ્ય છે. અને તે જ્ઞાન,
કર્મ અને કર્તા છે. જ્ઞાન કર્મ અને કર્તાના સ્વાદિ ગુણના પ્રતિપાદક
સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારના કર્તા છે એટલે કે જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું.
કર્મ ત્રણ પ્રકારનું-કર્તા ત્રણ પ્રકારનો. આ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં શાખ્યોરે જ્ઞાન
વગેરેના જે ત્રણ બેદે બતાવ્યા છે તે છું તને વચાર્થપણે કહું છું તે તું
સાંખ્ય જ્ઞેય શિવાય જ્ઞાન હોતું નથી. કર્મ શિવાય, કર્મ હોતું નથી
અને પરિણામ શિવાય કર્તા હોતો નથી આથી જ્ઞાન કર્મ અને કર્તાના
મુખ્ય છે કેમકે જ્ઞાન ઉપરથીજ તેનો જ્ઞેય પરવેનો ખ્યાલ, કર્મ ઉપરથી
જ તેના કર્મ પરવેનો ખ્યાલ અને કર્તા ઉપરથીજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ખ્યાલ
આવી જાય છે. આથી સાત્ત્વિક વગેરે બેદે છું તને જ્ઞાન, કર્મ અને
કર્તાનેજ ખ્યાલ આપવા માંગું છું. ॥ ૧૬ ॥

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં માત્રમવ્યયમીક્ષતે ।

અધિભક્તં વિમલકૌપુ તજ્ઞાનં વિદિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે જ્ઞાન વડે, ભિન્ન એવાં બધાં ભૂતોમાં, અલિપ્ત, એક,
અવિનાશી આત્માને જુએ છે તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણુ. ॥ ૨૦ ॥

આમ જ્ઞાન કર્મ અને કર્તાનું ત્રિવિધપણું બતાવનાની પ્રતિજ્ઞા
કરનાં અર્જુન અભિમુખ થયો એટલે ભગવાન જ્ઞાનની ત્રિવિધતા બતાવતા
કહે છે હે અર્જુન! નિલક્ષ એવા સર્વ પ્રાણીઓમાં અનિલક્ષ એક
અને અચ્ચ બાવને જે જ્ઞાનવડે જુએ છે તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણુ.
અર્થાત્ હે અર્જુન! જે જ્ઞાન વિલક્ષ એવાં પ્રાણીમાત્રમાં અનિલક્ષ
એક અને અચ્ચ એવાં બાવને બતાવે તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક જાણવું. સર્વભૂત
એટલે બ્રહ્માથી માડીને ધાસના તણખવા સુધીના પ્રાણીમાત્ર. આ પ્રાણીમાત્ર
નામ-રૂપ-ગતિ-ગુણ-કર્મની દ્રષ્ટિએ પરસ્પર ભિન્ન છે પ્રાણીમાત્ર નાનામ રૂપ
ગતિ ગુણ કર્મો પરસ્પર ભિન્ન છે. આવા પરસ્પર ભિન્ન એવાં પ્રાણીમાત્રમાં જે
જ્ઞાન આપણને અવિભક્ત એટલે અલિપ્ત-ગણિની માણામા પરીવારેલા સતગુની

માદેઃ એતપ્રાતઃએક એટને એકરસ-તે તે પ્રાણીઓના ધર્મ કર્મથી અણુએટયો રહેતો હોનાથી એકરસ અને અન્યપ્રાણીએ અવિનાશી એના ભાવ એટયે સત્તા-આત્મા-ક્ષેત્રને જુલે છે તે જીન એટયે ક દેહ બે-તેવાડતા એ બેદરહિત આત્માની એકતાને વચ્ચે જ્ઞાન સાત્વિક જ્ઞાન છે એજ સમ્યક્જ્ઞાન છે અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રમા એકજ અવિભક્ત અવ્યય આત્મચત્તા છે-એવું જ્ઞેનાથી સમજાય તે જ્ઞાન સાત્વિક છે સાત્વિક સમજણ સર્વજ્ઞતોમા એકરસ-અભિન્ન અને અન્યથ આત્મસત્તાને પેખમે પ્રાણીમાત્ર બને નામરૂપ ગુણકર્મ જાતિ વિગેરે ભેદથી જુદા હોય પણ તે તમામ ભેદો પ્રકૃતિના બનાવેલા છે અને આથીજ પ્રકૃતિભેદે આત્મભેદ નથી-એકજ આત્મા જુદી જુદી અનન્ત પ્રકૃતિઓમા તે તે નામે રૂપે કર્મે ગુણે અને જાતિએ નિહરી ગ્યો છે એવું જે એકા મરાન, એવી જે એકાત્માને લગતી વિભવ સમજણ તે સમજણ સાત્વિક છે એ સમજ તાગે છે અર્થાત્ વિવિધતા એ આત્માની લીલા છે વિવિધતામા એકજ આત્મા વિવિધરૂપે દેખાઇ ગ્યો છે-એડી સમજ તે સાત્વિક સમજ અને સમજનો નિકાસ એ માનવ જાતિનું ધ્યેય છે અને સાત્વિક-સાચી-સમજ કહેવામા આવે છે ॥ ૨૦ ॥

પૃથક્ષ્વેન તુ યજ્ઞાનં જાનાભાવાનૃપયગ્વિધાન્ ।

વેસિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

પરંતુ જે જ્ઞાન સમસ્ત ભૂતોમા સિદ્ધપણે, પરસ્પર વિલ-
ક્ષણ અનેક જીવોને જાણે છે તે જ્ઞાનને રાજસ જાણ ॥ ૨૧ ॥

હવે રાજસ જ્ઞાનનો ઉપેખ કરનાં કહે છે કે હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન સર્વજ્ઞતોમા ભેદપૂર્વક, અનેક પ્રકારના નાનાભાવોને જાણે છે તે જ્ઞાનને રાજસજ્ઞાન જાણ અર્થાત્ જે સમજણને લક્ષણે સર્વજ્ઞતોમા ભેદભાવ જણાય-એટલે કે પ્રતિ શરીરે જુદા જુદા પ્રકારનો અનેક આત્મા જણાય તે જ્ઞાન રાજસ છે જે સમજણ પ્રતિશરીરે જુદા જુદા રૂપ દુષ્ટાદિથી યુક્ત એટલે કે સુખી દુઃખી વગેરે ધર્મોથી ભિન્ન એવા અનેક આત્માઓ છે એમ સમજાય-તે રાજસ જ્ઞાન છે ટૂંકમા જ્ઞેની રાજસિક સમજણ રોય તેને પ્રતિશરીરે જુદા આત્મા જુદા જુદા ધર્મથી યુક્ત થયેલો સમ જાણ છે તેને આત્મા એક છે-શરીરનો ભેદ હતાએ આત્માનું એકપણ

સમન્નતુ' નથી. પરંતુ સામાન્યરીતે તેને જેવું જણાય તેજ તેને માટે
પર્યાય જ્ઞાન થઇ પડે છે. એવી રંગેગુણી સમજણને લઇને બહાથી માંડીને
સ્થાવર, પર્યન્તના સરીરોમાં એક એક એમ અનન્ત આત્માઓ સુખ
દુઃખાદિ ધર્મોવાળાં બુદ્ધ બુદ્ધ જણાય છે. તેને વિવિધતામાં એકતા સમ-
જાતી નથી પણ વિવિધતાજ તેને માટે સંન્ય છે. આવી જેની આત્મા
અનેક છે એવી સમજણ છે તે માણસનું જ્ઞાન રંગેગુણી છે. ॥ ૨૧ ॥

यत्तु यत्स्ववदेकसिन्कार्यं, सकमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदस्य च तत्तामसमुद्रादृतम् ॥ २२ ॥

પરંતુ જે જ્ઞાન, કોઈએક કાર્યમાં આ પૂર્ણ જ્ઞાન છે
એમ જકકાર્થ મેળેલું, સુક્તિશૂન્ય, મિથ્યા વિષયને લગતું તથા
તુચ્છ છે, તે તામસ કહેવાયું છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે તામસ સમજણ કેવી હોય છે, તે જાતના બનવાન કહે છે કે
હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન કોઈ એકાદ કાર્યમાં “આ પૂર્ણ છે એવી રીતે”
ચોંટી બેઠેલું હોય-હેતુ શૂન્ય હોય-મિથ્યા, હોય, અતઃ અસ્થ હોય તેને
તામસ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! હું તને તામસ
સમજણ કેવી હોય તે વર્ણવું છું. તામસ જ્ઞાન મને તે કોઈ એકાદ પ્રકૃતિ-
ના કાર્યક્રમ દેહમાં કે પ્રતિમા વગેરેમાં ચોંટી બેસે છે. અને એ દેહ કે
પ્રતિમાનેજ પૂર્ણ છે એમ માને, છે એટલે કે એકનો કોઈ એકાદ કાર્યમાં
ચોંટી બેસે-ચીટકી રહે-અને તે કાર્યજ પરિપૂર્ણ છે એમ માની એસે તે
તામસ જ્ઞાન છે એટલે કે દેહ જેવડોજ આત્મા છે-પ્રતિમાજ ધર્મજ છે
એનાથી પર કશું નથી હું જે કાંઈ જણું છું અને કરું છું તેટલુંજ
જાણવા જેવું અને કરવા જેવું છે એમ કોઈ એકાદ વસ્તુમાં જેવું જ્ઞાન
ચોંટી જાય, તે જ્ઞાન તામસ જ્ઞાન છે. વળી તે જ્ઞાન અહેતુક હોય છે. હેતુ
એટલે ન્યાયપૂર્વકની વિચારણા-યુક્તિ પુરઃસરનો વિચાર, જે સમજણ
યુક્તિને સહી ન શકે-યુક્તિપૂર્વકની વિચારણા, આગળ નિર્ગલ જની જાય
જે યુક્તિ-ન્યાયી વિચારસરણી સામે ટકી ન શકે એવું પાંગણું-પુપું
જ્ઞાન હોય તે તામસ છે. વળી, જે જ્ઞાન અતત્ત્વાર્થવત્ હોય તે તામસ છે.
એટલે કે જે જ્ઞાનનો વિષય તત્ત્વ-સત્ય નથી એવું જે, વિષયને લગતું
જ્ઞાન તે તામસ જ્ઞાન છે. એટલે કે જે જ્ઞાનનો વિષય વધાર્થ ન હોય ને

તામસ છે વળી જે અસ્થ પેાડે એટલે કે અપ્રતિષ્ઠક, હોવાને બદલે
[અસ્થ એટલે ગુચ્છ હોય તે] જ્ઞાન તામસ છે આમ જે જ્ઞાન કાંઈ એક-
વસ્તુમાં એ વસ્તુને સંપૂર્ણ છે એમ માની એકી એટલે હોય-પુલિસ્ય
હોય-અસલ વિષયમાં હોય અને ગુચ્છ હોય એટલે કે જેને મેળવવાથી
કાંઈ જાતની કાંઈ કાંઈ ન થયે હોય એવા નિષ્ક્રિય-ગુચ્છ જ્ઞાનને-સમજને
તામસ કહેવામાં આવે છે હે અર્જુન ! તું જોઈ જાકો કે આ જણ
જાતની સમજમાંથી કાંઈ માનુસે મેળવવા જેવી કે અને કાંઈ લાગવા જેવી
છે સાત્ત્વિક સમજને જીવનને ઉજાગવાની છે આથી તેજ સ્વીકારવા જેવી
છે ॥ ૨૨ ॥

નિયતં સંસ્કૃતમણદેવતં હૃતમ્ ।

અપલમૈસ્તુના કર્મં ચત્ત્વસ્રિવિધમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પ્રકૃતિ અને શાસ્ત્રથી ફરમાવાયેલું, જે કર્મ, આસક્તિ
વગર, રાગદ્વેષ શિવાય, ફક્તના અભિલાષ વિનાના મનુષ્યવડે
કરાય છે તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે ॥ ૨૩ ॥

હવે કર્મના, સાત્ત્વિક વગેરેને બેઠે ત્રણ પ્રકાર કહ્યું છે હે અર્જુન !
ફક્તપ્રાપ્તિની ઇચ્છા વગરના મનુષ્યવડે વિના ગમ દેશે, સમલાગપૂર્વક
જે નિયત કર્મ કરાય છે તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે અર્થાત્ હે અર્જુન !
હું જોને સાત્ત્વિક કર્મની અહીં વ્યાખ્યા કરી કરી બતાવું છે તે હું સમજ
કરનાર માણસ જે ફક્તની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વગરના હોય અને કૃતીવેળા
વિના રામદેવે અને સમથી શુકત યજ્ઞને કરતો હોય અને જે કર્મ તે
કરે તે નિયત કર્મ હોય તો તે કહેલું કર્મ સાત્ત્વિક કે અર્થાત્ સાત્ત્વિક
કર્મ માટે વ્યાપ્તી સરતો છે કરનાર ક્રિયાશીલ વેપાલયો ન હોવો જાણ્યો
જે કર્મ તે કરવા માગે તે પ્રકૃતિએ અગર તો જ્ઞાને અવસ્થા કર્તવ્ય
તરફ નહીં કરેલું હોય અને તે ઉપગત કરનાર માણસે તેને-તે કર્મને
હું કરું છું એવો જે કર્તાપણનો અહભાવ તે અહકાર શિવાય કરેલું
હોય જોઈએ અને તે કર્મ વિના ગમ દેશે કરેલું હોય જોઈએ એટલે
નિરતિ થાય એવા કર્મમાં રાગ નહીં અને મુરકેલીથી થાય એવા કર્મમાં
ગ્રાહ નહીં-પ્રીતિ કે અપ્રીતિથી ન પ્રેરતા મારે આ કર્તવ્ય છે એ
જુદિથી એ કરાવું, જોઈએ આટલું ધાર તો તે કર્મ સાત્ત્વિક કાગિ
છ-તારક છે ॥ ૨૩ ॥

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાહકારેણ યા પુનઃ ।

ક્રિયતે ઘટુલાયાસં તદ્રાજસંમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પરંતુ જે કર્મ, કામની ઇચ્છા વડે, અહિકારસંહિત કરાય અને અત્યંત શ્રમ-સાધ્ય હોય તે રાજસ કહેવાય છે. ॥ ૨૪ ॥

હવે રાજસ કર્મની વ્યાખ્યા આપતાં ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન! ફલકામી માણસવડે અહિકારપૂર્વક અને મહામહેનતે જે કર્મ કરાય તે રાજસ કર્મ છે. અર્થાત્ જે કર્મના કંતાં પુરૂષ ફલની અભિલાષવાળો હોય-જે માણસ ફલની ઇચ્છા સિવાય કર્મ કરીજ ન શકે, પ્રત્યેક કર્મમાં આત્મલાભ જોવાની જેની ઇચ્છા હોયજ, તેવો પુરૂષ “હું” “કરું” “હું-મે” “કરું”, “હું કરીશ”, એવા અહંકારથી ઘેરાયેલો હોઇને અતિ પરિશ્રમથી જે કાર્ય સધાય એવું હોય તેને કરે છે તે કર્મને જ રાજસ જાણુ. કેમકે દુષ્ટાદુષ્ટ ફલના રાગને લાગે તેની એવાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. હું-કર્મો જેનામાં ફલાસા છે-કર્તૃત્વનું અભિમાન છે તે માણસ મહામહેનતે જે કર્મ પોતાના લાભ ખાતર કરે તે કર્મને જ રાજસ જાણુ. આવાં કર્મોથી દ્રષ્ટિનો-સમજનો અધોપો વધે છે. ઘટતો નથી. કેમકે દર્શનને ઊવરી નાખનાર સ્વાર્થ મોગૂદ છે. ॥ ૨૪ ॥

અનુવન્ધ્ય ક્ષયં હિંસામનવેક્ષ્યં ચ પોરુષમ્ ।

મોહાદિભ્યતે કર્મં વૈસત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

જે કર્મ પરિણામ, ધનક્ષય, હિંસા તથા આત્મશક્તિને વિચાર્યા વિના, કેવળ ઉધી સમજાણથી થાય છે તે કર્મ તામસ કહેવાય છે. ॥ ૨૫ ॥

હવે તામસ કર્મને સમજાવતાં ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન! જે કર્મ પરિણામ-ક્ષય-હિંસા અને પોતાની શક્તિને અવગણી મોહના મર્થ કરાય છે તે કર્મને તામસ કહેવું છે. અર્થાત્ અંધુક કર્મનું પરિણામ શું આવશે એનો જેમાં સ્હેજે વિચાર નથી, એ કરવામાં જન-ધન-વગેરે બળાનો કેટલો ક્ષય થશે એની પંચાંત્ર નથી, એ કર્મ કરવામાં કેટલી બીજનએને પીડા થશે, તાંસ-યશ-દુઃખ થશે એની સંજોગના નથી અને

સૌથી વધારે તો પોતે એ કામ કરી શકશે કે નહીં એવો પોતાના પુરુષાર્થની મર્યાદાનો જેમાં ખ્યાલ નથી, પરંતુ કેવળ મોહને લઈને જે કર્મ કરાય તે કર્મ તામસ છે. અર્થાત્ જે કર્મ મોહને લઈને આરંભાય પણ જેમાં કર્મનું પાછળનું પરિણામ-ક્ષય-પરખીય-અને આત્મપુરુષાર્થ તરફ બેદરકારી હોય એવા જેવાન મનોદંગથી કરાનાં કર્મો તામસ છે. આવાં કર્મો કતાને પાડેજ. કદી ન તારે. ॥ ૨૫ ॥

મુક્તસન્નોઽનંદ્યાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

-છૂટેલા મ'ગવાળો 'હુ' એમ ન યોલવાના સ્વભાવવાળો, ધીરજ અને ઉત્સાહથી યુક્ત, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં એકરસ, એવો કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ॥ ૨૬ ॥

આમ કર્મના ત્રણ બેદો ખતાવ્યા હવે કર્તાના સાત્ત્વિક પગેરે ત્રણ બેદો ખતાવે છે. ભગવાન કહે છે કે હું અર્જુન ! મુક્તસંગ, અનંદવાદી-ધૃતિ અને ઉત્સાહયુક્ત, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર કર્તા 'સાત્ત્વિક' કહેવાય છે. કે જે માણસે સંગ હોયો છે તે 'સાત્ત્વિક' કર્તા છે. સંગ એટલે કર્તાપણાનું અભિમાન. જે કર્મ કરે છે પણ મેં કર્યું એવા અહં-ભાવથી કદી અભ્યાસો નથી પણ જેણે એ અહંકારને છેવટનો લગાવે છે, તે કર્તા સાત્ત્વિક છે. તે ઉપરાંત આ કર્મનું ફળ હું ભોગવીશ એવો જેને ફલપરત્વે ભોક્તાપણાનો અભિધાન નથી તે કર્તા સાત્ત્વિક છે. અર્થાત્ જેણે ફલાતુસંપાદન લક્ષ્ય છે એવો કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક છે. વળી જે ધૃતિ અને ઉત્સાહ સંપન્ન છે તે સાત્ત્વિક કર્તા છે. ધૃતિ એટલે ધીરજ એટલે હિંમત ઉપજાવે એવા વિદ્યો-અનેક વિદ્યો પોતાની સામે આપીને ખાડાં થાય તો પણ તેમનાથી ન કળતાં જે ત્રીડરપણે પોતાનું કાર્ય કરવામાં દત્તમિત્ત રહે છે-આવે વિદ્યોથી ન ડરવાનો અને તેમનો સામી છાતીએ સામનો કરવાનો જે ગુણ તેને ધીરજ કહેવામાં આવે છે. આથી ધીરજવાળો અને અધ્યાત્મ જીવનમાં તો અપાર ધીરજ જોઈએ. ગભરાટીઆ માણસનું તેમાં કામજ નથી. વળી ઉત્સાહસંપન્ન માણસ સાત્ત્વિક કર્તા થાય છે. ઉત્સાહ એટલે અમુક ધારણું કામ હું પાર પાડીશ જ એવો કર્મમાં સદૈવ પ્રેરક નિશ્ચય આપા નિશ્ચય. વગર તો માણસનું

મન મહાન કાર્યોમાં મોટું પડી જાય. આથી ઉત્સાહ અને ધીરજ સંપન્ન પુરુષ સાત્વિક કર્તા છે. વળી જે પુરુષ સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર છે તે સાત્વિક કર્તા છે. સિદ્ધિ એટલે કર્મફલની પ્રાપ્તિ. અસિદ્ધિ એટલે કર્મ ફલની અપ્રાપ્તિ. ફળ મળે તો હર્ષ થાય. ન મળે તો શોક થાય. આ હર્ષ અને શોક એ વિકાર છે. તો જે માણસ કર્મફલની પ્રાપ્તિ અગર તો અપ્રાપ્તિમાં નથી તો હર્ષ દાખવતો કે નથી તો શોકાધીન થતો તે મનુષ્ય નિર્વિકાર છે. અર્થાત્ કર્મ કરવું એ મારી ફરજ છે-ફળ મળે અગર ન મળે એ જોણ વાત છે. મારે મારું કર્તવ્ય, કર્તવ્યની દ્રષ્ટિએ કરવાનું છે. આથી હર્ષશોક વગેરે વિકારો જેને મ્હાત કરી શકતા નથી જેને હતાત્સાહ કે વર્ષિતોત્સાહ કરી શકતાં નથી તેવા કર્તા સાત્વિક કર્તા છે. મુક્ત સંગતથી આંડીને ફલની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિમાં નિર્વિકારિતા સુધીની સંપત્તિ જેનામાં હોય તે કળ્યાણ સાત્વિક કહેવાયા છે ॥ ૨૬ ॥

રાગી કર્મફલપ્રેક્ષુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।
હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિક્ષિતઃ ॥ ૨૭ ॥

રાગી, કર્મફલની ઇચ્છાવાળો, લોભી, હિંસક, અપવિત્ર, હર્ષ અને શોકથી યુક્ત કર્તા રાજસ વર્ણવાયો છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે રાજસ કર્તાને વર્ણવે છે. હે અર્જુન ! જે રાગી, કર્મફલની પ્રાપ્તિને ઇચ્છનાર, લોભીઆ-હિંસારીય, અપવિત્ર, તથા હર્ષશોકથી યુક્ત છે તે કર્તા રાજસ કહેવાય છે. ગળી એટલે વિષયોમાં પ્રીતિવાળો. વિષયા-સક્ત. કર્મફલનો લાલચ એટલે કર્મફલપ્રેક્ષુ. જે માણસ આવશ્યક કર્મમાં પણ ચેતાતું દ્રવ્ય ખર્ચવામાં અસક્ત હોય તેવો અને હિંમેશાં પરદ્રવ્ય-લોભુષ માણસ લુબ્ધ કહેવાય છે. હિંસાત્મક એટલે પારકાને પીડીને કર્મને કર્મ કરનાર માણસ જાણ અને આભ્યન્તર પવિત્રતા વગરનો મનુષ્ય એટલે અશુચિ. કર્મફલની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમાં હર્ષ અને શોકને વશ થઈ જનાર-પુરુષ રાજસ કર્તા છે જેના જીવનમાં આ ઉપર ભગવાને બતાવેલા વિશેષણોની વ્યાપ્તિ હોય તે રાજસ કર્તા છે એમ જાણવું. ॥ ૨૭ ॥

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈકૃતિકોઽપ્સઃ ।

વિપાત્રી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

અસ્થિર - મનવાળો, અત્યંત અસંસ્કારી, અનમ્ર, ગૂઢ વિપ્રિયકારી, પરાવમાની, આળસુ, રોડધુરકવાની ટેવવાળો, અને દીર્ઘસૂત્રી કર્તા તામસ કહેવાય છે. ॥ ૨૮ ॥

હવે તામસ કર્તાનું શુભન લગવાન વર્ણવે છે હે અર્જુન ! જે માણસ અયુક્ત, પ્રાકૃત, સ્તબ્ધ, શઠ, નૈકૃતિક, આળસુ, વિપાદી અને દીર્ઘ-સૂત્રી છે તેને તામસ કર્તા કહેવાય છે જે માણસનું મન હમેશાં વ્યંચન રહેતું હોય એવા અસ્થિરચિત્તને અયુક્ત કહેવામા આવે છે પ્રાકૃત એટલે અણુધમ્મ કુદરતી રીતે જેવો જન્મેસો હોય તેવોજ-આળસ જેવો-એટલે કે અત્યંત અસંસ્કારી કાર્યાકાર્યશાન શિવાયનો-અર્થાત્ અણુધમ્મ માણસ-પામર પ્રકૃતિ સ્તબ્ધ એટલે અક્ષમ કોઈ ન નમતો કોઈ સ્વભાવનો-અર્થાત્ વિનયશન્ય અનમ્ર પુરુષ સ્તબ્ધ કહેવાય છે વાંસડા જેવી વૃત્તિ-વાળો શઠ એટલે વંચક ગણતો હોય કાંઈક પણ સામાને છેતરવાને માટે જુદુંજ જણાવનાર પુરુષ શઠ કહેવાય. એટલે ગૂઢ રીતે વ્યામાનું અપ્રિય કરનાર. હુએ કપરી નૈકૃતિક એટલે મનવાણી કાયાથી પાગદાનું અપમાન કરવામા આનન્દ લૂટનાર-પારકાને હેઠા પાડવામા મજા લૂટનાર-બીભ્રએનું અપમાન કરીને તેમાંથી મોજ માનનાર મનુષ્ય, નૈકૃતિક કહેવાય છે એટલે કે નીચકર્મ કરનાર અવસ એટલે આળસુ. મન્દ ઉદ્યોગી-કાષ્ઠપણ પ્રયત્નમાં ન રાચનાર. વિપાદી એટલે ગમગીન સ્વભાવનો પોતાને છટ પસૂની પ્રાપ્તિ થાય તો પણ સતોષ ન વ્યક્ત કરનાર સદા સુત્રી સ્વભાવ-વાળો દીર્ઘસૂત્રી એટલે લાંતણો લખાવનાર-કર્નબકમોને તાંતણાની માફક લંબાવ્યા કરનાર. મુઝતવી રાખવાની વૃત્તિવાળો તત્કાળ કરવા જેવાં કાર્યોનાં મદિનાઓ સુધી પણ ન નિકાચ આણનાર-એદી માણસ આ બધા તમો-શુભનાં લક્ષણો છે આદી જેનામાં વૃત્તિઓ છે તે તામસ કર્તા છે. ॥૨૮॥

શુદ્ધેર્મેર્વ ધૃતેન્નૈવ શુણતસ્તિવિધં શૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમશેષેણ પૃથક્ષ્વેન ઘનંજય ॥ ૨૯ ॥

હે ધનંજય ! બુદ્ધિના તથા નિશ્ચય ધીરજના, શુભને લીધે થતા ત્રણ ભેદોને સંપૂર્ણપણે જુદી જુદી રીતે મારાથી કહેવાતાં તું સાંભળ ॥ ૨૯ ॥

આમ ત્રણ પ્રકારના કર્તાઓ વર્ણવ્યા હવે પ્રસંગોપાત્ત કર્તાની માફક કર્તાના કારણરૂપ બુદ્ધિ અને તે બુદ્ધિની ઇતિરૂપ ધૃતિના શુભભેદ પડતા ત્રણ પ્રકાર વર્ણવતા ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! શુભની દ્રષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારના બુદ્ધિના અને તેની ઇતિરૂપ ધૃતિના ત્રણ ભેદો હું તને સંપૂર્ણપણે ભિન્ન ભિન્ન કહું છું તે તું સાંભળ અર્થાત્ ભગવાન બુદ્ધિ અને ધૃતિના શુભની દ્રષ્ટિ પડતા ત્રણ વિભાગો રૂપરૂપણે અને માણસને જાણવા જેટલી સંપૂર્ણતાથી વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અર્જુનને અભિમુખ કરે છે ॥ ૨૯ ॥

પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ કાર્યાકાર્ય મયામયે ।

વર્ગ મોક્ષં ચ યા યેતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

હું પાર્થ ! પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિને, તથા કાર્ય અને અકાર્યને, ભયને અને અભયને, તથા બન્ધને અને મોક્ષને જે જાણે છે તે બુદ્ધિને સાત્ત્વિક જાણવી. ॥ ૩૦ ॥

પ્રતિજ્ઞા મુજબ સત્યાદિ ગુણના ભેદે બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકારને ત્રણ શ્લોકો દ્વારા વર્ણવે છે. હે અર્જુન ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ અને અને નિવૃત્તિને, કાર્ય અને અકાર્યને, ભયને અને અભયને તથા બન્ધ અને મોક્ષને જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક છે અર્થાત્ ધર્મમા-એટલે કે શાસ્ત્રવિદિત ધર્મમાં પ્રવર્તવું અને અધર્મમાથી-શાસ્ત્ર, નકારેલા, કર્મોમાથી અટકવું જે બુદ્ધિને સમગ્રપણે તે સાત્ત્વિક છે જે દેશમાં જે કાલે જે કર્તવ્ય છે અને જે કર્તવ્ય નથી એમ જાનેને જાણે છે તે 'બુદ્ધિ' સાત્ત્વિક છે તથા ન કરવા જેવું કરવાથી નીપજતા ભયને અને કરવા જેવું કરવાથી ઉપજતી નિર્મમતાને જે જાણે છે તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે જે બુદ્ધિ બન્ધને એટલે કે બન્ધનના કારણને અને મોક્ષને એટલે કે મોક્ષના કારણને જાણે છે તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે અર્થાત્ જેની બુદ્ધિ 'સાત્ત્વિક' છે તે માણસ હંમેશાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય અને અકાર્ય, ભય અને અભય, બન્ધ

પરંતુ હે અર્જુન ! જે ધૃતિથી, અતિઆસક્તિને લીધે
કૃષાર્મી માણસ, ધર્મ, કામ અને અર્થને મનમાં રોકી રાખે
છે તે ધીરજ રાજસી છે ॥ ૩૪ ॥

હવે રાજસી ધીરજને વર્ણવે છે - હે અર્જુન ! જે ધીરજને લીધે-
ધૃતિને લઇને કલની આકાશગણો પુરુષ અતિશય આસક્તિને લઇને ધર્મ
કામ અને અર્થને મનમાં ધરી રાખે છે તે ધીરજ-ધૃતિ રાજસી ધૃતિ છે
અર્થાત્ રાજસી ધીરજ અતિશય આસક્તિને લઇ-મારાપણાના વધારે
પડના વ્હાનને લીધે, ક્યાશાં સેવનાર યુગ્મના મનમાં હંમેશાં વેદવિહિત
કર્મને, સ્ત્રી પુનાદિ અર્થને તથા ધન ધાન્ય વગેરે અર્થને મનમાં ઝાટી
રાખે છે, એટલે કે ધર્મ અર્થ અને કામમાં અત્યંત આસક્તિ હોવાને
લઇને તેવો પુરુષ પોતાના મનમાંથી ધર્મ અર્થ કામ વગેરેના ખ્યાલોને
કાઢી શકતો નથી તેમની ધીરજ-ધૃતિ નામની વૃત્તિ તે બધાને મનમાં જે
મનમાં ધોળાવ્યા કરે છે. મનમાં તે બધાને આવી રાખે છે આવી, ધર્મ
કામ, કામને, અત્યંત આસક્તિને લીધે મનમાં મનમાં પકડી રાખનાર
જે બુદ્ધિની ધારણા વૃત્તિ-કૃતિ તે રાજસી છે ॥ ૩૪ ॥

यथा स्वप्नं भयं शोकं विषाद मयमेव च ।
न विमुञ्चति द्रुमश्चा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

હે પ્રથાપુત્ર ! દ્રુપિત અંતરવાળો, પુરુષ, જે ધૃતિથી
નિદ્રા-ગ્રાસ-સત્તાપ-ખેદ તથા નિશ્ચય મદને ધારે છે અને કદી
છેડતો નથી તે ધૃતિ તામસી છે. ॥ ૩૫ ॥

તામસીનું વર્ણન કરતા કહે છે કે હે અર્જુન ! દ્રુપિત અંતઃકર્મ-
વાળો પુરુષ જેનાવડે સ્વપ્ન-ભય, ગ્રાસ, વિષાદ અને મદને, તથા ચક્રાનો
નથી તે ધૃતિ તામસી કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ જે ધૃતિવૃત્તિને લીધે
માણસના મનમાંથી સ્વપ્ન, ભય, ગ્રાસ, સત્તાપ, અમગીનીના અને મદના પદ-
દાવાઓ નીકળતા નથી પણ વિના કારણે પણ જે બધાના સરકારો
હૃદયમાં ઉભગયા કરતા હોય તો તે ધૃતિ નામની શુદ્ધિ વૃત્તિ તામસી છે.
એટલે કે તામસી ધારણા વૃત્તિનો અર્થ માણસમાં ઉભરો થાય છે ત્યારે
જે કદીને જ એ ભય ગ્રાસ વિષાદ અને મદને માન્ય હોય છે તેનો નથી.

આપું થવાનું કારણ પુરૂષ દુર્મેધા-એટલે કે દૂષિત ધારણા સંકિતવાળો. દૂષિત એટલે રાગદ્વેષાદિ દોષના સ્પર્શથી મેલું થયેલું હૃદય. આમાં મેલાં-તમે-શુભના ઉલ્ભાસથી ઉભરતાં હૃદયમાંથી સ્વભાવિના ખ્યાલો છટતા નથી ।
॥ ૩૫ ॥

સુખં તિવદ્ધર્મીં ત્રિવિધં શ્રુણુ મે 'મરતર્પમ ।

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥

હે ભરતં શ્રેષ્ઠ ! હવે તો ત્રણ પ્રકારના સુખને તું મારી પાસેથી સાંભળ. જે સુખમાં અભ્યાસને લીધે માણસ રમે છે, અને દુઃખનાં છેડાને પામે છે. ॥ ૩૬ ॥

આમ કર્તા-કરણ-કર્મ વગેરેનું ત્રૈવિધ્ય ખતાવ્યું. હવે કર્મના ફળરૂપ સુખની ત્રિવિધતા ખતાવતાં ભગવાન કહે છે-કે હે અર્જુન ! હવે હું તને શુભમેદે ત્રણ પ્રકારનું સુખ કહું તે સાંભળ જેમાં અભ્યાસને લઈને રમતો પુરૂષ દુઃખનો અન્ત નિધય પામે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! હવે હું તને ત્રણ પ્રકારનાં સુખો ખતાવું છું. એ સુખમાં અભ્યાસથી રમતો પુરૂષ દુઃખના છેડાને પામે છે. અર્થાત્ જેમ જેમ માણસ સુખમાં રમવાનો અભ્યાસ કરે છે-એટલે કે વારંવાર ચિરકાલ તે સેવવાનો અભ્યાસ કરે છે તે છેવટે દુઃખનો અન્ત પામી શકે છે. માટે જેનાં અભ્યાસને લઈને પુરૂષ બ્રાજકની માફક હજુ થઈ રમે છે, નન્દન વનમાં ઇન્દ્રની માફક આનન્દ પામતો રમે છે-તે સુખ હું તને કહું છું તે તું સાવધાન થઈને સાંભળ. ॥ ૩૬ ॥

યત્તદ્દમે વિપમિવ પરિણમેશ્મૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મશુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

તે સુખ કે જે શરૂઆતમાં ઝેર જેવું પણ અંતે અમૃત જેવું છે, પોતાની શુદ્ધિની તિર્મલતામાંથી જન્મેલું તે સુખ સાત્ત્વિક કહેવાયું છે. ॥ ૩૭ ॥

આમ મણુ પ્રકારના સુખના ક્ષયનની પ્રતિજ્ઞા કરી. તે મુજબ હવે સાત્ત્વિક-સુખનું વર્ણન આવે છે. હે અર્જુન ! જે સુખ શરુઆતમાં તો ઝેર જેવું પણ પરિણામે અમૃત જેવું છે તે આત્મશુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી ઉપજતું સુખ સાત્ત્વિક છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જે સુખ પહેલાં તો ઝેર જેવું કડવું લાગે છે પણ પરિણામે અમૃત જેવું મીઠું લાગે છે તે સુખ સાત્ત્વિક છે. અને આ સુખ પોતાની શુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી જન્મે છે. અર્થાત્ સાચું સુખ આત્મશુદ્ધિની નિર્મલતામાંથી જન્મે છે. આત્મશુદ્ધિની નિર્મલતા એટલે રંગેશુણ અને તમેશુણથી મેલોતો અભાવ. અર્થાત્ જ્યારે માણસનું હૃદય સત્ત્વશુણથી પૂર્ણ હોય છે અને તેમાં રંગેશુણ અને તમેશુણની કણિકા પણ ન હોય તેવી અતિશય પવિત્ર-સત્યમય શુદ્ધિની અવસ્થામાં જે આત્માનું દૃક્ષતા અને વિશ્વાનુદ્ભૂતતા છે-એટલે કે જે સુખ જન્મે છે તે સુખ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આ સુખ તત્કાળ મળતું નથી. કેમકે શુદ્ધિને રંગેશુણ અને તમેશુણથી મુક્ત કરવાતે માટે નિષ્કામ કર્મયોગનું આચરણ એ માણસને પૂજ્ય કડવું લાગે છે. આથી માણસને શરુઆતમાં તો તેનાં નિર્મલ સુખને માટે કરવા પ્રયત્ન કર્મયોગના ઉપર દ્રેષ થકે છે. આ દ્રેષથી વિષ એટલે કે નિષ્કામ કર્મયોગ માટેનો શરુમાં અણુગમેજ વિપતુલ્ય છે. અને આથીજ સાત્ત્વિક સુખ મેળવવા ઇચ્છનારને શરુઆતમાં તે સુખ ઝેર જેવું લાગે છે. પણ જેમ જેમ તે આ નિષ્કામ કર્મયોગના માર્ગે ચાલતો જાય છે અને તેનું હૃદય પળપળ નીતરું થતું જાય છે, તેમ તેમ તેને સત્ય-સુખની શોધનો પ્રદેશ હાથ લાગતો જાય છે. અને પરિણામે એક એવી અવસ્થા આવે છે. જ્યાં કેવળ સુખજ હોય. આત્મ પારેણામે અમૃત તુલ્ય જે સુખ છે તે સાત્ત્વિક સુખ છે. અને તે સાત્ત્વિકસુખ શુદ્ધિની પ્રસન્નતા એટલે નીતરાપણમાંથી જન્મે છે-શુદ્ધિની સમદ્રેષરહિત અવસ્થામાંથી જન્મે છે. આમ આ શ્લોકમાં ભગવાન સાત્ત્વિક સુખ શેમાં છે અને તે મેળવવા માટે શું કરવું એક એ તેની શરુઆત કેવી છે અને અંત કેવો છે એ બંનેની સાધકને તેવા સુખના માર્ગે જવાને માટે નિશંક બનાવીદે છે. એવાં સુખ શિવાય કોઈપણ જીવને ઉવટની શાન્તિ નથી મળવાની એટલું અહીં બસ થયે ॥ ૩૭ ॥

વિપમેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદમેઽસ્તુતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્તુલ્યં રાજસં સ્તુતમ્ ॥ ૩૮ ॥

તે સુખ કે જે શરૂઆતમાં અમૃત જેવું પણ પરિણામે
ઝેર જેવું છે, 'વિષયો' અને 'ઇન્દ્રિયોના સંયોગમાંથી જન્મનારૂં'
છે-તે સુખ રાજસ કહેવાયું છે. ॥ ૩૮ ॥

હવે રાજસ સુખ બતાવે છે. હે અર્જુન ! વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના
સંબંધથી જન્મનારુ જે પહેલાં તો અમૃત જેવું પણ પરિણામે વિષ જેવું
લાગે છે તે સુખ રાજસિક છે. રાજસ સુખ વૈષમિક સુખ છે. માણસની
ઇન્દ્રિયો જ્યાંસુધી ભોગ ભોગવવાને સમર્થ રહે ત્યાંસુધી તો વિષયના સંબં-
ધને લીધે તે સુખ અમૃત જેવું મીઠું લાગે છે. અને આ કાનો અનુભવ
નથી ? વિષય સુખની અમૃત-મીઠાશ સૌના અનુભવનો વિષય છે. પરંતુ
એજ શરૂઆતમાં અમૃત લાગતું સુખ પરિણામે વિષ-કડવું બને છે. એટલે
ઝેર જેવું માણસને લાગે છે. કેમકે વિષય સુખના ભોગમાં બળતો-વીર્યનો-
રૂપનો, પ્રદાનો, મેધાનો, ધનનો, ઉત્સાહનો નાશ અવશ્ય થાય છે. વ્યામ બધ
વગેરેના નાશનું કારણ હોઇને પ્રારભમાં 'મધમીકું' લાગતું સુખ પરિણામે
ઝેર-કડવું થાય છે અને આપણે સૌ આ વિષય સુખથી છેતરાતી દુનીઆને
બળ, વીર્યરૂપ, પ્રદા, મેધા, ધન, ઉત્સાહ વગરની નેજરોનજર જોઇ રહ્યા છે.
બસ. આ વિષયો અને ઇન્દ્રિયોથી ઉપજતું શરૂઆતમાં મધુરું લાગતું પણ
પરિણામે કષયકર સજા કરતું સુખ રાજસ છે. ભોગની અશ્વકાલીન
સુખદાવિના અને ભોગની સજાની ચિરકાલીન દુઃખદાવિતાનો જે માણસ
તટસ્થપણે વિચાર કરે તો વિષયેન્દ્રિયજન્ય સુખને તિલાંજલિ આપવા
તૈયાર રહે ॥ ૩૮ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ૩૯ ॥

જે સુખ આરંભમાં તેમજ અંતમાં આત્માનું મોહક છે-
ઉંઘ-આળસ અને પ્રમાદમાંથી ઉઠેલું છે તે સુખ તામસ
કહેવાયું છે. ॥ ૩૯ ॥

હવે ક્રમ પ્રાપ્ત તામસ સુખને વર્ણવતાં કહે છે. હે અર્જુન ! જે
સુખ શરૂમાં અને અંતે આત્માને મોહિત કરનારું છે, ઉંઘ આળસ અને

પ્રમાદમાંથી ઉપજે છે તેને તામસ સુખ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જે સુખ માણસને આરંભે અને અતિ જીદિને મોડથી લરી રાખનારું નીવડે છે એટલે કે જીદિની ચચાર્થ જ્ઞાનચકિતને ઘંટી દેનારું નીવડે છે-એટલે કે માણસની મનિમાં અવગા-ઉદા-ખોટા-મિથ્યા-ખ્યાલોને ઉપગતવનાડું છે તે સુખ તામસ છે. આવા તામસ સુખના મેનનના અભ્યાસથી માણસની મતિ બહાર મારી જાય છે. એની વિવેકશક્તિ ડાંભાઈ જાય છે. ઉધ, અનુદ્યોગ અને બેસાવધપણામાંથી આ સુખની કંઈપણ નીપજે છે. અર્થાત્ ઉધા કરવાથી-અવનનો મોટા-ભાગ નિરામય ગાળવાથી, જે સુખ જેવું લાગે-ઉદ્યોગ ને કરવામાં જે એક જાતની એદી હેર લાગ્યા કરે અને અવસ્ય કરવા જેવું ન કરવામાં જે એક જાતનું ગાફેલપણું છે તે ગાફેલપણામાં જે અતુર્ફલતા જેવી લાગ્યા કરે છે તે તામસ સુખ છે. અર્થાત્ હે અર્જુન! જીદિની પ્રસન્નતામાંથી જન્મતું સુખ સાત્ત્વિક, વિષયેન્દ્રિય સંયોગથી પેદા થતું સુખ રાજસ, નિદ્રા, આગ્રસ અને પ્રમાદમાંથી ઉદ્ભવતું સુખ તામસ છે. આ ત્રણ પ્રકરના સુખોનો માણસે વિવેક કરવો રહ્યો. અને માણસ હોઇને માણસે સાત્ત્વિક સુખના સેવને માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું ઘટે એવો આ સુખ-પ્રકરણનો ધ્વનિ છે. ॥૩૬॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुन ।

॥ सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिसिर्गुणैः ॥ ૪૦ ॥

નિશ્ચય પૃથ્વી ઉપર કે નિશ્ચય ઘોલોકમાં દેવોમાં પણ તે પ્રાણી નથી જે આ પ્રકૃતિથી પ્રકટેલા ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય. ॥ ૪૦ ॥

આમ ભગવાને વિસ્તારથી ગુણત્રયનો સંબંધ કહેવા માંડ્યો. પણ એ વિસ્તારનો તો કયાંયે અંત ન આવે. આથી હવે સંક્ષેપમાં પ્રાણીમાત્રને આ ત્રણ ગુણોનો સંબંધ છે એમ બધિરેકમુખે ઉપદેશતા કહે છે. હે અર્જુન! વધારે શું કહું? પૃથ્વીમાં કે સ્વર્ગમાં-દેવલોકમાં એવું એક પણ સત્ત્વ નથી, એવો એક પણ પદાર્થ નથી. જે આ પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા ત્રણગુણોથી મુક્ત હોય. અર્થાત્ સ્થાવરજંગમ પદાર્થમાં એવો એક પણ પદાર્થ નથી જે પદાર્થ પ્રકૃતિજન્ય-પ્રકૃતિ સ્વરૂપ આ ત્રણ ગુણથી રહિત હોય. અર્થાત્ વસ્તુમાત્રમાં સત્ત્વ રજ અને તમોગુણની ઓછી-મતી વ્યાપ્તિ છે. ગુણમુક્ત એવો કોઈ પદાર્થ નથી. અર્થાત્ કોઈપણ વસ્તુ આ ત્રણ

ગુણની વ્યાપ્તિ રહિત ન હોવાથી વસ્તુમાત્રમાં ત્રણેય ગુણના ગુણ્યોદયો ભરેલાજ હોય છે. 'કોઈમાં સત્યની' પ્રધાનતા હોય, 'કોઈનામાં રંગેગુણની, તો કોઈનામાં તર્કોગુણની, પણ કેવલ નિર્દોષ કે કેવલ અણુમપી કોઈ કૃતિ નથી. આ જ્ઞાન માણુસને સમર્થતા-દોષસહિષ્ણુ-ગુણપૂજક અને ઉદાર બનવા મળે સ્તંધનરૂપ બને છે. ॥ ૪૦ ॥

બ્રાહ્મણશત્રિયવિજ્ઞાં શુદ્ધાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિમક્તાનિ સ્વભાવપ્રમત્તૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

હે શંત્રુતાપનાં બ્રાહ્મણ શત્રિય અને વૈશ્ય તથા શુદ્રોનાં પ્રકૃતિથી પ્રકટેલા ગુણોથી સત્યન્ત વિભક્ત થયેલાં કર્મોને તું સાંભળ. ॥ ૪૧ ॥

હવે ભગવાન એક અગત્યનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે. પ્રાણીમાત્ર ગાય-ત્રયથી ભરપૂર છે. એ પ્રાણીમાત્રમાં જે મનુષ્ય નામનું પ્રાણી છે એ મનુષ્યનામનું પ્રાણી શાસ્ત્રમાં અધિકારી છે. એ મનુષ્ય પ્રાણીમાં બ્રાહ્મણ, શત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એવા ચાર પેટા વિભાગો છે. આ ચારે પેટા વિભાગો પશુ પ્રકૃતિજન્ય ગુણોથી પ્રવિભક્ત કર્મના આધારે પડ્યા છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ વગેરે સંગ્રામો ગુણવાચક છે જ્ઞાતિ વાચક નથી એમ સિદ્ધ કરવું રહ્યું. જે ગુણ જેનામાં વધારે પડેલા હોય તે ગુણના સ્વભાવે તે વ્યક્તિની પ્રકૃતિ-ધર્મ્ય છે. અને જે પ્રકૃતિની પ્રધાનતા હોય તે પ્રકૃતિના નામે તે વ્યક્તિ એળખાય છે. આથી ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન! બ્રાહ્મણ, શત્રિય, વૈશ્ય તથા શુદ્રોનાં સ્વભાવથી ઉપજતાં ગુણોથી પ્રવિભક્ત એવાં કર્મો હોય છે તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ વગેરે ચાર વિભાગમાં બહેન્યાએલા મનુષ્યોનાં કર્મો, સેનમેળ ન થાય એવી રીતે, સ્વભાવ-પ્રકૃતિથી ઉપજેલા એટલે કે પ્રધાન અને મૌલુભાવે પ્રકટ થતા ગુણોદય નિર્મિત થયેલા છે. અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના મુખ્ય મૌલુભાવે પ્રકટ થયેલા ગુણો બ્રાહ્મણ વગેરેના કર્મોને બહેન્યા આપે છે. અર્થાત્ હવે જે કર્મો ભગવાન કહેનાર છે તે કર્મો કોઈ પણ મનુષ્યમાં હોય તો તે જન્મે મને તે જ્ઞાતિનો હોય પણ તે તે કર્મ જે જ્ઞાતિનાં હોય તે તે જ્ઞાતિનોજ તેને માનવો સમસાદિ કર્મો જે જ્ઞાતિથી શરૂ મનુષ્યમાં હોય તો તે જ્ઞાતિશ્રદ્ધા હોવા છતાં એ બ્રાહ્મણ છે. અને

યેસ્ય વગેરેના કર્મો જાતિએ બ્રાહ્મણ વ્યક્તિમાં હોય તેમણે તે જાતિ યેમ વગેરેના છે એવો ભગવાનનો અહીં આગ્રહ છે. ॥ ૪૧ ॥

શર્મા શ્રમન્તપ શૌચં જ્ઞાન્તિરાજર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

શમ, દમ, તપ, શૌચ, શર્મા, તથા નિશ્ચય સરળતા, આત્મજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, અને આસ્તિકતા એટલાં સ્વભાવથી જન્મેલાં બ્રાહ્મણનાં કર્મો છે. ॥ ૪૨ ॥

આમ આગતા મોકલા બ્રાહ્મણદિના સ્વભાવજન્ય કર્મો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે અનુસાર હવે બ્રાહ્મણનું સ્વભાવજન્ય કર્મ કહે છે કે જે અભુત । શમ-દમ-તપ-શૌચ-જ્ઞાન્તિ-આર્જવ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને આસ્તિકતા એ સ્વભાવજન્ય બ્રાહ્મણ કર્મ છે. અર્થાત્ જે અનુષ્ઠા બ્રાહ્મણ પ્રકૃતિની પ્રધાતતાવાળો હોય-એટલે જેનામાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ સ્વભાવ કામ કરી રહ્યો હોય તે માણુમનુ કુદરતી વસ્તુ સમાદિ તરફ હશે. શમ એટલે શાંતિ અંત કરખુનો નિમહ દમ એટલે બાહ્ય ધ્વન્નિયેના ઉપર કાનુ એટલે કે ધ્વન્નિયજથી શુદ્ધ. સાત્વિક તપ એટલે તપ સર્વથા પવિત્રતા એટલે કે શૌચ. શર્મા એટલે જ્ઞાતિ સરળતા એટલે આર્જવ જ્ઞાન એટલે આત્મજ્ઞાન. વિજ્ઞાન એટલે પ્રકૃતિ વિગેરે વિવિધ પદાર્થોનું જ્ઞાન. ધ્વન્નિયમાં અને વેદવાક્યોમાં શ્રદ્ધા એટલે આસ્તિકતા-બસ સ્વભાવે બ્રાહ્મણમાં આ ધૃતિઓની પ્રધાનતા હોય છે જેનામાં સમથી માડી આસ્તિકતા સુધીના કર્મો દેખાય તે બ્રાહ્મણ પછી જન્મે તે કાષ્ઠપણુ યોનિનો હોય. અર્થાત્ કર્મો કુદરતે નિયત કરેલાં છે અને જાતિ અનુષ્ઠાધિનિર્મિત છે ॥ ૪૨ ॥

શૌર્યે તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે चाप्यपलायनम् ।

વાનમીશ્વરમાવશ્ય ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

શૂરવીરતા-તેજ-ધીરજ-દક્ષતા-તથા નિશ્ચય યુદ્ધમાં પીઠ ન બતાવવી, ઉદારતા અને અશ્વર્ય-આ ક્ષત્રિયનું સ્વભાવ જન્ય કર્મ છે. ॥ ૪૩ ॥

હવે ક્ષત્રિય પ્રકૃતિને વર્ણવે છે હે અર્જુન! શરવીરતા-તેજ-ધીરજ-દક્ષતા-યુધ્ધમાં પીઠ ન બતાવવી-દાન-અને અન્ય એ ક્ષત્રિયોનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. અર્થાત્ જેનામાં ક્ષત્રિયની પ્રકૃતિનો ઉભરો હોય તેનામાં શૌર્યાદિ નજરે પડશે. શૌર્ય એટલે પોતાનાથી બળવાનને પણ મ્હાત કરવાની પ્રવૃત્તિ. પારકાથી ન અંગવાની વૃત્તિ એટલે તેજ. મહાન આપત્તિમાં પણ વ્યાકુલ ન બનવાની વૃત્તિ એટલે ધીરજ-મૃતિ. કુશળતા-એકી વખતે અનેક આવી પડેલાં કામોને ચતુરાશી આટોપવાની કુશળતા એટલે દક્ષતા. યુદ્ધમાં ખીકના ભાંયાં કદી પીઠ ન બતાવવાની વૃત્તિ એટલે અપજાયનું દાતારપણું-ઉદારતા-આપવા યોગ્ય પદાર્થોને આપવામાં મુક્તહસ્તતા-એટલે દાન. અને ધનવરણાવ એટલે જેનું નિયમન કરવાનું હોય તેનું નિયમન કરવાની શક્તિ. સૌને પોતાના કામમાં રાખવાની વૃત્તિ. આ કર્મો જેનામાં હોય તે ક્ષત્રિય ॥ ૪૩ ॥

કૃપિગૌરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજન્મ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શત્રુસ્યાપિ સ્વભાવજન્મ ॥ ૪૪ ॥

ખેતી-પશુપાલન-વેપાર-એ વૈશ્યનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. તથા સેવાત્મક કર્મ મનુરનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. ॥૪૪॥

હવે વૈશ્ય અને શત્રુનાં સ્વભાવજન્ય કર્મોને વર્ણવે છે. હે અર્જુન! ખેતી-પશુપાલન અને વેપાર આ વૈશ્ય સ્વભાવનાં ઘોતક છે. તેમજ સેવાત્મક કર્મ શત્રુનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. શત્રુ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ બાણવા જેવો છે. એનો અર્થ પોતાના કામમાં જે અડપથી દોડતો રહે છે એટલે કે સેવા કરવાનો પોતાના કામમાં જે માણસ સદા તત્પર અને સમિત રહે છે તે શત્રુ. અર્થાત્ શરીરદ્વારા અને શિષ્ય વગેરે દ્વારા જે સંભાળની સેવામાં તત્પર રહે છે તે મનુષ્ય શત્રુ છે. સર્વલોકની સેવા એટલે પરિચર્યા. શત્રુ સર્વલોકની સેવા યામ એવા કર્મો કરવા તરફ સદા ઠગેલો રહે છે. એ એની પ્રકૃતિ છે. આમ જેનામાં જે કર્મની પ્રધાનતા તે નામે તે ઝોળખાય છે. અને આવી ચાર પ્રધાન પ્રકૃતિ હોવાને લઈને મનુષ્યોમાં ચાર વિભાગ પડી ગયા છે. પણ આ પેલા વિભાગો સ્થિતિ રથાપક છે. સ્થિતિસ્થજિન નથી. ॥ ૪૪ ॥

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિઃ લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિઃ યથા વિન્દતિ તદ્દ્યુગ્મ ॥ ૪૫ ॥

પોતાના કર્મમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક તત્પર મનુષ્ય સંસિદ્ધિને મેળવે છે. જે રીતે તે સ્વકર્મનિષ્ઠ સંસિદ્ધિને મેળવે છે તે રીત તું સાંભળ ॥ ૪૫ ॥

આમ આલેખ્યાદિ પ્રકૃતિના સ્વભાવનુસાર કર્મો કર્યાં. એ કર્મોમાં કયી મહત્તા નથી. પણ એ કર્મોદ્ધારા જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે એ સિદ્ધ થાય તો તેની મહત્તા છે. એટલે કે કર્મમાં ઉચ્ચ નીચતાનો ભેદ નથી. કોઈપણ પ્રકૃતિનું કોઈપણ કર્મ જે તે જે રીતે કરવું જોઈએ તે રીતે કરવામાં આવે તો મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનાર બને છે. આથી આલેખ્યાદિના કર્મની મહત્તા નથી. પણ તે કર્મ જે ભાવથી થવું જોઈએ તે રીતે થવું જોઈએ તે રીતે અને ભાવે યામ તો તે કર્મ મને તે પ્રકૃતિનું હો-જીવન સિદ્ધિ સાધે છે. આથી હવે લભવાન જગદ્ગુરુ એક અત્યંત અને સર્વ સાધારણ જીવનસિદ્ધિનું સાધન બતાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે હે અર્જુન ! પોતપોતાના કર્મમાં અભિરત પુરુષ સંસિદ્ધિને પામે છે. સ્વકર્મમાં નિરત પુરુષ જે પ્રકારે સિદ્ધિને પામે છે તે તું મારી પાસેથી સાંભળ, અર્થાત્ હે અર્જુન ! હવે હું તને એક મહત્ત્વનો શુરગમ્ય સિદ્ધાંત સમજાવું છું. સમજાવવાથી માંડી પરિચય સુધીના કર્મોની ખરી મહત્તા નથી. પરંતુ એ કર્મોનું અધ્યાત્મી અનુલન કરવામાં મહત્તા છે. જે માણસ પોતપોતાની પ્રકૃતિએ નક્કી કરી આપેલા કર્મોને નિષ્ઠાપૂર્વક આચરે છે તે મનુષ્ય તે તે કર્મોદ્ધારા જીવનમાં સંસિદ્ધિને પામે છે. સંસિદ્ધિ એટલે કે મોક્ષ સુધીની પ્રાપ્તિ પામે છે. આમ કર્મમાત્ર મોક્ષનું સાધન બની શકે છે. કોઈપણ કર્મ સ્વરૂપે ગુરુ કે લઘુ ભગ્ન કે મદાન નથી. દુરુષમાં દુરુષ ગણાવું કર્મ પણ જે જે રીતે કરવું જોઈએ તે રીતે કરવામાં આવે તો તે અમુક અને મોક્ષનું સાધન બની શકે છે. આથી આલેખ્યકર્મથીજ મોક્ષ મળે છે. ચાક કર્મથી બંધન મળે છે એવું કશું નથી. સ્વકર્મમાં નિષ્ઠાથી માણસ કોઈપણ કર્મોદ્ધારા જીવનસિદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. આથી હે અર્જુન ! તું કર્મને મોટે અધ્યાત્મિક ન કરતા કર્મ કરવાની રીતને પકડ અને તે રીતે જે કાંઈ કર્મ કરી-પછી તે કર્મ આલેખ્યકર્મ દો અમર ચાક કર્મ દો. તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે તે કર્મ તને સિદ્ધિ આપે.

વશે. આમ અહીં જગદ્ગુરુ પરમાત્મા મનુષ્યમાત્રના હિદ્દાર માટે કેવી ગતિ કર્મમાત્ર કરવા એવી ગુરુચારી બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ॥ ૪૫ ॥

— યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૃતાનાં યેન મર્ચમિદ્રં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિવ્રુનિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

જેમાંથી પ્રાણીઓની ચેષ્ટા થાય છે અને જેનાવડે આ વિસ્તારાયું છે તેને પોતાના કર્મોથી સારી પેઠે પૂજ્ય માનવ સિદ્ધિ મેળવે છે. ॥ ૪૬ ॥

હવે જે રીતે કર્મ કરવાથી મનુષ્યમાત્રને સિદ્ધિ મળે છે તે પ્રકાર સંબંધાવતાં દ્વામય ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! જેને લીધે પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જેના વડે આ બધું પ્રકટ થયું છે તેને પોતાના કર્મોથી પૂજ્ય મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! બ્રહ્માથી માંડીને સ્થાવર સુધીનાં પ્રાણીમાત્રની પોતપોતાના કર્મોમાં મનવાણી અને કાપાથી જેનેલીધે પ્રવૃત્તિ થાય છે એટલે કે જે અંતરાત્મા-ક્ષેત્રજ-પુરુષોત્તમ-સર્વ-બૂતના અંતર્યામિને લીધે પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને જે પરમાત્માએ આ સમસ્ત જગતને પોતાની અભિન્ય પ્રસાદિશાસરૂપ માધ્યમકે બ્રહ્મા કહ્યું છે તે પરમાત્માને પોતપોતાના કર્મોદ્વારા પૂજવાથી માલુસં સિદ્ધિ મેળવે છે. અર્થાત્ કર્મમાત્ર પરમાત્માની પ્રસન્નતા સાધવાને માટે થયું જોઇએ. યશ્ચીલાવથી થયું જોઇએ સૌનાં હૃદયમાં વિરાજતા પરમાત્માને સૌએ પોતપોતાનાં કર્મો, તેનું કૃણ અને તેનું કર્તૃત્વ એવી દેખું જોઇએ. અને તે દ્વારા પરમાત્માની પ્રસન્નતા સાધવી જોઇએ. પરમાત્માના તર્પણ ખાતર કર્મમાત્ર થવું જોઇએ. જે કર્મ પરમાત્માને સંતૃપ્ત ન કરે તે કર્મ ગમે તેટલું ઉચ્ચ હોય પણ કોડીની કિંમતનું નથી. આથી પ્રાણીમાત્રે આ વસ્તુ-આ ગુરુચારીને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ગમે તે પ્રવૃત્તિનું કર્મ હોય-કર્મમાત્રથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાઓ એવી તે કર્મ કરનારની ભાવના હોવી જોઇએ. અર્થાત્ કર્મદ્વારા પરમાત્માનું પૂજન મુખ્ય છે. સ્વાર્થનું તોલણ એજ તો કર્મનો મેલ છે. આથી અહીં ભગવાન જે ઉપાય બતાવે છે તે ઉપાયના અમલમાં પ્રાણીમાત્ર માટે સાચો ઉપદેશ અને માર્ગદર્શન છે. કર્મમાત્ર પરમચિતા પરમાત્માની પ્રસન્નતા-તર્પણ-અંતોષ-તૃપ્તિને માટે કરવું જોઇએ. આ ભાવથી કોઈપણ કર્મ કરાય તો,

તે કમ' પરિણામે મનુષ્યને મિત્રિ આપનાર' નીવડે છે. અનુભવે જાણ્યારો કે પરમાત્માની પ્રસંગતા સાધવા માટે કરેલું' કમ' સત્કર્મજનું હોય-તે નિઃસ્વાર્થજનું હશે. તેની પ્રાપ્તિ કૃતકામના નજર હશે. આમ પ્રાણીમાનનાં કથીર જેવાં કર્મેણે કાંચનનાં કરવાં માટેનો એક અદ્ભુત રાસાયનિક પ્રયોગ અહીં ઉદારશિરોમણિ જગદ્ગુરુ પરમાત્મા બતાવી રહ્યા છે. પોતે કાષ્ઠપણુ મોનિમાં જન્મ્યો હોય-તેને ફાળે કાષ્ઠપણુ પ્રકારનાં કર્મે આવ્યા હોય-માણુસે તેની ચિન્તા કરવાની નથી જે રીતે આ કર્મે થવાં જોઈએ, તે રીતે પોતે એ કરે છે કે નહીં તેજ તેનાં ચિંતનનો વિષય હોવો જોઈએ ॥ ૪૬ ॥

શ્રેયાન્તસ્તસ્વધર્મે-વિશુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્ચિયમ્ ॥ ૪૭ ॥

વિશુણુ છતાંજે પોતાનો ધર્મ સારી પેઠે આચરાયેલા પરધર્મથી વધારે સારો છે. વળી સ્વભાવથી નિયમિત કર્મને કરનાર મનુષ્ય પાપ પામતો નથી. ॥ ૪૭ ॥

આમ છુવનની ગુરુમાની બતાવી. હવે મનુષ્યે નિઃશંકપણે પોત-પોતાના સ્વાભાવિક કર્મેમાં પ્રવર્તે એ માટે લાગવાનું સ્વકર્મના આચરણની પ્રસંગતા કરતાં કહે છે હે અર્જુન! વિશુણુ હોય છતાં એ સારી પેઠે આચરેલા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ વધારે સારો છે. સ્વભાવે નક્કી કરેલાં કર્મને કરનાર પુરુષ પાપ પામતો નથી. હે અર્જુન! હું તને વધારે શું કહું? પોતાની જે પ્રકૃતિ હોય તેણે પોતાને માટે જે કર્મે નક્કી કરી આપ્યાં હોય તે સામ્રોક્ત કર્મે કદાચ આચરણની દૃષ્ટિએ જરા મહેનતથી થાય થાય જોવાં હોય-એટલે કે એવાં સ્વકર્મે કરવામાં માણુસને શ્રમ પડતો હોય અને પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ એવાં કર્મે-પરધર્મેનું આચરણ એને અકેશુ સાગળ હોય તોપણુ સારી પેઠે કરેલાં પરધર્મે કરતાં મહેનતથી ચતાં સ્વકર્મેજ વધારે વચ્ચણુવા સાવક છે કેમકે મનુષ્યમાત્ર પોતાની પ્રકૃતિજેનું ઉત્તરે તો અધીન છે મોદનો માર્ગો તે પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ જવા માગે તો અપ્રમાય છે. કેમકે પ્રકૃતિ તેને પરાગિત કરે છેજ. અને વળી પ્રકૃતિએ નક્કી કરેલાં કર્મેમાં મદત્વ નથી. તેને જે જાણનાથી કરવાં જોઈએ એ મદત્વ છે. આથી કુળની યતિજ કુલરમાત્ર કર્મે પરિણામે

પત્નીયભાવથી કયાં હોય તો શ્રેયસ્કરે મીચડે છે. પારમાત્મ કર્મમાં માણું
મારનાર છેવટે નાયાયક અને છે. આથી સ્વભાવે નક્કી કરેલાં કર્મો મને
નતે થાય તો પણ તેજ કરવાં-બીજાં નથી. અકર્મમાં રચેલાં પચાં માણુ
પાપી બનતો નથી. આથી મનુષ્યભાવે એક બીજાના સ્વજ્ઞર નિયત કર્મોમાં
માણું ન મારતાં પોતાનાંજ કર્મોમાં લાગ્યા રહેવું ધટે. પોતાના કર્મો-
છેવટે તેને તારશે. કર્મભાવમાંથી નૈઃકર્મની સિધ્ધિ કરવાની છે. અને
નૈઃકર્મની સિધ્ધિ સાથેજ મનુષ્યને મેવા દેવા છે. અને તેને માટે પોતાના
શ્વભાવે જે કરવાં જેવાં કર્મો નક્કી કર્યાં હોય તેજ તેને માટે વધારે !
ભાયક છે. ॥ ૪૭ ॥

સદ્ગતે કર્મ કૌન્તેય મદોષમપિ ન સ્વજ્ઞે ।

સર્વાંસ્મા હિ લોભેષ ધૂમેનાગ્નિરિવાશૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

હે કુન્તી પુત્ર ! સદ્ગત કર્મ હોયવાળું હોય તોપણ તેને
(મનુષ્ય) ન તજે. કેમકે બધાં કર્મો, ધૂમાડાથી જેમ અગ્નિ,
તેમ હોયથી વીંટળાયેલાં છે. ॥ ૪૮ ॥

હે અર્જુન ! વળા એક વેળા તને કહું છું કે, હોયવાળું હોય તો
પણ પોતાનું કુદગતી કર્મ માણુસ ન તજે. કેમકે ધૂમાડાથી જેમ અગ્નિ
તેમ સર્વ આરંભો-સર્વકર્મો હોયથી ઘેરાયેલાંજ હોય છે. અર્થાત્ હે
અર્જુન ! કર્મભાવજ હોયપુક્ત છે. આથી કર્મમાં મક્તવ નથી. પણ કર્મ
કેમ કરવાં કે જેથી કર્મો કરનારને બાધાકારક ન નીચડે એવું જોવાનું
છે. માટે જો માણુસનું સ્વાભાવિક કર્મ હિંસાદિ હોયથી દૂષિત હોય તો
પણ તેને ન તજવું. કર્તવ્યકર્મને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરવું ધટે. અગ્નિ જેમ
ધૂમાડાનાંજ હોય તેથી તેનું અગ્નિપણું-દાહક અને પ્રકાશક 'મહિત્' જાતી
નથી રહેતી તેમ કર્મભાવ હોયપુક્ત હોય છતાં જો તેને જે રીતે કરવાં
જોઈએ તે રીતે કરવામાં આવે તે પાપના દાહક અને આત્માના પ્રકાશ-
એટલે કે સિદ્ધિ આપનારા થાય છેજ. માટે સદૌષ પણ સદ્ગત કર્મને માણુસે
ન ત્યાગતાં તેને કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કરવાં જોઈએ. ॥ ૪૮ ॥

અસત્કબુદ્ધિઃ સર્વેષ જ્ઞિતાત્મા વિગતસ્ટુહઃ ।

ત્રૈષ્કર્મ્યમ્નિદિ પરમાં હંન્વાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

જમતુ નિયંતાને લગતી ચોક્કસી-સંગત અને ઉવટી સમજ વગરની-
સમજ નથી ત્યાંકુધી તે અધ્યાત્મજીવનમા મેળવ ન આવે આથી
સાધકે પોતાના તમામ પ્રયત્નોને યુક્તિને ચોક્કસી કરવામા દેખિત કરવા
ગણા-તે ઉપગત તેજે ધીરજ/પૂર્વક મનને કાશુમા રાખવું ગણું સારિત્વક
ધીરજનો તે અષ્ટદ ગરો હોવો નિષ્કલ્મષ મન એક દિવસમા કાશુમા
આવી જવું નથી ! એટલે હતાચ ન થતા પટે આપડે તોએ એક
દિવસ મનના ઉપર હું મારો કાશુ જમાવીશજ, એવી અડગ ધીરજે તે
મનને કાશુમા ગાંધારનો પ્રયત્ન કરે તેવો પ્રરુપ શબ્દાદિ પ્રિયવને તજે એટલે
કે પોતાની સ્તુતિનિન્ના થાવ-પોતાને જોટવા દુન્યવી પદાર્થોના સખપથી
અનુભવો થાય તેમાંથી પોતાના ક્યેમને પેલક અનુભવોનોજ માત્ર સચ્ચ
કરે અને બાકીને ઉકરડા ઉપર ફેંકી દે એનું નામ છે-ગજ્જાસ્તિનો ત્થગ-
અર્થાત્ ક્ષેપ્યમશ્વ કરનાગ અનુભવો ઉપર ઉદાસીનતા ગણે અને રાગદ્વેષનો
ચુદાસ કરે એટલે કે તેને પોતાનામાંથી આવે ફેંકી દે રાગદ્વેષની પકડમા
ન આવે એટલું સગજું મનને બનાવી દે જેમ યાગે આપણી પકડમા
ન આવે તેમ જેનું મન રાગદ્વેષની પકડમા ન આવે પણ રાગદ્વેષના
ઉપર પોતાનો કાશુ જમાવે તે માણસ પરમાત્માની હયાતીનો અનુભવ
કરવા સમર્થ થાય છે આમ આ શ્લોકમા ચાર સાધનો ગણાવ્યા ॥૫૧॥

વિવિક્તસેવી જ્ઞવાશી યતચાકાયમાનસ ।

જ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્ય સમુપાધિત ॥ ૫૨ ॥

પવિત્ર જગ્યાને સેવનાર, મિતાહારી, સ્વાધીન વાણી, દેહ
ક્યેને મનવાળો, હ મેશા ધ્યાનયોગમાં તત્પર, દ્રઢતાથી વૈરાગ્યને
અંબલ બેલો- (બ્રહ્મભાવને માટે લાયક બને છે) ॥ ૫૨ ॥

તે ઉપરાત જેણે લગવાનનો અનુભવ કર્યો હોય તે રિવિક્તમેરી
બને-સંવાશી બને-કાયા-મન ક્યેને વાણીને કાશુમાં રાખે હ મેશા ધ્યાન
યોગપરાયણ રહે અને હ મેશા વૈરાગ્યનો આશ્રય લે અર્થાત્ આ શ્લોકમા
બીજા ચાવ સહકારી સાધનોનો લગવાન ઉદ્દેશ્ય કરે છે વિવિક્ત એટલે
કુદરતી ગીતે અગર તો કૃત્રિમ રીતે નિર્મલ જગ્યા-જે જગ્યાએ વસવાથી
માણસનું મન પ્રસન્ન થાય, હૃદય હરખાય એવી પ્રાકૃત અનુષ્ઠાના સમર્થ-
થી રહિત કુદરતી ગીતે પવિત્રબુદ્ધિ આવી પવિત્રબુદ્ધિમાં રહેવાનું જ જોને

સદા જાય તે માણસ વિવિક્તમંત્રી. અર્થાત્ પવિત્ર એકાંત મંથિમાંજ રહેનાર એકાન્ત જેને સદે તેને માટે તે અધ્યાત્મિક જીવનમાં અતિ ઉપયોગી છે. છેવટની વિવિક્ત સેવા તો આ માને છે પ્રદેશ છે-એ આત્મના કેવળ એકાન્ત પ્રદેશમાં રહેવાની જેને તે પડી ગઈ છે તેને માટે આખું વિશ્વ વિવિક્ત સેવાજ છે. પરંતુ સાધકને માટે તો વિવિક્ત સેવા વિવેકપૂર્વક કરી હોય તો અતિ ઉપકારક છે. માણસને એ અનેક દોષોમાંથી બચાવે છે.

તે ઉપરાંત તેવો પુરુષ હૃદયથી યાય, સધ્વાથી એટલે દિલ-મિત-પવિત્ર-સાત્ત્વિક ભોજન આયોગવાની ટેવવાળો. અન્નને અને શુદ્ધિને અને પરમાત્માના દર્શનને ગાદો સંબંધ છે. જેને ખોરાક ઉપર કાંચુ નથી તે ભાંગ્યેજ ભગવાનના દર્શન પામે. આથી સાધક પોતાના ખોરાકને આ ચાર ભવાંદાથી તપાસે. તેનો ખોરાક દિલકર હોય-માપેયે-હોજરીના માપનો હોય-પવિત્ર સાધનોદ્વારા મેળવેલો હોય અને સાત્ત્વિક હોય. અન્ન તેવા ઓઠકાર એ કહેવનમા તો મદાન સસ છૂપાઈ છે. વળી આવા દિલ-મિત-શુદ્ધ-અને સાત્ત્વિક ભોજનની સાધકને રેવં પડેલી હોવી જોઈએ. જ્યાંસુધી એવી અટલ તે ન પડે ત્યાં સુધી કાચી સન્નશુદ્ધિ ન નીપજે. આથી ભગવાનને અનુભવવા ઇચ્છનાર પોતાના ખોરાકને આ ચારથી આંકી જોવાજ રહ્યો.

વળી તેવો માણસ મતગ્રાહકાપમાનસ હોવો જોઈએ. એટલે કે તેની મન વાણી અને કાયા તેવું ચેકેલી હોવી જોઈએ. એટલે કે ખરાબ, ધ્યેયબ્રષ્ટ કરે એવા વ્યવહારમાંથી તેણે મન વાણી અને શરીરને છેવટનું વાળા લેવું રહ્યું. અને તે ઉપરાંત ધ્યેય તત્પરતા ઉપજાવે એવામાં મન વાણી અને કાયાને પરાવધા જોઈએ નહીંતર તે ધણા અનર્થનો ભોગ બનશે. ભગવાનને નામે મનવાણી અને કાયાને વટવાવનારનો કદી ઉપધાર થતો નથી.

વળી એવો પુરુષ ધ્યાનયોગપરાયણ હોવો જોઈએ. ધ્યાનયોગ એટલે પોતાના ધ્યેયનું સતત ચિન્તન. ધ્યેય છે પરમાત્મા. આ પરમાત્માને દર્શન માદ કરનાર હોવો રહ્યો. એટલે કે સર્વજૂતોમાં અંતરાત્મારૂપે વર્તી રહેલા પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું. અર્થાત્ સર્વના સંપર્કમાં આવતાં તેની કૃષ્ટિમાં નામકર ઝાંઝુ અનેવાં-હોઈને તે નામરૂપમા વિરાજેલા પરમાત્માનું

દર્શનયોગ્ય હોવા ધટે. એટલે કે સૌની સાથે તેને વ્યવહાર કરતીવેળાં કું
પરમાત્મા સમક્ષ વર્તી રહ્યો છું, પરમાત્માનું જ કું માન-સત્કાર-પૂજન
ધ્યાન કરી રહ્યો છું એવું સ્મરણ હોવું ધટે. ધટ ધટમાં વર્તી રહેલ
પરમાત્માને જે યાદ કરે છે અને તે યાદ પ્રમાણે વર્તે છે તેની સાથે ધટ
ધટમાં વસેલ પરમાત્મા પણ તેવું જ વર્તન કરે છે. સાધક જ્યારે સમજતો
કે સર્વભૂતોમાં તે તે રૂપે અને નામે પરમાત્માજ વર્તી રહ્યા છે ત્યારે
તેના આશ્વર્થનો ભક્તિનો અને પ્રેમનો પાર ન રહેશે. તે ભગવાનને કાંઈક
રૂપમાં દુઃખી જોઈ રહશે. સુખી જોઈ દસશે. પુરુષવાન જોઈ દરખાશે. આમ
જેના જીવનમાં એવી નિર્મળ સમજ થઈ ગઈ છે કે સર્વ ભૂતોમાં એકજ
પરમપિતા વિહારી રહ્યા છે તે પ્રેમનો, દયાનો, પુણ્યનો, અવતાર થઈ રહેશે.

આ ઉપરાંત તેણે દરપણે વૈરાગ્યનો આશ્રય લેવો રહ્યો. પરમાત્મા
અને પૈસા એ સાથે નથી બજી શકતા. એટલે કે તૃષ્ણાથી ત્રીધાયેલો
પુરુષ પરમાત્માને નથી સેવી શકતો. આથી ભગવાનને જોવા ઇચ્છનાર પુરુષે
પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ પદાર્થમાંના નિઃસ્પૃહ રહેવું ધટે. આ વિરા-
ગમાં કાંઈનો તિરસ્કાર નથી. એમાં તૃષ્ણાની સૂકવણી છે. બાંકી સાચો
વિરાગ મિત્રતા-કરુણા-મુદિતા અને ઉપેક્ષાની સ્થિર-ભાવનાવિના ઉપજતો-
જ નથી. આથી ભગવાન જ્યારે દ્રઢ વૈરાગ્યનો આશ્રય લેવો ધટે
એમ સાધકને માટેકહે છે ત્યારે તે મિત્રતા-કરુણા-મુદિતા વગેરે ભાવનાનો
ભંડાર હોવો ધટે. એમ કહે છે અને છતાં કાંઈપણ પદાર્થને માટે તૃષ્ણા-
વાળો ન હોય એમ કહે છે આમ વિવિકતસેવી, લધ્વાશી, ચંતવાકકાષ્ઠ
માનસ, ધ્યાનયોગપરાયણ, અને વિરાગી પુરુષ પરમાત્માને પામે છે.
॥ ૫૨ ॥

અહંકારં ચલં વર્ષં કાર્મ મોઘં પરિગ્રહમ્ ।

ચિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો પ્રહમ્યયાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

અહંકાર, હઠ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ, લોભને છોડી નિર્મળ
અને શાન્ત મનુષ્ય બ્રહ્માપ્તિ માટે યોગ્ય બને છે. ॥ ૫૩ ॥

આમ જે માણસ ભગવાને ઉપર બતાવી તે શુદ્ધસંપત્તિવાળો છે
તે, તેને સાધનમાં મુશ્કેલી રહે તો તેવું પ્રરિજ્ઞામ શું આવે છે તે બતાવતાં
કહે છે-હે અશુભ ! અહંકાર, બળ, ર્ષ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહને છોડી,

નિર્મમ અને શાન્ત પુણ્ય ધર્મલક્ષણને માટે સમર્થ થાય છે. એમાં તે અર્જુન ! પરમાત્માજીવની પ્રાપ્તિને માટે જેનું સમર્થ થાય છે તે તે સાત્ત્વજન્ય અદ્વંદ્ય વગેરેને છોડી દઈ નિર્મમ અને શાન્ત બને છે તે સ્વયમેવ પરમાત્માને પામે છે. અદ્વંદ્ય એટલે નું સૌથી મોટું એવું અભિમાન વિચારી માણસ જોઈ કે પોતાની પામે એવાનું અભિમાન કરી શકાય એવી એક પણ માન નથી. આથી તે સમગ્ર પૂર્વક પ્રેરનાના અદ્વમેવને છોડીને તેજ પ્રભાણે તે બંધને છોડીને બળ એટલે દુરામંદ-૧૭૬-૧૮૧ પ્રાપ્ત. હા. હા સ્વભાવ અરિવેદી બને છે અને મારી મનમાની હાં જાનમાં પરી થવીજ જોઈએ એવું કર્યું નથી-એવો રાગનિયમ નથી. માણસ વિશ્વની વ્યવસ્થા વિચારી જાય છે ત્યારે હાં બને છે. ધન, જન વગેરેને લઈને મોગઓને વ્યવમાનવાની રૂતિ એટલે હર્ષ. આ હર્ષ પશુ ધ્યક્ષનેજા ધનકાર છે. ધન સર્વજનમાં વસેલા છે એવું ન્યારે માણસ જુદી જાય છે ત્યારેજ તે આર્થ અને ધન અદ્વંદ્યનો માર્ગ કાઢીને અપમાની થકે છે. કામ ક્રોધ અને પરિમદ એટલે જોખ તે પ્રતિબદ્ધ છે. આ બધાનું મૂળ કારણ છે મમતા. આ છટનાં માણસની મમતા મરી જાય છે. તેને કરામા મારાપણનો એકો ખ્યાલ ગ્રહેતો નથી અને અદ્વંદ્ય વગેરેને ગાંઠ બનાવતો આ મમતા મોગી પડી એટલે માણસ શાન્ત બને છે. શાન્ત-રાગદ્વેષથી રાજ્ય તેના મનમાંથી રાગ દ્વેષ નિકળી ગયેમો હોવાથી તે પ્રશાન્ત હૃદયી બને છે. બસ જે આવે છે તેજ ધર્મભાવને માટે સમર્થ થાય છે. એટલે કે પરમાત્મા રૂપી જે પુદ્ગલમય છે તે સર્વાનો અનુભવને માટે યોગ્ય બને છે. તે પરમાત્માનો અનુભવ કરી શકે છે. તે જાતે પરમાત્મા મધ જાય છે. તેને સમજાય છે કે હું આટલાં દેહમાં રૂપાઈ રહેલી મર્યાદિત ક્લેશદાયી સર્વાવાગો નથી પણ હુંજે વિશ્વભરમાં અપેક્ષા છે. તેના એકનાં બંધન છુટી જાય છે અને સૌનો આત્મા તે પોતાનો છે એવો તેને જાત અનુભવ થાય છે ॥ ૫૩ ॥

— બ્રહ્મભૂત પ્રસન્નાત્મા ન શોષતિ ન કાઠ્ઠતિ ।
મમ. સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ગતિ લભતે પરમ્ ॥ ૫૪ ॥

બ્રહ્મને પામેલો પ્રસન્ન મનવાળો, (પુરુષ) નથી શોક કરતો, નથી ધ્રુવ્યતો. અને સર્વભૂતોમાં સમ એવો તે મારામાં પરમલક્ષિતને પામે છે. ॥ ૫૪ ॥

૧

પ્રધા કર્મોને હું મેંશાં કરતા છતાં પણ મને અવશ બેલે
લકત, મારા અનુમ્મહથી સનાતન, અવિનાશી, પદને પા
છે. ॥ ૫૬ ॥

૬

આમ આટલા પાપ મોંકાયા જગવાને પરમાત્માને પામવાનો માર્ગ
ખતાન્યેદ લકિતથી જ્ઞાન ઉપજે છે અને જ્ઞાનથી સાચા મર્મ થાય છે
અને પરિણામે જગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે આથી લકિતપૂર્વક કર્મયોગમા
દૃઢતા રૂળના માટે અને પ્રવૃત્તિ માટે ફરીથી જગર્જાન એજ જાન અર્જુનને
કહે જે હે અર્જુન ! તમામ કર્મોને કર્તો છતાં મારે આશ્ચર્ય રહેતો મનુષ્ય
મારી પ્રસન્નતાથી શાશ્વત અને અવ્યય પદને પામે છે અર્થાત્ જે
જે મનુષ્ય કર્તવ્ય કર્મોને કરે છે અને તે દ્વારા સર્વભૂતના અતરાત્મા
શ્રી પરમાત્માને આરુપે છે, પરમાત્માને તે કર્મોદ્વારા લકતન્ય સમજે છે તે
પુરુષ મારી પ્રસન્નતાનો-મારા આંતરે અનુમ્મહનો અધિકારી થાય છે અને
જેના ઉપર મારો અનુમ્મહ ઉતર્યો તે માણસ સનાતન અને અવિનાશી
એના પરમાત્માના પદને પામે છે પરમાત્માનો અનુમ્મહ એટલે નિર્મળ
આનુભવાન્ત જ્ઞાન પ્રસન્ન થયલા પરમાત્મા-માણસને સસજાન દે છે
અને સસજાનના પ્રભાવે મનુષ્ય અધારા ને ઝોળગી જાય છે આથી
તમામ કર્મો કરવા છતાં જે માણસ તે તે કર્મોદ્વારા પરમાત્માની પૂજા
કરે છે-પરમાત્માનો અનન્ય લકત થાય છે તે પરમાત્માના પ્રસાદથી
અવ્યય જ્ઞાતન પરમાત્માને પામે છે 'કર અને જો' એ સિદ્ધાન્તજ
છેવટની માણસની પ્રતીતિ કરાવમે ॥ ૫૬ ॥

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સન્યસ્ય મત્પદ ।

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિન્ય મચિત્ત- સતત મવ ॥ ૫૭ ॥

મારે, પરાયણ થઈ, મનથી બધાં કર્મો મારામા સમર્પી,
બુદ્ધિયોગને અવશની, હું મેંશાં મારામા એક ચિત્ત થા. ॥ ૫૭ ॥

આમ જ્યાર પરમાત્માના અનન્ય લકત બનવાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય
છે તો અર્જુનને માટે રૂળત કર્મ શું છે ?-આ વાતને સમગ્રવત્તા જગવાન
કહે છે કે હે અર્જુન ! નિષ્કપેદભાવે તમામ કર્મોને મને સમર્પી છું મત્પરાયણ
જે બુદ્ધિયોગનો આશ્રય લાગે મને મન-મનના થા અર્જુન હે અર્જુન ! તારે

આ બધા ઉપરથી શું કરવું એછએ એ હું જાને છું. હું. હું હવેની
એટલે શિવાય-નિઃકષ્ટ દૈવથી અને તારાં તમામ કર્મો આપી દે અને
મરણ એટલે મારેજ અનન્ય લાગે થા મારો અનન્ય ભક્ત થઈ હું
જાનવોગનો આશ્રય લે. જાનવોગ એટલે કે સાચી સમજાનો મોગ. કર્મ
કરવાં પણ તે નિઃકામ થાવેજ કરવાં-કૃપાયાથી નહીં એવા ફગની સિધ્ધિ
અસિદ્ધિમાં સમત્વથી સાચી સમજાવું. હું આશ્રય લે એ સંમત મુજબ
જીવનમાં આશ્રય અને તેમ કરતા હું હમેશાં મારામાં સમર્થતાં મનવાળો
થાં એટલે મનમથ થા હું તારી ભક્તિને ભક્ત અને મને યાદ કરે જાનને
મુલવાથી સ્વાર્થ, ખુશારો અને પરમાત્માનીજ યાદ કરવાથી પરમાર્થ સંધારી
કેમકે સ્વાર્થની વિમુક્તિ અને પરમાર્થની મુક્તિ એજ તે જીવનનું આદ્ય
છે. પરમાત્મા તારું સત્ સ્વરૂપ છે, તે સત્ સ્વરૂપ હું મિથ્ય અનુસન્ધાન
કરે જીવનના પ્રત્યેક વ્યવધારમાં હું પરમાત્માની આદ્ય-વર્તન કરે. ॥ ૫૭ ॥

મશ્ચિત્ત, સર્વદુર્ગોણ મત્પ્રસાદાસરિવ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમદંકારાણ ઓપ્યસિ વિનદ્વસ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

મારામાં મનવાળો હું બધા દુર્ગોણે મારી કૃપાથી, તરી
જશે. પણ, જો હું અહંકારથી ન સાંભળશે તે વિનાશ પામશે.
॥ ૫૮-૧ ॥

મેં કહ્યું તે હું કરશે તે તે તેવું અને ન કરશે તે તેવું તને શું
ફળ મળશે તે હું તને બતાવું છું અર્જુન । સત્ તે મારે તને બતાવે
પુનઃ રહું મારામાં મનવાળો હું મારી કૃપાથી, તમામ મુસોડીઓને તરી
જશે. પરંતુ જો અહંકારને લીધે હું ન સાંભળશે તે વિનાશ પામશે.
અર્થાત્ હે અર્જુન ! હું તને જે કહી રહ્યો છું તે યાદ કરવાં છે. સમ-
ત્વસિદ્ધિના મોગપૂર્વક તમામ સ્વવર્ણને છોડી કરતાં છતાં 'જે હું
મને હમેશા યાદ કરીશ-તારા હૃદયને મારામાં મુદ્રિત નો હું મારી કૃપાથી,
મારા અનુચલથી તમામ દુર્ગોણે તરી જશે. દુર્ગ-એટલે હું ખૂબ કરણમુદ
તમામ પ્રાણોને તરી જઈશ. અર્થાત્ પાપ પુણ્યને તરી જવાનો એકજ
ઉપાય છે અને તે એ કે તમામ કર્મો કરીને પરમાત્માને કોપવા અને
તેનીજ યાદ રાખવી. કર્મ સમર્થથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય ॥ અને
મનુષ્યના ઉપર પોતાનો અતીત અનુગ્રહ હિતારે છે એ અનુગ્રહના બળે

જેણે પરમાત્માની હયાતી અનુભવી છે તેના જીવનમાં શું ફેરફારી થાય છે એ બનાવનાં કહે છે કે હે, અર્જુન ! બ્રહ્મભાવને પામેલો મનુષ્ય પ્રસન્નાત્મા હોઈને નથી, તો શોક કરતો નથી, તો તો ઈચ્છતો સર્વ જુતોમાં સમાન દ્રષ્ટિવાળો તે મારી પરાભક્તિને પામે છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! જેને સમગ્રયુ, કે હું શરીરમાનજ નથી પણ હું પરમાત્મા મૃદત્સતા હું - મારી હયાતી કેવળ એક સગીર મન દન્દિગોમાજ રૂપાઈ, રહેતી નથી પણ વસ્તુમાત્રમાં મારીજ જાત છપાઈ છે તેવો સર્વજુતોત્તમમાત્રમાં પુરૂષ સાચા અર્થમાં પ્રસન્નાત્મા બને છે. પ્રસન્નાત્મા એટલે નિરતિશય શુદ્ધિ સમજાવવાનો આથીજ તે શોક કરતો નથી-શોક પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી કે નાશથી થાય. પ્રિય વસ્તુ જે પરમાત્મા કે જે પરમાત્મા સર્વરૂપ હોઈને પોતાનો પણ આત્માજ છે તેનો કદી હવે તેને વિયોગ નથી. કદી હવે તે તેની નગર બદલ નથી એટલે તેને માટે શોકનો અવસર નથી. તેમજ તેને મળેલી એવી કાંઈ બીજા મેળવવાની નથી કેમકે મેળવવાની અભિલાષાજ હવે રહી નથી મેળવવા જેવું મંચી ચૂક્યું હોવાથી તે હવે આકાંક્ષા રાખતો નથી હવે તો તે સર્વજુતોનાં સમ છે એટલે પ્રાણીમાત્રમાં એકરૂપ આત્માજ પતી રહ્યો છે એવા જાત અનુભવવાનો થયો છે આવેા સર્વજુતમાં એકજ આત્મા-સ્વરૂપ-પોતાની જાતને સાક્ષાત અનુભવ કરનાર પુરૂષ હે પ્રિય અર્જુન ! મારી પરમ મેવાને પામે છે એટલે કે પ્રાણીમાત્રને પોતાનો આત્મા-પોતાની જાત સૌથી વધારે વહાવી હોય છે એ આત્મા શિવાય તેનો એવંત અચેતન કયાંયે પરમપ્રેમ નથી હોતો. સર્વજુતોમાં એકજ આત્મા છે એવો જેનો નીતરો અનુભવ છે તે જાણે છે કે સર્વજુતોનો જે આત્મા તેજ મારો આત્મા છે-તેજ મારું પરમ સ્વરૂપ છે. અને જ્યાં એમ સમજાયું કે પરમાત્માજ મારો આત્મા છે-સ્વરૂપ છે એટલે તેને પરમાત્મા ઉપર પ્રીતિ થયા શિવાય રહે નહીં પરમાત્મા વિશ્વરૂપધારી છે આથી વિશ્વરૂપ પરમાત્માને પોતાનો આત્મા સમજનાર પુરૂષ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રાણીમાત્રને સ્વરૂપની સમજણે સેવશે એટલે કે કેલ્પણ પ્રાણીની તે મન વાણીને કાચાથી મેચા કરશે કેમકે બધાંજ તેનાં પોતાના છે-તે પોતેજ બધા રૂપ છે એટલે સૌને જાત જેટલા ચાહ્યા શિવાય રહી શકશેજ નહીં તેનું જીવન કેવળ યત્નમય બની જશે આ છે પરમાત્માને પામવાનું ફળ પરમપ્રેમલક્ષણ બક્તિ પરમાત્માને સાચી રીતે સમજવાથી ફલે છે અને પરમપ્રેમ નિ સ્વાર્થ સ્વામયાથી જન્મે છે આમ. જેનાં પરમપ્રેમ, અને નિઃસ્પર્શ કમચિત્ત જેની છેવટની ઘિલિયા, પરમપ્રેમલક્ષણ આ માનું

સાધનાથી ભક્તિ છે. અને આ બધું માત્રી સમગ્રનું પગિજામ છે એટલે
હેવડે તો આવી સમગ્રજ્ઞ જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મ વગેરે ને કરે તે બધું છે.
॥ ૫૪ ॥

મક્ત્ય મામમિજાનાતિ યાવન્વેદ્યાસિ તત્વતઃ ।

તતો માં તત્વતો જાન્વા વિશતે તેદનન્તર્ગમ્ ॥ ૫૫ ॥

ભક્તિથી હું જેવડો અને જેવો તત્વતઃ છું તેવો મને
સંપૂર્ણ રીતે જાણું છે. તે ભક્તિથી મને વાસ્તવરૂપે રૂપે જાણી,
સારખાદ મારામાં પ્રવેશે છે. ॥ ૫૫ ॥

આમ મારી પરમભક્તિ પામવાથી મારા પરમપ્રિય ભક્તને શું
કાપડો થાય છે ? હે અર્જુન ! તેનાં ધન્યભાગ્યને શું વખાણું ! એકજ
વાત છું જાણી લે કે પરમભક્તિથી હું તાત્વિક રીતે જેવડો અને જે છું
તે, તે પુરૂષ જાણું છે. મને તત્વથી જાણીને સારખાદ તે મારામાં પ્રવેશે
છે. અર્થાત્ જોને સર્વભૂતો ઉપર પરમપ્રેમ છે—આત્મીયભાવનો પ્રેમ છે,
જે પુરૂષ ભગવાન વસ્તુતઃ થી ચીજ છે તે જાણું છે. અને ભગવાન કેવડા
તે પણ તેજ જાણું છે. એટલે કે પરમાત્માનું સ્વરૂપજ્ઞાન પરમપ્રેમલક્ષણ
સેવાથીજ જણાય છે. અને પરમાત્મા કેવડા છે એટલે કે કેટલા વિસ્તાર
માં પડ્યા પાંચપાં રહે છે તે પણ પ્રેમથીજ જણાય છે. અર્થાત્ ત્રિગુણ
પ્રકૃતિનો યાવદિક વિસ્તાર પરમાત્માનોજ અમકાર છે અને વસ્તુમાત્ર પર
માત્મા છે એ પણ પરમપ્રેમથી જણાય છે. આમ ભક્તિથી—એટલે
વિશદ્વપ પરમાત્માની પ્રેમમયી સેવાથી પરમાત્મા કેવા છે અને કેવડા
તે માણસને સમગ્રાય છે. પ્રેમ તો અદ્વપનો આવિષ્કાર કરે છે. પ્રેમ શિવા
ભગવાન ન સમગ્રાયન્ન દેખાયન્ન અનુભવાય. આમ ભક્તિ-જીવતા પ્રેમ
ની સેવાદ્વારા ભગવાનને જાણખી—તત્વતઃ ભગવાનને સમજી ભક્ત જેવ
ભગવાનમય બને છે. આત્મા તો જુદો ચોડોજ થાય છે ? ને હું તે
તેને હવે ચતુર્ જાણાય છે. એટલે કે જીવ સિવજી દતોજ પણ વચ્ચે કો
તેને જીવતા આવી ગઈ હતી તે જીવતા ટળી જાય છે અને કાપ
શિવના પ્રકટે છે. ॥ ૫૫ ॥

સંયેકમાર્ગ્યપિ સદા, કુર્વાણો મહત્વપાત્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવાજ્ઞોતિ જ્ઞામ્યતં પદ્મમયયમ્ ॥ ૫૬ ॥

બધાં કર્મોને હંમેશાં કરતાં છતાં પણ મને અવસરોલો
લક્ષ્ય, મારા અનુમદથી સનાતન, અવિનાશી, પદને પામે
છે. ॥ ૫૬ ॥

આમ આટલા પાત્ર મેં કહ્યા ભગવાને પરમાત્માને પામવાનો માર્ગ
બતાવ્યો. લક્ષિતથી જ્ઞાન ઉપર છે અને જ્ઞાનથી સાચા કર્મ થાય છે
અને પરિણામે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી લક્ષિતપૂર્વક કર્મયોગમા
ફક્ત કેવળ માટે અને પ્રવૃત્તિ માટે ફરીથી ભગવાન ઝેંજ થાત અર્જુનને
કહે છે હે અર્જુન ! તમામ કર્મોને કરતો છતાં મારે આશ્રય રહેતો મનુષ્ય
મારી પ્રસન્નતાથી સાચત અને અવ્યય પદને પામે છે અર્થાત્ જે
જે મનુષ્ય કર્તવ્ય કરે છે અને તે દ્વારા સર્વભૂતના અતરાતમા
૩૫ પરમાત્માને આરાધે છે, પરમાત્માને તે કર્મોદ્વારા લક્ષ્ય સમજે છે તે
પુરુષ મારી પ્રસન્નતાનો-મારા આતર અનુમદનો અધિકારી થાય છે અને
જેના ઉપર મારો અનુમદ ઉતર્યો તે માણસ સનાતન અને અવિનાશી
જેવા પરમાત્માના પદને પામે છે પરમાત્માનો અનુમદ એટલે નિર્મળ
અતુલચિન્ત જ્ઞાન પ્રસન્ન થયેલા પરમાત્મા-માણસને સત્યજ્ઞાન દે છે
અને સત્યજ્ઞાનના પ્રભાવે મનુષ્ય અધારા ને જોડાતો જાય છે. આથી
તમામ કર્મો કરવા છતાં જે માણસ તે તે કર્મોદ્વારા પરમાત્માની પૂજા
કરે છે-પરમાત્માનો અનન્ય લક્ષ્ય થાય છે તે પરમાત્માના પ્રસાદથી
અવ્યય સનાતન પરમાત્માને પામે છે 'કર અને જો' એ સિદ્ધાન્તજ
છેવડની માણસની પ્રતીતિ કરાવે ॥ ૫૬ ॥

ચેતસા સર્વેકર્મણિ મયિ સન્યસ્ય મત્પદ ।

। સુચિયોગમુપાશ્રિત્ય મચિન્ત્ય સતતં મય ॥ ૫૭ ॥

મારે પરાયણ થઈ, મનથી બધાં કર્મો મારામા સમર્પી,
અવસરોળી, હંમેશાં મારામા એક ચિન્ત થા. ॥ ૫૭ ॥

આમ જ્યાર પરમાત્માના અનન્ય લક્ષ્ય જનવાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય
છે તો અર્જુનને માટે ફળપૂર્વક કર્મ શુ છે એવા વાળને સમગ્રવંદા ભગવાન
કહે અર્જુન ! નિષ્કપટભાવે તમામ કર્મોને અને સમર્પી કર્મપરાયણ
આશ્રય લઈને અદા અન્યાયા આ અર્થાત્ ને અર્જુન ! તારે

આ બધા ઉપરથી શું કરેલું જોઈએ એ હું તને કહું છું. તું હસ્યો
 ચોટાઈ સિવાય-નિકપટ હૃદયથી અને તારા તમામ કર્મો આપી દે અને
 મત્પર એટલે મારો જ અનન્ય ભક્ત થા. મારો અનન્ય ભક્ત થઈ તું
 જાનરોગનો આશ્રય લે. જાનરોગ એટલે કે સાચી સમજનો યોગ. કર્મ
 કરતાં પણ તે નિઃકામ ભાવેજ કર્મ-કૃપાથી નહીં એવા ફળની સિધ્ધિ
 અસિદ્ધિના સમત્વથી સાચી સમજાનું આશ્રય લે. એ સમજ મુજબ
 જીવનમાં આનંદ અને લેખ કરવા તું હમેશાં મારામાં સમર્પણ મનવાળો
 થા. એટલે મનમય થા. તારી જાતને જૂઠું અને મને વાદ કર. જાતને
 જીવવાથી સ્વાર્થ જુનારો અને પરમાત્માની જવાદ કરવાથી પરમાર્થ સપાસો.
 કમંડલુ સ્વાર્થની વિમ્બિતિ અને પરમાર્થની પ્રભુતિ એજ તે જીવનનું સાદૃશ્ય
 છે. પરમાત્મા તારું સર્વ સ્વરૂપ છે, તે સર્વ સ્વરૂપનું તું મિત્ર અનુસંધાન
 કર જીવનના પ્રયેક વ્યવહારમાં તું પરમાત્માની આદેશ વર્તન કર. ॥ ૫૭ ॥

મર્ચિસ, મર્ચિસોણિ મત્પરસાદાસતિવ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહકાવચ ઓપ્યસિ વિવરુસ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

મારામાં મનવાળો તું બધા દુષ્ટોને મારી કૃપાથી તારી
 જશે. પણ, જો તું અહ કારણ ન સાલજો તો વિનાશ પામશે.
 ॥ ૫૮ ॥

એ કશું તે હું કરશે તો તો તેલું અને ન કરશે તો તેલું તને શું
 ફળ મળશે તે હું તને જણાવું છું. અર્જુન! સ્વે તો મારે તને જણાવ-
 વું જ રહું. મારામાં મનવાળો તું મારી કૃપાથી તમામ યુરકે રીઓને તરી
 જશે પરંતુ જો અહ કારણ લાધે તું ન સાલજો તો વિનાશ પામશે.
 અર્થાત્ હે અર્જુન! હું તને જો કહી રહ્યો છું તે તારું કર્તવ્ય છે સમ-
 ત્વમુદ્ધિના યોગપૂર્વક તમામ સ્વર્ત્વને જિજ્ઞાસુ કરતા હતા. જો તું
 મને હમેશાં વાદ કરીશ-તારા હૃદયને મારામાં મુદ્ધિય તો તું મારી કૃપાથી
 મારા અનુગ્રહથી તમામ દુષ્ટોને તરી જશે. દુર્ગ એજે હું ખના કારણજૂર
 તમામ પાપોને તરી જઈશ અર્થાત્ પાપ પુરવને તરી જવાનો એકજ
 ઉપાય છે અને તે જો કે તમામ કર્મો કરીને પરમાત્માને સોંપના અને
 તેની જ વાદ રાખવી. કર્મ સમર્પણથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે અને
 આ ઉપર પોતાને અમીમ અનુમદ દિનાર છે એ અનુમદના બળે

જ મેઘાવી પુરુષ તરી જાય છે. સિવાય કે ધૃતિગ્રની કૃપા-ધૃતરનો પ્રસાદ મનુષ્ય તરી સકતો નથી. આમ ધૃતર કૃપા એજ હેતુનું સાધન છે. પરંતુ તે ધૃતર કૃપા પ્રયત્નસાપેક્ષ છે. જે જીવ ભગવાનને ખાતર ધસાઈ છૂટે તેને ભગવાન કદી ન જૂતે. ભગવાન જડ નથી. જીવ બેલાન હોઈને જડ હોઈ શકે. આથી પરમાત્માની દયા સંપાદન કરાવેના માર્ગ એકજ છે અને તે તેની આરાધના. આરાધના એટલે સેવા સેવા એટલે તેણે જે કહેલું હોય તેને જે રીતે કરવું જોઈએ તે રીતે કરવું તે. પરંતુ જો તું હે અર્જુન ! અહંકારનો માર્ગો આ મારો હિતોપદેશ નહીં સાંભળે તો તું ખોવાઈ જશે. માણસ અહંકારનો માર્ગો અપમદ હોવા છતાં સર્વગ્રનો દાવો કરે છે અવિવેકી હોવા છતાં વિવેકી હોવાનો આજો કરે છે. આવા અહંકારના આચાર હેણ સપડાઈને જો હે અર્જુન ! તું આ તારાજ હિતની વાત નહીં સાંભળે તો તું ખોવાઈ જશે, અર્થાત્ પરમાત્માની આ વાણી અહંકારીને ગળે ઉતરતી નથી. તે અહંકારના અધાપાથી પીડાતો હોઈને હિતકર વાત જોઈ શકતો નથી. અને પરિણામે જાતેજ તે અટવાય છે. પુરુષાર્થનું ફળ તો ધૃતરકૃપા છે પણ જે ધૃતરકૃપાને અવમાને છે તેનો પુરુષાર્થ વંદ છે-નપુંસક છે. વાંઝીઓ છે. ॥ ૫૮ ॥

यदहंकारमाद्यित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैव व्यवसायस्ते, प्रकृतिस्त्वां निबोध्यति ॥ ५९ ॥

અહંકારને અવલંબી, “હું ન લડીશ” એમ જે તું નિર્ણય કરે ॥ તે આ તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે. પ્રકૃતિ તને બેલાતકારે પ્રવર્તાવશે. ॥ ૫૯ ॥

પ્રુશીથી કેમ ન કરે ? અને તે પણ એવી રીતે કેમ ન કરે કે જેથી લોખંડ, લોખંડ મટીને સોનું થાય ! હે અર્જુન ! કર્મ તો નિમિત્તમાત્ર છે. એની આચરણની રીતિ એ સર્વસ્વ છે. તો આના આજ્ઞા કર્મે તું પરમાત્માને પામી શકશે. તો પછી નર્વો લડું એમ જે તું લવારો કરે છે તે લવારો નર્વો તો ખીચું શું ? ॥ ૫૬ ॥

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિવદ્ધઃ સ્યેન કર્મણા ।

કર્તું નેષ્ઠસિ યન્મોહાન્કરિવ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

હે કૌન્તેય ! પોતાના પ્રકૃતિજન્ય કર્મથી તું નિયન્ત્રિત છે. જે મોહને લઇને તું કરવા ઇચ્છતો નથી, તે ન ઇચ્છતો છતાંએ તું કરીશ. ॥ ૬૦ ॥

આમ આગલા શ્લોકમાં ભગવાને પ્રાણીમાત્ર પ્રકૃતિને પરાધીન છે એમ કહ્યું. એજ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે હે અર્જુન ! તું તારા સ્વભાવજન્ય કર્મથી બંધાયેલો છે. અને આથી તું જે મોહને લઇને કરવા નથી ઇચ્છતો તે તું અનિચ્છાએ પણ કરીશ. અર્થાત્ હે અર્જુન ! પ્રાણીમાત્ર પોતપોતાની પ્રકૃતિથી જન્મતા કર્મેણે લીધે બંધાયેલો છે. એટલે કે કોઇપણ પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ જઇ શકતો નથી. ચોડીવારને માટે કદાચ પ્રકૃતિ ઉપર ન આવે પણ અતિ તો પ્રકૃતિજ-ઉપરવટ થઇને માણસને તદ્દનુસાર પ્રવર્તવે છે. આથી પોતપોતાની પ્રકૃતિની અસરથી પ્રાણીમાત્ર બંધાયેલું છે. તું તેમાં અપવાદ નથી. તું પણ તારી ક્ષત્રિય પ્રકૃતિના શૌર્યાદિ કર્મેણે બંધાયેલો છે. આથી હે પ્રિય અર્જુન ! અસારે કેવળ મોહનો માર્યો તું જે નથી કરવા ઇચ્છતો તે તું અનિચ્છાએ પણ કરશે. તારો ક્ષત્રિય સ્વભાવ અસારે ચોડા વખતને માટે હતપ્રભાવ બની ગયો છે. તું હતીજસ્સ બની ગયો છે. પણ આ સ્થિતિ લાંબો વખત ટકવાની નથી. તારી કુદરતી વલણ તારા ઉપર પોતાનો કાણુ અમાવશે અને તે વેળા તું બતાવકારે પણ તારી પ્રકૃતિને અધીન થશે એટલે કે યુદ્ધ કર્મમાં પડીશ. તો હે અર્જુન ! લાત ખાઇને પણ જે કર્યેજ છૂટકો છે તેને ફરજ સમજી સમજણ પૂર્વક કેમ નહીં કરવું ? ॥ ૬૦ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

धामयन्सर्वभूतानि यन्धारुद्वानિ मायया ॥ ૬૧ ॥

હે અર્જુન ! પરમાત્મા, શરીરરૂપી યન્ત્રો ઉપર આરૂઢ થયેલાં બધાં પ્રાણીઓને, માયાથી ભમાવતા, સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદય પ્રદેશમાં અન્તર્યામી રૂપે નિવાસ કરે છે. ॥ ૬૧ ॥

આમ પ્રાણીમાત્ર પ્રકૃતિ પરધીન છે તો પછી તેના પુરુષાર્થને અવકાશ ક્યાં છે ? અર્થાત્ પ્રકૃતિપરતન્ત્ર મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે ? તેજે કેવી રીતે વર્તવું ? કેમ રહેવાથી મનુષ્ય, જીવનમાં શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત કરે ? આનો ઉત્તર આપનાં દયામય ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! યન્ત્ર ઉપર આરૂઢ થયેલાં તમામ જૂતોને માયાથી ભમાવતા પરમાત્મા-ધ્રુવર સર્વજૂતોના હૃદયપ્રદેશમાં વસે છે. હે ભારત ! સર્વભાવે તું તેને જ શરણે જા. તેના પ્રસાદથી તું પરા શાન્તિ અને શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીશ. અર્થાત્ હે અર્જુન ! હવે હું તને કેવળ પ્રેમનો માર્ગો જીવનનું અંતિમ રહસ્ય કહું છું. શિવાય કે પ્રેમ હું કોઇને આ રહસ્ય રહેા કરતો નથી. પણ તું મારો બહાલો છે એટલે હું તને તારું કર્તવ્ય કહું છું. હે અર્જુન ! પ્રાણીમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં પ્રકૃતિ અને તેના સમસ્ત કાર્યોના નિયન્તા પરમાત્મા અંતર્યામિરૂપે વસે છે. એકપણ પ્રાણી નથી જે અનાથ હોય. ધ્રુવર શિવાયનું હોય. અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં પરમપિતા પર-ત્માત્મા કૃપાદામ અંતર્યામિરૂપે વસેલા છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલા અંતર્યામિ પરમાત્મા શું કરે છે ? પોતાની માયાપડે યન્ત્રારૂઢ પ્રાણીમાત્રને ભમાવી રહ્યા છે એટલે કે પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રને પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવર્તાવી રહ્યા છે. યન્ત્ર એટલે શરીર. એ શરીરરૂપી યન્ત્ર ઉપર આરૂઢ થયેલાં એટલે કે શરીર વગેરેમાં આત્મભાવને માની ચૂકેલાં એટલે કે દેહજ આત્મા છે એવું સંજ્ઞકપણે સમજી બેઠેલા-દેહાત્માભિમાની પ્રાણીમાત્રને, પૂતળાઓને જેમ સુવધાર, તેમ પરમાત્મા પોતાની માદ્રમાયા-અચિન્ત્ય વિભવા-યોગમાયા-ગુણમયી પ્રકૃતિદ્વારા ભમાવી રહ્યા છે ! અર્થાત્ હે અર્જુન ! સૌના માલીક પરમાત્મા સૌના હૈથમાં વસેલ છે. સૌને તેઓ તે તે કર્મમાં પ્રવર્તાવે છે. જેટલાં પ્રાણીઓ દેહાભિમાની છે-અને દેહાભિમાની કોણ, નથી ?-તે બધાને તેઓ, ભમાવી રહ્યા છે. દેહાભિમાન રહિત આત્મદર્શીને તો પરમાત્મા ભમાવતા નથી-તે તે કર્મમાં પ્રવર્તાવતા નથી. એટલે કે-તેઓ કર્મપરાધીન હોના નથી. કેમકે તેઓ પરમાત્માનાજ સ્વરૂપ છે. પરંતુ તે શિવાયના બધાં અજ્ઞાની પ્રાણીઓને સર્વસત્તાપીસ પરમાત્મા તે તે કર્મમાં પ્રવર્તાવી રહ્યા છે. અને તેમની સત્તા અનુસંધ

છે. કાઇ તેને ઉઘાપી શકતું નથી ! આમ પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં પરમાત્મા છે. તે સૌનો એક માપીક છે. તે સૌને પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવર્તાવી રહ્યો છે. એની આજ્ઞા-એનો દુક્રમ કાઇ ઉઘાપી શકતું નથી. ॥ ૬૧ ॥

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન મારત ।

તત્પ્રસાદાત્પયં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

હે ભરત સન્તાન ! તેનેજ સર્વભાવે શરણે જા. તેની કૃપાથી લોકમાં પરમ શાન્તિને અને પરલોકમાં સનાતન પદને પ્રાપ્ત કરશે. ॥ ૬૨ ॥

આવા પરમપિતા સૌની હૃદયસંપતિ છે. એનેજ માણુમે શરણે જતું રહ્યું. આથી ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! તું તેજ પરમાત્માને સર્વભાવે શરણે જા. અર્થાત્ હે અર્જુન ! તું જે દુઃખમાંથી મુક્તિ ચાહતો હોય તો બધી ખટપટ છાડીને તે એક પરમાત્માને શરણે સર્વભાવે જા. સૌ પ્રાણીના હૃદયમાં અંતર્ધર્મરૂપે વસેલા-વર્તા રહેલા-નિયન્તા જગદીશ્વરના ચરણોના તું આશ્રય લે. અને ભગવાનનું શરણું તું સર્વભાવે એટલે કે તારા નીનગ ચોક્કમાં હૃદયે લે. હે પ્રિય અર્જુન ! તું નિખાલસ નિષ્કપટ લાવજાયાં હું ફર્યાં -જેનાજ હૃદયે તે પરમપિતાનું શરણું લે. ભગવાન ભક્તવત્સલ છે-શૂત વત્સલ છે. જે તેને શરણે હૃદયના સર્વભાવે આવે છે તેને તે હાતી સરસો ચપિ છે. હે અર્જુન ! સર્વજૂતાભજૂતાત્મા પરમાત્મા તો જીવની રાહ જોઈતો જોડા છે. તેઓ નિરન્તર વાટ જોયા કરે છે કે ક્યારે મારો વત્સ મારે શરણે આવે સર્વભાવે ભગવત્શરણુ જીવની તો છેવટની ગતિ છે. હે અર્જુન ! પરમકૃપાળુ પરમાત્મા જ્યારે ભક્તના હિપર અનુમદ કરવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારેજ જીવનને પરમ પ્રેમથી-પરમભાવથી-હૃદયની નિખાલસતાથી-અશકભાવે-ભગવાનમાંજ મારી પરમગતિ છે-ભગવાનજ મારો પરમ આધાર છે-પરમપિતાજ મારું સર્વસ્વ છે-મારું કશું નથી-હુંજ તેનો છું-મારું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વજ નથી-હું કેમજ ઇશ્વરે-છાંનો વાહક છું-હું તેનો છું-તેની મોજમાં આવે ત્યારે મને ઉદ્ધારશે મારી ફરજ છે કે મારે તેને આધારે જીવવું-તેનેજ પોકારવા-તેનુંજ શરણુ લેવું-એવા હૃદયમાં નિશ્ચયત્મક લાવના ચાય છે હે પ્રિય અર્જુન ! આ જીવનનું

રહસ્ય છે. અનેક જન્મના પુણ્ય સંચયનો ત્યારે એક સામટો ઉદય થાય છે ત્યારે પરમપ્રેમના માર્ગે જવાની માણુસનામાં લાયકાત આવે છે. બસ. તું પણ સર્વભાવે તે પરમપિતા પરમાત્મા-સૌના હૃદય પ્રદેશમાં વસેલા તે પરમાત્માને શરણે જા. તેથી તને શું મળશે ? હે અર્જુન ! તે પરમાત્માના પ્રસાદથી-અનુગ્રહથી તું આ લોકમાં શાંતિ પ્રાપ્ત કરશે અને આ શાન્તિ પરમશાન્તિ હશે. તું રાગદ્વેષાતીત અવસ્થાને અનુભવશે. એટલે કે સદૈવ સમાધિમય આનન્દનો બોક્તા થશે. અને પરિણામે તું શાશ્વત સ્થાનનો વારસદાર થશે. એટલે કે પરમાત્માના નિલધામનો નિવાસી થશે. તારો જન્મ મરણનો ફેરો ટળી જશે. હે અર્જુન ! તને ખીજું શું કહું ? આ જીવનનું મેં તને ઉપનિષદ કહી સંભળાવ્યું. ॥ ૬૨ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुणाद्गुणतरे मया ।

विमृश्यैतदशेषેण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

આ રીતે તને મેં ગુણથી પણ ગુણ જ્ઞાન કહ્યું છે. તેને પૂર્ણ રીતે વિચારી, જેમ તું ઇચ્છે તેમ કર. ॥ ૬૩ ॥

હેયે ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરતાં જમદગ્ન કહે છે કે હે અર્જુન ! આમ મેં તને ગુણથી પણ વધારે ગુણ જ્ઞાન કહ્યું એને સંપૂર્ણપણે વિચારીને તું જેમ ઇચ્છે તેમ કર અર્થાત્ હે પ્રિયતમ અર્જુન ! આ રીતે આ ગુણથી પણ ગુણ જ્ઞાનનો મેં જમદગ્નએ તને ઉપદેશ આપ્યો છે. મારા મુખે કહેવું આ જ્ઞાન રહસ્યતમ ચીજ છે. કર્મયોગને લમણું જ્ઞાન ગુણતમ છે. અને યોગેશ્વર સિવાય તેનું મયાર્થ રહસ્ય કોણ સમજાવે ! આથી સમસ્ત શાસ્ત્રોના સારસ્વ-મન્થનસ્વ-નીમિષસ્વ મેં તને આ ગુણતમ જ્ઞાન કહ્યું. હે અર્જુન ! તું એ જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ વિચાર કર અને વિચાર કર્યાબાદ તને જે કરવાની ઇચ્છા હોય તે કર. એટલે કે જો આ જ્ઞાનના પૂરા વિચાર પછી તને એમ લાગે કે મુદ્ધ મારું કર્તવ્ય છે તો તું તારું કર્તવ્ય પાલન કર. જો એમ લાગે કે મુદ્ધમાંથી મારે છટકવું જોઈએ તો તું છટકી જા. મારો આગ્રહ નથી. હું જમદગ્ન નિરાગ્રવી છું. શુરુ તો ઉપદેશ આપી છું. રસ્તો બતાવી છું. સિધ્ધે તે પ્રમાણે વર્તવું એ સિધ્ધની મુખસારીનો વિષય છે. વિચાર કરીને વર્તવાની સિધ્ધા એ પ્રત્યેક મહા-ગુરુના જીવનની મહત્તા હોય છે. આમ ભગવાન અહીં નિરાગ્રવી બની અર્જુનને પોતાના ઉપદેશ મુજબ સ્વકર્તવ્ય નિર્ણય કરવાની છૂટ આપે છે ॥ ૬૩ ॥

સર્વગુણતમં ભૂયઃ ઋણુ મે પરમં વચ્ચઃ ।

દ્રષ્ટોઽસિ તે દદમિતિ તતો ઘડ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

સર્વથી ગુણતમ માફ ઉત્તમ વચન ફરીથી તું સાંભળ, કેમકે તું મારો ગાઢ પ્રિય છે, તેથી તારું દિવકર વચન હું તને કહીશ. ॥ ૬૪ ॥

પરંતુ ભક્તવત્સલ-કેવલ રિનેથી ભગવાનથી ન રહેવાયું. આટલા બંધા અધ્યાયોમાં વિસ્તારથી કહેવું જ્ઞાન મારો પ્રિયબક્ત એકાએક કેવી રીતે વિચારી શકશે ? આવી ભગવાનને પ્રેમની મુંઝવણ યદ્યપિ એટલે અસાર સુધી ઉપદેશોના જ્ઞાન માત્રનો જનતેજ ભક્તને ખાતર ભગવાન નીચેડ કરી આપવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પ્રેમમૂર્તિ-કરુણામૂર્તિ-ભગવાન જગદ્ગુર પ્રિયતમ ભક્તને કહે છે કે બ્રહ્મા અર્જુન ! સૌથી વધારે ગુણ એવાં મારાં સર્વ શ્રેષ્ઠ વચનને તું ફરી એકવાર સાંભળ ! હે અર્જુન ! હું હારીકેશ હું છતાં તારા ઉપરના મારા પ્રેમના આવેગને હું અટકાવી શકતો નથી. મારું હૃદય તારા આગળ સ્વયં ખુલી જાય છે. આથી હું તને હવે છત્રંતનું ગુણતમ રહસ્ય ફરી એકવાર કહું છું. એ કથન સર્વશ્રેષ્ઠ છે. મારાથી આ શ્રેષ્ઠતમ-ગુણતમ રહસ્ય તારી આગળ કેમ કહેવાઇ જાય છે તે તને ખબર છે ? હે બ્રહ્મા અર્જુન ! તું મારો અત્યંત બ્રહ્મો છે, હું તને હૃદયથી આહું છું. તું મારી પ્રીતિનો-નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનો વિષય છે, અને પ્રેમમાં હું છાતું શું રાખું ? આથી તારું જે હિત છે તે હું તને કહું છું. વત્સ ! મારું આ છેવટનું નિર્ણયાત્મક વચન છે. તું તારા હૃદયમાં મારા આ અન્તિમ ઉપદેશને જડી દે. ॥ ૬૪ ॥

— મન્મતા મય મન્નકો મયાઙ્ગી માં જમસ્કુદ ।

મામેઘૈપ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત, મારો પૂજક યા. મને નમસ્કાર કર. તું મનેજ પામશે. વારે માટે હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. કેમકે તું મને બ્રહ્મો છે. ॥ ૬૫ ॥

ભક્તવત્સલ ભગવાન હવે પોતાના હૃદયને ખોલતાં કહે છે હે બ્રહ્મા અર્જુન ! મ-મના થા-મન્નકન થા મયાજી યા, મને નમસ્કાર કર. હું

સામેજ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે તું મને પામશે. કેમકે તું મારો પ્રિય છે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! હવે તું સૌ વાતની એક વાત સાંભળ. તું બધી જંજટ છોડી દે. બેસ ! હવે મારું હૃદય તું સમજ. મારે તને જે કહેવાનું છે તે આટલું જ છે. હે અર્જુન ! તું મનના યા અર્થાત્ સર્વભૂતોમા અન્તરાત્મા રૂપે વર્તી રહેલ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તારા મનને ઠેર-ઠેર અર્થાત્ સૌમાં એકજ પરમપિતા વખી રહેવ છે એમ સમજ. આ સમ-જ્યાં તું મારો ભક્ત થશે. એટલે કે તું નિશ્ચય એવા મારો પરમપ્રેમથી ભક્ત થા-સેવક થા અર્થાત્ પ્રાણીમા વર્તી રહેલ એવા મારી સેવા કર. પ્રાણીમાત્ર પરમાત્માનોજ આધિર્ભાવરૂપ છે એમ સમજ સૌની પરમપ્રેમથી કૌયિક, વાચિક, માનસિક, સેવા કર એટલે કે મેં ફરમાવેલા વેદનિહિત ભોકે સંમત સ્વપણે ઉચિત એવાં તમામ કર્મોદ્ધારા સર્વભૂતહૃદયરાષ્ટ્રી મને-અન્તર્યામિ ઇશ્વરને પૂજ. એટલે કે તારાં તમામ કર્મોદ્ધારા પરમપિતા પરમાત્માને તૃપ્ત કર અર્થાત્ છોડી પરમાત્માની પ્રસન્નતા ખાતર કર્મ કર. અને મને નમ. એટલે કે આશ્ચર્યસ્તસ્માન્ત પ્રાણીમાત્રના નિયન્તા એવા મનેજ તું યથાવકાશ પ્રણામ કર. આમ વર્તતાં તું જીવુર હે અર્જુન ! મને પામીશ લે. તારી આગળ હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આમ વર્તશે તો તું મનેજ પામીશ. અને હું અમ્યુત છું. મારી પ્રતિજ્ઞા અટળ છે. કાષ્ઠપણુ દેશ-કાષ્ઠપણુ કાલ-કાષ્ઠપણુ જાતિને માટે એ એક સરખી છે હે પ્રિય અર્જુન ! હું પરમાત્મા તારી આગળ વચને બંધાઉં છું. કેમકે તું મારો વ્હાલો છે પ્રેમની આગળ તો હું પાગલ બની જાઉં છું હે અર્જુન ! હું તારા ઉપરના મારા પ્રેમને લીધે સર્વકાય અને સર્વદેશ અને સર્વજાતિના માગ મનુષ્યોના ઉદ્ધાર માટે પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઉં છું વ્હાલા અર્જુન ! ધન્ય છે તને સર્વભૂતોના સ્વામિને પણ તે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ કર્યો !

॥ ૬૫ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

ખધાય કમેનિ શરણુદ્રષ્ટિએ છોડીને, મને એકને જ શરણુ પહોંચ. હું તને બધાંમાં પાપોમાંથી છોડવીશ. ચોક્ક ન કર. ॥ ૬૬ ॥

હે પ્રિય અર્જુન ! સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરી તું મારે એકને શરણુ આવ. હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ ! હે પ્રિય ! તું ચોક્ક કરીશ નહીં ! અર્થાત્

હે અર્જુન ! હવે તો મારાથી તારા આગળ કદાચ શિવાય રહેવાનું નથી । હે પ્રિય ! તને બાહિષરી આપતાં મને હૃદયથી આનન્દ થાય છે. હે વત્સ ! તું સર્વધર્મોને તજ દે. અને એક મારે શરણે આવ. સર્વ ધર્મોને તજ દે એટલે કે સ્વભાવે અને સામ્રોએ વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો તરીકે ફરમાવેલા એમાં તમામ નિલ નૈમિત્તિક ધર્મોને તું તજ દે એટલે એ ધર્મોદ્ધારાજ તારું ભણું કે છુટું થશે એવો ભાવ તજ દે. એટલે કે કર્મની શરણના તું હોડી દે. એટલે કે કર્મ કર અને તેની ફલાણનો ત્યાગ કર. પુરુષાર્થને શરણે જા હે અર્જુન ! તું પુરુષાર્થ જન. પણ પુરુષાર્થના ઉપરજા છેવટનો આધાર ન રાખ. પુરુષાર્થનું યોગ્ય આચરણ કરી શરણ તરીકે પુરુષાર્થ રૂપી તમામ ધર્મોને હોડી તું પરમપુરુષાર્થરૂપી મારો એકનો આશ્રય લે. અર્થાત્ હે અર્જુન ! પુરુષાર્થ ઠીક છે. પણ પરમાત્મા બહેતર છે. પુરુષાર્થ ધંધરૂપા આગળ નિરતેજ છે. ઈશ્વરાનુમદ એજ જીવનનું સર્વસ્વ છે. હે પ્રિય અર્જુન ! પરમાત્માના પ્રસાદ શિવાયનો પુરુષાર્થ વાંઝીઓ છે આથી ધર્મોને શરણ તરીકે હોડી તું એક મારે શરણે આવ. હું-પરમાત્માનો સર્વ કુખની નિવૃત્તિ માટે આસરો લે. હે અર્જુન ! હું જે કહું તે, જેવી રીતે કરવા કહું, તે રીતે કર. એટલે કે કર્તૃત્વનું અભિમાન હોડી કેવળ કર્તવ્યનુદિથી શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક તારાં વર્ણાશ્રમને ઉચિત ધર્મો તું કર. હું તને બાહિષરી આપું છું કે હું તને તમામ કુખના કારણરૂપ પાપમાયી મુક્ત કરીશ ? પ્રિય અર્જુન ! તું વૃથા શોક ન કર લખા । પરમાત્માનો જેણે પાપવ પકડ્યો તેને પાપપુણ્યનો સ્પર્શ ક્યાથી ? પરમાત્માએ જેને અપનાવ્યો તેના સૌભાગ્યનો પાર નથી. માટે હે બહાવા અર્જુન ! તું બધું હોડી એક મારે શરણે આવ. હુંજ તને પાપમુક્ત કરીશ શોકાતિગ બનાવીશ હે અર્જુન ! શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ અને ભક્તિથી હું જે ફરમાવું તે કરતો જા અને તેનું પરિણામ જો. ધ્યાન રાખ કે પરમાત્માનો પ્રસાદ-ભગવાનની કૃપા એજ સર્વ સાધનોનું એક સાધન છે અને અતિમ સાધન છે ॥ ૬૬ ॥

શ્દં તે નાતપસ્કાય નામકાય કદાચન ।

ન ચાનુચ્યપવે વાચ્યં ન ત્વ માં યોઽમ્યસ્યતિ ॥ ૬૭ ॥

આ ગીતા-શાસ્ત્ર, તારે અતપસ્વીને, અલક્ષ્મીને કે ન મ્નાંભળવા ઇચ્છતારને તથા જે મારી અસૂચા ફરે તેને, કદી ન કહેવું. ॥ ૬૭ ॥

ગીતાશાસ્ત્ર સમાપ્ત થયું. હવે તેના સંપ્રદાનની વિધિ કહે છે કે હે અર્જુન ! તારે આ ગીતાશાસ્ત્ર અતપસ્વી અભક્ત, સાંભળવાને ન રાજી અને મારી અદેખાઈ કરનારને કદી ન કહેતું. તું એવાઓને કહેશે તો પણ તે ખીયારાઓના હૃદયમાં એ કરશે નહીં અને તેમને કદાચ ખુદ્દિને બેઠક થશે. આથી અતપસ્વી અભક્ત સાંભળવાને ન ઇચ્છનાર અને અદેખવાને આ તારે ન કહેવું. અર્થાત્ જે કોઈ તપસ્વી હોય-મારો સેવક હોય-સાંભળવાને રાજી હોય અને મારી અદેખાઈ ન કરતો હોય તેને તારે આ ગીતા શાસ્ત્ર ઉપદેશવું. આમ પગમપિતા આ શાસ્ત્રના ઉપદેશના અધિકારીનો નિર્ણય આપે છે ગીતાજીને અનુકૂલ જીવન જીવવા ઇચ્છનાર માણસ તપસ્વી-ભક્ત, ભગવાને કહેલા ઉપદેશને સાંભળવાને હૃદયથી તૈયાર અને પરમાત્માના ગુણો ઉપર દોષોનું આરોપણ ન કરનાર હોવો. જોઈએ તપસ્વી એટલે ઇન્દ્રિયજન્ય ભગવાનનો ભક્ત એટલે વિશ્વરૂપ પરમાત્માનો સેવક શુભ્રુ એટલે ભગવાનના ઉપદેશને સાંભળવા માટે હ મેશાં ઉત્સુક અને અવ્યસયક એટલે ભગવાનનો-નિન્દક આ સપત્તિ ન હોય અને છતાં ગીતામાથી લાભ ઉઘાડે એવું બનવાનો સંભવ નથી. આમ આ શ્લોકમા ભગવાને અધિકારનો નિર્ણય આપ્યો. ॥ ૬૭ ॥

य इमं परमं गुह्यं मन्त्रकेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

જે મનુષ્ય, ઉત્તમ અને ગુહ્ય એવાં આ શાસ્ત્રને, ભક્તોમાં કહેશે, તે મારામાં ઉત્તમ ભક્તિને કરી, પામશે એમાં સંશય નથી. ॥ ૬૮ ॥

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કલ્પિન્મે પ્રિયણ્તમઃ ।
ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૯ ॥

તેનાથી બીજો, મનુષ્યોમાં કોઈપણ મારું સૌથી પ્રિય
કરનાર નથીજ. તેનાથી બીજો વધારે પ્રિય મારે પૃથ્વીમાં યનાર
નથીજ. ॥ ૬૯ ॥

વળી હે અર્જુન ! ગીતાનું સાર્થ અને સાલિપ્રાય વ્યાખ્યાન કરનારના
કરતાં મનુષ્યોમાં મારું વધારે ગમતું કરનાર નથી તો થયો નથી તો
થવાનો. હે બ્રહ્મા અર્જુન ! તેના કરતાં વધારે બ્રહ્મા પણ મને નથી
થયો નથી તો યનાર. અર્થાત્ હે અર્જુન ! ગીતા મારું સર્વસ્વ છે. એ
સર્વસ્વનું યથાર્થ સાલિપ્રાય વ્યાખ્યાન કરનારના કરતાં મારું વધારે પ્રિય-
મને વધારે ગમતું કરનાર કોઈ નથી થયો, નથી થવાનો. તે મારો સૌથી
પ્રિય ભક્ત છે. આ પૃથ્વી ઉપર તે મારો અનુગ્રહપાત્ર છે. ॥ ૬૯ ॥

અધ્યેય્યતે ચ ય હમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

અને જે આ ધર્મચુકત, આપણા બેના સંવાદને ભણુરો
તેના વડે હું જ્ઞાન-યજ્ઞથી પૂજાયેલ થાઉં છું, એવો મારો
અભિપ્રાય છે. ॥ ૭૦ ॥

ગીતાનું વ્યાખ્યાન કરનારને કૃષ્ણ બતાવી દેને ગીતાનું અધ્યયન
કરનારનો લાભ વર્ણવે છે. હે પ્રિય અર્જુન ! આપણા બેની વચ્ચે થયેલા
આ ધર્મ્ય સંવાદનું જે સાર્થ અને સાલિપ્રાય અધ્યયન કરશે તે માણસદ્વારા
હું જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજાયો છું એવું મારું મન્તવ્ય છે. અર્થાત્ હે અર્જુન !
ગીતાશાસ્ત્રનું સાર્થ અને સાલિપ્રાય પઠન એ જ્ઞાનયજ્ઞ છે. અને એ જ્ઞાન
યજ્ઞથી હું પૂજાઉં છું, એમ હું માની લઉં છું, માટે સૌને માટે ગીતાનું
અધ્યયન એ ધર્મ્ય છે. આ સંવાદ ધર્મ્ય એટલે કે કર્મયોગની પ્રાપ્તિનું
સાધન છે આ ધર્મ્યમય સંવાદના અધ્યનથી હું, એમ જે જ્ઞાનયજ્ઞ, તે
જ્ઞાનયજ્ઞદ્વારા પૂજાઉં છું. ॥ ૭૦ ॥

અર્જુનને મોરેથી એ જાણના આદે છે. પ્રત્યેક ગીતાભ્યાસીને પણ ભગવાન આજ સવાલ પૂછશે હૃદયમાં રહેલ અંતર્થામિના આ પ્રશ્નો જવાબ ને હકારથી અર્જુનની પેરે વાગી શકે છે તે ગીતાને સમજ્યો તેણે ગીતાને જીવનમાં પચાવી એમ જાણવું. ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ:- અર્જુન બોલ્યા:-

મયો મોહસ્મૃતિર્લગ્ધા ત્વન્મસાદન્મયાવ્યુત ।
સ્થિતોઽસ્મિ મતસન્દેહઃ કરિષ્યે યચનં તથ ॥ ૭૩ ॥

હે અવ્યુત ! આપના અનુમહથી મોહ નાશ પામ્યો છે. સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. નિઃસંશય હું ઉભો છું. આપનું વચન હું પાળીશ. ॥ ૭૩ ॥

આમ અર્જુનને પૂછતાં અર્જુને તરત જવાબ વાળ્યો કે હે ભગવન ! હે અવ્યુત ! મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. આપના પ્રસાદથી મને સ્મૃતિ મળી છે. હે ભગવન ! હું વિના સંદેહે હવે ઉભો છું. હું આપનું વચન કરીશ. અને આ જવાબમાં જીવનની પ્રતિષ્ઠા છે. અર્જુન કહે છે કે હે અવ્યુત ! હે સર્વદા સ્વરૂપિયત પરમાત્મા ! આપના પ્રસાદથી એટલે કે આપના દીપ્તિ ઉપદેશમાંથી જન્મેલા આત્મજ્ઞાનના અપરંપાર મહિમાથી મારો મોહ મરી ગયો છે. હે ભગવન ! આપની કૃપાથી મને સ્મૃતિ એટલે કે આત્માને લગતી સાચી યાદદારત મળી ચૂકી છે હું સ્વરૂપે કાશ્ચ છું તે મને સમજાઈ ચૂક્યું છે. હે ભગવન ! હવે હું નિઃસંશયે ઉભો છું. અને આથીજ આપનું કશું કરીશ. અર્થાત્ પરમાત્માના પ્રસાદથીજ માણસનો મોહ મટે છે. આત્મજ્ઞાન મળે છે. સંશયનો અસ્ત થાય છે અને માણસ ભગવાન કહે તેમ કરવા તૈયાર થાય છે. આમ પરમાત્માના અનુમહથીજ નિર્મોહી-જ્ઞાની-નિઃસંશય બની માણસ માત્રજીવ કર્તવ્યને કર્તવ્યજીવિયા-અર્થા-શક્તિ-પ્રેમથી-કરી શકે છે. દરેક ગીતાભ્યાસી પાસે ભગવાન અંતે આજ જવાબની આશા રાખે છે. જેના હૃદયના હિંદુભાષી આ જવાબ ભગવાન સાંભળે તેનું જીવન ફક્ત કૃષ્ણ યજ્ઞ જાય. પરમાત્મા આવો ઉત્તર આપવાનું સૌને સામર્થ્ય આપે. ॥ ૭૩ ॥

અદ્વાયનનમ્સ્યમ્ ષટ્પુણ્યાદપિ ચો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભૌહીકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાળુ અને અસૂચારહિત ચર્ધને ફક્ત સાંભળે, તે પણ મુક્ત ચર્ધને પુણ્યકર્મીઓના તે શુભ કુલોને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૭૧ ॥

હવે સાંભળનારને શું ફલ મળે છે તે બતાવે છે. હે અર્જુન ! કાષ્ઠ શ્રદ્ધાળુ અને અનમ્સ્ય માયુસ આને કેવળ સાંભળેજ-એટલે કે શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક જે કેવળ આ ગીતાશાસ્ત્રને એકાગ્રચિત્તે ફક્ત સાંભળે તે માયુસ પણ પાપમુક્ત ચર્ધ પુણ્યકર્મીઓના મંગલલોકને પામે છે. એટલે કે 'રમણીય, પુણ્યાભા કર્મયોગીઓના પદ્મદર્શી કુયોમાં જન્મ પામે છે અને કર્મે મુક્તિ મેળવે છે. આમ વ્યાખ્યાતા-પાઠક-અને શ્રોતા એ ત્રણેને અદ્વૃત ફળ મળે છે એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહે છે. ॥ ૭૧ ॥

કશ્ચિદેતત્કથ્યું પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચિત્તસા ।

કશ્ચિદ્બ્રાહ્મણસંમોહઃ પ્રણયસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

હે પાર્થ ! શું એકાગ્રચિત્તે તે' આ સાંભળ્યું ? શું તારો અજ્ઞાન-જન્ય મોહ નષ્ટ થયો ? ॥ ૭૨ ॥

હવે અર્જુને ગીતાશાસ્ત્રના મર્મને જણ્યો કે નહીં એ જાણવાની ધમ્ભાધી ભગવાન અર્જુનને પ્રશ્ન કરી પોતાની અમૃત વાણીનો ઉપસંહાર કરે છે-હે પ્રિય અર્જુન ! શું તે આ ગીતાશાસ્ત્રને એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ્યું ? હે ધનંજય ! શું તારો અજ્ઞાનથી જન્મેલો સંમોહ નાશ પામ્યો ? અર્થાત્ હે અર્જુન ! તને આ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થમાં સમજણ પડી ? જો તે, એકચિત્તે અર્થાનુસંધાનપૂર્વક સાંભળ્યું હશે તો જરૂર તેનો મર્મ તને સમજાશે ! અને એનું ફળ શું છે ? એકાગ્રચિત્તે ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતાં અજ્ઞાનનો સંમોહ નાશ પામે છે. અજ્ઞાનમાંથી જન્મતી જે ઉધી સમજણ-જે, સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે તે નાશ પામે છે આ અજ્ઞાનનો સંમોહ કે જેના નાશ માટે ભગવાને ગીતા ઉપદેશી તે સંમોહ હે અર્જુન ! નાશ પામ્યો કે નહીં ? હું તને ખુલ્લું છું. ગીતાનું આ ફલ છે એ મને નહીં ત્યાં સુધી ગીતાનું પાઠન શ્રવણ મનન અધૂરું છે. આથી ભગવાન

અર્જુનને મોહથી એ જાણવા માટે છે. પ્રત્યેક ગીતાભ્યાસીને પણ ભગવાન આજ સવાય પૂછશે હૃદયમાં રહેલ અંતર્ધર્મિના આ પ્રશ્નો જવાબ ને સમારથી અર્જુનની પેરે વાગી શકે છે તે ખીનાને સમજાવે તેણે ગીતાને જીવનમાં પચાવી એમ જાણવું. ॥ ૭૨ ॥

મર્જુન ક્વાચઃ- અર્જુન યોધ્યાઃ-

— નષ્ટો મોહસ્મૃતિર્લેખ્યા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાવ્યુત ।
સ્થિતોઽસ્મિ મત્તસન્દેહઃ કરિવ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

હે અવ્યુત ! આપના અનુગ્રહથી મોહ નાશ પામ્યો છે. સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. નિઃસંશય હું ઉભો છું. આપનું વચન હું પાળીશ. ॥ ૭૩ ॥

આમ અર્જુનને પૂછતાં અર્જુને તરત જવાબ વાગ્યો કે હે ભગવન ! હે અવ્યુત ! મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. આપના પ્રસાદથી મને સ્મૃતિ મળી છે. હે ભગવન ! હું બિના સંદેહ હવે ઉભો છું. હું આપનું વચન કરીશ. અને આ જવાબમાં જીવનની પ્રતિષ્ઠા છે. અર્જુન કહે છે કે હે અવ્યુત ! હે સર્વદા સ્વરૂપરિચિત પરમાત્મા ! આપના પ્રસાદથી એટલે કે આપના દીધેલા ઉપદેશમાંથી જન્મેલા આત્મજ્ઞાનના અપરંપાર મદિમાથી મારો મોહ મરી ગયો છે. હે ભગવન ! આપની રૂપાથી મને સ્મૃતિ એટલે કે આત્માને સતી સાચી વાદદાસત મળી ચૂકી છે. હું સ્વરૂપે મોહ છું તે મને સમજાઈ ચૂક્યું છે. હે ભગવન ! હવે હું નિઃશંકપણે ઉભો છું. અને આથીજ આપનું કશું કરીશ. અર્થાત્ પરમાત્માના પ્રસાદથીજ મારાજનો મોહ મટે છે. આત્મજ્ઞાન મેલે છે. સંશયનો અસ્ત થાય છે અને માણસ ભગવાન કહે તેમ કરવા તૈયાર થાય છે. આમ પરમાત્માના અનુગ્રહથીજ નિર્મોહી-રાની-નિઃસંશય બની માણસ યાત્રાજીવ કર્તાવ્યને કર્તાવ્યચુદ્ધિથી-શ્રદ્ધા-ભક્તિ-પ્રેમથી-ડરી શકે છે. દરેક ગીતાભ્યાસી પાસે ભગવાન અતે આજ, જવાબની-આજ રાખે છે. જેના હૃદયના ઉદાઘુમાંથી આ જવાબ ભગવાન સાંભળે તેનું જીવન કૃત કૃત થઈ જાય. પરમાત્મા આનો ઉત્તર આપવાનું સોને સામર્થ્ય આપે. ॥ ૭૩ ॥

व्यासप्रसादात्क्षुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यासना अनुग्रहથી આ સર્વોત્તમ રહસ્ય-યોગને સાક્ષાત્
જાતે કહેતા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી મેં સાંભળ્યો. ॥ ૭૫ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયુનિ કૃષ્ણ દ્વિપાત્ર વ્યાસદેવના અનુગ્રહથી આ
પરમગુહ્ય કર્મયોગને લગતો સંવાદ સાક્ષાત્ જાતે કહેતા યોગેશ્વર કૃષ્ણ
પરમાત્મા પાસેથી મેં સાંભળ્યો છે. અર્થાત્ આ સુલ્લતમ, કર્મયોગને લગતો
અદ્ભુત અને રોમાંચક સંવાદ લગવાન યોગેશ્વર કૃષ્ણ પરમાત્માએ જાતે
પ્રત્યક્ષપણે કહ્યો છે અને તે મેં કૃષ્ણ દ્વિપાત્ર મહાયુનિએ આપેલ દિવ્ય
દ્રષ્ટિના મહાત્મથી સાંભળ્યો છે. ॥ ૭૫ ॥

રાજન્સંસ્મृत્ય સંસ્મृत્ય સંવાદમિમેમદ્ભુતમ્ ।

કેદાચાર્જુનયો પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુદ્ધર્મુદ્ધઃ ॥ ૭૬ ॥

અને વળી હે રાજા ! કેશવ અને અર્જુનના આ પવિત્ર
અલૌકિક સંવાદને સ્મરી સ્મરીને વારંવાર હું આનન્દિત થાઉં
છું. ॥ ૭૬ ॥

આ સંવાદના સ્મરણથી ઉપજતા હર્ષને વર્ણવતાં કહે છે હે રાજા !
પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને મહાત્મા શ્રી અર્જુનનો આ અદ્ભુત અને
પુણ્ય સંવાદને યાદ કરી કરીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. અને કાણુ
હર્ષ ન પામે ? સંજયનો આ એકલો અનુભવ નથી. ॥ ૭૬ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

અને વળી હે રાજા ! શ્રી હરિના તે અતિ અદ્ભુતરૂપને
સ્મરી સ્મરીને મને અમાપ વિસ્મય થાય છે. તથા હું વારંવાર
હર્ષ પામું છું. ॥ ૭૭ ॥

અને તેમાંએ પેલાં વિશ્વરૂપની યાદ આવે છે સારે તો હર્ષની હદ
આવી જાય છે એમ કહેતાં આગળ વર્ણવે છે કે રાજા ! હે ભાગ્યશાળી
મહાનુભાવ ધૃતરાષ્ટ્ર ! પેણું ભકતદુઃખહર્તા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર
અતિ અદ્ભુત રૂપ તો યાદ કરી કરીને મને મહાન વિસ્મય થાય છે-એ-
ટલે કે “અહો ! આતે શું અદ્દષ્ટપૂર્વ ચમત્કાર” ! એવો અનુભવ થાય છે ?
અને હું વારંવાર હર્ષધેલો થઈ જાઉં છું અને સંજય સાથે કોના હૃદયનો
વિશ્લેષ છે ? સૌને વિશ્લેષ વિરમ્યકારક લાગે છે અને હર્ષજનક થાય છે.
કેવળ સંજયનું હૃદય અને દ્રષ્ટિ જોષએ. ॥ ૭૭ ॥

- यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पादौ धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

જે પદ્મમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તથા જેમાં ધનુર્ધારી પાદ
છે તેમાં રાજ્ય, લક્ષ્મી, ઉત્કર્ષ, વિભૂતિ અને નિશ્ચલનીતિ છે
એવી મારી મતિ છે. ॥ ૭૮ ॥

સંજય ઉવાચ:- સંજય બોલ્યા:-

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महान्मनः ।
संवादमिममर्थोपमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

આમ વાસુદેવ અને મહાત્મા પાર્થનો આ અદ્ભુત
રોમાંચક સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ॥ ૭૪ ॥

આમ ભગવાન અને અર્જુનની વચ્ચેનો શાસ્ત્રરૂપી સંવાદ પૂરો થયો.
હવે તે શાસ્ત્રાર્થનું અનુસન્ધાન કરતાં કથાના સંબંધને ખતાવવા સંજય
ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આમ પરમાત્મા વાસુદેવ જગદ્ગુરુ શ્રી
કૃષ્ણચન્દ્ર અને મહાત્મા પૃથાપુત્ર અર્જુનનો આ અદ્ભુત અને રોમાંચક
સંવાદ મેં સાંભળ્યો. વિવાદથી ઘેરાયેલો અર્જુન જે સાંભળીને મહાત્મા
થાય તે સંવાદ અદ્ભુત અને રોમાંચકજ હોય. અને કયા સહૃદય ગીતા-
બ્યાસી-ગીતાશ્રોતાનો આ અનુભવ નથી ! આ સંવાદ વિરમચકારી અને
હર્ષકારીજ છે એવો તમામનો અનુભવ છે ॥ ૭૪ ॥

व्यासप्रसादात्श्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्કृष्णात्સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

બ્યાસના અનુગ્રહથી આ સર્વોત્તમ રહસ્ય-યોગને સાક્ષાત્
જાતે કહેતા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી મેં સાંભળ્યો. ॥ ૭૫ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહામુનિ કૃષ્ણ દ્વિપાયન બ્યાસદેવના અનુગ્રહથી આ
પરમચુલ્લ કર્મયોગને ભગતો સંવાદ સાક્ષાત્ જાતે કહેતા યોગેશ્વર કૃષ્ણ
પરમાત્મા પાસેથી મેં સાંભળ્યો છે. અર્થાત્ આ ગુહ્યતમ, કર્મયોગને ભગતો
અદ્ભુત અને રોમાંચક સંવાદ ભગવાન યોગેશ્વર કૃષ્ણ પરમાત્માએ જાતે
પ્રત્યક્ષપણે કહ્યો છે અને તે મેં કૃષ્ણ દ્વિપાયન મહામુનિએ આપેલ દિવ્ય
દ્રષ્ટિના મહાત્મ્યથી સાંભળ્યો છે. ॥ ૭૫ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં દૃષ્ટ્વામિ ચ મુદ્ધર્મહઃ ॥ ૭૬ ॥

અને વળી હે રાજા ! કેશવ અને અર્જુનના આ પવિત્ર
અલૌકિક સંવાદને સ્મરી સ્મરીને વારંવાર હું આનન્દિત થાઉં
છું. ॥ ૭૬ ॥

આ સંવાદના સ્મરણથી ઉપજતા હર્ષને વર્ણવતાં કહે છે હે રાજા !
પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને મહાત્મા શ્રી અર્જુનનો આ અદ્ભુત અને
પુણ્ય સંવાદને યાદ કરી કરીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. અને કોણ
હર્ષ ન પામે? સંજયનો આ એકનો અનુભવ નથી ! ॥ ૭૬ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्ताजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

અને વળી હે રાજા ! શ્રી હરિના તે અતિ અદ્ભુતરૂપને
સ્મરી સ્મરીને મને અમાપ વિસ્મય થાય છે. તથા હું વારંવાર
હર્ષ પામું છું. ॥ ૭૭ ॥

અને તેમાંથી પેલાં વિશ્વરૂપની યાદ આવે છે ત્યારે તો હર્ષની હદ
આવી જાય છે એમ કહેતાં આગળ વર્ણવે છે કે રાજા ! હે ભાગ્યશાળી
મહાનુભાવ ધૃતરાષ્ટ્ર ! પેહું ભક્તદુઃખહર્તા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનું
અતિ અદ્ભુત રૂપ તો યાદ કરી કરીને મને મહાન વિસ્મય થાય છે-એ-
ટલે કે “અહો ! આતે શું અદ્ભૂતપૂર્વ ચમત્કાર” ! એવો અનુભવ થાય છે ?
અને હું વારંવાર દર્શકોનો થઈ જાઉં છું-અને સંજય સાથે કોના હૃદયનો
વિરોધ છે ? સૌને વિશ્વરૂપ વિરમચક્રારક લાગે છે અને હર્ષજનક થાય છે !
કેવળ સંજયનું હૃદય અને દ્રષ્ટિ ભેદજે. ॥ ૭૭ ॥

- यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्वैजयो भूतिर्धृવા नीतिर्मेतिमम ॥ ७८ ॥

જે પક્ષમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તથા જેમાં ધનુર્ધારી પાર્થ
છે તેમાં રાજ્ય, લક્ષ્મી, ઉત્કર્ષ, વિભૂતિ અને નિશ્ચલનીતિ છે
એવી મારી મતિ છે. ॥ ૭૮ ॥

આમ પોતાના હર્ષના વર્ણનમાં ને વર્ણનમાં સંજ્ઞાનું હૃદય ખુલી જતાં જ્યાં પરાજયને લગતી નિર્ણયાત્મક વાત નીકળી પડે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સાભણ, જે પક્ષમાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને જે પક્ષમાં ધનુર્ધર અર્જુન છે તે પક્ષમાં રાત્ર્ય લક્ષ્મી-શત્રુના પરાજયને નિમિત્તે ઉત્કર્ષ-ધન ધાન્યાદિ સપત્તિ અને નિશ્ચય નીતિ હશે એવો મારો નિશ્ચય છે અર્થાત્ જે પાંડવોના પક્ષમાં લગવાન શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર સચરાચર જગત્ના પરમશુર પરમાત્મા છે અને જે પક્ષમાં મહાતુલાવ અર્જુન છે તે પક્ષમાં શ્રી-વિજય-વિજ્ઞાતિ અને નિશ્ચય નીતિ છે એવો મારો હેવટનો નિર્ણય છે. અને જેના જીવનમાં સારથિ તરીકે જગદ્ગુરુ અંતર્યામિ કૃષ્ણ છે અને જેના શરીર રથમાં રથી અર્જુનનો શિષ્યભાવી આત્મા છે તેના જીવન-માં પણ શ્રી વિજય, જ્ઞાતિ અને નિશ્ચય નીતિ છે એવો નિશ્ચય મત છે ॥ ૭૮ ॥

॥ इति संन्यासमोक्षयोगः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

व्याख्याय श्रीमतीं गीतां गीतां कृष्णेन श्रीमता ॥
जगतां गुरवे तस्मै दीयते भक्तिभावतः ॥
प्रसन्नो भवतात् देवो यशोदानन्दनन्दनः ॥
तद्दत्तं दीयते तस्मै निमित्तं हि भवाम्यहम् ॥
नाहं जानामि गीतार्थं न वा भाष्ये गतिर्मम ॥
न मयाऽत्र कृतं किञ्चित् प्रसादोऽयं हरेर्मम ॥
सर्वभूतस्थितो देव, कोऽप्यसौ प्रेमपूर्वकः
वाग्यज्ञेनार्चितोऽनेन प्रीयतां मे हरिर्गुरुः ॥
प्रीयतां पितरौ साक्षादनेनेश्वररूपिणौ
भद्रं भवतु सर्वेपामित्येव प्रार्थनागिरः ॥

॥ इति श्रीमत् परमहंसपरिवाजकाचार्य निखिलशास्त्रनिष्णात
पण्डितस्वामि हरिप्रसादवૈદિકમુનિશિષ્ય ન્યમોઘપુરવાસ્તવ્ય પમ. પ.
પદ્મવીમંડિત-મદ્યોપાહ્વ મણિશંકરસૂનુનલિનશર્માવિરચિતં આચન
ભાષ્યમ્ ॥ હરિઃ ૐ તત્સત્ ॥